ALBA REGIA

A SZENT ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI
MITTEILUNGEN DES MUSEUMS SZENT ISTVÁN KIRÁLY
C sorozat 50. szám

ALBA REGIA

ANNALES MUSEI STEPHANI REGIS
50 (2022)

2024
SZÉKESFEHÉRVÁR

Felelős kiadó – Herausgeber
Pokrovenszki Krisztián

Szerkesztő – Redakteur
Szőllősy Csilla – Teiszler Éva

Alapító szerkesztő – Begründer redakteur
Fitz Jenő (1921–2011)

Grafika – Grafik
Belegrai Orsolya

Fordítás – Übersetzung
Online Fordítóiroda; Szerzők

Támogató – Unterstützung

Székesfehérvár
Megyei Jogú Város Önkormányzata

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó – Verlag

ISSN 0324-542X (Alba Regia. Nyomt.)
ISSN 2939-5860 (Alba Regia. Online)
ISSN 1216-7983 (Szent István Király Múz. közl., C. sor.)

Nyomdai kivitelezés
Alto Nyomda Kft.
Készült 350 példányban.

A címlapon:
A székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthonban készült játékbabák; A Városi Képtár – Deák Gyűjtemény szekkójának részlete; Az 1593. évi ostromhoz tartozó ábrázolás Wilhelm Dillich művében (1600); Fehérvár látképe délnyugatról. Német tollrajz (1601); Válogatott veretek az abai éremleletből; Részlet a Királyok és szentek című kiállításból; Székesfehérvár középkori városi pecsétje

INDEX

Köszöntő.....9

TANULMÁNYOK/KÖZLEMÉNYEK – *ABHANDLUNGEN/MITTEILUNGEN*

RÉGÉSZET – *ARCHÄOLOGIE*

Mikusi Enikő – Kovács Ágnes – Mesterházy Gábor – Klembala Zsombor
Előzetes jelentés a Mány, Kígyós-patak NY régészeti lelőhely feltárásáról. A lengyeli kultúra első azonosított körárka Fejér megyében
Preliminary Report on the Archaeological Excavation of the Site Mány, Kígyós-patak West The First Circular Enclosure of the Lengyel Culture in Fejér County.....13
Nagy Balázs – Kiss Alexandra
Quartingokból álló éremlelet Abáról (Fejér m.)
Hoard of Coins Composed of Quartings from Aba (Fejér County).....35
A Szent István Király Múzeum régészeti kutatásai Fejér megyében. 2022.....43

TÖRTÉNETTUDOMÁNY – *GESCHICHTE*

Szabados György
Még egyszer Szent István székesfehérvári koronázásáról
On the coronation of King Stephen the Saint in Székesfehérvár – once again......61
Demeter Zsófia
József nádor és utódainak uradalmai
The Estates of Palatine Joseph and His Successors.....73
Sudár Balázs
Székesfehérvár török kori topográfiája
The topography of Székesfehérvár in the Ottoman period.....143

NÉPRAJZ – *VOLKSKUNDE*

Varró Ágnes
Bolgárkertészetek Székesfehérváron és környékén I. „A bulgár, az Bocskovot jelentett először…” Bocskov Nikolov Jordan kertészete
Bulgarian Market Gardens in and Around Székesfehérvár I. „Bulgarian, at first, meant Bozhkov…” The Market Garden of Bozhkov Nikolov Jordan.....165

Gelencsér József
A kürt, a trombita és a dob hangja, jelzése
Horn, Trumpet and Drum Calls and Signals.....193
Gelencsér József
Apánk, édesapánk… Fiam, fiaim
Our Father, Our Dear Father… My Son, My Sons.....207
Gelencsér József
Pipázó katonák
Soldiers Smoking Their Pipes.....223
Nagy Veronika
„Miniatűr Magyar Nürnberg" Játékipari tevékenység a székesfehérvári javítóintézetben a két világháború között
"Miniature Hungarian Nuremberg" Toy Industry Activities at the Székesfehérvár Reformatory between the Two World Wars.....235

MŰVÉSZETTÖRTÉNET – *KUNSTGESCHICHTE*

Dományi Virág
Egy kivételes, illuzionisztikus barokk falfestmény helye a magyarországi barokk „madaras szobáinak" sorában
The Place of a Unique, Illusive Baroque Wall painting among the Hungarian "Bird Rooms".....261
Szeredi Merse Pál
Kassák Lajos, Uitz Béla és az „orosz anyag": a konstruktivizmus recepciójának mikrotörténete a magyar avantgárd mozgalomban (1920–1922)
Lajos Kassák, Béla Uitz and the "Russian Material": A Microhistory of the Reception of Constructivism in the Hungarian Avant-Garde Movement.....283

SZEMLE – *RUNDSCHAU*

Braila Mária
Frigyik Katalin (1948–2023).....307
Lukács László
Vincze Xénia: Az első 70 év, Beloiannisz falu története (1950–2020). Szerkesztette: Görög Athéna. Görög Intézet, Budapest, 2020. 234 p., fekete-fehér és színes illusztrációkkal 313
Lukács László
Magyar Zoltán: Hős vagy lázadó? Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 15. Budapest, 2020. 167 p. Színes és fekete-fehér illusztrációkkal.....317
Lukács László
Paládi-Kovács Attila: Tárgyak, szavak és tájak északon. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2020. 292 p. Rajzokkal, térképekkel, fekete-fehér fényképekkel.....319
Lukács László
Zentai Tünde: A festettnépi bútor. A dunai stíluskör és Komárom. Hagyományok Háza, Iharos Népművészeti Egyesület, Budapest, 2022. 162 p., 67 színes és fekete-fehér illusztráció.....323
Lukács László
Silling Léda: Vajdasági vásárok és vásározók. Néprajzi monográfia. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2020. 360 p. Fekete-fehér és színes fényképekkel, térképekkel.....325

Mózessy Gergely
Lukács László: Szent István király a néphagyományban. A Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat, 59. szám. 320 p. Fekete-fehér és színes illusztrációkkal.....329
H. Csukás Györgyi
Lukács László: Székesfehérvár néprajzi értékei. A Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat 58. szám. Székesfehérvár, 2019. 416 p. Fekete-fehér és színes illusztrációkkal.....333

ÉVI JELENTÉS 2022 – *JAHRESBERICHT 2022*

A múzeum éves munkája és gyarapodása.....337
A Szent István Király Múzeum munkatársainak 2022. évi bibliográfiája.....345
Kiállítások, események, programok.....349
Alapítványok, egyesületek beszámolói.....374
A Szent István Király Múzeum alkalmazottai.....375

Köszöntő

Tisztelt Olvasó!

Elérkeztünk az Alba Regia jubileumi, 50. kiadásához. Mint minden évforduló, ez is kiemelt jelentőségű számunkra, büszkék vagyunk rá, hogy a még Fitz Jenő által életre hívott sorozat azóta is a Szent István Király Múzeum fő publikációs fóruma. Az 1960-tól indult kiadvány több változáson ment keresztül az évek során, de az alapító szándékát mindig szem előtt tartva, főként a helyi értékekre koncentrálva teljesíti feladatát.

A 2020-as, 48. számban Fitz Jenő nyomán úgy fogalmaztam: "Az Alba Regia a Szent István Király Múzeum nagy múltra visszatekintő évkönyve, melyet Fitz Jenő keltett életre 1960-ban, a Szent István Múzeum Közleményei: C sorozataként. Célja akkor az volt, hogy elődei munkáját még szélesebb körben, magasabb szinten folytassák a kedvezőbb körülményeket kihasználva. Az évkönyvben a kezdetektől több magas színvonalú, idegen nyelven írott publikáció látott napvilágot, így elérve a külföldi szakmai élet szereplőit is, ezáltal egyre magasabban jegyzett tudományos kötetté téve az Alba Regiát. Az alapító szerkesztő ezzel a kötettel próbálta a helyi kutatás "szervező orgánumát" megteremteni, amely a régészeti, történeti, néprajzi és művészettörténeti adatok tervszerű gyűjtésével, közlésével, feldolgozásával foglalkozik."

Az évkönyv célja azóta sem változott, elsődleges szempont továbbra is, hogy a tudományos, azon belül is elsősorban a helyi vonatkozású kutatások és kutatók kapjanak helyet a kiadványban. Az elmúlt hat évtized során számos olyan tanulmány jelent meg elsőként az évkönyv lapjain, melyek hiánypótlóak a maguk területén, illetve jelentős alapot adtak/adnak a további kutatásoknak és ismeretszerzésnek. A kötet neves, elismert kutatók mellett fiatalok számára is helyet biztosít a publikálásra, lehetőséget teremtve ezzel számukra eredményeik közlésére.

Mindemellett fontos szerepet kap a múzeumban folyó munka bemutatása, fellelhető benne az intézménnyel kapcsolatos valamennyi esemény, mintegy adattárként őrzi az utókor számára a fontosabb történéseket. Kellő képet kaphatunk belőle az adott év vonatkozásában mind a kiállítások, mind a programok sokszínűségéről, a munkatársak tudományos tevékenységéről, kiemelkedő eredményeiről.

Az Alba Regia 50. száma a 2022-es évfolyam, mely év több szempontból is kiemelkedő mérföldkő volt az egész intézmény életében. 2022 tavaszán vehettük birtokba ismét – az Árpád-ház Programnak köszönhetően – a teljes felújításon átesett főépületünket, vagy ahogy mindenki ismeri, a Rendházat. Ez a felújítás nem csupán esztétikai szempontból volt jelentős, hanem funkcionálisan is új lehetőségeket nyitott meg múzeumunk előtt. Amellett, hogy a 18. századi épület közel 1800 négyzetméternyi, korszerű technikával felszerelt kiállítóteret biztosít, itt került elhelyezésre az igazgatási központ és valamennyi muzeológus irodája. Ez az új elrendezés jelentősen javítja a belső kommunikációt és együttműködést, ami a múzeumi munka minden területén érezteti pozitív hatását. A felújítás mellett új funkcióval is bővült az épület, hiszen a barokk környezetben – a volt gazdasági udvar területén – egy korszerű, 21. századi fogadócsarnok létesült. Az új egység alkalmas valamennyi megnyitó és egyéb rendezvény, például előadás, konferencia, kerekasztal-beszélgetések és akár előadó-művészeti előadás lebonyolítására, amellett, hogy kiépítésre került egy online kamerarendszer, amely élő közvetítésekre és rögzítésre is alkalmas. Ez utóbbi különösen fontos, hiszen a mai digitális korban így lehetővé válik, hogy a fent említett programjaink szélesebb közönséghez is eljussanak, akár a világ távolabbi pontjain is. Újra birtokba vehettük a Rendház díszudvarát, ahol – az azóta nagy sikerű – Múzeum Akusztik sorozatot és még számtalan rendezvényt elindítottunk. Mindezzel új lehetőségek nyíltak meg a programszervezés terén, olyan események kerülhetnek így megrendezésre, melyek ötvözik a kultúrát, a tudományt és a szórakoztatást.

A főépület átalakítása kapcsán azonban nemcsak a felújításokról kell megemlékeznünk, hanem az átadását követően megnyílt nagyszabású, az Aranybulla 800. évfordulójára rendezett kiállításról is, mely egy megyei hatókörű városi múzeum életében nem mindennapos esemény. 2022. március 18-án nyílt meg ugyanis a Királyok és Szentek – Az Árpád-kora című kiállítás, mely igyekezett a lehető legteljesebben bemutatni az Árpád-házhoz köthető valamennyi ismert értéket, legyen az régészeti, történeti vagy művészeti vonatkozású. Soha ilyen mennyiségű és jelentőségű tárgy nem érkezett még Magyarországra a korszak tekintetében, s talán nem is fog egyhamar. Több mint 40 magyar és 20 külföldi intézmény kölcsönzött műtárgyat, illetve digitális tartalmat, így összesen 640 kiállítási darab érkezett Székesfehérvárra.

Mindez nem csupán a Szent István Király Múzeum, de az egész város szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt, hiszen amellett, hogy a kiállításnak sok székesfehérvári aspekutsa is volt, lehetőség nyílt rá, hogy méltó módon mutassuk be azt a gazdag örökséget, melyet az Árpád-ház hagyott ránk.

A Királyok és Szentek – Az Árpád-kora című kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyarságkutató Intézet és a Szent István Király Múzeum együttműködésével valósulhatott meg, s emellett még számtalan intézmény és partner segítette a folyamatot. Nem állíthatom, hogy a felkészülés zökkenőmentes volt, de középkoros régészként, intézményvezetőként és magánemberként egyaránt örömmel tölt el, hogy ezeket a páratlan tárgyakat közvetlen közelről szemlélhettük meg Székesfehérváron, abban a városban, amely az Árpád-korban ilyen kiemelkedő jelentőséggel bírt.

A modernizált épület és a nyitókiállítás hozadéka az egész intézmény kiállításpolitikájára is kihatással van, hiszen olyan lehetőségek kapujába került a Múzeum, amely meghatározó kiállítások sorozatát vonhatja maga után. Mindez a város kulturális életére is pozitív befolyással van, erősítve Székesfehérvár pozícióját a hazai múzeumi palettán.

Jelen kötetben részletesen olvasható a Múzeum éves munkájának beszámolója, így ezen előszó keretében csupán néhány kiemelkedő mozzanatot szeretnék megemlíteni, amelyek jól tükrözik intézményünk sokszínűségét:

Az idei év során a Szent István Király Múzeum több jelentős konferenciának adott otthont, melyek közül kiemelkedik egy nemzetközi rendezvény: A tűz ereje a középkorban (7–14. század) – 4. Orbis Mediaevalis Nemzetközi Konferencia. Romát Sándor kollégám szervezésében Horvátországból, Romániából és Magyarországról érkeztek neves szakemberek Székesfehérvárra, hogy a megjelölt témakörben értekezzenek. Munkatársaink közül Szücsi Frigyes is előadást tartott „The 9th century chronology under fire? Data for the chronology of some late Avar period earring-types" címmel, ezzel is öregbítve intézményünk hírnevét a nemzetközi tudományos életben.

Nagy megtiszteltetés volt számunkra, hogy nálunk tartotta éves vándorgyűlését a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, amely alkalmat adott a szakma legkiválóbb képviselőinek eszmecseréjére és új kutatási eredmények bemutatására. Emellett nagy jelentőséggel bírt az az emlékkonferencia, amelyet Nádorfi Gabriella tiszteletére rendeztünk meg. A már hagyományosnak mondható Moskovszky Éva emlékkonferenciát is sikerrel bonyolítottuk le, amelynek idei témája „Tudományközi kalandok a játék világában" volt. Ezen események is jól példázzák, hogy múzeumunk igyekszik minél inkább aktív résztvevője lenni a tudományos párbeszédnek.

A kiemelt nagykiállításunk mellett több jelentős tárlat is született, melyek közül csak néhányat emelnék ki: A „Community | Building – Közösség | Építés" című kiállítás Izinger Katalin kurátor szervezésében valósult meg, ahol hat kortárs képzőművész mutatta be Székesfehérvárhoz kapcsolódó várostörténeti, emlékezetkulturális kutatásait és az ezekre adott művészi reflexióit.

Kiemelt kiállításaink sorában említést érdemel a „Párizs levegőjét hozta" – Czóbel Béla kiállítás, melyet főként Deák Dénes Czóbelhez fűződő kapcsolata, barátsága inspirált. A Szent István Király Múzeum saját gyűjteménye mellett többek között a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria anyagából kerültek műtárgyak a tárlatra.

A pandémia miatt többször elmaradt rendezvények közül ebben az évben ünnepelte 10. jubileumát a Hetedhét Játékfesztivál, amely gyermeknap idején a város és a Szent István Király Múzeum egyik legkedveltebb eseménye, idei témája pedig a család volt. A Floralia is ismét megrendezésre került Gorsiumban, melynek keretében új állandó kiállítással bővült intézményünk: a Zichy-pincében megnyílhatott a Fejér megyei római kori kőemlékek kőtára, Dr. Agócs Nándor rendezésében.

Bár a 2022-es év sem volt mentes a kihívásoktól – az év elején még a pandémia, az év végére pedig a gazdasági világválság okozta nehézségek miatt kényszerültünk bezárásokra és újabb költözésekre –, mégis úgy gondolom, hogy intézményünk egy igazán tartalmas és emlékezetes évet tudhat maga mögött. Ez a sokszínűség és szakmai elkötelezettség tükröződik vissza az évkönyv lapjairól is.

Meglátásom szerint minden nehézség ellenére sikerült olyan kiállításokat és programokat szerveznünk az év során, melyek mind a szakma, mind a nagyközönség elismerésére, érdeklődésére számot tartottak, és amelyeket a későbbiekben is hasonló népszerűséggel rendezhetünk meg.

Zárszóként szeretném köszönetemet kifejezni minden munkatársamnak és partnerünknek, akik nélkül ezek az eredmények nem valósulhattak volna meg, továbbá bízom benne, hogy az elkövetkező években is folytathatjuk ezt a színvonalas munkát.

Kérem, forgasság érdeklődéssel évkönyvünket, melyhez jó olvasást és eredményes kutatást kívánok!

Pokrovenszki Krisztián,
a Szent István Király Múzeum főigazgatója

RÉGÉSZET

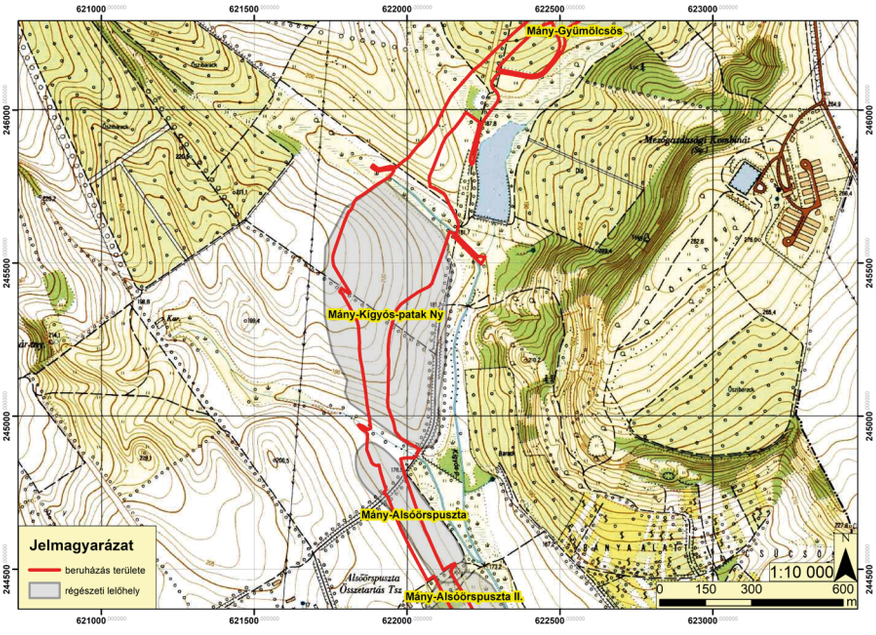
Alba Regia 50. (2022) 13–34.

Mikusi Enikő – Kovács Ágnes – Mesterházy Gábor – Klembala Zsombor

Előzetes jelentés a Mány, Kígyós-patak NY régészeti lelőhely feltárásáról
A lengyeli kultúra első azonosított körárka Fejér megyében

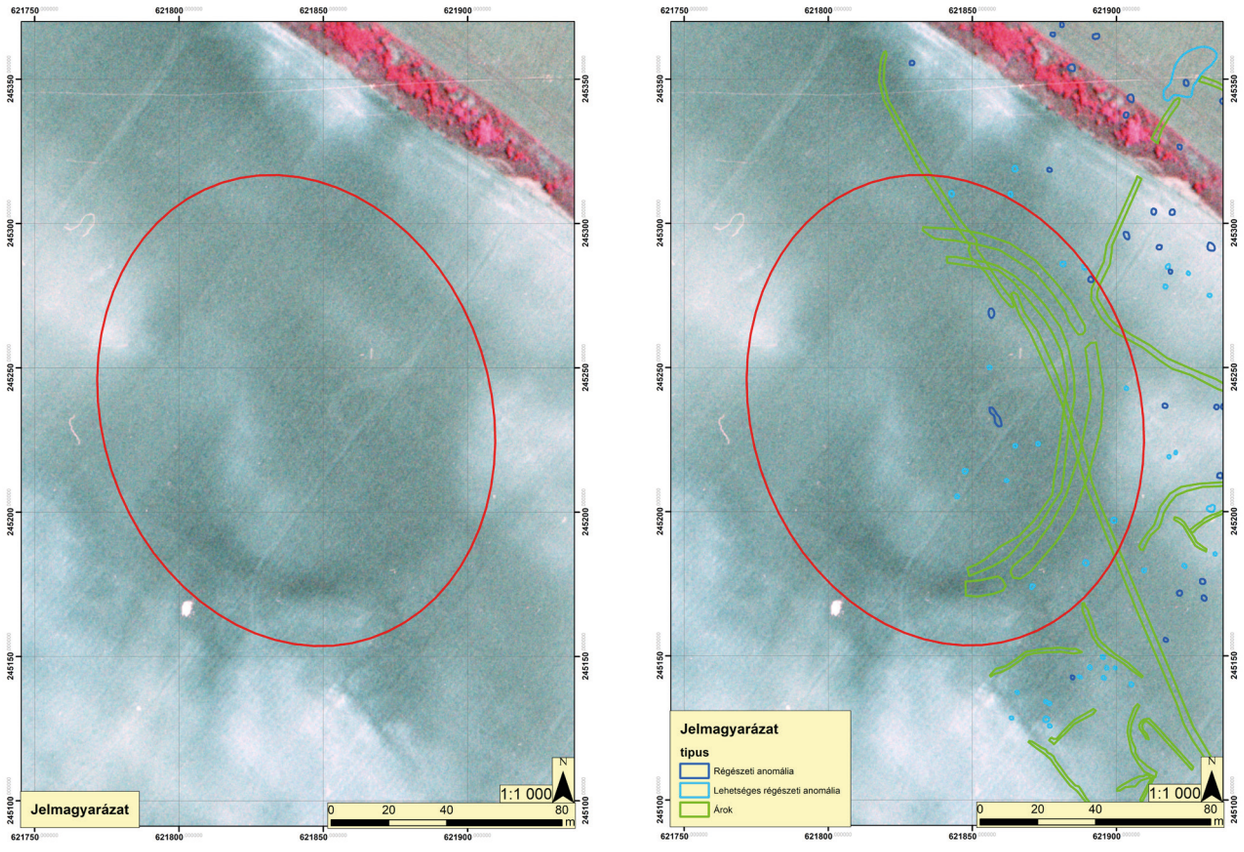
Az M100-as autópálya Fejér megyei szakaszának örökségvédelmi terepi munkálatai 2019 nyarán kezdődtek meg a régészeti terepbejárással, melyet a Várkapitányság ZRt. végzett el, kedvezőtlen vegetációs ciklusban, Koller Melinda vezetésével a lelőhely töredékét vizsgálva. A korábban nem kutatható területeken, így a tanulmány témáját is adó Mány, Kígyós-patak Ny lelőhelyen 2021 februárjában újabb terepbejárás történt Mesterházy Gábor vezetésével. Az azonosított és a korábbiakhoz képest megnövelt területű lelőhelyen a Várkapitányság ZRt. folytatott magnetométeres geofizikai felmérést, amely azonosította egy nagyméretű körárok részletét a lelőhely délnyugati részén.

Az örökségvédelmi folyamatok következő lépéseként a próbafeltárást Libor Csilla vezetésével 2022 januárjában a Szent István Király Múzeum végezte.[1] A próbafeltárás során az árok körül a lengyeli kultúra nagymennyiségű kerámiatöredéke került elő, köztük a lengyeli kultúra I. fázisának jellegzetes vörös-sárga festésű töredékei. A megelőző nagyfelületű feltárás 2022. május végén indult el, Szász Barbara ásatásvezető és Hüse Asztrik ásatásvezető helyettes irányításával tárták fel a lelőhely nyomvonalba eső 14,5 ha kiterjedésű részét. A lengyeli kultúrához köthető objektumok java DNy–ÉK irányba húzódik, a megelőző feltáráson a körárok 1/3 részét sikerült feltárni a belső paliszádárokkal együttvéve. A körárok méretei, alakja és a mellette fekvő teleprészlet alapján egyértelműen a lengyeli kultúrához tartozik. A leletanyag restaurálása, feldolgozása még jelenleg is tart, de mivel a Dunántúl északi, északkeleti részén a lengyeli kultúrához tartozó körárok még nem került elő, egy rövid összefoglalásban szeretnénk ismertetni a lelőhelyen folyt kutatás eddigi eredményeit *(1–3. ábra)*.

1. ábra
Az M100 autópálya nyomvonala és a Mány, Kígyós-patak NY régészeti lelőhely

[1] Ezúton szeretnénk megköszönni Libor Csilla és Szász Barbara ásatásvezetőknek, hogy átengedték közlésre az anyagot, illetve a feldolgozáshoz nyújtott segítségüket.

2–3. ábra
Egy 1992-ben készült infravörös légifotó a körárokról és a geofizikai felmérések interpretációja (Forrás: www.fentrol.hu)

A lengyeli kultúra körárkai

A körárokrendszerek vagy rondellák a késő neolitikum különleges földművei. A vonaldíszes kultúra késői csoportjainak árokrendszerei és a protolengyel csoportok, Bicske-Sopot csoport és Luzianky-csoport hatására az i.e. 5. évezred elején tűnnek fel a korai lengyeli kultúrában Nyugat-Magyarországon és Délnyugat-Szlovákiában. A lengyeli kultúra első, kifejlett körárokrendszerei Sé, Malomi-dűlő körárka és Sormás-Török földek 1. lelőhelyekről ismertek.[2] A körárokrendszerek elterjedése gyors folyamatként vázolható fel a lengyeli kultúra területén Morvaországban (Mährisch-bemalte-Keramik, MBK) és Ausztriában (Mährisch-Ostösterreichische Gruppe der Bemaltkeramik, MOG) is, e jelenségek legnagyobb koncentrációja Alsó-Ausztriából ismert.[3] A körárokrendszerek továbbá megtalálhatóak a Stichbandkeramik/Tűzdelt szalagdíszes kerámia kultúrájának csehországi, közép-németországi és délnyugat-lengyelországi lelőhelyein is, továbbá Alsó-Bajorországban a Duna mentén a SOB (Südostbayerisches Mittelneolithikum) vagy másnéven Oberlauterbach-csoport lelőhelyein és Frankföldön Északnyugat-Bajorországban a Großgartach/Planig/Friedberg/Korai Rössen kultúrákban.[4]

A lengyeli kultúra I. fázisának körárkai jellegzetes építmények, alaprajzi változatosságuk a lengyeli kultúra 1. fázisától és törzsterületétől távolodva növekszik, ugyanakkor elrendezésük hasonló jegyeket hordoz. A lengyeli kultúra klasszikus körárkai egy egységes kulturális időhorizontba tartoznak és egyazon közös eszmei háttér alapján készültek.[5]

[2] P. BARNA 2011, 132.
[3] TRNKA 1990, 26.
[4] LITERSKI–NEBELSICK 2012, 438–439; P. BARNA 2011, 133–134.
[5] TRNKA 1991, 11; P. BARNA 2011, 127; P. BARNA 2017, 34.

Több definíció is létezik, amely összefoglalja a lengyeli kultúra klasszikus körárokrendszereinek ismérveit. Mivel a körárkok csekély mértékben, de eltérnek egymástól, így a definícióik is kissé eltérőek. Általános jellemző, hogy kör vagy közel kör alakú árkokból állnak. Az árkok száma 1–4 között változik, melyek Petrasch definíciója szerint 1,7 méternél mélyebbek, V vagy Y keresztmetszetűek.[6] Az árkok átmérője tág határok között mozog, 35–150 méter[7] között, míg újabban P. Barna Judit összefoglalásában már 30–300 m között változnak.[8] Trnka a koncentrikus, többszörös árkok átmérőinek egymáshoz való arányát emeli ki, amely lehet 2:3, 3:4, 2:3:4 vagy 3:4:5. Az átmérők arányának szabályszerűsége arra utalhat, hogy a körárkok egységes szerkezeti minta alapján épültek.[9] Az árkokat gyakran kíséri paliszád, néha megfigyelhető az árkok melletti földsánc is, ezeket kapukként szolgáló földhidak szakítják meg. A lengyeli típusú késő neolitikus körárkok által bezárt tér jellemzően üres, a települések az árkok körül, azok külső oldalán jelennek meg.[10] A legtöbb körárok déli lejtőn, mellékfolyók mentén található.[11] További jellegzetességük a löszös talajokhoz való kötődés, amely a mányi körároknál is megfigyelhető.[12]

Földműveket, árokrendszereket azonban már a középső neolitikumból ismerünk, a közép-európai vonaldíszes kultúra és az alföldi vonaldíszes kultúra késői csoportjainak településeiről. A lengyeli kultúra körárokrendszerei valószínűleg a vonaldíszes földművek leszármazottai.[13] Középső neolitikus kori árokrészlet a mányi lelőhelytől 6,8 km-re, délnyugatra fekvő, Bicske, Galagonyás lelőhelyen került elő, amelyet Makkay János a DVK zselíz fázisának második felére keltezett.[14] Bár a körárokrendszerek elsősorban a lengyeli kultúra I. fázisára jellemzőek, ritkán előfordulnak a lengyeli kultúra korai rézkorba eső III. fázisában is, Balatonmagyaród, Hídvégpusztán[15] és Szombathely, Metro áruház lelőhelyeken[16] mindkettőt a késő lengyeli kultúra nagy méretű települése övezte. A legkésőbbi, lengyeli típusú körárokrendszereket a középső rézkorra datálják, Füzesabony, Pusztaszikszó és Szarvas, 38. lelőhelyek földművei valószínűleg a lengyeli kultúra hatására vezethetők vissza.[17]

A körárkok funkciója vitatott kérdés a szakirodalomban, számos lehetőség felmerült a használatukról, mint erődítmények, karámok szarvasmarhák tartására, naptárépítmények, közösségi gyülekező helyek, rituális-szakrális tevékenységek színhelyei.[18] A körárkoknak ugyanakkor több funkciója is lehetett, a legáltalánosabban elfogadott magyarázat a szakrális-szimbolikus használattal köti össze őket. A körárokrendszerek körbeveszik és elválasztják a tér egy részét a mindennapi élet profán helyszíneitől, olyan teret létrehozva, amely jelentős közösségi események, fontos rítusok helyszíne.[19] Különleges szerepét támasztja alá, hogy gyakran kerülnek elő idolok a körárkokból és közvetlen környezetükből.[20] Az alföldi tellekhez hasonlóan itt is magas a vadállatok aránya az állatcsontanyagban, jellegzetes leletei az őstulokkoponyák maradványai, őstulokszarvak, szarvasagancsok.[21]

A lengyeli kultúra körárkai a Dunántúlon

Magyarország területén eddig hozzávetőleg 30 darab, biztosan a lengyeli kultúrához sorolható körárokrendszer került elő.[22] Bár az elsőként megtalált Sé, Malomi-dűlő körárka éppen Szombathely mellett, Vas megyében található,[23] azaz éppenhogy a Dunántúl északi felére csúszik, a kutatás jelen állása szerint a legtöbb hazai körárokrendszert a Dél-Dunántúlról ismerjük, elsősorban Baranya és Zala megyékből. A Dunántúl délkeleti részén először Zalai-Gaál István azonosította a lengyeli kultúra körárkait Tolna és Baranya megyei lelőhelyeken.[24] Majd Bertók Gábor és Gáti Csilla 2005-ben kezdődő roncsolásmentes kutatásainak köszönhetően Baranya megyében került elő számos késő neolitikus körárok.[25]

---

6 PETRASCH 1990, 419; LITERSKI–NEBELSICK 2012, 435.
7 PETRASCH 1990, 419.
8 P. BARNA 2017, 26.
9 TRNKA 1990, 26.
10 PETRASCH 1990, 418–419; TRNKA 1991, 11–12; LITERSKI–NEBELSICK 2012, 435; P. BARNA 2017, 26–34.
11 P. BARNA et al. 2012, 136; 2019a, 12.
12 LITERSKI–NEBELSICK 2012, 438; P. BARNA et al. 2012, 136.
13 RACZKY–ANDERS 2012, 272–289.
14 MAKKAY–TULOK–STARNINI 1996, 266–267.
15 BÁNFFY 1996.
16 ILON 2004, 27, 35.
17 RACZKY–ANDERS 2012, 303–304.
18 MELICHAR–NEUBAUER 2010, 18; TÓTH 2017, 66.
19 Pl. RACZKY et al. 1994, 233; RACZKY–ANDERS 2012, 297; PÁSZTOR–P. BARNA–ROSLUND 2008, 910; P. BARNA 2017, 46.
20 PÁSZTOR–P. BARNA–ROSLUND 2008, 911.
21 LITERSKI–NEBELSICK 2012, 438.
22 P. BARNA 2017, 26; TOKAI 2017, 7.
23 KÁROLYI–KALICZ 1978, 22.
24 ZALAI-GAÁL 1990.
25 BERTÓK–GÁTI 2011; 2014.

A jelenségcsoport másik hangsúlyos megjelenési területe Zala megye, ahol P. Barna Judit és kollégái a Baranya megyeihez hasonló interdiszciplináris módszerekkel – légifotók, geofizikai felmérés, terepbejárás – kutatják a lengyeli kultúra körárkait, így Zala megyéből hat lelőhelyről már hét késő neolitikus körárokrendszer ismert.[26]

A késő neolitikus körárkok azonosítására, kutatására nagyszerű lehetőséget adnak a nagyfelületű feltárások is, így vált ismertté az M7 autópálya Somogy megyei szakaszán Szólád, Kisaszó körárka,[27] a Zala megyei szakaszon Nagykanizsa, Palin-Anyagnyerőhely hármas körárka[28] és Sormás, Török-földek körárkai.[29] A 67-es út építése kapcsán örökségvédelmi munkák során Gamás, Vadépusztai-mező 2. lelőhelyen azonosítottak négyes körárkot még 2015-ben.[30]

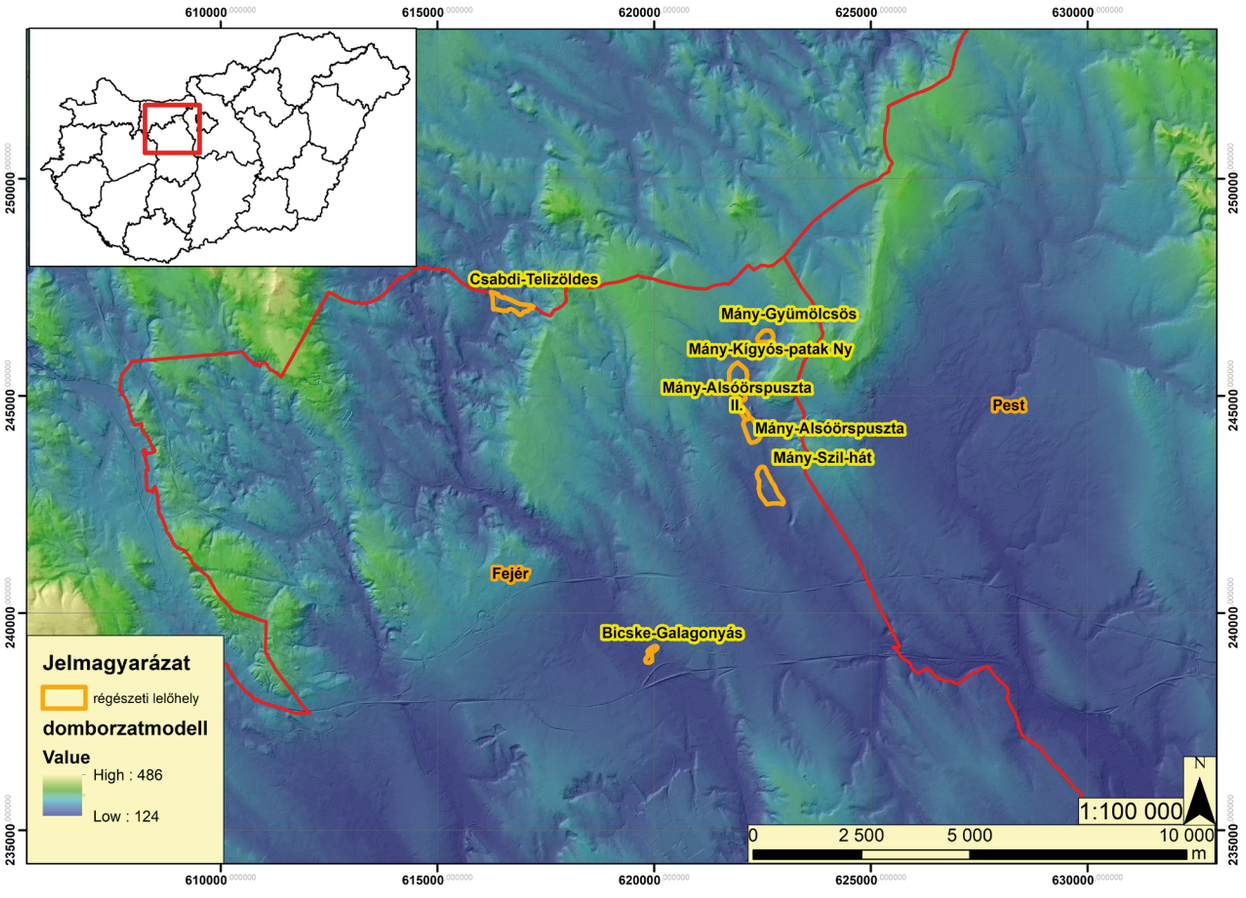
A mányi feltárást megelőzően a Dunántúl legészakabbra fekvő, egyértelműen a lengyeli kultúrához tartozó körárokrendszerei a Vas megyében talált jelenségek voltak. A már említett Sé, Malomi-dűlő lelőhely körárka mellett Szombathely, Metro áruház lelőhelyről,[31] a lengyeli kultúra III., korai rézkori fázisából is ismerünk körárokrendszert. Ikervár, Antónia-major kettős körárkát légifotók segítségével azonosították 2003-ban és 2007-ben, ahol a körárkok mellett az azokat kísérő paliszád is felismerhető, valamint a feltehetően a körárokhoz tartozó késő neolitikus település jelenségei.[32] Ezeken kívül az Észak-Dunántúl területén csak nagyon bizonytalan, egy-egy légifotón feltűnő körárkok ismertek Fejér és Győr-Moson-Sopron megyékből.[33]

A körárkok hiánya az Észak-Dunántúlon problematikus a Duna északi, szlovákiai oldalán ismert számos, a lengyeli kultúrához köthető körárok miatt is.[34] A Dunától alig 16 km-re északra fekszik az egyik legismertebb lelőhely, Svodín, Busahegy,[35] ahol két körárokrendszer is előkerült, és a feltáró, Němejcová-Pavúková egy harmadik létezését is feltételezte.[36] A mányi lelőhelyhez legközelebb fekvő, Szlovákia déli részén található körárok, a Bajtava határában talált kettős építmény (34 km).[37]

A lengyeli kultúra Fejér megyében

Kalicz Nándor a lengyeli kultúra Kárpát-medencében élt részét három földrajzi egységre osztotta. A keleti csoport a Dunántúl keleti részén található, átnyúlik a Dunán a Gödöllői-dombságig, és ide tartoznak a közeli szlovákiai lelőhelyek is, mint például Svodín. A középső csoporthoz tartozik a Dunántúl nagy része, míg a nyugati csoport a Szombathely–Sopron sávban fekvő területek.[38] Bánffy Eszter a lengyeli kultúra lelőhelyeit két részre osztotta, keleti és nyugati csoportokra, a kettő között a Balaton környékén húzta meg a határt.[39] A megye és a vizsgált lelőhely is mindkét felosztás szerint a keleti csoportba tartozik. Fejér megye késő neolitikus történetéről eddig meglehetősen kevés információnk volt. Makkay János 1970-ben megjelent összefoglalásában megjegyezte, hogy a megye területéről csak 8–10 lelőhely ismert ebből a korszakból, és ezek közül is csak kettőn volt ásatás.[40] Az egyik lelőhely a Gerecse délkeleti szélén fekvő dombhátakon, a Szent László-víz nevű patak keleti oldalán fekvő Csabdi, Télizöldes *(4. ábra)*, ahol Antoni Judit 1978–1986 között tárt fel 6000 m²-t és a kultúra 35 sírját a 1,5 km² alapterületűre[41] becsült településéből.[42] Bicske, Galagonyás a Sopot kultúra magyarországi fázisának névadó lelőhelye.[43] A lengyeli kultúra további korai feltárt lelőhelye megyénk nyugati határán Bakonycsernye, Baláta-dűlő, mely a Bakony keleti szélén található. Jungbert Béla 1985-ben és 1986-ban a lengyeli kultúra öt sírját tárta fel, és a két évad során további 11 sírt azonosított.[44] A temetkezések nagyon magasan, majdnem a felszínen feküdtek, a sírok nagyrésze erősen bolygatott volt vagy majdnem teljesen elpusztult. A 2. sírban, egy gazdag női sírban egy idol is előkerült.[45]

[26] P. BARNA et al. 2015, 76; 2016, 312–320.
[27] OSZTÁS–MARTON–SÓFALVI 2004.
[28] TOKAI 2017.
[29] P. BARNA 2010.
[30] HONTI et al. 2015, 265.
[31] ILON 2004, 34–35.
[32] CZAJLIK et al. 2008, 125–126.
[33] P. BARNA et al. 2015, 79.
[34] PAVÚK 1991; TÓTH 2017.
[35] NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1995, 12.
[36] NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1995, 22.
[37] TIRPAK–KUZMA 2006, 99–101.
[38] KALICZ 1975-76, 53.
[39] BÁNFFY 2007, 19.
[40] MAKKAY 1970, 36.
[41] ANTONI 1982, 2.
[42] ANTONI 1992, 12.
[43] KALICZ–MAKKAY 1972.
[44] JUNGBERT 1986; 1988.
[45] KALICZ 1998, 69–70, Abb. 40.

4. ábra
Újkőkori lelőhelyek Bicske–Mány térségében

A Fejér megyei késő neolitikus kutatás az utóbbi évtizedekben csak részben tudta e szórványos településhálózati képet pontosítani. A lengyeli kultúra újabb lelőhelyeit elsősorban terepbejárásokból ismerjük, vagy olyan ásatásokból, ahol a kutatás a lelőhely egy szűk metszetét vizsgálta, ahol általában 1–3 gödör került elő minimális leletanyaggal. Például Székesfehérvár északi szélén, a Gaja-patak közelében próbaásatás során tártak fel a lengyeli kultúrához sorolható három gödröt. A megye keleti részén, a Váli-völgyben, Kajászó, Keskeny-dűlő lelőhelyen a középső bronzkori Vatya-kultúra urnasírjai között azonosítottuk a lengyeli kultúra egy-egy gödrét, de nagyon kevés lelet került elő, amelyek általában csak 1–2 darab kerámiatöredéket tartalmaztak.

Pusztaszabolcs északkeleti szélén, a Kolomposi-csapás nevű határrészen készült légifotó egy kettős körárokról. A külső árok átmérője hozzávetőleg 50 méter, a belső árok azonban szokatlanul kis méretű, ezért nem sorolták egyértelműen a késő neolitikus körárkok közé.[46] Örökségvédelmi terepbejárások során Bittner Bettina 2017-ben római kori településre utaló maradványokat talált a lelőhelyen, a 2022 szeptemberében a Szent István Király Múzeum által végzett terepbejárás a vegetációs viszonyok miatt csak igen korlátozott részt tudott vizsgálni, eredménytelenül.

Újabban az M100 autópálya próbaásatása során három régészeti lelőhelyen azonosítottuk a lengyeli kultúra maradványait, amelyek Mány határában jelentkeztek egy szűk zónán belül. A tanulmány témáját adó Mány, Kígyós-patak Ny lelőhelytől 3 km-re délre, a Kígyós-patak nyugati oldalán fekvő Mány, Szil-hát lelőhelyen a lengyeli kultúra gödrei kerültek elő. A lelőhely magasan, nagyrészt a humuszrétegben feküdt, a jelenségekből gödöraljak és két mélyebb gödör maradt meg, valószínűleg egy kisebb, tanyaszerű település maradványai. A körároktól észak–északkeleti irányban mintegy 1,5 km-re jelentkezett Mány, Gyümölcsös lelőhely területén egy újabb késő neolitikus

[46] CZAJLIK et al. 2008, 125; P. BARNA et al. 2016, 322.

településrészlet. Korábban itt a fedettségi viszonyok miatt a roncsolásmentes kutatás nem határolhatott le lelőhelyet, ugyanakkor a beruházás kapcsán végzett próbaásatás során ezen a területen is előkerültek a lengyeli kultúra jelenségei, kisebb-nagyobb gödrök és egy csontvázas sír.

Mány, Kígyós-patak Ny lelőhely természetföldrajzi környezete

A lelőhely Fejér megye északkeleti csücskében, Mány északkeleti határában, Alsóörs- és Felsőörspuszta között található. A kistájak szerinti beosztás alapján a Keleti-Gerecse területén, de határterületen fekszik, a Zsámbéki-medence északnyugati szélén és a Keleti-Gerecse déli szélén.[47] A Keleti-Gerecse önálló természetföldrajzi egység, átlagos tengerszint feletti magassága 250–350 m között változik. Fő jellemzője a felszínét borító harmad- és negyedidőszaki üledékből kiemelkedő, ÉNy–DK irányú, 250–450 m magas sasbércek sora, amelyek D–DK irányban egyre alacsonyabbak.[48] Ilyen kúp alakú, sziklás sasbérc a 283 m magas Örsi-hegy, amely a Kígyós-patak Ny lelőhely keleti oldalán, a körárokkal szemben magasodik. Maga a régészeti lelőhely a patak nyugati partján, egy alacsony domboldalon található, északi és déli irányban is patakvölgyek határolják. Ez a hullámos, enyhe lejtőjű, alacsony dombhátakból és völgyekből álló felszín már a Zsámbéki-medence felé mutató átmeneti térszín.[49] A Gerecse és a Zsámbéki-medence közös jellemzője, hogy a felszínük jelentős részét vastag lösztakaró borítja, amely a jól termő és könnyen művelhető csernozjom talaj anyakőzete.[50] A Gerecse vizeit összegyűjtő patakok közé tartozik a Kígyós-patak, amely a lelőhely keleti szélét határolja. A mányi körárok a domb délkeleti lejtőjén fekszik 195–200 m B.f. magasságban. Három oldalról patakok veszik körbe, keleti oldalán folyik a Kígyós-patak, északi és déli szegélyén a Kígyós-patakba ömlő patakágak határolják.

Mány, Kígyós-patak Ny lelőhely régészeti kutatása

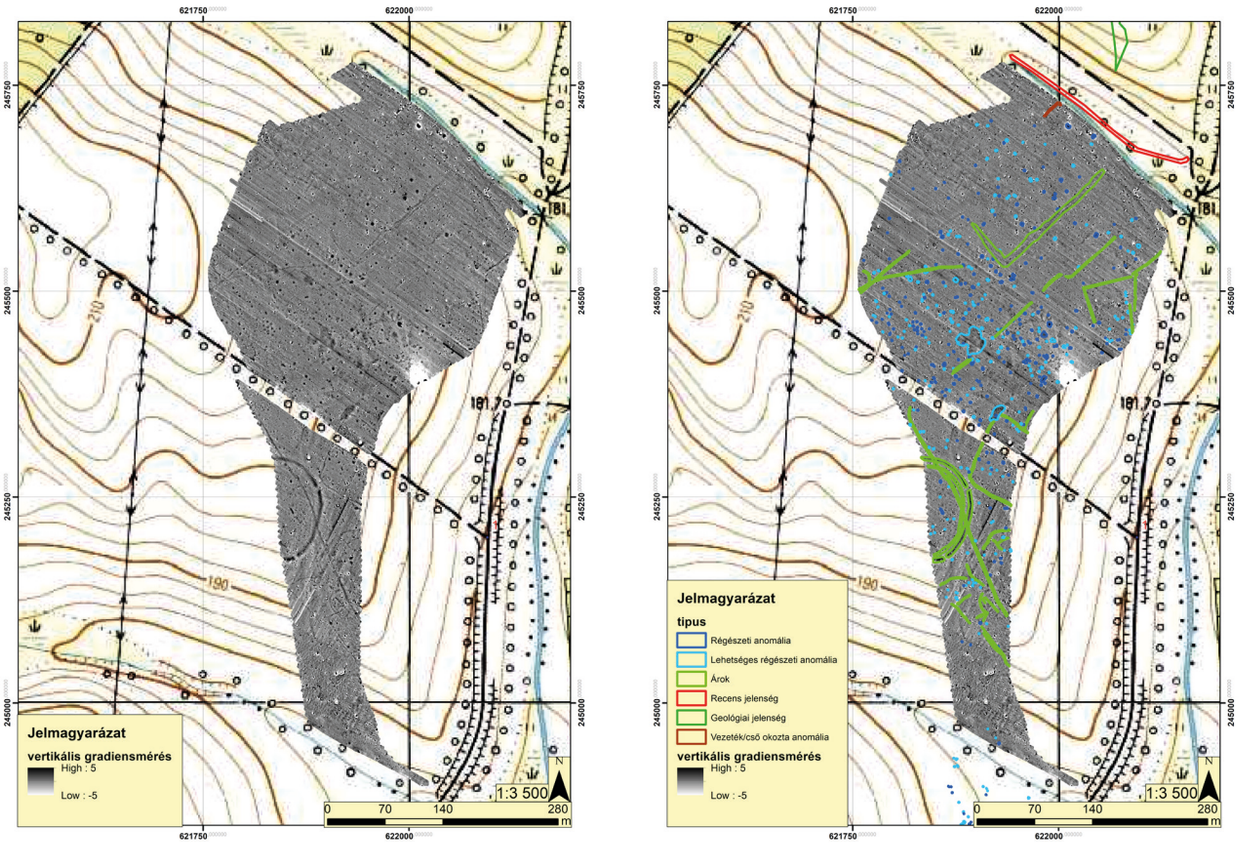
Régészeti terepbejárás

Az „Esztergom – M1 autópálya közúti kapcsolat fejlesztése M100 autóút" projekt keretében 2019-ben a szerződéskötés elhúzódása miatt június 18. és július 18. között nyílt mindössze elvi lehetőség a nyomvonal és így a Mány, Kígyós-patak Ny lelőhely terepi kutatására. A lelőhelyen ekkor már álló kukoricában érdemi terepi kutatást nem lehetett végezni. 2021-ben a beruházás újabb ütemét jelentő geofizikai vizsgálatokat megelőzően további örökségvédelmi célú terepbejárást végeztünk a nyomvonal régészetileg érintett részeinek lehatárolására az Előzetes Régészeti Dokumentációk szakmai protokollját követve. A lelőhely kutatását 2021. február 4-én végeztük el közepes megfigyelési viszonyok között, a délkeleti térszínen repcében, a fennmaradó részeken pedig őszi vetésben. A nyomvonalon és a tervezett csomópont helyén is középső és késő bronzkori, kora vaskori, római és középkori leleteket gyűjtöttünk, intenzívebb leletszóródást a lelőhely délkeleti oldalán tapasztaltunk az autóút nyomvonalán kívül, a Kígyós-patak mellett.

A mágneses kutatómódszer elvi háttere és eredményei

A mágneses kutatómódszer a lelőhelydiagnosztika legrégebben és legtöbbet használt sekélygeofizikai módszere.[51] Elvi háttere, hogy a Föld természetes eredetű mágneses terének intenzitásában rendkívül kicsi, de mérhető mértékű változásokat okoznak a felszín közelében eltemetett mágneses objektumok. A tapasztalat szerint ezen anomáliák térbeli mintázata régészeti objektumokat rajzolhat ki. Ennek feltétele, hogy a keresett objektum anyaga vagy rendelkezzen saját, ún. remanens mágnesezettséggel, vagy külső mágneses tér hatására legyen eltérő mértékben mágnesezhető (indukált mágnesezettség), mint a környezete.[52] A régészeti alkalmazásban előbbire jó példa a nagy hőhatás okozta ún. termoremanens mágnesezettség (tűzhelyek, kemencék). Utóbbi folyamat eredménye részben a jól mágnesezhető felső talajjal kitöltött objektumok pozitív anomáliája, illetve akár egy a környezeténél kevésbé mágnesezhető (pl. mészkőfalak) objektum által okozott negatív mágneses anomália.

47 DÖVÉNYI 2010, 625–626.
48 ÁDÁM et al. 1988, 370.
49 ÁDÁM et al. 1988, 380–381.
50 ÁDÁM et al. 1988, 323, 381.
51 NABIGHIAN et al. 2005.
52 KURPIEL–ARMSTRONG– PENZOKAJEWSKI 2019.

5–6. ábra
A vertikális gradiensmérés feldolgozott állománya és értelmezése

A mágneses kutatás egy Sensys MXPDA típusú, ún. telített vasmagos, vagy Fluxgate magnetométerrel történt 2021. március 10–11-én, változatlan vegetációs viszonyok között.

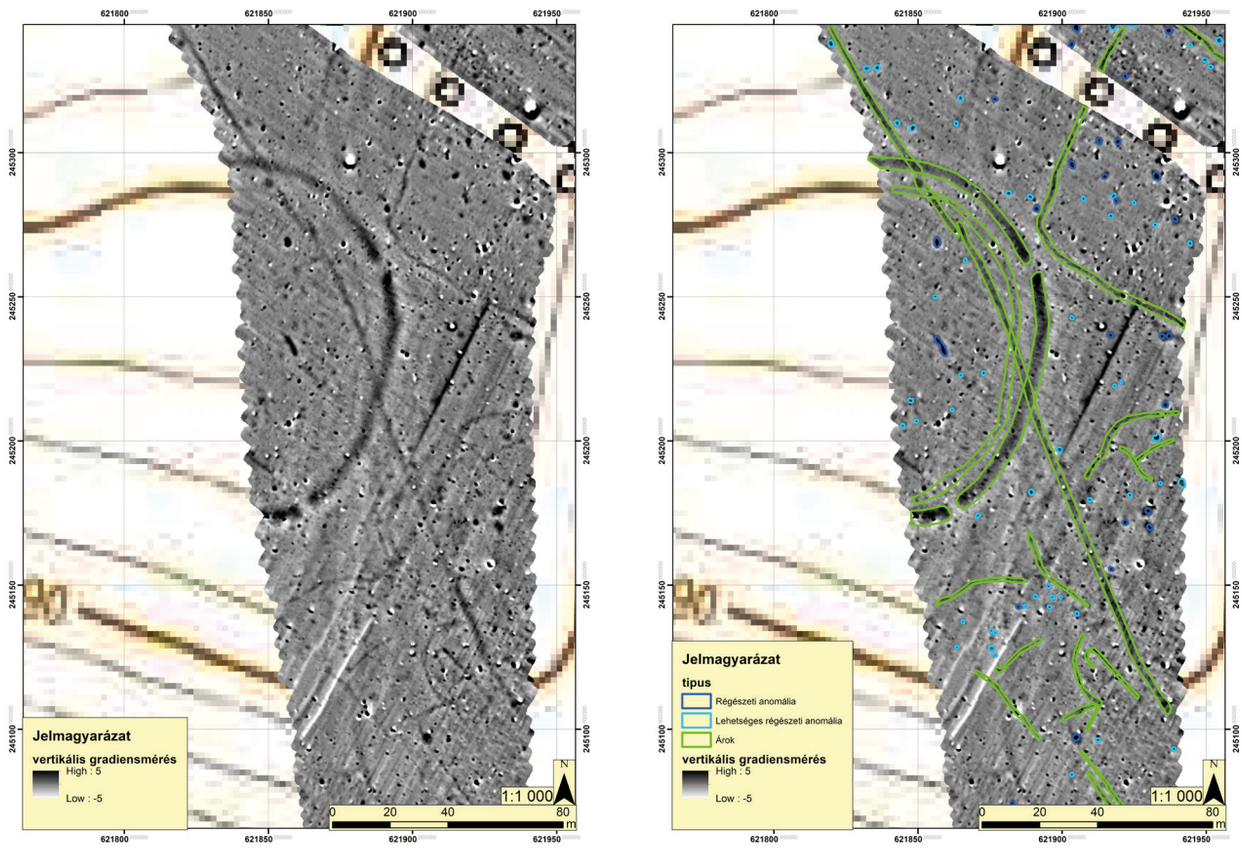
Fontos megemlíteni, hogy a műszer nem az adott pontban mérhető totális mágneses intenzitást méri, hanem annak vertikális komponensének egységnyi távolságra vett változását. Ez az úgynevezett gradiensmérés a régészeti objektumok detektálásának gyors és hatékony módja.[53] A kutatási területen egyszerre öt szondával zajlott a mérés, melyek egymástól vett haladási irányra merőleges távolságuk 50 cm, az egyes mérési pontok távolsága a szelvények mentén megközelítőleg 3–4 cm volt.

A geofizikai felmérés térbeli pontosságát JAVAD Triumph-1-es bázis – rover párban működő RTK biztosította, amely centiméteres vízszintes pontosságú térbeli adatot szolgáltatott. A terepi munka során a vizsgált lelőhelyen összesen 148 498 m^2 terület felmérését végeztük el.

A mérés egészén nagy számban jelentkeznek dipólikus anomáliák, melyek egyrészt a mágnesezhető újkori hulladék következményei, másrészt feltehetően a terület talajtani viszonyaival is magyarázhatóak. Ez a „háttérzaj" a régészeti telepjelenségekre utaló anomáliák azonosítási pontosságában is meglátszik, biztos régészeti jelenségre utaló anomáliákat 242 esetben, míg feltételezhetően régészeti jelenségre utaló anomáliákat további 205 esetben jelöltünk a lelőhely területén. A régészeti jelenségekre utaló anomáliák az északi területrész déli felén magas intenzitással, míg a további térszíneken közepes intenzitással jelentkeztek *(5–6. ábra)*.

Az azonosított objektumok kivétel nélkül pozitív mágneses anomáliaként látszódnak méréseinken. Ennek oka, hogy a mágneses részecskékkel telített és jobban mágnesezhető (nagyobb szuszceptibilitású) felsőtalaj a hosszabb időre nyitva hagyott felszíni mélyedéseket lassan kitöltötte. A gradiensmérésen tehát a régészeti objektum méretével arányos intenzitású és geometriájával megegyező alakú mágneses anomáliát látunk.

[53] FASSBINDER 2016.

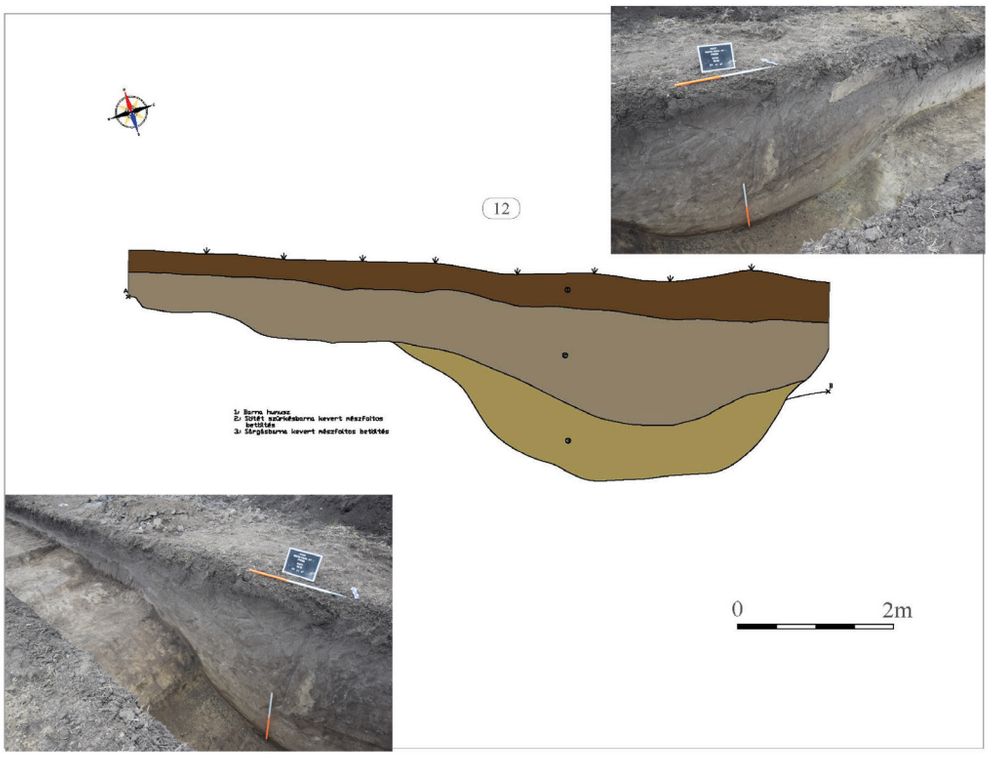
7–8. ábra
A vertikális gradiensmérés eredménye és értelmezése a körárok környezetében

A mérési terület jelentős részét különböző, legalább három eltérő rendszerhez köthető árkok szabdalják. A déli területrészen azonosítható egy lengyeli kultúrához köthető enyhén ovális, 120 méter átmérőjű és két felmért kijárattal rendelkező körárok fele. További árokrészletek, melyek feltehetően határolófunkcióval is rendelkezhettek, sűrűbben a neolitikus körárok körül jelentkeznek, kisebb intenzitással, de jobban felismerhető alaprajzi formákban pedig az északi térszínen *(7–8. ábra)*.

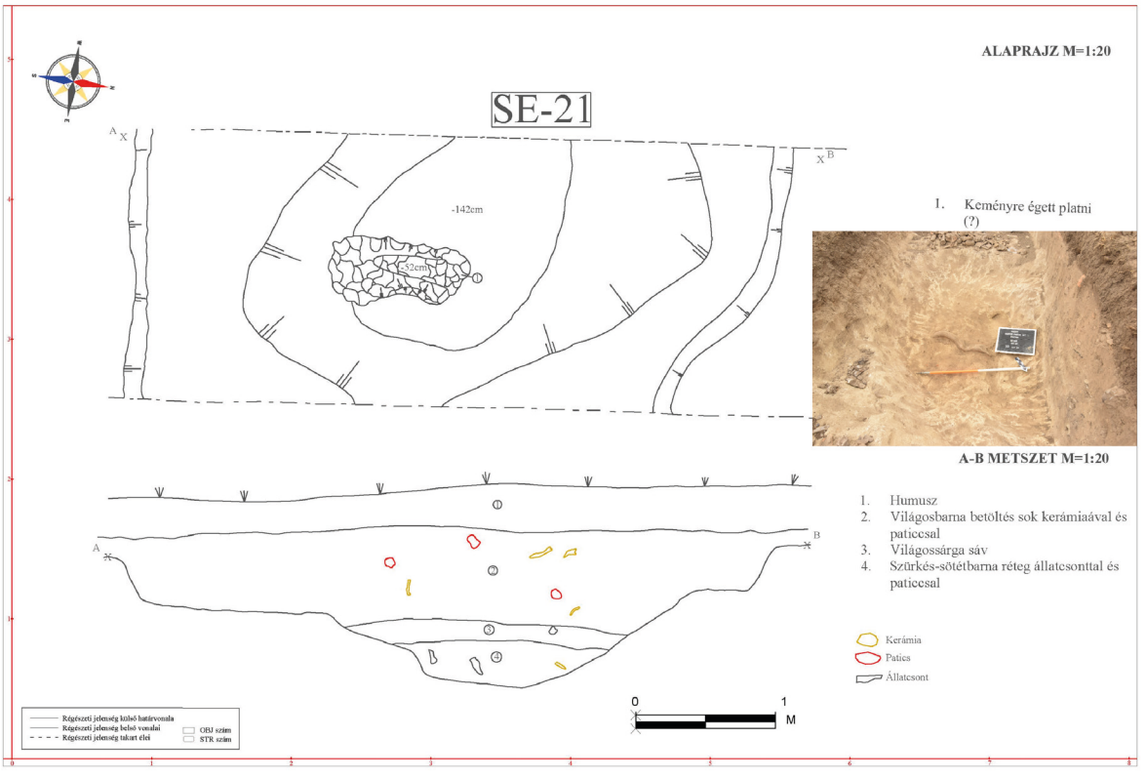
Mány, Kígyós-patak Ny régészeti lelőhely próbaásatása

A próbaásatás során a lengyeli kultúra I. fázisának 11 jelensége került elő, a körárok részlete, valamint 10 gödör. A próbaásatás során a körárok keleti szélén tártunk fel egy 2 m hosszú szeletet, amely ezen a részen 8,5 m széles, 2,65 m mély volt. A körárkok jellegzetes, erősen összeszűkülő metszetétől eltérően az alja 1,5 m széles és egyenes volt *(9. ábra)*. Az árok belső oldalán a felső széle kissé ívelt, lépcsős kialakítású, lentebb egyenesen összeszűkült. Bár nem tartozik a szokásos körárokmetszetek közé, nem teljesen ismeretlen az ilyen profil. Hasonló, a felső részén széles, ívelten lépcsős árokmetszetet közöl Jaromír Kovárník Hradec Králové, Plotiste nad Labem II. lelőhelyről.[54] A próbakutatás során feltárt jelenségek közül két gödröt szeretnénk kiemelni. Az egyik az SE 21 jelzést kapott gödör a körárok belsejében, az északkeleti kapujának közelében *(10., 12. ábra)*. A gödör kb. 4,7×2 m nagyságú, melynek két végét levágta a szondaárok széle. A szabálytalan alakú gödör lépcsős oldalú, viszonylag sekély, a mai felszíntől mérve 140–160 cm mély. A nyesési szint alatt 32 cm-re egy keményre, vörösre égett, platniszerű réteg feküdt, alatta kerámiatöredékekből és állatcsontból álló foltot bontottak ki. A leletfolt alatt nagy mennyiségű kerámiatöredékkel és paticcsal kevert világosbarna színű réteg kezdődött, amit az alján egy hozzávetőleg 10–15 cm vastag világossárga sáv zárt le. A világossárga réteg alatt, a gödör alsó 30–35 cm-ében állatcsonttal és paticcsal kevert

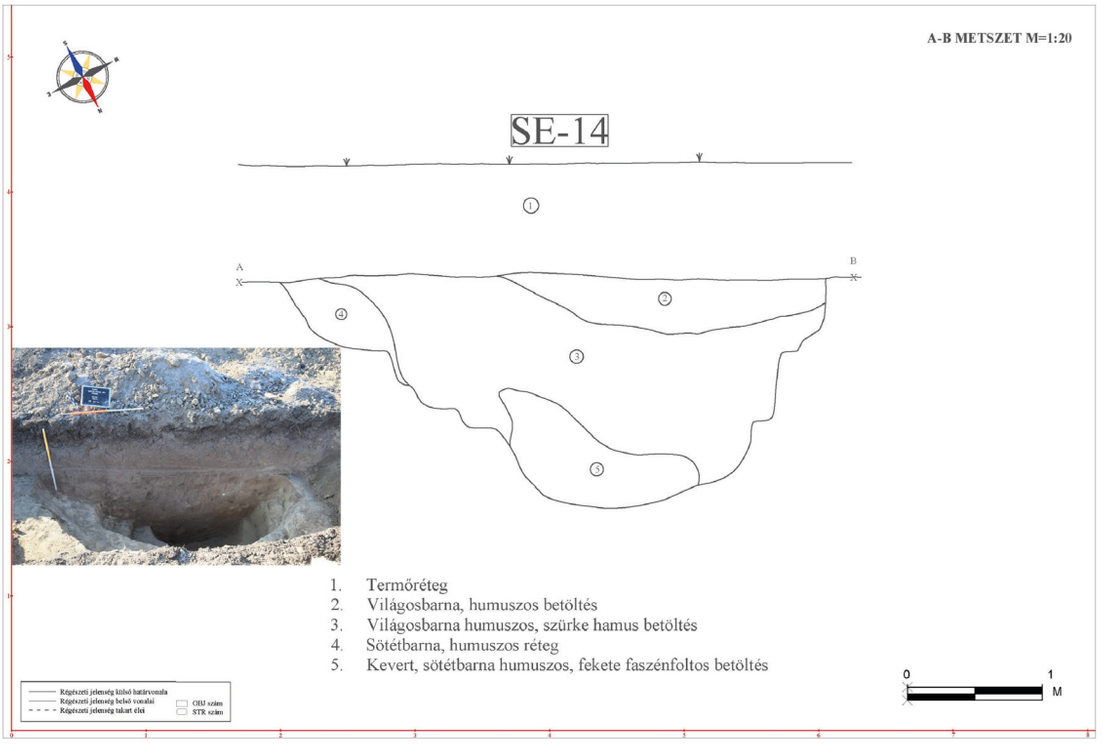
[54] KOVÁRNÍK 2017, 105, Fig. 16.

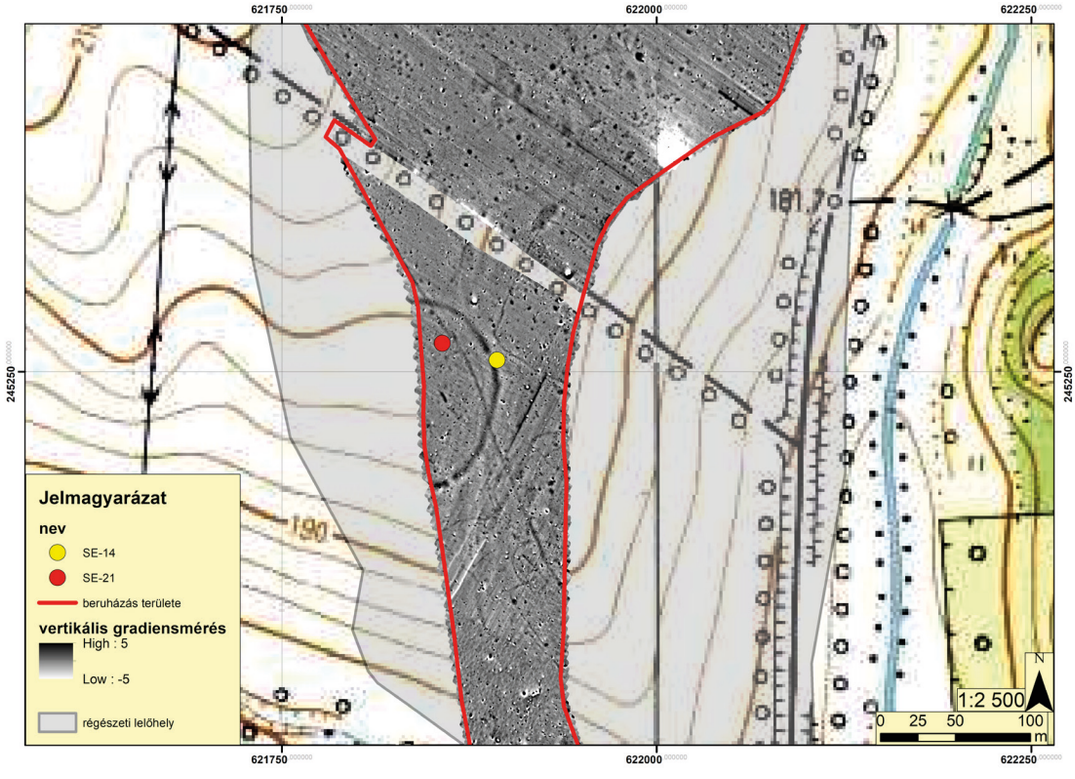
9. ábra
A körárok próbaásatáson feltárt metszete (SE-12)

10. ábra
A próbaásatás SE-21 számú jelensége

11. ábra
A próbaásatás SE-14 számú jelensége

12. ábra
Az SE-14 és SE-21 elhelyezkedése

sötét szürkésbarna réteg feküdt, ebben került elő egy őstulok szarva. A gödörben nagy mennyiségű vörös-sárga festésű kerámiatöredék került elő *(13. ábra 3.)*, köztük egy agyagtárgy darabja, amely az alakja alapján egy zoomorf ábrázolás *(13. ábra 1.)* töredéke lehet, melynek felső részén egy mélyedés található.

A lengyeli kultúra különleges típusa a kocka vagy téglatest alakú, vagy ritkábban zoomorf agyagtárgyak, amelyek legfőbb jellegzetessége egy 1,8–3 cm átmérőjű és 2,5 cm-nél sekélyebb mélyedés a tetejükön, néhány esetben két darab ilyen mélyedés is előfordul.[55] A mányi gödörben talált tárgy töredékes, de jól felismerhető a zoomorf alak hátsó lába, a tetején a jellegzetes kerek mélyedéssel. Korábban agyagmécsesnek határozták meg őket,[56] Bánffy Eszter házi oltárként, oltárkaként definiálta őket,[57] Zalai-Gaál István és kollégái a legújabb összefoglalásukban kultikus asztalkáknak nevezték őket.[58] Osztályozásuk alapján a mányi töredék a kultikus asztalkák C-A1 csoportjába, a kevésbé sematikus, viszonylag élethű zoomorf oltárkák közé tartozik, mint például a Mórágy, Tűzkődomb B1 sírcsoportjának 43. sírjában előkerült példány.[59] Alsónyék, Bátaszék lelőhelyen a kultikus asztalkák legtöbbször női sírokban kerültek elő, de megtalálták őket a lengyeli település hulladékgödreiben is. Ezek mindig töredékesek a mányi darabhoz hasonlóan, ezért Zalai-Gaál István és kollégái is felvetették azt a lehetőséget, hogy talán a szertartás végeztével szándékosan összetörve dobták ki ezeket a darabokat.[60]

A lengyeli kultúra őstulok-szarvasmarhakultuszával összefüggésbe hozható leleteket Zalai-Gaál István gyűjtötte össze. Az agyagból készült állatszobrocskák, edényfogantyúk, szarvábrázolások mellett az őstulokkultusz jelenségei közé sorolta a gödrök alján talált őstulokszarvakat, őstuloktrófeákat, koponya- és szarvtöredékeket.[61] Véleménye szerint a lengyeli kultúra számára az őstulok és a háziasított szarvasmarha legalább olyan fontos volt nemcsak a mindennapi életben, hanem a rituális-szakrális szférában is, mint a kortárs alföldi telleken, ahol sokkal nagyobb számban kerültek elő ilyen leletek, mint a Dunántúlon.[62] A lengyeli kultúra őstulokkultuszának egyik példájaként említi a Mórágy, Tűzkődomb B/XI. árok 1. gödörben talált őstulokszarvat. A lelet nagyon hasonló körülmények között került elő, mint a mányi példány. Hasonló mélységben találták, a 175 cm mély gödörben 145 cm mélyen, kb. a gödör alsó 30 cm-ében, és a mányi szarvhoz hasonlóan K–Ny-i irányban feküdt. A mórágyi gödör is gazdag leletanyagot tartalmazott, a kerámia-, állatcsont- és kőeszközleletek mellett itt is megtalálták egy oltárka/kultikus asztalka töredékét.[63]

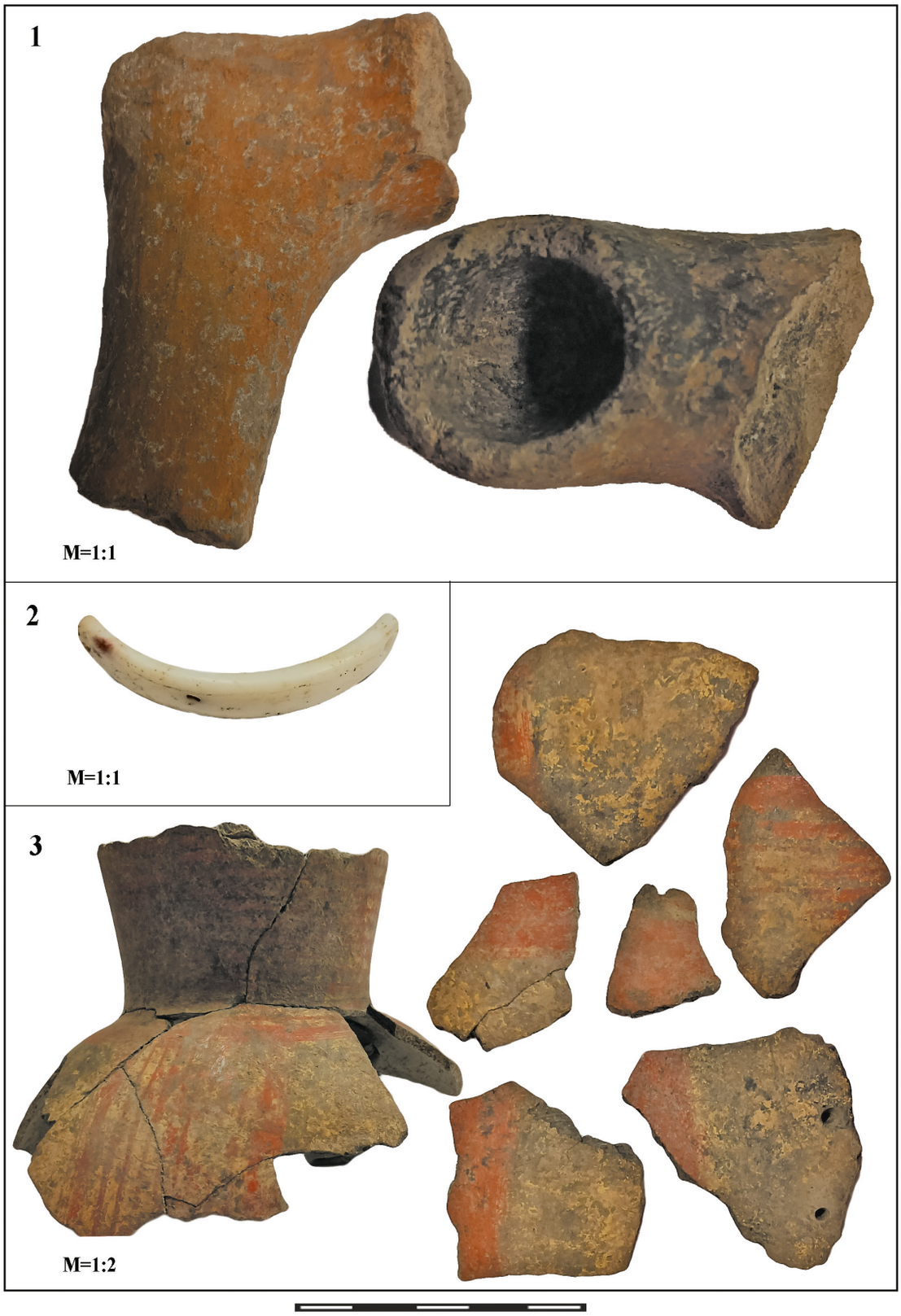
Az őstulok és a háziasított szarvasmarha a Gerecse lábánál fekvő lengyeli közösségek életében is jelentős szerepet játszott. A mányi lelőhelytől 6 km-re fekvő Csabdi, Télizöldes lengyeli település azonosítható állatcsontanyaga legnagyobb arányban szarvasmarhacsontokat tartalmazott, míg a második helyen az őstulokcsontok álltak,[64] a csabdi lengyeli telep egyik gödrében pedig egy fiatal szarvasmarha teljes csontvázát tárták fel.[65]

A mányi 21. számú gödörben talált vörös, platniszerű réteg és a gödör alsó részén fekvő világossárga réteg valószínűleg az őskori áldozógödrök betöltésére jellemző agyagtapasztásként értelmezhető.[66] A gödörben előkerült különleges leletek, a szarv, a nagy mennyiségű vörös-sárga festésű kerámia és állatcsont, a zoomorf plasztika töredéke szintén arra utal, hogy egy különleges funkciójú gödörről lehet szó.[67]

A mányi körárok belsejében talált, különleges gödörhöz hasonló jelenséget tártak fel Sormás, Török földek I. körárka belsejében: a "93. objektum" jelzésű gödröt. Ez a gödör is réteges betöltésű, nagy mennyiségű és különleges leleteket tartalmazott, a mányihoz hasonlóan a leletei nagy része vörös-sárga festésű kerámia, de előfordult benne antropomorf plasztika, aszkosz és bukránium is.[68]

A próbaásatás jelenségei közül említésre méltó még az SE 14 jelzésű nagy, lépcsőzetesen mélyülő, kútszerű gödör *(11. ábra)*. A jelenség a körárok északkeleti kapujának déli szélén, közvetlenül a kapu külső oldalán fekszik *(12. ábra)*. A gödör 403×180 cm nagyságú, félkör alakú része esett a szondaárok területére. A mai felszíntől számítva 256 cm mély. A gödör betöltése zömmel hamuval kevert világosbarna humusz, az alján egy sötétszürke, fekete

55 BÁNFFY 1997, 30.
56 ZALAI-GAÁL 1994.
57 BÁNFFY 1997, 8, 53–57.
58 ZALAI-GAÁL–KÖHLER–OSZTÁS 2010, 320.
59 ZALAI-GAÁL–KÖHLER–OSZTÁS 2010, 355; ZALAI-GAÁL 1994, 3–7.
60 ZALAI-GAÁL–KÖHLER–OSZTÁS 2010, 372.
61 ZALAI-GAÁL 2005, 8–11.
62 ZALAI-GAÁL 2005, 7.
63 ZALAI-GAÁL 2005, 8.
64 BARTOSIEWICZ–CHOYKE 1986, 182, 185.
65 BARTOSIEWICZ 2003, 61.
66 MAKKAY 1975, 166.
67 MAKKAY 1975, 166.
68 P. BARNA 2011, 122.

13. ábra
Régészeti leletek a próbaásatásról: 1. Zoomorf kultikus asztalka töredéke (SE-21). 2. Átfúrt, vadkanagyarból csiszolt csüngő (SE-14). 3. Vörös-sárga festésű kerámiatöredékek (SE-21).

faszénfoltos réteg húzódott. Ebben a gödörben is feltártak festett kerámiát, a legérdekesebb lelet azonban egy mindkét végén átfúrt, vadkanagyarból csiszolt csüngő volt *(13. ábra 2.)*. Ez a jelenség Sormás, Török-földek 11/A gödréhez hasonlítható, amely az I. körárokrendszer külső árkának közvetlen közelében feküdt és aknaszerűen mélyült. Betöltésében nem voltak rétegek, leletei között szintén előfordult faszén és festett kerámia, továbbá pattintott nyílhegy is.[69]

Mány, Kígyós-patak NY régészeti lelőhely teljes felületű feltárása

A lelőhelyen a körárok átmérője közel 129 m, a paliszád átmérője 120 m, 1,2 ha területet határol. Maga a körárok inkább enyhén ovális, tojásdad alakú, négy kapuval rendelkezhet, ebből egyet sikerült feltárnunk biztosan, ezen kívül még kettő a magnetométeres felmérésből kapott adatokból és a georeferált légifotókból is jól kivehető *(17–18. ábra)*. A körárokrendszerek ún. Kreisgrabenanlage-ok ami annyit tesz, hogy egy mély, széles árokkal körülvett paliszádrendszer, ami kettőnél több kapuval rendelkezik. A mányi rondella kapui az eddigi feltárás, a magnetométeres felmérés és a légifelvétel alapján[70] ÉK-DNy-i és DK-i irányba fordulnak, és a Kothingeichendorf–Těšetice típusba sorolhatóak.[71] Maga az árokrendszer 3–3,5 m mély V keresztmetszetű, szélessége 7–8 m között váltakozott *(15. ábra)*. Betöltése a legmélyebb pontjától felfelé tömör agyagos kavicsos, innen jöttek a festett vörös-fekete edénytöredékek. Megközelítőleg 2,5 m mélységből állatcsont (tulokszarv) is megfigyelhető volt az EF metszettel szemközti szakaszon *(14. ábra)*. A legfelső fekete-sötétbarna humuszból az 5. századi germán sírok beásása volt megfigyelhető. Ez a réteg hozzávetőlegesen 1 m-en keresztül húzódik lefelé.

14. ábra
A körárok E–F metszete a teljes felületű feltárásról

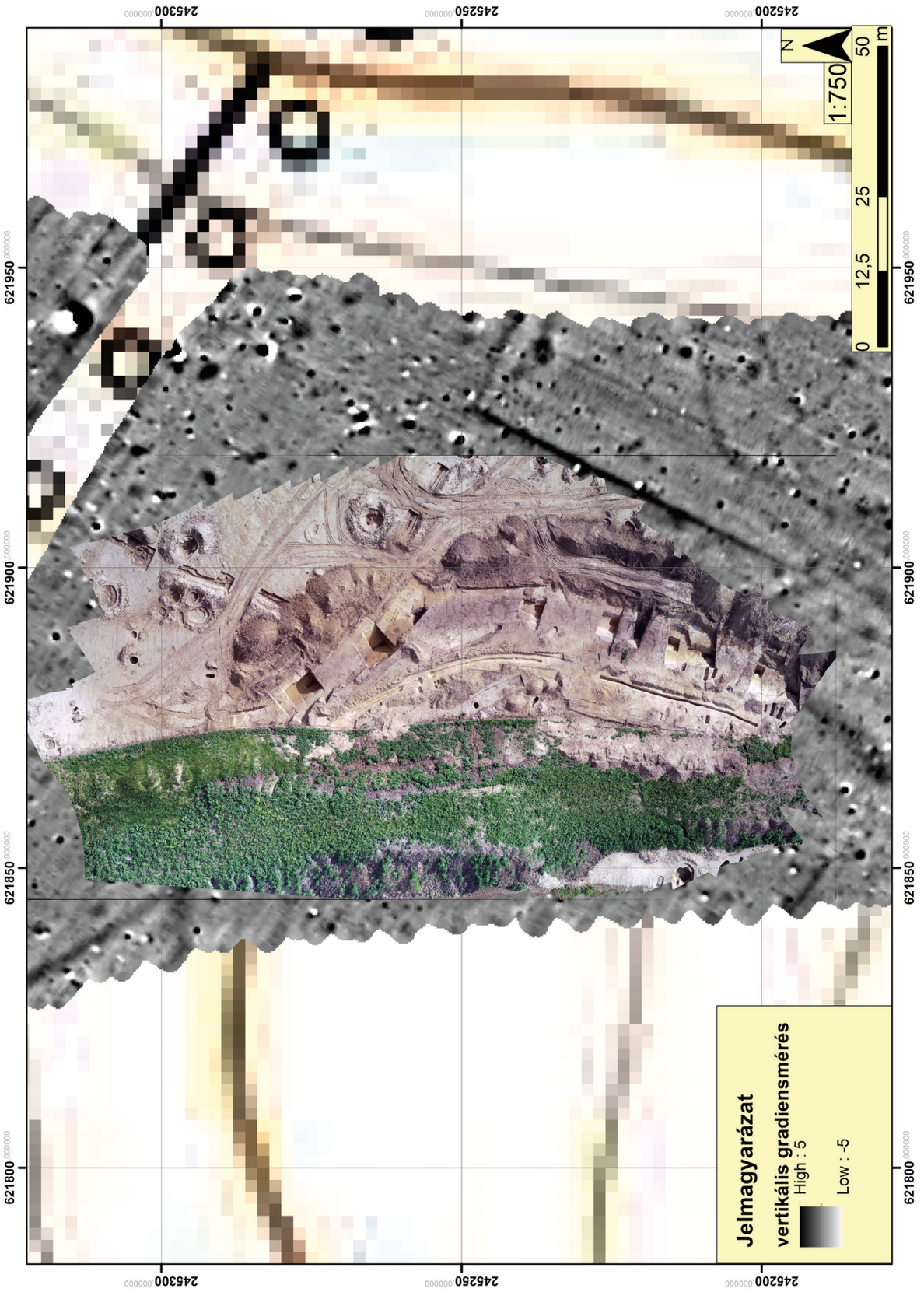

15. ábra
A körárok G–H metszete a teljes felületű feltárásról

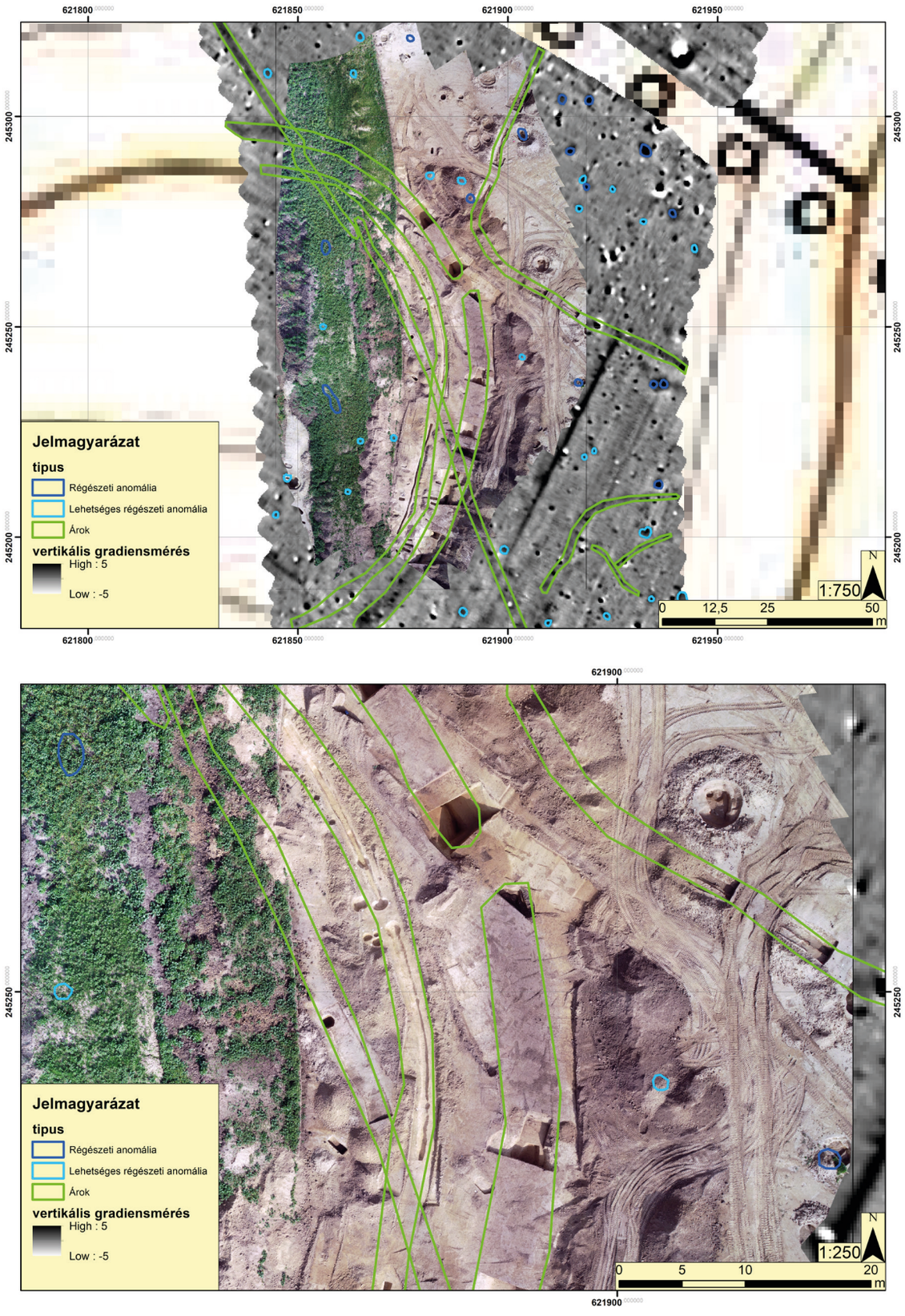
A paliszádárok keskeny, alig 1 m széles, mélysége 60–120 cm között váltakozott a humuszolt felszíntől. Metszetének alakja inkább U, bontása során több helyen a felszínen megjelentek a cölöphelyek. A fő árok kapuja és a paliszád bejárata pontosan egy vonalban északkeleti irányban van *(16. ábra)*. Érdekesség, hogy a paliszád kapujának egyik oldalát megújíthatták, mivel három cölöphelyet tártunk fel, valószínűleg tartóoszlopokkal erősíthették meg az addig felállított eredeti kaput. Sajnos nincs adat a magasságáról, az ausztriai kutatások azonban megerősítik a fa oszlopszerkezetes kapu jelenlétét. Betöltése megegyezik a külső árokrendszer alsó rétegeivel, tömör agyagos kavicsos. Leletanyag szegényesen került elő, csupán néhány festett töredék, mindazonáltal ezek bizonyítják a lengyeli kultúrához való tartozását.

Az eddigi adatok alapján maga a lengyeli telep valószínűleg a körároktól ÉK–DK irányban található, illetve jóval a körároktól messzebb, északi irányba, ami átnyúlhat Mány, Gyümölcsös lelőhelyre is. A feltárt jelenségek javarészt munka- és cserzőgödrök, ezen felül egy-két ház cölöphelyeit is sikerült megfogni, ami majd elősegíti a további kutatásokat a körárok és a telep elhelyezkedésével kapcsolatban. Ami eddig bizonyos, hogy a körárokhoz viszonylag közel terültek el a lengyeli kultúra jelenségei. Az egyetlen hiteles, lengyeli temetkezésnek számító részleges váz, az SE 1124 a körárok déli felében helyezkedhetett el. Mellékletei restaurálási folyamat alatt vannak, az edények díszítése festett, vörös-sárga sávos. Mindezek alátámasztják a szondázó ásatás lengyeli kultúrából származó adatait, elsősorban a kerámiatipológia alapján.

[69] P. BARNA 2011, 123.
[70] BERTEMES–MELLER 2012; MELICHAR–NEUBAUER 2010.
[71] BERTEMES–MELLER 2012, 80–83.

16. ábra
Légifotó a körárokról a teljes felületű feltárásról. Készítette: Mikusi Enikő és Kocsis-Buruzs Gábor

17–18. ábra
Georeferált légifelvétel a körárok feltárásáról és a magnetométeres felmérés interpretációja.
Készítette: Mikusi Enikő és Kocsis-Buruzs Gábor

Korábbi jelenségek is megfigyelhetők a körároktól északi irányban, a Sopot-Bicske kultúra polikróm festett edénytöredékei és még északabbra a dunántúli vonaldíszes kultúra kései zselízi és kottafejes csoportjának néhány töredéke is előkerült. A Sopot-Bicske anyag nem meglepő ezen a területen, hiszen Mánytól mindössze néhány kilométerre található a névadó lelőhely. A további kutatások jobban rávilágítanak majd az esetleges párhuzamos együttélés vagy kontinuitás elméletére.

A leletanyag mennyisége óriási, több tonna állatcsont, majdnem két tonna kerámiaanyag, eszközök (kőeszköz, állatcsonteszköz), néhány obszidián pattinték is előkerült. A kőeszközök többsége szórványként feküdt a felület lengyeli kultúrához köthető részén, viszont sikerült megfogni egy munkagödröt (SE 1381), ahol nagy számban tártunk fel obszidián és radiolarit eszközöket. A kerámiák feldolgozása folyamatban van, mindazonáltal az eddig megvizsgáltak alapján a festett töredékek széles skálán mozognak: fekete-vörös, vörös-fehér, sárga-vörös, fekete-fehér-sárga és ezen színek variációi. Mintakincsük az eddig jól ismert meandrikus, farkasfog és egyéb geometrikus motívumok, melyek jól beleillenek a lengyel. I teljes spektrumába. A lelőhelyen fellelhető még egy karcolt és vörösre festett kisebb edény aljtöredéke, ami feltehetőleg egy korábbi fázishoz köthető. A részletes kerámiafeldolgozás mutathat rá a motívumkincs kapcsolatrendszerére és a lelőhely tipokronológiai keltezésére, melyet radiokarbon vizsgálatokkal tervezünk megerősíteni. Szembetűnő a feltárt területen a temetkezések hiánya, a későbbiekben további kutatások azonosíthatják a temető helyét.

A mányi körárok kronológiai helyzete és párhuzamai

A Mány, Kígyós-patak Ny lelőhely leleteinek restaurálása folyamatban van, az eddigi részeredmények alapján az előkerült nagy mennyiségű festett kerámia és a karcolt díszű töredékek, a vörös-sárga és vörös-sárga-fekete-fehér festésű cserepek egyértelműen a lengyeli kultúra I. fázisára keltezik a lelőhelyet.[72] A leletanyagban szórványosan feltűnő vörös-fehér festésű töredékek arra utalnak, hogy a lelőhely megélte a lengyeli kultúra II. fázisának elejét.[73] Kérdéses egyelőre a lelőhely pontos kezdete, azaz megtaláljuk-e a Protolengyel fázis ívelt, S-profilos töredékeit a leletanyagban, vagy pedig a lengyel I. fázis elején települtek meg a Kígyós-patak partján. Erre a kérdésre és a lelőhely életének pontos végére a leletek feldolgozása után tudunk válaszolni.

Jelenlegi adataink alapján a mányi lelőhely a dél-dunántúli Zengővárkony, Mórágy B2 sírcsoport lelőhelyekkel egyidős, Szlovákiában az I. fázis körárkaival, mint Nitriansky Hrádok, Svodín, Bučany,[74] a MOG I. fázisának körárokrendszerivel, mint például Kamegg, Falkenstein-Schanzboden.[75] Ausztria területéről ismertek egyszeres körárkok, amelyeket a MOG I. fázisára datálnak, ezek azonban jóval kisebbek a mányinál. A karnabrunni körárok 51 m átmérőjű, Glaubendorf 1. körárkának 53 m az átmérője, Friebritz 1. körárkának 55 m.[76] A legismertebb, a morvaországi Těšetice-Kyjovice határában feltárt körárok a mányihoz hasonlóan paliszáddal kísért egyszeres építmény. A mányi körárokkal egyidős, az MBK I. (Mährischer Bemalter Keramik) fázisára datáltható, polikróm festett kerámia és Strělice-i típusú idolok kerültek elő a lelőhelyen, ugyanakkor a mányi körároknál ez is jelentősen kisebb, 55–60 m az átmérője.[77]

A dunántúli lelőhelyek közül a mányi körárok a Baranya megyei Belvárdgyula, Szarkahegy és Zengővárkony, Igaz-dűlő körárkaival egyidős, de Szemely, Hegyes 1. belső körárka is a lengyeli kultúra I. fázisában keletkezett a C-14 vizsgálatok alapján.[78]

A mányihoz formailag és méreteiben legjobban hasonlító körárkot Zala megyében, Gétye, Gyomgyáló lejtős lelőhelyen azonosítottak. Az egyszeres körárok 96x115 m átmérőjű, az északkeleti kapujának tájolása 66°, míg ugyanez a mányi körárok esetében 65°. Nagyon hasonló a két körárok fekvése is, a gétyei rondella szintén egy hullámos-dombos táj keleti domboldalán, patak közelében, hasonló tengerszint feletti magasságban található. A gétyei körárok keltezése bizonytalan, de valószínűleg a lengyeli kultúra I. vagy II. fázisára tehető.[79] A kerámiaanyagban feltűnő fekete festés az aszódi lelőhellyel való kapcsolatra utal.[80]

[72] ZALAI-GAÁL 1982, 24–25; 1993, 83; KALICZ 1985, 76–77.
[73] ZALAI-GAÁL 1982, 25–26.
[74] PAVÚK 1991, 348–350.
[75] STADLER–RUTTKAY 2007, 133.
[76] TRNKA 1991, 17, 47, 60, 96.
[77] PODBORSKÝ 1970, 279–280.
[78] BERTÓK–GÁTI 2008, 6, 13; 2011, 8, 12, 19–20.
[79] P. BARNA et al. 2012, 136; 2019b, 75–76, 87.
[80] KALICZ 1985, 50–51.

A Mány és Csabdi, Télizöldes szomszédságában előkerült késő neolit kori lelőhelyek bebizonyították, hogy a Dunántúl északkeleti sarkában is megtalálhatók a lengyeli kultúra nagykiterjedésű telepei, sőt körárokrendszer is fellelhető ezen a területen. Már Makkay János megjegyezte 1970-ben, hogy a lengyeli kultúra lelőhelyeinek többsége nem a megye déli, mezőföldi, sík vidékén található, hanem az északi, hegyes-dombos felén.[81] Antoni Judit véleménye szerint a Gerecse lábánál fekvő lelőhelyek egy fontos kereskedelmi út mentén fekszenek, a lengyeli kultúra dunántúli településeit kötötték össze a dél-szlovákiai lelőhelyekkel.[82]

[81] MAKKAY 1970, 36.
[82] ANTONI 1992, 13.

Irodalom

ÁDÁM László – MAROSI Sándor – SZILÁRD Jenő
1988 *A Dunántúli-középhegység.* (Magyarország földrajza 6.) Budapest.

ANTONI Judit
1982 *Régészeti kutatások a Dunántúlon. Őskori elődeink Csabdiban.* Tata.
1992 Újkőkori ásatás és a feltárt leletanyag etnoarcheológiai vizsgálata. *Iparrégészeti és archeometriai tájékoztató* 10. 12–13.

BÁNFFY Eszter
1996 Kora rézkori körárok Balatonmagyaród-Hídvégpusztáról. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén* 1979–1992. Kaposvár–Zalaegerszeg. 21–22.
1997 *Cult objects of the neolthic Lengyel culture.* Budapest.
2007 A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl az újkőkorban. In: Belényesy Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között.* Somogy Megyei múzeumok Igazgatósága – MTA Régészeti Intézete. 15–20.

P. BARNA Judit
2010 Sormás-Török-földek. Településtörténeti áttekintés II. A késő neolitikum. *Zalai Múzeum* 19. 93–115.
2011 *A lengyeli kultúra kialakulása a DNy-Dunántúlon.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
2017 Fény a körben. A természetes fény és Közép-Európa legrégebbi monumentális építményei. In: Pásztor Emília (szerk.): *A fény régészete. A természetes fény szerepe az őskori ember életében.* Baja. 21–55.

P. BARNA et al.
2012 P. BARNA Judit – EKE István – PUSZTA Sándor – PUSZTA Adrián – BUSZNYÁK János – TOKAI Zita Mária – T. BÍRÓ Katalin – PÁSZTOR Emília – SZÁRAZ Csilla
Késő neolitikus körárok magnetométeres felmérése Gétyén. In: Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében - Történelmi emlékek a tájban. IX. Tájtörténeti konferencia kiadványa.* Gödöllő. 135–139.
2015 BARNA Judit – TOKAI Zita Mária – EKE István – PÁSZTOR Emília
A késő neolitikus körárkok kutatásának helyzete Zala megyében. *Archeometriai Műhely* XII/2. 75–88.
2016 P. BARNA, Judit – TOKAI, Zita Mária – PÁSZTOR, Emília – EK, István – PUSZTA, Sándor – PUSZTA, Adrián – BUSZNYÁK, János – T. BÍRÓ, Katalin – SZÁRAZ Csilla
Late Neolithic Circular Ditch Systems in Western Hungary. Overview on the Present Stage of Research in Zala County, Hungary. In.: J. Kovárnik et al. (eds.): *Centenary of Jaroslav Palliardi's Neolithic and Aeneolithic Relative Chronology (1914-2014).* Hradec Kralové. 309–336.
2019a P. BARNA Judit – EKE István – PETHE Mihály – PÁSZTOR, Emília – STIBRÁNYI Máté – NAGY László – MÉSZÁROS János – T. BÍRÓ Katalin – TOKAI Zita Mária
Észrevételek a neolitikus körárkok kutatásának módszereihez: a roncsolásmentes vizsgálatok lehetőségei és korlátai Ligetfalva - Gesztenyési-dűlő lelőhely kutatásának tükrében. *Zalai Múzeum* 24. 11–26.
2019b P. BARNA, Judit – TÓTH, Brigitta – PÁSZTOR, Emília – TOKAI, Zita Mária – T. BÍRÓ, Katalin – PUSZTA, Sándor – EKE, István – PUSZTA, Adrián – BUSZNYÁK, János – KOCSIS, Napsugár – TUGYA, Beáta – SZÁRAZ, Csilla
Non-invasive investigations of a Late Neolithic rondel at Gétye in western Hungary. In: Eszter Bánffy – Judit P. Barna (Hrsg.): *"Trans Lacum Pelsonem". Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5500 - 500 v. Chr.).* Rahden. 73–94.

BARTOSIEWICZ, László – CHOYKE, Alice
1986 Animal exploitation at the site of Csabdi-Télizöldes. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 13. 181–193.

BARTOSIEWICZ László
2003 A háziállatok régészete. In: Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest. 60–64.

BERTEMES, F. H. – MELLER, H. (Hrsg.)
2012 *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa – Neolithic Circular Enclosures in Europe.* Internationale Arbeitstagung 7–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt). (Tagungen des Landesmuseums für Vorgesch Halle 8.) Halle. 433–493.

BERTÓK Gábor – GÁTI Csilla
2008 Előzetes jelentés a Beldvárgyula határában (Baranya megye) talált késő neolitikus település és körárok kutatásáról. *Ősrégészeti Levelek* 10. 5–16.
2011 Neue Angaben zur spätneolithischen Siedlungsstruktur in Südosttransdanubien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62. 1–28.
2014 *Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013*. Budapest–Pécs.

CZAJLIK et al.
2008 CZAJLIK Zoltán – BÖDŐCS András – ĎURKOVIC Éva – RUPNIK László – WINKLER Móni Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon 2007-ben. In: Kisfaludy Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007*. Budapest. 121–144.

DÖVÉNYI Zoltán
2010 *Magyarország kistájainak katasztere.* Budapest.

FASSBINDER, Jörg
2016 Magnetometry for Archaeology. In: Gilber, A. S. – Goldberg, P. – Holliday, V. T. Mandel, R. D. – Sternberg, R. S. (eds.): *Encíclopedia of Geoarchaeology*. Dordrecht. 499–514.

HONTI et al.
2016 HONTI Szilvia – ARADI Csilla – BALOGH Csilla – GYÖRGY László – KÖLTŐ László – MOLNÁR István – NÉMETH Péter – SKRIBA-NAGY Mónika – SOMOGYI Kriszta – TOKAI Zita Régészeti feltárások Somogy megyében 2012-2015. *Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 4. 247–286.

ILON Gábor
2004 *Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy a római kor előtt is volt élet.* (Őskorunk 2.) Szombathely.

JUNGBERT Béla
1986 Bakonycsernye-Balátai dűlő. *Régészeti Füzetek* 39. 5.
1988 Bakonycsernye-Balátai dűlő. *Régészeti Füzetek* 40. 6.

KALICZ, Nándor
1975-76 Neue Forschungen bezüglich der Lengyel-Kultur in Ungarn. *Sborník Prací Fil. Fak.* Brno. 20–21; 51–60.
1985 *Kőkori falu Aszódon.* Aszód.
1998 *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns.* Budapest.

KALICZ Nándor – MAKKAY János
1972 A neolitikus Sopot-Bicske kultúra. *Archaeológiai Értesítő* 99. 3–14.

KÁROLYI, Mária – KALICZ, Nándor
1978 Sé - eine Spätneolithosche Siedlung mit bemalter Keramik in Westtransdanubien. *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte* 10. 21–23.

KOVARNÍK, Jaromír
2017 Rondellák. Többcélú közösségi terek, ahol az idő múlását is megfigyelték a késő neolit közösségek. In: Pásztor Emília (szerk.): *A fény régészete. A természetes fény szerepe az őskori ember életében*. Baja. 87–117.

KURPIEL, Rebekah – ARMSTRONG, Brian – PENZOKAJEWSKI, Paul
2019 Geophysical survey methods and cultural heritage management. In: Spry, C. – Frankel, D. – Lawrence, S. – Foley, E. – Berelov, I. – Canning, S. (eds): *Excavations, Surveys and Heritage Management in Victoria*. Melbourne. 37–47.

LITERSKI, Norma – NEBELSICK, LOUIS D.
2012 Katalog der Kreisgrabenanlagen und verwandten Tells der ersten Hälfte des 5. Jt. V. Chr. In Mittel- und Südosteuropa. In: F. Bertemes – H. Meller (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa/ Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) - International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany)*. (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8.) Halle. 433–532.

MAKKAY János
1970 *A kőkor és a rézkor Fejér megyében.* (Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 1.) Székesfehérvár.
1975 Über Neolithische Opferformen. *Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium International sur les ìreligions de la Préhistoire*. 161–172.

MAKKAY, János – TULOK, Magdolna – STARNINI, Elisabetta
1996 *Excavations at Bicske-Galagonyás (Part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phases.* Trieste.

MELICHAR, Peter – NEUBAUER, Wolfgang (Hrsg.)
2010 *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. Geophysikalisch-archäologische Prospektion - ein interdisziplinäres Forschungsprojekt*. (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 71.) Wien.

NABIGHIAN et al.
2005 NABIGHIAN, M. N. – GRAUCH, V. J. S. – HANSEN, R. O. – LAFEHR, T. R. – PEIRCE, J. W. – LI, Y. – PHILLIPS, J. W. J. D. – RUDER, M. E.
The historical development of the magnetic method in exploration. *Geophysics* 70. 33–61.

NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, Viera
1995 *Svodín. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur.* (Studia Archaeologica et Mediaevalia II.) Bratislava.

OSZTÁS Anett – MARTON Tibor – SÓFALVI András
2004 Szólád-Kisaszó. *A Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* XVI. 61–63.

PÁSZTOR, Emília – P. BARNA, Judit – ROSLUND, Curt
2008 The orientation of rondels of the Neolithic Lengyel culture in Central Europe. *Antiquity* 82. 910–924.

PAVÚK, Juraj
1991 Lengyel fortified settlements in Slovakia. *Antiquity* 65. 348–357.

PETRASCH, Jörg
1990 Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 71. 407–564.

PODBORSKÝ, Vladimír
1970 Současný stav vzkumu kultury s moravskou malovanou keramikou. Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischer bemalter Keramik. *Slovenská Archeológia* XVIII. 235–310.

RACZKY et al.
1994 RACZKY, Pál – MEIER-ARENDT, Walter – KURUCZ, Katalin – HAJDÚ, Zsigmond – SZIKORA, Ágnes
A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza region and its cultural connections (Preliminary report). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* XXXVI. 231–240.

RACZKY, Pál – ANDERS, Alexandra
2012 Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. In: F. Bertemes – H. Meller (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa/Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) - International Workshop 7th - 9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany).* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8.) Halle. 271–309.

STADLER, Peter – RUTTKAY, Elisabeth
2007 Absolute chronology of the Moravian-Eastern-Austrian Group (MOG) of the painted pottery (Lengyel-Culture). Based on new radiocarbon dates from Austria. In: Janusz K. Kozłowski – Pál Raczky (eds): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe.* Kraków. 117–146.

TIRPAK, Jan – KUZMA, Ivan
2006 New neolithic circular enclosure. *Contributions to Geophysics and Geodesy* 36. 99–107.

TOKAI Zita Mária
2017 Nagykanizsa-Palin - Anyagnyerőhely – egy központ a lengyeli kultúra idejéből I. *Zalai Múzeum* 23. 7–30.

TÓTH Peter
2017 A monumentális építészet hajnala Szlovákiában. In: Pásztor Emília (szerk.): *A fény régészete. A természetes fény szerepe az őskori ember életében.* Baja. 56–85.

TRNKA, Gerhard
1990 Zum Stand der Erforschung der mittelneolithischen Kreisgrabenanlagne in Niederösterreich. *Zalai Múzeum* 2. 23–29.

TRNKA, Gerhard
1991 *Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen.* (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 26.) Wien.

ZALAI-GAÁL ISTVÁN
1982 A lengyeli kultúra a Dél-Dunántúlon. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1979-80. 3–58.
1990 A neolitikus körárokrendszerek kutatása a Dél-Dunántúlon. *Archaeológiai Értesítő* 117. 3–23.
1993 A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 37. 79–91.
1994 A lengyeli kultúra "agyagmécsesei". *Archaeológiai Értesítő* 120. 3–36.
2005 New evidence for the cattle cult in the Neolithic of Central Europe. *Alba Regia* 34. 7–40.

ZALAI-GAÁL, István – KÖHLER, Kitti – OSZTÁS, Anett
2010 Zur Typologie und Stellung von Kulttischen der Lengyel-Kultur im Mittel- und Südosteuropäischen Neolithikum. *Acta Archaeologica* 61. 305–380.

Enikő Mikusi – Ágnes Kovács – Gábor Mesterházy – Zsombor Klembala

Preliminary Report on the Archaeological Excavation of the Site Mány, Kígyós-patak West
The First Circular Enclosure of the Lengyel Culture in Fejér County

Between 2019 and 2022, archaeological fieldworks have identified on the planned M100 Motorway at „Mány, Kígyós-patak Ny" site a circular enclosure of the Late Neolithic Lengyel Culture. The field surveys and the geophysical measurements were carried out by the teams of the Hungarian National Museum , the trench excavation was done by the King St. Stephen Museum of Székesfehérvár, and the leader of the investment-led excavation was Barbara Szász from Salisbury Ltd.

The diameter of the slightly oval Late Neolithic ditch is 129 m, its cross-section has a V-form, 3–3,5m deep, and 7-8m wide. On the inner side of the ditch a palisade could have been reconstructed with a roughly 120 m diameter. The NE gate of the enclosure was excavated, and further two other gates can be observed on the aerial photos on the SE and SW side, and most likely a symmetrically placed 4th gate on the NW side can be presumed. About a third of the ditch and the palisade were excavated. Only a few features were identified inside the enclosure, but a more intensive site was situated outside the enclosure on NE and SE direction. The archaeological features of the site (mainly pits, and some post-holes of houses) yielded the beautiful red-yellow-black-white painted sherds of the early Lengyel Culture. Only one égrave of the Lengyel Culture was found in the southern inner part of the circular ditch, it contained red-yellow painted pottery.

The circular ditch systems of the Late Neolithic Lengyel Culture are known mainly from the south part of Transdanubia, mostly Baranya and Zala County. The enclosure at Mány is the first verified Late Neolithic ditch system in the North-Transdanubia, which lies 34, and 42 km from the Late Neolithic enclosure of Bajtava and Svodín in Slowakia respectively. The closest known Lengyel Culture site is 6 km away at Csabdi-Télizöldes.

Alba Regia 50. (2022) 35–42.

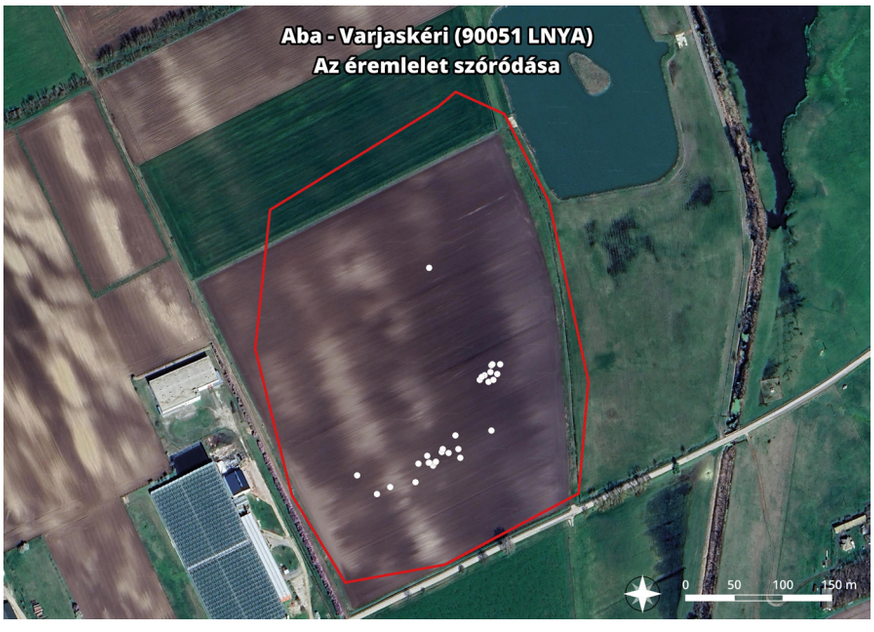
Nagy Balázs[1] – Kiss Alexandra[2]

Quartingokból álló éremlelet Abáról (Fejér m.)

Abán 2020 januárjában öntözőrendszer és víztározó létesítését végezték, melyhez kapcsolódóan a Szent István Király Múzeum régészeti szakfelügyeletet látott el. A beruházással érintett terület közvetlen a Dinnyés-Kajtor-csatorna melletti sík ártéri részen található, a lelőhelytől keletre, annak pufferzónájában.

Az Aba, Varjaskéri elnevezésű régészeti lelőhelyet 2015-ben terepbejárás és helyszíni szemle során Lencsés Zsuzsanna azonosította. A leletanyag alapján római korra keltezhető lelőhely a Dinnyés-Kajtori-csatorna nyugati partján lévő északnyugati irányú enyhe lejtésű domboldalon fekszik.

Mivel a lelőhelyről korát kivéve egyéb információ nem állt rendelkezésünkre, két alkalommal folytattunk a területen fémdetektoros kutatást további adatok megszerzése reményében. A terepmunka során begyűjtött anyagot igen gazdag és változatos római tárgytípusok alkotják (számos fibula, érmek, öv- és lószerszámveretek, tükörtöredékek, bronzedénytöredékek, viasztartó kapszula, katonai diploma néhány apró töredéke, etc.), a kora császárkori leletek mellett az itt bemutatásra kerülő 64 darabot számláló Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodásának idejére keltezhető quartingokból álló éremegyüttes is napvilágot látott.[3] A középkori leletegyüttes a lelőhely déli felében, annak inkább a középső részén került elő. Az érmek a jelenlegi szántással megegyezően főként nyugat-keleti irányba szóródtak *(1. ábra)*. Amennyiben régebbi műholdképek után nézünk, úgy az is kirajzolódik, hogy a területet először észak-déli irányban művelték,[4] így az sem meglepő, hogy az éremleletnek van egy észak-déli irányú szóródása is.

1. ábra
Az Aba, Varjaskéri éremlelet szóródása (készítette: Dr. Rupnik László)

[1] Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre.
[2] Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár.
[3] Ltsz.: SZIKM NGY 2022.1.1.1–2022.1.1.64.
[4] Lásd: www.fentrol.hu (Aba: 1968-0037-6988)

Az éremlelet összetétele teljesen homogén, kizárólag rézből készült quartingokból tevődik össze. A 64 érméből összesen 20-on lehet valamiféle fehér fémbevonatot azonosítani *(2. ábra)*. A veretek kibocsátási idejét nagy általánosságban 1430–1437 közé határozhatjuk meg, melyeket egy kivételével Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) magyar király pénzveréséhez köthetünk. A veretek körirat nélküliek, az előlapra a kettőskereszt, míg a mezőben kétoldalt a verdejegy kapott helyet. A hátlapra pedig egy háromágú liliomos korona került. A CNH II. 129-es quarting, vagy népies nevén nevezve fitying negyeddenárnak készült. Az 1430-as pozsonyi rendelet szerint 1 márka ezüsthöz 7 márka rezet adtak, és az így kapott keverék 1 márkányi mennyiségéből 500 darab quartingot kellett leverni.[5] Az előírás arról is rendelkezik, hogy 400 darab ért egy aranyforintot. Azonban a mesterségesen meghatározott árfolyamon már 1432-ben változtatni kellett, és az aranyforint quarting értékviszonyát 1:400-ról 1:1000-re emelték. Ezzel egy időben a címlet ezüsttartalmát is csökkentették, és ettől kezdve már csak a tizeddenár szerepét töltötte be.[6] A quartingot 1435 körül újból utolérte az inflálódás, és oly nagymértékű értékcsökkenésen ment keresztül, hogy 1 aranyforintot már csak 6000 quartingért váltottak. Ez a folyamat egyben a címlet elértéktelenedéséhez és megszűnéséhez vezetett.[7] Az éremleletben egy Redwitz Miklós (1429–1439) szörényi bán quarting címletű verete is megtalálható. Az előlapon egy koronás kerektalpú pajzsot kereszt négyel, ami egyértelmű utalás a német lovagrend címerére. A hátlapon szemben álló alak, jobbjában buzogánnyal, baljában országalmával. A praeceptor vereteit Gyöngyössy Márton megállapításai szerint 1430–1431-re keltezhetjük, mivel kamaraispáni működése nem lehetett hosszabb két évnél.[8]

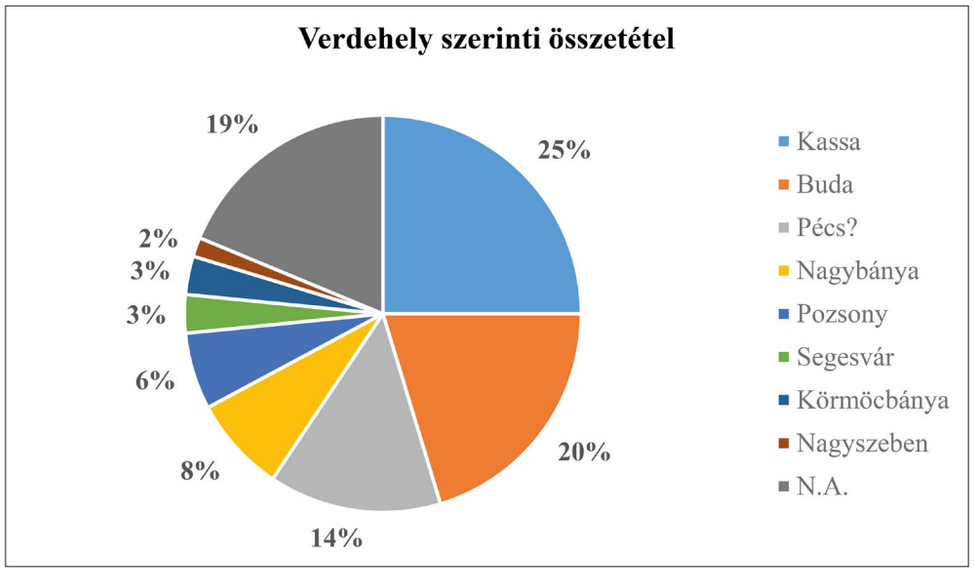

2. ábra
Válogatott veretek az abai éremleletből (Fotó: Tóth Brigitta)

Verdehely szerinti összetétele igen vegyes, ami jól tükrözi a korszak intenzív aprópénzhasználatát *(3. ábra)*. Pohl Artúr a következő megfigyelést jegyezte fel a quartingok verdehely szerinti megoszlása kapcsán: „*6 budai jegyre 8 kassai, 11 A-betűs (Székesfehérvár), 5 S-betűs, (közte segesváriak) és 5 pozsonyi jegy jutott.*"[9] Az abai éremlelet verdehely szerinti összetétele némileg ellentmond a Pohl Artúr által felállított képletnek, mivel ebben a város közelsége ellenére sincs székesfehérvári veret. A legtöbb quarting a kassai verdéből származik, de talán ez nem is annyira meglepő, ha arra gondo-

5 FEJÉR 1832, 196; POHL 1967–1968, 48.
6 POHL 1967–1968, 48; GYÖNGYÖSSY 2019, 20.
7 KOVÁTS 1902 (34), 157: tabella, grafikon 215; POHL 1967–1968, 48.
8 GYÖNGYÖSSY 2016, 345–346.
9 POHL 1967–1968, 49.

lunk, hogy a felső-magyarországi bányavidék gazdag nemesfémbányái évszázadokig bő hozammal bírtak.[10] Meg kell jegyezni, hogy a budai veretű quartingok minőségükben kiemelkedőbbek és összességében jobb megtartású veretek, mivel ez idő tájt itt az aprópénzverésre fordították a hangsúlyt, bár az is csökkenő tendenciát mutat.[11] A körmöci verde 1430 után főként az aranypénzverésben emelkedett ki. A CNH II. 129-es quarting Körmöcbányán annak dacára kevés jeggyel szerepel, hogy Zsigmond 1430-as pozsonyi rendeletében mintaverdeként említi. A nagybányai verde működéséhez a létező verdejegyek alapján kétség sem fér, azonban a kamaraispánok működéséről csak nagyon keveset tudunk.[12] Az 1430. évi pozsonyi pénzreform a pozsonyi kamara felállításáról is szól. A kamara elsődleges feladata a quartingok verése volt.[13] A pécs–szerémi kamara működéséről nincsenek okleveles források, azonban a quartingok között akad egy verdejegy (Q–L), melyet esetleg pécsi veretnek gyaníthatunk.[14] A többi verdehely egymáshoz viszonyított megoszlása Pohl Artúr megfigyelései alapján is átlagosnak mondható.

3. ábra
Az éremlelet verdehely szerinti összetétele (szerkesztette: Nagy Balázs)

Hasonlóan homogén összetételű quartingokból álló éremleletet a tanulmány megírásáig nem sikerült találnunk. Az éremlelet záródási idejét az 1437 körüli évekre tehetjük. Egykori tulajdonosa vélhetően jobbágyi sorba tartozott, mivel e pénzmennyiség korabeli vásárlóértéke igen csekély volt. 1437-ben 1 pint (2,54 liter) bort 4,67 denár értékben adtak el.[15] Mivel a kisebb súlyú denárból 80-at kellett fizetni egy aranyforintért,[16] így a 64 quarting 0,85 denárral volt egyenértékű, amiért majdnem kerek 0,5 litert lehetett volna vásárolni. A pénzmennyiség földben maradásának okára egy érdekes oklevél szolgáltat adatokat.[17] Az 1438-ban íródott szöveget a Fehérvári káptalan adta ki, és arról számol be, hogy a „*Székesfehérvári káptalan tanúsítja, hogy Aba-i Fábián fia Bálint nem fizette meg azt a két forintot, ami november 5-én a székesfehérvári kereszteseknek esedékes lett volna.*”[18] Ezek alapján feltételezhető, hogy ez a kis értékű éremlelet egy hatalmaskodás következtében maradt az abai földben.

[10] POHL 1967–1968, 53.
[11] POHL 1967–1968, 48–49.
[12] POHL 1967–1968, 51.
[13] POHL 1967–1968, 54.
[14] POHL 1967–1968, 55.
[15] DÁNYI–ZIMÁNYI 1989, 200.
[16] GYÖNGYÖSSY 2003, 19.
[17] DL-DF: 106453
[18] Regeszta: https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/147638/?list=eyJxdWVyeSI6ICJBYmEifQ (Utolsó letöltés: 2023. május 10.)

Leletjegyzék:

Leltári szám	Leírás	Referenciaszám
2022.1.1.1	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-13-18
2022.1.1.2	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.3	Redwitz Miklós / quarting / Nagyszeben 1429–1434	RÉTHY 1891, 195: 1–12.
2022.1.1.4	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-26
2022.1.1.5	Zsigmond / quarting / Körmöcbánya, 1430 után	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.6	Zsigmond / quarting / Nagybánya, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-44
2022.1.1.7	Zsigmond / quarting / Nagybánya, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-44
2022.1.1.8	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.9	Zsigmond / quarting / Pozsony, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-34
2022.1.1.10	Zsigmond / quarting / Segesvár, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-53
2022.1.1.11	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.12	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-13
2022.1.1.13	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.14	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-26
2022.1.1.15	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-13
2022.1.1.16	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.17	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.18	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-22
2022.1.1.19	Zsigmond / quarting / Körmöcbánya, 1430 után	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.20	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.21	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.22	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124

2022.1.1.23	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.24	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.25	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.26	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-13
2022.1.1.27	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.28	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.29	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.30	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.31	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.32	Zsigmond / quarting / Segesvár, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-52
2022.1.1.33	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.34	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.35	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124 ?
2022.1.1.36	Zsigmond / quarting / Pozsony, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-34
2022.1.1.37	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.38	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.39	Zsigmond / quarting / Pozsony, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-32
2022.1.1.40	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.41	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.42	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.43	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.44	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.45	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.46	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-22

2022.1.1.47	Zsigmond / quarting / Nagybánya, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-44
2022.1.1.48	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.49	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.50	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.51	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.52	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.53	Zsigmond / quarting / Nagybánya, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-44
2022.1.1.54	Zsigmond / quarting / Pozsony, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-34
2022.1.1.55	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.56	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.57	Zsigmond / quarting / Pécs?, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-49
2022.1.1.58	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.59	Zsigmond / quarting / Buda, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-18
2022.1.1.60	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.61	Zsigmond / quarting / Nagybánya, 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-44
2022.1.1.62	Zsigmond / quarting / N.A., 1430–1437	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124
2022.1.1.63	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39
2022.1.1.64	Zsigmond / quarting / Kassa, 1434	CNH II. 129; H. 586; Mzz. 124-39

Rövidítések:

CNH II. = RÉTHY 1907
H. = HUSZÁR 1979
Mzz. = POHL 1982
N.A. = Nem azonosítható
NK = Numizmatikai Közlöny
NZ = Numizmatische Zeitschrift
SZIKM NGY = Szent István Király Múzeum Numizmatikai Gyűjtemény

Irodalom:

DÁNYI Dezső – ZIMÁNYI Vera
1989 *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Budapest.

FEJÉR Gregorius
1832 *Codex dipl. Hungariae I–X*. Budae.

GYÖNGYÖSSY Márton
2003 *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Doktori Mestermunkák. Budapest.
2016 Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon. *Századok* 150/2. 341–368.
2019 *Pancart és csopce. Pénzverés és pénzforgalom Nyugat-Magyarországon (1387–1608)*. Mosonmagyaróvár.

HUSZÁR, Lajos
1979 *Münzkatalog Ungarn 1000 bis heute*. Budapest.

KOVÁTS, Franz
1902 Über die Nachmünzung der Wiener Denare in Pozsony um die Mitte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Beleuchtung der mittelalterlichen Währungsfrage. Mit einem Anhang von Auszügen zur Geldgeschichte der Jahre 1434 bis 1464 aus den Akten des Preßburger Stadtarchivs. *Numizmatische Zeitschrift* 34. 157.

POHL Artúr
1967–1968 Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *Numizmatikai Közlöny* (66–67). 43–56.
1982 *Münzzeichen und meisterzeichen auf ungarischen münzen des mittelalters 1300–1540*. Budapest.

RÉTHY László
1891 Redwitz Miklós Szörényi bán érmei. *Archaeologiai Értesítő* 3. 193–198.
1907 *Corpus Nummorum Hungariae*. II. kötet. Budapest.

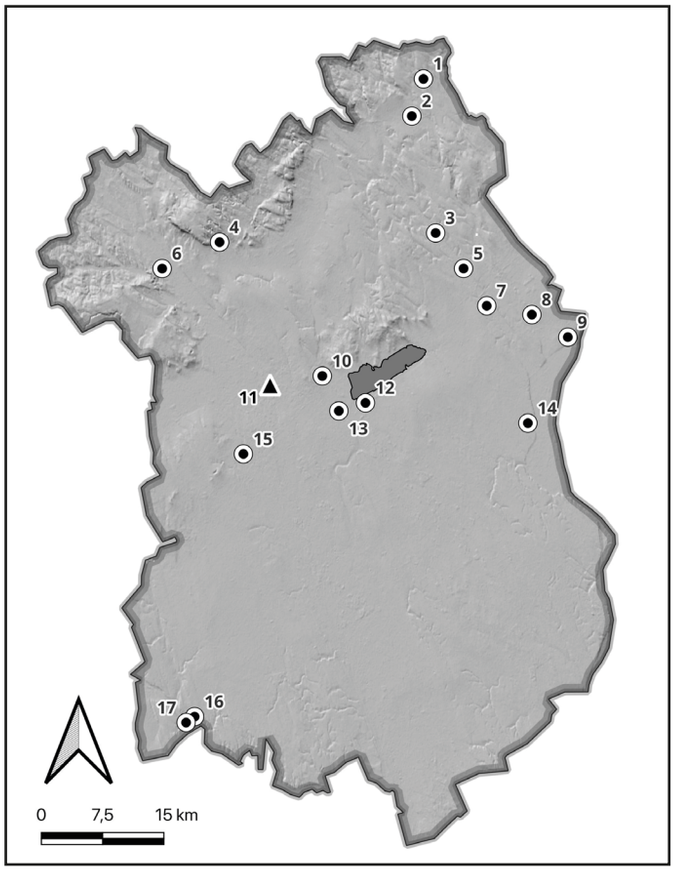
Balázs Nagy – Alexandra Kiss

Hoard of Coins Composed of Quartings from Aba (Fejér County)

In 2020, during an archaeological survey in the settlement of Aba, at the Varjaskér archaeological site, we conducted a metal detection survey, which led to the discovery of a coin hoard from the era of Sigismund, the subject of our article. During the field survey, 64 pieces of a Sigismund quartings (small, low-quality silver billon coins) were found. Due to intensive agricultural cultivation, the relatively homogeneous artefact deposit was scattered in line with the directions of cultivation. Among the quartings, the coins from the mints of Košice (Slovakia), Buda and possibly Pécs dominated. The value of the coin hoard at the time is difficult to estimate due to the rapid inflation of the period. In 1437, the total value of the discovered coins would have been enough to purchase about 0.5 litres of wine. The concealment of the hoard and subsequent abandonment in the ground can be linked to a case of "violence and oppression" reported in a document from 1438.

Alba Regia 50. (2022) 43–59.

A Szent István Király Múzeum terepi régészeti kutatásai Fejér megyében 2022

1. kép: Fejér megye

1: Mány, Alsóörspuszta, Alsóörspuszta II., Gyümölcsös, Gyümölcsös mellett, Kígyós-patak Ny, Közép-Gyulai-dűlő, Közép-Gyulai-dűlő mellett, Kőhányás II. Közép-Sajgó Méhes-dűlő K, Őszibarack, Sajgói-rétek, Szilhát; 2: Bicske, Galagonyás-oldal III., Mányi út Puszta pince Róka-lyukas Róka-lyukas alja Sátor hegy lába Tábor-állás; 3: Vál, Pogányvár; 4: Csákberény, Arató-szérű; 5: Kajászó, Keskeny-dűlő, Várdomb; 6: Bodajk, Kálvária, Proletár-földek I.; 7: Baracska; 8: Ráckeresztúr, Szent Lajos puszta; 9: Ercsi, Matrica 5. burgus; 10: Székesfehérvár-Kisfalud, 14496/2, 4, 6, 8, 10 hrsz., Nagy Lajos király utca 36. (14677/37 hrsz.); 11:Székesfehérvár, Rác-szérűk, Szekfű Gyula u. 4. (11 hrsz.); 12: Gárdony-Dinnyés, Templom tér; 13: Székesfehérvár-Börgönd, Szent László-hegy; 14: Iváncsa és térsége vízi közmű II. ütem; 15: Szabadbattyán, Sárvíz-Malom-csatorna; 16: Mezőkomárom, Pusztaföldvárral szembeni faluvég; Pusztaföldvárral szemben, Sióra lejtő; Középhegy – Sióra lejtő; 17: Szabadhídvég, Pusztavár

Szakfeladatellátás

Bodajk, Kálvária
mentő feltárás

Temetkezések a bodajki kálvárián

Bodajkon, a kálvária-dombon villanykábel árokásásának földmunkái közben váratlanul emberi maradványok láttak napvilágot, amiről 2022. november 7. napján két lakossági bejelentés is érkezett a múzeumhoz. A helyszínre aznap kiszállva megállapítást nyert, hogy egy feltehetően régészeti korú temetővel számolhatunk. A 2022. november 8–14. között folytatott mentő feltárás során azokra a sírokra bontottunk rá a nyomvonalon belül – a beruházó engedélyével, indokolt esetben a nyomvonalon kívül is –, amelyeket a földmunkák bolygattak. A síraknák beásása mindössze egyetlen esetben látszódott, ezért bontási egységeket határoztunk meg. A bontási egységeknek 11 SE számot osztottunk ki. Egy-egy bontási egységen belül rendszerint több egyén maradványai rejlettek, olykor bolygatottan, olykor anatómiai rendben. Az anatómiai rendben fekvő vázak közvetlenül egymás mellett és/vagy részben egymáson helyezkedtek el, mellékletek, viseleti elemek nélkül. A csontvázak Ny–K tájolással, vagy a Ny–K főiránytól valamelyest DNy–ÉK irányba eltérő tájolással feküdtek. Legalább 24 egyén maradványait tártuk fel, de a számos bolygatott váz miatt pontos(abb)an csak az embertani feldolgozást követően tudjuk megállapítani. A temetkezési szokások alapján (Ny–K tájolás, egymáshoz közel vagy részben egymáson fekvő vázak, mellékletek hiánya) a legnagyobb valószínűséggel középkori templom körüli temetővel számolhatunk, ámbár a kálvária-dombon középkori templomot nem ismerünk.

Szücsi Frigyes

Esztergom – M1 közúti kapcsolat fejlesztése (M100 Fejér megyei szakasza)
próbafeltárás

Az Esztergom – M1 közúti kapcsolat fejlesztése projekt előzetes régészeti dokumentációjának készítésekor a Várkapitányság Zrt., illetve jogutódja a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából a Szent István Király Múzeum 2021. november 17.–2022. február 22. között próbafeltárást végzett a tervezett M100 autóút Fejér megyei nyomvonalán. A próbafeltárás részben nyilvántartott régészeti lelőhelyeken, részben azokon kívül zajlott. Az alábbiakban a pozitív eredménnyel záruló próbafeltárásokat délről észak felé haladva lelőhelyek szerinti bontásban ismertetjük.

Bicske, Tábor-állás

A 2021. november 17–24. közötti időszakban a 92827 azonosítóval nyilvántartott Bicske, Tábor-állás lelőhelyen végzett próbafeltárás során összesen hat kutatóárkot (172–166. szonda) nyitottunk, amelyek összterülete 649 m^2 volt. A terepbejárási adatok alapján bronzkoriként és avar koriként nyilvántartott lelőhelyen bronzkori objektumok nem kerültek elő, csak – a kerámiatöredékek alapján – avar kori gödrök és egy árok, valamint leletanyag hiányában ismeretlen korú gödrök és árkok. Az avar kori objektumok egy telep szélét jelezhetik.

Szücsi Frigyes

Mány, Közép-Gyulai-dűlő mellett

A Mány, Közép-Gyulai-dűlő mellett lelőhelyet a Várkapitányság Zrt. munkatársai az Előzetes Régészeti Dokumentációhoz kapcsolódó terepbejárás során azonosították. A 2021. november 19–30. között végzett próbafeltáráson napvilágot látott egy őskori kemence és munkagödre (SE 02). A leletanyagként előkerülő néhány jellegtelen kerámiatöredék és egy orsókarika pontosabb keltezést nem tett lehetővé. Feltártunk továbbá egy bolygatatlan 10. századi lovassírt (SE 03). Az alig több mint egy méter mély sírba temetett nő bal lába mellett helyezték el a részleges lovat (koponyáját és végtagjait). A lószerszámok közül kiváló állapotban maradtak fent a vasból kovácsolt kengyelek, a zabla, valamint a nyereg felerősítésére szolgáló hevedercsat. A nő felsőtestének jobb oldalán bronzból készült fülesgombok sorakoztak. A lelet különlegessége többek között abban rejlik, hogy Fejér megye területén az elmúlt mintegy fél évszázadban nem leltek bolygatatlan – azaz egykori vagy modern sírrablók, valamint a földmunkák és a földművelés által egyaránt érintetlenül hagyott – honfoglalás kori, úgynevezett részleges lovastemetkezést.

Szücsi Frigyes

Mány, Szilhát

A 65822 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Szilhát nevű régészeti lelőhelyen 2021. november 23.–2021. december 16. között végeztünk próbafeltárást a beruházással érintett nyomvonalon. 1100 m² területen 30 régészeti jelenséget tártunk fel. A jelenségek közül hét tartozik a késő neolit kori lengyeli kultúrához, 11 jelenség Árpád-kori és 12 jelenség ismeretlen korú volt.

A lengyeli kultúra feltárt jelenségei gödrök, telepjelenségek. A legfontosabbak, az SE 1 és SE 2-es számú nagyméretű agyagnyerő gödrök részletei, utóbbiban tűzhelymaradvány is előkerült. A két nagy gödörből viszonylag sok lelet került elő, kerámiatöredékek, állatcsont, őrlőkő töredékek. A többi jelenség sekély gödöralj, minimális leletanyaggal. A humuszban fekvő paticsszemcsék, paticsfoltok alapján a telep magasan feküdt, az altalajon többnyire már csak a gödrök alját találjuk meg. A neolittelep hosszan elnyúlt, a 137. szondában is feltártunk két gödröt, gödöraljat, a bennük talált egy-egy darab kerámiatöredék, a tömör szürkésbarna betöltés és a humuszban fekvő patics alapján egyértelműen a lengyeli kultúra településének részei.

A lelőhely északi részén már egy Árpád-kori telep jelenségeit tártuk fel. A 137. szondában a neolit és az Árpád-kori telep átfedi egymást. Utóbbi legfontosabb jelenségei a nagy munkagödrök: az SE 14 két kemencével (SE 13 és 15), az SE 23 és részei (SE 29–32). Valószínűleg szintén az Árpád-kori telephez tartoznak a sekély, lelet nélküli árkok is ezen részen.

Kovács Ágnes

Mány, Méhes-dűlő K

A 97575 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Méhes-dűlő K nevű régészeti lelőhelyen 2021. november 24.–2022. január 18. között végeztünk próbafeltárást. 1300 m² területen 46 régészeti jelenséget tártunk fel.

A szondákban négy régészeti korszak leletei kerültek elő. A legkorábbi a késő bronzkori urnamezős kultúra teleprészlete, egy 11 m hosszú, valószínűleg agyagnyerő gödör tartozik ide, a kerámialeletekben gazdag SE 45-ös gödör és a paticsokban gazdag SE 44-es gödör. A késő bronzkori leletek a lelőhely északi, északnyugati részén jelentkeztek, egy-egy nagy gödör elszórtan délebbre is előfordult.

A következő korszak a késő vaskori kelta teleprészlet. Négy darab gödörben (SE 6, 7, 39, 43) találtunk egyértelműen kelta kerámiatöredékeket, amelyek a lelőhely teljes területén, elszórtan helyezkednek el.

A legtöbb jelenség, 20 darab, az Árpád-kori telep része, illetve van öt darab jelenség, amely ennél fiatalabb kerámiát tartalmazott, és valószínűleg a falu továbbélő fázisát képviselik. Az Árpád-kori és későbbi középkori falu intenzíven jelentkezett a lelőhely nagyrészén. A déli részen csak elszórtan volt két–két objektum, a 125–130. szondákban azonban sok régészeti jelenséget találtunk. A középkori falu a keleti szélén lehúzódott a Kígyós-patak széléig a 124. árokban talált SE 42-es jelenség alapján. A szomszédos 65822 azonosító számú, Mány, Szilhát nevű lelőhely északi felén talált Árpád-kori teleprészletet is ehhez a lelőhelyhez csatoltuk, ehhez a településhez tartozik.

Kovács Ágnes

Mány, Alsóörspuszta II.

A 100055 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Alsóörspuszta II. lelőhelyen 2021. december 1–17. között végeztünk próbafeltárást. A lelőhely a Mányt Zsámbékkal összekötő út északi oldalán található. Kelet felől a Kígyós-patak, északi irányból egy erdősor határolja. Valószínűleg összeérhetett egykoron a fent említett út túloldalán lévő Mány, Méhes-dűlő K néven regisztrált bronzkori, vaskori és Árpád-kori lelőhellyel.

A területen a próbafeltárást megelőzően geofizikai kutatásokat, terepbejárást és fémdetektoros lelőhelyfelderítést végzett a Szent István Király Múzeum és a Várkapitányság Zrt. A próbafeltárás kutatóárkaiban 25–60 cm között változó vastagságú humuszréteg alatt jelentkezett a sárga altalaj. A déli szondák közül a legnyugatibban egy urnamezős kultúrához tartozó bronzkori gödröt tártunk fel, melyben több épületomladék és kerámiatöredék rejlett. A kerámia mennyisége kimagaslóan nagy volt. A keletebbi szondákban több vaskori épület részeit tártuk fel, valamint több kisebb gödörobjektumot. Egyes szondákban vegyesen kerültek elő bronzkori és vaskori gödrök, melyek nagyobb gödörkomplexumokhoz tartozhattak. Mélységük esetenként meghaladta a 180 cm-t. Elsősorban vaskori és bronzkori méhkas alakú gödrök kerültek elő egymás mellett. Észak felé haladva a vaskori objektumok aránya egyre inkább nőtt a bronzkoriakkal szemben. Az erdősorhoz közeledve már leginkább vaskori kelta objektumok kerültek elő. Házak és feltételezhetően hozzájuk tartozó árkok és gödrök. A nyolc szondából egyik sem bizonyult negatívnak. A terület egésze fedett régészetileg vaskori és bronzkori jelenségekkel. Az ásatást önkéntesek segítették fémkeresőzéssel, melyek során egy balta és egy lándzsahegy is előkerült a területről. A nyolc szondában 26 nagyobb kiterjedésű régészeti objektum került elő, melyek főként csak részben lettek feltárva. Mélységük változó, ám nagyobb százalékban kerültek elő 50–100 cm mély objektumok, és elvétve mélyebbek is.

Libor Csilla

Mány, Alsóörspuszta

A 97577 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Alsóörspuszta lelőhelyen 2021. december 15.–2022. január 10. között végeztünk próbafeltárást. A lelőhely csupán a projekthez kapcsolódó Előzetes Régészeti Dokumentácó készítése során lett nyilvántartásba véve. A területen terepbejárások és geofizikai felmérések zajlottak korábban. A lelőhely délen összeér a Mány, Alsóörspuszta II. lelőhellyel. Délről egy kis méretű erdősor határolja, valamint északról a Kígyós-patak egyik leágazása. Mezőgazdasági művelés alatt állt a terület, közel sík a felszíne. Nyolc darab szondaárkot nyitottunk a lelőhelyen. Egyedül egy szonda lett negatív, mivel az már nagyon közel helyezkedett el a patakhoz, ott 1,5 méter mélységben sem jelentkezett még a sárga altalaj. Valószínűleg ezzel a szondával az egykori patakmedret sikerült megtalálnunk. Főleg telepjelenségeket (gödrök, földbe mélyített épületek, árkok, cölöphelyek) figyeltünk meg, melyek több korszakhoz is köthetőek voltak. Kelta házak és hozzá kapcsolódó kemencék, valamint gödrök voltak nagyobb számban. Elvétve még bronzkori objektumokat is találtunk, de inkább a vaskori anyag jellemző a lelőhelyen. Késő vaskorra–kora római korra datálható leletek is előkerültek még a terület déli részén. Szórványként egy nagy méretű vaskanál is előkerült, mely három ágú villás véggel zárult. Ez a lelet inkább a római korra datálható, noha tipikusan római kori jelenségeket és leleteket nem találtunk. A délebbi szondákban ritkásabban jelentkeztek már az objektumok, ám a patakhoz közelebbi szondákban besűrűsödtek a jelenségek. A humusz mélysége változó: északi irányba egyre mélyül. A lelőhely déli végénél igen hamar, körülbelül 25 cm után láthatóvá váltak a jelenségek, míg a patakleágazáshoz közeledve már 80 cm a humusz vastagsága. A jelenségek mélysége változó. Az igen sekély árkok mellett előfordultak közel 2 méter mélységet elérő méhkas alakú gödrök is.

Libor Csilla

Mány, Kígyós-patak Ny

A 97583 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Kígyós-patak Ny lelőhelyen 2022. január 4.–2022. február 22. között végeztünk próbafeltárást. A lelőhely csupán a jelenlegi projekthez kapcsolódó Előzetes Régészeti Dokumentácó készítése során lett nyilvántartásba véve. A területen terepbejárások és geofizikai felmérések zajlottak korábban. Délről és északról a Kígyós-patak egy-egy leágazása, keletről maga a Kígyós-patak határolja a lelőhelyet, mely egy domboldalon helyezkedik el. Mezőgazdasági művelés alatt állt a terület.

22 szonda lett feltárva a lelőhelyen belül. Az első szondákban, melyek a domb délnyugati lejtőin helyezkedtek el, még ritkásabbak a jelenségek. Főleg árkok, valamint egy kisebb gödör került elő. A dombon felfelé haladva már egyre zsúfoltabbak jelenségekkel a szondák. Egy kerámiában és állatcsontban gazdag objektum is feltárásra került, mely egyértelműen a neolitikum lengyeli kultúrájához tartozó leletanyagot tartalmazott. Már a geofizikai kutatások kimutatták, hogy egy nagyméretű körárok található a területen. Három szondával is átvágtuk a körárkot. A geofizikai eredményeket alátámasztva jelentkezett a több mint 2,5 méter mély és 8 méter széles árok. Leletanyag minimálisan jött belőle, főleg apróbb, jellegtelen kerámiatöredékek. A közelében viszont több objektum foltja is kirajzolódott, mind a körárkon belül, mind pedig azon kívül. Mindegyikben a neolitikumra datálható festett és házi kerámia került elő. A körárok valószínűleg a lengyeli kultúrához tartozik.

A dombtetőn a körárokhoz közel főleg a neolitikumhoz köthető gödrök kerültek elő. Még feljebb, északra haladva és az ároktól távolodva bronzkori jelenségek, elsősorban gödrök sorakoztak a szondákban. A talaj ezen a részen rendkívül kemény, agyagos és meszes volt. A domb keleti lejtőin Árpád-kori gödrök és árkok vegyesen kerültek elő bronzkori gödrökkel. A terület közepén egy szondában öt germán, az 5. század második felére datálható sírt tártunk fel. A domb északi aljában két szonda negatív lett, mert egykoron patakmeder lehetett ott. Ezen negatív szondák melletti kutatóárokban római kori földbe mélyített ház és gödör került elő. A területen tehát megtalálhatók a neolitikumból a lengyeli kultúra emlékei, bronzkori településrészlet, vaskori és római kori objektumok, valamint 5. század végi germán sírok és Árpád-kori gödrök is. A lelőhelyen összesen 104 régészeti objektum került feltárásra közel 2000 m^2-en.

Libor Csilla

Mány, Gyümölcsös

A nyilvántartott lelőhelyeken kívüli a 73. és 75–77. szondák eredményeképpen azonosítottuk Mány, Gyümölcsös lelőhelyet, amely a próbafeltárást követően 100059 azonosítószámmal került nyilvántartásba. A 77. szondában egy újkőkori gödröt (SE 02), egy újkőkori zsugorított temetkezést (SE 05), a 76. szondában három darab újkőkori objektumot (gödrök és egy árok), a 75. szondában egy ismeretlen korú árkot (SE 09), míg a 73. szondában egy késő újkőkori gödröt és egy ismeretlen korú árkot tártunk fel. A leletanyagot késő neolit cseréptöredékek és állatcsontok alkotják.

Szücsi Frigyes

Mány, Gyümölcsös mellett

A 100057 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Gyümölcsös mellett nevű régészeti lelőhelyen 2021. december 13.–2022. február 9. között végeztünk próbafeltárást. 700 m^2 területen 22 régészeti jelenséget tártunk fel. A jelenségek közül egy a késő neolit kori lengyeli kultúra nagyméretű agyagnyerő gödre, 14 jelenség egy kora újkori település része és hét jelenség ismeretlen korú. A lengyeli kultúra jelensége a lelőhely délnyugati szélén feküdt, és nagyon valószínű, hogy a lelőhely délnyugati oldalán található Mány, Gyümölcsös nevű neolit telephez tartozik. A gödörből a lengyeli kultúra kerámiatöredékei (profilált tálak töredékei, bütyökdíszes töredékek, magas csőtalp töredéke), obszidián pattinték, állatcsont, patics, csontár került elő.

A lengyeli kultúra agyagnyerő gödre az M100 autópálya próbaásatásának szondájában

A kora újkori jelenségek egy több dombra települt, török kori, török kor utáni telephez tartoznak. Legfontosabb jelenség az SE 6 jelzésű házrészlet, végében tárolóverem, benne nagy mennyiségű paticsos omladék. Az omladék alatt vaseszközöket találtunk, többek között ácsszekerce, összehajtott vaslemez, kocsirúdvasalás, gyertyakoppintó kerül elő.

Kovács Ágnes

Mány, Őszibarack

A 93901 azonosítószámon nyilvántartott Mány, Őszibarack nevű régészeti lelőhelyen 2021. december 15.–2022. február 8. között végeztünk próbafeltárást. 700 m² területen 15 régészeti jelenséget tártunk fel. A jelenségek közül 12 a késő rézkori bádeni kultúra településéhez tartozik, három pedig ismeretlen korú. A nyomvonal kiszélesedő délnyugati sarkába lógott bele a késő rézkori telep széle. A feltárt jelenségek mind gödrök. Néhány gödörből nagy mennyiségű patics került elő, köztük águlenyomatos darabok. A kerámialeleteink között voltak egy miniatűr edény és egy kétosztatú tál töredékei. A kerámialeleteken kívül egy csontár, néhány pattintott penge és csiszolt kőeszköz töredékei kerültek elő.

Kovács Ágnes

Esztergom – M1 közúti kapcsolat fejlesztése (M100 Fejér megyei szakasza)
teljes felületű feltárás

Az Esztergom – M1 közúti kapcsolat fejlesztése projekt megelőző teljes felületű feltárását a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából a Szent István Király Múzeum végezte el 2022. május 23.–2022. augusztus 31. között a tervezett M100 autóút Fejér megyei nyomvonalának egy részén. A projekt félbeszakításra került, így a feltárások nem terjedtek ki minden lelőhelyre. Az alábbiakban lelőhelyek szerinti bontásban ismertetjük az eddigi feltárások eredményét.

Mány, Szilhát

A 65822 azonosítószámmal nyilvántartott Mány, Szilhát nevű régészeti lelőhely területén 2022. június 13.–2022. július 8. között végeztük el a teljes felületű feltárást. A humuszolt, 24 488 m² nagyságú felületből pozitívnak mindösszesze 6497 m², míg negatívnak 17 991 m² bizonyult. Igen kevés, mindösszesen 33 objektum jelentkezett, és azoknak is csak egy része tartalmazott korhatározásra alkalmas cseréptöredékeket, amelyek alapján részben a bronzkorra (SE 37, 43, 49, 50, 51, 52), részben a középkorra, részben pedig az őskor (SE 61–64) pontosabban nem meghatározható időszakára keltezhetők. Az őskori, bronzkori és középkori objektumok a lelőhely északi háromnegyedében találhatók. A déli negyedben, azaz a szil-völgyi vízfolyástól a vízfolyással párhuzamosan haladó dűlőútig, mintegy 45 méter szélességben, továbbá a dűlőút túloldalán mintegy 20 méter szélességben húzódó területen legalább két méteres fekete iszapos öntéstalaj húzódott. Abban a régészeti objektumok észlelése nem lehetséges, de a leletek teljes hiánya a vízfolyás árterületén arra utal, hogy ott régészeti jelenségek eredetileg sem voltak. Erre tekintettel a lelőhely kiterjedését a déli, szil-völgyi szakaszon csökkentettük.

A középkori és bronzkori objektumok típusukat tekintve egyaránt kizárólag gödrök és árkok, míg az őskoron belül pontosabban nem meghatározható objektumok között találunk földbe mélyített épületet és hozzá kapcsolódó kemencét is. Leletanyaguk kerámiatöredékekből, állatcsontokból áll, valamint előkerült egy csontár és egy bronztárgy (talán karperec) töredéke is az SE 49-es számú (agyagnyerő?)gödörből.

A korábbi kutatási eredményekhez (terepbejárás, próbafeltárás) képest meglepő, hogy újkőkori objektumokat a teljes felületű feltáráson nem találtunk, és a lelőhely intenzitása jelentősen alacsonyabb volt annál, mint amit a terepbejárások, valamint a próbafeltárás alapján sejteni lehetett.

Szücsi Frigyes

Mány, Méhes-dűlő K

A 97575 azonosítóval nyilvántartott lelőhely Mány közigazgatási területéhez tartozik, de a településtől távolabb, délkeletre, az M1 autópálya és a Bicskét Zsámbékkal összekötő út közötti szántóföldeken helyezkedik el. A terület dombokkal és egykori patakmedrekkel tagolt. Jelenleg a Kígyós-patak fut végig É–D irányban a lelőhely keleti oldalán. A teljes felületű feltárást megelőző terepbejárás, geofizikai felmérés, valamint próbafeltárás (Kovács Ágnes 2021–2022) előrejelzésének megfelelően szinte az egész nyomvonalon pozitívnak bizonyult a lelőhely.

A Kígyós-patak keleti határként funkcionálhatott, ám nyugati oldalról nincs természetes lezárása a lelőhelynek. Az autópálya nyomvonala a Kígyós-patak mellett halad, így feltételezhetően a lelőhely keleti részét tártuk fel. Az ásatás során egyébként nem tapasztaltuk azt, hogy bármely irányba is véget ért volna a lelőhely.

A legnagyobb részen 40 cm fekete humusztakaró alatt jelentkezett az altalaj, ám a patakmedrekhez közeledve volt, hogy 180 cm mélységben került elő a sárga altalaj objektumfoltokkal. A bronzkori sírok, valamint néhány Árpád-kori kemence még a humuszban került elő. A területet mezőgazdasági munkálatokkal bolygatták éveken át. A felsőbb rétegekben lévő bronzkori/halomsíros temetkezéseken látható is a bolygatás, valamint a kemencék esetében is megfigyelhető volt, ahol a szántás elvitte az objektum felső rétegeit. A teljes felületű feltárás során 712 SNR számot osztottunk ki. A lelőhely több korszak emlékeit is magában foglalja. Legnagyobb százalékban Árpád-korra tehető objektumok kerültek elő. Árpád-koron belül is elkülöníthető két horizont, egy korábbi és egy későbbi. Ezen korszak emlékei mind telepobjektumok voltak. Igen nagy számmal képviseltette magát a lelőhelyen a bronzkor is. A középső bronzkori halomsíros kultúra időszakából temetkezéseket is sikerült feltárnunk a terület északnyugati végében. A többi részen előkerülő bronzkori objektumok inkább a késő bronzkori urnamezős kultúrához köthetők. Utóbbiak telepobjektumok voltak, főleg gödrök. Kevesebb számban ugyan, de vaskori kelta épületeket és gödröket is találtunk, melyek szintén igen nagy szóródással fordultak elő a területen. Leletben viszonylag szegényesnek mondható a lelőhely. Számos objektumban nem volt semmi lelet, ami nehezíti a korszakolást is. A kevés leletanyag viszont annál értékesebb darabokat tartalmazott. A halomsíros kultúrához tartozó temetkezések egyik sírja rendkívül gazdagon tartalmazott bronz mellékleteket, melyek országos tekintetben kiemelkedővé teszik ezt a lelőhelyet. Továbbá az Árpád-kori település is több vastárggyal gazdagítja a kutatást, melyek ritkaságnak számítanak (pl. furdancs). A területen, mivel érintette a Kitörés néven elhíresült világháborús esemény, számos bombatölcsért, illetve egyéb 20. századi objektumot is megfigyeltünk.

A lelőhely legjelentősebb objektuma az SNR 83-as temetkezés volt. A középső bronzkori halomsíros kultúrára keltezhető sírban egy fiatal lány feküdt, akinek a viseletét a későbbiekben szinte teljes egészében rekonstruálni lehet. 38 darab mellékletszámot osztottunk ki csupán ennek a sírnak a feltárása során, melyek 90%-ban bronztárgyak voltak, valamint előkerült arany hajkarika és egy ép edény is.

Szintén kiemelendő az SNR 111-es számon dokumentált nagyméretű objektum, melyből megannyi késő bronzkori urnamezős kultúrára jellemző kerámiatöredék mellett egy igen jó állapotú öntőminta is előkerült. Különlegességét adja még, hogy É–D irányban egy jól kivehető cölöpsor indult ki az objektumból, mely akár egy erődítéshez vagy kerítőfalhoz is tartozhatott.

A fentiek értelmében a többkorszakú (középső bronzkor, késő bronzkor, vaskor, Árpád-kor két fázis) Mány, Méhes dűlő K néven regisztrált lelőhelyről a megelőző feltárások során bebizonyosodott, hogy az egyes korszakokra vonatkozó információgazdagsága miatt régészeti értelemben különösen fontos.

Libor Csilla

A kelta sírból egyetlen mellékletként előkerült kerámiaedény

Gárdony-Dinnyés, Templom tér
mentő feltárás

Gárdony Dinnyés településrészén, a Templom tér 5. számú (hrsz.: 8170 hrsz.) ingatlan utcafrontján kerítésalapozás földmunkái közben emberi maradványok láttak napvilágot. A tulajdonos, Fekete Zoltán példás gyorsasággal értesítette a hatóságokat, így haladéktalanul mentő feltárásba kezdhettünk. A 2022. szeptember 8. napján elvégzett mentő feltárás eredményeképpen a jelenkori járószinttől mintegy 60 cm-es mélységben fekvő nyújtott vázas kelta sírt tártunk fel. Egyetlen melléklete, egy kisméretű kerémiaedény, valamint a temetkezési szokások alapján feltehetően a La Tène B periódusra keltezhető a sír. Nagyobb területre nem bontottunk rá, mert a kivitelezés ekkora területet érintett. Erre tekintettel a temető pontos kiterjedéséről nem rendelkezünk adattal.

Szücsi Frigyes

Iváncsa és térsége vízi közmű II. ütem
régészeti megfigyelés

A projekt földmunkái során régészeti jelenségeket találtunk Ercsi déli határában a 74239 azonosító számú, Ercsi, Limesút és 92235 azonosító számú, Ercsi, Limesút védőövezete nevű lelőhelyeken. Összesen 105 régészeti jelenséget tártunk fel, amelyek több korszakból származnak. Az objektumok egy része egy római kori bennszülött telep maradványaihoz tartoztak, előkerültek továbbá egy Árpád-kori telep nyomai is, néhány telepjelenség pedig a késő középkorra datálható. A feltárt objektumok (földbe mélyített házak, gödrök, árokrészletek és cölöplyukak) nagyon kevés leletanyagot tartalmaztak. A terület a Dunához közel fekszik, a gödrök, árkok betöltésében fekete, iszapos réteget bontottunk ki. Ez a terület valószínűleg a római kori és a középkori falvak széle lehetett, ahová elsősorban munkagödröket telepítettek.

Kovács Ágnes

Kajászó, Keskeny-dűlő
teljes felületű megelőző feltárás

Kajászó, Keskeny-dűlő lelőhelyen 2019 óta végzünk régészeti feltárásokat egy épülő lakópark földmunkái mellett. A 2022. évben négy telek területén találtunk régészeti maradványokat. A 800 hrsz.-ú telken három középső bronzkori, a Vatya-kultúrához tartozó urnasírt tártunk fel. A humuszréteg itt elég vékony, az urnasíroknak csak az alsó része maradt meg. Találtunk ezen kívül egy gödröt és egy árkot, amelyek valószínűleg szintén a középső bronzkori temetőhöz tartoznak. Ez a terület már a temető déli széle, talán ezt jelezheti az árok.

A középső bronzkori Vatya kultúra urnsaírja Kajászóról

A 792 hrsz.-ú telek már a középső bronzkori temető északi széle. Ezen a telken öt darab, a Vatya-kultúrához tartozó urnasírt tártunk fel. A humuszréteg itt sokkal vastagabb, mint a temető déli részén, az urnasírok is jobb állapotban kerültek elő. A tálak díszítései alapján ezen a részen egyértelműen a középső bronzkor végi, koszideri korszakba tartozó temetkezéseket találtuk meg. A 108. számú urnasíron megfigyelhető, hogy az urna két fülét és az urnára borított nagyméretű tál két fülét gondosan 90°-ban igazították el.

A lakópark északi sarkán, a 756 hrsz.-ú telken hat darab ismeretlen korú árkot találtunk. Valószínűleg ahhoz az Árpád-kori tanyához tartoznak, amelynek kemencéjét, tűzhelyét és gödreit a 754 hrsz.-ú telken tártuk fel. Ezen a területen egy gödörrészlet volt, ami valószínűleg a Vatya-kultúrához tartozhat, de további urnasírokat ezen a részen már nem találtunk.

Kovács Ágnes

M1 gyorsforgalmi út bővítése
próbafeltárás

Az Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetének megbízásából az „M1 gyorsforgalmi út M1-M0 autópálya csomóponti ág elválástól a Tatabánya újváros csomópontot követő üzemi átjáró vége közti szakaszán tervezett 2x3 sávosra történő bővítés" projekthez kapcsolódó Előzetes Régészeti Dokumentáció készítése során próbafeltárást végeztünk, a beruházás által érintett nyomvonalon. A 2021. november és 2022. január közötti időszakban folytatott próbafeltárás során összesen 73 kutatóárkot nyitottunk, melyek kilenc lelőhelyet érintettek.

A próbafeltárás érintette Mány, Kőhányás II. (95673) régészeti lelőhelyet, ami Mánytól délkeletre, a Kígyós-patak keleti oldalán található dombon fekszik, az M1 autópálya déli oldalán. A lelőhelyen összesen három darab kutatóárkot nyitottunk, melyek közül a domb magasabban fekvő részén található szondákban kilenc darab Árpád-kori objektumot tártunk fel, köztük tárolóvermeket, árokszakaszt és tüzelőhelyet. A próbafeltárás során a régészeti jelenségekből Árpád-kori kerámiatöredékek, állatcsontok, köztük egy szarvasmarha anatómiai rendben feltárt váza, kerültek elő.

Pozitív eredményt hozott a Mány, Közép-Gyulai-dűlő (82341) régészeti lelőhelyen végzett feltárás is. A lelőhely Mánytól délkeletre, a Kígyós-patak két oldalán húzódó magaslaton fekszik, az M1 autópálya két oldalán. A lelőhelyen nyitott négy darab kutatóárok közül a patakhoz közelebb eső szondákban összesen 16 rétegtani egységet azonosítottunk és tártunk fel. Az objektumok egy római kori településhez tartoznak, melyeket egy cölöpszerkezetes épület, egy gödörház, két műhelygödör, egy oszlophely, egy gödör és egy árokszakasz alkotják. A próbafeltárás során a régészeti objektumokból Kr. u. 1–2. századi kerámialeletek, állatcsontok, két darab vaseszköz és néhány bronztárgy (övveret, fibula, érme) kerültek elő.

A próbafeltárás érintette továbbá a Bicske, Galagonyás-oldal III. (59729) régészeti lelőhelyet is, ahol négy darab kutatóárkot nyitottunk, azonban csak egy, leletanyag hiányában ismeretlen korú, sekély árokszakasz került elő. A Mány, Közép-Sajgó (90869), Mány, Sajgói-rétek (95677), Bicske, Róka-lyukas alja (95683), Bicske, Róka-lyukas (95685) régészeti lelőhelyeken 1–1 kutatóárkot, míg a Bicske, Mányi út (59730), Bicske, Sátor hegy lába (95687) lelőhelyeken és pufferzónájukban összesen 3–3 szondát húztunk. Ezen lelőhelyek esetében régészeti jelenségekre utaló nyomot vagy leletet nem találtunk.

A nyomvonal régészeti lelőhelyet nem érintő szakaszán összesen 54 kutatószonda került kijelölésre, régészeti jelenségek két esetben kerültek elő, a Bicske, Puszta pince lelőhelytől (21737) északra található szondában, valamint a Bicske, Galagonyás-oldal III. lelőhely (59729) pufferzónájában található kutatóárkokban. A Bicske, Puszta pince (21737) régészeti lelőhelytől északra egy nagyméretű, talán földbemélyített lakóépítményként azonosítható objektumot tártunk fel, melynek betöltéséből állatcsont, tegula és faragott kő mellett Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő. A Bicske, Galagonyás-oldal III. lelőhelyhez legközelebb eső, tőle nyugatra elhelyezkedő kutatószondákban több régészeti korú jelenséget találtunk. A feltárt objektumok között egy árokszakasz és négy gödör szerepel, melyek az előkerült kerámiatöredékek alapján az Árpád-korra keltezhetők.

Kiss Alexandra

Székesfehérvár-Kisfalud, 14496/2, 4, 6, 8, 10 hrsz.
régészeti megfigyelés

Székesfehérvár-Kisfalud nyugati határában építési telkek kialakításához két útnyomvonalat (1. sz.: ÉK–DNy, 2. sz.: ÉNy–DK) humuszoltak le 10 méteres szélességben, 40–50 cm-es vastagságban, melynek során az egykori Kisfalud (*Noé, Nova*) további részletei kerültek a felszínre.

Az 1. sz. nyomvonal (ÉK–DNy) segítségével nagyjából lehatárolhatóvá vált az Árpád-kori falu nyugati széle. A keleti végén fordultak elő többnyire régészeti korú objektumok (árkok, cölöplyukak, egy ciszterna és egy tárológödör). Ettől nyugatra elsősorban a 19–20. századi szőlőműveléshez, illetve hadi műveletekhez kapcsolódó árkok, gödrök voltak.

A 2. sz. nyomvonalon (párhuzamos a Nagy Lajos király utcával) három veremházat, számos tárolóvermet, szabadtéri kemencét és árkot tártak fel. Az előkerült leletanyag (őrlőkő, cserépbográcsok, bekarcolt díszű fazekak, mécsesek) alapján a 11–14. századra keltezhető a településrészlet.

Nagyméretű veremház (SE-126)

A veremházak nagyméretűek (4–8×3,5×0,3–0,4 m), téglalap alaprajzúak lekerekített sarokkal. A keleti és a nyugati oldalfalnál voltak a tetőzethez tartozó ágasfák helyei (d: 20–24 cm), a kemencét az északkeleti sarokban alakították ki. Az ovális formájú tüzelőberendezések tapasztással, illetve részben vájással készültek. A bejáratuk a déli oldalról nyílt és gádortetővel látták el. A döngölt padlóban több, változatos formájú és méretű gödröt alakítottak ki. Az árkok többnyire a vízelvezetést szolgálták; kissé szabálytalan vonalvezetésű, „V" alakban futó, rézsűs falú, egyenes aljú, helyenként padkás a kialakításuk. A szabadtéren lévő cölöphelyek kültéri építmények részeit képezték.

Mivel a területen az ásatást megelőzően mezőgazdasági tevékenység folyt, illetve gépi humuszolást végeztek, nem ismerjük az eredeti járószintet, így nem lehet meghatározni a földbe ásott objektumok eredeti mélységét sem.

Reich Szabina

Székesfehérvár-Kisfalud, Nagy Lajos király utca 36. (14677/37 hrsz.)
régészeti megfigyelés

A 14677/37 hrsz.-ú ingatlan az egykori Kisfalud területén fekszik. A sávalapokban egy Árpád-kori kemencebokor részletét (öt darab kemence) sikerült megfigyelni. A boltozott sütőtér mellett a hamuzógödrük is látható volt az oldalfalban. Az egyiknek a száját kövekkel rakták ki.

Reich Szabina

Székesfehérvár, Rác-szérűk
mentőfeltárás

2022 októberében nagy hírt kavart a Székesfehérvár határában felfedezett illegális „feltárás", ahol egy római kori lelőhelyet rongáltak meg több méter átmérőjű rablógödrökkel, feltételezhetően fémtárgy(ak) után kutatva. A helyszínen a Múzeum munkatársai október 27. és november 3. között mentőfeltárást végeztek a közösségi régészeti program önkénteseinek segítségével. A bolygatással érintett területen egy ca. 10 m² nagyságú szelvényt nyitottunk. A bontómunka során először az épület összedőlésekor keletkezett masszív tegula, imbrex és tubus töredékekből álló omladékréteget fogtuk meg, mely alatt az épületen kívüli egykori járószint jelentkezett. A római járószintről néhány kerámiatöredék, egy értékmegőrzésre szolgáló ládika és a hozzátartozó geometrikus díszítésű veretek kerültek elő. A római kori járószint alatt egy visszabontott fal alapozását és egy árokszakaszt is feltártunk. A fal alapozási árkát a már visszatöltött/visszatöltődött – a leletanyag alapján szintén római kori – árokba ásták bele. Fenti megfigyelések a leletanyag feldolgozását követően fontos adatokkal szolgálhatnak a település használati idejére és építési periódusaira vonatkozóan.

A lelőhelyen sor került terepbejárásra, műszeres leletfelderítésre, valamint geofizikai felmérésre is, melyek eredményeképp további épület nyomát is tudtuk azonosítani, ugyan szerény számban, de új leletek (terra sigillata, érme, fibula) is napvilágot láttak, valamint a geofizikai mérések előzetes kiértékelése bizonyította egy nagyobb épület meglétét a mentőfeltárással érintett terület mellett.

Kiss Alexandra

Székesfehérvár, Szekfű Gyula u. 4. (11 hrsz.)
mentőfeltárás

A II. Rákóczi Ferenc Magyar–Angol Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola udvarán végzett földmunkálatok során régészeti korú falmaradványokat találtak 2022 nyarán, ezért mentőfeltárást végeztek az ingatlanon.

A felszínre került falszakaszok két épület meglétére utaltak. A legkorábbi építmény valószínűleg egy késő középkori polgári ház lehetett a rétegekből származó kerámialeletek és érmék alapján. A keleti (SE 24, mérhető hossza: 140 cm, vastagsága: 50–60 cm) és a nyugati (SE 18, mérhető hossza: 370 cm, vastagsága: 60 cm) záró-falának részletét, valamint az épületbelső falát (SE 01, ÉK–DNy irányú; hossza: 4,4 m, vastagsága: 60 cm, magassága: 2 m) sikerült feltárni teljesen az alapozása aljáig (mai járószinttől mérve -2,3 méteren). Elképzelhető, hogy alápincézett épületről van szó, mert egy 60 cm széles nyílást – ajtó- vagy ablaknyílás – lehetett megfigyelni az ÉK–DNy irányú falban.

A másik épületnek csak egy falszakaszát (SE 23, ÉK–DNy irányú, hossza: 2,6 m, vastagsága: 56 cm, magassága: 140 cm) találták meg, melynek keleti sarka egy nagyméretű beásás (SE 44) miatt beomlott. Az alapozását tekintve teljesen eltért az előző építménytől, a késő középkorra vagy a török korra keltezhető.

A két épület között egy Árpád-kori munkagödör (SE 16, 140×100×85 cm) részletét is feltárták. A faszénnel, égett vörös agyaggal erősen kevert betöltéséből nagymennyiségű kerámialelet, állatcsont és egy ár származott. A szélében cölöplyukakat alakítottak ki a féltető számára.

A területen egy bronzkori gödör (SE 43) is volt a belőle előkerült edénytöredékek alapján.

Késő középkori ház falmaradványai

A feltárt falszakaszok az egykori Budai külvároson (*Civitas Exterior*) belül helyezkednek el. Sajnos ez a terület a középkor hadi eseményei során állandó támadásoknak volt kitéve, így jelentős pusztításoknak estek áldozatul az itt álló világi és egyházi épületek, melyek létezéséről az írott források tanúskodnak.

Reich Szabina

Közösségi régészeti program

Baracska déli és keleti határrésze
műszeres lelőhely- és leletfelderítés

A 2021-ben elkezdett kutatásokat folytattuk Baracska területétől délre. Az idei évben a megkutatott völgy két teraszát szerettük volna bejárni. Az első szakaszban a Váli-völgy északi teraszát kutattuk meg, amely Keleti dűlő néven szerepel a térképeken. Ehhez csatlakoztak a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetének munkatársai, akik terepbejárást végeztek egy nagy beruházás leendő területén, közel 110 ha-on.

A terület Baracska felé eső részén a vártnak megfelelően elsősorban a II. világháború harcainak nyomait találtuk meg, köztük éles lőszereket is, amelyeket bejelentettünk, és hatósági intézkedéssel elszállítottak a helyszínről. Régészeti szempontból üresnek volt mondható a terület, délen azonban a Nemzeti Régészeti Intézet munkatársai nagy mennyiségű bronzkori kerámiát találtak, beazonosítva egy bronzkori árkot. Az árkot a régi szőlők felé vezető út mentén találták, amit bevájtak a teraszba, és egy Vatya-kultúrához kötött erődítményhez, földvárhoz kötötték.

Ehhez a terepbejáráshoz köthető, a völgyben meglévő napelempark melletti műszeres lelet- és lelőhelyfelderítés, mely során lehatároltuk a Túllátó dűlőn tavaly azonosított római lelőhely szélét. Ugyanitt találtunk egy szűk, alig pár négyzetméteres területen tankalkatrészeket és számos lőszert is. A szétszórt alkatrészekből kitűnt, hogy egy, a II. világháborúban szétlőtt, vélhetően német tankról volt szó.

Ősszel folytattuk a műszeres lelet- és lelőhelyfelderítést a tervezett területen. Ezúttal a Baracskától délre eső Temető dűlőt néztük át. Ez szintén kapcsolódik a nagyberuházáshoz is, ezért volt fontos az esetleges lelőhelyek feltérképezése is. Az előzetes vizsgálatok során a különböző műholdas fotókon egymáshoz képest szabálytalanul láthatóak voltak különböző méretű körárkok, emiatt nagyon ígéretesnek tűnt. A területen kukorica volt elvetve, emiatt teljesen nem tudtuk átvizsgálni a dűlőt, csak egy kisebb szakaszt, amelybe három körárok esett bele. Az egyik területén egy kitűnő állapotban lévő M17-es típusú rohamsisak került elő M31-es béléssel. A rajtalevő matrica alapján német hadseregben rendszeresített volt. Emiatt úgy gondoljuk, hogy a körárkok nem régészeti korúak, hanem a II. világháborúban kiépített védelmi állások lehettek. A területen emellett a II. világháborúból származó különböző tárgyak kerültek elő.

Romát Sándor

Bodajk, Proletár-földek I.
tervásatás

2022. július 25. és augusztus 9. között folytattuk Bodajk határában egy késő római villagazdaság és temetőjének feltárását. A tervásatás egyik célkitűzése volt, hogy a 2021-ben azonosított temető kiterjedését lokalizáljuk, valamint a használatának idejére vonatkozóan pontosabb információkat nyerjünk. A temető feltételezhető helyén ca. 160 m^2 nagyságú szelvényt nyitottunk, ahol öt egyszerű földsírt találtunk és tártunk fel. A sírok mellékleteit mindennapi viseleti (karperecek, üvegpaszta gyöngynyaklánc, vascsat) és használati tárgyak (vaskés, cece, bögre) képezték. A sírba került érmek minden esetben a kézből kerültek elő, többségük a Constantinus-dinasztia idejére keltezhető. A mellékletek alapján a temetőrészlet a 4. század középső harmadára, második felére keltezhető.

A temető közvetlen közelében, tőle délkeletre egykoron ipari tevékenység is zajlott, melyről a nagyméretű, földbemélyített mészégetésre szolgáló kemence (*calcaria*) és két kisebb gödör tett tanúbizonyságot. Az ovális alaprajzú, teknő alakú tüzelőgödörhöz egy hosszú, a munkagödör irányába lejtő, egyenes oldalfalú tüzelőcsatorna kapcsolódik. Mind a kemence, a csatorna és a munkagödör alján is 5 cm vastagságban mész terült el. A földkemence betöltéséből előkerült kerámiatöredékek alapján a mészégetőt a 3–4. században használhatták.

A tervásatás másik fontos elemét a villagazdaság főépületének kisebb próbaszondázása jelentette. A geofizikai felmérésnek köszönhetően a központi épület alaprajza bizonyos fokig ismert, továbbá a nyugati traktusban egy jellegzetes, téglalap alakú, szilárd, nagy ellenállású réteg figyelhető meg, mely valamilyen szilárd burkolatra utal. A közel 4x8 m-es szelvényt ezen eredmények figyelembevételével tűztük ki az épület nyugati részén, mely két helyiséget érintett. A felmérés eredményeit sikerült igazolni és tovább pontosítani. A nyugati traktus DK-ÉNy irányú zárófalát és a rá merőleges osztófalat is megfogtuk. A falak felmenő része sajnos csak az indító kősorig maradt meg, továbbá az SE 1003 fal alapozásának egy részét is kiszedték. A feltáráskor az 1. teremben a lakóház összedőléséhez köthető, masszív omladékréteg jelentkezett, melynek bontása során egy részen már elértük a terrazzo padlóval burkolt járófelületet. A helyiség északi fala mellett fűtőcsatorna húzódik. A szomszédos 2. helyiség járószintje magasabban helyezkedett el és szintén öntött padlóval rendelkezett. A helyiségben ÉK-DNy irányú csatorna futott keresztül.

Az épületből többek között orsókarika, egy szürke, behúzott peremű tál több töredéke, sárga- és vörösréz berakásssal díszített aláhajlított lábú vasfibula és négy darab 4. századi kisbronz került elő, melyek jó támpontot szolgáltatnak a lakóház használati idejéhez.

Kiss Alexandra

Csákberény, Arató-szérű
tervásatás

Életkép a 2022. évi csákberényi tervásatásról

A 97193 azonosítószámmal nyilvántartott Csákberény, Arató-szérű nevű régészeti lelőhelyen 2022. június 27.–2022. július 14. között, valamint 2022. november 21. napján végeztünk tervásatást. A sírok számozását az előző évi tervásatás számsorát folytatva a 40. sírtól kezdtük (az SE számokat 42-től). A 85. sírig (SE 92) jutottunk, így ebben az ásatási szezonban 46 sírt tártunk fel.

A sírok kivétel nélkül aknasírok, bennük rendszerint egy eltemetett egyénnel, de feltártunk egy ritkaságszámba menő hármas temetkezést is (45. sír), amelyben egyidőben három gyermeket temettek el. Több sírban dokumentáltuk fából ácsolt deszkakoporsó (51., 56., 70., 84. sír) és különböző típusú sírépítmények maradványait: deszkafedelet (42., 43., 47., 49., 51., 52., 54., 83., 85. sír) és cölöpös sírokat (73., 77. sír). A sírok többségének az alját a két végén lemélyítették, amit a szakirodalom szintén a koporsóhasználattal hoz összefüggésbe.

A leletanyag az avar kor második felének jellemző tárgytípusait tartalmazza; kora avar jellegű leletek sem az idei, sem a tavalyi ásatások során nem kerültek elő. A kis gyöngycsüngős, granulált aprógömbös és spirálcsüngős fülbevalók a leggyakoribb női fejékszerek. Nyak- és mellkastájékon számos női temetkezésből kerültek elő köles- és dinnyemag alakú üveggyöngyök, míg a kéz ékszerei közül a 65. sír üvegberakásos fejjel díszített bronzgyűrűit kell kiemelnünk. A temetőrészlet legkorábbi (közép avar kori?) horizontjába tartozik a 70. sír kelet-alpi típusú övkészlettel, íj markolatcsontjaival és háromélű vas nyílhegyekkel, valamint a 74. sír az aranyozott bronz varkocsszorítójával. Igen gyakori az edénymelléklet, kortól és nemtől függetlenül 20 sírban rejlett egy-egy kerámiaedény (43., 44., 47., 62., 63., 64., 65., 68., 69., 70., 71., 72., 73., 74., 76., 79., 81., 83., 84., 85. sír).

A tervásatást 43 önkéntes munkájával valósítottuk meg, akik legalább egy napon át, többen azonban két héten keresztül folyamatosan segítettek (átlagosan napi 12–14 fő): Ádám László, Bánlaki Zsolt, Bartha Csaba, Beker Edit, Bolvári Miklós, Boruzs Katalin (régész), Csapó András, Csapó Virág, Csuti Judit, Danka Tamás, Dömény Gergely, Farádi-Szabó Erik (régészhallgató), Farkas Gábor, Farkas István, Felgyői Krisztián, Hajnal Tibor, Haszilló Marietta, Horányi Zoltán, Horváth Norbert, Illyés Ádám, Kiss Petra, Kléber István, Kertész Csillag Tündér, Kertész Napsugár, Kertész Sándor, Kunos László, Kunos Réka Bíborka, Lengyel Kornél Zsolt, Ormánközy Noel (régészhallgató), Megyeri András, Meleg József, Mindák Beáta, Molnár Csaba, Molnár Lívia, Nagy Zoltán, Nagy Csaba, Pusztai György (régészhallgató), Szabó László, Szalai Szilvia, Szij Barbara, Tauser Péter, Thoma Dávid, Weigel Harri.

A feltárást Csákberény Község Önkormányzata és dr. Vécsei László polgármester támogatása tette lehetővé. Támogatóink között hálával említhetjük az ásatás elején térítésmentesen forgórakodó munkagépet biztosító Útéppark Kft.-t, a tereprendezéshez dózert biztosító csákberény-orondpusztai dolomit kőbányát, valamint Szabó László és Beker Edit önkénteseket, akik a szponzorációjukkal lehetőséget biztosítottak az ásatás félidejében is gépi földmunkára. Végül pedig köszönetet kell mondanunk Viszló Leventének, aki a csákvári Fornapusztán vendégül látta az ásatási csapatot.

Szücsi Frigyes

Ercsi, Matrica 5. burgus
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A Múzeum munkatársai 2022. december 1-én műszeres lelet- és lelőhelyfelderítést végeztek Ercsiben, a Sinateleptől északra található területeken a közösségi régészeti program önkénteseivel. A bejárás elsődleges célja a környéken található, műholdfelvételek és légifotók alapján azonosított római őrtornyok – köztük a közhiteles nyilvántartásban is szereplő Matrica 5. burgus – feltérképezése volt. Kutatásunk a római kori örökségeket illetően mérsékelt sikerrel járt, az őrtornyok területéről csupán néhány 4. századra datálható leletet (érme, hagymagombos fibula töredéke) gyűjtöttünk be, azonban Matrica 5. őrtornyától északra egy 46 darab bécsi fillérből álló éremegyüttes került elő Teker László önkéntesnek köszönhetően.

Kiss Alexandra

Kajászó, Várdomb
terepbejárás és műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A 2022. évben középső bronzkori földváron végeztünk terepbejárást és fémkeresős kutatást, Kajászó, Várdomb lelőhelyen. Bronzkorra datálható fémleletet nem találtunk, de a Vatya-kultúrához tartozó kerámiatöredékek kerültek elő a felszínen. A földvár déli oldalán fekvő szántóföldön is előkerültek a Vatya-kultúra kerámiatöredékei, a területen valószínűleg a bronzkori erődítéshez tartozó külső település található.

Kovács Ágnes

Mány, Közép-Gyulai-dűlő
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A Múzeum munkatársai 2022. április 21-én műszeres lelet- és lelőhelyfelderítést végeztek Mány, Közép-Gyulai-dűlő lelőhelyen a közösségi régészeti program 14 önkéntesének részvételével. A római lelőhely bejárásra alkalmas nyugati részén a boronált felszínen a köves-tegulás törmelék alapján egy római épületet azonosítottunk. Az előkerült leletek is itt sűrűsödtek, melyeket néhány késő római kisbronz, egy ezüstözött térdfibula és egy szíjvégveret tesz ki. Néhány zacskónyi kerámiatöredéket is begyűjtöttünk, melyek szintén a római korra, ezen belül elsősorban a kora és középső császárkor idejére keltezhetők, egy kőbalta töredéke tanúskodik ugyan az egykori őskori megtelepedésről is.

Kiss Alexandra

Mezőkomárom, Pusztaföldvárral szembeni faluvég; Pusztaföldvárral szemben, Sióra lejtő; Középhegy – Sióra lejtő
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A Múzeum munkatársai 2022 októberében műszeres lelet- és lelőhelyfelderítést végeztek Mezőkomárom határában a közösségi régészeti program önkénteseinek bevonásával. A kutatásnak kettős célja volt, egyrészt a három nyilvántartott régészeti lelőhely korszakolásának pontosítása a fémleletek segítségével, másrészt a múzeum munkatársa, Papp Attila vezetésével a honi légvédelem egyik – a visszaemlékezések alapján a falu szélén – lezuhant Messerschmitt 109G vadászgépéből származó roncsok fellelése. Utóbbi cél maradéktalanul megvalósult – elsősorban Farkas Gábor önkéntes és Benke András régésztechnikus kitartó kutatásának köszönhetően –, sikerült a becsapódás helyét a gépből származó darabok alapján azonosítani.

A két őskori és római kori telepnyomként nyilvántartott lelőhely területéről közel 50 fémtárgy került begyűjtésre, melyek keltezése a teljes római időszakot (1–4. század) lefedik. A leletek szóródása alapján javasolt a két lelőhely összevonása.

A Középhegy – Sióra lejtő lelőhely a közhiteles nyilvántartásban késő avar kori telepnyomként szerepel. A lelőhelyen avar kori leletet nem találtunk, mindössze kettő ismeretlen korú fémtöredéket.

Szücsi Frigyes – Kiss Alexandra

Ráckeresztúr, Szent Lajos puszta
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A Múzeum munkatársai 2022. október 12-én műszeres lelet- és lelőhelyfelderítést végeztek Ráckeresztúr, Szent Lajos puszta lelőhely területén a közösségi régészeti program önkénteseivel. A bejárás elsődleges célja egy, a '60-as évek során megbolygatott és Kralovánszky Alán jelentése alapján elpusztult középkori templom és faluhely feltérképezése volt. Kutatásunk a középkori örökség felderítésében nem járt sikerrel, a római kori lelőhelyként is számon tartott területről azonban közel 70 darab – többnyire római korra keltezhető – fémleletet gyűjtöttünk be, melyek között egy igen izgalmas lelet, egy ólomtábla is napvilágot látott Molnár Csaba önkéntesünknek köszönhetően.

Az előkerült ólomtáblácskához hasonló tárgyakat korábban a „Dunai Lovasistenek" vallási emlékei közé sorolták. Újabban felmerült, hogy a kultusz középpontjában valójában egy férfi és egy női istenség állt, akiket a feliratok Dom(i)nus és Dom(i)na megjelöléssel illettek.

Kiss Alexandra

Szabadbattyán, Sárvíz-Malom-csatorna
tervásatás

A Magyar Nemzeti Múzeummal együttműködve és javaslatára 2022 novemberében néhány hetes hitelesítő feltárásra került sor Szabadbattyán határában, a késő római épületkomplexum területén. A Múzeum munkatársai a Nádorfi Gabriella által végzett feltárások dokumentációja alapján három szelvényt tűztek ki és nyitottak meg az épület északi traktusában. A kutatás kardinális pontját a Pereczes Ferenc által képviselt előkerülési történet tisztázása adta, továbbá a felszín újbóli megnyitása lehetőséget biztosított a csatornák oldalán és a meglévő tartóoszlopok tégláin esetlegesen fellelhető karbonátos lerakódásokból történő reprezentatív minták vételére. A feltárás során új talajminták begyűjtésére is sor került. Mindezeknek köszönhetően a további vizsgálatok során az újonnan begyűjtött mintasorozatok összevethetővé válnak a kincs tárgyainak felületéről vett mintákkal.

Kiss Alexandra

Szabadhídvég, Pusztavár
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A Múzeum munkatársai 2022 októberében több régészeti lelőhely hitelesítését is elvégezték Szabadhídvég és Mezőkomárom határában.

A Sió széles völgyében fekvő sánc által övezett földváron a '60-as évektől kezdődően számos terepbejárás zajlott, és a kutatás eredményeként a magaslati települést a keltákhoz kötötték.

A közösségi eseményként megvalósult terepi kutatás során begyűjtött leletek fontos adalékul szolgálnak az erődített telep történetéhez.

A földvár területéről további, a Kr. e. 1. századra keltezhető leletek kerültek elő, köztük három Kaposvölgyi típushoz tartozó ezüst drachma. A begyűjtött tárgyak közül feltétlenül említést érdemel továbbá egy többfejű tű és egy trébelt díszítéssel ellátott, négyzet alakú övveret, ugyanis a kora vaskori leleteknek köszönhetően igazolást nyert, hogy a földvárat már néhány évszázaddal korábban a Hallstatt-kultúra népcsoportja is használhatta.

Kiss Alexandra

Székesfehérvár-Börgönd, Szent László-hegy
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A 2020-2021. évi börgöndi kutatásaink folytatásaként az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének munkatársai Dr. Kolláth Ágnes vezetésével elvégezték a Székesfehérvár-Börgönd, Szent László-hegy középső bronzkori földvár és a földvár mellett fekvő középkori lelőhelyek magnetométeres felmérését. A Szent István Király Múzeum Közösségi Régészeti Programjának tagjai fémkeresős kutatást végeztek a felmért területen. Újabb bronzkori fémleletet nem találtunk, de a felszíni kerámia- és kőeszköztöredékek alapján egy újabb középső bronzkori teleprészletet azonosítottunk a földvár északi oldalán.

Kovács Ágnes

Vál, Pogányvár
műszeres lelet- és lelőhelyfelerítés

A 2022. évben a középső bronzkori földváron végeztünk terepbejárást és fémkeresős kutatást Vál, Pogányvár lelőhelyen, de régészeti leletet nem találtunk. A földvárat sűrű fűtakaró borítja, évtizedek óta legelőként használják. A földvárról nagyszerű kilátás nyílik a Váli-völgyre és az erődítés szerkezete is szépen megfigyelhető. A földvár meredek nyugati oldala mentén még láthatók a sánc maradványai is. A földvár nyugati oldalán fekvő szántóföldön elszórtan kevés bronzkori kerámiatöredéket találtunk.

Kovács Ágnes

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Alba Regia 50. (2022) 61–71.

Szabados György

Még egyszer Szent István székesfehérvári koronázásáról*

István királlyá koronázásának helyszíne a korai magyar történelem sarkalatos kérdése, hiszen fontos következtetéseket lehet abból levonni, hogy hol ment végbe az állam keresztény, római politikai hagyaték szerinti újraalapítási aktusa. Természetesen egy államszervezet kiépítése sosem megy egyik pillanatról a másikra, de az első magyar királykoronázás egyedi mozzanata éles eseményrendi határvonalat húz a történelem lapjain. 20–21. századi logikával így hát azt várnánk, hogy István szentéletrajzai, geszta- és krónikaszerkesztéseink, de tájékozottabb külhoni szerzők is megnevezzék a helyet. 20–21. századi kutatói tapasztalattal felvértezve azonban hozzászokhattunk ahhoz, hogy régi íróink nem mai elvárások szerint dolgoztak, ezért egy-egy adat a legváratlanabb szövegkörnyezetben bukkan fel, akár évszázadok múltán; már ha felbukkan, s nem kell arra kényszerülnünk, hogy vagy történészi rekonstrukcióval pótoljuk az elveszett hírmorzsát, vagy beismerjük, hogy bizonyos esetekben még az elméletek gyártása is hiábavaló.[1]

Rátérve most már István királlyá koronázására: annak helyszínéről a középkorból csak egyetlen szerzőnél, Laskai Osvát ferences szerzetesnél lehet olvasni. Prédikációgyűjteménye, a *Sermones de sanctis perutiles a quodam fratre Hungaro ordinis minorum de observantia comportati Biga salutis intitulati feliciter incipiunt* a 76. prédikációban tartalmazza ezt: „*anno Domini millesimo primo Stephanus dux in civitate Albensi laetantibus cunctis coronatus est* (Az Úr 1001. esztendejében István fejedelmet Székesfehérvárott mindenki örvendezésével megkoronázták).”[2] Laskai Osvát könyve először 1497-ben jelent meg, vagyis tagadhatatlan, hogy majdnem félezer év telt el a szertartástól az esemény helyhez kötésének legkorábbról ránk maradt említéséig.[3] A hazai történetkutatásban a 18. század végére vált ismertté egy 1274-ben kiadott királyi oklevél: ennek hatására István koronázását jellemzően Esztergomba lokalizálták; Székesfehérvár mellett Bartoniek Emma tartott ki.[4] Csakhogy IV. (Kun) László király (1272–1290) oklevelét tüzetesen tanulmányozva abból nem derül ki, hol tették István fejére a koronát: a késő Árpád-korban lejegyzett udvari em-

---

* A szerző a Magyarságkutató Intézet – László Gyula Kutatóközpont és Archívum (Budapest) igazgatója, a Szent István Király Múzeum (Székesfehérvár) történész tanácsadója, a Siklósi Gyula Várostörténeti Kutatóközpont (Székesfehérvár) történésze.

1 Némely esetben indokoltnak látom, ha a történész beismeri: nem tud egy bizonyos ponton túl eredménnyel járni; ez jobb, mint ha fölöslegesen erőltetne egy-egy illékony megfejtési kísérletet a kutatásra. Éppen ilyen eset István ellenfelének, Koppánynak a származása. A nagy jezsuita történettudós, Katona István 1778-ra mérte fel, meddig mehetünk el a Bizáncban és itthon őrzött genealógiai láncszemek összefűzésekor. „*Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusdem patrem, Caluum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere.*” („Jóllehet a Koppány és Szent István közötti vérrokonság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk. Ám az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető, hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaitól származtak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.”) (KATONA 1778, 710–711). Katona István tudatosította a Koppány-jelenség fő forrásproblémáját: Koppány és István rokonsági fokáról nem nyilatkoznak a középkor írástudói. Katona mégis helyesen következtetett arra, hogy a trónutódlásért folytatott harcot csak az uralkodó nemzetség tagjai vívhatták, ezért Koppány szükségképpen Álmos nemzetségéből – egy éppen Katona István által elterjesztett szakkifejezéssel élve: az Árpád-házból – származott. Fontos hangsúlyozni, hogy ezt az eredményét akkor közölte, amikor a mainál jóval kezdetlegesebb módszertani eszköztár állhatott rendelkezésére. Nem volt még például krónikakutatás, szóba se került a sztyeppei példák sorra vétele. Sokat elmond, hogy az utókor mindezekkel felvértezve sem jutott előbbre ebben a kérdésben. Ld. SZABADOS 2011, 246–251.

2 LASKAI 1499, H 4 [III r.] A székesfehérvári koronázásra vonatkozó mondat újabb kiadását (tévesen Temesvári Pelbárt neve alatt feltüntetve) ld. FLORIANUS, HHFD I. 84.

3 Jelen tanulmánynak nem feladata foglalkozni a szertartás idejéről megfogalmazott kutatói nézetekkel: annyi bizonyos, hogy Istvánt az első ezredfordulón, 1000-ben, vagy 1001-ben koronázták királlyá (HÓMAN 1927).

4 BARTONIEK 1939, 8. Kutatástörténeti áttekintését ld. SZABADOS 2019, 106–107.

lékezet kizárólag az esztergomi érsekség intézményének koronázói szerepéről szólt![5] 2019-ben – más érveket is figyelembe véve – ezért úgy foglaltam állást, hogy Istvánt Székesfehérvárott a Szűz Mária Bazilikában, s nem az elterjedt szakirodalmi nézet szerint Esztergomban koronázták királlyá.[6]

Legutóbb Thoroczkay Gábor tért vissza Szent István esztergomi megkoronázásának lehetőségéhez. Kétségtelen tény, hogy nem a bizonyosság erejével szól, inkább a valószínűség mérlegelésével fejti ki gondolatát, elsősorban a Szent István-legendák szóhasználatát alapul véve.[7] Ám mivel álláspontja nemcsak az első koronázó város tekintetében tér el az enyémtől, hanem a Szűz Mária Bazilika helyszínének lehetőségéről is erős kétkedéssel nyilatkozik, szükségesnek ítélem felvetéseire válaszolni.

Thoroczkay okfejtésének középpontjában István király három szentéletrajza áll: ezek valóban az egyik legkorábbi hazai forráscsoportot képezik. Csakhogy, láttuk, közvetlen adatot nem közölnek a szertartás helyszínéről, így kiváló kollégám is közvetett módon, a Szűz Mária Bazilika alapítási idejét kívánja megközelíteni a szentéletrajzok segítségével.[8] A Nagyobbik István-legenda (1083 körül) világosan nyilatkozik arról, hogy István királyi székvárosában bazilikát kezdett építeni („*basilicam… construere cepit*").[9] A Kislegenda (1095 után) hasonló tárgyú, alábbi két szöveghelye korántsem ennyire egyértelmű: „*statuit atria sancte ecclesie amplificare*" és alább a „*templum instauravit*" kifejezés.[10] A Hartvik püspök által alkotott legendaszerkesztésből (11–12. század fordulója) az „*ecclesiam in propriam capellam rex retinens*" részlet lett kiemelve.[11] A Kisebbik István-legenda azt is kérdésként veti fel, hogy itt az atrium ('előtér', 'csarnok', 'templomi menedék-, illetve temetkezési hely') megnövelésén, gyarapításán, kiterjesztésén (*amplificare*) pontosan mi értendő, de a leginkább sarkalatos kérdés, hogy az *instauro, instaurare* igét itt az 'épít', 'alapít', avagy a 'felújít', 'helyreállít' jelentésben használta-e a legendaíró: értelemszerűen nem mindegy, hogy egy *még* meg nem lévő templom létrehozásáról, vagy egy *már* meglévőnek a felújításáról esett-e szó. A kérdés tétjét a tágabb szövegösszefüggés szemlélteti, mert, amint arra Thoroczkay Gábor rámutatott, István ezen templomot nem uralkodása elején „*instauravit*".[12] „*Igába törve pedig üldözőinek zavargását és az ország trónusát békében megszilárdítva a szent vallás mind buzgóbb harcosának bizonyult, és egyre jobban szerette mindazokat, akik Krisztusban jámbor életet éltek. Tudásának híre az emberek fiai között a legnagyobb tiszteletnek örvendett. A hívek egyháza napról napra gyarapodott, sőt a király életmódjáról hallva nem kevesen a világ más részeiről is hozzája özönlöttek. S míg a szentséges Isten tisztelői mindenfelé sokasodtak, a jócselekedetekre egyre serényebb király elhatározta, hogy a szentegyház csarnokait még pompázatosabbá teszi, amit a leghívebben teljesített is. A dicsőséges Szent Szűz Mária tiszteletére ugyanis templomot emelt Fehérvár városában, amely nevét rendkívüli híréről kapta…*"[13] Látszik, hogy Kisdi Klára a fordításkor a 'templomépítés' értelmezést választotta, ám a Szabó Zoltántól való (és az ifjabb Horváth János szövegértelmezését követő) legújabb magyarítás egy létező egyházi építmény felújítása mellett foglalt állást. „*Mivel pedig a szent Isten tisztelői széltében-hosszában sokasodtak, a király, hogy a jótettekben még szívósabban serénykedjék, eltökélte: a szent egyház területét kiterjeszti az átriumokra (oszlopcsarnokokra) is, mit is a legalázatosabban teljesített. Ily módon átépítette a dicsőséges szent Szűz Máriáról elnevezett [korábbi pogány] templomot Fehérvárban, abban a városban, amely kivételes nemességéről kapta nevét…*"[14] A Hartvik-legenda „*ecclesiam in propriam capellam rex retinens*" része kapcsán Thoroczkay megjegyzi, hogy a *retineo, retinere* ige nem fordítható 'megújít', hanem csak 'tekint', 'tart' értelemben, ezért ez a kifejezés nem alkalmas arra, hogy templomfelújítást lássunk bele, hanem arról van itt szó, hogy a király ezt a templomot a saját kápolnájának tekintette. Végeredményben arra hajlik, hogy István építeni kezdte, s nem pedig megújította a fehérvári főtemplomot. Thoroczkay Gábor részletes kutatástörténeti előadása felmenti jelen sorok íróját annak teljes felidézése alól,[15] hiszen az eddigiekből is világos a fő kérdés: volt-e a Szűz Mária Bazilikának építészeti előzménye vagy sem?

Ez az a pont, ahonnan szemlélve nem érzem elég körültekintőnek Thoroczkay Gábor okfejtését. Nincs ugyanis igazi ellentmondás azon két lehetőség között, hogy 1.) állhatott már ott egy szakrális építmény és 2.) István bazilikát kezdett építeni. E látszólagos ellentmondás rögtön tovatűnik akkor, ha számításba vesszük azt a lehetőséget,

---

5 MES II. 28. (12. sz.) Regesztáját ld. SZENTPÉTERY–BORSA, Reg Arp II/2–3. 67. (2444. sz.)

6 SZABADOS 2019.

7 THOROCZKAY 2020.

8 Az egyes István-legendák keletkezési idejére vonatkozó vitás kérdéseihez kiinduló szakirodalmi tájékoztatás gyanánt ld. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II (passim); ÁKÍF (passim).

9 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 385.

10 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 296.

11 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 418.

12 THOROCZKAY 2020, 9.

13 ÁKÍF 306. (Kisdi Klára fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 395–396.

14 SZABÓ 2018, 264. V. ö. HORVÁTH 1967, 111.

15 THOROCZKAY 2020, 7–12.

hogy állt már azon a helyen egy templom, de István építkezése adott neki bazilika-minőséget. A források szóhasználatát követve: a Nagyobbik legenda-beli „*basilicam… construere cepit*" (bazilikát kezdett építeni) jól illeszkedik a Kisebbik legendának azon közléséhez, miszerint „*statuit atria sancte ecclesie amplificare*" (megnövelte az egyház átriumait); sőt ez utóbbi közlés fényében a „*templum instauravit*" kitétel logikusan a templom felújításának, s nem felépítésének fordítandó, mert ha egy egyházi épület *atrium*át gyarapítani/kiterjeszteni tudta István, akkor az az épület már korábban is létezett. Sokatmondó adalék, hogy Hartvik püspök, aki, ha szükségét érezte, felülbírálta a Nagylegenda szövegét,[16] ebben az esetben nem látta okát, hogy forrásának terminológiáján változtasson, ezért megelégedett a „*basilicam… construere cepit*" kifejezés átvételével, majd többletközlés gyanánt megjelölte annak rendeltetését: „*ezt az előbb említett, felettébb szépséges templomot a király saját kápolnájának tekintette* (*ecclesiam in propriam capellam rex retinens*)…"[17] Mindezeknél fogva magam a három István-szentéletrajz alapján, pusztán filológiai megközelítésből is azt tartom valószínűbbnek, hogy a Szűz Mária Bazilika helyén már állhatott egy templom, amit a keresztény magyar állam megalapítója építtetett át, hogy „saját kápolnája", vagyis állami-szakrális rendeltetésű bazilikája legyen.

Egy építészettörténeti előzmény meglétét, mértékét természetesen magam sem tartom filológiai alapon eldönthetőnek, hiszen az én forrásértelmezésem sem formálhat jogot a teljes bizonyosság erejére. 11. századi, nem latin anyanyelvű egyházi férfiak középkori latinságát kell a 21. századi magyar medievistának magyarul, a kialakult anyanyelvi szakterminológia elvárásaira is ügyelve értelmeznie. De főleg azért nem, mert egy esetleges templom tárgyi hagyatéka mégiscsak régészeti, művészettörténeti és építészettörténeti kérdés.

Thoroczkay is a filológiai érvek mellett mérlegelte a régészeti, művészettörténeti és építészettörténeti szakirodalmat. Úgy ítél, hogy „*ezidáig senkinek sem sikerült meggyőzően szakrális épületelőzményt kimutatni e nagyszabású templom előtt, alatt.*" Szabó Zoltánnak a bazilika komoly építészeti előzményét valló kutatási eredményéről ezt írja: „*majdhogynem a tudományos fantasztikum világába kell utalnunk.*"[18] Nem tartom helyénvalónak az effajta minősítgetést. Szabó Zoltán építészmérnök a koronázó bazilika feltárása (illetve az ásatások újabb szakasza) során gazdag terepmunka-tapasztalatot szerzett, ráadásul 1984 és 1993 között Kralovánszky Alán építészkonzulense volt,[19] s így a 20. századi székesfehérvári ásatások egyik legnagyobb hatású régészével állt szoros szakmai kapcsolatban. Szabó Zoltán kialakult álláspontja akkor is komolyan veendő, ha 1.) mindannyiunkhoz hasonlatosan ő sem élvezhet mentességet a szakmai vita, kritika alól; 2.) a régészeti bizonyítást, a teljes feltárást valóban akadályozza az egykori bazilika nyugati széle felett a 18. század végén felépített püspöki palota.[20] Magam szakterületi illetékesség híján nem kívánok határozott állást foglalni sem régészeti, sem művészet-, sem építészettörténeti kérdésben; csupán annyit jegyzek meg, egy régebbi meglátástól indíttatva, hogy valószínűbbnek tartom a Szűz Mária Bazilikának egy ősi templomra (vagy annak maradványaira) történt megalapítását, mint azt, hogy egy „zöldmezős beruházás" eredményeként jött volna létre. Fél évszázadnál is régebb óta ismert Fügedi Erik elgondolkodtató megfigyelése. „*A krónikákból merített szempont, hogy ti. nem I. István alapította a várost még egy helyrajzi érvvel is alátámasztható. A bazilika nem áll a középkori Belváros legmagasabb pontján. Teljesen elképzelhetetlen, hogy a királyi család leendő temetkezőhelye, családi temploma ne a város legmagasabb pontján álljon. Ha nem állt ott, akkor a legmagasabb pontot már olyan más intézmény foglalta el, amelyet nem lehetett onnan elhelyezni.*" A legmagasabb ponton a mai püspöki székesegyház, a középkori Szent Péter-Pál templom áll,[21] közvetlenül előtte, nyugatra egy négykaréjos templom alapjait rekonstruálták a régészek. Arról lehet tudományos vitát folytatni, hogy ez a négykaréjos templom lehetett-e István apja, Géza nagyfejedelem (972–997) végső nyughelye.[22] Az viszont vitán felül álló tény, hogy Székesfehérvár belvárosának kiemelkedő helyén állt ez a templom, tőle keletre egy mélyebben fekvő helyen emelkedett a Szűz Mária Bazilika. Mármost, ha egy állami-szakrális funkcióját tekintve *elsődleges* szerepű templom építészetileg *másodlagos* helyen épült fel, akkor a már meglévő egyházi intézmény

---

16 Erre példa, hogy amíg a Nagyobbik legenda István a császári méltóság elnyerése utáni („*post acceptum imperialis excellentie signum*") tetteit taglalja, addig Hartvik ezt a részt átjavította és a királyi méltóság elnyerése („*post acceptum regalis excellentie signum*") utáni uralkodásról szól. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 384, 415. V. ö. ÁKÍF 284–285, 326.

17 ÁKÍF 329. (Kisdi Klára fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 418.

18 THOROCZKAY 2020, 13.

19 Szabó Zoltán szíves szóbeli közlése.

20 THOROCZKAY 2020, 13.

21 FÜGEDI 1967, 29.

22 Összefoglalóan ld. TAKÁCS é.n. Köszönettel tartozom Takács Miklós régészprofesszornak, amiért megjelenés előtt álló tanulmányát kéziratos formában baráti szívességgel rendelkezésemre bocsátotta.

csak nyomós okkal maradhatott eredeti helyén, eredeti rendeltetésében.[23] Ezt a problémát nem itt lehet megoldani, mint ahogy Fügedi Erik meglátását is csak egy lépésnyivel érdemes továbbgondolni. Mivel a belváros kiemelkedő pontjának környezete mélyebben feküdt, önkéntelenül vetül fel a kérdés: a több másodlagos építészeti pozíciójú lehetőség közül miért pont *ott* emeltette István a Szűz Mária Bazilikát, *ahol* az hosszú évszázadokig magaslott: Erre a kérdésre erősebb válasznak tűnik az, hogy egy szakrális épület vonzotta oda István nagyfejedelem figyelmét, semmint a zöld mező látványa. A bizonyosságot reálisan egy olyan technikai eljárástól várhatjuk, amely a püspöki palota sérelme nélkül képes „lelátni" a föld alá és „láttatni" a néhai bazilika nyugati szélét, esetleges építészeti előzményeivel együtt. De még így sem jutunk közelebb a Szent István-i királyi kápolna-funkciójú bazilika keletkezési idejéhez.

Visszatérve a medievisztikai filológia illetékességi területére, Thoroczkay Gábor még két meglátását osztja meg olvasóival, amelyek – felfogása szerint – a Szent István-i koronázótemplom korai, első ezredfordulós alapításának lehetőségét gyengítik. Az egyik Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) második koronázása, a másik Laskai Osvát forrásértéke.

2019-ben figyelembe idéztem azt, hogy Péter újbóli koronázásának székesfehérvári, sőt Szűz Mária Bazilika-beli helyszínét a bővebb hazai krónikaszerkesztések hagyták reánk. Ezt így értékeltem: „*Mivel a Magyar Királyság államformáját Szent István király alapozta meg, a hatalmi legitimáció mérföldkövét jelentő szertartásról nem lehet elképzelni azt, hogy elsőként Pétert koronázták Székesfehérvárott, és ebben minden királyutóda éppen őt, István gyűlölt leányági unokaöccsét követte volna. A Vazul-fiak számára Orseolo Péter a személyes sérelmeken kívül a német hűbér vállalása miatt politikai szempontból is elfogadhatatlanná lett, így egy ennyire fontos hatalomszimbolikai mozzanatban sem teremthetett követendő példát.*"[24] Péter király újbóli trónfoglalásának szertartását Thoroczkay nem tekinti tényleges királlyá avatásnak, hanem azt csak ünnepi, vagy megerősítő koronázásnak (*Festkrönung, Bekräftigungskrönung*) ismeri el, így az első, tényleges székesfehérvári királykoronázást I. Andráshoz (1046–1060) köti.[25]

A 11. századból két ünnepi koronázásról tudunk: egyik Aba Sámuelé (1041–1044) 1042. április 11-én, húsvétkor Marosvár (Csanád) helyszínen, a másik Salamoné (1063–1074) 1064-ben, szintén április 11-én, szintén húsvétkor Pécsett. Rokonítható-e az 1044-es szertartás a két későbbivel? A válaszhoz a tágabb szövegösszefüggés felidézése vezet. A *Képes Krónika* elmondja, hogy III. Henrik német-római uralkodó (1039–1056) „*egész sokadalmával együtt Fehérvárra, Magyarország uralkodói székhelyére* (principalis sedes Regni Hungarie) *vonult, amit németül Weissenburgnak hívnak. Itt a magyarok a császárnak kijáró tisztelettel és nagy igyekezettel tisztelték meg a császárt, aki Péter királyt királyi koronával jogainak csorbítása nélkül visszahelyezte a királyságba* (Petrum regem regali corona plenarie restitutum): *Szent István király szent jelvényeivel királyi módon földíszítve saját kezűleg a királyi trónhoz vezette, s Isten dicsőséges szülőanyjának, a mindörökké Szűz Máriának bazilikájában* (in basilica gloriose genitricis Dei semper Virginis Marie) *a királyi trónra ültette.*"[26] Aba Sámuel esetéről a Nagyobbik Szent Gellért-legenda számol be. „*Mikor azután a húsvét szentséges ünnepét készülvén megülni* (paschalia sacramenta celebraturus, die vero Dominice resurrectionis) *Marosvárra, Szent Gellért-püspök székhelyére érkezett, az Úr feltámadásának napján főembereket és püspököket küldött a szent főpaphoz, s annak érdekében, hogy az ország koronáját az ő keze helyezze fejére, megpróbálta a színe elé unszolni Szent Gellértet. Mivel az elhárítván ezt nem volt hajlandó odamenni, így a jelenlevő püspökök koronázzák meg, és teljes pompában, a papság s a nép kíséretében bevezetik a templomba.*"[27] A Salamon király és Géza herceg 1064. évi megbékülését követő szertartásról megint a *Képes Krónika* tudósít. „*Ezt követően az Úr föltámadásának ünnepét* (festum Dominice Resurrectionis) *egész udvarnépükkel együtt mindketten Pécsett*

---

[23] Itt kell kitérnem Jan Długosz lengyel humanista sokat vitatott tudósítására. I. Ulászló koronázásáról (1440) szólva megjegyezte, hogy *„Magyarország új királya ama nép szokása szerint teljes királyi díszben a piactéren lévő Szent Péter és Pál templomhoz vonult, amelyben Szent István atyja, Géza van eltemetve Adelhaiddal, Mieszkónak. Lengyelország hercegének leányával, Szent István anyjával"*. Ma már világosan látjuk, hogy Géza Adelhaid nevű állítólagos feleségét nem lehet Sarolt helyett István király szülőanyjának tartani, hiszen például a *Hildesheimi Évkönyvek* szerint 1003-ban István sereggel ment anyai nagybátyja, Gyula ellen; márpedig, ha nem a Gyulák nemzetségéből származó Sarolt szülte volna Istvánt, úgy Gyula sem lehetne István anyai nagybátyja. Ugyanakkor a tudósítás egészének hiteltelenségét hirdető kritikát ma is túlzónak tartom: nem szerencsés, ha egy feljegyzés egyik közlésének forrásértékét rávetítjük egy másik közlésre. Minden megállapítás hitelét egyenként szükséges mérlegelni, abból a tapasztalatból kiindulva, hogy problémás forrásokban akadnak megbízható adatok. Emellett a logika is azt valószínűsíti, hogy a *lengyel* krónikás hihetőbben „adja el" a *lengyel* fejedelmi hitvest állító közlését, ha azt egy reális információra aggatja, mint ha egy másik, szintén légből kapott hírrel kívánná megalapozni. Ezért, amíg be nem bizonyosodik, hogy Géza nagyfejedelem nyughelyét másutt kell keresni, addig Długosz adata lehet az az ok, amely kellő nyomatékkal inthette Istvánt arra, hogy lejjebb építse fel bazilikáját: a kiemelkedő helyen apja, Géza temetkezési temploma állt. E kérdéshez ld. DÖRY 1938; VAJAY 1967; SZABADOS 2021, 183–192. Długosz közlésének teljes elutasításához tér vissza újabban THOROCZKAY 2020, 15.

[24] SZABADOS 2019, 108.

[25] THOROCZKAY 2020, 15. V. ö. THOROCZKAY 2022, 91.

[26] KK 52. (Bollók János fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung I. 333.

[27] ÁKÍF 425. (Almási Tibor fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 500.

ünnepelték. Itt Salamon király húsvét napján (ipso die Pasce) *az ország előkelőinek jelenlétében Géza herceg keze által megkoronáztatott, majd dicsőségesen az apostolok fejének, Szent Péternek a bazilikájába vezették, hogy misét hallgasson.*"[28] Ebből a három forráshelyből egyértelműen kitetszik, hogy Orseolo Péter 1044. évi hatalomba iktatása más minőségű, mint a két későbbi, ezért nem tekintendő ünnepi koronázásnak; Thoroczkay Gábor különben is adós marad egy olyan ünnep megjelölésével, amitől egy koronázás *ünnepi* koronázássá válik.

Nem győz meg a „megerősítő koronázás" elképzelése sem. Thoroczkay emellett érvelve felveti, hogy III. Henrik „*saját támogatottjának a korábbi legitimitását vonta volna kétségbe, ha újból királlyá szenteli és megkoronáztatja.*"[29] Nézetem szerint Orseolo Péter újbóli hatalomba iktatása csak Orseolo Péter szemszögéből tűnhet megerősítő koronázásnak, mert azt még a német-római uralkodó sem tartotta annak. Ellenkezőleg. Éppen a legitimációra történt hivatkozás hívja fel a figyelmet arra, hogy Thoroczkay Gábor érvelésével szemben III. Henrik a maga szempontjából helyesen mérte fel azt, hogy 1044-ben egy új legitimációt adhat pártfogoltjának. A politikatörténeti és genealógiai összefüggésekből ugyanis ez derül ki. Péter 1010 körül született Orseolo Ottó velencei doge (1009–1026) és egy Árpád-házi hercegnő (Géza nagyfejedelem egyik leánya) házasságából. II. (Szent) Henrik német-római uralkodó (1002–1024) fiúutód nélkül történt elhunyta nemcsak a szász Liudolfing-dinasztia kihalását jelentette, hanem kedvezőtlen fordulatot hozott mind az Árpádok, mind az Orseolók számára. A magyar–német kapcsolatok romlását a frank Száli-dinasztia német trónfoglalása hozta: II. Konrád (1024–1039) számára nyugtalanító volt, hogy István király fia, Imre – anyja, Gizella révén – szintén a Liudolf-ház nőági leszármazottja volt (Imrének még eredeti Henrik nevében is a Szász-dinasztiában kedvelt férfinév hatása köszön vissza; anyai nagybátyja volt II. Henrik császár), mert így Imre herceg a száliakénál nem kevesebb jogot formálhatott volna a német trónra. 1026-ban Ottó doge megbuktatását is támogatta II. Konrád. Orseolo Péter apja elűzését követően került István király udvarába, ahol a magyar–német háború (1030–1031), de főleg Imre herceg halála (1031) után értékelődött fel a szerepe.[30] Az *Altaichi Évkönyvek* fontos mondata tudósít erről. „*A jó emlékű István király, ennek* [Péternek] *anyai nagybátyja, miután az ő fia még az atyja életében meghalt, s mivel másik fia nem volt, ezt örökbe fogadta, és őt a királyság örökösévé megtette. Rokonának fiát* [Vazult]*, noha az méltóbb volt a királyságra, minthogy ebben nem értett vele egyet, megvakította, s kicsiny fiait száműzetésbe küldte.*"[31] Látni való, hogy Péter eredeti legitimációját oly erősen teremtette meg István, hogy kedvéért még a fiági öröklést is kiiktatta. 1038–1041 között Péter uralmát az Árpádoktól és az Orseolóktól örökölt Száli-ellenesség jellemezte: 1039-ben a Német-római Birodalomra tört,[32] 1040-ben Břetislav cseh hercegnek küldött katonai segítséget a német uralkodóval szemben.[33] Pétert első bukása kényszerítette irányváltásra: ekkor a minapi ellenség, III. Henrik udvarába menekült, aki felismerte benne a hasznos eszközt, ezért Aba Sámuel királlyal – Szent István egy másik leányági unokaöccsével – szemben is védelmébe vette. Mindez a magyar–német háborúk kiújulásához vezetett. 1044. július 5-én a ménfői csatában III. Henrik legyőzte Aba Sámuelt, akit menekülés közben meggyilkoltak.[34] Ekkor vonult Henrik Székesfehérvárra, ahol a bazilikában Pétert visszahelyezte trónjára.[35] Arra, hogy Péter újfajta legitimációt kapott, nem csupán abból következtetek, hogy III. Henrik aligha óhajtotta jogforrásként tisztelni az apján, II. Konrádon győztes néhai István királyt: a perdöntő adat erre, hogy 1045-ben kiderült, mi volt az új legitimáció természete – és ára. „*A következő évben azután a császár visszajött Magyarországra, és a szent ünnepen* [pünkösdkor] *Péter király a magyarok s egyszersmind a németek színe előtt aranyozott lándzsa képében átadta neki a magyar királyságot.*"[36] Péter tehát német hűbéressé tette Magyarországot, és ezt az alávetettséget csak nagy erőfeszítések árán tudta felszámolni az Árpád-ház fiági uralmát helyreállító I. András király.[37]

Következő lépésben Laskai Osvát forrásértéke iránti kételyének ad hangot Thoroczkay Gábor, amint arra utal, hogy mindenkori kutatói mérlegelés dolga, mit lehet elfogadni kései szerzőktől a korai középkorra vonatkozólag.[38] Való igaz: történettudományunk régi és időtálló megfigyelése az, hogy minél kisebb a lejegyzett esemény és a lejegyzés ideje közötti távolság, annál nagyobb hitelességet tulajdoníthatunk neki. Ezt az alapelvet éppen a Hartvik-legenda védelmében fejtette ki Katona István jezsuita történettudós, aki protestáns vitapartnerén, Decsy Sámuelen azt

[28] KK 67. (Bollók János fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung I. 362.
[29] THOROCZKAY 2020, 15.
[30] Összefoglalóan ld. VAJAY 1967; MAKK 1996, 63–67; WOLFRAM 2006, 229–235.
[31] ÁKÍF 240. (Makk Ferenc fordítása.) V. ö. *Annales Altahenses* 24.
[32] ÁKÍF 222. V. ö. MAKK 1996, 70–71.
[33] ÁKÍF 216–217. V. ö. MAKK 1996, 69–71.
[34] MAKK 1996, 72–77; Aba Sámuelről ld. SZABADOS 2021, 61–66.
[35] SZENTPÉTERY, SS Rer Hung I. 333. Erről az *Altaichi Évkönyvek*ben is tétetik említés. *Annales Altahenses* 37.
[36] KK 52. (Bollók János fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung I. 334; *Annales Altahenses* 40.
[37] MAKK 1998, 127–142.
[38] THOROCZKAY 2020, 15.

kérte számon, hogy túl sokszor hagyatkozik Petrus Ransanus humanista történetíró közléseire. „*Carthuitius sokkal nagyobb hitelt érdemel, mint Ránzánus; mivel ez Sz. István után majd öt száz esztendővel később élt és irt; ellenben amaz Sz. István királyt személyesen ismérhette; és ha nem ismérte-is, olly közel időben élt, mellyben még nyers emlékezete vólt ennek a' történetnek.*"[39] Ez a kétségkívül komoly szempont azonban csak tendencia, és nem kizárólagos érvényű szabály. Van, hogy a kései (sokszor jogosan bírált) kútfő adott közlése bizonyul helytállónak a korábbi (és nagyobb szakmai megbecsültségnek örvendő) írásművével szemben. Erre példa az első magyar nagyfejedelem kérdése: egy 950-es évek közepéről való bizánci kormányzati kézikönyv Árpádhoz, míg P. Mester (Anonymus) 13. század eleji gesztája Álmoshoz, Árpád apjához köti a magyarok feletti egyeduralom megteremtését.[40] Ma már bizonyos, részint a bizánci forrás tendenciózussága, részint más adatok láttán, hogy e tekintetben Béla király egykori jegyzőjének volt igaza.[41] Másik példánk az annalisztikus történetrögzítés buktatóira mutat rá: a *Salzburgi Évkönyvek* 956-ig vezetett változata (vagy 12. századi másolata) 881-hez jegyez be egy olyan napfogyatkozást, amit Közép-Európából kizárólag 891-ben lehetett látni.[42] Ugyancsak az évkönyvek világából való harmadik példánk. Itt már abszurditásba hajlik a *Klosterneuburgi Évkönyvek* hanyagsága: Imre király (1196–1204) halálának éveként 1203 és 1205 is feltűnik a valóságos 1204 helyett, holott a Bécs-környéki annales kéziratai még a 13. század első harmadában lezárultak.[43] Egyértelmű: a keletkezési idő tényezőjén túlmenően nem mellőzhetők egyéb forráskritikai szempontok sem. Laskai Osvát adatának mérlegelésekor egy fontos körülmény eddig kikerült a figyelem homlokteréből, ami pedig megnöveli a közlésének hitelébe vetett bizalmat. István székesfehérvári királykoronázásának legkorábbi lejegyzője prédikációgyűjteményének első megjelenése (1497) előtt Esztergomban volt a Szent Ferenc-rend házfőnöke.[44] Laskai Osvát ily módon behatóan kellett hogy ismerje az esztergomi hagyományt; ha mégsem esztergomi koronázást állít, az megint csak azért lehetséges, mert ilyesmi nem történt meg.

Még egy szempontot kell mérlegelnünk, amely a Szűz Mária Bazilika korai építése ellen szólhat: ez István temetési körülményeire vonatkozik. Az 1038. augusztus 15-én elhunyt király Kisebbik legendája adja hírül, hogy az általa alapított Szűz Mária Bazilikában temették el.[45] Hartvik püspök ezzel egészíti ki ezt az adatot: [István] „*testét a királyi székhelyre, vagyis Fehérvárra vitték, s mivel a Boldogságos Szűz tiszteletére általa emelt templomot még nem szentelték fel* (nondum erat dedicata)*, a főpapok tanácsot tartván úgy határoztak, hogy előbb szenteljék fel a bazilikát* (prius basilicam sanctificare)*, s csak azután bízzák testét a földre.*"[46] Fogalmazásából úgy tűnik, mintha a koronázó templom 1038-ra nem jutott volna még olyan készültségi állapotba, hogy fel lehessen szentelni, ilyenformán építését csak jóval 1000 után kezdhették el. Hanem ez az okfejtés több szempontból sem tűnik szilárdnak. Eleve kérdés, hogy Hartvik püspök egyik forrása, a kisebbik István-legenda miért nem szól a bazilika felszentelésének hiányáról. Jóllehet a hallgatásra épült érv nem perdöntő, ám ennél erősebb kételyek is felmerülnek a kései építés elméletét illetően. E kételyeket Kralovánszky Alán összegezte 1968-ra. Ideje lenne a székesfehérvári ásatások egykori vezetőjének okfejtését a 21. századi tudományos eszmecserébe beemelni; evégett bővebben idézek tőle. „*A technikai előfeltételek és a szellemi igények ismerete lehetővé teszik annak jogos feltételezését, hogy a bazilika felépítve, egyszerűbb kivitelezésben az 1000. év végi koronázásra, illetve 1002–3-ra már funkcionálhasson. Az 1002–3-as, az 1015-ös és az 1031-es ismert adományozások folyamatos építkezést, gazdagodást bizonyítanak. Mindezen feltételezés ellen szól Hartvik XII. század elejei azon egyedi adata, amely szerint a templom 1038-ban még nem volt felszentelve. Ennek három oka lehet:*

1.) téves az adat (1031-ben Imre herceget a bazilikába temetik közel egykorú forrással igazolhatóan, tehát a templom egy részének – főhajó, apsis, – már felszenteltnek kellett lennie).

2.) igaz az adat, s mivel még valóban nem készült el teljes pompázatosságában kivitelezve az István-féle elképzelés alapján a már egyszer felszentelt és részben funkcionáló templom, az ünnepélyes befejezést megpecsételő felszentelés nem történt meg.

---

39 KATONA 1793, 7–8.

40 MORAVCSIK, ÁMTBF 45; SZENTPÉTERY, SS Rer Hung I. 39–40.

41 A kérdés tárgyalását historiográfiai áttekintéssel együtt ld. SZABADOS 2011, 62–113.

42 MGH SS XXX/2. 742. Meggyőző elemzését ld. SZÁNTÓ 2018. Ez az időbeli tévesztés módosíthatja a korai magyar hadtörténet időrendjét is, mivel a napfogyatkozás után a magyarok és kabarok Bécsi-medencében vívott harcairól tudósít a *Salzburgi Évkönyvek* bejegyzése.

43 MGH SS IX. 620–621, 634. V. ö. SZABADOS 1999, 108–110; KÖRMENDI 2019, 25.

44 HORVÁTH 1932, 8.

45 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 399.

46 ÁKÍF 333–334. (Kisdi Klára fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 432.

3.) Ugyanannak felszentelt (Szűz Mária), ugyanazon helyen álló, de különböző nagyságú, két különböző templom volt István korában, s a második nem volt valóban felszentelve."[47]

Nem sokat tudok hozzátenni Kralovánszky meggyőző erejű érveléséhez; legfeljebb megjegyzéseket fűzhetek hozzá. Elsőként az egyenlő elbírálás kívánalmára akarok rámutatni: ha a templomépítés szakkifejezéseit (*construere*, *amplificare*, *instaurare*) górcső alá vesszük, akkor ugyanilyen körültekintéssel kell a templomszentelésre vonatkozó szavak (*dedicare*, *sanctificare*) jelentését mérlegelnünk. Hányféleképpen értelmezhetjük a felszentelés előtti állapotot? Tudnivaló, hogy a felszentelés szertartását újra el kell végezni akkor, ha egy templom egy kényszerű beavatkozás miatt (legalább egy része) elvesztette szentségét: lehet ez egy építkezési, épületjavítási művelet, vagy lehet az épület megbontása, például egy temetés miatt. A szempontunkból perdöntő adatra Kralovánszky Alán talált a Szent Imre-legendában. Eszerint egy vezeklő német elaludt Szent István sírjánál, álmában István közölte vele, hogy majd fia jár közben a feloldozásáért; a vezeklő felébredvén Szent Imre sírjához sietett, amely ugyanabban templomban volt („*ad sepulchrum beati Henrici in eadem ecclesia situm*").[48] Márpedig, ha apa és fia sírja egyazon templomban helyezkedett el, akkor hogyan lehet az, hogy amíg a Szűz Mária Bazilika *1031-ben már* alkalmas volt, addig *1038-ban még* nem volt alkalmas egy Árpád-házi holttest befogadására? Nyilvánvalóan sehogy. Vagyis a felszentelést kell aktuálisan értelmeznünk, annálfogva Kralovánszky Alánnak és Szabó Zoltánnak kell igazat adnunk: itt már komoly régészeti-építészettörténeti jelenség volt, amelynek története 1000 elé nyúlik vissza.

Összefoglalás gyanánt vázlatpontokba szedem, hogy mely forrásokból milyen érvek mentén mi olvasható ki és mi nem olvasható ki István királlyá koronázásának helyszínéről.

István Székesfehérvárott történt megkoronázására egyetlen közvetlen adatunk van, Laskai Osvát Szent Ferenc-rendi szerzetes 1497-ben publikált közlése. Fontos adalék, hogy Laskai prédikációgyűjteményének megírása előtt Esztergomban volt házfőnök, tehát jól ismerhette az ottani hagyományt. Az ennek ellentmondani látszó 1274-es oklevél valójában nem Esztergom helyszínről, hanem az esztergomi érsekség koronázó szerepéről szól. István Esztergomban történt megkoronázására nincsen egyetlen forrásadatunk sem.

Székesfehérváron belül az első magyar királykoronázás helyszíne is egyértelműen megnevezhető: ez a Szűz Mária Bazilika, a király „saját kápolnája", vagyis az új keresztény magyar állam szakrális központjának szerepkörére létrehozott templom, amelynek első fázisa 997 és 1000 között épülhetett fel.

Orseolo Péter 1044-es újbóli megkoronázása Székesfehérvárott a Szűz Mária Bazilikában ment végbe. Ez a szertartás tényleges hatalomba iktatás volt a német uralkodó irányításával, s nem tekinthető ünnepi, avagy megerősítő koronázásnak. István esztergomi és Péter fehérvári koronázása esetén logikailag is kizárható, hogy a Szent István-i restaurációt végrehajtó I. András Székesfehérvárt választotta volna főhatalomba iktatása helyszínéül; még akkor is, ha 1046 vége az esztergomi érseki széket üresedésben találta.

A Szűz Mária Bazilika kései, 1018 körüli építése mellett sem a 11. század utolsó szakaszában keletkezett Szent István-legendák, sem az – Árpád-kori gesztákat és krónikákat hasznosító – Anjou-kori krónikák sem hozhatók fel tanúságtevőkként. Ellenkezőleg. A legendákból annak valószínűsége világlik ki, hogy István egy már meglévő szakrális épületet fejlesztett fel állami templomává. Krónikáink a bolgár háborúk során szerzett hadizsákmányáról elmondják, hogy azt István a Szűz Mária Bazilikának adományozta. A bizonytalan idejű hadjárat 1018, az első bolgár állam bukása elé keltezendő; mivel a hadizsákmányból István király nem létrehozta, hanem megadományozta a bazilikát, ezért a relatív kronológia szintén a 11. század eleje elé helyezi az állami templom keletkezését.

István házassága révén még apja életében ismerhette meg az aacheni példát, amit aztán Székesfehérvárra alkalmazott. Aachen palotakápolnája Szűz Máriának volt szentelve; a frank, majd a német-római császárok saját egyházuknak tekintették; 936 óta koronázóváros volt. Önálló egyháztartománnyal nem rendelkezett, hanem a

---

[47] KRALOVÁNSZKY 1968, 124. Nem haszontalan a főszövegen túl tanulmánya 27. lábjegyzetét is felidézni, amiből kiderül, hogy a neves régész melyik neves medievista filológussal konzultált e tárgyban. „*Előadásom után hívta fel figyelmemet ifj. Horváth János professzor úr – szíves segítségét ezúton is köszönöm – az István Kisebbik Legenda azon részletére, amely ezt a feltételezést igazolja:* »Dum longe lateque sancti dei cultores multiplicatentur, rex, ut erat arcius operibus bonis intentus, statuit atria sancte ecclesie amplificare, quod et devotissime implevit. Nam sub titulo Sancte Marie gloriose virginis in Alba civitate, que ob specialitatem nobilitatis sue nomen accepit, templum instauravit…« SSRH 2 (1938) 396. *A megújítást, felújítást úgy magyarázhatjuk, hogy előbb egy templom lehetett, amelyet István azután bazilikává bővített, bazilikái rangra emelt. így érthetővé válna Hartvik adata is. Az 1965. évi ásatáskor a bazilika építése előtti időből olyan keresztény sírokat tártam fel, amely alapján feltételeztem, hogy azok a bazilikát megelőző templom körüli temetőhöz tartoznak, így István már megszentelt helyre építtette bazilikáját. E feltételezésnek lenne a legenda ide vonatkozó szövegrésze az írásos megfelelője és igazolása.*" SSRH 2 (1938) 396.

[48] SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II. 459.

lüttichi püspökség, az pedig a kölni érsekség alá tartozott.[49] István szintén nem hozott létre egyházmegyei központot a saját, Szűz Máriának szentelt bazilikájában, hanem kiváltságolt prépostsági templom rangjára emelte, ahol a királykoronázási szertartást rendes körülmények között az esztergomi érsek végezte.[50] István király egyedülálló képességeit tekintve egyenesen abszurd azt feltételezni, hogy 1018-ig töprengett volna az újraalapított magyar állam szakrális központjának kiépítésén, miközben Merseburgi Thietmartól jól tudjuk, hogy koronázása előtt már javában szervezte az egyházmegyéket.[51]

2019-ben közvetlen és közvetett forrásadatok, eseményrendi összefüggések alapján jutottam arra a következtetésre, hogy Szent Istvánt az első ezredfordulón Székesfehérvárott, a Szűz Mária Bazilikában koronázták királlyá. Felfogásomat az azóta felmerült érvek ismeretében sem látom indokoltnak módosítani. Ellenkezőleg: megerősítve érzem.

[49] Aachen mintaadó szerepéről ld. DEÉR 1971; THOROCZKAY 2015, 6–7.
[50] Erről összefoglalóan ld. SOLYMOSI 2012.
[51] THIETMAR 198.

Irodalom

Forráskiadványok

ÁKÍF = Kristó Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.

Annales Altahenses = *Annales Altahenses Maiores*. Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi* IV.) Hannoverae, 1891.

FLORIANUS, HHFD I = M. Florianus [Mátyás Flórián] (ed.): *Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima. Scriptores*. Lipsiae, 1881.

KK = *Képes Krónika*. Fordította Bollók János. Budapest, 2004.

LASKAI 1499 = [Osualdus de Lasko]: *Sermones de sanctis perutiles a quodam fratre Hungaro ordinis minorum de observantia comportati Biga salutis intitulati feliciter incipiunt*. Hagenau. 1499. (SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 47–48.)

MES II = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Ordie chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit dr. Ferdinandus Knauz. Tomus secundus. Ab. A. 1273. Ad. A. 1321. Strigonii, 1882.

MGH SS IX = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus IX. Edidit Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae, 1851.

MGH SS XXX/2 = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomi XXX. Pars II. Edidit Adolfus Hofmeister et al. (Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi). Lipsiae, 1934.

MORAVCSIK, ÁMTBF = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.

SZENTPÉTERY, SS Rer Hung = Szentpétery, Emericus ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I–II. Budapestini, 1937–1938.

SZENTPÉTERY–BORSA, Reg Arp II/2–3 = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica). II. kötet 2–3. füzet. 1272–1290*. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1961.

THIETMAR = Holtzmann, Robert hrsg.: *Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9.) Berolini, 1935.

Szakirodalom

BARTONIEK Emma
1939 *A magyar királykoronázások története*. Budapest.

DEÉR József
1971 Szent István székhelye. *Katolikus Szemle* 23 (1971)/1. 1–18.

DÖRY Ferenc
1938 Szent István családi története. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Budapest. 553–583.

HÓMAN Bálint
1927 Szent István megkoronázásának időpontja. *Magyar Nyelv* 23. 443–452.

HORVÁTH Richárd
1932 *Laskai Ozsvát*. Budapest.

ifj. HORVÁTH János
1967 Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora*. Székesfehérvár. 101–116.

KATONA, Stephanus
1778 *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini.
1793 *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámueltől írtt Históriának meg-rostálása*. Buda.

KÖRMENDI Tamás
2019 *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája*. Budapest.

KRALOVÁNSZKY Alán
1968 A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–67. 121–125.

SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád
1896 *Régi Magyar Könyvtár*. III-dik kötet. Első rész. Budapest.

SOLYMOSI László
2012 Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: Hegedűs András (szerk.): *Ius coronandi. Katalógus az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításhoz*. Esztergom. 5–14.

SZABADOS György
1999 Imre és András. *Századok* 133. 85–111.
2011 *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged.
2019 „Országnak nagy örömével" – Szent István székesfehérvári koronázásáról. *Alba Regia* 47. 105–116.
2021 *Emlékezetes régiek – régiekről emlékezők. Történelmi és historiográfiai tanulmányok az Árpád-korról*. Székesfehérvár.

SZABÓ Zoltán
2018 *A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete* II/2A. Budapest.

TAKÁCS Miklós
é.n. *Néhány gondolat a székesfehérvári négykaréjos templomról*. (Kézirat.)

THOROCZKAY Gábor
2015 A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története. *Egyháztörténeti Szemle* 16 (2015)/3. 3–25.
2020 Megjegyzések a székesfehérvári bazilika alapításának kútfőihez. *Egyháztörténeti Szemle* 21 (2020)/4. 7–15.
2022 A királyi hatalom gyakorlásának szimbolikája: jelvények, rítusok és helyszínek. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*. Budapest. 89–95.

VAJAY Szabolcs
1967 Géza nagyfejedelem és családja. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora*. Székesfehérvár. 63–100.

WOLFRAM, Herwig
2006 *Conrad II. 990–1039, Emperor of Three Kingdoms*. Pennsylvania.

György Szabados

On the coronation of King Stephen the Saint in Székesfehérvár – once again

The early Hungarian narrative sources (legends, gestas, chronicles) tell no information regarding the site of King Stephen's coronation. The eldest information was recorded only in 1497. A Franciscan friar Osvát Laskai asserted that Stephen was crowned at Székesfehérvár. In 2019 my paper strengthened this data considering the indirect facts and circumstances taken from earlier narrative sources. Nevertheless, recent scholarship has looked to establish Esztergom as the site of Stephan's coronation: a paper was published in 2020 asserting that some phrases in the legends of King Stephen the Saint arguing against the possibility of the first Hungarian royal coronation was celebrated in Székesfehérvár and especially in the Royal Basilica dedicated to Virgin Mary. My recent paper analyses this critical point of views and resulted that even these legends – written in the last decades of the 11th century – strengthen the possibility of the first Hungarian royal coronation in Székesfehérvár and especially in the Royal Basilica, too. According to all the earlier source-data and aspects Osvát Laskai recorded a real tradition, and my result has been confirmed. Therefore, it can be stated once again that late in the year 1000 Stephan was crowned at the Royal Basilica at Székesfehérvár, which consequently places the years of construction between 997 and 1000.

Alba Regia 50. (2022) 73–141.

Demeter Zsófia

József nádor és utódainak uradalmai

1. József nádor és utódainak uradalmai térben és időben

Bevezetés

A címben jelzett tér és idő igen fontos tényező a nádor és utódainak uradalmai szempontjából. Célszerűnek tartom tehát bevezetésképpen dinamikus áttekintést adni a királyi hercegi család birtokairól az 1776–1944 közötti időszakban.

Az uradalmak birtoklása hosszú időtávot foglal magában: kezdő dátum 1796, amikor Piliscsaba és a Margitsziget Sándor Lipót nádor (1792–1795) után testvére, József nádor (1796–1847) adományaként szerepelt. Első felesége kedvelt mulatóhelyeit ezekhez vásárolta meg. Az újabb adomány a nádor második házassága (1815) alkalmából Tiszaszentmiklós, Alcsút, Kisjenő és Bánkút birtoklását érintette. 1836-ban a királyi adományokhoz Kisjenő és Alcsút térségében újabb területek kerültek. József Károly (1833–1905) főherceg vásárolta meg Gyapjú és Martonvásár uradalmát, ez utóbbit hamar, a gyapjúit az első világháború előtt eladták. Ő építtette a budavári palotát, a tátrafüredi és a fiumei nyaralót, telepíttette parkját. A fiumei villát özvegye adta el. József Ágost (1872–1962) főherceg számára vásárolták a kistapolcsányi erdőuradalmat, amelyet példaértékű erőfeszítésekkel vadtenyésztésre rendezett be. Mindezenközben és ebben az időszakban változott a térbeli helyzet is: a trianoni döntéssel Magyarország területén kívülre került Tiszaszentmiklós, Kisjenő és Kistapolcsány. Ezzel a nádori család birtokainak terjedelme jelentősen csökkent. Az összes megmaradt termelő gazdaság és ingatlanállomány sorsa természetesen 1944-ben pecsételődött meg, 1945-ben pedig az egészet elkobozták és államosították.

Hatalmas térbeli hálózatról van tehát szó, hiszen 1816 óta a gyarapodó birtokállományt központilag, az idő nagyobb részében Budáról, illetve Alcsútról irányították. Éppen a Budától mérhető legkisebb távolság miatt – és persze József nádor döntése nyomán – az összes uradalomból az alcsúti vált a leghíresebbé: a központi fekvés, a nyári mulatóhely, valamint a modernizált gazdálkodás mintaértékű fejlesztései miatt okkal. Népszerűségéhez járult az ott látható szépészeti beruházások tömege, a kastélytól a világhírű parkig.

Gazdálkodási szempontból viszont már József nádor is az összes uradalom egymásra épülő hálózatát építette, különös profiljaikat az ebben a hálózatban elfoglalt hely és annak változása határozta meg utódai kezén is.

A tér- és időbeli szempontokat meghatározza az, hogy a birtokló család a Habsburg-Lotaringiai királyi házból való nádorok, József Antal főherceg utódai (ők voltak a család nádori, Palatinus- vagy József-ágának családfői). Első birtokaik, Piliscsaba és a Margitsziget az első nádor (Sándor Lipót főherceg) adományai voltak. A birtokállomány József Antal főherceg nádor kezén egészült ki, aki mind egyéni adottságai, mind hosszú szolgálata, mind pedig fejlesztő bátorsága miatt összes utóda számára társadalmi állásához méltó, egyéni adottságaik kiteljesítésére alkalmas gazdasági keretet teremtett. Központban végig az alcsúti gazdálkodás és gazdaságirányítás maradt. A többi uradalom időről-időre új helyzetbe került, a családfők elképzelései szerint, illetve az aktuális gazdasági helyzet miatt új hangsúlyok és új feladatok jelentek meg. Az új helyzetek jellemzésére néhány köztörténeti fordulópontot már elöljáróban le kell szögezni: az 1848-as áprilisi törvényeket (pl. a jobbágyfelszabadítás okán), István nádor eltávolítását a nádori tisztség szüneteltetésével, 1918-at a Monarchia megszűnése miatt, 1920-at a trianoni államhatárok miatt, 1944-et a királyi hercegi család elmenekülése miatt, és végső dátumként 1945-öt a nagybirtokrendszer megszüntetése miatt.

Az 1918-as év a királyi család helyzetében bekövetkező változás miatt döntő jelentőségű témánk szempontjából.

Az Osztrák-Magyar Monachia felbomlása, azaz a résztvevők államjogi szerződésének megszűnése után a Habsburg-kérdés megoldása az utódállamokban különböző módon ment végbe. A családfőre vonatkozóan megemlítendő, hogy IV. Károly 1918. november 13-án az eckartsaui nyilatkozatban a magyar királyi koronáról formáli-

san nem mondott le. Az osztrák császári koronáról való lemondása után az utódállam, a köztársasággá nyilvánított Ausztria 1919. április 3-án, a 209-es számú Habsburg törvénnyel megvonta a család uralkodói jogait és címeit, a közös családi vagyont államosította. Elvileg a családtagok magántulajdonukat megtarthatták, de kitiltották őket Ausztria területéről.[1] Az utódállam Magyarország az 1918-as őszirózsás forradalom, valamint az 1919-es tanácsköztársaság idején ugyancsak kikiáltotta a köztársaságot (nép- illetve tanácsköztársaság), ám a végleges megoldás csak a trianoni békeszerződés után alakulhatott ki, hiszen csak az aláírás után kapta meg pénz- és fegyverkezési ügyekben még korlátozott szuverenitását. Államformája a már említett ideiglenes kivételektől eltekintve 1946-ig királyság maradt.[2] Csak IV. Károly kétszeri sikertelen visszatérési kísérlete nyomán (1921 márciusában és októberében), a többi utódállam mozgósítása és az Antant nyomása hatására született meg a detronizációról rendelkező 1921. évi XLVII. törvénycikk, mely a Habsburg uralkodói jogot megszüntette, a királyságot mint ősi államformát azonban fenntartotta a trón betöltésének későbbre halasztásával.[3] A királyi család Magyarországon élő tagjaira (a józsefi, illetve tescheni ágiak) vonatkozóan azonban nem ekkor, hanem 1926-ban, a Felsőház létrehozásakor rendelkeztek azzal, hogy a királyi családtagok, a nagykorú férfiak (a királyi családban a nagykorúság időpontja a 18. életév betöltése) automatikusan felsőházi tagok lettek.[4] Szabó István elemzése szerint ezzel annulálták a trónfosztási törvényt, így a királykérdés az 1920-ban helyreállított Magyar Királyság 1946-os közjogi fennállásáig megtartotta fontosságát.[5]

Ilyen keretek között a volt nádor és utódainak tettei, az uradalmak jó hírneve sokáig fennmaradt, sőt a 20. század elején még növekedett is a királyi család presztízse. A trianoni döntés után birtokaik nagyobb részét az új határokon túl elveszítették, de a magyarországiak megmaradtak. Így a két, Magyarországon is birtokkal rendelkező ág magánvagyona egyedül itt őrződött meg.

A királyi család iránti általános érdeklődés miatt mérhetetlen mennyiségű könyv és cikk keletkezett, ezek között vannak uradalomra és gazdászatra vonatkozó utalások is. A szigorúan a gazdasággal foglalkozók is többet írtak a főhercegi uradalmakról, sőt az uradalomtörténeti irodalmat meg is alapozták azzal, hogy az uradalmi gazdálkodás okszerű átalakítását még a kialakítás és fejlesztés korában a nádor alcsúti uradalmának leírásával, Török János kötetével kezdték meg.

A nádori uradalmakról szóló beszámolók időrendje azonban rendkívül fontos, hiszen az 1840-es alcsúti,[6] az 1860-as kisjenői vizsgálat[7] a következő, 1896-os kiadvánnyal,[8] illetve a kistapolcsányi vadtenyésztő uradalom leírása[9] a hiteles uradalmi adatokat, kimutatásokat, leltárakat igazolhatóan kézben tartva, sőt a főhercegi uradalmi levéltár anyagát használva készülhetett el. Mindez manapság már nem érhető el, mivel a családi és uradalmi levéltár az alcsúti kastéllyal együtt leégett. Hosszabb kényszerű szünet következett a főhercegi uradalmakkal foglalkozó kutatásokban is. A keletkezett hiátus a források pusztulása miatt nem vagy legalábbis nehezen pótolható, azonban roppant aktuális. Az uradalomtörténeti kutatások mai szintjén, egyre több áttekintő gazdaságtörténeti eredmény birtokában ismét fontos a 19–20. századi mintauradalmak elemzése.

1.2. Az uradalmak történetének korszakolásához

Az első uradalmak már nádori szerzemények, Sándor Lipót nádoréi (1790–1795): a Margitsziget és vele Piliscsaba. Piliscsabát a margitszigeti apácák, illetve az óbudai klarisszák, majd a török megszállás előtt a domonkosok bírták, II. József rendelkezései nyomán a Vallásalaphoz került.[10] Sándor Lipót nádor halála után József nádor kezelte, és az első felesége által szeretett részekkel (Üröm, Borosjenő) kiegészítette. 1808-tól József nádor birtokába került, aki Piliscsabát a környéken bírt helységek határában kialakított uradalma központjává tette.[11] A piliscsabai uradalmat József Ágost házassága után Auguszta főhercegnő (1875–1964) hozományából Piliscsaba, Borosjenő és Üröm térségében kiegészítették. A terület döntően erdőuradalom, melyet a 20. században már az alcsúti erdészet kezelt,

1 DÉKÁNY 2013.
2 ANKA 2011.
3 TARJÁN M 2021.
4 SZABÓ 2006, 185–186.
5 SZABÓ 2006, 189.
6 TÖRÖK 1841.
7 PETERDY 1864.
8 LIBITS 1896.
9 BORSICZKY 1910.
10 KERESZTESSY 2018
11 HEGEDŰS 2008.

az itteni vadászatok a főhercegi család jelentős társadalmi kapcsolatait reprezentálták.[12] „*Kicsiny, de csinos uraságí kastélocskáját*", gyönyörű erdeit és szép uraságí rétjeit Fényes Elek dicséri.[13] Az uradalmak sorában elfoglalt helyét a kilenc épületkő-, a két mészkőbánya és a téglaégetők határozták meg.[14] A nádori birtokok között jelentős helyet foglalt el a Margitsziget, melynek fejlesztései (nádori lak, majorság, parképítés, fürdő, hőforrás, területnövelés, hídépítés stb.) 1908-ig, a fővárosnak történő átadásig minden generációnak látványos munkát adtak.

József Antal főherceg nádor (1796–1847) szerzeményei közül az első és leghíresebb Alcsút (Fejér vármegye). József nádor akaratából nyári mulatóhelyként 1827-től a kastély, valamint az 1825-től – egyrészt a kert, másrészt az uradalmi gazdálkodás modernizálása révén – több szempontból mintának tartott, a budavári központhoz legközelebbi uradalom. Óriási befektetésekkel, tudatosan a legmodernebb szaktudással és eszközökkel alakították okszerű gazdasággá, profilját ekkor az állattartás (középpontjában a juhászattal, illetve a tejelő tehenészettel) határozta meg. Az összes nádori uradalmak viszonyítási pontja maradt, melyet a közvélemény és a gazdászati szakma is élénk érdeklődéssel kísért. Következő fejlesztője, József Károly főherceg igazi családi othonná építtette át, a kápolna, az iskolák létesítésével, illetve a könyvtár és levéltár alcsúti felépítésével régiós és gazdálkodási szerepe is jelentősen növekedett.

Kisjenő (Arad vármegye, ma Chişineu-Criş, Románia) a József nádor által birtokolt első uradalmak közé tartozott. Kialakulását több szakaszra oszthattam, hiszen több környező terület adományozásával és megvásárlásával növekedett. Ez volt a történeti Arad megye első rendezett uradalma, rendezése igen nagy költségeket igényelt, valószínűleg nagyobbakat, mint Alcsúté. Ezen különösen nagy költségek között jelentős részt foglalt el a Körösök szabályozása, csatornák kialakítása, illetve az árvízvédelem. Hosszú távon az uradalom jellemző termelési ágazatává az állattartást és tenyésztést fejlesztették, legjelesebb termékévé a magyar marha és a mangalica tenyészállat vált. Bánkút (ma Medgyesegyházához tartozik, Békés vármegye) uradalmában a kisjenőivel kezdetben együtt kezelve, igen nagy jelentőségre a növénynemesítés tett szert. Főként Baross László kísérletei nyomán számos ipari- és takarmánynövény nemesített változata került be a közhasználatba, de a legjelentősebb ezek közül a 19-20. század fordulójára a Bánkúti búza óriási piaci sikere lett. Az összefoglalóan kisjenőinek nevezett uradalom részeként Kisjenő ma Romániához tartozik, Bánkút azonban a trianoni határ magyarországi oldalán maradt, uradalmát 1945-ben államosították.

Tiszaszentmiklós (Torontál vármegye) uradalma is hasonló problémákkal küzdött: itt is a gátépítés, illetve a Tisza és az Aranka szabályozása vonta el az erőket, így – bár az uradalom szintén a nádori szerzemények közé tartozott – ez maradt a leginkább külterjes uradalom, itt volt a legkevesebb majorerő, a terület nagy része tartós bérletben maradt. A bérbe adott területek között dohánykertészségek is voltak.[15] Ezen a területen folytak a legnagyobb mérvű vízszabályozási munkák: hiszen mind a Tisza, mind a Maros munkálatai, mind pedig az Aranka-töltés építése érintették. A Tisza melletti töltéseket a megye finanszírozta, a Tisza- és a Maros-mente csatornáit és az Aranka partjára épített gátakat a vízmentesítő társulat tagjaként a nádor tetemes befektetése is segítette. A gátakkal vízmentesített területből egyre többet (1855-ös számítás szerint 1600 négyszögöles holdakban számolva 7200 holdat) hasznosíthattak a bérleti gazdaságok rétként, legelőként és szántóföldként, jelentős volt a nád- és a sásvágás bevétele is.[16] A területet tehát sem a nádor, sem pedig fia, József Károly főherceg idejében nem vették házi kezelésbe. 1898-ban a kisbérlőknek 15 éves törlesztéssel, 4%-os kamattal eladták.[17] (A pénzügyi kötelezettségek lezárásáig a statisztikai munkák főhercegi tulajdonnak írják.)

A második nagy fejlesztő József Károly főherceg. A 19. század második felében jelentős vásárlásokkal (Martonvásár, Gyapjú, Kistapolcsány), illetve a család nevezetes üdülőhelyeivel (Fiume, Tátrafüred), valamint vadászterületekkel gazdagította a birtokot, összesen jóval több mint 80 ezer karasztrális holdra.

Martonvásár (Fejér vármegye) 1893-as megvásárlása után az uradalmak legiparosodottabb, piachoz közeli pozícióját foglalta el a főhercegi uradalmak között, egyúttal a legbelterjesebb gazdálkodás jellemezte. Jelentős befektetések után azonban 1896-ban eladták az uradalmat.

Gyapjút (Bihar vármegye) 1884-ben vásárolták, és még az I. világháború előtt eladták. (Ma Gepiu, Románia.) József Ágost főherceg számára Kistapolcsányt 1897-ben vásárolta a család. A kastélyokkal (kétemeletes kupolás nagy-, és a kiskastély) és 100 kh-as parkkal rendelkező birtok eredetileg 15 ezer kh-as, döntően erdőterület volt. József Ágost főherceg a környező erdőterületekből majdnem ugyanennyivel gyarapította.[18]

---

12 KERESZTESSY 2018
13 FÉNYES 1851, I. 193.
14 GABÁNYI 1931, 227–228.
15 KORIZMICS – BENKŐ – MÓROCZ 1855, I. 426.
16 KORIZMICS – BENKŐ – MÓROCZ 1855, I. 425.
17 SZ. Z. 1898, 1036.
18 GABÁNYI 1931, 225.

József Ágost a kistapolcsányi vadtenyésztés kifejlesztése után a trianoni döntés következtében az új határok miatt jelentős veszteségeket szenvedett: birtokállománya mintegy 15 ezer katasztrális holdra szűkült, az üdülőket a tihanyi nyaraló építtetése (1924–25, tervező Kotsis Iván) pótolta, a szőlőterületet pedig a Mád határában, Mezőzomboron 1924-ben vásárolt 28 kh-as terület.[19]

A gazdasági irodalom a főhercegi család birtokaival mindvégig foglalkozott. Hol egyedi uradalomleírásokkal, hol csupán egy-egy korszakra jellemző adat megörökítésével. Például Wenzel Gusztáv a Mária Terézia királynő uralkodását követő időszak juhtenyésztését vizsgálva „*a nemes birkatartás által érdemeket szerzett*" birtokosok között József nádor főherczeg és utódja, ifj. József főherczeg gazdaságát is felsorolja.[20] Az agrárgazdasági tankönyvek közül Hensch Árpádé kifejezetten kiemeli az „Orsz. Magyar Gazd. Egyesület kiadásában megjelent 'Jószágismeretetések' keretében a mágocsi, a kis-jenői, a bia-bajnai és a béllyei uradalom" részletes leírását.[21]

Látványos összekötő szál az uradalmak között a kastély- és parképítés. József nádor messze földön híres alcsúti kastélya és az azt körülvevő angolpark minden utódát gazdagította, átépítésük, fejlesztésük is mindannyiuknak feladatot jelentett. A piliscsabai csinos kastélyocska ehhez nyilván nem mérhető, de ma is műemléki védettség alatt áll, sok funkció után a helytörténeti gyűjteményt is bemutató közösségi tér.[22] Az uradalmi jelleg a Margitsziget esetében ugyan nem mérvadó, annak attribútumait (major, szőlő) lassan elveszíti, de nem mondható, hogy haszon elérése ne lenne – tipikusan növekvő mértékben – kívánatos célja (a gyógyvíz palackozásától, a fürdő és szálloda, majd a sportpályák hasznosításáig, illetve a növényi szaporító anyagok eladásáig).

István nádort kivéve minden családfő építtetett kedvenc helyén kastélyt, s esetleg parkot is. József Károly főherceg kedvelt vadászterületén, Kisjenőben visszafogott, „födszintes és kényelmes" vadászkastélyt tartott fenn[23] a Háda parkkal szemben. Itt létesített elkerített vadvédő kertet is, ám a legtöbb energiát az alcsúti épületegyüttesre és a park átalakítására fordította. Hatalmas vállalkozása a fiumei villa- és kertfejlesztés volt. József Ágost pedig a számára vásárolt Kistapolcsányban nagy- és kiskastéllyal, valamint parkkal is rendelkezett, itt hozott létre tenyésztésre alkalmas kerített vadgazdaságot. Kistapolcsány a trianoni határokon kívül maradt, a főherceg pedig az utódállamokban konfiskált javai (Kistapolcsány, Kisjenő, Tátrafüred) pótlására tudott csak törekedni.

A család által bírt összes területekkel kapcsolatban igen különböző adatokkal találkozhatunk. Fabricius Endre például 1931-ben azt írta, hogy az akkori összes terület a 120 ezer katasztrális holdat súrolta.[24] Gondolván arra, hogy az 1931-es adatok már a trianoni katasztrófa utániak, a megszépítő mosztalgia is szerepet játszhatott kialakulásukban, bár Fabricius azokat éppen Libits Adolfhoz kötötte. A statisztikai munkák adataiban is találtam ellentmondást.

Clair Vilmos, éppen az 1896-os Libits nevével fémjelzett mű ismeretetésekor a kataszteri birtokkönyv szerinti adatokkal, tehát a könyv magyar holdban kifejezett adataival dolgozott. Számba vette még az utóbb eladott Martonvásár és Gyapjú adatait, de nem számolt a Margitszigettel.[25] A 82 241 magyar holdnyi területből az eredetileg egy uradalmat alkotó Kisjenő és Bánkút területe volt a legnagyobb: 45 050 mh. Clair Vilmos mutat rá arra is, hogy az ősileg a család kezében levő uradalmak között a kisjenőiben és a tiszaszentmiklósiban a vízrendezési munkák előzték meg a majorsági gazdálkodás kialakítását.[26] Hozzátehetjük, hogy az alcsútiban pedig a költséges tereprendezéssel, kastély- és parképítéssel, útépítéssel és fatelepítéssel kezdődtek a munkák, ám ezzel szinte párhuzamosan elsőként az acsai gazdaság megszervezése befejeződött 1825-re.[27] Kisjenő birtokrendezése több hullámban 1817–1822[28] és 1831–1839 között ment végbe.[29] Tiszaszentmiklós házi kezelésű birtokát lényegében ezek a nagyjelentőségű beruházások végleg halasztották.

Kistapolcsányt Martonvásár eladása után, József Károly idejében, 1897-ben vették meg József Ágost családja számára. A trianoni diktátum után ő szenvedte el a legnagyobb veszteséget a határokon kívül rekedt területek (Kisjenő, Kistapolcsány) konfiskálásával. A Magyarország területén maradt birtokok 24 318 mh-ra szűkültek.

---

19 GABÁNYI 1931, 224.
20 WENCZEL 1887, 403.
21 HENSCH 1901, I. 11.
22 KERESZTESSY 2018.
23 GABÁNYI 1931, 225.
24 FABRICZIUS 1931, 43.
25 CLAIR 1896, I. 151.
26 CLAIR 1896, I. 154.
27 TÖRÖK 1841, 41.
28 MÉREI 1948, 58–67.
29 PETERDY 1864, 15.

Legfájóbb veszteségének József Ágost főherceg „legkedvesebb birtokát", Kistapolcsányt tartotta, és szenvedélyesen ostorozta a „*gyászos határt, amely mind geográfiailag, mind etnográfiailag, mind pedig vízrajzilag lehetetlen helyezetet teremtett. …Kedves hazámat most mindenütt drótakadályok szabdalják szét.*"[30]

Minden magyarországi birtokát és ingatlanát 1945-ben, a földosztással és államosítással veszítette el.

1.3. Igazgatási változások

A növekvő uradalmi terület igazgatására már 1816-ban, tehát még a nagyobb fejlesztések előtt létrejött a központi igazgatóság, székhelye a nádori palotában volt. Első igazgatója Lefèvre György volt, 1849-ig Hörmann Keresztély, majd 1864-ig Ghyczy Ignác, 1873-ig Szuborits Antal viselte a hivatalt,[31] majd a nagytudású Libits Adolf következett. A főkormány előbb Piliscsabára költözött, hiszen a nádori palotába a hivatal megszüntetése miatt átépülése után sem költözhettek. (A budai várpalota azon része, ahol a nádori lakosztályok és a hivatal működött, Buda 1849. évi ostromakor romba dőlt, újjáépülésére pedig a nádori méltóság betöltését szüneteltették.) 1873-ban változtatással kísérleteztek: az összes uradalom kezelését a Budán szervezett főudvarmesteri hivatal vette át, amely 1902-ben már a volt Teleki-palota átépítése után végleges helyet nyert. Előtte azonban 1889-ben a gazdaságok ügyeit leválasztva Alcsúton alakították ki Libits Adolf vezetésével a központi jószágkományzóságot.[32] Az átgondolt igazgatósági rendszerben tehát Alcsút csak 1889-től viselt kiemelt szerepet, amikor ide helyezték a jószágigazgatóságot, illetve az 1920-as trianoni határkijelölés után, amikor a megkisebbedett uradalmi birtoknak már jelentős részét, egyhamadát jelentette az alcsúti uradalom.[33] Viszont a központi irányító szerv itteni elhelyezése miatt Alcsúton nem volt rendelkező főtiszt, egyenesen a jószágigazgatósághoz tartozott.[34]

A központi irányítók természetesen az egyes uradalmak vezetésében kezdték. Erre példa Szkalla Ferenc, Tabajdi Dániel, Vasanits Aladár, Baross László, sőt magának Libitsnek a pályafutása is. József Ágost Libits Adolf (1849–1923) halála után az uradalmak ügyeiben is maga döntött. Alcsúton és Bánkúton volt egy-egy felügyelőség, élükön inspektorral.[35] (Bánkúton éppen a nemesítő Baross László.)

A főhercegekre jellemző, hogy gazdaságuk legjobb szakembereit nagyon megbecsülték, adott esetben országos címekhez juttatták néhányukat. Libits Adolfnak udvari tanácsosi,[36] Kokas Józsefnek királyi tanácsosi,[37] Szkalla Ferencnek kormányfőtanácsosi,[38] Baross Lászlónak pedig magyar királyi gazdasági főtanácsosi[39] címet adományoztak.

József Ferenc főherceg (1895–1957) volt az utolsó Magyarországon élő családfő, aki azonban nem folyt bele a birtokkezelésbe, hiszen még édesapja, József Ágost főherceg folytatta azt. József Ferenc családjával a háborús fenyegetés hatására költözött el Budáról Alcsútra, gyemekei is a zárdai óvodába, iskolába jártak.[40] Mint vész idején általában, az utolsó, 1944 karácsonyán történő menekülésre is innen indult a család, utolsónak a zárdai karácsonyi ünnepség után Erzsébet főhercegnő (1883–1958), az építtető József nádor unokája hagyta el a kastélyt.

30 HABSBURG-LOTHRINGIAI 2005, 262.
31 LIBITS 1896, 141.
32 CLAIR 1896, I. 146–158, 156.
33 ERDŐS – KELEMEN 1996, 65.
34 LIBITS 1896, 143.
35 GABÁNYI 1931, 218.
36 FABRÍCZIUS 1931, 43.
37 JESZENSZKY szerk. 1905–1908, 332–333.
38 ERDŐS–KELEMEN 1996, 70.
39 FABRÍCZIUS 1931, 47.
40 MARTON 2003, 69.

1.4. Az uradalmak területe és annak változásai: 1796–1896

Magam táblázatot állítottam össze, amelyben a legmegbízhatóbbnak elfogadott 1896-os, Libits-féle adatokkal dolgoztam, s természetesen az éppen aktuális változások időrendjét (vételek és eladások) is igyekeztem feltárni.

Uradalom	*Megszerzése és az erre vonatkozó dátumok*	*A terület mh-ban (1200 négyszögöles)*	*A terület kh-ban (1600 négyszögöles)*	*A terület ha-ban*
Piliscsaba (Pest-Pilis-Solt Kiskun vm.) és Margitsziget	Sándor Lipót nádortól 1796–1945. A Margitszigetet 1908-ban a főváros váltotta meg.	Borosjenő, Piliscsaba és Üröm 3566 mh Margitsziget: 215 mh	2674,5 kh Margitsziget: 161,5	1539 ha Margitsziget: 96,5 ha
Tiszaszentmiklós (Torontál vm.) 1812–1898	1898-ban örökbérletként eladva a kisbérlőknek	11 590 mh	8692,5 kh	5002 ha
Kisjenő és Bánkút 1817 (A kisjenői uradalom részei.) (Arad vm., Bihar vm.)	Kisjenő: 1817–1918. A trianoni döntés miatt veszett el. Bánkút: 1817–1945: 1920 után is Magyarországon maradt.	Kisjenő: 36 300 mh Bánkút: 8750 mh	27225 kh 6562,5 kh	15667 ha 3776 ha
Alcsút (Fejér vm.) 1819	Területe kiegészítve vásárlásokkal 1856-ban és 1873-ban.	12 208 mh	9156 kh	5269 ha
Martonvásár (Fejér vm.) 1893–1896.	Vétel (Brunszvik Gézától), eladás (Dreher Antalnak)	5618 mh	4213,5 kh	2425 ha
Gyapjú (Bihar vm.) 1884–1910-es évek	Vétel Blaskovics Sándortól, eladás még az I. világháború előtt	4209 mh	3156 kh	1816 ha
Összesen		82 456 mh	61 841,5 kh	35 590,5 ha

2. A Habsburg-Lotaringiai családból származó magyar nádorok és birtokaik (1796–1868)

2.1. A Habsburg nádorok megítélése

A Habsburgok színmagyar ága,[41] (nevezik magyar, palatinus- vagy József-ágnak) minden szereplője alapvetően pozitív nyomot hagyott maga után a magyar történelemben. Egyéni adottságaik, viselkedésük, helyzetük és a magyarok ügye melletti kiállásuk is általában pozitív megítélésű volt. Kivételként számolhatunk a Martinovics-összeesküvés leleplezése (1794) miatt Sándor Lipót nádor esetében a konzervatív fordulattal, aki csak időlegesen látszott a rendi követelések támogatójának, a Martinovics-összeesküvés legfőbb résztvevőit maga fogatta el, az ellenük folytatott hajsza és per legfőbb irányítója lett, sőt a megszigorodott rendszer irányelveit is maga dolgozta ki bátyja, a császár számára.[42] Így apja, az uralkodó II. Lipót által elindított alkotmányreform Sándor Lipót nádorsága alatt eredmény nélkül maradt. Ezzel kapcsolatos Nány Mihály szellemes megfogalmazása: a konzervatív program „megvalósítása Ferencre maradt".[43] Jelentős kivétel talán István nádoré, akit egyéniségét jellemző hiúsága és döntésképtelensége miatt negatív megítéléssel is illetett (nagy népszerűség után 1848 őszén) a kortársak egy része, majd az utókor is, illetve egykorúan a császári család.[44]

A három Habsburg nádort a kortársak és az utókor összefoglalóan – és persze döntően utólag – a magyar nemzet Bécs elleni, végső soron a birodalmi centralizáció- és germanizációellenes szószólójának tartották. Domanovszky Sándortól, aki még dolgozott az Alcsútra helyezett könyvtár és levéltár anyagával, megtudhatunk erről Sándor Lipót és főként József Antal esetében sok érzékeny részletet (legnagyobb erénye talán az események európai, birodalmi és magyar királyságbeli körülményeinek korrekt vizsgálata). Tudomással bír Sándor Lipót nádor alapvető fordulatáról az abszolutizmus érdekében, József nádor mellőzöttségéről, császára parancsairól, az 1795-ös teljes rendszerváltásról.[45] Vértes József hármójuk teljesítményét az országgyűlések vonatkozásában vizsgálta. Sándor Lipót az 1790–91. évi, József Antal az 1825. évi, István Viktor pedig az 1847–48. évi országgyűlésen érte el nádorsága legfontosabb eredményét.[46]

Reprezentációjukra jellemző, hogy nevük milyen események kapcsán jelenik meg, illetve beiktatásukkor kik jelentek meg. Sándor Lipót mint nádor maga tette a magyar koronát apja, majd Budán bátyja fejére, József Antalt helytartóvá Batthyány József hercegprímás iktatta be, István Viktor helytartói beiktatásán Ferenc Károly főherceg és fia, a későbbi I. Ferenc József császár és király képviselték a királyt, ekkor V. Ferdinándot.[47]

Az is jellemző, hogy országszerte nevüket vagy a nádor, palatinus megnevezést rendre megörökítették, például Palatinus strandfürdő, Palatinus-sziget (ma Margitsziget), Nádor utca Budapesten és Székesfehérváron, Nádor-csatorna a Sárvíz lecsapolásakor és Kisjenő urdalma vízrendezésénél. Természetesen Budapest őrizte vagy őrzi a legtöbb nevet a nádori családból: József nádor tér, Dorottya utca, István tér, Istvánmező, Hermina út, Herminamező, Hermina kápolna, Sándor főherceg utca (Sándor u., illetve ma Bródy Sándor u.) stb. József nádor nevét vette fel Alcsút község gyógyszertára. Az egykor az uradalmakhoz tartozó Piliscsabán Klotildliget vagy a budapesti Klotild paloták, illetve az alcsúti Klotild Alapítvány József Károly feleségének emlékét őrzik. Auguszta-telep I. Ferenc József unokája, József Ágost felesége nevét viseli. Érdekes ellentmondás, hogy ezen közterületemlékek részben még élnek, de József nádor legfontosabb alkotásai közül a klasszicista Pest és az alcsúti kastély lényegében megsemmisült, Kisjenő központi szerepe eljelentéktelendett, tiszaszentmiklósi központja a tervek ellenére meg sem épült. Nemcsak a családhoz tartozó nevek továbbélése, hanem a nevek feltámadása is tipikus: Alcsútdoboz iskolája az új szárnnyal kiegészített volt jószágkormányzói épületben működik, neve József Nádor Általános Iskola.[48] Egyéb iskolaelnevezések mellett Ürömben szakiskola viseli nevét.

41 GUDENUS 1990–1999, I. 495.
42 DOMANOVSZKY 1994, I/1. 160–161; BENDA 1980a, 53–115, 108, 115; BENDA 1980b, 159–202; BENDA 1980c, 425–472.
43 NÁNAY 2015, 36.
44 GERGELY 1989, 60–93, 117–127.
45 DOMANOVSZKY 1944, I/1. 178–184.
46 VÉRTES 1925, 6–8.
47 VÉRTES 1925, 32, 99.
48 ERDŐS–KELEMEN 1996, 81.

2.2. Főhercegek és királyi hercegek

A főhercegi rang 1453 óta kizárólag a Habsburg, illetve 1745-től a Habsburg-Lotaringiai család tagjait illette meg, őket is csak akkor, ha házasságukhoz a családfő, a mindenkori császár a beleegyzését adta. (Ebben az esetben feleségük megszólítása főhercegnő lett.) Magyarországon két ága élt a Habsburg-Lotaringiai családnak: a József-ág, illetve a tescheni, hadvezéri, vagy Frigyes-ág, melyet Károly tescheni herceg (1771–1847), József Antal testvére, az „asperni győző" alapított. Ez utóbbi fia, Albrecht Frigyes (1817–1895) főherceg a Bach-rendszerben Magyarország katonai és polgári kormányzójaként csak kétes hírnevet szerzett Magyarországon a palatinus-ággal szemben. Testvérének fia vezette a hatalmas birtokot (benne a magyarországi Bellye, Magyaróvár és Féltorony uradalmakkal), majd az ő fia, Frigyes (1856–1936) főherceg az I. világháború idején a Monarchia hadseregének főparancsnoka volt. A hadvezéri ág tagjairól tehát elmondhatjuk, hogy tipikusan az összbirodalmi szemléletet képviselték: a magyarok rokonszenvét – uradalmaik népe kivételével – nem vívták ki, igaz, hogy nem is keresték.

Igaz viszont az is, hogy József Antal időnként öreg Rákócziként emlegetve, majd István nádor személyével a palatinus-ág egyértelműen megbízhatatlannak minősült a bécsi udvarban.

A Habsburg-Lotaringiai család tagjait a mindenkori családfő, a primogenitúra (a legidősebb fiúgyermek trónigénye) alapján trónra kerülő császár és magyar király látta el, vezette és felügyelte. Ennek részleteit a Ferenc császár kezdeményezésére Ferdinánd uralkodása alatt, 1839-ben hozott családi törvény foglalta írásba,[49] mely a trónöröklés rendjét, a családhoz tartozókat és azok ellátását, jogait és kötelezettségeit a család szigorú egysége és az összmonarchia elve alapján határozta meg. Témánk szerint fontos, hogy főhercegi és ezzel együtt magyar királyi hercegi rangot csak Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc leszármazottai viseltek (elvileg ők kerülhettek trónra a trónöröklés rendje szerint), házasságot csak uralkodói engedéllyel köthettek, ezzel együtt joguk volt (a nem elsőszülött főhercegeknek és a főhercegnőknek is) a családi hitbizományi birtokokból eredő ellátásra és az állami apanázsra, magánvagyonuk lehetett, és udvartartás illette meg őket.[50] A Monarchia felbomlásával és a Habsburg-Lotaringiai család vagyonának elkobzásával az ellátás minden formája megszűnt (természetesen mindkét magyarországi ágat is érintve),[51] de magyarországi különvagyonukat megtarthatták. A családhoz való tartozás tisztelete és presztízse sem változott. Magyarországon ugyanis a király nélküli királyságban az utódokat továbbra is a királyi házhoz tartozóknak ismerték el.

A trianoni döntés nyomán az új határokon túli birtokaikat elvesztették. Erba Odescalchi Sándor, József Ferenc főherceg lányát, Margit főhercegnőt feleségül véve maga is elcsodálkozott azon, hogy feleségét megillette megszületésekor a 21 ágyúlövés, az őrség tisztelgése, azaz az 'őrség fegyverbe' fogadtatás, a főhercegi címerrel díszített páholy használata az Operaházban, a koronás autó, az 'Ő császári és királyi Fensége Margit ausztriai főhercegnő, magyar királyi hercegnő' megszólítás. Érkezésekor a katonák feszes vigyázz-ban fogadták, nem katonai személyek udvari bókkal köszöntötték.[52] Közöttük a királyhoz legközelebb álló személy számított a legrangosabbnak. Mindezekkel együtt az operabeli páholyért évente fizettek, az államtól semmilyen juttatást nem kaptak, az apanázs a Monarchiával együtt megszűnt, az adófizetés alól nem voltak felmentve, és amennyiben nem királyi családhoz tartozóval kötöttek házasságot, a trónöröklésről – a családi törvényt tiszteletben tartva – hivatalosan le kellett mondaniuk.[53]

Az aktuális császári család és a palatinus-ág leszármazottai, valamint az egyes ágak személyei között természetesen házassági kapcsolatok is szövődtek. József nádor unokája, Stefánia főhercegnő lett Rudolf trónörökös felesége, Ferenc József unokája, Auguszta főhercegnő pedig a nádor unokája, József Ágost felesége. A nádor Erzsébet lánya mindkét házasságát az Estei ágból származó férjjel kötötte.

A palatinus- és a tescheni ági leszármazottak címzése Magyarországon szakszerűen magyar királyi herceg, megszólításuk királyi fenség.[54] Mindannyian a Habsburg-Lotaringiai család leszármazottai, első generációjuk Mária Terézia unokái, II. Lipót fiai: Sándor Lipót és József Antal, illetve Károly (egyben császárként II., magyar királyként I. Ferenc császár és király testvérei, tehát főhercegek), valamint József Antal utódai. A családfő szerepét közöttük mindig az elsőszülött, az egész birodalom élén álló császár töltötte be. (Ennek a ténynek a családi vagyonból való részesedés, a császár által meghatározott apanázs és a birtokadományozás szempontjából volt jelentősége).[55] A magyar közjogi alapállás természetesen nem összbirodalmi szemléletű, nálunk hivatalosan nem használatos rájuk a

[49] ECKHART [1900], 28.
[50] ECKHART [1900], 34–40.
[51] ECKHART [1900], 40.
[52] ERBA ODESCALCHI 1991, 376, 381, 405, 407.
[53] ERBA ODESCALCHI 1991, 451.
[54] GERGELY 1989, 8.
[55] GERGELY 1989, 10.

főhercegi címzés. Ezzel ugyanis a kortársak az összbirodalmat tagadták,[56] hiszen azt szerintük az osztrák császár és a magyar király csupán a perszonálunióval testesíti meg. A Magyar Királyság (Horvátországgal együtt, de az Erdélyi Nagyfejedelemség nélkül értve) a birodalom legnagyobb tartományaként rendi, nemesi alkotmányát őrizte meg. A két hatalom hangsúlyozására és megkülönböztetésére a magyar felfogás szerint csak a magyar királyi herceg megnevezés utalna.

Érdekes ma is megfigyelni: ha a leszármazottak dicső őseiről birodalmi vonatkozásban beszélnek, akkor főhercegekként emlegetik őket, míg ha az egyénekről, akkor a királyi herceg titulust használják. Példa erre József Ágost könyve, melyet eredetileg 1957-ben, németországi emigráns élete alatt adtak ki, s amelyet 2005-ben sikerült csak magyarul is megjelentetni: Habsburg-Lotharingiai József Ágost magyar királyi herceg: Fenséges vadászat címmel.[57] A magyar kiadásban teljesen precízen jogtulajdonosként a családot így tüntetik fel: Habsburg-Lotharingiai József Ágost osztrák főherceg és magyar királyi herceg, tábornagy örökösei.[58]

A közhasználatban azonban a főhercegi címzés maradt szokásban. A platinus-ágiakról szóló egyidejű irodalom és a visszatekintők nagy része is így jár el, sőt a gyakori József név miatt a „József főherceg" megnevezés adott esetben megtévesztő is lehet. Szükséges tehát a megfelelő pontosítás a második név használatával. Maguk a főhercegek is megkülönböztetésül apjuk életében kettős nevüket használták, a második nevet azonban apjuk halála után elhagyták.[59] Gabányi János is említette ezt a kettősséget József Ágostról szóló 1931-es munkájában. „*József főherceget e könyvben gyakran említettem királyi herceg címen, bár ő ausztriai főherceg, s ezt a méltóságot még az Ausztriától való elszakadásunk következtében sem vesztette el. Minthogy azonban a magyar közjog főherceget nem ismer, szükségesnek tartottam, a közjogilag helyes királyi herceg címzést is használni*".[60]

II. József (1780–1790) halála után – egyenes ági leszármazottja nem lévén – utóda, öccse a szekundogenitúra képviseletében lépett trónra. II. Lipót (1790–1792) rövid uralkodása alatt megszilárdította a császári hatalmat, és kompromisszum alapján lényegében helyreállította, a korabeli szóhasználat szerint „körülbástyázta" a magyar rendi alkotmányt. Az 1791. évi X. törvénnyel a magyar királlyá koronázás fontos méltósága, a magyar nádori tisztség vonatkozásában kompromisszumos megoldást írt elő: a Habsburg-ház tagja lehet ezután nádor, akit a rendi országgyűlés választ meg a császár ajánlására.[61] A nádor a tisztség megújításával a király helyetteseként a törvényalkotó és a végrehajtó hatalom élére került a magyar alkotmányosság őreként, első zászlósúrként.[62] Az első így választott nádor II. Lipót saját fia, előbb Sándor Lipót, majd József Antal, illetve ez utóbbi fia (István Viktor).[63]

Le kell szögeznünk tehát, hogy Sándor Lipót és József Antal nádorként így különleges helyzetbe kerültek testvéreikkel szemben, hiszen a császár mint családfő a többi főherceget hivatalában bármikor elmozdíthatta, áthelyezhette, a magyar nádorokat viszont a rendi országgyűlés választotta, onnan a családfő császár elvileg nem mozdíthatta el.[64]

István Viktor lényegében politikai okokból ebből a szempontból is kivétel. István nádor volt a lipóti kompromisszum jegyében választott utolsó nádor: idejében hívták össze az utolsó rendi országgyűlést, s maga nyitotta meg az első népképviseleti országgyűlést. A nádori tisztség mint a legmagasabb rendi pozíció[65] ezzel értelmét vesztette, István főherceget családi parancsra a császárság területéről kitiltották, a nádori tisztség is betöltetlen maradt. Csupán a két királykoronázás (I. Ferenc József és IV. Károly) lebonyolítására neveztek ki ideiglenes nádorhelyettest (nagy viták után a két miniszterelnököt, Andrássy Gyulát, illetve a református Tisza Istvánt).[66]

A választott tisztség megszűnése után a királyi hercegek, a József nádor harmadik feleségétől származó palatinus-ág családfői különböző, a császári és királyi családi kapcsolataikkal és általában a katonai pályán elért eredményeikkel vívtak ki népszerűséget, adott esetben – nem utolsó sorban fejlesztő, építő, közszolgálati és jószolgálati tevékenységük okán – a magyar társadalomban nagyobbat, mint a birodalom vezetésében.

Az első Habsburg nádor, Sándor Lipót a 102., a palatinus-ág megalapítója, József Antal a 103. a Magyar Királyságban a nádorok sorában, ötven éves szolgálatával ő viselte legtovább a nádori méltóságot.[67]

---

56 NÁNAY 2015, 26.
57 HABSBURG-LOTHARINGIAI 2005, 262.
58 A mai magyar helyesírás szerint a család neve Habsburg-Lotaringiai. Az idézetekben meg kell őrizni a korábbi írásmódot.
59 ERBA ODESCALCHI 1991, 376, 381, 405.
60 GABÁNYI 1931, 5.
61 NÁNAY 2015, 22.
62 SOÓS 1997, 9–23.
63 MARKÓ 2000, 226.
64 GERGELY 1989, 19–20.
65 NÁNAY 2015, 68.
66 NÁNAY 2015, 23.
67 HEGEDŰS 2008.

2.3. Habsburg nádorok

2.3.1. Sándor Lipót (1790–1795)

Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót nádor (1790–1795) lett 1790. november 12-én az országgyűlés választása nyomán az első Habsburg-házi, tehát nem magyar nemesi származású nádor, aki néhány nap után magyar királlyá koronázta saját apját, majd 1792-ben saját bátyját (a magyar trónon I. Ferenc néven uralkodva 1792–1830 között, 1804-ben alapította meg az osztrák császárságot). A koronázások másik résztvevője, Batthyány József 1776-tól esztergomi érsek volt.[68] Ekkor, bátyja, Ferenc magyar király budai koronázási ünnepségén (a Helyőrségi templomban)[69] 1792. június 6-án járt József Antal 16 esztendős ifjúként először Magyarországon.[70]

Sándor Lipót nádor a Martinovics-féle összeesküvés leleplezése keltette bizalmatlanság légkörében eredeti magyar reformprogramját félretéve, inkább a magyarokkal szembeni bizalmatlanságot, a birodalom konzervatív, bürokratius átalakítását ajánlotta,[71] 1795 áprilisában készített emlékirata a második nádor, József Antal számára kissé átalakítva, Ferenc császár döntéseként az új nádor titkos utasítása lett.[72] Sándor Lipótot fiatalon érte halálos baleset 1795-ben a *Magyar Hirmondó* tudósítása szerint: „*Laxenburghan Tűzi-mesterséges-testeket-készítő-házbeli puskapor egy részének véletlen fellobbanásából származott sebess tűz*”[73] miatt, azaz pirotechnikai balesetben hunyt el. (Itt érdemes megemlíteni, hogy a császári, s később a nádori családban is az otthonról, Firenzéből hozott modern nevelési elvek szerint kívánatos volt a fiúk polgári szakmára való felkészítése.[74] Sándor Lipót vegyész, József nádor kertész, István nádor könyvkötő, József Károly faesztergályos képzést is kapott, az alcsúti kastélyban József nádornak és József Károlynak is berendezett műhelye volt.)

Egyre több adat van arra, hogy rövid itteni élete során is látható nyomai voltak Sándor Lipót működésének. A budai várbeli korábbi barokk kert átalakításával és nagyobbításával már 1792-ben foglalkoztak. Királyi várkertről lévén szó, építéséhez jöttek ide az udvari kertészek: 1792-ben Mayer Dávid, 1808-tól Tost Antal.[75] Az ekkor készült tervek nem feltétlenül valósultak meg, sőt szentimentális részekkel kiegészítve a régi, barokk kertrész lényegében változatlan maradt 1849-es lerombolásáig. Sándor Lipót elképzelései szerint a régi kertet 1793-tól a vár déli oldalára terjesztették ki, szentimentális tájkertet létrehozva.[76] Valószínűleg a koncepció kialakításához kért tanácsokat Bernhardt Petritől (1767–1853) a nádor,[77] s ezzel a legjobbat tette, ugyanis „*az általa tervezett és telepített parkok jelentik nálunk az angol parkstílus végleges győzelmét*”.[78] Mindez természetesen a Margitsziget fejlesztésére is vonatkozott, a szigeti fejlesztéseket József nádor idejében is segítette Petri tanácsa.[79]

Sándor Lipót nádor 1790-ben megkapta bérbe az egész Margitszigetet, eleve mulatóhelyül.[80] Kertté alakítását is megkezdte, nyári lakokat és majorházat építtetett.[81] A *Magyar Hirmondó* számot is ad erről: „*Derekasan készülnek ugyanis benne az ő Fő-Herczegsége költségén a szép épületek és kertek, mellyek által vissza nyeri ezen hely néminéműképpen előbbeni fényességét.*”[82] 1792-ben testvéreivel, bátyjával, a császárral és az akkor 16 éves József Antallal tekintették meg a fejlesztést.[83]

Galavics Géza rendkívül fontos megállapítása a kertművészet vonatkozásában a családi indíttatásra utal: a Toscanában nevelkedett családtagok – és, tehetjük hozzá, a korszellem is – kiváló kerttervezőket neveltettek. Négy testvér, a későbbi uralkodó, Ferenc, a két nádor és Rainer öccsük is „*magas szintű botanikai ismeretekkel bírt*”, jeleskedett a kerttervezésben.[84]

---

68 KÁLLAY 1951, 18–26, 19.
69 F. DÓZSA szerk. 2000, 23.
70 DOMANOVSZKY 1944, I. 111; LESTYÁN 1943, 12.
71 NÁNAY 2015, 34.
72 DOMANOVSZKY 1944. I/1, 178–180.
73 Magyar Hirmondó VIII. 1795. 2. 79.
74 GERGELY 1989, 8.
75 HAJDÚ NAGY 2011; ALFÖLDY 2001, 267–292, 270–272.
76 ALFÖLDY 2001, 267–292, 267–292, 270–272.
77 ALFÖLDY 2001, 267–292, 270.
78 RAPAICS 1940, 156, 182.
79 ALFÖLDY 2019, 5–54, 29.
80 GAÁL 2000, 19.
81 GALAVICS 1999, 98.
82 Magyar Hirmondó II. 1792. 2. 173.
83 GALAVICS 1999, 98.
84 GALAVICS 1999, 96.

2.3.2. József Antal (1796–1847)

Habsburg-Lotaringiai József Antal (Firenze, 1776–Buda, 1847, eltemetve Budán a nádori kriptában), Mária Terézia unokája, II. Lipót fia, Magyarország helytartója 1795-től, nádora 1796–1847 között.[85] Hosszú szolgálata és három (pontosabban a második és a harmadik) felesége révén a magyar Habsburg-ág, a palatinus-ág megalapítója.[86] 1795 augusztusában tette le József Antal főherceg helytartóvá kinevezve a hűségesküt Bécsben, szeptember 19-én nagyanyja, Mária Tezéria diadalíve alatt vonult be Budára,[87] majd elfoglalta a helytartótanács elnöki tisztét. Pest-Budára érkezését a *Magyar Hirmondó* 1795. szeptember 20-ai tudósításában írta le. Joggal jegyzik meg, hogy fogadtatása majdnem felért a koronázási pompával:[88] a cigányság muzsikált, és a budai zsidóság is méltóan köszöntötte. József Antal, a 19 éves főherceg a pompásan kivilágított városok attrakcióit megtekintette. A hivatalos urak mellett érkezését a királyi palotánál a bíboros üdvözölte, verssel Virág Benedek köszöntötte.[89]

Hosszú, több mint ötven éves szolgálata után Kossuth Lajos a „nemzet nádora" jelzővel illette halálakor, 1847-ben Pest megye gyűlése előtt tartott emlékbeszédében.[90]

Nádorrá választására 1796. november 12-én a pozsonyi országgyűlés megnyitásakor testvére, Ferenc király és a királyné is megjelent.[91]

Tisztségével együtt járt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispáni címe, a nemesi felkelés főkapitánya, a Helytartótanács, a Hétszemélyes tábla, valamint a rendi országgyűlések felsőtáblájának elnöki címe, valamint a Jászkun Kerület főkapitánya tisztség is.[92] Megválasztásával a király után a legmagasabb magyar országos méltóság, első zászlósúr lett.

Alekszandra Pavlovna első felesége volt 1799–1801 között. Romanov-Holstein-Gottorp-házi királyi hercegnő, Nagy Katalin unokája, I. Péter cár lánya (Gudenus Jánosnál és Éble Gábornál Alexandrina név szerepel[93]) volt.

Az ifjú feleségnek 1800. február elsején történt Budára érkezéséről sokáig megőrizte az emlékezet, hogy fényes magyar öltözet díszítette[94]. Neve napját Pesten 1800. március 3-án lovasjátékkal, a kor szóhasználata szerint karuszszellel ünnepelték (ebben József nádor is szerepelt), melynek színezett ábrázolása, Joseph Fischer rajza fennmaradt.[95] Az alig 16 éves fiatalasszony kezdeményezésére a zenei élet leghíresebbjei, Haydn és Beethoven szerepeltek Pest-Budán,[96] szórakoztatására pedig divatba jött, sőt udvarképes lett a magyar muzsika, ének és tánc, híressé vált a verbunkos: a tiszteletére rendezett bálokon toborzót táncoltak, Bihari, Csermák és Lavotta muzsikáját a legjobb pesti cigányzenekarok játszották.[97] Szalonjában az arisztokrácia gyülekezett.[98]

A nádor első feleségével a számukra berendezett királyi várpalota déli, régebbi részén kialakított nádori palotába költözött, majd itt a nádor az 1820-as években klasszicista átalakítást kezdeményezett (ekkor bontották le a csillagvizsgálót, ez a rész a mai Budapesti Történeti Múzeum helyén volt, Buda ostromakor, 1849-ben kiégett, csak az 1850-es években építették újjá).[99] Mulatóhelyként használták a Margitszigetet és az ürömi birtokot: a szigeten épült fel az első nádori nyaralóház.[100]

Hagyományként él, hogy a magyar trikolór is Alekszandra Pavlovna nevéhez kötődik. Egy piros-fehér-zöld színekből álló zászlószalagot 1801-ben adományozott József nádor és felesége a Nógrád megyei nemesi felkelők zászlajára, ennek nyomán mintegy „udvarképes lett" a színek használata, melyet az 1848-as törvények hivatalos magyar zászlónak ismertek el.[101]

---

85 SOÓS 2002, 3–21.

86 GUDENUS 1990–1999, I. 495–498.

87 TARJÁN M. 2021.

88 Magyar Hirmondó VIII. 1795. 2. 409–413.

89 Magyar Hirmondó VIII. 1795. 2. 409–413.

90 LESTYÁN 1943, 53–58.

91 LESTYÁN 1943, 16. Megjegyzendő, hogy Lestyán műve sok helyen szó szerint megegyezik – a forrás megjelölése nélkül – Horváth Mihály 1865-ben közölt írásának részleteivel: HORVÁTH 1865. Ez a mű ismét megjelent a Nádor-emlékkötetben, 1925-ben (HORVÁTH 1865).

92 ERDŐS–KELEMEN 1996, 85.

93 GUDENUS 1990–1999, I. 595; ÉBLE 1904, 22.

94 *József főherczeg Magyarország volt nádora.* Vasárnapi Újság XIII. 1866. február 4. 49–50; 63–64.

95 SEBESTYÉN 1939, 155; RÓZSA 1995, 68.

96 SEBESTYÉN 1939, 143, 153,158; HEGEDŰS 2008.

97 SEBESTYÉN 1939, 147–150; LESTYÁN 1943, 19; NÁNAY 2015, 54.

98 FEKETE J. 2019, 236.

99 SZVOBODA DOMÁNSZKY 1997, 56; SZENTPÁLY-JUHÁSZ–ZSIGA 2021, 48; FÓNAGY 2002.

100 HEGEDŰS 2008.

101 HEGEDŰS 2008; SZENTPÁLY-JUHÁSZ–ZSIGA 2021, 49; SELMECZI KOVÁCS 2022, 17.

1801-ben elhunyt felesége és gyermeke emlékére kérelmezte József nádor a Martinovics-összeesküvés miatt elítéltek (köztül Kazinczy Ferenc) szabadon bocsátását.[102] Az ifjú asszony végleges temetése a tiszteletére 1803-ban építtetett ürömi Szent Alexandra vértanúnő kápolnában történt[103] (újratemetve a restaurálás után 2004-ben). A kápolnát József nádor megbízása alapján Heppe Szaniszló tervezte.[104]

A napóleoni háborúk időszakában, tekintettel a hadi helyzetre, különösen megszaporodott a Magyarországon átutazó oroszok száma. Néhány eset kifejezetten rávilágít, hogy meglátogatták Pavlovna ürömi sírhelyét. Alekszandr Turgenyev cári tiszt leveleiből kiderül, hogy néhány napos itt tartózkodása alatt 1804-ben kétszer is kiutazott Ürömre: először József nádor vendégeként, másodszor pedig Jurij Dolgorukij herceg kíséretében.[105] A herceg az átvonuló orosz seregek itteni ellátását és a kártételek kárpótlását vizsgálta.[106] Az 1814-es bécsi kirándulás alkalmával I. Sándor cár parancsőrtisztje kísérte el felettesét kedves húga sírjához. Alekszandr Mihajlovszkij-Danyilevszkij úti élményeit, köztük az ürömi kirándulást, két évvel később egy orosz folyóiratban közölte.[107]

Az első feleség, a cárleány halála után kezdődött el a várban a Zsigmond-kápolna alatt a nádori kripta kialakítása,[108] melyben egy későbbi cikk szerint Zala György síremlékén József nádort mint a magyar Szent Korona védelmezőjét ábrázolják, s ahol „*a legszeretettebb főhercegi család, József főhercegék halottai fekszenek*".[109] (A kriptát sok hányattatás és méltánytalanság után felújították, újraszentelték, 1987 óta régi állapotában látogatható).

Református vallása miatt a nádor második feleségét korai halála után a mai Kálvin téri református templom kriptájába temették, amelynek építését segítette. Hermine anhalt-bernburg-schaumburg-hoymi hercegnő összesen két évig, 1815-től 1817-ig élt feleségként József nádor oldalán. Gyermekei: István és Hermina, koraszülött ikerpár 1817. szeptember 14-én születtek, anyjuk azonban ekkor meghalt. Csak az 1838-as nagy árvíz után helyezték át hamvait a nádori kriptába, hiszen a víz a református templom kriptáját elöntötte.[110] A korszak réme, a gyermekágyi láz pusztított a palatinus palotájában is, hiszen mindkét feleség ebben a kórban hunyt el. Nyilván a második felesége emlékére, a halála utáni évtől állandósodott József nádor kezdeményzésére a Szent István-napi körmenetek szokása (itt érdemes utalni a nádor döntésére: a kisgyermeket Istvánnak keresztelték).[111]

A nádor harmadik felesége, Mária Dorottya württembergi hercegnő (egyébként az első feleség, Alekszandra Pavlovna nagynénje, azaz édesanyjának húga) 1819-től 1855-ig élt József nádor feleségeként, illetve özvegyeként. (A nádori kriptába temették.) Gyakorlatilag a Mária Dorottya főhercegnővel kötött házasság örömére véglegesítették a nádori birtokadomány területét, ekkor bizonyosan már együtt nézték meg például az acsai uradalomhoz tartozó Alcsút, a majdani kastély és park helyszínét, majd az építést is. Az uradalom már ismerős volt, hiszen azt a nádor már bérletként hasznosította 1811-től,[112] 1816-tól a gazdálkodást főkormánya igazgatta.

Mária Dorottya is protestáns vallású volt, evangélikus, a református Alcsút községbe való beilleszkedése hamar megtörtént. Alcsúton ma is élő hagyomány, hogy a főhercegnőt Mészöly Győző alcsúti lelkész tanította magyarul. A pap azonban csak 1878-tól szolgált Alcsúton (1926-ig), a hagyománynak tehát semmilyen alapja nincs, hiszen a főhercegnő 1855-ben meghalt, özvegységében nem is élt Magyarországon. A nyelvtanítás tehát legfeljebb Klotild főhercegnő, József Károly felesége esetében történhetett meg (őt viszont nem kötötte más a reformátusokhoz, mint a főhercegi családra jellemző tolerancia), és ebben az esetben sem lehetett tanításról, inkább társalgásról szó. Mária Dorottya azonban valóban híres volt magyartudásáról: ő volt az első főhercegnő, aki nagy nyilvánosság előtt is kitűnően beszélt magyarul[113] (ez a nádorról nem volt feltétlenül elmondható).

József nádor birtokait és jövedelmeit szaporították családi örökségei, ahová a Sándor Lipót nádortól eredőkre is figyelnünk kell (Piliscsaba, Margitsziget), a családi apanázsból Ferenc császár akaratából származó évi 40 ezer forint, a nádori 60 ezer forintos fizetés, illetve a császári birtokadományozás lehetősége.[114] A birtokadományozások I. Ferenc és V. Ferdinánd idejében, lényegében a három hazásságkötés kapcsán bonyolódtak le.

---

102 HEGEDŰS 2008, 3; TARJÁN M. 2021.
103 HANKÓ–KISZELY 1990, 46–57.
104 SISA 2008, 267.
105 V. MOLNÁR 2016, 1222–1224.
106 JANEK 2017, 1. füzet 43–48.
107 V. MOLNÁR 2019, 105–107.
108 SZENTPÁLY-JUHÁSZ–ZSIGA 2021, 48; FEKETE J. 2020, 239–241.
109 LORENZ 1913, 1. 1–3.
110 VAY 1986, 183–184, 186.
111 SZVOBODA DOMÁNSZKY szerk. 1997, 82.
112 CLAIR 1896, I. 146–158; LIBITS 1896, 6.
113 SZVOBODA DOMÁNSZKY szerk. 1997, 82.
114 GERGELY 1989, 10–12.

József nádor hosszú hivatalviselése bonyolult korszakok sokaságán vezetett át: a francia forradalom, a napóleoni háborúk, a magyar rendi törekvések, a reformkor eseménytörténete jól leírja a birodalom és a főherceg helyzetét. A „legmagyarabb Habsburg" nevet kiérdemlő József Antal bátyja, Ferenc császár és király uralma kezdetén viszonylagos sikerrel, akár konfrontáció árán is közvetítette a magyar reformok ügyét[115] az egyébként a konzervativizmust képviselő udvar felé. Némi fordulatot hoztak a napóleoni hadsereg Bécset és a birodalmat fenyegető hadmozdulatai, s ezek hatására a főherceg visszanyerte kezdeményező lehetőségeit.[116] 1810-ben, e korszak legfontosabb elaborátumában a nádor az udvar számára egészen új, Magyarországot a birodalmon belül önállóan kormányozandóként írta le, célja volt az önálló magyar minisztérium létrehozása, a magyar had- és pénzügyek elkülönítése, az örökös tartományoktól való függés megszüntetése, s ezzel a magyar fejlesztések alapjainak megteremtése, illetve a magyar alkotmányosság elemeinek a többi birodalomalkotó részre való kiterjesztése.[117] Az elképzelés a császár és környezete szerint gyökeresen ellentmondott a nádor eredeti küldetésében megfogalmazott birodalmi elveknek, 1812–1825 között az abszolutizmus nyerésre állt a magyar alkotmányossági törekvésekkel szemben (országgyűlést nem hívtak össze, rendeleti úton kormányoztak), a nádor mozgástere jelentősen csökkent.

A napóleoni háborúk lezárultával, majd Metternich politikai térnyerésével és Ferenc császár halálával (1835) a magyar nádor végleg kiszorult az összbirodalmi, udvari politikai színtérről, bizonyos fokig a magyar ügyek képviseletéből is.[118] Politikai feladata és célja a bécsi udvar és a magyar rendek érdekeinek összehangolása volt. Módszere: a magyar rendi ellenzék kormányzásba való óvatos bevonása[119] az 1810-es évekig több, az 1830-as évektől kevesebb sikerrel működött. Fokozatosan két súlyos malomkő közé került: az erősödő központosító-abszolutista udvari és családi elvárások, illetve a radikalizálódó magyar ellenzéki politika szorításába.

A fejlesztés és az udvarral szembeni magyar ellenzéki alapállás kettősségére jól rámutat Széchenyi István egyik leveléből származó mondata: „*Ha a Fő hercegnek bátorító szavai nem tartanának vala minden elgyengülésem felett, tán a Dunába ugrottam volna*."[120]

A magyar közéletben való fogadtatását jellemzi „a haladás józan barátja" várakozás, illetve Pest fejlesztése kapcsán az az alapállás, hogy „szerető gondjainak kedves tárgya Pest".[121] Erre az utólagos megítélésre rímel Glatz Ferencnek 1997-ben, a nádor halálának 150. évfordulóján mondott megítélése: „*A magyar reformkor egyik legnagyobb alakja*".[122]

Kertészeti szenvedélye miatt természetes, hogy lakóhelye, a budavári palota kertjének fejlesztése testvére törekvése nyomán is szinte hivatala első pillanatától fontos volt számára. Bizonyos részleteket átalakított, új növényfajokat telepíttetett (például mintegy 300 féle rózsát és melegházi növényeket, minthogy az üvegházak számát harmincra növelte),[123] és a területet is kiegészítette a keleti hegyoldal rendezésével.[124] A kert fejlesztése közben 1814-ben ezt a helyszínt is megmutatta a bécsi kongresszus uralkodóinak. A hangverseny és a díszes kivilágítás örömükre szolgált, a kivilágításról készült rajzot Patrich András készítette.[125]

A királyi várkertet József nádor képzett botanikusként gazdagította,[126] ehhez a munkához hívta meg a híres udvari kertész Tost családot, eredetileg Józsefet, az apát. Fiai közül Antal 1808-tól lett a várkert kezelője, Károly pedig Alcsúton és a Margitszigeten dolgozott,[127] Vencel műve volt a lágymányosi Nádor-kert kialakítása.[128] (A 90 holdnyi területet József Antal 1799-ben ajándékba kapta Batthyány József hercegprímástól.[129])

József Antal életművének java különösen 1835, illetve az 1838-as dunai árvíz pusztítása után Pest fejlesztésében[130] és uradalmai gazdálkodásában mutatkozott meg. A főváros fejlesztése a köztörténet szempontjából termé-

115 SOÓS 1997, 9–23; NÁNAY 2015, 45.
116 DOMANOVSZKY 1944, I/1. 279.
117 DOMANOVSZKY 1944, I/2. 320–324; SOÓS 1997, 14–16.
118 SOÓS 1997, 9–23; NÁNAY 2015, 45–46.
119 MARKÓ 2000, 226.
120 SEREMETYEFF-PAPP 2005, 323–352.
121 SCHEDEL (TOLNAY) 1943, számozatlan: 1–11.
122 GLATZ 1997, 34.
123 RAPAICS 1940, 185–186.
124 ALFÖLDY 2001, 274–276.
125 ALFÖLDY 2001, 275–276; RÓZSA 1995, 70.
126 SZENTPÁLY–JUHÁSZ–ZSIGA 2021, 82.
127 ALFÖLDY 2001, 270–273.
128 GALAVICS 1999, 97.
129 BERZA 1993, II. 165.
130 NÁNAY 2015, 49–53; HEGEDŰS 2008, 4.

szetesen sokkal láthatóbb, dicsérhetőbb, máig ható eredményekkel járt ugyan, ám az 1820-as évektől az uradalmi gazdálkodás fejlesztése a mintauradalomnak szánt Alcsút, Kisjenő és Bánkút, valamint Tiszaszentmiklós esetében hasonló jelentőséggel bír.

Pest modern nagyvárossá való fejlesztése, intézményalapításai, a műszaki-technológiai vívmányok, valamint a tudomány és a kultúra támogatása a nádori életmű vonatkozásában nem tartozik tárgyunkhoz. A belső piac erősítése, az iparpártolás mellett azonban például a közlekedés fejlesztése, a vízrendezés és a hídépítés[131] ügyének támogatása szinte az első pillanattól kezdve élénkítőleg hatott az uradalmi gazdálkodásra. (A Lánchíd-szerződés aláírásában és 1842-ben az alapkő letételében elsőrendű fontosságú volt a nádor részvétele.[132])

Gazdálkodási újításainak ismert helyszíneit, Alcsútot és Kisjenőt Schedel Ferenc már József nádor halálakor a magyar gazdák Mekkájának nevezte, melyek „*gazdasági ösmereteinek, mint gyakorlati tapintatának emlékei: s példányai egyszersmind annak, mint lehetne e termékeny hazában a haszonnal egyesíteni a szépet*".[133]

A főváros fejlesztéséhez, illetve a városi közparkok fejlesztési divatjához egyaránt kapcsolódnak József nádor parkjai és erdőtelepítései. Csak a fővárosban ő kezdeményezte a Margitsziget, a budavári várkert, a Nádorkert, a Városliget, a Széchenyi tér és a Múzeum-kert befásítását.[134] A korszak valóságos divatja, a fásítás, ezen belül József nádor életében és kerttervezői elképzeléseiben is többféle fa, illetve facsoport megtelepítését hozta: először a platán (Margitsziget, Alcsút), majd a törökmogyoró, a juharfélék, a tulipánfa, majd kissé később a fenyőfélék után például a fekete dió, valamint az örökzöldek.[135]

József Antal főherceg befektetői bátorságának, szaktudásának és népboldogító, gazdaságfejlesztő indulatának elsőrendű fontosságot tulajdonítottak értékelői. „*Az alcsúti és a kisjenői birtokba volt szíve nagy összegeket beleinvesztálni…. De szereti az ő munkásait, jobbágyainak rendes lakást építtet, még a mozgó jószág is rendes istállót kap. Jobbágyainak annyi földet juttat, hogy bőven élhetnek, az úrbéri kötelezettség java részét eltörli*".[136]

Az egykorú források és az ezutániak is első fejlesztésekként írják le a nádori uradalmakat. „*Az okszerű gazdászat terén ő maga ment elöl fényes példával. Alcsút és Kis Jenő uradalmaiban valódi mintagazdaságokat állított fel a jószágkezelés és ésszerű gazdálkodás szempontjából, s egyegy elhagyott sivatagból pár év alatt paradicsomot tudott alkotni*".[137]

Az utólagos, az ezredéves kiállítás kapcsán látottakat és az ugyanekkor kiadott uradalomtörténetet[138] ismertető és összefogalaló leírásban Clair Vilmos érdekesen foglalja össze az uradalmak egymást kiegészítő adottságait. „*Alcsuthon ….inkább a szemtermelést, Kis Jenőn – ahol az uradalomnak majdnem fele a talajszerkezet és a fekvés miatt eke alá nem fogható – az állattenyésztést, Pilis-Csabán az erdőgazdaságot, a bánkúti uradalomban pedig a növénytermelést forszírozzák*".[139] Megjegyzésként kívánkozik ide, hogy bár Bánkút József nádor birtokaihoz tartozott, a kisjenői uradalommal kezelték, s csak 1878-ban szűnt meg bérleti kezelése,[140] híres bérlője, Wodianer Sámuel kezdte itt a dohánykertészet kialkítását.[141] Az uradalom okszerű átalakításában, azaz a kornak megfelelő modernizációjában az alcsúti és a kisjenői uradalmak játszották a főszerepet József Antal és József Károly főhercegek idejében: ezzel magyarázható ismertségük, a korabeli sajtó és a gazdasági szakirodalom mérhetetlen érdeklődése.

József nádor számos hivatalos tisztségében, valamint a fejlesztésekkel létrejött intézmények élén betöltött vezető szerepében hivatala fél évszázada alatt számtalan közismert fontos lépés történt. Nem kapott azonban kellő figyelmet a nemzeti értékek és általában a régiségek megbecsülésének példamutató vonulata. Dolgozatomnak ennek kifejtése természetesen nem is tárgya, megjegyzésre azonban érdemes néhány. Például az, hogy a napóleoni háborúk fenyegetése miatt kezdeményezésére menekítették a koronázási ékszereket Munkácsra, az állami pénzvagyont Eszékre, a nemzeti gyűjteményt pedig Nagyváradra.[142] (A korona más források szerint Egerbe menekült.[143]) A székesfehérvári Nemzeti Emlékhely első támogatójaként kezdeményezte a Szent István-szarkofág Nemzeti Múzeumba szállítását 1814-ben az ország első és egyetlen múzeuma eszméjének megfelelően.[144]

---

131 NÁNAY 2015; LESTYÁN 1943, 44; ESTÓK 2016, 14–23; HEGEDŰS 2008, 9.
132 HEGEDŰS 2008.
133 SCHEDEL (TOLNAY) 1943, számozatlan: 1–11.
134 SZÁMADÓ 1911, I. 197–204, 202–203.
135 RAPAICS 1940, 199–200, 234.
136 VÉRTES 1925, 77.
137 *József főherczeg Magyarország volt nádora*. Vasárnapi Újság XIII. 1866. február 4. 63.
138 LIBITS 1896.
139 CLAIR 1896, I. 146–058.
140 LIBITS 1896, 10.
141 HEGEDŰS 2008, 41.
142 *József főherczeg Magyarország volt nádora*. Vasárnapi Újság XIII. 1866. február 4. 50; F. DÓZSA szerk. 2000, 24.
143 DEMETER 2017, 207.
144 DEMETER 2017, 219.

Itt kell röviden kitérnünk a nádor fehérvári jelenlétére és szerepére Székesfehérvár belvárosi képének átalakításában.

A nádor mint a nemesi fölkelés főkapitánya a napóleoni háború kapcsán meghirdetett mozgósítások és ezek anyagi támogatása miatt többször járt Székesfehérváron. 1809 márciusában jelenlétében a vármegye és a város együttes közgyűlése jelentős pénzügyi segítséget ajánlott fel a hadszervezéshez, amit a nádor az uralkodóhoz írt jelentésében külön is kiemelt.[145] Felszerelték és kiállították a város és a megye inszurrekciós hadát. Katonáink egy része a fő hadszíntéren (pl. a győri csatában 1809. június 14-én), a visszavonulásban és a demarkációs vonal körüli harcokban vett részt.[146]

A városiak nagy rémületére a francia hadsereg háromezres lovas egysége a fő hadszíntéren aratott siker után június 29-én megérkezett Székesfehérvárra is. Szerencsére csak néhány napig állomásoztak a vásárálláson, s miután a város felkészült ellátásukra, nagyobb atrocitások nélkül vonultak el.[147]

A város védelmét ekkor már a nádor ajánlására, majd rendeletére a már 1806-ban létrehozott városi polgári őrség látta el. Ennek felállítása és felszerelése különösen ebben a háborús helyzetben, a haderő kivonulása után lett kulcsfontosságú.[148] A városi őrsereg fenntartását ezután is vállalta a helyhatóság, így 1810-től már állományát a csatatérről hazatértekkel kiegészítve alapja lett a Polgárőrségnek. József nádor személyesen vett részt a város polgári katonasága zászlószentelési ünnepségén 1810. június 7-én, a Marich-házban szállt meg.[149]

Az 1809. évi októberi békekötés után az inszurgensek főhadiszállását József nádor Székesfehérvárra helyezte, itt rendezték meg az utolsó hadi szemlét.[150] 1809. november elejére a város térségébe vonták össze a csapatokat, és a dandárparancsnokságokat is a városba helyezték. November 16-án a király Zámoly felől érkezett. Három napos hadgyakorlatot tartottak Ferenc császár és király, az összevont hadsereg fővezére és testvére, a nádor, az inszurrekciós had főkapitánya jelenlétében. 17-én Börgöndpusztánál folyt a hadgyakorlat, 18-án tüzérségi bemutató, 19-én a szőlőhegy mögött pedig a lovas ezredek szemléje következett. A fővezérek november 19-én a hadi szemle után a városházát, a hivatalokat és a börtönöket is megtekintették.[151] Ez volt a nemesi felkelés utolsó szemléje, hiszen ezt a haderőt az uralkodó többé nem hívta össze.

A szemle után, még József nádor jelenlétében és tanácsára nézték meg a helyszínt a Belváros fő tengelyének kiegyenesítése és szélesítése tervével. A régi bástyán belül álló két ház megvásárlásához a város gyűjtést rendezett, majd ezeket és a bástyát lebontották. Helyükön megnyílt az Új Budai kapu, a kiegyenesített és szélesített utca pedig a Budai külvárosig egyenesen folytatódott.[152] A kapu megmaradt bástyatornyára 1810-ben került fel egy latin nyelvű tábla, amely az 1809. november 17-18-19-én összegyűlt 15 ezer fős nemes lovasság megszemlélésének állít emléket, s egyben a „*legjobb király legjobb testvérének, Magyarország nádorának*". A felirat szerint a bővített kaput hivatalosan és József főherceg engedelmével Nádor-kapunak nevezték el.[153] A kapu új elnevezése nem lett népszerű, a Belváros főutcáját azonban előbb Palatinális, majd Nádor utcának nevezték. A kaputornyot 1872 februárjában már nagyon rossz állapotban bontották le, a helyén épült kávéházra (Elite, Hungária) került a tábla a Nádor utca és a Várkapu utca találkozásánál. Onnan áthozva az emléktáblát ma is láthatjuk, ugyanis az azt kiegészítő magyar nyelvű táblával együtt 1935-ben a szemináriumi templom Kossuth utcai falára helyezték át.

A Napóleon elleni háborúval függ össze az új kaszárnya építése 1806-ban.[154] A Polgárőrséggel kapcsolatban pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy ez lett szilárd alapja az 1848-as Nemzetőrségnek.

József nádor tevékenységének eredményeit Erba Odescalchi Sándor híven összefoglalva, a magyar reformkor vonatkozásában így összegzi: „…*kitörölhetetelenül beírta nevét a reformkorát élő Magyarország történetébe. Mint a Napóleon ellen felállított utolsó magyar nemesi felkelés főparancsnoka nem aratott hadvezéri babérokat, annál többet tett a béke műveiben és Széchenyi István gróf eszméinek megvalósításában*".[155]

József nádor érdemeinek elismerésével halála után senki sem fukarkodott. Igen jellemző, hogy az V. Ferdinánd (magyar király 1830–1848; osztrák császár is 1835–1848) által szentesített, a magyar királyság különállását megerősí-

145 VIZI 2014, 167; DEMETER 2017, 207.
146 VIZI 2014, 159–222.
147 VIZI 2014, 198.
148 VIZI 2014, 156–157, 169–171.
149 VIZI 2014, 214–215.
150 DOMANOVSZKY 1944, I. 300–302; TIHANYI 2009, 15.
151 VIZI 2014, 205–210.
152 VIZI 2000, 63–87; DEMETER 2017, 50–51.
153 VIZI 2014, 210–211.
154 KÁLLAY 1988, 233; VIZI 2014, 138.
155 ERBA ODESCALCHI 1991, 398.

tő áprilisi törvények első pontjában „dicsőült József nádor" emlékét (1848. évi I. tc.) iktatták törvénybe.[156] Az életmű megítélésének epilógusaként érdemes idézni Lestyán Sándor megállapítását a József nádor-szobor – egyébként a viták miatt igen kései, a kiegyezés utáni – 1869. április 25-én történt felavatása alkalmából. „*A nádor haló poraiban is a nemzet és az uralkodó közötti megértés útját egyengette. Szobra leleplezési ünnepén részt vett a királyi pár. Ennek nagy politikai horderejét mindenki érezte: az alkotmányossá lett király és családja együtt ünnepelt a nemzettel*".[157] Johann Halbig alkotása a nádort a Szent István-rend díszornátusában ábrázolja, ahogyan Barabás Miklós 1846-ban készült ismert festménye is (nem véletlen talán, hogy Barabás a szobrászt tanácsokkal segítette). A szoborállítás elhatározása utáni 22. évben felavatott szobor ünnepségén a nádor fia, József Károly főherceg is részt vett,[158] s még időben értesíthette a kiegyezésről és az Andrássy-kormány kinevezéséről féltestvérét, Isván nádort is. (István halála: 1867. február 19.)

József nádor halálakor István (a második feleségtől) és József (a harmadik feleségtől) főherceg örökölt. István legfontosabb öröksége a nádori tisztséggel járó jövedelmek (apja fizetéséhez képest jócskán megemelve), illetve apja és anyja utáni birtokai. Fontos tudnunk, hogy apja utáni birtokait emigrációban élve, a szabadságharc leverése után visszakapta, jövedelmeiket élvezte haláláig, bár haza többé nem jöhetett. Egész további életét a forradalmak leggazdagabb emigránsaként élte.[159]

2.3.3. István nádor (1847–1848)

István (Ferenc Viktor, Buda, 1817 – Menton, 1867; Csehország kormányzója: 1843–47-ig, Magyarország helytartója: 1847. január közepétől, Pest vármegye főispánja, beiktatása: 1847. október 6.) Magyarország utolsó nádora: 1847. november 12.–1848. szeptember 25. között, mindössze 10 hónapig. Megítélésének bizonytalanságát mutatják egy újságcikkben felsorolt elnevezései: „*Előbb Palatinus Pista, aztán István nádor, végül a schaumburgi remete*".[160] Fontos felfigyelnünk a változásra: József nádor első fia nem apja nevét vitte tovább. A hagyomány úgy tartotta, hogy a nádor választásában első szent királyunk tisztelete játszott szerepet, ahogyan a Szent István-napi körmenet megtartását is ezért kezdeményezte, s annak élén, a hercegprímás után haladt.[161]

István főherceg helytartótanácsi beiktatásának háromnapos ünnepe valóságos diadalmenet volt, egyszerre mutatta meg a főherceg apjától gyökeresen eltérő királyi pompához való vonzódását, illetve az öreg nádor életművének eredményeit. 1847. augusztus 31-én este a színházi előadás a nemrég megzenésített *Himnusszal* kezdődött, és a *Szózattal* végződött, majd az épülő Lánchídról tűzijátékot rendeztek. Másnap István főherceg nyitotta meg a Pest-Szolnok közötti vasúti pályát, s végigutazott a próbaúton.[162]

István nádor az 1848-as szabadságharcban való szerepe miatt császári tiltásra november 23-án távozott Magyarországról, és másnap a nádori tisztségről lemondott. Bécset is elhagyni kényszerült, október 11-én anyai örökségébe, a Frankfurhoz közeli Schaumburgba küldték,[163] Bécsbe is csak egyszer, Rudolf trónörökös keresztelőjére (1858) térhetett vissza. Magyarországra csak halála után: a nádori kriptába temették 1867. március 2-án.[164] Ikertestvére Hermina Mária Amália (megh. 1842) is itt nyugszik.

Kisgyermekként a nagymama nevelte Schaumburgban, utána Alcsúton a nádor harmadik felesége, immár „Palatinus Pista"-ként. Itt már együtt nevelkedett a harmadik feleségtől származó József Károllyal. Itteni népszerűsége nagyban hozzájárult István nádor általános lelkes megítélésében. „*Az alcsúti nép imádattal függött a palatinus családon, és a jókedvű, pajkos Palatinus Pista kedves és ismert legény volt a faluban is.*"[165]

Jeles szerepet játszott az 1838-as dunai árvízi mentésnél,[166] az első magyar gőzvasút megnyitásakor (1846. július 15-én Pest és Vác között),[167] Batthyány Lajos kormányfővé való kinevezése (1848. március 17.) mint a márciusi törvényes forradalom kulcspontja szerepel István nádor életművében, mind a kortársak munkáiban, mind pedig a legújabb összefoglalásokban egyértelmű pozitív megítéléssel.[168]

---

156 NÁNAY 2015, 59.
157 LESTYÁN 1943, 51.
158 POÓR 1994, 20–21.
159 GERGELY 1989, 142.
160 *A Palatinus udvara*. Vasárnapi Ujság, XV. évf. 1868. augusztus 9. 32. szám. 384.
161 SZVOBODA DOMÁNSZKY szerk. 1997, 82; LUKÁCS 2021, 191.
162 FÓNAGY 2002.
163 SOÓS 2002, 3–21.
164 GERGELY 1989, 146.
165 VÉRTES 1925, 90.
166 SOÓS 2002, 3–21.
167 LESTYÁN 1943, 44.
168 GERGELY 1989, 66–68; NÁNAY 2015, 79–81.

Batthyány Lajos kormányfővé való kinevezése lényegében István nádor magyar történelemben betöltött pozitív szerepének csúcsponja, és egyúttal a családi törvények teljes felrúgását jelenti. A Habsburg család méltán tekintette államcsínynek, a magyar országgyűlési küldöttség pedig teljes sikernek.[169] Ebből a szempontból rendkívül fontos, hogy az állami kárpótlással történő jobbágyfelszabadítást március 23-án már Batthyány hirdette ki miniszterelnöki körlevélben.[170] Az áprilisi törvények szentesítésével, azaz az uralkodó és az országgyűlés jogalkotásával a törvényes forradalom keretében a magyar polgári átalakulást iktatták törvénybe. A pozsonyi szentesítés 1848. április 11-én egyben az utolsó reformországgyűlés bezárását, az egész korszak végét jelentette.

Az első népképviseleti országgyűlés megnyitása (július 2.) kapcsán István nádor a királyi jogok teljes gyakorlására kapott felhatalmazást királyi *alter ego* jogkörében: 1848. június 26. és augusztus 14. között tehát egyfajta nádori államfői pozíciót ért el.[171] A népképviseleti elven választott pesti országgyűlés szeptember 15-én a nádort kérte fel arra, hogy az ország főkapitányaként álljon a hadsereg élére. A fővezérség elfogadásával (hiszen a nádori tisztséggel az csak a nemesi felkelés fővezérségét jelenthette volna) véglegessé vált a szakítás a családi törvényekkel, az udvarral és az összbirodalomi érdekkel. Ám ez az udvari tiltást maga után vonó tett a nádornak a magyar eseményekből való kiiktatását okozta, hiszen szeptember 24-én lemondásra, októberben pedig az ország elhagyására szólították fel. A Jellasiccsal való találkozás elmaradásával a kísérlet teljes sikertelenségbe torkollott, ennek ellenére a fővezér néhány intézkedésével segítette a magyar hadsereg dunántúli védelmi harcának összpontosítását, s így Pákozd melletti sikerét.[172] Csak látszólag más kérdés, hogy az István nádornak tett ígéret és az áprilisi törvények szentesítése V. Ferdinánd lemondatásához is elvezetett: helyette unokaöccse, az akkor 18 éves Ferenc József került a császári trónra, majd az 1867. évi kiegyezés következtében a magyar királyi trónra is.

István nádor jövedelmei rövid hivatalviselése alatt egyre nőttek (nádori fizetése csehországi és bécsi hivatalaival 300 ezer ft-ra emelkedett). Apjától és anyjától öröklött birtokai becsértéke elérte a 2,5 milliót. Támogatást kapott a budai nádori palota felújításaira (mindez persze megsemmisült 1849-ben).[173]

Gazdasági intézkedéseiről magyarországi uradalmaival kapcsolatban nincs információnk, hiszen apja halála, 1847 után, rövid nádorsága idején az önálló gazdálkodásba bele sem kezdhetett. Ám mint előbb apja, és mint utóbb öccse is, azonnal belekapott az alcsúti kert átalakításába, pontosabban az angolkert nagyobbításába Müller kertész felügyeletével.[174]

Száműzetése után magyarországi birtokaira nem térhetett vissza, bár jövedelmeiket élvezte. 1860-ban tulajdonaként írták össze az alcsúti uradalmat: 8643 holdas területet, Máriavölgy-, Hatvan-, Göböljárás-, Vérth-Szent-György- és Ginza pusztákkal együtt.[175]

Anyjától örökölt uradalmai felvirágoztatása, iskolái létrehozása, valamint természettudományos teljesítménye azonban híressé vált.[176] 1896-ban (már a nádor halála után) Mészöly Győző alcsúti református pap (1878–1926) idézte föl, hogy előde még mint egykori földesurához fordult István főherceghez: a református templom és a pap javára kért 18 holdnyi adomány földet. A már 1816-tól birtokolt kegyelem-földet tehát István főherceg adományozta az egyháznak. A helyi lelkész erre az iratra úgy hivatkozik, mint a birtokukban levő, magyar nyelvű levélre, és a hátoldalára írt kedvező döntésre. Arról is rendelkezik a német területen, mintegy emigrációban élő főherceg, hogy ezt a szántót a tagosításkor majd annak idején egy tagban adják ki.[177]

Gergely András elemzése alapján István nádor ténykedése egyéni túlzott ambíciói és jellemhibái mellett is pozitív értékelést kaphat.[178] Nánay Mihály összegzése szerint pedig árulónak nem mondható, legfeljebb áldozatnak, hiszen a magyar forradalom előkészítésében és a harcok első néhány napjának folyamán betöltött kétségkívül fontos, katalizátor, segítő szerepe miatt Bécsben nem kitüntetést, hanem száműzetést kapott jutalmul.[179]

Fontos tudnunk azt is, hogy már József nádort „öreg Rákócziként" emlegették a magyar ügy támogatása miatt a császári udvarban, István nádort pedig keményen büntették a családi határozatok figyelmen kívül hagyása miatt. Konzekvens tehát, hogy utódaik (az előbbi fia, az utóbbi testvére) József Károly és József Ágost főherceg pálya-

169 GERGELY 1989, 60.
170 GERGELY 1989, 61.
171 GERGELY 1989, 71, 91.
172 GERGELY 1989, 120–126; DEMETER 1998, 37.
173 GERGELY 1989, 39–40.
174 TAKÁCS 2017, 74–75.
175 FARKAS főszerk. 1997, 398.
176 NÁNAY 2015, 89–90.
177 MÉSZÖLY 1896, 876.
178 GERGELY 1989, 125–127.
179 NÁNAY 2015, 91.

futásával kapcsolatban is a gyanakvó és ellenséges Albrecht főherceg (a Károly főherceg, az „Asperni győző"-től származott tescheni ág családfője), a birodalmi katonai ügyek irányítóinak nézőpontja győzött: csak minél távolabb a politikától, inkább legyenek katonák.[180]

1867-ben István elhunytával (1867. február 19.) a magyarországi javak egyedüli örököse féltestvére, József Károly lett. Iratait is ráhagyta, tehát Alcsútra kerültek, 1944 után az alcsúti tűzzel pusztultak el.[181]

Erre az átmeneti korra, amíg a birtokok jövedelmeit István élvezte, de nem lakott itt, érdekes fényt vet József Károly birtokba helyezése 1867-ben, István halála után. Alcsút „*1848 óta – a viszonyok változása miatt – nem részesülhetett azon kiváló gondban, mint azelőtt. De mostmár újra föllelte Alcsút a maga Józsefét, s nem csal úgyhiszem a remény, hogy 20 év akaratlan mulasztásai sokszorosan helyre lesznek pótolva*".[182] Alcsút új Józsefe pedig József Károly volt. (A következő korszak tárgyalására a következő tanulmányban kerülhet sor.)

3. A vízrendezés József Antal nádor központi és uradalmi programjában

A vízrendezés József nádor központi országfejlesztő porgramjában általában is dobogós helyen szerepelt. A 18. század utolsó éveiben az 1795-ös, valamint az 1798-as pesti árvizek, és a nyomukban folytatott gátépítések erre irányították figyelmét,[183] a nagy pesti árvíz 1838-ban pedig Pest újjáépítését vonta maga után, ami a nádor további életére kemény, de örömteli feladatokat adott.

A vízrendezés általános fontosságát József nádor saját uradalmai vonatkozásán kívül is felismerte. Igen jellemző, hogy a Sárvíz új medrének kialakítását, azaz a környék vízrendezését a 18. század végén tekintélyével és támogatásával sikerült kimozdítani a holtpontról,[184] pedig azt már az 1764. évi országgyűlésen Székesfehérvár sikerrel kezdeményezte. Az elkezdődő munka a század legnagyobb vízrendezési vállalkozása lett, s természetesen nem csupán Székesfehérvárt érintette.

Böhm Ferenc dolgozta ki a környék vízmentesítésének mérnöki programját, amelyet egy évszázad alatt hajtottak végre.[185] A Sárvíz teljes hosszában és a Balatont illetően is az övcsatornás megoldást alkalmazta, mely akkor európai vonatkozásban is jelentős vízmérnöki teljesítménynek számított.[186] Böhm Ferenc terve volt az első, egész tájegységet átfogó vízrendezés Magyarországon, amelynek középpontjában Székesfehérvár kezdeményezése állt.

A terv készen volt tehát, ám csak nádori segítséggel, 1797-ben jöhetett létre az első magyarországi vízi társulat, a Sárvízi Nádor-csatorna Társulat[187] (utóda a Nádorcsatorna Ármentesítő Társulat). 1807-től már a törvények is engedélyezték, hogy a közhasznú vízrendezési munkákra társulatokat szervezzenek. A sárvízi mérnöki munkákra Beszédes Józsefet (1786–1852) 1811-től, a munkák vezetésére 1819-től alkalmazták.[188] Tizennégy évig állt a munkák élén. Ő volt a Magyar Tudományos Akadémia első mérnök tagja.[189]

Beszédes jelentős mérnöki életműve lényegében végig összekapcsolódik József nádor szervezőmunkájával. E kapcsolatban nyilván a nádor volt az egész vízrendezés-ügy fő támogatója, mecénása, saját uradalmai vonatkozásában a megrendelő. Beszédes pedig az ötletadó, a feladatok tudós megoldója és a végrehajtási munkák helybeli vezetője.

Beszédes József 1836-ban a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertette saját tapasztalatai és előző munkái nyomán kialakult vízszabályozási tervét József főhercegnek alánlva. Aláírásában, titulusában is látszik, hogy már a főhercegi uradalmak vízmentesítésében is sokat haladtak. Művét Beszédes József sárvízi, balatoni, kőrösi igazgató, vízmérnök titulussal zárta.[190]

A József nádor által átalakított uradalmakban a legnagyobb befektetéssel a vízrendezési (árvízmentesítés, lecsapolás, gátépítés stb) munkák jártak. A kisjenői uradalomban (a Körösök és a Tőz), a tiszaszentmiklósiban (a Tisza, a Maros és az Aranka), illetve az alcsútiban (helyi vízfolyásokon csatornázás, mocsár- és vadvízlecsapolás[191]) vált szükségessé.

---

180 NÁNAY 2016, 25.
181 HANKÓ–KISZELY 1990, 127.
182 E.I. 1868, 626.
183 VÉRTES 1925, 64.
184 DEMETER 1997, 169–175, 170–171.
185 DEMETER 2017, 192.
186 DEMETER 1997, 169–175.
187 A NÁDOR-CSATORNA 1897, 10.
188 DEMETER 1997, 169–175.
189 SZABÓ szerk. 2003, 6–7.
190 BESZÉDES 1836, 62–74.
191 MÉREI 1948, 64.

Beszédes József Mérnöki irányzatok[192] című művében 1843-ban érdekes összefüggésekről ír: ezek középpontjában lényegében József nádor döntései állottak. Leírta, hogy 1810-ben a sárvízi munkákat ismét ki kellett mozdítani a holtpontról: a nádor megszemlélte a Sárvíz környékét, és a birtokosokat szeptember 11-ére Simontornyára hívta össze az addig sikertelen egyeztetésre.[193] Ezután nevezték ki a mérnököt a munkák irányítójává. A kiadványban felsorolja az Arad megyei tervezett és még feltétlenül szükséges vízimalmokat, zúgókat és vízosztó épületeket: ilyet említ az alcsúti uradalomban a vérti patakon.[194]

Török János könyve is említi a kinzai majortól a gyúrói határig húzódó szabályozott völgyet, rajta két malommal, az egyiknél kialakított juhúsztatóval.[195] A kiküldött bizottságnak feltűnt a metszett kövekből rakott, a vérti patakhoz képest óriási vízosztó mű. Csak utóbb derült ki, hogy az próba volt kicsiben, szinte ide nem illő modell „a nádor Arad megyei jószágain" a Körös szabályozására.[196]

Beszédes 1843-as művében szívesen utalt vissza erre – és idézte is Török megjegyzését –, hogy valóban a vérti mű lett a kisérleti terep az Arad megyei munkákhoz. Újabb összefüggést is leír: „*Hörmann Keresztély (fő-herczeg nádor uradalmi jószágigazgatója) nagy támogatója volt annak, hogy a fővároshoz közel mutassák be a vízosztómű és a szabályozás példáját*", azért, hogy az ide látogatók megnézhessék. Így alakult ki az alcsút-vérti vízosztó. „*Ennek helyén azelőtt nádas tó és gát volt, melly a vizet felülcsapó 7 lábnyi átmérőjű két vizes kerék malomra szorította. A gát helyett vízosztó épület-malom és kiszárító csatorna alkalmaztatott, a vizes kerekek átmérője 7 lábról 14 lábra alább ásta alá. … 1833-ban Hörmann úr és én Aradra mentünk ottani dolgainkra.*" Ott egy váratlan vízbetörést az építők nem tudtak megoldani. „*Hörmann úr megjöveteléig, ki is mint honunkban a leggyakorlottabb gazda vezér nem ijedt el, hanem negyven gránátos izmos katonát hozatott a munkához, ezeknek ottlakást, ételt, italt bőven adva, éjjel s nappal sürgetve dolgoztatott, s íme meglett a vízosztó, melly ha nincs nem lesz aradi malom-csatorna.*" A siker után alakult meg a társulat, a munkát 1834-től Hörmann vezette.[197]

A munkában a mérnök közölte az 1833-ban kezdett az „Arad vármegyében folyó Fehér Körösből vonandó Malom csatorna iránt kötött részvény egyesületi szerződést", melyet a főherceg felhatalmazásával a kisjenői uradalom ügyésze írt alá.[198] (Ahogy a megvalósult vérti csatornázás és a vízosztó mintául szolgált az Arad megyei malomcsatornához, úgy mindkettő mintája lesz Beszédes grandiózus tervéhez: a Duna-Tisza összekapcsolási csatorna megvalósításához. Ez lett volna a Duna-tiszai hajózható nagy csatorna: Pesttől a soroksári Duna-ágon Csongrádnál, illetve Szegednél a Tiszáig.)[199]

Beszédes József halála után összegezték a mérnök életművét: kiemelve sárvízi szabályozását, amelyből több különböző környékbeli munkája fakadt (az Esterházy uradalom vízmérnöki munkája, a környékbeli bozótok lecsapolása). A sárvízi munkák vezetői pozíciójából sikerült megvalósítania 1836-ra Böhm Ferenc 1772-ben kidolgozott övcsatornás lecsapolási programját, melynek központjában Székesfehérvár vízmentesítése állt.

Ezután is jelentős munkákba kapcsolódott be: a Sió-Kapos-Balaton, majd a Körösök vízlevezetésének Arad megyei programjaiba, illetve az 1840-es évek vasútépítéssel kapcsolatos vízlevezetési mukájába is.[200]

1818 és 1824 között Huszár Mátyás vezetésével, József nádor pézügyi támogatásával elkészült a Körös-Berettyó-vidék vízrajzi felmérésének nagy jelentőségű munkája, amelynek alapján a Körösöket, s ezzel József nádor kisjenői uradalmát érintő munkálatok is megkezdődhettek.[201] 1832-től Beszédes elsőként a Fehér-Körösön nagy árvízveszélyt jelentő malomgátak felszámolásával foglalkozott, majd 1840-ig megépült a Fehér-körösi József nádor Malomcsatorna, Magyarország első kizárólag ipari célú csatornája. A csatorna a Fehér-Körösből Buttyinnál ágazott ki, és Gyulavarsándnál torkollott vissza több mint 91 kilométeren (ebből 13 km érintette a kisjenői uradalmat), előbb csak 15, később 24 malmot működtetett.[202]

A kisjenői uradalom 1864-es ismertetése kiemeli, hogy az uradalom kialakítását a vízszabályozás hatalmas munkája előzte meg, hiszen a Fehér-Körös, illetve a Tőzzel egyesült Fekete-Körös majdnem párhuzamosan szeli át, és szelik ketté a kisjenői uradalom területét (majd egyesülve ömlenek a Tiszába).[203] Ismertetésünk a vízvédelmet

192 BESZÉDES 1843.
193 BESZÉDES 1843, 29–30.
194 BESZÉDES 1843, 17.
195 TÖRÖK 1841, 115–116.
196 TÖRÖK 1841, 222.
197 BESZÉDES 1843, 103.
198 BESZÉDES 1843, 23–27.
199 BESZÉDES 1843, 138–147.
200 *Beszédes József (1789–1851)* Vasárnapi Ujság XXXIII. évf. 1866. 17.szám. 197–198.
201 HEGEDŰS 2008, 31.
202 HEGEDŰS 2008, 45.
203 PETERDY 1864, 5.

joggal tekinti a sikeres uradalmi gazdálkodást megalapozó beruházásnak.[204] 1840-re elkészült a Malomcsatorna, amelybe a vizet 1840. november 5-én eresztették.[205] A nádor kezdeményezte részvénytársaság keretében 1833–1840 között épült meg a mű. 1850-re szabályozták, még Beszédes vezetésével a három folyót, de még tovább is készültek a vízvédelmi töltések. A munkálatokat ekkor már Beszédes Kázmér vezette.[206] A jószágismertetés írásakor a munkák már állami segítséggel folytatódtak, s a hangsúly a töltések javítására került.[207]

Az 1896-os uradalomleírás[208] – miután ez az összes akkor kezelt uradalmat vizsgálja – kiemeli, hogy a vízrendezéssel való foglalkozást először az 1816-ban a Tisza és a Maros mentén pusztított nagy árvíz okozta: a két folyó árja 400 ezer kh-on pusztított Torontál vármegyében. Ekkor kezdték az árvízvédelmi töltések építését. A különböző fennhatóság alatt szervezett társulati munkák lényegében a tiszaszentmiklósi uradalmi érdekeltség teljes fennállása alatt érintették az uradalmat, 1866-ra is csupán addig jutottak azonban, hogy mintegy 344 ezer kh-at ártérré nyilvánítottak. Ezzel együtt a töltések építése is folyt, de a jelentősebb árvizek rendszeresen okoztak töltésszakadásokat, az 1855-ös olyan jelentőset, hogy az egész ártér hajózhatóvá vált.[209]

1855-ben a Mezei gazdaság könyvében kifejtették, hogy a Tisza melletti töltéseket Torontál vármegye finanszírozta, a Tisza- és a Maros-mente csatornáit és az Aranka partjára épített gátakat vízmentesítő társulat tagjaként a nádor tetemes befektetése is segítette. A gátakkal vízmentesített területből egyre többet (1855-ös számítás szerint 1600 négyszögöles holdakban számolva 7200 holdat) hasznosíthattak a bérleti gazdaságok rétként, legelőként és szántóföldként, jelentős volt a nád- és a sásvágás bevétele is.[210]

A Tisza szabályozási költségeiből 1895-ig az uradalom 129 ezer forintot költött, az ártéri területek kisajátításából és a kártérítésből mintegy 4600 forint jött be. Az Aranka folyó szabályozására és a vízvédelmi töltés építésére 1881-ben alakult társaság. Ebből az uradalom a társulati terhek mintegy 1%-át viselte.[211]

A tiszaszentmiklósi uradalom kisbérleti keretek között fejezte be gazdálkodását: ilyen formában 1898-ban József Károly főherceg egyezett meg a banki értékesítésben 15 évi törlesztéssel.

Az Arad vármegyei szabályozások sokkal nagyobb mértékben érintették a főhercegi uradalmat.

Az 1896-os leírás, részletezve az előző korszakok munkálatait, a folyamat összegzéseként ismerteti, hogy az 1880-as években már árvízmentesítő és belvízszabályozó munkák folytak. Érdekesen világít rá, hogy a társulat nevében már Arad és Békés vármegyék szerepelnek, főleg töltésépítésről van szó, a kiadások között pedig az egész mentesítendő területre jelentős kölcsöntartozás jelenik meg. A késői adatokban látszik egy olyan tendencia, hogy a bánkúti területre került át a hangsúly, és már újtípusú, az „Arad-csanádi öntözőcsatorna" szervezetébe kapcsolódva a kéthalmi kerületben 200, a bánkútiban pedig 400 holdat öntözhetnek majd. A gazdasági tervek szerint ezzel az öntővíz-mennyiséggel Kéthalom szikesein rizst termelhetnek. „*Bánkút talaján pedig pompás réteket létesíthetünk, melyekkel azután ezen birtoktesten a hazai viszonyok megengedte belterjes gazdálkodást a legmagasabb niveaura emelhetjük*".[212]

Összegzésül elmondható, hogy József Antal nádor vízrendezést érintő tettei és eredményei mind országos vonatkozásban, mind uradalmait érintően alapvetőnek tekintendők, és nagy költségeket igényeltek. A munkálatok következő fázisait József Károly főherceg folytatta. A főhercegi uradalmak környékén a régiós vízrendezési törekvéseket érdekkörébe vonva a kultúrtáj kialatításának folyamata zajlott, s ez végülis napjainkig meghatározza ezeket a területeket (még akkor is, ha nagy részük a trianoni döntés miatt távolra került a fejlesztésektől).

[204] PETERDY 1864, 6–12.
[205] PETERDY 1864, 6–7.
[206] PETERDY 1864, 10.
[207] PETERDY 1864, 11.
[208] LIBITS 1896.
[209] LIBITS 1896, 88–89.
[210] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 425.
[211] LIBITS 1896, 90–91.
[212] LIBITS 1896, 84.

4. Alcsút birtoklása 1819–1867

4.1. József Antal főherceg birtokainak gyarapodása

A Habsburg család később nádori ágának magyarországi birtoklása természetesen már az első nádor, Sándor Lipót esetében felmerült. Az évszázadokon átívelő birtokszerzési lehetőséget még ebben a késői esetben is a török hódítás után „fegyverrel szerzett" és elnépteledett területek királyi birtoklása tette lehetővé, az időbeli távolságot segítette II. József 1782. évi rendelete bizonyos szerzetesrendek megszüntetéséről és vagyonuk Vallásalapba való kebelezéséről. Acsa és Alcsút ennek nyomán került a Vallásalap kezelésébe Acsai uradalom néven, majd ezt lehetett elcserélni. A nádori jövedelem és a Habsburg családi apanázs, valamint az idővel már termelő uradalmak jövedelme természetesen megteremtette további vásárlások és a modernizálás feltételeit is. Ebből a szempontból jól megfigyelhető, hogy a nagy befektetést, az uradalmi gazdálkodás beállítását elsősorban a királyi családhoz családilag (például a palatinus családja, vagy a szász-tescheni főhercegé), illetve hivataluk miatt közel állók tudták először megszervezni. Ez a folyamat a Dunántúlon kezdődött, és a gazdálkodás szempontjából a juhászat modernizálásával kapcsolódott össze.[213] Ugyanezek a birtokosok kezén átalakított mintagazdaságok kezdték a gazdálkodás vezérlő elvévé avatni a haszonszerzést.[214]

A területek birtoklása és a termelés szempontjából József Antal esetében már a Sándor Lipóttól rámaradt Piliscsaba és a Margitsziget, az Alekszandra Pavlovna kedvéért vásárolt pilisi mulatóhelyekkel, valamint Üröm haszonvételeivel foglalkozni kellett.[215]

1811-től egyes források szerint József nádor az acsai uradalmat bérletben bírta.[216] Tiszaszentmiklóson 1816-ban a mezőgazdasági irodalom a gazdasági javítások elkezdését regisztrálta.[217] Így érthető az az adatunk, hogy a nádori uradalmak központi kormányzását már 1816-ban megszervezték.[218]

A nádori család az alcsúti uradalmat 1819-től, a kastélyt 1827-től 1944-ig használta. Az uradalom természetesen a pálosok kezén, illetve a Vallásalaphoz tartozva is hasznot hozott, és ellátta az ott élőket is. Az 1819-es átvételkor a 3336 holdas uradalom teljes bevétele 3822 ft. volt.[219] A bevételek az allodiális művelési terület hasznából, a jobbágyok kilencedéből és cenzusából, illetve robotos munkájából, a vendégfogadó és a mészárszék bérletéből származtak, terhet az uradalmi ház, az ispánház, illetve a hajdú- és erdészlak fenntartása, a szerződésesek, és a gazdasági, valamint a belső személyzet fizetése jelentett.

József Antal főherceg nádor második házassága alkalmával (1815) Ferenc császártól 100 ezer ft. évi jövedelmet nyert, és új javadalmakra is jelentkezhetett. Három igen elhanyagolt uradalom: az acsai uradalom Alcsútra átnevezve, Kisjenő és Tiszaszentmiklós került birtokába. A harmadik házasságkötés örömére történt végleges döntés I. Ferenc 1819-es adományáról, melyet azonban csak V. Ferdinánd erősített meg, bár tudjuk, hogy a birtokot bérlőként a nádor működtette, jövedelmét használta. Az adománylevél 1836. január 7-én kelt. Eszerint a birtok egyebek mellett a Fejér vármegyei Alcsút és Acsa falura, valamint Hatvan-, Vért- és Szentgyörgypusztára terjed ki.[220]

Az összes nádori birtok jövedelmezőségét 1835-ben mérték fel: Kisjenő Bánkúttal együtt (bár e birtokrész még sokáig bérletben volt) a legtöbb évi jövedelmet hozta (42 ezer ft-ot), Alcsúté volt a következő, évi 20 ezer 700 ft., Tiszaszentmiklósé pedig az utolsó évi 20 ezer 300 ft.-os jövedelemmel. Így az eredeti három adomány évi jövedelme nem tett ki 100 ezer ft-ot, ezért az 1836-os adománylevél az alcsúti és a kisjenői területet kiegészítette.[221]

A felsoroltak közül Alcsút és Kisjenő uradalmának fejlesztése József Antal nádor, majd fia, József Károly főherceg idejében elsőséget élvezett, éppen ezek modernizálásának elhúzódása, valamint szinte szakadatlan fejlesztése miatt döntöttek a század végén Tiszaszentmiklós eladásáról, Martonvásár és Gyapjú kissé elhamarkodott vételéről és eladásáról. József Ágost főherceg kedves kistapolcsányi erdőuradalmát nagyon érdekes folyamattal alakította át vadtenyésztésre. A kiemelkedő gazdasági egységek adataival, először a nádori időkben – azaz 1867-ig – e tanulmányban külön foglalkozom.

---

213 ÁGOSTON 1913, 232, 287–298; DEMETER 2020, 223–257.
214 BOROTVÁS-NAGY 1938, 89.
215 LIBITS 1896, 1.
216 CLAIR 1896, I. 146–158; LIBITS 1896.
217 MÉREI 1948, 68.
218 CLAIR 1896, I. 146–158.
219 KÁLLAY 1979, 118.
220 ERDŐS–KELEMEN 1996, 42.
221 LIBITS 1896, 2–3.

4.2. Alcsút birtokba vétele

Alcsút birtokba vétele kapcsán bizonytalanságot táplálva, olykor ellentétes adatok merülnek fel. A szerzők nagy része megelégszik azzal, hogy József Antal főherceg, királyi herceg, nádor 1819-ben jutott az uradalom birtokába. A birtoklás módjában hol egyszerűen az adományozás,[222] hol a vásárlás, hol pedig a birtokcsere fordul elő.[223] Többen említik, hogy Püspökladányt cserélték volna Alcsútra.[224] Az igazság azoknál keresendő, akik még használhatták a múltra vonatkozó adatokat, vagyis az Alcsútra telepített levéltárat, így elsősorban a Libits Adolf jószágkormányzó által összeállított uradalomtörténet lehet döntő. Itt világítják meg, hogy Piliscsaba (a klarisszák után) és Alcsút (a pálosok után) került a Vallásalaphoz, így tehát ezt a szervezetet kellett a császárnak kompenzálni. Ezek királyi elajándékozása miatt a Vallásalapé lett Püspökladány.[225]

A birtokadományozást V. Ferdinánd 1836-ban erősítette meg, s még ezévben a nádort Alcsúton földesúrrá iktatták.[226]

A háromnapos beiktatási ünnepség Károly János okleveles adatai alapján 1836. október 18-ától tartott. A szerző megjegyzi, hogy „*alig volt az országban valamikor ily fényes ily ünnepélyes és annyi ember jelenlétében eszközlött beiktatás*”.[227] A királyt a főispán (Cziráky Antal), a nádort a Helytartótanács titkára (hiszen a nádor volt a tanács elnöke), Waldstein József, az uradalmat pedig a jószágkormányzó és az ügyvéd, Herrmann, másutt névírása Hörmann Keresztély és Ladomerszky Imre képviselte.[228]

A harmadik nap végére, a beiktatás befejezésére vonatkozóan két érdekes adalékkal is szolgált a megye monográfusa. Emlékeztet a beiktatás ünnepélyes hagyományára: „*régi szokás szerint Komáromy János alcsuthi jobbágy és esküdt és Hack Sebő acsai jobbágy felemelték, természetesen a közönség éljenzése között*” az uradalom képviselőjét.

Komáromy János nevének említése alkalmat ad arra, hogy felhívjuk a figyelmet egy naplót író alcsúti gazda feljegyzéseire, amelyben megvilágítja az uradalom kialakításának folyamatát.[229] A naplót Komáromi János (1940–) őse, Komáromi Mihály kezdte írni 1762-es adatokkal.[230] A családfők folytatták, néha nagyobb kihagyással. A nádori családra, birtoklásra és a birtokbavételre, valamint a kastély építkezésére és az uradalom pusztáinak kialakítására vonatkozó részeket István, András és Mihály jegyezte le. A napló természetesen elsősorban a református gazda gazdasági feljegyzése, sok időjárásra vonatkozó adattal (az időjárási adatokat még utólag is összeszedték „*Ráth Mátyás Hírleveléből*”[231]), ám nagy kitekintéssel foglalkozik a településre és a földesúrra vonatkozó tényekkel, sőt tájékozott köztörténeti kérdésekben is.

A feljegyzés szerint 1813-ban a birtok „*a Palatinus kezeire ment*”, lassan visszavették árendába adott részeit, illetve elkezdték a földesúri és jobbágyi földek elkülönítését Alcsúton és Hatvanpusztán. 1817-ben már a prefektus igazgatta a birtokot.[232]

1816-ban jegyzik fel a nádor feleségeként már Hermina anhalti hercegnőt említve: „*Az Palatinus hercegsége feleségestől itt volt Májusban All Csuton, úgyhogy előre összve gyűjtötték az leányokat, úgy instellálták nagy tsifrán*”.[233] 1817-ben mérték ki a kastély helyét, és már égették a téglát Acsán, és bányászták a követ Szentgyörgyön.[234] 1819-ben „*Az Palatinus Hercegsége május 2-dik napján kimondatott Acsának és All Csúthnak örökös urának*”.[235] A következő években megjegyzésre méltónak tartja a napló írója az utak kialakítását, például a kastélyhoz vezető utat és a pusztákra menőket. Az utak mellé kezdik telepíteni a fasorokat, gátakat, a mezőkre pedig a facsoportokat. Az erdőn az utakat szélesítik. 1821-ben mérte ki a mérnök a főutca házsorát, azaz „a nagy házfolyást”.[236] 1823-ban kezdték a „Pókamegi” részen az utakat szántatni és behúzatni, mellettük télen megásatták a fák helyét, majd betelepítették a fasorokat és a Vérti részen a szőlőt. 1827-re készül el Hatvanpuszta majorsága, 1828-ra pedig az ebből leválasztott másik, hiszen „*Palatinus Őhertzegsége parantsolatjából az Pókamege neveztetett Mária völgyének*”.[237]

---

222 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 380.
223 ERDŐS–KELEMEN 1996, 42.
224 THEWREWK 1893, 87.
225 LIBITS 1896, 2.
226 LIBITS 1896, 2, 9; VÉRTES 1925, 77.
227 KÁROLY 1899, 112.
228 VÉRTES 1925, 77–78; ERDŐS–KELEMEN 1996, 42.
229 Komáromi János (született 1940-ben) bocsátotta rendelmezésemre a kéziratos naplót, amiért köszönetet mondok.
230 A KOMÁROMI 1762, 2.
231 A KOMÁROMI 1762, 19.
232 A KOMÁROMI 1762, 14.
233 A KOMÁROMI 1762, 15.
234 A KOMÁROMI 1762, 18.
235 A KOMÁROMI 1762, 33.
236 A KOMÁROMI 1762, 37–54.
237 A KOMÁROMI 1762, 74.

Az elnevezéssel kapcsolatban több magyarázat merült fel. A legrégebbi a Szent Istvánhoz köthető mondabeli magyarázat, amely szerint Alcsút és Bicske között határozta el első királyunk országának Szűz Mária tiszteletére való felajánlását.[238] (Ezt a mondai elemet erősítheti, hogy Mária főhercegnő (1867–1932) özvegységében Alcsútra húzódva, „*a Hatvan- és Göböljárás felé vezető utak találkozásánál az öreg lombos fák koronái alatt művészi becsű kőfeszületet emeltetett*".[239])

Pesty Frigyes helynévgyűjteményében a helyi jegyző és a bíró szerint a „*megboldogult Náder Mária nevű lányáról*" kapta nevét a régi Hatvanpusztáról leválasztott major.[240] Szerintem pedig ez egyszerű félreolvasás, mégpedig valószínűleg az adatszolgáltatók részéről, hiszen ugyanezt közli Nagy Lajos is 1972-ben.[241] A másik itt-ott felmerülő magyarázat is sántít: miszerint a völgyet, a nádor Mária Henrietta nevű lányáról nevezték volna el.[242] Szigorúan véve az időrendet, az 1828-as átnevezés nem származhatott az 1836-ban született Mária Henrietta nevéről. Ő egyébként nevezetes személy, hiszen II. Lipót belga király felesége, s így Stefánia főhercegnő édesanyja (azaz Rudolf trónörökös, majd utóbb Lónyay Elemér anyósa volt).[243] Mária Henrietta nevét egyébként az alcsúti kertben a nyírfával beültetett Mária Henrietta-berek örökítette meg.

Az uradalmat először 1841-ben leíró Török János is a platánsorral szegélyezett úton elérhető 'máriavölgyi Párkról' szól, tehát a major nevét a völgy földrajzi nevéből eredeztette.[244] Ugyancsak a völgy neve szerepel a névadásban az uradalmat rögzítő korai kéziratos térképeken: Mária völgy, vallis Mariannae megnevezések alatt.[245] Szerintem azonban utalhat a völgy és a major neve is a nádor harmadik felesége, Mária Dorottya (1797–1855) tiszteletére, illetve az is szokásos, hogy az eredetileg meglévő földrajzi név később a főhercegnő nevével azonosult.

A Komáromi-napló szerint az új majorban még 1828-ban a régi házat elbontották, és megkezdődött az új építése és a Réz-hegy mellett a mulatóhely kiképzése.[246] 1836-ban jegyzik meg, hogy „*Őhertzegsége tartott ősszel installációt és ekkor nyerte meg tökélletessen All Csutot, Szentgyörgyöt, Atsát és több pusztákat*". A kastéllyal a feljegyzések az alapozások óta nem foglalkoztak, csak 1838–39-ben írják, hogy „*sindölözték másodszor a kastél tetejét*".[247] A helyiek úgy tudják, hogy a kastély 1825-re elkészült.[248]

Komáromi János természetesen saját családját is elhelyezte a falu történetében: a családi emlékezet szerint az elégett eredeti anyakönyvek pótlására 1764-ben kezdett új református anyakönyvben elődei már szerepeltek. Mária Dorottya főhercegnőtől (a nádor harmadik felesége: 1819–1855) előde, Komáromi Andrásné 1843-ban kapta azt a Bibliát, amit ma a református templomban láthatunk. Emlékezett a már említett 1896-ban Máriavölgyben állított feszületre is, amelyet a Bethánia bérlete alatt az 1940-es években új helyre telepítettek át. Nemcsak a napló, hanem a családi emlékezet is megőrizte az uradalmi építkezések újdonságait: a kastély újfajta elhelyezését, az útrendszer és a fasorok telepítését. A gazdasági épületek bogárhátú tetőinek építésével kapcsolatban Komáromi János így fogalmazott: „*Apám svéd ácsokat emlegetett.*" Jól emlékeztek az uradalmi intézőkre, akiknek parcellájuk van a temetőben. Felhívta a figyelmet arra, hogy Baross László Hatvanpusztán kezdte a búzanemesítést és a pignoletto kukorica termesztését. Innen helyezték át Barosst Bánkútra, ahol a bánkúti búzát nemesítette.

Idézte azt is, hogy a főhercegi család hagyományai szerint – amint erről az újságok rendszeresen hírt adtak – karácsonykor „*minden gyereket felruháztak. 1944-ben, még a menekülés előtt össze volt készítve a személyzetnek szóló összes ajándék, de már nem tudták kiosztani*".[249]

---

238 LUKÁCS 2021, 71.
239 GABÁNYI 1931, 223.
240 PÁRNITZKY 1977, 173; KERESZTESSY–SIMON 2004, 78.
241 NAGY 1972, 232.
242 ERDŐS–KELEMEN 1996, 43; KERESZTESSY–SIMON 2004, 178.
243 GUDENUS 1990–1999, I. 495–498.
244 TÖRÖK 1841, 21.
245 MOLNÁR 2008, 11–12.
246 A KOMÁROMI 1762, 76.
247 A KOMÁROMI 1762, 90.
248 Komáromi János közlése, 2021. június 29.
249 Komáromi Jánossal (1940-ben született református) készített interjú, 2020. október 20.

4.3. Alcsút leírásai

A nádor és utódai jószágának leírását az egykorú szemlélők nagy része – egyébként igen felületesen, de a kor divatjának megfelelően – először a kastély és a park minősítésével kezdte. Ez persze természetes, a legtöbben ennél tovább nem is jutnak. Érdekesen különül el ettől a szemléletmódtól a gazdasági irodalom, amely pedig szinte csak az uradalomról, a termelésről, újításokról és hasznosságról szólt. Még a felületes szemlélő is nyilvánvalónak tarthatja azonban, hogy a díszkertben haszonkert, konyhakert, csemetekert és faiskola is volt, sőt a 19. század közepéig még a szőlő is a díszkert hangsúlyos részét foglalta el, Alcsúton éppen a „gloriette" környékét. A másik nézőpontból pedig nyilvánvaló, hogy a kastély építése, illetve ellátása döntően az uradalomból történhetett. Ez volt a helyzet Alcsút esetében is, holott a kastély- és a parképítés egyszerre történt az uradalom kialakításával. A beruházás így különösen nagy tőkebefektetést igényelt, ezt segítette, hogy az építkezésekhez a bányavölgyi követ, az Acsán égetett téglát, a fa egy részét, sőt az emberek ellátását már az uradalmi terület termelte ki.

Tekintve, hogy mind a tulajdonos és családja, illetve vendégei, mind pedig a területen dolgozók (a jószagigazgatótól az uradalmi iskola tanítójáig, sőt tanulójáig) életterét az uradalom szolgálta ki, nem helyeselhető az említett nézőpontok ilyen merev szélválasztása. Magam e kettő szintézisére törekszem, amennyiben a kastélyról és a díszkertről szóló ismeretetések gazdasági vonatkozásait is keresem. Kirívó példaként említem ennek kapcsán újra a szőlőket, amelyek mind Alcsúton, mind pedig a Margitszigeten a díszkert részei voltak (eltekintve attól, hogy Alcsúton megvoltak a hagyományos szőlőhegyek is), illetve azt, hogy a kertépítészet bukolikus, szentimentális irányzatához kifejezetten hozzá tartozott a termelő majornak a látványos középpontba való helyezése (például éppen a Margitszigeten). Alcsúton ennek szinte az ellentettjeként kell említeni a máriavölgyi csíraistállót, népszerű nevén a marha- vagy tehénpalotát, amelynek díszes kiképzése és a család mulattatására is szóló funkciója, a hozzá vezető platános út, valamint az egész major kiképzése jellemzően az okszerűen átalakított, modernizált gazdaság szép példája volt. A korszakra jellemző alapgondolat szerint bizonyította, hogy a szép összekapcsolható a hasznossal. Ugyanezt fogalmazza meg egy 1868-as visszaemlékező újságcikk: „…*Alcsúton a szép össze van kötve a hasznossal és czélszerűvel. Kastély, kert és külgazdaság és ennek fajai, mind erről tesznek tanuságot*".[250]

4.4. Kastély és díszkert

József nádor kertépítő tapasztalatai, és ugyanakkor gazdaságfejlesztő tervei döntő módon határozták meg az alcsúti beruházást. Döntőnek látszik, hogy az első lépésben (az egész birtok vonatkozásában azonban elhúzódóan) nagyarányú tájrendezést parancsolt. Végső soron célja a kietlen, sivár vidéken Galavics Géza fontos megfogalmazása szerint az „*eredményes gazdálkodás és az esztétikus tájformálás*"[251] összekapcsolása. Mindehhez hozzá tartozott a kastély és kert elhelyezése: a kastély homlokzata a kert felé néz, a gazdaság épületeivel és a majorokkal való kapcsolatot pedig az U alakú alaprajz belső udvara biztosította.[252] Ez utóbbi volt természetesen a kastély főbejárata is.[253]

Fontos megfigyelnünk, hogy az adott földrajzi körülmények maximális figyelembevételével indulhatott a tervezés. A kastély és a kert elhelyezését a határoló Váli- és az Acsai-víz által kijelölt magaslat, annak középpontjában a kastély mesterséges dombja határozta meg. A vizek felduzzasztásával alakult ki a mesterséges tó, melynek vize a rálátással, illetve az építmények tükröződésével az egykori angolpark fő látványossága volt. A vizes környezet persze a hidak építését is előírta.[254]

A kastély tehát egyrészt a földrajzi adottságok, másrészt a tudatos, célirányos tájrendezés következtében mind az angolpark, mind a gazdaság, mind pedig a Csáplári erdő megújítása révén a környező tájkép kompozíciós központja lett. Határozott kapcsolatok épültek erre a tényre: egyrészt szépészeti elemként a kilátást és a rálátást biztosító terepviszonyok (vízfelületek, erdővágások, utak és tereptárgyak), másrészt pedig a gazdasági egységeket a kastéllyal és egymással összekötő fasorokkal szegélyzett egyenes utak, árnyat adó és gyümölcsös facsoportok, szőlőültetvények, valamint kezelt rétfelületek és utóbb virágos részletek.

A kastélyból élvezhető egyre távolabbi kilátást mind a kastély elhelyezése, mind a kastélydomb körüli sugár irányú rétek, mind a park, mind pedig a Csáplári telepített erdő megvalósította. Az István-halom magaslatán emel-

[250] E.I. 1868, 626.
[251] GALAVICS 1999, 101.
[252] GALAVICS 1999, 101.
[253] H. KOLLATH 2016, 32.
[254] H. KOLLATH 2016, 31.

kedő szőlős „glorietteből" a kert látványa,[255] az erdő fő útjainak végéről pedig a nagytáj látványa bontakozott ki. A rálátás biztosítása is fontos, és természetesen az eredeti elképzelések része volt, hiszen már az útról és a kastélykert behajtó hintóútjáról is biztosították a megtervezett nyiladékok, illetve a kastélydomb melletti rétek a rálátást a kastély timpanonos portikuszára, melyre az egész látványt komponálták (bár nem ez volt a főbejárat).[256]

A kastély helyét, fekvését és kapcsolatát a gazdálkodás alapegységeivel, a majorokkal nagyarányú tereprendezés előzte meg. Sisa József feltételezi, hogy ezek tervezésére és levezénylésére érkezhetett ide Heyne Ferenc, hiszen kutatásai szerint az alcsúti kastély tervein az ő szignója szerepelt.[257] Az építéstörténet így ellentmondásba kerül a megszokott és adottnak elkönyvelt ténnyel, miszerint Pollack Mihály volt a tervező. Szerzőnk az ellentmondást adatokkal, párhuzamokkal alátámasztva így oldja fel: „*Heyne Ferenc elkészített egy alaptervet, s azt a nála sokkal képzettebb és gyakorlottabb Pollack Mihály a helyzetet időközben átlátó József nádor megbízására átdolgozta, illetve azt figyelembe véve új tervet készített*".[258]

A feljegyzésekből is bizonyos, hogy a hivatalos birtokbaadás dátumát messze megelőzi a birtokbavételé, hiszen jól tudható, hogy József Antal a kastély építtetését 1819-ben rendelte meg Pollack Mihálytól, az alapkő letételére 1820. június 13-án került sor. A főépület legrégebbi tömbje 1826-ban készült el, 1827-ben vette a család birtokba.[259] (Tehát a hivatalos birtokba állítási ünnepség a már álló kastélyban folyt le.) Klette Károly, a nádor gyermekeinek rajztanára örökítette meg a parkot az 1830-as években (egyet pedig 1841-re datált), ez a kép bizonyítja az egész táj átalakítását.[260] A kastélyról készült rajzon jól látszik, hogy a kastély három szárnya ekkor még U alakú udvart zárt körül, a keresztszárny lezárása későbbi. Novák Dániel erről az állapotról számol be 1836-ban. „*Van a kastélynál előkert is, úgy hasonlólag szép nagy udvara, befogva épületszárnyékoktól*".[261] A lezáró keresztszárnyról azonban csak 1881-ben tudósítanak.[262]

Hangsúlyozattan visszafogott a kastély külseje: „*inkább tartósságra, mint fényüzésre épített nádori kastély*".[263] Építését már a harmadik feleség Mária Dorottya figyelme kísérte. „*A főhercegné szinte szemtől szembe látta a parkot szépülni, a tornácos kastélyt épülni.*"[264]

Nyári mulatóhelyként tervezik használni: „*A fenséges nádor, amint az üdő nyílik, a legkésőbb őszig, míg csak a hideg Budára nem kényszeríti költözni, minden szabad idejét Al-Csúthon éli le a' legnagyobb egyszerűségben*".[265]

A kastéllyal kapcsolatosan számtalan érdekes adat és történet maradt fenn, amelyek éppen a kastély pusztulása és elpusztítása miatt mára csupán emlékek maradtak. A kastély külsejét és környezetét rajzok (például Klette Károlyéi és Török János könyvének ábrái) és egykorú, vagy visszaemlékező leírások (például Erba Odescalchi Sándoré, Papp Seremetyeff Jánosé, számtalan újságcikké), illetve a helyszínt utólag rekonstruáló feltárásoké (például Papp Seremetyeff Jánosé, illetve a Keresztessy Csaba és Simon Zoltán párosé). Csak két ilyen emléket idézek példának. A kastély felépülése után József nádor első felesége cárleányhoz méltó hozományának darabjai átkerültek Alcsútra, itt 1944-ig meg is maradtak.[266] A Budán maradt rész azonban már 1849-ben, a nádori palotarész égésekor elpusztult.[267] Tehát a társzekerek sokaságával érkező hozományból csak azok a tárgyak maradtak meg, amelyeket a családtagok átadtak múzeumoknak: például maga József nádor a Magyar Nemzeti Múzeumnak, József főherceg utóbb az Iparművészeti Múzeumnak vagy József Ágost főherceg a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak,[268] illetve azok, melyeket az alcsúti kastély pusztulása során, még az égés előtt beadtak múzeumba.[269] Kifejezetten érdekes ezen tárgyakkal kapcsolatosan a régi múzeumi bejegyzések vizsgálata, amelyek szerint az alcsúti kastély pusztulása közben is érkezhettek például a cárleány kelengyéjéből származó tárgyak is a múzeumokba. Az Iparművészeti Múzeum tárgyleírásai 1946, 1947 és 1949-es időpontokat tartalmaznak „szerzemény József főherceg alcsúti kastélyából" bejegyzéssel.[270] Jó lenne tudni, hogy kik gyűjtötték vagy szolgáltatták be, illetve esetleg adták el a tárgyakat a múzeumnak.

---

255 H. KOLLATH 2016, 33.
256 PAPP SEREMETYEFF 2002, 27; HALÁSZ 2010, 20.
257 SISA 2008, 265–267.
258 SISA 2008, 269.
259 ERDŐS–KELEMEN 1996, 135.
260 GALAVICS 1999, 102.
261 NOVÁK 1836, 247.
262 *Csendélet Alcsúton*. Vasárnapi Ujság, XXVIII. 1881.18. szám. 273–285.
263 VAHOT 1845, 1181.
264 VÉRTES 1925, 57.
265 CSATÁRY 1846, 376.
266 SZVOBODA DOMÁNSZKY 1997, 60; PAPP SEREMETYEFF 2002, 27, 38.
267 HUNFALVY 1856, 84.
268 PAPP SEREMETYEFF 2002, 29, 38.
269 TASNÁDINÉ MARIK 1953, 78–90; 1997, 24; F. DÓZSA szerk. 2000, 569–570.
270 PÉTER szerk. 1990, I. 54–58; II. 73–75

A másik igen jellemző történet: cikkek sokasága leírta, hogy József nádor akvarelljeit is a családi képtárban a kastély falain őrizték, amelyeken a parkot örökítette meg.[271] Másutt István nádor fiatalkori parkról készült vízfestményeiről szólnak.[272]

A 45 hektáros tájképi kert kialakítása a kastély építkezésekor már megkezdődött.[273] A park stílusát illető döntés természetesen József nádoré, ám gyakran saját kezűleg is bekapcsolódott a növények telepítésébe. Családi indíttatása is erre vezette, hiszen Toscanában nevelkedett testvérei között is kiváló kerttervezők voltak (például maga Ferenc császár is).[274]

József nádor igazi botanikusként fordult a fák telepítése felé. A fasorok és facsoportok telepítésében mind a szépészeti, mind a gazdasági szempont, sőt a korszellemnek megfelelő törekvés is érvényesül. Ezen szempontok szerint az exóta, különleges, ismeretlen, idegen fajok behozatala, telepítése és gondozása, tehát a növényhonosítás kielégítette kísérletező kedvét. Kedvelt fája, a platán telepítése kapcsán az Itáliából hozott első csemeték saját kezű ültetése az irodalom egyik kedvenc toposza. Mind az alcsúti, mind pedig a margitszigeti kert kapcsán szólhatunk a megtelepített növények között a tulipánfáról, a japán akácról, az amerikai kőrisről, a fekete dióról[275] vagy a fehér akác, törökmogyoró, vasfa, vérbükk, kanadai nyár-, juhar- és szilfajták honosításáról.[276] Ő kezdeményezte az alcsúti park szinte védjegyévé vált platánfa terjesztését, amelyből kialakította az ország legidősebb alcsúti platánfasorát, s melynek csemetekertjéből vitetett fákat a fővárosi parkok, a Margitsziget, a várkert, vagy éppen a Városliget, illetve az Andrássy út fásításához.[277]

Gyűjtőszenvedélye pedig már kezdettől megnyilatkozott: figyelemre méltó platán-, fenyő-, hárs-, tölgy- és berkenyegyűjteményt alakított ki.[278] Lényegében már életében kialakult egy jelentős dendrológiai gyűjtemény, azaz egy gyűjteményes kert. Mindkét megközelítés szempontjából (növényhonosítás és gyűjteményes kert gazdagítása) méltó utóda lett harmadik feleségétől született fia, József Károly főherceg. Az alcsúti park gyűjteményes kert jellegét még mai, pusztult és még csak részben rekonstruált állapotában is élvezhetjük.

A kastély és a kert megvalósítását megelőző tájalakítás természetesen a megvalósítandó tájképi kert fő követelményét, a már említett látványtengely (vue, kilátás, rálátás) megkomponálását is megkövetelte. A kastélyra tervezett látványtengely legkülső köre, a nádor kedvenc pihenőhelye a Csáplári erdőben orgonasövénnyel körülvett obeliszk volt, amelytől nem volt messze az általa 1833-ban magról ültetett libanoni cédrus és a török-mogyorós.[279] A Csaplári erdő térképét 1830-ban készítették el.[280]

A nádor hosszú kertépítő tevékenységének fontos nyomai a részben még létező kertbéli helynevek, melyek egy-egy fontos személy emlékét vagy családi eseményt örökítettek meg elnevezésükkel. Néhány példát említett csupán: József Antal fia születésekor egy domborulaton fenyvest ültet Alcsúton, elnevezik István-halomnak. A tó apró szigetét második feleségéről Hermina-szigetnek nevezték, rajta fürdőház állt. Mária Henrietta születésére nyírfa-ligetet ültetett.[281]

Tost Károly (1789–1852), a schönbrunni kert kertésze később az alcsúti nádori kerttervezés értő segítője volt 43 évig. Itteni működése első korszaka a nemes fafajok szaporításával jellemezhető, ráadásul ekkor kertje központ is: a nádor Pest-budai fejlesztéseihez rendre innen hozták a csemetéket.[282] Ez a szerep sokáig állandósult, a *Vasárnapi Ujság* még 1884-ben is így fogalmazott: „*Az alcsuthi kert már régóta híres az országban, mint anyatelepe valamennyi díszkertnek, ahonnan exotikus fáinkat szerezzük*".[283]

Tost már egész kertészeti apparátussal dolgozott, és a nádor kertépítő szenvedélyének megfelelően a kortársak által csodált parkot hozott létre,[284] idővel benne mindig meg tudta valósítani a József nádor akaratából következő változtatásokat. A díszpark fokozatosan terjeszkedett, a kastélyudvar ovális díszmedencével gazdagodott, üveghá-

271 PAPP SEREMETYEFF 2002, 37.
272 *Csendélet Alcsúton*. Vasárnapi Ujság XXVIII. 1881.18. szám. 273–285.
273 PAPP SEREMETYEFF 2002, 27.
274 GALAVICS 1999, 96.
275 GALAVICS 1999, 99.
276 HALÁSZ 2010, 18.
277 HEGEDŰS 2008, 2, 54; HALÁSZ 2010, 18.
278 ERDŐS–KELEMEN 1996, 164.
279 *Csendélet Alcsúton*. Vasárnapi Ujság XXVIII. 1881.18. szám. 273–285.
280 MOLNÁR 2008, 11.
281 ORTUTAY 1915, 54–57.
282 ERDŐS–KELEMEN 1996, 145–146.
283 *Alcsuthról*. Vasárnapi Ujság XXXI. 31. 1884. 494–496.
284 HEGEDŰS 2008, 2.

zak épültek.[285] A század közepe táján szaporodtak el a facsoportok és kezdődött a fenyőfoltok telepítése, majd, elsősorban a kastély főhomlokzata melleti vue gazdagítására a virágos rétek.[286]

Az exóta fajok teleltetésére József nádor idejében létesültek a régi üvegházak: egy narancsház és hat kis üvegház. A kor szokásához híven még a kastély mellett létesültek, nem épültek azzal össze. A naracsház előtti épületek fából készültek, ezeket a narancsház kivételével lebontották.[287] A József Károly idejében történt fejlesztés után az új üvegházak már télikertként, a kastéllyal mintegy egybenyitva Ybl Miklós tervei szerint valósultak meg.[288]

Puskovics János, majd Müller vezette a kertészetet, aki kisebb átalakítását is levezényelte, immár István nádor birtoklása idején.[289] (Müllernek később nevezetes pályát befutó segédkertészei voltak: 1844-től Fuchs Emil,[290] majd Füredi Jenő, aki 1904-ben írta le a kertet.[291])

A nádori korszak lezárója József Károly főherceg, aki örökségét István nádor halála után vehette át. Szinte jelképes, hogy 1867-ben kedvelt főkertésze, Jámbor Vilmos (1825–1901) munkálkodását az alcsúti park alakításával kezdte. Haszonkerti átalakításokat végzett: 16 holdas külső faiskolát és a parkon belüli tartalékkertet létesített.[292]

Kastély és park, József nádor híres alkotásaiként maradtak meg az irodalomban és az emlékezetben is. Hírnevére jellemző, hogy 1850-ben a neves botanikus, Haberle Károly a főúri kertek között a margitszigetit az első, az alcsútit pedig a második helyre tette.[293]

Egyetérthetünk Galavics Gézával, amikor így ír: „*József nádor érdeklődésében és tevékenységében meghatározó helye volt a kertnek. Menedék volt számára a kert, de eszköze a reprezentációnak is, s mindenek előtt lehetőség egy adott táj, akár egy pusztaság megváltoztatására, mezőgazdasági modernizálására.*”[294] Ilyen átalakítás, munkálkodás igénye tette elsősorban József nádort és később harmadik feleségétől származott fiát, József Károly főherceget kiváló botanikussá, s így vált elsősorban Alcsút, a Margitsziget és később Fiume kertje a növényhonosítás sikeres telepévé. Talán ehhez a sorhoz illik, hogy így válhatott József Károly, majd József Ágost főherceg idejében az uradalmi növénynemesítés eminens helyszínévé a bánkúti gazdaság.

5. Alcsút uradalma (1819–1867)

5.1. Az uradalmi termelés változásai a 18-19. század fordulóján

A 19. század elejének két jellemzője az alcsúti uradalom története és József nádor fejlesztései szempontjából is fontos tényező. Az első a nagyobb, európai kitekintésből következik, hogy a Napóleon elleni háborúk indukálta európai mezőgazdasági konjunktúra a kenyérgabona szempontjából kiugró, a gyapjú szempontjából pedig viszonylag állandó piaci bővülést teremtett a hazai termékeknek.

A másik tényező – kezdetben az előzőtől függetlenül is – a mezőgazdászat korszerűsítének felfokozott igénye, módszereinek szinte közszájon forgó, széles körben vitatott, immár a nyomtatott gazdászati irodalomban az egész évszázad alatt aprólékosan tárgyalt folyamata. A korszak egyik neves gazdásza, Bartosságh József megszámlálhatatlan írásában arra a meggyőződésre jutott, hogy a mezőgazdaság divattá vált a földbirtokosok körében,[295] mögöttes tartalomként természetesen a piaci lehetőségek kihasználása, a jövedelemszerzés állt. Az uradalmi gazdálkodás modernizált rendszerében a helyes arányok kialakítását állították a középpontba. Ennek lépéseit *jószágrendezésnek*, eredményét *okszerű gazdálkodásnak* nevezte a 19. századi gazdasági irodalom. A jószágrendezés során az elkülönözés és tagosítás mérnöki és jogászi munkájával alakultak ki az allodiatúra és az úrbériség, a gabonatermesztés és az állattenyésztés arányai (ez utóbbiak a nyomáskényszer megszűnéséhez kötődtek), megteremtődött az uradalmi majorok, a puszták láncolata, azaz kialakultak az uradalmak termelési keretei. Ezt az 1832–36. évi országgyűlésen tárgyalt törvénysor lehetővé tette ugyan, végrehajtása azonban az előző évtizedtől kezdve hosszan elhúzódott, csak a legtőkeerősebb uradalmak vitték végig. A példa ugyanakkor adott volt, hiszen a folyamat néhány okszerűen

285 TAKÁCS 2017, 75.
286 ÓHIDY 2007, 255.
287 H. KOLLATH 2016, 32.
288 FEKETE J. 2019, 246.
289 HAJDU NAGY 2011, 7.
290 SZÉCSI et al. 2016, 37.
291 HAJDU NAGY 2011, 7.
292 TAKÁCS 2017, 75.
293 HEGEDŰS 2008, 28.
294 GALAVICS 1999, 96.
295 BARTOSSÁGH 2014, 66.

fejlesztett uradalom esetében már a 18-19. század fordulóján (például a sokat idézett Lilien József Ercsi uradalmában), s valószínűleg az ennek nyomán az 1819-es átvétel után József nádor alcsúti uradalmában végbement. Az első lépés, az úrbéri és a földesúri közös legelő- és erdőhasználat szétválasztása azonban alapvető lépésnek bizonyult. Az okszerű átalakítás, azaz az akkori gazdasági elképzelések szerinti modernizálás hívei már a 19. század első évtizedeiben végrehajtották az első lépést, de a törvényi változások lehetőségei függvényében ezt a később átalakított egyetlen uradalom sem spórolhatta el.

A török megszállás után a pusztásodás sorsára jutott területek, így például Fejér megye nagyobb része (a fővároshoz csatlakozó dombság, a Vértesalja és a Mezőföld) uradalmas területe a településhálózat pusztulása, azaz a munkáskéz hiánya miatt a pusztai nagyállattartás jövedelmeit élvezhette. Ezt a vidéket Bartosságh József „*a selem birka tenyésztés classicus földjének*"[296] nevezte. Fényes Elek a juhnemesítés „fő fészkének" Fejér megyét tartotta.[297] Az okszerű átalakítás előtörténete itt előbb a rideg nagyállattartás, majd a juhtenyésztés haszonvételeivel kezdődött. A már idézett Bartosságh ezt a speciális helyzetet így foglalta össze: „*A mezőgazdaság így vált divatossá, kiterjesztett szerződésekkel a pusztákat benépesítették, beépítették, a juhtenyésztés pedig szenvedéllyé lett*…".[298]

A birkás vállalkozók nagy nyájakkal, nagy legelőterületeket bérelve kitűnően megtalálták számításukat a munkáskéz hiányával küzdő uradalmakban.[299] Egyúttal elterjesztették a magukkal hozott nemesített juhfajtákat s azok tartásmódját. Előbb, az 1770-es évektől a német Parlagi juhot, majd ezeket Merinó kosokkal nemesítve terjesztették el az új nemes juhfajtát,[300] melyet nyelvünk érzékenyen az új megnevezésére, birkának, a hozzáértő szakembereket (akik között elsősorban németeket találunk) birkásnak nevezi.[301] Az ercsi uradalom modernizálása kapcsán a Mezei gazdaság könyve a birkás bérlők tevékenységét emiatt ítélte meg pozitívan: „*Egyetlen érdemük, hogy a jobb s finomabb juhnak elterjesztésén nem siker nélkül fáradoztak*".[302]

A juhnemesítés fontosságát lényegében Nagyváthy János 1791-ben kiadott *Szorgalmatos mezei gazda* című művében a jószágrendezési folyamatot jövedelmeivel megalapozó s azt serkentő előfeltételnek tartotta.[303]

A gyapjú konjunkturális helyzete a francia háborúk (1792–1815) után is külpiaci változások függvényeként javult, erre a magyarországi uradalmi juhászat juhnemesítéssel (a századfordulón általában a Parlagi juhok beszerzésével) és az állomány szaporításával reagált. Mellette szólt a gazdasági irodalom érvelésében az is, hogy a szaporítás a trágyamennyiség növeléséhez, s ezzel az állattartás és a növénytermesztés arányainak javulásához is hozzájárul.[304] A gyapjúkonjunktúra virágkora az 1820-as években köszöntött be, a búza árának 1818-at követő zuhanása után.[305] A gyapjútermelés fokozására sarkallt 1819-ben a gyapjú vámjának nyolcadára történt leszállítása. Ezek a tényezők a magyar gyapjút kifejezetten az európai piac felé irányították, s ez okozta, immár kényszerűségből a juhászati modernizálás újabb, mostmár viharos folyamatát: a Merinó tenyészirány szinte kizárólagos átvételét. A világpiaci értékesítést indukálta a hazai textilipar fejletlensége, ugyanakkor már korlátozták jelenségek: az ausztrál gyapjú tömeges beáramlása, ezzel a gyapjú árának csökkenése és az 1839-es kiviteli korlátozó intézkedések, amelyek a gyapjút az osztrák örökös tartományok felvevőpiacára terelték.[306] Mindkét tényezőre a gyapjútermelés fokozásával reagált az uradalmi birkatartás.

5.2. József nádor uradalmi fejlesztései

Az acsai, illetve később, már József nádor idejében birtokolt, Acsát is magában foglaló alcsúti uradalom azon, tipikusnak mondható nagybirtokok között szerveződött, amelyek a környéken bérlőként legeltető gazdálkodást folytató birkások bérletének fokozatos megszüntetésével kezdték a gazdálkodás „okszerű" átszervezését. Ezt a folyamatot a 18-19. század fordulójától Lilien József ercsi udaralmának példáján okulva gyorsulni látjuk. „*E megye nagy birtokosai is buzdíttatva általa egymás után szedték vissza birtokaikat a birkás bérlőktől, azokat felszerelve, megkedvelték a mezőgazdászatot, melyet a 60-as évekig gyarapodva kezeltek*" – fogalmaz az 1869-es adatokat feldolgozó Pénzes Ferenc.

[296] BARTOSSÁGH 2014, 34.
[297] FÉNYES I. 1836, 69.
[298] BATOSSÁGH 1823, 1–21.
[299] DEMETER 2013, 290–305.
[300] GALGÓCZI 1855, 338, 344.
[301] DEMETER 2020, 223–257.
[302] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 374.
[303] DEMETER 2020, 223–257.
[304] DEMETER 2020, 223–257.
[305] SZEKFŰ 1935, 77.
[306] MÉREI szerk. 1980, 264–267.

A gondolatmenetet folytatva éppen Lilien példájának második követőjeként a martonvásári uradalom juhászatát, hamadikként pedig az alcsúti tejelő tehenészetet emelte ki 1869-ben.[307]

Az alcsúti uradalommal kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy a máshol szerves folyamat itt kettévált: másutt a nagy legelőbérletekkel olyan kezdőtőke jutott a tulajdonos kezére, amellyel a gazdaság átalakítását (a majorok kialakítását, a szükséges építkezéseket és a gazdasági szakemberek felvételét, a major szükséges eszközökkel és munkaerővel való ellátását) megkezdhette. A kezdés az acsai uradalomban, még az előző tulajdonos idejében megtörtént, de a modernizált alcsúti uradalmi szervezet létrehozását csak az új tulajdonos, József Antal főherceg jelentős befektetésével vihették végbe.

Acsa birtoklásáért a pálos rend folytatott évszázados harcot, majd a rend 1786-os feloszlatása után, a terület a Vallásalapé lett.[308] Ekkor az acsai birtok 3000 holdból állt.[309]

A pálosok uradalmára vonatkozó adatok közül figyelemre méltó, hogy a 18. század második felében egyszerre figyelhetjük meg a legelők szűkösségével kapcsolatos panaszokat, sőt tiltásokat, s ugyanakkor látjuk, hogy például Benedek János birkás egyre több, 1773-ban már 600 uradalmi és 800 saját birkát tarthatott az ekkor még a jobbágyokkal közös legelőn.[310] Hatvanpusztát is bérbe adták a pálosok: a birkásházzal ellátott pusztáért 1748-ban 110 ft bért kaptak.[311] Fontos, hogy Hatvanpuszta a nádori korszakban is megtartotta juhászati profilját.

József nádor az acsai uradalmat 1811-től haszonbérben használta. Teljes birtokba kerülése után „*első dolga a birtok központjául az alcsuthi határban levő dombtetőt tenni s ettől a kis helytől az egész uradalmat alcsuthi uradalomnak keresztelte el*".[312] Természetesen az okszerű berendezést csak a tényleges birtoklással kezdte meg, hiszen azt csak jelentős befektetésekkel lehetett elindítani.

József nádor 1819-ben a Vallásalaptól 11 000 magyar holdat szerzett Acsa és Alcsút falvakkal.[313] Ebből az uradalom 3336 holdat művelt, ispánlakot, hajdúk házát, présházat, mészárszéket és vendégfogadót tartott fenn.[314] A hírlapirodalom erről a század eleji helyzetről még a század végén is kissé dagályosan nyilatkozott. „*A teremtő szellem megérkezett, midőn az acsai uradalom királyi adománylevéllel József főherczeg tulajdonába került, ki Magyarországnak már ekkor 23 év óta volt szeretett nádora.*"[315]

József nádor Alcsút átvételekor más uradalmakkal is rendelkezett, így a fejlesztéseket már rendszerbe állítva kezdte el: a javítások Tiszaszentmiklóson 1816-ban,[316] Alcsúton 1819-ben,[317] Kisjenőn előbb 1817–22 között,[318] majd az egyes részekkel bővítve 1831–1839 között mentek végbe.[319] A rendszerhez ekkor Sándor Lipót nádor hagyatékaként a piliscsabai uradalom és a Margitsziget is hozzátartozott.

5.3. A kiválasztás, a berendezkedés és a modernizálás példaadója, Lilien József átszervezett ercsi uradalma

József nádor és kiválasztott gazdasági szakemberei hatékonyan hasznosították az uradalom berendezésekor és gazdálkodási alapelvei kidolgozásakor a szomszédos ercsi uradalom híres birtokosa, báró Lilien József (1735–1828) tapasztalatait és példáját.[320] Erről a gazdasági irodalom sokat beszél, de kevés adattal rendelkezik. Az időrendet és a családi viszonyokat szemlélve, meggyőződésemmé vált, hogy a nádor már az adományozható területek közötti választásban is számíthatott Lilien báró tanácsaira.

A hasonló adottságok miatt fő feladatként jelent meg a föld termőképességének növelése (trágyázás, hatékony szántás), a célszerű gazdasági épületek építése, illetve a takarmánytermesztés növelése.[321] Látható változtatással járt a majorok célszerű elhelyezése és belső rendjük kialakítása. (Nagyrégiós uradalmi tanulmányaim alapján úgy látom,

307 PÉNZES 1872, 58.
308 BALÁZS 1971, 148.
309 KÁLLAY 1979, 116.
310 KÁLLAY 1979, 120.
311 KÁLLAY 1979, 139.
312 CLAIR 1896, I. 146–158.
313 KÁLLAY 1979, 116.
314 KÁLLAY 1979, 118.
315 *Csendélet Alcsúton*. Vasárnapi Ujság XXVIII. 1881.18. szám. 273–285.
316 MÉREI 1948, 68.
317 MÉREI 1948, 58.
318 MÉREI 1948, 64.
319 MÉREI 1948, 67.
320 SZEKFŰ 1935, 74.
321 TÖRÖK 1841, 1; ERDŐS–KELEMEN 1996, 42–43.

hogy Lilien majorkialakítási képét az egész régióban másolták a célszerű középpontba helyezés, a közlekedési utak kiegyenesítése, az építmények U-alakú elhelyezése, valamint a major közvetlen környékének átalakítása miatt.[322])

Lilien József felesége, Szapáry Julianna hozományán, az ercsi uradalom 24 ezer holdján kezdte meg 1795-ben az okszerű átalakítások sorát. Korizmics László szerint az uradalmat eleinte bérelte, a nyereségből részesítve a családot, majd megvásárolta.[323] Ezzel szemben az Ercsi történetét feldolgozó munkák szerint az uradalmat a Szapáry-örökösök tulajdonosként adták el 1841-ben Eötvös Dénesnek (tőle került gazdálkodási csődje után br. Sina György Simonhoz).[324]

Lilien példája előtérbe állította az uradalmi gazdálkodásban a haszon fogalmát, illetve lényegében a gabonakonjunktúra termékeként a földművelés és állattenyésztés helyes arányát, melynek középpontjában a trágyázás kívánalma állt. A báró jelentős, országszerte figyelmet keltő eredménye volt az, hogy az addig bérletbe adott pusztái (Besnyő és Aggszentpéter) majorsági kezelésével rövid idő alatt megduplázta a bevételeket.[325]

Lilien országosan elismert mezőgazdásszá vált; észrevételeit, tanácsait többen kikérték: például Metternich herceg Krassó-Szörény megyei uradalma,[326] illetve József nádor alcsúti és Brunszvik József martonvásári uradalma[327] rendezéséhez. Tehát Lilien gazdasági eredményei közvetlenül hatottak az Ercsi szomszédságában, hasonló viszonyok közötti uradalmak, valamint több Fejér megyei távolabbi uradalom meg- és átszervezésére. Az ercsi modernizált birtok a környéken iskolapéldaként szerepelt.[328]

A *Mezei gazdaság könyve* 1855-ben több helyen is kitér József nádor és Lilien József kapcsolatára, s leírja, hogy Lilien gazdasági tapasztalatait a nádor az alcsúti birtok kialakításakor igénybe vette. „*Boldogult József nádor ő cs. kir. fensége Alcsúth rendezésénél több évig élt az ő tanácsával…*".[329] Arra, hogy a személyek között tartós kapcsolat állhatott fenn, több szétszórt bizonyítékot is találtam. Az egyik bizonyíték, hogy a nádor az „*első nagyszerű jószágrendezést*" végh ez vivő Lilien Józsefet nagy munkacsúcsok idején (csatornázáshoz, árkoláshoz, faültetéshez) Budáról napszámos gránátos katonákkal segítette már akkor is, amikor az alcsúti birtokbavételről még szó sem volt. Hozzáteszik azt is, hogy mindez „*a boldogult Nádor engedelmével* [ti. történt]*, ki Lilien eszközléseinek nagy méltánylója volt*".[330] A személyes összeköttetést a szereplők között Szapáry János (1757–1815) biztosította, aki egyrészt Lilien József apósa volt, másrészt viszont 1792-től Sándor Lipót, majd József Antal nádorok főudvarmestere. Szapáry előbb fiumei kormányzóként (1788–1791)[331] és gazdasági szakíróként volt ismeretes. Későbbi hivatalában József nádor kifejezett bizalmasaként a nádort külföldi útjaira is elkísérte, róla jelentésekben számolt be, szerepet vitt Alekszandra Pavlovna pest-budai fogadtatásában, az ünnepségek szervezésében, ürömi sírhelyének kialakításában, illetve József nádor keszthelyi látogatásakor is.[332] Érdekes összefüggés lehet, hogy Szapáry saját lányának tanítóját, Verseghy Ferencet ajánlotta arra 1804-ben, hogy a főherceget magyarra tanítsa.[333]

Személyes indíttatás volt A *Mezei gazdaság könyve* egyik írójáé, Korizmics Lászlóé (1816–1886), aki az ercsi uradalom területén született, édesapja a Lilien-gazdaság egyik intézője volt, s így természetesen akár családbeli emlékezet is őrizhette a kapcsolatot. Korizmics szülőhelyét, Fejér megyét és Ercsit mindig hálásan emlegette. A *Mezei gazdaság könyvé*ben Lilien báró ercsi uradalmának berendezkedését és eredményeit tárgyaló leírása után mintegy mentegetőzve teszi hozzá: „*Szándékosan tovább késtünk az ismertetett uradalomnál, nem csupán azért, mert az minden időben s mostanság is teljes figyelemre érdemes, hanem késtünk annál fogva is, mert innen, mint már említők, terjedt el Fehérmegyére az okszerűbb, a jobb gazdálkodásnak hajnala. Késtünk továbbá e ponton annál fogva is, mert hiszen ahhoz bennünket annyi háládatos emlékezet csatol, s mert egy rendezettebb gazdasági állapot kitörülhetetlen képe elménkbe e helyről fészkelte be magát… Ha e sorok írója véletlenül nem ez uradalomban születik s felejthetetlen atyja oktatásai mellett nem itten növekedik ifjúból férfivá, úgy meglehet nem keresné ma olly szigorúan – gazdaságainkban a maiglan is annyira hiányzó helyes arányokat*"[334].

---

322 DEMETER 2013, 25.

323 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 374.

324 HETÉNYI 1985, 83; MIKLÓS 2010, 141, 195.

325 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 372–379; DITZ 1869, 194; MÉREI 1948, 50–54.

326 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 374.

327 PÉNZES 1872, 58.

328 SZEKFŰ 1935, 74.

329 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 374.

330 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 376.

331 DIÓS főszerk. 2007, XII. 573; MARKÓ főszerk. 2007, VI. 164. Egy martonvásári színdarab leírására, amelyen Lilien gyerekei is felléptek és József nádor születésnapjára rendezték, Bödő Krisztián hívta fel a figyelmemet. Az érdekes összefüggés: Ercsi–Martonvásár és József nádor kapcsolata további kutatást igényel. Bödő Krisztián szíves közléséért köszönettel tartozom.

332 DOMANOVSZKY 1944, I/2. 513; SEBESTYÉN 1939, 144–145, 147, 155.

333 TARNAI 1965, 164.

334 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 379.

Korizmics nagy jelentőségű munkája (Bossányi Lászlóval és Mórocz Istvánnal együtt) a Jószágismertetések sorozat nyitó darabja: *A Mágocsi uradalom Csongrád vármegyében* (1860) című. Ezzel a munkával a Török János által 1841-ben megfogalmazott leírás nyomán műfajt, az uradalomleírások műfaját teremtették meg.[335]

Korizmics sokat hangoztatott, 1851-ben írott cikkének címe lett a *Gazdasági Lapok* mottója: „*Hozzunk mező-gazdaságunkba mielőbb helyes arányokat.*" A helyes arányok mibenlétének meghatározásához pedig a szinte szeme előtt lezajlott ercsi uradalomrendezés mutatta meg az utat, amelynek eredményeit édesapja munkahelye, a Lilien-, az Eötvös-, majd a Sina-féle gazdaság élvezte.[336] Félve teszem hozzá: esetleg részletes leírása okozza a lilieni újítások egyoldalú taglalását és túltengő idézettségét, holott léteztek szép számmal rendezett gazdaságok (ezek közül többet megemlít, pl. Cenket, Magyaróvárt, Holicsot, Vacs gazdaságát, Mágocsét, vagy éppen Kisjenőét[337]).

5.4. Az átvételkori állapot

A források rendszeresen és szívesen indultak ki Alcsút átvételkori elhanyagoltsága és a fejlesztések utáni állapot összehasonlításából. Így jártak el az uradalom leírói, Török János és Libits Adolf, valamint a gazdasági irodalom művei is. A főherceg nádor céljaként fogalmazták meg „*a' vadonyt a'míveltség' tanyájává', 's úgy szólván kertté változtatni*".[338]

A *Mezei gazdaság könyve* is élt az összahasonlítással: „*egy sivatag, egy fékezetlen puszta vidékből kelle itt a gazdasági culturának menhelyet teremteni*".[339]

Libits Adolf összefoglalója 1896-ban a különbségek érzékeltetésére Garay János versét idézi:

„*Most e sivár homok felett*
Íme egy kis éden áll."[340]

Ebbe a gondolatkörbe helyezkedik Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történet* című műve is: „*József nádor acsai és alcsúti uradalma, melyet 1819-ben kapott, s a régimódi kezelés formájából nagy költséggel emelt ki. Előtte a 11.000 holdnyi allodiumból mindössze 600 hold volt saját kezelésben bevetve, ezenkívül az egyik pusztán 900, a másikon 400 hold volt felesben bérbeadva szomszéd uraknak és jobbágyoknak, a szántó soha trágyát nem látott és így nem is hozott többet, mint 3–4 szemtermést; rét kevés, elvadult, a nagy legelő még közös a jobbágyokkal, tagosítás nélkül, s így egyik félnek sincs belőle haszna; vonómarha, fundus instructus semmi, összes állatállomány 4–5000 birka; utak sincsenek még, bárki szabadon járhat, ahol nincs vetés, s mint mondták: hazai szokás szerint közbitang, szabad csapás van; erdők rossz állapotban, szálfa bennük alig.*"[341]

Vértes József a két modernizált nádori uradalom befektetéseit és munkaráfordításait foglalja össze. „*Az alcsúti és a kisjenői birtokokba volt szíves nagy összegeket beleinvesztálni. Vad vizeket csapoltak le, futó homokot fásít be, töretlen földet felszántat, vizenyős talajt alagcsövez. Nemesíti a magot és az állatfajtát, erdőket irt…*".[342]

Az uradalmak kiválasztásában és fejlesztésük irányának meghatározásában természetesen József Antal főherceg álláspontja döntő szerepet játszott. Botanikai és kertészeti tapasztalatai, valamint a Várkert és a Margitsziget rendezésével és kertészeti fejlesztésével járó tanulságok alapján nagy lelkesedéssel fogott Alcsút fejlesztéséhez. Ezzel példát mutatott a modern, tudományos alapokon álló mezőgazdaságban rejlő lehetőségek kihasználására.[343] Maga is tudományos alapon szervezett, a gazdasági, aktuális földrajzi adottságokat is figyelembe vevő és mind technológailag, mind esztétikailag kimagasló színvonalú gazdaságot hozott létre. Köztudomású volt, hogy támogatja a korszerű új eszközök terjesztését, kezdetben leginkább az új, kisebb vonóerőt igénylő gyári vasekékét,[344] ezek fontossága az alcsúti uradalom felszerelésében is megmutatkozott.

Az elemzők általában kitértek arra, hogy a nádor előszeretettel foglalkozott Alcsúttal. „*Alcsút sok örömöt nyújtott neki, talán azért is, mert egyedül az ő teremtménye volt. A sivatagból néhány esztendő alatt paradicsomot varázsolt. Virágzó kertté változott kezében az uradalom, ahol szorgalmas, okszerű gazdálkodást folytatott*".[345]

---

335 DEMETER 2001, 41.
336 DEMETER 2001, 42.
337 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 384–385, 387–388, 393.
338 TÖRÖK 1841, 4.
339 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 380.
340 LIBITS 1896, 5.
341 SZEKFŰ 1935, 74–75.
342 VÉRTES 1925, 77.
343 NÁNAY 2015, 56.
344 HEGEDŰS 2008, 3.
345 LESTYÁN 1943, 30.

Mindennapi életét kitöltötték fejlesztett birtokai. „*Ha teendői csak órákat engedtek, megtalálhatta a Margit-szigeten, melyet annyira kedvelt. De ha napokra, több hetekre szabadulhatott, akkor Alcsútra ment, melyet 1819-ben oly pusztán, oly kopáron vett át, mint az emberi tenyér.*”[346]

Hunfalvy az általános, csupán lelkeskedő leírásoktól különböző megfogalmazásokat használ. „*Midőn 1819-ben az uradalmat birtokába vette, az egész csak puszta sivatag vala, s ezt ő lassanlassan [Sic!] példánygazdasággá s a leggyönyörűbb falusi lakhellyé változtatá.*”[347] Zách Sándor 1863-ban „*hazánk e legjelesebb, de a külföldön is majdnem páratlan gazdászat*”-áról szólt.[348]

Szekfű Gyula a *Magyar történet* 19. és 20. századi kötetében az átvétel előtti acsai uradalmat „*tipikus régi kezelésű birtoknak*”, az átalakítás végeredményét pedig „*csodált alcsúti uradalomnak*” nevezte, amelynek már nem érdeke a robot fenntartása, majorságaiban béreserőt alkalmaz.[349]

Apja kívánságára vállalt állást az alcsúti uradalomban 1846–47-ben gazdatiszti gyakornokként Vajda János (1829–1897) költő, publicista. Innen került Pestre a Gazdasági Egyesület hivatalnoki karába.[350] 1881-ben emlékezett vissza egy írásában tapasztalataira. „*Szerencsére magam voltam szemtanúja... úgy tetszett, mintha az új Magyarország napja kelne ott előttem, ahonnan egy szebb jövendő korszerű művelődésének fénye sugárzik szerteszét a hazára. Az alcsúti uradalom volt ugyanis egész Európában a legelső, sehol utol nem ért tökélyű mintagazdaság.*”[351]

5.5. A legelő-és erdőelkülönözés szerepe az Alcsúti uradalomban

Szintén Lilien hatékony példája érezhető abban, hogy a nádor 1828-ban végrehajtotta a legelőelkülönözést: a 40 jobbágytelekkel számolva 280 holdat választottak le a közös legelőből, és mérette ki a jobbágyok legelőjeként.[352] Ezzel együtt megszűnt az erdők közös használata is, szabályozták a telki állományt, kiadták legelőilletményüket, és meghatározták faizási lehetőségüket. Mindez előfeltételnek számított a majorsági gazdálkodás modernizálása előtt. A *Mezei gazdaság könyve* felhívja a figyelmet arra, hogy a jobbágyi és allodiális területek elkülönítése, azaz birtokközösségük megszűnése lehetőségeit már az 1807. évi 27. törvénycikk kilátásba helyezte, így „*azon határok száma, mellyek vonatkoztatott idő óta tagosíttattak, mindenesetre igen tekintélyes, noha azért az ország nagyobb része kétségkívül tagosítás nélkül van ma is*”.[353] Az alcsúti tagosítás, mint a birtokrendezés első lépcsője tehát lényegében korainak számít.

Az 1828-as birtokrendezéssel béreserőre berendezett majorságok szervezése kezdődött el, és elkezdődhetett a Csáplári erdő tervszerű, hosszú távú megújítása. (Ez az elhanyagolt erdőrész közvetlenül a kastély fölött helyezkedett el, megújítása tehát az egész kastélyra alapozott helyrajzi koncepció alapja volt.) Ezzel együtt lassan kiszorult a jobbágyok robotereje a majorságokból (azt a továbbiakban inkább a fuvarozásban használták), valamint az erdőből is. A bérletben felvállalt megújítandó pagonyokban persze továbbra is a jobbágyok dolgoztak, csak nem a robotkötelezettség alapján, hanem az irtás és erdőtelepítés szerződéses végrehajtójaként.

A nádor gazdálkodási tapasztalatainak hatása volt arra is, hogyan vett részt az országgyűlési munkában. „*Az 1832-1836-os országgyűlésen oly lelkesen buzgólkodott a jobbágyok terheit szabályozó úrbéri-törvény érdekében.*”[354]

A jobbágyok önkéntes örökváltsága ügyében hozott törvények (1840) előtt már magánintézkedésként[355] könnyített terheiken: 1828-tól a dézsma szedését megszüntette.[356] Mindezzel bizonyosan átalakult az uradalmi és az úrbéri, azaz jobbágygazdaság kapcsolatrendszere.[357] Az elkülönítés kapcsán készítette Horváth János földmérő az Acsa határában a legelő elkülönítése kapcsán kiosztott urbariális földek és rétek térképét, majd 1830-ban a közben megszervezett három urasági (azaz allodiális) majorság térképét.[358]

Az 1840-es vizsgálat elsődleges jelentőségűnek az 1828-ban véghezvitt „*a legelő- és erdőelválasztási, tagosztályi, 's arányosítási birtok-elkülönözés' üdvösségét*” tartotta, amivel „*Alcsúth' fenséges birtokosa jószágát minden úrbéri közösség' terhétől felmenté*”. A küldöttség szakemberei jól látták, hogy a nádor ezzel a lépéssel teremtett egyáltalán lehetőséget gazdasági tervei megvalósítására.[359]

---

346 *Csendélet Alcsúton.* Vasárnapi Ujság XXVIII. 1881.18. szám. 273–285.
347 HUNFALVY 1856, 195–197.
348 ZÁCH 1863, 23.
349 SZEKFŰ 1935, 75.
350 KÁLLAY 1979, 121; HEGEDŰS 2008, 65.
351 VAJDA 1881, 286.
352 KÁLLAY 1979, 119.
353 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 369–370.
354 LESTYÁN 1943, 30.
355 NÁNAY 2015, 46.
356 CLAIR 1896, I. 149.
357 ERDŐS–KELEMEN 1996, 45.
358 MOLNÁR 2008, 11–12.
359 TÖRÖK 1841, 18, 152.

Libits jószagigazgató 1896-os összefoglalója is döntő jelentőséget tulajdonított a jobbágyi viszonyok szabályozásának: a jobbágyi illetőség leválasztásának, ami után a jobbágy csak „*a rendes úrbéri szolgálatra, a gabona kilenczed kiadására és a füstpénzre köteleztetett; dézsmától és egyéb terhektől egészen fölszabadíttatott*". Szerinte mindez már 1828-ban végbement, holott csak az 1863-as törvény rendelkezett így.[360] Igazságot ebben igen nehéz tenni, a nádori birtok egy részén az 1828-as legelő- és erdőelkülönítés azonban biztosan végbement. Ezt bizonyítja Török János megjegyzése: „*Kevésb sikere volt azon ismételt nagylelkű törekvésének, mellyel a jobbágyságot úrbéri terheinek megváltására bírni igyekezett*" a főherceg nádor.[361]

1828-ban, nyilván a jogi és földmérői munkálatok után (ezeket 1827-ben a hatvanpusztai majorság építésekor még folyamatban levőknek írják) bizonyosan végbement a régi (Belmajor) és az új acsai major (Újmajor), a máriavölgyi park és a hatvani pusztán kialakított majorokra, valamint a Csáplári erdő felújításának kezdetére a legelők és erdők elkülönítése. Enélkül sem a majorok nyomáskényszer nélküli önálló gazdálkodása, sem a váltógazdaság létrehozása, sem az uradalmi legelők javítása, sem a tervszerű erdőfelújítás nem mehetett volna végbe.

5.6. Az alcsúti uradalomszervezés folyamata a 19. század első felében

A Gazdasági Egyesület az 1840 júniusi közgyűlésen döntött József nádor virágzónak ítélt alcsúti uradalma megszemléléséről és leírásáról, 1841 januárjában annak megjelentetéséről, mintegy a később valóban megindított jószágismertetési sorozat első kísérletéről. Cél: a „*jelesb gazd. -s ipar-vállalatink közül ezentúl évenkint egy vagy több a 'tulajdonos egyetértésével egyesületi küldöttség által szemléltessék meg, 's a' vizsgálat eredménye köz okulás végett nyomtattassék ki*…"[362] (A jószágismertetési sorozat azonban csak 1860-ban indult elsőként Mágocs, majd harmadikként Kisjenő uradalma leírásával.)

A Gazdasági Egyesület küldöttsége 1840 júniusában járt Alcsúton.[363] Vezetője Ürményi József, tagjai Asbóth József, Bujánovics Eduárd, Klauzál Gábor és Török János, a tapasztalatok írásba foglalásával Törököt bízták meg.[364] A *Mezei gazdaság könyve* a kiszálló küldöttség tagjaként sorolta fel Bartosságh Józsefet is.[365]

A szemle idején, nyilván az uradalmi gazdasági vezetők közlése szerint, jól szervezett és megfelelő vezetők kiválasztásával tervszerűen végrehajtott átalakításokat folytattak a nádor alapelvei szerint. Az 1840-es látogatáskor már jól felismerhetők a jogi, mérnöki, vegyészeti, gazdálkodási, sőt – amennyiben a kastély- és parképítés folyamatát is tekintjük – az építészeti, kertészeti és erdőfelújítási változások is. Fontos tudnunk, hogy a szemlebizottság rendelkezésére állt még az átalakítással összefüggő irat- és rajzállomány, hiszen a kötet mellékletben közölt ábráin ezek és Klette Károly, a nádori gyermekek rajztanára ábrázolása tűnik fel.[366]

A vizsgálatban a korabeli gazdászat legjobb teoretikusai és gyakorló gazdái vettek részt. Érthető, sőt az egyesületi megbízatás szempontjai szerint kívánatos, hogy a kor legmodernebb kérdéseit vizsgálják és tárgyalják a leírásban. Ugyanez bizonyosan elmondható a tulajdonosról és gazdasági szakembereiről, hiszen ezt bizonyítja az uradalom állapota. Hosszasan időznek a birtokolt terület újfajta térbeli felosztásánál, valamint a célszerűen középpontba helyezett majorok belső és külső szerkezeténél. Az állattenyésztés és a szántóművelés kényes egyensúlya kialakításánál a trágyatermelési képességet állítják a központba. Új munkaerőpolitika alakul ki szinte a szemünk előtt: a roboterőtől a kívánatos éves szerződéssel alkalmazott béreserőig egyszerre látunk különböző átmeneti megoldásokat (hónaposokat, szakmányosokat, részeseket, szerződéseseket, sőt már ledolgozásos munkaerőt is). A termesztett növények és a tenyésztett állatok fajtáival folytatott kísérletek kellős közepén érezhetjük magunkat.

Az egymásra épülő fázisokat a fejlesztés folyamatában fontossági szempontból besorolták. Első lépésként a szakemberek kiválasztását, másodikként az uradalmi földterület vegytani elemzését, harmadikként – és hangsúlyozottan újdonságként – az alcsúti központból koncentrikus körökben „kerekded" majorságok kimérését, negyedikként a majorságokat a központtal és egymással összekötő fasorokkal szegélyezett „csinált" utak készítését, ötödikként a majorok felszerelését, hatodikként pedig a gazdasági rendszer és a vetésforgók kialakítását jelölték meg. Maguk is hangsúlyozták, hogy az új uradalmi szervezet teljes kialakítását még jövőbeli tervként kell kezelni, „*jelenleg csak a tettleges állapot leírásába bocsátkozhatik*" az irányító testület, hiszen az összes major kialakítása még nem történt meg, így az egységes gazdasági rendszer sem alakulhatott még ki.[367]

---

360 LIBITS 1896, 6.
361 TÖRÖK 1841, 176.
362 TÖRÖK 1841, I.
363 TÖRÖK 1841, 87.
364 TÖRÖK 1841, II.
365 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 380.
366 KERESZTESSY–SIMON 2004, 177, 184.
367 TÖRÖK 1841, 3.

A Gazdasági Egyesület szakemberei 1840-es látogatásukkor az egész folyamatnak még csak a kezdeti lépéseit látták, de a legfontosabb gazdasági szakember, Hörmann Keresztély jószágigazgató az összes uradalom, Szkálla Márton alcsúti tiszttartó (1825 óta), illetve Marek erdész elképzeléseiben a végleges tervek is szerepeltek.[368]

A leírásból kitűnik, hogy az előzetesen megfogalmazott lépcsőfokok közül az elsők teljes egészében lezajlottak. Az említett gazdasági vezetők mellett Acsán tiszttartó, az egész uradalomban két számtartó, két kasznár és három ispán működött.[369] Az uradalom négy, láthatóan különböző talajú területéről küldtek talajmintát: hármat az egyetemre, a bányavölgyi mintát pedig egy rohonci gyógyszerészhez. A részletesen leírt vizsgálatok alapvetően száraz talajokat mutattak ki, s az eredmények, illetve az előzetes tapasztalatok alapján megállapítható volt, hogy a talajok inkább szárazok, nehezen gyepesednek be, nem lehet számítani a tarló legeltetésére, a természetes legelőkön kevés értékes fűfajta, de sok ártalmas, irtandó „dudvafaj igen buján tenyész".[370] A vizsgálati eredményeket az egyes gazdaságok vetésszerkezetének kialakításánál, a vetett takarmányok és a mesterséges (azaz vetett) rétek és legelők művelésénél szigorúan figyelembe vették.

Az 1840-es állapot az 1828-as elkülönítés után 11 872 magyar hold (1200 négyszögöles holdakban) uradalmilag művelt terület felosztását hajtotta végre, ám a tervekben szereplő „*kerekded majorságokra való czélszerű felosztásától*" még messze voltak. Az uradalmat ekkor öt gazdaságra osztották,[371] de ezek átalakítása és felszerelése éppen folyamatban volt. Az acsai és az alcsúti területek mellett külön gazdaságként igazgatták már a hatvanpusztai és az előzőleg ebből leválasztott máriavölgyi gazdaságot. Az ötödik gazdaságként jelzett Vértszentgyörgy puszta ekkor túlzottan nagy területű és nagyon különböző területeket foglal magába, tehát az átalakítási folyamat csak kis részén ment végbe, ezért területileg sem osztották még fel. Gazdasági igazgatási szempontból 1830-ban még Hatvanpusztához,[372] 1835-ben az ekkor kialakított göböljárási gazdasághoz tartozik, de ettől délre terül el az 1836-ban felszerelt bányavölgyi gazdaság. (A könyvben, nyilván sajtóhibaként a göböljárási gazdaság létrehozásaként, ámde a szigorú időrendbe sorolva tévesen az 1825-ös évszám szerepel. Ezt a tévedést Libits jószágigazgató 1896-os leírása 1835-re revideálja.[373])

A göböljárási gazdaság része a 300 mholdas kinzai kerület (később állandósult neve Ginza), ahol 60 mholdas szőlőt telepítettek, és zsellértelepet hoztak létre (egy házat, minden családnak külön szobával) 20 zsellér számára, iskolát építettek gyermekeik nevelésére.[374] A telep határában 240 mholdas három nyomásban művelt ugargazdaság volt, ahol az ugar után rozsot vetettek, a harmadik nyomást pedig feles tengeriként kiadták. A Szentgyörgyi puszta fejlesztését eddig a vízhiány akadályozta meg, a fúrásokat azonban folytatják. Ehhez a területhez tartozott 600 mhold, amelyet a gyúrói jobbágyoknak feles bérletben adtak ki, az ugart kétszeressel már vetették.

A feles bérletű gazdaságok, valamint az erdőújítás pagonyaiban történő feles használat[375] az uradalom számára terményt és az állatartás számára szalmát biztosított, a zsellértelep pedig az engedélyezett állatartásért, kukoricaföldért és legelőért ledolgozásos ingyen napszámmal tartozott.[376] Ezekből az átmeneti megoldásokból jól látszik, hogy az alcsúti uradalom a század első felében, éppen a gazdaság átalakítása folyamatában két jelentős hiánnyal küzdött: a gabona és a munkáskéz hiányával.

5.7. A gabona és a munkáskéz hiánya

A gabona hiányát alapvetően a legelőnyomású gazdasági rendszer,[377] másrészt pedig a belső fogyasztás növekvő gabonaigénye (a béresek és a bugerok esetében elsősorban kétszeresre volt szükség) indokolta. A béreserő egyre kiterjedtebb alkalmazása jócskán növelte a deputátum (az éves alkalmazás keretében megjelenő konvenció gabonakontingense) igényét. A gabona kiadása kenyérrész címén a részeratók munkáját is kísérte.[378] Az állatartás szükségére is fontos burgonyát és kukoricát kapott az uradalom (a termés felét vagy harmadát) az erdőirtásra és ifjításra kiadott területek után, miután az irtás utáni, majd a magvetés utáni években krumplit, illetve kukoricát termesz-

368 TÖRÖK 1841, 163.
369 TÖRÖK 1841, 5.
370 TÖRÖK 1841, 16–18.
371 TÖRÖK 1841, 19.
372 MOLNÁR 2008, 11–12.
373 LIBITS 1896, 6.
374 TÖRÖK 1841, 35–36.
375 TÖRÖK 1841, 30, 142.
376 TÖRÖK 1841, 35.
377 TÖRÖK 1841, 39.
378 TÖRÖK 1841, 52.

tettek rajta.[379] Költség nélküli borforrás volt a bordézsma, melyet a kinzai kerület 60 holdas telepített szőlőjéért és a göböljárási kerületben jobbágyoknak telepítésre kiadott 600 holdas szőlő után (ennek felét bordézsmáért, felét pedig pénzért adták ki) kaptak.[380]

Az uradalmi gabonatermesztés korlátozásának az okszerű gazdálkodás beállításakor két indokát is megfogalmazták. Egyrészt azt a döntést, hogy a földek termőerejének növelése érdekében az állattenyésztést, a trágyatermelést és takarmánytermesztést, s ezért a legelőgazdálkodást állították a középpontba. A másik indok az 1820-as évek nemzetközi piaci viszonyaiból következő helyzetértékelés volt, amelyet jól meg is fogalmaztak: „*a gabonatermesztés a csekély ár mellett ritkán fizeti meg a reá fodított kötségeket*".[381]

A szemlét tartó szakemberek az okszerű gazdálkodásra való áttérés kezdeti időszakát éppen ezért joggal nevezik „az áldozat időszakának": amikor a gabonát csak szűk téren termeszthették, hiszen először a nagy terület a növekvő takarmánytermesztésre kellett, hogy a trágyával javítani lehessen a kizsarolt szántókat. Elismerik tehát, hogy ebben az időszakban „*az uradalomnak az úrbéri kilenczed nagy segedelmére volt*", és nem csupán a szemtermés, hanem a beadott szalma mennyiségével is. Az 1839-es nagy takarmányszűke kimutatása tanúságot is tesz erről: hiszen ekkor az acsai és alcsúti jobbágyok szalmabeadása 3432 mázsát tett ki.[382]

A munkáskéz hiánya általában is jellemző a török megszállás alól fölszabadult demográfiailag meggyengült régiókra. Mindezt súlyosbította, hogy a nagy uradalmas területek kézhiányának megszüntetéséhez alapvetően csak az okszerű átalakítás járulhat hozzá, hiszen a már kiépült és felszerelt új pusztahálózat tudja a megnövekedett munkaerőt hasznosítani.[383] Ez a helyzet tehát csak nagy befektetések után, s többnyire időben is hosszan elhúzódva oldódhat meg. Az 1840-es alcsúti uradalomleírás ebből a szempontból is az átalakulás folyamatát mutatja. Előképként említhetjük, hogy az 1816-ban készített, a nádor számára történő átadás előtti becslési jegyzőkönyv szerint a két jobbágyközség 1964 pozsonyi mérő gabonát, 694 akó bort szolgáltatott a tulajdonosnak és 12 480 nap gyalogrobotot teljesített.[384]

Természetesen az átalakítás alatt is számolniuk kellett a jobbágyi robottal, ám az csak korlátozottan állt rendelkezésükre. Acsa 80 úrbéri telek és 34 házas zsellér robottartozását az acsai Belmajorban, Alcsút 40 telek után járó robotját Hatvanpusztán és Máriavölgyben vették általában igénybe.[385] Találkozunk az alcsúti uradalomban már egy újabb, a ledolgozásos munkaerővel is. (Ez majd 1848, a jobbágyfelszabadítás után a pénzes bérmunka és a robot közötti átmeneti munkaformaként lesz jellemző.) A ledolgozás fogalomkörébe tartozó ingyen munkát, a bérnapot uradalmunkban a kinzai zsellértelep, illetve a sokféle szerződéssel alkalmazott részesek munkarendjébe befoglalták. Jellemző, hogy a bizottság a kinzai alkalmazást, azaz a ledolgozás tiszta formáját újdonságként, sőt „*a Nádor emberbarátí*" gondolkodásmódja bizonyítékának tartotta és dicsérte.[386] Furcsa módja a munkaerő szaporításának a kinzai telep iskolásainak munkára fogása: „*a gyermekek ott az iskolai órákon kívül, korukhoz mért mezei vagy kerti munkákkal foglalkoztatnak*". Az esztendő egyes munkafajtáinak leírásakor meg is határozzák, hogy az iskolagyerkőcök gyomlálják a tavaszi búza- és rozsvetéseket, ültetik és felszedik a burgonyát, dugdossák a répamagot, végzik a gyomlálását és a kapálását.[387] A munkáért korukhoz mérten 10–18 krajcár napidíjat kapnak.[388] A szegény özvegyek néhány napszámért szedhettek az irtásoknál hulladékfát vagy ágat.[389]

Fát, burgonyát és később kukoricát vett be az uradalom az erdők tisztítása és újratelepítése kapcsán. Az erdőirtás és ifjítás szerződései ezt a két munkafolyamatot általában ugyanazon vállakozó jobbágyokkal végeztették, hiszen az irtás nagy munkaerőt igényelt és kevés nyereséget (a fa tuskóját) hozott számukra. (A kitermelt fák feldolgozását külön favágó szerződésekkel biztosították.[390]) A megtisztított területet az uradalom erős irtóekékkel megszántotta, a szerződöttek burgonyával, majd fák magjával (kőris, vadgesztenye, amerikai dió) vetették vagy csemetével (kőris, tölgy) telepítették be. A burgonya harmadát, majd felét az uradalom kapta. A kikelt növénysorok mellett a vállalkozók két-három évig kukoricát ültethettek, azt a növényekkel együtt kapálták.[391] Az ifjított pagonyok kialakítása négy-öt év alatt történt meg.

379 TÖRÖK 1841, 146.
380 TÖRÖK 1841, 138–139.
381 TÖRÖK 1841, 38–39.
382 TÖRÖK 1841, 39, 86.
383 DEMETER 2013, 43.
384 LIBITS 1896, 6.
385 TÖRÖK 1841, 30–32, 43.
386 TÖRÖK 1841, 35.
387 TÖRÖK 1841, 36, 49, 56, 59, 63.
388 TÖRÖK 1841, 49.
389 TÖRÖK 1841, 149.
390 TÖRÖK 1841, 144.
391 TÖRÖK 1841, 142–147.

A Mezőföldön általában a buger vagy bóger megnevezést használták a felföldi tót kaszások alkalmazására.[392] A *Mezei gazdaság könyve* a takarmány kaszálására érkező „felföldi tót népesség" évenkénti érkezését írja le egész Fejér vármegyére jellemzően.[393] Az alcsúti uradalomba Trencsényből és Liptóból érkeztek a bugerok. Az uradalom a kaszálandó területek nagysága szerint ötven és nyolcvan közötti kaszás érkezését rendelte meg előre: saját „bírójuk" vezetésével, saját kaszájukkal érkeztek. Göböljáráson, a számukra épített házban laktak, ellátásukról az uradalom gondoskodott: naponta ebédet főztek nekik, kenyeret, bort és napidíjat (27 krajcárt) kaptak.[394] Ellátásukhoz a kinzai majorban gyorsan növő és hízó „chinai sertéseket" neveltek.[395] A bugerok alkalmazása a kaszálás idejére szólt, szerződésük szerint lényegében előre szerződött napszámot, tehát fix summát és ellátást kaptak. Speciális munka végzésére érkeztek, néhány hónapos nyári alkalmazásra, így munkavégzésük a summások előfutárának is tekinthető.

A szemlebizottság és az uradalom vezetése is célnak a majorságokba telepített, éves szerződéssel alkalmazott majorsági, azaz a béreserő fokozatos fejlesztését tekintette. „*Fontosabb mezei munkákat, s nevezetesen az ugar- és vetési szántásokat, kapálást és töltögetést (s lókapával s töltögető-ekével) s egyéb kényesb gazdasági eljárásokat az uradalom saját majorsági erejével végezteti.*"[396] A jobbágyok munkáját már ügyetlennek és lomhának tartották.

A robotos munkaerőt inkább a gazdasági fuvaroknál, a gabona behordásánál és a szénagyűjtésnél használták. Nagy munkacsúcsok idején fordult csak elő, hogy a keverőszántásnál, boronálásnál vagy hengerezésnél is robotosokat hívtak be.

A szegődményesek, a béresek az igásokkal végezték a munkát, ló- és ökörfogatokkal dolgoztak, az állatok etetését és tisztítását a gyalogbéresek végezték. Az igások erejével is vigyázattal bántak: négyes fogmányban az ökröket csak új terület feltörésére és ugarszántásra használták, a munkát általában kettős fogattal végezték. A lovak igaerejét nagyobbnak ítélték a szántóföldi munkákban, a különféle speciális ekékhez (ekeborona, töltgetőeke, lókapa) kettősben alkalmazták, vagy gépek elé fogták.[397]

Éves szerződéssel alkalmazták az állattartásban és tenyésztésben dolgozókat is. Bár a béres kifejezést rájuk nem használták (elnevezésüket az állatokkal kapcsolatos szakértelmük határozza meg), ugyanúgy éves szegődményesek. Számuk jelentős volt. A juhászatban 58, a máriavölgyi csirászatban 3, a göböljárási ménesben a 8 fő mellett említik a tanult lóorvos-kovács alkalmazását. Nem részletezik a marhák és a lovak legelőn tartásakor az illető nemek és korcsoportok szerinti csordapásztorok számát.

Éves bére volt az eszközök javításával és készítésével foglalkozó mesteremberekne is. Kovács-, bognár- és nyergesműhelyeket állítottak fel Göböljáráson, ahol a mesterek mellett legényeket is tartottak.[398]

Részesművelés aratásban és néhány kevésbé megközelíthető helyen, részért kiadott területen fordul elő.

A napszámos és szakmányos munkavállalás lehetőségét a szemlebizottság összefoglalója az uradalom közelében élők érdekében gyakorolt pozitívumnak ítéli, és nem csupán a megélhetésük érdekében, hanem azért is, mert a gazdálkodás modern módszereit és eszközeit is megismerik, saját életükben is hasznosíthatják.[399]

5.8. Éves bérek

Évdíjrendszerként ismertetik egyrészt a fizetések kialakítását meghatározó alapelveket és döntéseket, másrészt a tisztek ösztönzésére kialakított nyereség utáni jutalmat, harmadrészt pedig a nádor által kidolgozott jóléti intézkedéseket.[400] A bizottság az anyag összellításához csupán egyes tisztségek és foglalkoztatotti kategóriák járandóságát számszerűsíti, így egymással sem feltétlenül hasonlíthatók össze.

Az alapelv azonban érthető – ezt a bizottság nagyon dicséri és az uradalmak jó kezelése feltételének tartja – a gazdaság vezetőit úgy kell megfizetni, hogy „minden anyagi gondtól" mentesüljenek. Így a főtisztek fizetését (annak minden elemét készpénzre átszámítva) a tiszttartóéhoz viszonyítják. A gazdaság vezetője, a tiszttartó évente kap 1200, a számtartó 1000, a kasznár 800, az ispán 500, az írnok pedig 200 ft-ot. Jó tanuló gyermekeik után kaphatnak 80 ft nevelési segélyt. A tisztek ösztönzésére részesedhetnek bizonyos eladott áru utáni jutalomból: a gyapjú, a tenyészállat és a gabona után. Ezt a jutalmazási rendszert azonban nem tekintették járandóságnak, hiszen

392 DEMETER 2013, 100–101.
393 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 387.
394 TÖRÖK 1841, 73.
395 TÖRÖK 1841, 131.
396 TÖRÖK 1841, 43.
397 TÖRÖK 1841, 43–44.
398 TÖRÖK 1841, 42.
399 TÖRÖK 1841, 176.
400 TÖRÖK 1841, 115–160.

a tiszta nyereség utáni jutalomösszeget a személyek között a jószágkormányzó osztotta fel. Szólnak a nyugdíjrendszerről is, bár „nyugalmazási eset még nem adta elő magát", ám a tény azt bizonyítja, hogy életbe kívánják léptetni. A cselédség fizetését „illendő, s aránylagos" jelzővel illetik, de részletesen csak a hajdúét közlik. Béresek közül összevethető a négyökrös béres és a gyalogbéres járandósága. A gazda és a négyökrös béres 72 váltó forint bére mellé ugyanazokat a természtbelieket kapja, bár a gazda ezen felül kapott évente 1 hosszú szűrt, egy pár csizmát és egy csákót az uradalmi bélyeggel. A gyalogbéres mindenből kevesebbet kapott (60 vft) és a botfa helyett csak rőzsét. Az ostoros (másutt csak suhanczként említik), azaz a lóvezető 40 vft-ért és 16 pm kétszereséért dolgozott.

Összevethető a juhászok bére is: a birkás 250 vft mellett kap 8 pm buzát, 24 pm rozsot, 6 pm árpát, 4 akó újbort, fél öl szénát, fél öl szalmát, 1 hold kukoricaföldet, 2 tehén legeltetését és 6 fogatlan vén birkát. Alatta két bojtár biztosan szolgált: a mesterbojtár 120 vft mellett, a második bojtár (a bárányos) 60 vft mellett mindenből kevesebb természetbeli konvencióval. Együtt részesedtek „a nyirés alá kerülő bárányok" utáni 6 krajcár jutalomban, de ezt a birkással a főbojtárok felezték.

A tehenész készpénze (200 vft) és konvenciója is aránylag nagy volt, de a mellé beosztott tehenész-szolgát ő fizette a „csirászati edények tisztogtásáért", illetve a vaj és sajt készítéséhez szükséges tüzelőt is saját 3 ölnyi botfájából kellett kiállítani.

A cselédség ingyenes orvosi ellátását a uradalmi orvos végezte.

5.9. A gazdálkodási rendszer

A szemlebizottság 1840-ben azt szögezte le, hogy egységes gazdálkodási rendszert még nem láthatott, hiszen a fejlesztések még nem fejeződtek be, a vértszentgyörgyi hatalmas területen a majorok határait még nem is alakították ki. Bizonyos majorságok kialakítása, valamint ezeknek felszerelése és a vetésforgók kijelölése azonban már megvalósult. A felosztás előtti területen pedig bizonyosan elkezdődött az útrendszer kialakítása és a fasorok telepítése, azonban nyilvánvalóan meg kellett előzniük a majorságokét.

A térbeli felosztás előzetes terv szerint folyt és ezután is folytatódott, de ezzel a fő probléma, a talaj humuszhiánya nem oldódott meg. Azt csak „*tetemes trágyamennyiséggel lehetett rövideb idő alatt helyrehozni. Ennek előállítására tehát az állatok minél nagyobb szaporítása volt szükséges, mire ismét egy részről czélirányos hajlék, más részről pedig olly takarmánymennyiség kívántatott, mit az uradalom kicsigázott szánfóföldjein, silány rétjein, s kiégett legelőin előállítani nem tudott*".[401]

A vizsgálóbizottság teljes egyetértése kísérte azt a döntést, hogy a takarmánytermesztést, s ezzel az állattartás növelését, a trágya mennyiségének szaporítását, s így a gabona termesztésére följavított szántóterületek fokozatos kiterjesztését írták elő. Azt is megjegyzik, hogy az első időkben a „*magtermesztésnek csak annyi tért lehete engedni, mi a szalmaszükség pótlásának tekintetéből elkerülhetetlen vala*".[402] Tehát 1840-ben jól látható, hogy minden intézkedés a takarmánytermesztés és a trágyamennyiség növelése érdekében történik az uradalomban. Ezt a korabeli gazdászat holsteini rendszernek nevezte, sőt a bizottság szerint a mecklenburgi rendszert is használták.[403] A rendszer fokozatos, egymásra épülő kialakítását az uradalmat vizsgáló szakemberek például állították azok elé „*akik a javítást az angol rendszer behozatalával kezdik*".[404] Ez a megjegyzés árulkodó: a helyi sajátosságok (Alcsút elhanyagoltsága, talajadottságai és fekvése) figyelembe vétele és javítása nélkül egyből nem haladható meg a háromnyomásos gazdálkodás.

Arra törekedtek, hogy a majorok közelebbi, jobban megközelíthető földjein a váltógazdálkodást bevezessék, ehhez azonban az acsain kívül még fenn kellett tartani az ugarművelést, hiszen még messze voltak a terület teljes trágyázásától. A terv tehát a váltógazdálkodás, a realitás 1840-ben a területnek még a nagyobb részén a javított háromnyomásos gazdálkodás fokozatos bevezetése volt. Ezt az átmeneti időszakot Szekfű Gyula a föld javítására irányuló legelőnyomású rendszernek nevezte, melynek első lépése a holsteini rendszer kialakítása volt.[405] Alcsúton legelőnyomású rendszer elfogadását a réthiánnyal magyarázták, hiszen ezért kellett a mesterséges takarmánytermesztés mellett dönteni. A földek egy részét tehát legelőnyomásra jelölték ki. „*Tudjuk, hogy a földnek a szükséges termelőerőbeni megtartását a több évi legelők a lehető legegyszerűbb és legolcsóbb módon eszközlik*".[406] Kezdetben emellett csak a mesterséges rétként munkált részen a téli takarmányt állították elő, s csak a fennmaradó, „*trágyázhatóbb rész vettetett el gabonával, repczével, tengerivel stb*".[407]

401 TÖRÖK 1841, 22.
402 TÖRÖK 1841, 23–24.
403 TÖRÖK 1841, 26.
404 TÖRÖK 1841, 24.
405 SZEKFŰ 1935, 75.
406 TÖRÖK 1841, 39.
407 TÖRÖK 1841, 39.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a három nyomás fenntartását már nem a nyomáskényszer írta elő (hiszen az uradalmi és a jobbágybirtok szétválasztása a nagybirtok egészére már megtörtént), hanem a gabonanyomás trágyázásának hiányosságai miatt kellett az ugart, illetve egy részét a talaj pihentetése miatt fenntartani. Az ugar egy részének trágyázásával (szükségből féltrágyával) és vetésével azonban már több helyen találkozunk. Gyakran említenek takarmányvetés után legeltetett ugart.

Itt kell visszatérnünk az új majorok körüli földek művelésére: másképp művelték ugyanis a majorhoz közelebbi (beltelek) és a távolabbi (kültelek) táblákat. A közelebbiekbe a béreserő és az igaerő kímélése miatt kerültek a gabonák (búza, rozs) és a repce, valamint a sok kézi munkát követelő növények (burgonya, répa), illetve a folyvást munkában álló igások éjszakai legelői. A kültelek jellemzően legelőnyomásokat és rétet jelentett, kevés, általában csak 1/3 gabonanyomással. Az 1825-ben átszervezett acsai Belmajor belteleközete kivételével 1840-ben még mindegyik felállított major javított háromnyomással működött, csupán ebben az egy övezetben alakítottak még ki váltógazdaságot.[408]

A legelőnyomásokon, lucernásokon, mesterséges legelőkön és réteken is bevezették a forgást, így beékelhetők lettek a kétéves takarmányok (lucerna, lóhere) vagy a takarmánykeverékek (stájer lóhere és bükköny, bükkönykeverék angol perjével, mohar kölessel stb). Árpát is vetettek ide, aminek learatása után a lucernást kaszálónak, majd legelőként használták.[409]

Egyes nyomásokat zöld takarmány termesztésére tartottak fenn: Máriavölgyben zölden kaszáltak tengerit, hajdinát, mohart és kölest.[410] A bizottság különösen kiemelte az egész éven át rendelkezésre álló bőséges zöldtakarmányt. „*Az alcsúthi gazdaság kora tavasztól kezdve késő őszig bővelkedik zöldtakarmánnyal: megnyitja azt májusban a rostaalja, erre következik júniusban a bükkönykeverék és baltaczím, júliusban a tengeri, augusztusban a mohar, szeptemberben a pohánka, s októberben másodszor ismét a mohar és pohánka.*”[411] A zöld takarmányt az uradalomban speciálisan használták, a tengerit a máriavölgyi csirászatban, a rostaalját a bárányoknak és a vonósoknak adták, a sárgarépát a ménes csikóknak.

Magnak pohánkát, stájer lóherét és nagyban bükkönyt termesztettek, a göböljárási majorban a cséplőgéppel csépelték vagy munkacsúcsok idején nyomtatták.[412]

Mesterséges, azaz vetett legelőkkel (pl. Hatvanpusztán, Kinzán) és rétekkel (Acsán, Bányavölgyben) is találkozunk. Sőt ritkább a természetes legelő: csupán a másra nem alkalmas, lejtős, távoli helyeken (pl. a kinzai kerületben) hagytak ilyet.[413]

A megtermelt takarmánynövények hosszú sorát vették számba a vizsgálók: először is a nagy gonddal, az uradalom teljes személyzete és a bugerok által kaszált széna minőségét és mennyiségét dicsérték. A lóhere, lucerna és baltacim szénáját szénapajtákban, a többit a szérűskeretekben kazlakban tárolták. Megjegyezték, hogy a kazlak „*készítéséhez Alcsúton különösen értenek*”.[414] Az uradalmi szabályzat előírásai alapján adagokba kötve használták fel, ezeket egy helyben, a faragók által készített mérleggel mérték ki. (Az egyszerű mérleget utánzásra méltónak ítélték.)[415] A réti széna és a sarjú mellé takarmánypótlékként használtak vágott burgonyát, burgundi répát és sárgarépát, darált pohánkát és árpát, szemes és zúzott zabot, valamint vízben áztatott zabot. Mindezt eleve takarmányozás céljára, a takarmánynövények bonyolult (6, 8, 10, 11-es) vetésforgójában termesztették.

Szalmát csak a birkák kaptak félig kicsépelve. A szalma döntő részét takarmányként csak szecskává aprítva, sós vízben áztatva, párolva, leforrázva vagy forró gőzben főzve használták. A szecskát főzve, közé gyakran kevertek krumplit. A bizottság a szecska elkészítésének módjait hasznosnak, takarékosnak és nyereségesnek ítélte még úgy is, hogy minden majorban szecskavágót, gőzölő berendezést és esetleg zabzúzó gépet kellett vásárolni.[416] Miután a feldolgozott takarmányból negyedrésszel kevesebb szükséges, így a „*két esztendei próbatét kedvező eredménye az alcsúti jószágigazgatás ebbeli lépteit, s rendszabályait igazolni látszik*”.[417] A bizottság az igazolást a saját szemével láthatta, hiszen az 1839-es rossz takarmánytermés után 1840 nyarán is gazdag tartalékokat látott.

Az írás céljának megfelelően a helyszínen vizsgálódó bizottság igen részletesen közölte az évszaknak és az állatok korcsoportjának, nemének és állapotának megfelelő, az uradalmi igazgatás által kidolgozott juhászati ta-

408 TÖRÖK 1841, 25.
409 TÖRÖK 1841, 28.
410 TÖRÖK 1841, 31.
411 TÖRÖK 1841, 72.
412 TÖRÖK 1841, 66.
413 TÖRÖK 1841, 34.
414 TÖRÖK 1841, 72–73.
415 TÖRÖK 1841, 73–75.
416 TÖRÖK 1841, 76–86.
417 TÖRÖK 1841, 78, 81.

karmányozási rendet, amelyet a tapasztalatok alapján 1839 óta tettek kötelezővé.[418] A bizottság véleménye erről a gazdagnak ítélt etetési rendről kettős: egyrészt túl gazdagnak, már-már hízlalásnak ítéli, kedvező eredményét (mind az állomány értékére, egészségére és szaporulatára) nézve ugyanakkor nagyra értékeli.[419]

5.10. Állattenyésztés fejlesztése a modernizálás élén

Juhászat

A vizsgálók véleménye teljesen megegyezik a korabeli gazdászat véleményével, s már elöljáróban dicsérik az alcsúti uradalom vezetését, hogy a szakma szabályai szerint jártak el: „*rövid idő alatt, s aránylag csekély áldozattal egyedül az állat-, s főleg a juhtenyésztés*" járul hozzá az okszerű átalakítás befektetéseihez.[420] Az 1840-es juhászati állapot leírása azonban már nem a merinó tenyészirány egyoldalú fejlesztését, hanem a piaci változások alapján leszűrt fontos következtetést tükrözi: „*nem a legfinomabb juh nyújtja a tenyésztőnek a legnagyobb nyereséget … a legfinomabb gyapjút ritkán fizeti meg a kereskedő kellő arányban*…".[421]

Az alcsúti uradalom szakembereinek dicséretet érdemlő döntése, hogy a juhászati újításokba későn bekapcsolódók a gazdasági tapasztalatokból tanultak, gondot fordítottak a túltenyésztettség negatív következményeinek kiküszöbölésére.[422] Elszakadnak tehát az egyoldalú Elektorál-Negretti nemesítési irányvonaltól, a juhászatot eleve az Infantandó fajtára támaszkodó helyi nemesítésű állománnyal a megfelelő, a juhok testmagasságára és a bunda tömöttségére is figyelő szelekcióval állították fel.[423] Két híres nyájból (az óváriból és az ürményiből) szerezték be az első állományt, s azt nemesítve szép testalkatú, hosszú és tömött, nagy súlyú gyapjat növelő „alcsúti birka" lett az uradalom védjegye. Ebből a szigorúan osztályozott szaporulatból az uradalom először természetesen saját törzsöknyáját szaporítja, azután a fennmaradó tenyészállatot jó haszonnal eladja. A vizsgálódás idején folyt a saját tenyészállomány megfelelő nemi összetételének (kos, ürü, anya) kialakítása: háromévi átlagban mintegy tízezer birkát neveltek, s ezek között nem a legtöbb gyapjút adó ürük, hanem az anyák számát szaporították, jelezve, hogy a saját állomány szaporítására és a tenyészállat eladására törekednek.

Birkákat az acsai kerületben, Máriavölgyben, Göböljáráson és Bányavölgyben is tartottak, a juhászati központ azonban Hatvanpuszta, ahol a törzsöknyáját tartják.[424] A tenyésztésre az állatokat szigorúan szabályozott osztályozással maga a jószagigazgató választotta ki, róluk „törzsök lajstrom" készült. A juhok tartásáról központi szabályzat készült, amit „*a juhászati személyzet a legcsekélyebb bojtárig*" részletesen ismert.[425]

A törzsöknyáj tartására fordították a legtöbb gondot. Több falkát alakítottak ki, így több embert is alkalmaztak: az 1826 darab őrzésére 12 juhászbojtárt tartottak.[426] Az összes juhászati személyzet 5 birkásból és 53 bojtárból állt, a majorok élén a birkáson kívül egy-egy ügyesebb bojtárt kiemeltek, kedvezményekkel kisebb vezető funkciót látott el, például ő lehetett a bárányos.[427]

A kiszálló bizottság részletesen ismertette, mint követésre érdemes megoldást, a bárányok (12 hetes korig) való tartását.[428] Figyelemre méltónak tartják az aklok előtti etetőhelyen az árnyékoló tetőket, a juhmosót és a nyirőhelyet a vértszentgyörgyi pusztán, a kinzai major mellett.[429]

A völgyet, ahol eredetileg Bicske felől lerohant a víz, a nádor csatornáztatta, rajta két malmot működtettek, s mind a malmok, mind a juhmosó ellátására a „*vérthi patakhoz képest óriási vízosztó mű*" készült. A nagyléptékű beruházás feltűnt a bizottságnak, megtudták azonban, hogy ez „előképül és mintául" szolgált a nádor Arad megyei vízszabályozásához (Beszédes József műve).[430]

418 TÖRÖK 1841, 89–103.
419 TÖRÖK 1841, 102–103.
420 TÖRÖK 1841, 103.
421 TÖRÖK 1841, 103–104.
422 DEMETER 2020, 232–233.
423 TÖRÖK 1841, 103–108.
424 TÖRÖK 1841, 107–108.
425 TÖRÖK 1841, 109.
426 TÖRÖK 1841, 114–115.
427 TÖRÖK 1841, 108–109.
428 TÖRÖK 1841, 109–113.
429 TÖRÖK 1841, 115.
430 TÖRÖK 1841, 122.

A csatornán lévő első malom mellett létesült a juhmosó és úsztató, közös fedél alatt. A mosást hamuzsírral kevert meleg vízzel, a lemosást hideg zuhannyal végezték, utána szellős, vastagon felszalmázott fedett szín alatt száradtak. Azokat a birkákat, amelyek újra bepiszkolódtak a fekete homokkal, saponarialúggal újra áztatták. A bizottság jelenlétében a Plachner-féle mosószert is kipróbálták. Az első próbáról az a vélemény alakult ki, hogy a kellő fehérséget a gyapjú elérte általa, de túl sok zsírt vesztett, merev és túl könnyű lett.[431] A mosóhely alján lerakódó juhmocskot és az iszapot időről-időre leeresztették, hordókba szedték, és rétöntözésre használták.[432]

A birkanyírás fontos munkáját a szerényen csak nyírőpalotának nevezett deszkaboltozatú, tágas, üvegajtajú helyiségben végezték.[433] A nyírést asszonyok végezték, napi bérük a minőség és a gyorsaság szerint 15 és 25 krajcár között mozgott. Az egyben levett gyapjúbundát „*kis lánykák és gyerkőczék*" összehajtogatták, bezsákolták, a lehullott gyapjút összeszedték.[434]

A gazdasági irodalom később általánosan dicsérte az uradalom vezetését azért, mert már a 40-es években felfigyelt a gyapjú piaci változásaira. Az uradalmak többsége mindezt csak a következő évtizedekben vette észre: nem a túlfinomult, selyemszerű, rövid gyapjú kellett már, hanem a több, hosszabb szálú és súlyosabb gyapjú. A több évtizedes minőségi követelmények után egyszerre megint a mennyiség lett a fontos. Minderre az alcsúti uradalmi vezetés saját keresztezésű tenyészet felállításával, azaz az alcsúti juhnak nevezett fajta tenyésztésével és a fölös tenyészállatok áruba bocsátásával reagált. Az alcsúti faj sajátossága a hosszabb és tömöttebb (azaz több) gyapjú és egyben a nagyobb, erősebb testalkat, mindez jobb piaci helyzetet teremt mind a gyapjú, mind a tenyészállat vonatkozásában.[435]

Marhatartás

Máriavölgy gazdaságát a hatvanpusztairól leválasztva 1828-ban a csirászat, azaz a tejelő tehenészet központjaként építették ki. Így lett szinte nevezetessége a marhapalotaként vagy tehénpalotaként széles körben, máig emlegetett műemléki csíraistálló (hiszen ez az épület máig áll).

A csirászatot eredetileg a mürzthali fajtára alapozták,[436] a választás tejelési és hízási teljesítménye miatt esett erre a fajtára, de számba vették az igában való vonóerejét is. A küldöttség látogatásakor, 1840 nyarán 2 bika, 24 törzskönyvezett tehén, 23 üsző, 33 tinó, 5 borjú állt az istálló kettős sorában, egymással szemben.[437] Ezt a fajtát beltenyészetben tartották.

Fő haszonvétele a tejtermelés, illetve ebből a vaj- és sajtkészítés volt. Ezzel elsődlegesen a nádori konyha (alcsúti és budai udvartartásáé is), és az uradalmiak szükségleteit elégítette ki, hiszen a tehéntartással nem rendelkezők kedvezményes áron kaptak tejet és tejterméket. Csak a feleslegből adhattak el. „*A csirászat önmagát tej– és vaj nyereményeinek értékéből nemcsak fenntartani képes, hanem, miután az időnkénti hiányt önfajzotta üszőkből pótolta, az eladásra fennmaradó üszőborjúkat, ökörtinókat, s bikákat tiszta nyereség gyanánt adja át a gazdaságnak.*"[438] Másutt megjegyzik: „*az eladásra fennmaradt üszők és borjak nagyon kapósak, s drágán megvétetnek*".[439] Az egész (tej, vaj, marha) eladásból 1839-ben 2200 vft jött be.[440]

A tehénpalota kialakításakor arra törekedtek, hogy benne és közvetlen környékén minden tejkezelési folyamat is elvégezhető legyen. Ezt a megoldást a szemléző szakemberek tökéletesnek ítélték: „*fölülhaladja mindazt, mit e tekintetben hazánkban láthatni*".[441] Az épület jobb szárnyán az állásokban a tejelő marhák álltak, illetve a tejkezelés helyiségei voltak: a tejkamra, a szűrő- és mosóhely, a tejpince, s mellette a jégverem. A mosáshoz szükséges vizet „szivárvány kút" biztosította.[442] A csiraépület balszárnyán volt a borjúistálló és a takarmánykamra. Az egész csirászatot egy tehenész és két szolga kezelte (az állatokat, a napi kétszeri fejést és a tejkezelést is), emellett azonban kötelességük volt a zöldtakarmány kaszálása is. A kifejezetten a tejelő marháknak vetett zöldtakarmány állandó munkát adott, tárolását, szikkasztását egymás fölé állított rostélyokon oldották meg.[443]

431 TÖRÖK 1841, 116–118.
432 TÖRÖK 1841, 119.
433 TÖRÖK 1841, 122–123.
434 TÖRÖK 1841, 119–120.
435 TÖRÖK 1841, 105–106.
436 ERDŐS–KELEMEN 1996, 43.
437 TÖRÖK 1841, 125–126.
438 TÖRÖK 1841, 127.
439 TÖRÖK 1841, 126.
440 TÖRÖK 1841, 128.
441 TÖRÖK 1841, 127.
442 TÖRÖK 1841, 127.
443 TÖRÖK 1841, 126–128.

A csirászat udvarán nyári állásokat alakítottak ki, igen gondosan, a sérülések elkerülésére a kerítés két sor vastag kötélből állt.[444]

A tehénpalotát nem véletlenül nevezték el így: kialakításának minősége, mind az építészeti terv (tiszta klaszszicista jegyei), mind az anyaghasználat, mind a korszakra jellemző csirászati és tejkezelési elvárások, mind pedig a nádori család kedvelt tejivó szalonjának kiképzése szempontjából kiemelkedő. A főhercegi család és a vendégek kedvelt nyári kirándulóhelye lett, egyfajta tejivót alakítottak ki a homlokzati részben, padjai és polcai vörös márványból készültek.[445] A klasszikus dór oszloprendű portikuszból egy fogadócsarnokba, s innen a két oldalra nyíló tejivóhelyiségekbe lehetett lépni. Ezekből az istállókba is volt átjárás. Az épület kialakítása erősíti azt a benyomást, hogy egységes építészeti program része (Keresztessy Csaba – Simon Zoltán tanulmánya Pollack Mihály tervezőségét is lehetségesnek tartja),[446] s ugyanakor azt is, hogy a kastély és a csirászat egyenes úttal mulatóhellyé, kirándulóhellyé való összekapcsolása a szentimentális térhasználat jellegzetes eleme.

A vonós ökröket, miután szinte állandóan igában jártak, a majorok istállóiban tartották, a nehezebb tavaszi munkák megkezdése előtt jobb és több takarmányt kaptak, május közepétől pedig már zölddel is javították eleségüket.[447] 1840-ben 208 vonós marhára készítettek takarmányozási tervet.[448] A jármos ökrök patáját patkóval védték. A gulyamarhát Kinzán tartották. A gulyába behurcolták a keleti marhavészt, itt voltak elhullások 1837-ben, de a majori és csirászati állományt sikerült megvédeni a szigorú elzárással.[449]

Lótartás

Ménest eredetileg csak az alcsúti uradalomban, Göböljáráspusztán tartottak. A ménes a nádor telivértenyésztési kísérletének nyomán alakult ki 1838–1848 között. Két csehországi, majd mezőhegyesi vásárlásból származó 39 kancát Bábolnáról bérelt csődörökkel fedeztettek.[450] Göböljáráson igen modernnek számító, a bizottság szerint „*czélszerű és gazdaságos*" ménes istállót építettek. Az etetési tervet 1840-ben 34 méneslóra készítették el.[451] Ehhez az állományhoz 1853-ban Bécsben telivér csődört vásároltak. Kiváló ivadékok születtek, de a telivértenyésztés veszteséges maradt, így később Kisjenőre helyezték át, de a lovakat itt már a gazdasági lóállományba sorolták.[452]

A hámos lovakat az egyes gazdaságokban tartották, számukra bekerített mesterséges legelőt tartottak fenn. A kinzai gazdaságot 15 ménesfogat segítette.[453]

5.11. Trágyázás

A gazdasági irodalom és a tapasztalat alapján a vizsgálók által összeállított anyagban közszájon forgó mondattal kezdődik a trágyázásról szóló fejezet: „*A földmívelés egyik főeleme, sőt lelke a trágya.*"[454] Különös fontosságot nyert ez az alcsúti uradalomban, ahol a termőföld humusztartalmának lehetséges javítására alapozták a gazdaság okszerű átalakítását. Ennek érdekében állították az egész uradalmat a takarmánytermesztésre, s ezáltal a trágyaszaporításra, s remélték, hogy a folyamat végén növelni lehet a gabonanyomások területét, valamint meg lehet szüntetni az ugarművelést.

A trágyázással kapcsolatos tervek birtokában kezdődött el az uradalmi majorok kialakítása, hiszen a trágyakezelést meg kellett valósítani: „*a juh-,szarvasmarha- és lóganaj*" legjobb felhasználása érdekében. Az istállók mellett rendes, kikövezett, lovas kocsival járható trágyavermeket építettek, mindegyiket kettéosztották, elkülönítették az érett és a friss szalmás trágyát. A kettő közötti csatornában gyűlt össze a trágyalé, amivel az éretlen trágyát melegben szivattyú segítségével öntözték, egyébként pedig pallókkal fedték. A lucernásokra ősszel, az ugarra és a bükkönynyomásokra télen hordták és teregették ki, s utána szántották alá a trágyát. Érdekes, hogy a teregetés ismét az iskolások feladata volt.[455]

444 TÖRÖK 1841, 128.
445 TÖRÖK 1841, 127.
446 KERESZTESSY–SIMON 2004, 184–185.
447 TÖRÖK 1841, 100–102.
448 TÖRÖK 1841, 83.
449 TÖRÖK 1841, 131.
450 LIBITS 1896, 123.
451 TÖRÖK 1841, 123–125.
452 LIBITS 1896, 123.
453 TÖRÖK 1841, 35.
454 TÖRÖK 1841, 44.
455 TÖRÖK 1841, 44–46.

Minden szemetet összeszedtek (például az udvar és az utak sarát is) és a trágyához keverték, vagy egyharmad trágyával és trágyalével öntözve a lucernásokra, a gőzgépek után maradt hamut pedig a lóherére szórták, a réteket vízzel kevert trágyalével öntözték. A gipszezéssel sikertelenül kísérleteztek, a bizottság azonban további kísérleteket ajánlott.[456]

1840-ben a zöldtrágyázással kezdtek kísérletet: csillagfürtöt vetettek azért, hogy alászántsák, de ez ebben az évben a nagy szárazság miatt még nem sikerült.[457]

5.12. Növénytermesztés

A növénytermesztés hagyományosan legfontosabb ágának a búza és rozs művelését tartották. Természetesen igen gondosan ápolták: nem frissen trágyázott földbe, háromszori szántás után a vetőmagot alászántották, boronálták és hosszában hengerezték. A hengerezést ekkor és a tavaszi fagyok után is megismételték, hiszen nagyon hamar kiszáradtak az őszi nyomás földjei, gyakran ki is fagytak. Májusban a vetéseket az iskolások kigyomlálták. Büszkék voltak „*a nehéz és vékony héjú*" alcsúti búzára, melyet bánáti eredetű vetőmagból válogattak, s időről-időre azzal is frissítették. A bizottság véleménye szerint „*a környéken nagy hírben áll*".[458]

Az előző évi próbavetés alapján nagyon reménykedtek az amerikai futórozsban, hiszen az sok és kiváló minőségű, nagyszemű termést adott. 1840 nyarán azonban még nem lehetett mellette dönteni, mert a rozs aratása még nem történt meg.

Az aratást döntően részesek (búzából 14., kétszeresből és rozsból 13., árpából és zabból 12. részért) végezték. A cséplés gépesítése már megfigyelhető: Göböljáráson már dolgozott járgányos cséplőgép, Bányavölgybe pedig rendeltek egyet. Bianchi-féle gépet használtak, amelyet azonban újként csak egy budai gépész egyszerűsítése után lehetett jól használni. A gépi cséplés mellett kézzel is csépeltek, sőt nyomtattak is.[459]

A gépesítés a repcetermesztésben is megjelent. Az alcsúti uradalom 1836-tól termesztett repcét, egyenlően mindkét repcefajt (réparepce és káposztarepce).[460] Az ipari növények közül elsőként a repce jelent meg az uradalomban. A jellemzően nagybirtokok növényének tartott repce termelése a 19. század közepétől elsősorban a felfuttatott állattenyésztés vonzásában bővült.[461] Nem csupán a növény, hanem művelési módja is lényeges újdonságot tartalmazott: géppel vetették, s így a gépi vetéshez alkalmazkodva sorban. A talaj előkészítésénél a mélyebb barázdára, a magvetés eső utáni boronálására és a vetőgép munkája után a hengerezésre is figyelni kellett. Kikelés után töltögető ekével megkapálták. Tehát egyaránt igénybe vették a gabonák és a kapások művelési módját. A repce aratásánál igen gondosan jártak el, hiszen nagy volt a kipergés veszélye: sarlóval aratták, azonnal behordták, villával forgatták és nyomtatták.[462]

A repcemagot eladásra termelték, szalmáját alomnak használták, olajat még nem nyertek belőle. Édemes figyelnünk arra, hogy néhány évtized múlva Kisjenőn maguk olajat még nem nyertek ugyan belőle, de az olajütőtől visszakapott olajpogácsát már nagyon fontosnak tartották az állatok takarmányozására.

Az állattartás számára használták fel a szántóföldön termelt burgonyát, répát és tengerit. Bár művelésükkor előfordul a kapásmunka, sőt a kapálást kiváltó lókapa, a töltögető-, és a taligás ásóeke is, sok kézimunkát igényelnek (például az iskolások napszámos munkáját), mégsem látjuk, hogy a kapások szántóföldön való specifikus művelése kialakult volna. Mindhárom növény művelésekor elsődleges a takarmányként való hasznosítása. A bugonya esetében azonban már felmerül a pálinkagyár számára való eladás és az emberi táplálék mivolta is.[463] Répatermő földet még nem alkítottak ki, csak Kinzán a mélyebben fekvő földön termelik, műveléséhez az uradalmi kapálóekés és ásóekés erőn kívül csak az iskolások napszámját használták.[464] Szemes kukoricát uradalmi szükségletre nem termeltek, elegendő volt a feles földekről bevett mennyiség. Uradalmi célra csak zöldtakarmányként vetették. A göböljárási kültelek egyik nyomásában is csak a tisztek és a cselédek szükségletére termesztették.[465] A leírásból látható, hogy az uradalom eddig csak a burgonyatermesztéssel foglalkozott behatóan, azt is a nádor sikeres kísérletei alapozták

456 TÖRÖK 1841, 47.
457 TÖRÖK 1841, 48.
458 TÖRÖK 1841, 48–50.
459 TÖRÖK 1841, 52–53.
460 TÖRÖK 1841, 54–55.
461 SELMECZI KOVÁCS 1980, 70–72, 79–80.
462 TÖRÖK 1841, 53–55.
463 TÖRÖK 1841, 58; FEHÉR-RESS 1992, 86–89.
464 TÖRÖK 1841, 60–63.
465 TÖRÖK 1841, 63–65.

meg. 1840-re már „*több mint százféle burgonyával, mind termékenységre, mind miniműségre nézve összehasonlító próbát tett*". Négy burgonyafajt választottak ki, amelyek szedése (augusztustól októberig) elkerülte a nagy munkatorlódást, és az iskolásokkal is végeztethető volt. A szedéshez taligás ásóekét fejlesztettek, a tároláshoz kettéosztott, zsindelytetős burgonyapincéket építettek.[466]

5.13. Modern eszközök

Érdemes némi kitérőt tenni még az alcsúti birtoklás előttről. Szenvedélyes fejlesztő lévén, József Antal főherceg tudatosan készült mezőgazdasági beruházásaira. Támogatta a mezőgazdasági szakoktatás elindítása érdekében instanciázó gróf Festetics Györgyöt: a Georgikonnak elnevezett iskola alapítása érdekében sikerült 1797-ben József nádort és vele a Helytartótanácsot is meggyőznie.[467] Sokrétű kapcsolat alakult ki, könyvküldésekkel és tanácsadással.[468] Az ifjú Alekszandra Pavlovna udvari papja, a nagyműveltségű és világlátott Szamborszkij pópa angol szakkönyveket szerzett és küldött Festeticsnek.[469] A kapcsolatot a nádor keszthelyi látogatása koronázta meg 1801. augusztus 23-án, felesége halála után, a velencei útról hazatérve.[470] Ez egyben a királyi család érdeklődését is mutatta, s ezzel Festetics iskolájának elfogadottságát nagyban növelte, nyilvános, támogatott intézményként jelenhetett meg.[471] A látogatás emlékére verette Festetics az első Georgikon érmet, amelyen azt a jelenetet ábrázolták, ahogyan a nádor – megfogva az eke szarvát – szántásával mintegy megnyitotta a tangazdaságot. Római tógában szántott a nádor két ökörrel, taligás ekével. Ez még látszott az érmen, az azonban már nem, hogy segítői is az ünnepélyességet jelezték: az ostort Szapáry főudvarmester tartotta, az ökröket pedig Festetics vezette.[472] Nagy híre lett a nádor ünnepélyes szántásának, de talán még fontosabb volt az, hogy magyarul írt az intézet emlékkönyvébe.[473] (Igen jellemzően mutat a látogatás emlékezete az ünnepélyességre: olvastam már ezüstből készült, sőt piros-fehér-zöld színekkel díszített ekéről is.) Az érmet 1817-ben mutatták be a nádornak.[474]

József nádor közismerten pártolta a korában megjelenő új, hatékonyabb eszközök beszerzését és használatát. Ezt saját uradalmaiban természetesen nyomon követhetjük. Közismert volt, hogy mennyire fontosnak tartotta az újdonságnak számító gyári vasekék használatát. Az pedig nyilvánvaló, hogy ez azonnal összekapcsolódott Alcsút megújítása kapcsán a már Lilien báró által is hangoztatott alapkövetelménnyel: a talaj javításának két alapfeltétele a trágyázás és a jobb, hatékonyabb szántás. A vidékre jellemző mukaerőhiány a kézi munkával és az igaerővel való takarékoskodásra irányította figyelmét, így tehát a hatékonyabb eszközök és gépek beszerzése már akkor is előtérbe került, amikor azok még rendre a lóval való meghajtást, esetleg a gőzt (párolás, füllesztés) vagy a víz erejét (malmok) használták.

A jobb szántás érdekében a legfontosabb beruházás kétségkívül a Zugmaier-féle taligás ekék beszerzése volt. A szomszédos osztrák területről behozott ekék 1825 után kezdtek terjedni Magyarországon,[475] s egyik elsőként említi a szakirodalom 1828-as évszámmal a nádor kisjenői uradalmában használatosat.[476] Mindenütt írják, hogy Kisjenő fejlesztése Alcsút mintájára történt, ezért gondolom, hogy ez az eke is előbb jelent meg Alcsúton, talán már az acsai gazdaság 1825-ös fejlesztésénél. 1840-ben mindenesetre már kipróbált, többféle változatban használják: a nehezebb, nagyobb Zugmaier-ekét az irtásoknál, legelő feltörésnél, a kisebbet az ugarnál és a vetőszántásnál.[477] A taligás ekék elé ökröket fogtak, a nehéz munkáknál négyet, a könnyűeknél kettőt.

A másik megnevezett eketípus a Schwertz-féle lengő eke volt, a flandriai ekék újított változata, amely Schwertz gyáros nevét 1826-tól viselte, az öntöttvas eke ekkor még taliga nélkül készült.[478] Elé lovakat fogtak,[479] mert taliga nélkül nagyobb ügyességet kívánt. A bizottság 1840-ben már speciális ekéket is látott: a hétvasú irtóekét (keverő-

466 TÖRÖK 1841, 57–59.
467 KURUCZ 2013, 25, 198.
468 KURUCZ 2020, 42, 172.
469 KURUCZ 2013, 200–201.
470 KURUCZ 2013, 270–271, 278, 283.
471 SÁGI szerk. 1972, 35.
472 SÁGI szerk. 1972, 34–35.
473 KURUCZ 2013, 283.
474 HUSZÁR 1953, 168.
475 BALASSA 1973, 414.
476 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 424.
477 TÖRÖK 1841, 41.
478 BALASSA 1973, 414.
479 TÖRÖK 1841, 41.

szántásnál), az ekeboronát (a mag alászántásánál), a töltögetőekét a kapásoknál, az ásóekét (a burgonya kiásásánál), a lókapát a sorba vetett növényeknél.[480]

A nádor különösen pártolta a gyári vasekék használatát, belátta ugyanis, hogy azok mind az emberek, mind az igavonó állatok munkáját kímélik, s így az idővel is egyre takarékosabban bánhatnak.

Az 1840-ben Alcsútra látogató szakemberek utólag is meggyőződhettek a nádor ekék iránti kiemelt érdeklődéséről. A bizottság ámulattal szemlélte a göböljárási pusztán felhalmozott eszközgyűjteményt: a bemutatott 48 eszköz között 21 különféle eke volt, melyeket a maguk idejében használtak is Alcsúton.

A gyűjtemény a szemlélők szerint „*egy gazdasági intézetnek is valóságos díszére válnék*".[481] Ezt a gyűjteményt ismeretterjesztő eszközöknek nevezték, s javasolták is az eszközök működtetési bemutatóját.

Az ekék igen szakszerű leírásának jó magyarázata, hogy a bizottság véleményét Török János foglalta írásba, aki magyar eketervezőként éppen a Zugmaier-ekék megreformálásával foglalkozott.[482]

Újítónak, kisérletezőnek mutatkozott a nádor más területeken is: olvashatunk az új rozsfajtával, a Hollandiából hozott új repcefajjal vagy akár a százféle burgonyával történt, vagy éppen folyamatban lévő kísérletekről, illetve a gépek kitartó beszerzéséről.

A burgonya, répa és a sorban vetett repce sorának kijelölésére vasfogú jegyzőket használtak. A sorban vetett repcéhez repcevetőgépet használtak. A vetőgépek (persze ekkor még lóvontatásúak) megjelenését nagy jelentőségűnek kell tartanunk, hiszen a sorvetés, s így a kapások művelése felé vezető utat mutatják.[483]

Az újítások között – éppen az állatartás fontosságának felismerése miatt – nagy szerepet kapott a takarmány jobb hasznosításának keresése. Ehhez a korban szokásos legjobb megoldás a takarmány bizonyos szintű feldolgozása: aprítása szecskázással, zúzással, illetve párolása (könyvünkben általában párolgás néven), ettől csak kis lépés erjesztése füllesztéssel és az áztatás által.

Uradalmunkban a közönséges szecsvágás helyett már minden majorban „*nagyszerű szecsvágógépek vannak alkalmazva, mellyek lóerő által hozatnak mozgásba*".[484] A Winstrup-féle találmány nyomán a gépet Tüköry József készítette Pesten, egy ló kellett meghajtásához. Ezzel akár párhuzamosan, akár ettől elválasztva működhetett egy zabzúzó gép is: ha egyszerre működtek, akkor két ló kellett hozzá.[485] Meglepő és eredeti minősítést kapott a kiszálló bizottságtól „*az alcsúti uradalom szecskapárolgató készülete*". A forrázás, a főzés vagy az átpárolás jelentősége a szalma feletetésénél volt a legnagyobb, hiszen a szalmát így tudta legjobban hasznosítani az állat. Takarmányként a szalmát nem is használták másként.

A párologtató készüléket Werther Fridrik készítette Budán, hozzá tartozott két hordó, amelyekben zárt térben járta át a gőz a takarmányt. A párolási rendszert két évi próba után 1839-ben minden majorban felállították. A bizottság ezt az „alcsúti vállalkozást" követendőnek ítélte nagyobb uradalmak számára.[486] A párolást a vágott burgonya és a répa etetésében is használták (szecskához keverve). A juhok számára vízben áztatott szemes zabot kevertek sós vízben áztatott szecskával.[487]

5.14. Fatenyésztés

Fatenyésztésként foglalkoznak a leírásban a különféle fatelepítésekkel. Elsőként ide tartozik az erdőművelés. Az alcsúti uradalom erdői három különálló határrészen terültek el: a váli és verebi határon az Alharaszti erdő (370 hold), az uradalom közepén a kastély fölött a Csáplári erdő (365 hold), a gyúrói és etyeki határon pedig a Vérti erdő (580 hold).[488] A Csáplári erdő éppen azért kapott már az uradalom kialakításakor nagy jelentőséget, mert a kastély középpontba való helyezése, a tájképi elemek fontossága miatt szinte az első perctől hangsúly került ezen erdő megújítására. Tehát korszakunkban ez volt az erdőifjítás terepe, amelynek folyamatáról a szerződéses munkáknál már volt szó. Az erdőművelésnek ezt a rendjét Cotta szászországi gyakorlatának átvételeként írták le, később ezt ortolási rendnek nevezték.[489]

480 TÖRÖK 1841, 41–42.
481 TÖRÖK 1841, 161–163.
482 BALASSA 1973, 416.
483 SZEKFŰ, 1935, 73.
484 TÖRÖK 1841, 77.
485 TÖRÖK 1841, 78.
486 TÖRÖK 1841, 79–86.
487 TÖRÖK 1841, 75.
488 ERDŐS–KELEMEN 1996, 44.
489 TÖRÖK 1841, 142; LIBITS 1896, 60–61.

Az új pagonyok kialakítása természetesen az irtással kezdődött: az irtott fák tehát rögtön az uradalom bevételét jelentették: külön faragó szerződésekkel feldolgozták, az uradalom építkezéseihez használták. Az erdő silánysága miatt ebben az időben fa eladásra nemigen jutott. Az elhanyagolt erdő ültetésre makkot sem adott eleget, makkoltatásról pedig szó sem eshetett.[490] Az uradalom igáserejével az irtványt és a kopárosokat szántotta, és mint elemeztük, a pagonyok burgonya- és kukoricatermésből az uradalom részesedett. A telepítéshez a csemetét és a magot is az uradalom adta: magról többségében tölgy, gesztenye, amerikai dió és kőris csemetéket nevelt.[491]

A lassú és rendszeresen folytatott erdőifjítás ezen módját az uradalmat meglátogató szakemberek dicsérő szavakkal és számításokkal is hasznosnak ítélték. Az 1837-től számított három évben az erdőművelés tiszta jövedelme évenként több mint 7 ezer ft volt.[492]

A csemetenevelés az uradalom fasorai, facsoportjai és szélvédő sövényei számára is facsemetéket adott. Messze földön híres (összesen 17 mérfölnyi) fasorokról van itt szó (melyek maradványai ma is díszlenek): például a máriavölgyi platánsorról, a Csáplártól induló nyárfasorról.[493] Sövényeket minden majorban az épületek háta mögött a szél elleni védelem miatt telepítettek, a majorok környékén, a legelőkön árnyat adó facsopotokat neveltek. Ezek díszítő és védő szerepe mellett a bizottság megemlítette a sivár, homokos és száraz terület párásításában betöltött szerepét és azt a jövendő hasznot is, ami majd elkövetkezik ifjításukkor: „*tüzelő vagy szerszámfa kerül ki, holott a sorfák a gazdaságnak egy tenyérnyi haszonvehető földjét sem foglalták el*”.[494]

Fejér vármegye ezen részén szokatlan gyümölcsösök telepítését pedig egyenesen a nádor személyes alkotásának tartották. Három nagyobb gyümölcsöst telepítettek: a legrégebbit Acsán, a következőt Máriavölgy kialakítása során (ezer diót és almát), a legújabbat pedig az éppen kialakuló Vértpusztán (diót, almát, körtét, cseresznyét és meggyet).[495]

5.15. Szőlőművelés

A szőlőművelés bevallottan nem a legfontosabb egyelőre az uradalom számára, még nem tudták fejleszteni. Uradalmi művelés alatt csupán az acsai kerületben lévő négyholdas szőlő található, ezt azonban már rajnai és más jeles hazai fajokkal telepítették be. Itt a rajnavidéki szőlőt egészen külön szüretelték. Dézsmás szőlő telepítését engedélyezték irtásszerződésekkel Kinzán (60 hold) és Göböljáráson (600 hold). A kinzai szőlőért és a göböljárási feléért a telepítő környékeli jobbágyok pénzt, a maradék 300 holdért pedig a termés hetedik részéért bordézsmát (évente mintegy 1400 akó bort) szolgáltattak.[496]

A gazdasági kísérletek, a tisztek számára megrendelt könyvekből összeállított könyvtár[497] és a gyűjtemények kialakítása is a nádor akaratából fakadt: tisztjei és az uradalmat meglátogatók tanulását kívánta elősegíteni.

A tehénpalotában, azaz a csirászat csarnokában 27 széket mutattak be (természetesen a teremben le is írták ezeket), amelyek az uradalomban termelt fanemekből készültek.[498]

5.16. Építés

Az alcsúti uradalom építészeti megoldásait és a kiemelkedő épületeket a bizottság résztvevői az egész leírás folyamán elemezték. Elsőül az utak mentén ültetett fasorokra, facsoportokra tértek ki. Az épületek közül kiemelték a máriavölgyi csiraistállót, a bányavölgyi major lejtős helyen épített kétszintes istállóját, Hatvanpuszta épületeit és elhelyezését. Általában a takarékos és célszerű jelzőket használják. Ugyanakkor előfordul a „*csíny és díszesség*” emlegetése is. A nyírőhelyet „*páratlan díszű és nagyságú nyírőpalotának*” nevezték. Kivitelezése díszei, üvegajtaja, körben elhelyezett magas ablakai miatt kettős hasznosítású: a nyírés idején munkahely, az év többi részében „*egy nyári hosszasb tartózkodásra szolgáló mulatóház*”.[499] „*Csinossági tekintetben hazánkban kétségkívül páratlan*”, szólt a küldöttség minősítése. Maguk elismerték azonban, hogy nyírás néhány heti munkájához pazarló, ám azért, mert az épület spanyol falak-

490 TÖRÖK 1841, 147–148.
491 TÖRÖK 1841, 145–146.
492 TÖRÖK 1841, 148.
493 TÖRÖK 1841, 20–22, 152–153.
494 TÖRÖK 1841, 153–154.
495 TÖRÖK 1841, 153.
496 TÖRÖK 1841, 138–139.
497 TÖRÖK 1841, 160.
498 TÖRÖK 1841, 155.
499 TÖRÖK 1841, 121–122.

kal gyorsan átalakítható és kellemes lakóhelyként használható, végülis takarékos megoldásnak ítélték.[500] Szóltak a hajtott deszkatetőkről, amelyek célszerűségét az épületfa hiányával magyarázzák. „*A szarufákat és gerendákat ívformán összeragasztott deszka-darabok pótolják*", belülről deszkaborítást kap, kívülről pedig rövid zsindellyel fedik. A széles épületeken a magas padlástereket tárolásra használták, így kiváltható más pajták építése. „*Ott hol a tégla, kő, mész és az emberi kéz drága, e fedél használása adja a legolcsóbb hajlékot.*"[501] Az íves, kontyolt nyeregtető nyomait a máig megmaradt hatvanpusztai épületeken vizsgálva, az alcsúti kastély ismert leírásain, valamint Pollack Mihály más épületein is számításba véve, Keresztessy Csaba és Simon Zoltán döntő bizonyítéknak tartja Pollack vagy műhelye részvételét az egész birtokkomplexum tervezésében.[502]

Török Jánosék az uradalom építkezésével kapcsolatosan kiemelték, hogy nemcsak a tőke hiánya, hanem az építőmesterek tudása sem tette lehetővé másutt az alcsútihoz hasonló építkezést. „*Építőmestereink hiányoztak, kik értették volna a czélszerűt a széppel egyesíteni.*"[503] Az alcsúti gazdaság épületeinek jellemzői: a kényelem, tartósság, jóízlés, válogatott, jó minőségű alapanyag. Fontos erényük a tartósság, ezért a beruházásokra eső összeget ötször annyi időre kell felosztani, mint „*a more patrio készült közönséges gazdasági épületeknél*".[504]

Összefoglalva az épikezések megítélését, megállapították: „*Az alcsúthi épületek a kitűzött czélnak minden tekintetben tökélyetesen megfelelnek, s azokat fénypazarral vádolni nem lehet*". Csak két épület egyes jellemzői tartozhatnak más megítélés alá: a csirászat előcsarnoka (azaz a márványos tejivó), és a nyirő-szín nagy alapterülete.[505]

A szemlebizottság és Török János álláspontját Keresztessy Csaba és Simon Zoltán úgy ítéli, hogy megvédték a könyvben az alcsúti uradalom építészetét a fényűzés és a drágaság vádja alól.[506] Az én megítélésem nem ilyen egyértelmű: az építészeti megoldásokat valóban gyönyörű és páratlan jelzőkkel illették, a ráfordításoknál azonban rendre kifejtették, hogy ilyet csak a nádor engedhet meg.

Különös értéke Török János könyvének az ábrák közlése a mellékletben. Keresztessy Csaba és Simon Zoltán többször idézett tanulmányában helyszíni kutatásaikkal mintegy igazolták a rajzok eredetiségét. Pontosabban azt, hogy a rajzokhoz felhasználták az eredeti terveket és Klette Károly ábrázolását, így a máig álló (Máriavölgyben a csiraistálló és Hatvanpusztán öt építmény) épületek maradványainak helyszíni kutatása nemcsak építéstörténeti adatokra, hanem a könyv adatainak és ábráinak igazi értékére is felhívják a figyelmet.[507] Az uradalom kialakítása idejéből, valamint a 19. század első feléből ezen kívül nem áll rendelkezésre adat.

5.17. Végszó

A gazdasági egyesület szemlebizottsága általános véleményét a végszóban összegezte. A főherceg igen sokat áldozott Alcsút fejlesztésére, és az éves tiszta jövedelem egy részét is a fejlesztésekbe forgatta. Az 1837-es éves tiszta jövedelem a két és félszeresére növekedett 1839-re. A teljes beruházás után már csak a befektetett tőkék kamatait kell ráfordítani a fejlesztésre. A gazdasági rendszer a váltógazdaság felé halad. „*Alcsúth gazdasági tekintetben hazánk legjelesb vállalatainak egyike.*"[508]

Az egész gazdasági jelentésen, így a végszóban is – s mint láttuk, akár egyes építmények megítélésében is –, visszacseng a korszak egyik legmeghatározóbb vitakérdése: a szép és a hasznos összekapcsolása. A 18. század végétől egyre erősebben áthatotta ez a gondolkodás egészét, természetesen leglátványosabban az építészetet, a kertépítést, de íme, a mezőgazdaság okszerű átalakítását is.[509] Így tulajdonképpen a tájalakítás gyakorlatát és az életmód egészét is átformálta, utat nyitott mai kultúrtáj elképzeléseink felé.

József nádor a szép és a hasznos összekapcsolását minden fejlesztésében előtérbe helyezte: a fásítás, a kastélyépítés, a kertépítés, a gazdaságszervezés terepén egyaránt. Láthatjuk eredményeit Budán és Pesten, Alcsúton és Kisjenőn – és mint építő nádor tetteiben – szerte a korabeli Magyarországon.

---

500 TÖRÖK 1841, 119, 123; LIBITS 1896.
501 TÖRÖK 1841, 136–137.
502 KERESZTESSY–SIMON 2004, 177.
503 TÖRÖK 1841, 132.
504 TÖRÖK 1841, 134.
505 TÖRÖK 1841, 134.
506 KERESZTESSY–SIMON 2004, 133–134.
507 KERESZTESSY–SIMON 2004, 164–165.
508 TÖRÖK 1841, 177.
509 ALFÖLDY 2019, 5.

5.18. Hírek az alcsúti uradalomról 1867-ig

Ezen híradások közös vonása, hogy mindegyik lényegében a József nádor által kialakított és fejlesztett uradalmat írja le, hiszen azon István nádor haláláig nem változtattak (birtokba addig József főherceg nem került). Adatszerűen általában Török János könyvére utalnak, még ha nem is jegyzik ezt meg.

Vahot Imre 1845-ben igen lelkesült hangnemben ír alcsúti utazásáról. „*Utazásunk végponja s élvezeteinknek koronája – Alcsút volt, országunk köztiszteletű nádorának nyári laka, s mezei jószága, mellynél szebb, rendesebb, s egy tagban nagyobbszerű gazdaságot képzelni sem lehet. …. Az inkább tartósságra, mint fényűzésre épített nádori kastélyt a legszebb fekvésű és elrendezésű nagy kert környezi.*”[510] A kert említése és csodálata jellemző és általános ebben a korban: mindenkit lenyűgöz a kevés rendezett kert, park vagy erdő. Ezek létrehozása, szakszerű művelése és fejlesztése különösen jellemző József nádorra és leszármazottaira. A leírásokat készítők közül azok is a kerttel foglalkoznak többet, akik tulajdonképpen az uradalom gazdálkodására kíváncsiak. Vahot Imrét a mezőgazdasági művelésben is főképpen a célszerűen kialakított rendezett fasorok, allék, a gyümölcsfaiskolák és a sorfák ezrei, a szépen leírt rózsafákkal beültetett domb és a sűrű erdő lelkesíti.[511]

A híres statisztikus Fényes Elek 1851-ben közölt adatai az okszerű gazdaság jegyeit ismertetik. „*A váltó okszerű gazdálkodás itt kitűnő sikerrel folytattatik; a vetett kövér legelők, és a virágzó karban tartott erdő és faültetvények, a mindenütt uralkodó pontosság és tisztaság kellemesen lepik meg az utazót. A juhnemesítés hasonlóul olly fokra hágott, hogy némellyek az alcsúthi fajt, finomsággal, gyapjú-gazdaságot is párosítván, minden más hazabeli nemes birkáknak elibe teszik. Szép szőlőhegyének egy része a legnemesebb rajnamelléki szőlőfajokkal van beültetve... A tisztán uradalmi majorsági birtok összvege tesz 304 hold belső telket, 6260 hold szántóföldet, 458 h. szőllőt, 1467 h. erdőt 460 hold haszonvehetetlen földet, összesen a tört számokkal 11872 holdat, 9970 ölet.*”[512]

Fényes említi a kastély mesterséges készületű óráját, melynek szava egészen 1869-ig elhallik. 1869-ben ugyanis Zách József ír „*hazánk e legjelesebb, de a külföldön is majdnem páratlan gazdászatáról*”, amely már ugar nélkül gazdálkodik.[513] „*Nevezetes Alcsúthon a József főherceg nádor által építtetett kastély, mesterséges készületű órával, melynek ütése tiszta csendes időben egy óra távolságra hallik; gyönyörű angolkert, mely ritka növények gazdagsága által kitűnő és párját ritkítja.*”[514]

A *Mezei gazdaság könyv*ének szerzői kellő figyelemmel Török János könyvéből indulnak ki, s azt a benyomást alakították ki, hogy a József nádor által építtetett gazdasági egység díszes és gazdag beruházásait a szemléző bizottság tagjai hasznosnak, de tulajdonképpen drágának ítélték. Könyvünk ezzel lényegében egyetért, de a díszt főként a kastély és a többi díszes épület, valamint a park beruházásai vonatkozásában a nádor által megfogalmazott cél, a nyári mulatóhely, illetve ezzel összefüggésben a nádori presztízs megnyilatkozásának tartja. Szerintük a főherceg „*Alcsúth gazdasági elrendezésével ugyanis összeejté… szépítését is.*” A gazdaságihoz sorolja azonban a használatba vétel előtti terepmunkát is: „*mellyeket a boldogult főherczeg földegyengetésre, s hepehupás rétvölgyeknek teljes és tökéletes kiegyenlítésére végeztetett.*”[515] Érdemes megfigyelni, hogy a későbbi leírások, főként a kastély, az úthálozat, a fasorok, a majorok célszerű megközelítése és az új terepviszonyok gazdasági előnyei szempontjából éppen dicsérik a nádori elképzeléseket. Mindezeket tehát igyekeznek a szerzők levonni az eltelt 20–24 év alatti beruházásokból, melyet a környéken szokásos ráfordítások alapján 1,6 millió forintra becsülnek, s ebből mutatják ki a szoros gazdasági ráfordítások 400 ezer ft-ját.[516]

A *Mezei gazdaság könyve* természetesen központi kérdésként foglalkozik a gazdaság helyes arányainak kialakításával. Kiemeli a gazdaság téri és távolsági helyes elrendezését, a 9–10 célszerű nagyságú major kialakítását, a gabona- és takarmánytermesztés 50-50%-os arányát, a termesztett növények és takarmányfélék helyes kiválasztását, az egyenes utak és mellettük fasorok kialakítását, valamint a legelőkön ültetett árnyat adó és a szelek ellen védő facsoportok elhelyezését, illetve az erdőtelepítések eredményeit.[517] „*Czélszerű gazdasági eszközök dolgában Alcsúth minadazzal el van látva, a mire egy illyetén uradalomnak csak szüksége lehet.*”[518]

---

[510] VAHOT 1845, 1181.
[511] VAHOT 1845, 1181–1182.
[512] FÉNYES 1851, I. 19.
[513] ZÁCH 1863, 23–25.
[514] ZÁCH 1863, 26.
[515] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 381.
[516] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 381.
[517] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 382.
[518] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 383.

Török Jánoshoz hasonlóan az alcsúti, illetve az ebben az időben végrehajtott egyéb befektetések vonatkozásában Hörmann igazgató, az 1850-es évekbeli igazgatásban pedig Ghyczy Ignác tevékenységét emelték ki.[519]

A *Mezei gazdaság könyvé*vel egy időben, 1855-ben jelent meg Galgóczi Károly *Mezei Gazda* című, hivatalos és magán úton, kérdőívvel gyűjtött statisztikai munkája, mely természetesen foglalkozik a császári, illetve a főhercegi uradalmakkal, köztük József nádor örököseivel.[520] Galgóczi az 1835-ben egyesületi formában kiteljesedett Magyar Gazdasági Egyesület döntését, a mintauradalmak leírásának elkészíttetéséről és megjelentetéséről alapvető jelentőségűnek értékelte, ahogy első kiadványát, a Török János szerkesztette *Alcsút uradalma leírásá*t, kiemelte az egyesület mezőgazdasági kiállításait, kiadványait, különösen gazdasági lapindításokat: többek között a *Mezei gazdaság könyvé*t és a *Magyar Gazdá*t. A kiváló gazdasági tisztek között az alcsúti testvérpárt, Marek Antalt és Károlyt.[521]

Galgóczi Károly munkájában foglalkozik a gazdálkodás egyes elemeivel. József nádor utódainak alcsúti uradalma szinte minden jelenségnél szerepel: a juhtenyésztésnél, a kert- és a kastélyépítésnél, a fasorok kialakításánál, a kisjenői uradalom a sertéstenyésztésnél.

Hunfalvy János 1856-ban mutatta be a területet.[522] „*Bicskétül délre, mintegy óra járásnyira Alcsúth van. Bia helységtül is juthatunk Alcsúthra, és pedig Etyeken keresztül. E főherczegségi uradalom egész területe kitűnik jó karban tartott, s fasorokkal beszegélyezett útjai, jól mívelt földjei és rétjei, s végre szép gazdasági épületei által. Több puszta tartozik az uradalomhoz. Etyek felől elsőben a főúttól jobbra terülő Göböljárás pusztára jutunk, mellyen marha csordák és ménesek vannak, valamivel odább a Günza nevű puszta van; a főút mellett Máriavölgy felé Hatvan puszta terül, hol nagy juhaklokat találunk, balra a vérti völgyben a juhnyíró hely van, még odább Sz. György tavánál malmot és kőbányát találunk. A bájos Máriavölgyben szép park van csirászattal. A völgyszorosban platánok, a kastély közelében nyárfák képezik a szép fasorokat.*" A tájat az uradalom szempontjából írja le, nem ragad meg a kastélynál és a parknál. Feltárja a gazdaság szerkezetét és jellemző gazdálkodását: csorda, ménes, juhakol, juhnyíró, csirászat fogalmak szerepelnek nála. A korszakra igen jellemző, és a korabeli gazdasági irodalom meg is követeli, hogy szóljanak a facsoportokról, fasorokról, Hunfalvy még a fajtákat is megnevezi. Lehet, hogy ő is olvasta Török János könyvét, hiszen még mindig az 1840-es állapotot írja le: Vértszentgyörgyöt még nem osztották meg: nincs még megszervezve Bányavölgy sem. Érzékenyen ír azonban a panorámáról és a kilátásról, sőt azt is felfedezi, hogy tudatosan, egyre messzebbre nyílik meg a táj. „*Több gyalogút a magaslaton át visz a faluba. A magaslaton csinos környézde van, honnan igen szép kilátás esik a völgybe, másfelől a kastélyra, kertre és erdőre, s odább a Vértes hegységre.*" A tervezett utak és tervezett fekvés bizonyítékát látja abban, hogy a Csáplári edőt is beemelte a tulajdonos a táj kinyíló panorámájába. „*A szomszéd erdőben, a Csaplahegyen is vannak szép párkültetvények. A hegyre több gyalogút s a szőllőkerten keresztül menő kocsiút viszen föl az erdőre, melly a legszebb lomb- és túlevelű fákbul áll. A legmagasb helyről hat átvágat mentében szép kilátás esik Alcsúth, Doboz, Tabajd, Felcsúth, Boglár és Csákvár helységekre.*"

A József nádor örökségeként működő uradalomról a *Gazdasági Lapok* hozott le tudósítást 1860-ban.[523] A talajadottságokból kiindulva mind a gabonatermesztés, mind a takarmánytermesztés nehézségeit tekinti át. „*Könnyű belátni, hogy milyen nehéz itt a feladat: helyes arányosságot hozni a piaci termények és takarmánytermelés közé.*"[524] A feladatot tehát csak rendszeres befektetésekkel lehetett végrehajtani. „*A boldogult főherczeg azon 24 éven keresztül, míg ő az itteni felszereléseket és szépítéseket eszközöltette, évenként egyre-másra mintegy 70-80 ezer pftot költetett ezen czélokra.*"[525] A cikkíró kiindulási pontja az, hogy a főherceg akaratából az uradalmi beruházásokhoz a hasznos és szép természetesen kapcsolódik egybe. „*A főherczeget, a szenvedélyes szépítőt a gazdától nem választották el soha.*"[526]

Alcsút leírása 1868-ban még mindig József nádor fejlesztésének eredményeit tükrözte. A látnivalókat az újságíró így összegezte: megnéztük „*Alcsút kastélyát, angol-kertjét, európai hírű mintagazdaságát s ez utóbbinak szebbnél szebb majorságait*". A cikkíró kiemeli a majorokat összekötő nyílegyenes platánfasorokat, a virágzó növényeket, az állattenyésztés helyszíneit. Különösen érdekesnek tartja a tehenészetnél azt, hogy „*miként készítik márvány-medenczékben a nagy mennyiségű sajtot, vajat, túrót*". A kastély leírásánál is kitér a délszaki növények elhelyezésére szolgáló kaktuszházra, narancs- és citromkertre, a majoroknál a szomszédságba telepített dió-, cseresznye-, alma- és körtekertekre. Szól a célszerűen épített gazdasági épületekről és a személyzet házairól. Mindent összegezve lényeges megfigyelése: „*Alcsúton a szép össze van kötve a hasznossal és czélszerűvel.*"[527]

---

519 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 383.

520 GALGÓCZI 1855, 95.

521 GALGÓCZI 1855, 155, 167.

522 HUNFALVY 1856, 195–197.

523 *Adalék gazdasági állapotaink ismeretéhez* II. Gazdasági Lapok XII. évf. 39. szám. 1860. szept. 27. 610–615.

524 *Adalék gazdasági állapotaink ismeretéhez* II. Gazdasági Lapok XII. évf. 39. szám. 1860. szept. 27. 614.

525 *Adalék gazdasági állapotaink ismeretéhez* II. Gazdasági Lapok XII. évf. 39. szám. 1860. szept. 27. 614.

526 *Adalék gazdasági állapotaink ismeretéhez* II. Gazdasági Lapok XII. évf. 39. szám. 1860. szept. 27. 613.

527 E.I. 1868, 626.

6. A KISJENŐI URADALOM

6.1. Hírek Kisjenőről

A kisjenői uradalmat a nádor idejében, 1817 után fokozatosan alakították ki. A házi kezelésű rész ekkor Kisjenőt, Siklót, Erdőhegyet és Nagyzeréndet jelentette.[528] 1822-ben a bánkúti pusztát, illetve Szinnyét, Ágyát, Nadabot és Somost, 1825-ben Miskét és Csintyét, 1827-ben pedig a kiskakucsi pusztát vonták az uradalomhoz.[529] Ennek során Kissomos falu lakosságát a nádori uradalomhoz vont Nadabra telepítették át 1824-ben.[530] Ezzel párhuzamosan, Kisjenő központból kiindulva kezdték meg a házi kezelésű majorságok kialakítását. Több területet, jellemzően Bánkútét és Kiskakucsét csak fokozatosan vették vissza a bérlőktől.

Az utolsó majorságilag kezelt terület a bánkúti gazdaság növénynemesítési profilja miatt vált világszerte ismertté, és miután ez a Kisjenői uradalom egészéből a trianoni Magyarország területén maradt, ismertsége és piaci sikerei a megcsonkított országot gazdagították.

A nádor alakította ki a megszerzett területen az első házi kezelésű uradalmi központot, és a kisjenői birtok lett Arad vármegye első rendezett nagybirtoka, 1826-tól a takarmánynövények vetésével messze földön példát mutatott.[531]

Fényes Elek 1851-ben „*szép és roppant birodalomként*" említi, melyhez Bánkúton még csupán egy uradalmi lak és négy nagy birkaistálló tartozik.[532]

Az egykori Arad vármegyében fekvő uradalom tehát két nagy területből állt: a kisjenőiből és a bánkútiból. Kisjenő ma Chişineu-Criş, Romániában,[533] Bánkút azonban a trianoni döntés után is Magyarországon maradt (ma Medgyesegyházához tartozik, Békés vármegyében).

A kisjenői uradalom gazdasági állapotát a szakirodalom előszeretettel állította példaként az okszerűen gazdálkodó nagybirtokosok elé.

József nádor kisjenői uradalmáról összefügően, uradalomtörténeti, gazdasági szemlélettel először az 1855-ben megjelent a *Mezei gazdaság könyve* szólt, úgy mint az Alcsút mintájára szervezett másik nádori uradalomról. „*A rajta végrehajtott dolgok az alcsúti eszközlések szellemében történtek* [...] *mind a rendezés, mind a felszerelés, mind pedig az állati, növényi termelés, a faültetés s a gazdasági jobb eszközök igénybe vétele előkelő fokon állanak itten is.*"[534] Kiemelték tiszta magyar fajú gulyáját, melyet az 1820-as években a Nagykunságból, illetve Derekegyházáról a Károlyi-uradalomból vett állomány alapozott meg. A szerzők hétkötetes művének első kötetét három rajz illusztrálja, melyek a kisjenői uradalom magyar fajta gulyája tehenét és két ökrét ábrázolják.[535] Országos hírűvé vált a kisjenői uradalom sertéstenyészetének alapjául szolgáló, 1833-ban Obrenović-házi Milos szerb hercegtől kapott 1 kanból és 9 kocából álló konda, melyet tiszta beltenyészetben nemesítettek (teljes állománya 1855-ben 3812 darab). Joggal jegyzik meg: „*a kisjenői szarvasmarha- és sertésfaj legelső az országban*". A több mint 13 ezres birkaállományt az Alcsútról 1820-ban hozott nyáj alapozta meg.[536]

Kiemelik ipari létesítményeit: a gőzgéppel dolgozó pálinkaházat, a sörfőzdét, az ecetgyárat, illetve a malomcsatornára telepített két vízimalmot.[537] Legjelesebb beruházásként emlékeztetnek a Fehér-Körösből ásatott csatornára, melynek munkáit Beszédes József vezette 1833–39 között. A társasági keretben készített „*nagyszerű Malom-csatorna az uradalomnak 40 ezer, a Körös szabályozása pedig töltésekkel együtt* [...] *60 ezer p.ft-jába jött*",[538] viszont a vízrendzés utóbb 60 ezer holdnyi „legjobb földdel" ajándékozta meg az uradalmat. Ugyancsak Beszédes folytatta a Körös további szabályozását. A csatorna ásása lényegében kitolta az egész uradalom jószágrendezését is: az úrbéri elkülönítés 1831-re befejeződött ugyan, a csatorna ásása miatt azonban kárpótolni kellett az itt lakókat, így a teljes rendezés 1839-re zárult le.[539]

---

528 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 423.
529 LIBITS 1896, 2.
530 MOLNÁR 2008, 16.
531 LIBITS 1896, 8–9.
532 FÉNYES 1851, I. 85, II. 155.
533 LELKES szerk. 1992, 210.
534 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 423.
535 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 425.
536 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 424–425.
537 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 425.
538 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 425.
539 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 363, 423–425.

A 80 ezer katasztrális holdon 1855-re a kilenc gazdaságot kialakították. Bánkút és Kiskakucs azonban még bérletben volt. A nagy terület bérleti hasznosítását a szakmunka dicsérőleg említi, „*mivelhogy az uradalom maga mindent egyszerre a legnagyobb erély és költekezés mellett sem szerelhetett fel.*"[540] A nagy területű természetes rétek mellett 1600 holdon termeltek vetett takarmányt, burgonyát és burgundi répát, a szántókon a gabona mellett kukoricát és 1850-től repcét. A kapások műveléséhez az 1830-as évektől lókapákat, vetőgépeket szereztek be. 1845-ben Szeidl-féle cséplőgépet, majd kettős amerikai cséplőgépet használtak.[541]

6.2. Szemlebizottság az uradalomban

A köztudomásúvá vált fejlesztések és újítások hatására a Magyar Gazdasági Egyesület (1835-től neve Magyar Gazdasági Egyesület, 1862-től Országos Magyar Gazdasági Egyesület) jószágismeretetési sorozatában célul tűzték ki a kisjenői uradalom ismertetését is. Helyszíni tapasztalatok szerzésére bizottságot küldtek ki.

1860-ban járt az egyesület küldöttsége az Arad vármegyei kisjenői uradalomban azzal az egyesületi elhatározással, hogy a boldog emlékű József nádor gazdálkodási eredményeiről beszámoljanak. A küldöttség tagjai neves szakemberek (köztük Korizmics László, Szendrey Ignác és Mórocz István), vezetőjükkel, Károlyi Lajossal érkeztek az uradalomba. Láttuk, hogy az uradalomról szóló alapinformációkat Korizmics és Mórocz már 1855-re, a *Mezei gazdaság könyve*hez összegyűjtötték. Ghyczy Ignác jószágkormányzó és Králitz Antal tiszttartó négy napig vezette a küldöttséget az uradalomban, s látta el őket a szükséges adatokkal.

A *Gazdasági Lapok* 1860-ban a küldöttség vezetője, gróf Károlyi Lajos előzetes jelentését közölte a négynapos látogatásról. Ez a jelentés számot ad arról, hogy a küldöttség első benyomásait az uradalom számszerű jelentéseivel együtt kívánja később kiadni.[542] Így is történt: az 1864-ben megjelent munka 15–19. oldalán szó szerint közli a jelentést.[543] Azt is meg kell jegyezni, hogy az egyesület ugyanekkor számolt be a Mágocsi uradalmat ismertető könyv készüléséről, s arról is, hogy a rajzok megjelentetéséhez Károlyi gróf adománnyal járult hozzá.[544]

A jószágismeretetések III. kötetének megjelenéséről adatokkal számolhattak be: az 1548 példány 1001 ft-ba került, a rajzok költségeihez István és József főhercegek jószágkormányzósága 500 ft-tal járult hozzá.[545] Az 1860-as látogatás nyomán rendelkezésre álló írásokat Peterdy Gábor egyesületi tag foglalta össze.[546]

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1864. évi számvevő közgyűlésén adtak számot a boldog emlékezetű József nádor által alapított kisjenői uradalom ismertetésének kiadásáról. A nádorról megemlékezve megjegyzik, hogy „*már akkor érlelgeté a birtokviszonyrendezés, tagosítás, elkülönítés, majorsági művelés éltető eszméjét, s már akkor megkezdette a birtok-rendezés és folyamszabályozás nagyszerű művét, midőn az eszme nálunk még gondolatnak is új volt, s kivitelben ott is akadályokra bukkant, ahol a közös érdek a legbuzgóbb összeműködésre utalt. Így alkotta ő Alcsuthot, így alkotta Kis-Jenőt, a multak iránti kegyelet emlékéül és a jelen példaképe gyanánt.*"[547] Az ismertetés kapcsán helyesen említik még mindig József nádort, hiszen fiai öröklése folytán az apai birtokok csak István nádor halála, 1867 után szálltak fiatalabbik fiára, József Károlyra egyedüli örökösként. A jószágismertetésben leírt állapot tehát lényegében valóban az apa, József Antal gazdasági elkézeléseit tükrözik.

A könyv bevezetőjében utaltak előzményként a már megjelent alcsúti uradalommal foglalkozó kötetre, Török János könyvére, ahol az alcsúti birtokrendezés kérdéseit még folyamatában vizsgálták.[548]

Peterdy művében a kisjenői uradalom történetét a családi birtoklás 1817–1822 közötti kezdetétől 1860-ig tárgyalják, aktuális adatokat azonban a jószágismertetés megjelenéséig találunk. Mindez azt jelzi, hogy a küldöttség által kialakított szakvéleményt a látogatás után – akár a könyv megjelenéséig szóló – kapott levéltári, gazdálkodási adatokkal a jószágkormányzóság (ekkor Ghyczy Ignác vezetésével) kiegészítette.

---

[540] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 424.

[541] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 424.

[542] *A Magyar Gazasági Egyesület igazgató választmány folyó évi aug. 23-dikán tartott ülésének jegyzőkönyve.* Gazdasági Lapok XII. évf. 35. szám. 1860. augusztus 30. 549–552, 529–551.

[543] PETERDY 1864.

[544] *A Magyar Gazasági Egyesület igazgató választmány folyó évi aug. 23-dikán tartott ülésének jegyzőkönyve.* Gazdasági Lapok XII. évf. 35. szám. 1860. augusztus 30. 552.

[545] *Az orsz. Magyar Gazdasági Egyesület f. év szeptember 24-kén tartott igazgató választmányi ülésének jegyzőkönyve.* Gazdasági Lapok XVI. évf. 29. szám. 1864. 530–533.

[546] PETERDY 1864.

[547] *Az országos Magyar Gazdasági Egyesület f. évi febr. 3-án tartott számvevő közgyűlésének jegyzőkönyve.* Gazdasági Lapok XVII. évf. 6. szám. 1865. febr. 8. 61–64.

[548] TÖRÖK 1841.

6.3. Az uradalmi gazdálkodás megszervezése

Az uradalom fekvése közlekedési szempontból kedvező: Kisjenőn halad át a Nagyvárad és Arad közötti postatút, Aradot Pesttel vasútvonal köti össze.[549] A piacra szánt termények nagy része ennek ellenére a „jól csinált utakon" elérhető vásárokon (Gyulán, Zarándon, Borosjenőn és Világoson) kelt el. Az állattenyésztés termékeiért Aradig jöttek a pesti, soproni, pozsonyi és győri kereskedők, a gyapjút azonban az uradalom Pesten értékesítette.[550]

Az uradalom évi jövedelme a megszerzéskori becsértékhez képest mintegy hétszeresére emelkedett 1860-ra.[551]

A főhercegi uradalmak élén a központi jószágkormányzó állt, a kisjenői uradalom is hozzá tartozott. A kisjenői uradalom gazdálkodását a tiszttartóság kezelte: a heti vasárnapi eligazítást a tiszttartói hivatalban tartották. A tiszttartó fizetése, illetve a hasonló feladatokkal megbízott ispánoké tartalmazta az írnokoknak és gyakornokoknak szolgáló ellátmányt és a vendégfogadásra szánt pénzeket is. A számtartó, a két kasznár és az ispánok fizetése csökkenő összegeivel mintegy fele volt a tiszttartóénak, a pénzbeli fizetést az eladott marha, a birka és a sertések után, a gyapjú mázsája és a gabona mérője utáni jutalom egészítette ki, amelyet az infláció mértékével folyamatosan emeltek. Egy orvos és egy mérnök alkalmazása uradalmi szinten, és egy ügyvéd a jószágkormányzóság szintjén állt rendelkezésre.[552]

1860-ban a vizsgálat tárgya „*a birtokrendezés, tagosítás, elkülönítés, majorsági művelés*".[553] Mindezt meg kellett hogy előzzék a vízszabályozás legfontosabb lépései, hiszen a Körösök és a Tőz az uradalmi területet mintegy kettészelte.

A kisjenői uradalom összes jószágrendezési lépését a mély fekvés és a Körösök, illetve a Tőz áradásai határozták meg. A mesterséges Malomcsatorna 1840-es beruházása után a három folyó szabályozása még tíz évet vett igénybe. A vízvezetések, árkolások és töltések bonyolult, költséges és mintaszerű, alapvetően Beszédes József vízmérnöki munkája nyomán kialakult helyzetet a bizottság több szempontból ismeretette. Egyrészt az időrendje,[554] másrészt Zachar János uradalmi mérnök 1863-as kimutatása szerint az addig felmerülő költségek vonatkozásában.[555] Leszögezik, „*hogy tudjuk méltányolni azon erélyességet és kitartó buzgalmat, melybe egy elemektől dúlt terület meghódítása, és haszonhajtóvá idomítása került…*".[556] A végösszeget 1863-ban a mérnök több mint 104 ezer osztrák értékű forintban állapította meg.[557]

A víz elvezetésével még a majorsági területeken is foglalkozni kellett, hiszen a mélyfekvésű sík földeken vízlevezető árkok, csatornák egész hálózatát kellett kialakítani. Szükség volt vízlecsapoló csatornákra is, az áradások ellen pedig töltések építésére, utóbb karbantartásukra.[558] Ennek ellenére az áradások rendszeresen károsították a szántóföldi veteményeket, akadályozták a majorságok kialakítását, illetve a vízviszonyokra érzékeny ágazatok, például a juhászat és a repcetermesztés fejlődését.[559]

6.4. Jószágrendezés: erdőművelés

Ezen elhúzódó és igen költséges munkák miatt a birtokrendezés viszonylag későn, 1831–1839 között ment végbe.[560] Tiszta majorsági birtokká a terület mintegy felét szervezték, s ehhez fokozatosan vonták a bérlőktől viszavett bánkúti és kiskakucsi területeket.

Az erdőterületet (mintegy 9000 katasztrális hold) 1840-től kezelték egységes terv szerint. Ekkor határozták el a foltok és kopárosok beültetését, a makktermő területek és a csemetekert, valamint az irtások kijelölését.[561] 1858-ban öt erdőkerületre (Somos, Szintye, Ágya, Miske, Zerind) osztották.[562] A vágás-forgás az ágyai erdőben 100 éves

549 PETERDY 1864, 6.
550 PETERDY 1864, 27.
551 PETERDY 1864, 26.
552 PETERDY 1864, 57–60.
553 PETERDY 1864, IV.
554 PETERDY 1864, 4–12.
555 PETERDY 1864, 254–261.
556 PETERDY 1864, 254.
557 PETERDY 1864, 261.
558 PETERDY 1864, 14–15.
559 PETERDY 1864, 18, 41.
560 PETERDY 1864, 15.
561 PETERDY 1864, 265.
562 PETERDY 1864, 16, 29, 262.

volt, másutt 80 éves.[563] A jószágleírás idején az irtások még javában folytak, hiszen az erdők megújítását célozták, így az évi fakitermelés még meghaladta az eladható fa mennyiségét, ezért az évi fakitermelést vissza kellett fogni. Az uradalom épület-, szerszám- és tűzifaszükséglete az éves kitermelés harmadát használta.[564] A fa kelendősége csökkent, újabb kedvező piaci helyzetet a tiszavidéki vasút építésétől vártak.[565] A fa szállítási forgalma úsztatással a Fekete-Körösön bonyolódott le, a kisebb folyókon csak talp- és kalodásfa szállítása folyt.[566] Az erdők mellékjövedelmeként tartották számon a makk- és a gubacstermést, az erdei kaszálók és legelők szénatermését, ilyen módon tehát az erdei legeltetést és a hízlalást. Az erdőkben a faszedést munkanapokért engedélyezték, s ezeket a napokat a faiskola művelésére, a vadászatoknál hajtásra, az erdei utak javítására használták fel.[567] A vadászatot az uradalmon kívülieknek tiltották.[568]

Az erdei csemetekertet, valamint a hádai nagy faiskolát 1850-ben telepítették 25 holdon Budáról és a Margitszigetről hozott ültetvényekkel.[569]

A csemetekert mellett minden gazdaságnak volt faiskolája, hiszen a fasorok és sövények telepítésére, tatarozásokra és a deputátum kiadására is kellett faanyag.[570]

6.5. Állattenyésztés

Az uradalom fekvése, vizes adottságai, aránylag kevés szántóföldje, bőséges legelői és rétjei miatt „*itt a józan és hasznos gazdasági jelszó: az állattenyésztés*" – fogalmaz a jószágismertetés.[571] A majorsági kezelés alatt levő több mint 26 ezer hold (1100 négyszögöles holdakban számoltak) terület 78%-a az állattenyésztést szolgálta. A kaszálók és rétek (majd 10 ezer holdon) jó minőségű szénát adtak.[572] Az erdei legeltetés és az ugar használata különösen segítette a sertéstenyésztést.[573] A kaszálókón, legelőkön, irtásokon, az ugaron, az erdei legelőkön kívül tehát már az 1820-as évektől a vetett takarmányok termesztése is egyre nagyobb méreteket öltött. Ezeket a vetésforgókba építették. 1826-tól Kéthalompusztán kezdték a kísérleteket, főleg a lucerna, a vöröshere, az angol perje, a bükköny, a köles és a mohar vetése terjedt el, a baltacimé nem volt sikeres.[574] A mohar, a köles, a perje és a bükköny magját is meg tudták termelni, csak a vöröshere- és a lucernamagot kellett pesti kereskedőktől beszerezni.[575]

Takarmányozási célú volt jórészt az uradalom répa- és burgonyatermesztése is, az állatok téli takarmányozását segítette a kéthalomi és a dohányosi pusztán felállított gőzzel működő takarmányfülleszt ő.[576]

A marhatartás alapját az 1821-ben a Nagykunságból kapott és 1828-ban a Derekegyházáról, a Károlyi-uradalomból beszerzett tenyészállatok jelentették. Leszögezik: „*Az ős magyarfajta marhának legtisztább forrása kétségkívül Kis Jenőn létezik ma az egész hazában.*"[577] A látogatáskor az ezren felüli állományból két tehéngulyát láttak: a törzsgulyát a derekegyházi származású beltenyészet alkotta. A második gulyát pedig a törzsgulyából származó bikákkal nemesítették. A bikák és a borjak is kor szerinti külön falkában jártak, az egy- és kétéves üszők alkották a szűzgulyát.[578] A gulyamarhatenyésztés országos hírneve ellenére jelentős tiszta jövedelmet az uradalmi marhatartás nem mutatott fel: értékét elsősorban az jelentette, hogy az uradalom számára nagyszámú és kitűnő igás állatokat nevelt és olcsó trágyát termelt.[579]

A 3–4 ezres sertésállományt az 1833-ban két darab kanból és kilenc darab kocából álló Szerbiából érkezett konda, Milos herceg ajándéka alapozta meg. Ezt a gondosan tenyésztett állományt ekkor már országszerte vásá-

563 PETERDY 1864, 263.
564 PETERDY 1864, 266–267.
565 PETERDY 1864, 264.
566 PETERDY 1864, 262.
567 PETERDY 1864, 278.
568 PETERDY 1864, 267.
569 PETERDY 1864, 285.
570 PETERDY 1864, 284–286.
571 PETERDY 1864, 14.
572 PETERDY 1864, 47.
573 PETERDY 1864, 36.
574 PETERDY 1864, 16, 36.
575 PETERDY 1864, 51.
576 PETERDY 1864, 50–51.
577 PETERDY 1864, 17.
578 PETERDY 1864, 18, 225–226.
579 PETERDY 1864, 18, 234.

rolták továbbtenyésztésre, illetve a mustra állományt a kereskedők hízlalásra.[580] Az 1860-as küldöttség meg is állapította: „*A kisjenői uradalomnak legszebb fényoldala virágzó sertéstenyészete.*"[581] A törzstenyészetet 115 darab magkocából és 12 kanból állították fel, ezeket igen gondosan válogatták, a felesleget igyekeztek tenyészállatként piacra dobni. A mustrákat és az ártányokat felhízlalva értékesítették, ezek többségét azonban házi használatra, a cselédség szalonna konvenciójául adták ki. Takarmányozásukra az uradalmi legelőket, a takarmányt, akár szecskázva és füllesztve, az ocsút, a malomport, a gyári moslékot, s ezen kívül a tarlók legeltetését és az erdők makktermését is felhasználták.[582] A sertéstartás mellett szólt, hogy a gazdaság egyébként leghaszontalanabb részeit, a mocsaras területektől a sűrű erdőig tudta hasznosítani, valamint az is, hogy a belső fogyasztást ki tudta elégíteni. Ebből a szempontból is példamutatónak ítélte a látogató bizottság a kisjenői gazdaságot.[583] A kisjenői sertéstenyészetet a gazdasági irodalom a század végén már abból a szempontból is vizsgálta, hogy a mintauradalmak hogyan hatottak a tenyésztésre. 1887-ben Láng Lajos gazdasági statisztikai munkája az uradalom tisztán nevelt állományát emeli ki, s azt azonosítja „*a milos, vagy sumadia faj*"-jal.[584]

A juhászatot az Alcsútról hozott nyájjal 1820-ban alapozták meg. Tartása a vízviszonyok miatt nagyon nagy gondosságot igényelt, csupán 12–14 ezret tartottak gyapjútermelésre, sikeresebb volt az évi mintegy ezer ürü hízlalása.[585] A gyapjú minőségét és a nagy testű alcsúti juhok gyapjának kiegyenlítettségét a beltenyésztéssel magyarázták, hiszen folyamatosan alcsúti kosokat használtak. A gyapjú bevételek 1852-ben és 1859-ben kiemelkedőek voltak, viszonylag állandó bevételt a hízott ürü eladása jelentett. A juhászat éves mérlegeit áttekintve azonban a bizottság megállapította, hogy „*a kisjenői juhászat jelentékenyebb tiszta jövedelmet nemigen mutathat fel, s legnagyobb haszna a trágya termelésben nyilvánul*".[586]

A trágyakezelés, mint az okszerű uradalmi gazdálkodás középpontja, a kisjenői gazdaság leírásánál is fontos pont. Leghasznosabbnak a birkatrágyát tartották, ezután következett csak a marha-, ló- és sertéstrágya. Évente 786 holdat trágyáztak, így a forgást hét és fél évben határozták meg. A korabeli mezőgazdasági szakirodalom a belterjessé válás sarkpontjaként kívánatosnak a hat év alatti forgást tartotta,[587] sőt a század végén már a hat éves forgást a rablógazdálkodás határán állónak ítélték, a trágyák között a marháét tartották mennyisége miatt igazán értékesnek, sőt a mezőgazdasági ipar köréből a föletethető melléktakarmány és a keletkező trágya miatt a szesz és a sör gyártását ajánlották.[588]

Az OMGE bizottsága ennek megfelelően leszögezte: „*a kisjenői uradalomban az ugarlást és föld-pihentetést okszerűen még nem lehet nélkülözni*".[589] A megállapítás igazságát alátámasztja, hogy a bizottság lényegében javított háromnyomásos gazdálkodásról ad képet.

6.6. Ipari beruházások

A küldöttség azt a benyomást alakította ki, hogy a kisjenői uradalom ipari beruházásait lényegében csak a melléktermékek (szeszgyári és sörfőzési moslék) állattenyészési hasznosítása, illetve (ecet, sör és lisztfélék) helyi eladása tette rentábilissá. A téglagyár is alapvetően uradalmi használatra termelt.

A hízlaláshoz és a marhák takarmányozásához a kisjenői gőzerőre épített szeszgyár moslékkal járult hozzá, a szeszt eleinte inkább burgonyából, később rozsból, tengeriből és kölesből állította elő. A régi szűk kis pálinkaházat 1837-ben, éppen a sertéstenyésztés felfuttatása miatt alakították át gőzerőre, és 1841-ben nagyobbították is. Az 1860-as állapot leírásakor már számításba vették azt az indokot is, hogy a szeszgyártással az uradalom terményeinek feldolgozását is fejleszthették.[590] A szeszgyár és a sörház is télen működött, így a munkaszervezet jobb kihasználására is alkalmat adott: a serfőző és a pálinkafőző mester mellett béreseket, illetve szükség esetén hónaposokat alkalmaztak, akik nyáron a gazdaság egyéb ágazataiban kaptak munkát.[591]

---

580 PETERDY 1864, 17.
581 PETERDY 1864, 18, 235.
582 PETERDY 1864, 18, 237–238.
583 PETERDY 1864, 18, 247.
584 LÁNG 1887, 141.
585 PETERDY 1864, 18.
586 PETERDY 1864, 18, 224.
587 KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, I. 426; GALGÓCZI 1855, 248; OROSZ 1979, 1103.
588 HENSCH 1901, I. 235, 297, 304.
589 PETERDY 1864, 18, 249.
590 PETERDY 1864, 204–206.
591 PETERDY 1864, 18, 204–206.

A serház által felhasznált csíráztatott árpa mennyiségét a szeszgyár fejlesztése futtatta fel, bár a sör mint termék a környéken nem volt keresett: még nem divatos, az olcsó borok versenyében nem tud helytállni, még nincsenek jó pincék, nem tartható el. A sörtörköly azonban az uradalomé, így a pálinkaházi moslékkal takarmányt jelent a sertések és a hízlalásra lekötött marhák számára.

Az ecetgyár termékei viszont a környéken keresettek voltak. A nyári termelés miatt a pálinkafőző mester számára jelentett munkát. A szőlővenyigére épült, amelyhez uradalmi szeszt és szalmát adagoltak, így az uradalom termékeit a környéken haszonnal értékesíthették. Ezért az 1837-ben alapított ecetgyártást 1853-ban kiterjesztették.[592]

A Malomcsatornára az uradalom két malmot építtetett, a nagyobbat Nabadon és a kisebbet Siklón, összesen mintegy 132 ezer pengő forintba kerültek. A malmok a molnárrész levonása után, a malompor uradalmi hasznosítását is számítva, általában évi 14 ezer forint tiszta haszonnal működtek.[593]

1860-ra két uradalmi téglagyár működött (Zerinden és Erdőhegyen), a majorságok kialakítása, azaz a nagyobb építkezések idején elsősorban saját használatra. A fejlesztési periódusban nem csupán ezért érte meg fenntartásuk, hanem azért is, mert jól tudták hasznosítani az uradalmi fát.[594]

6.7. Növénytermesztés

A növénytermesztésben a házi szükséglet mellett piacra került tengeri, kétszeres búza és árpa, ugyanakkor a tiszta búza és a repce alárendeltebb szerepet játszott.[595]

A műveléshez igaerőként 344 ökröt, 61 lovat használtak, illetve a gányási pusztán tartott szamárménesből nevelték ki elsősorban a juhászati szállításhoz szükséges igaerőt. A küldöttség látogatásakor az igásállományt bőségesnek találta, de figyelmeztetett, hogy az éppen folyó fejlesztésekhez (két új majorságot alakítottak ki) ezt bővíteni kell.[596]

Az uradalom eszközállományát néhány korai beszerzés jellemezte: kiemelték az 1828-tól használatos Zugmaier ekéket, majd a Burg-féléket, 1832-től a lókapák és a különféle ekék (töltögető, sorozó) beszerzését és a nehéz fahengerek és vasfogasok használatát. 1845-től a Szeidl-féle cséplőgép, később pedig öt amerikai típusú, Szíjj Sámuel által gyártott cséplőgép állt munkába.[597] Mindezt joggal emelték ki, mert például az osztrák területről származó Zugmaier-féle eke egyik első példánya lehetett itt, hiszen ezek 1825–1830 között kezdtek itthon elterjedni.[598] Nagyon hasonló szerkezet volt a szintén megnevezett Burg-féle félvas taligás eke, aminek terjesztését Pethe Ferenc már 1815-ben ajánlotta.[599] Szíjj Sámuel említése pedig nagyon fontos, hiszen a pesti erőművész 1838-ban olyan hirdetésekkel jelentkezett, hogy saját gépei mellett a külföldi újítások rajzait is árulja, és a megküldött rajzok után készített gépekhez a felhatalmazást is megadhatja. Fontos felfigyelni arra, hogy a felhatalmazás a szabadalom bejelentéséig 5, azután már 10 pengőforint.[600]

6.8. Munkások és bérek

A szántóföldi művelést 292 személy, a tiszttartóságnak beosztott éves alkalmazott végezte. A béresek munkáját közvetlenül a béresgazdák és kocsisgazdák (14) irányították, kezük alatt dolgoztak a szekeres- , gyalog- és kisbéresek, a kocsisok, a csűrbírók, a mezei kerülők, a szénáskerti csőszök. Az állatokkal dolgozók az egészséges, jól kezelt állataik után, a kertfelügylők az eladott oltványok és csemeték után kaphattak jutalmat. Iparosokként képzett veterinarius kovácsmester (gyógykovács, baromorvos), bognár és kádár volt alkalmazásban.[601] Ők az uradalmon kívüli munkát nem vállalhattak: az új eszközöket készítették és a javításokat végezték. A kádár pedig a szeszgyárnál, az ecetgyárnál és a serfőzőben is szolgált, s minden árukiadásnál jelen kellett lennie.[602] Az apróbb javításokat legényeik és a külső kerületekben lévő faragók és kovácslegények végezték: ők a fogásokat az uradalmi munka során tanulták ki, fizetésük a gyalogbéresek színvonalán volt.[603]

---

592 PETERDY 1864, 18, 207–208.
593 PETERDY 1864, 18, 209–210.
594 PETERDY 1864, 18, 210.
595 PETERDY 1864, 16, 42.
596 PETERDY 1864, 52–53.
597 PETERDY 1864, 16, 76.
598 BALASSA 1973, 414.
599 BALASSA 1973, 407–408.
600 SEVIN 1944, 15–16.
601 PETERDY 1864, 61–66.
602 PETERDY 1864, 77.
603 PETERDY 1864, 66.

Kerti felügyelőt Kisjenőben, az uradalmi központban alkalmaztak. A faiskolát és a takarmányos kertet hónapos legényekkel és napszámosokkal műveltette, illetve a takarmánynak szánt növények (burgonya, répa) termesztésére és a kaszálásra felügyelt. Ápolta a faiskolai csemetéket, oltotta és szemezte a gyümölcsfákat, felügyelte a gyümölcsszedést.[604]

Az állattenyésztéshez juhászati személyzetet, gulyásokat és kanászokat alkalmaztak. A juhászatban három számadó juhász gazda, öt fejős, két bárányos, egy kospásztor, 32 juhászbojtár és hat mindenes dolgozott. Jutalmat az egészséges bárányok és az őrzött öreg birkák után kaptak. Egy számadó gulyás gazda, egy öreg bojtár és 13 gulyás bojtár mellett, ha szükség volt rá, havi alkalmazásban nyáron a legelőn, illetve télen az istállóban 10 kisegítő bojtárt alkalmazhattak. Jutalmat a gulyásgazda és az öreg bojtár az elválasztott egészséges borjúért kapott. Egy számadó kanász, négy öregbojtár, 14 kanászbojtár és esetlegesen öt havi bojtár szolgálta a sertéstenyésztést. Jutalmat az őrzött állatok száma után, illetve a malacozásnál kaptak.[605]

A leírás természetesen szól a bérekről is. Nem részletezik, de az összes főhercegi uradalomról tudható, hogy a cselédek a bérek mellett ingyen lakást, hozzávaló kertet, orvosi és gyógyszerrel való ellátást kaptak, az uradalom biztosította az iskola fenntartását, üzemltetését és felszerelését, fizette a cselédek adóját.[606] A cselédbérek összehasonlítását is lehetővé teszik 1896-os adataink: a cselédbérek az összes uradalom összehasonlításában legmagasabbak Kisjenőn és Gyapjún voltak.[607]

A bérek összefoglaló táblázatánál jól látszik, hogy az általános elvek szerint az éves bérek pénzbeliekből és természetbeniekből álltak. Az uradalom összes szegődményese összesen 19 ezer o. ért ft-ot kapott, legnagyobb részt (3163 ft) a központi személyzet, utána az erdészeti személyzet (2043 ft) következett. Az összes kiszolgáltatott természetbeni értékét 1860-as árakon 87 ezer ft-ban állapították meg.[608] A természetbeniek közül kétszerest, hasábfát, szalonnát és sót mindenki kapott, zabot azonban csak a gulyások, a kanászok és az erdészetiek. A ruha járandóság is különböző volt: darócot és szürke szűrt csak az erdészetiek kaptak, nyakkendőt pedig csak a központiak.

A juhászatiak semmilyen ruhajárandóságban nem részesedtek, csupán vágóbirkát kaptak (összesen 164 darabot). Igaz, hogy vágóbirkát bérben csak ők kaptak. A juhászok és a kanászok a szalma járandóságból, a tehénlegelő használatából és a ser juttatásából is kimaradtak.[609] Bizonyos, hogy ezekben a különlegességekben a józan gazdasági gondolkodás és a hagyomány is szerepet játszott. Tudjuk, hogy amit mindenki kapott (ide értendő a lakás is, bár ezt nem forintosítják a táblázatban), az feltétlenül szükséges is volt egy család megélhetéséhez, a zab az uradalom istállózó téli takarmányozásához kellett, a serhez pedig a külső legelőkön dolgozók nem juthattak hozzá, hiszen nem volt eltartható. A tiszttartónak és a számtartóknak járó nyakkendő pedig egyféle egyenruha része lehetett, hiszen ők képviselhették a kisjenői uradalmat a főkormánynál. Mindenki viselte viszont az uradalom jelvényét, a kalapra tűzött címert, melyet a kovácsműhelyek készítettek, minden ispánság nagy mennyiséget tartott belőlük.[610]

A kisjenői uradalommal kapcsolatban a korban szokásos panasz, a munkáskéz hiánya ekkor még nem merült fel. Ezt a helyben tapasztaltak alapján a bizottság lényegében azzal magyarázta, hogy a fokozatosan kialakított uradalom területén több zsellértelep volt, akik a cselédség utánpótlása mellett a hónaposok, a szakmányosok és a napszámosok seregét adták. A kaszálást, tehát a takarmány takarítását szakmányban (kialkudott összegért), az aratást vagy szakmányban vagy részért végezték. Cséplést és nyomtatást uradalmi vagy fogadott munkaerővel végezték: a munka sürgőssége miatt lóval hajtott cséplőgépeket, és a nyomtatáshoz uradalmi lovakat is használtak. Ha mindez nem tette lehetővé a munka sürgős bevégzését, akkor cséplőket és nyomtatókat részért is alkalmaztak.[611] A cselédség bérén felül ezekre a munkákra az uradalom mintegy évi 36 ezer ft-ot költött (az összeg megállapításánál a részaratóknak járó gabona értékét piaci áron számították ki).[612]

604 PETERDY 1864, 77.
605 PETERDY 1864, 66–71.
606 CLAIR 1896, I. 146–158.
607 CLAIR 1896, I. 146–158.
608 PETERDY 1864, 74.
609 PETERDY 1864, 72–73.
610 PETERDY 1864, 134–203.
611 PETERDY 1864, 76.
612 PETERDY 1864, 78.

6.9. A majorok kialakításának folyamata

A kisjenői uradalom 1860-as látogatásakor a majorok kialakítása, illetve az építkezések sorozata még nem fejeződött be. A bizottság igen tetemes befektetésekről adott számot, amikor az épületállomány pillanatnyi állapotát leírta: felsorolta a régi uradalmi épületeket (például a tiszttartói és a számtartói lak), amiket azonban az 1850-es évek közepén rendszerint cseréppel újra fedtek, ugyanígy a leégett, illetve az átalakított épületeket is. Érdekes a cselédházak sora: az elsők 1825–26-ban épültek, de minden évtizedben készültek újak (a legtöbb az 1830-as években), az 1844-ben Ősi majorban épült új cselédlakként épített háznál két árnyékszéket említenek. Ez a ház azonban csak ezen a pusztán lehetett új, hiszen hasonló házak az 1850-es évek elején is épültek. Bizonyára nem véletlenül említenek Nagymezőn, a Szartos partján, és Fokerdőn egy-egy summáslakot. A summás kifejezés ugyan nem szerepel az ismertetésben, a hónaposok elterjedt alkalmazása azonban ennek előképe lehet. Nyári munkára, a kaszálásra érkezett munkásokra utalhat egy megjegyzés: „*legnagyobb része a munkásoknak a biharmegyei hegyekből jön, évenkint rendesen 5-600 személy is foglalkozik az uradalmi széna takarítással és aratással*".[613] Másutt nyári kaszásokat említettek Belényes vidékéről, akik a gabona holdját 2 ft-ért, a szénakaszálást holdanként 1,50 ft-ért végezték, mindkét esetben még egy meszely pálinkát kaptak.[614] A kaszások munkaszervezetéről, ellátásáról és elhelyezéséről nem szóltak, ám talán nagy számuk már mutatja az idegen, vándor munkaerő jelenlétét. A kapások művelése illetve a summár lak kifejezés pedig már a summás alkalmazás előképe lehet.

Több majorban, általában az istállók és ólak környékén kukoricakosárral kapcsolatban említenek kotárka nevű épületet, azaz kukoricagórét.

Hasznos adatok derülnek ki az épületek[615] és a kasznárságban, illetve az egyes ispánságokban leltárba vett eszközök[616] felsorolásából. A majorsági épületeket téglából építették és zsindellyel fedték.

Az épületekkel foglalkozó kimutatás az építési dátumokat, illetve az egyes majorokban való elhelyezést is tartalmazza. A 462 különféle építmény 1825 és 1859 között létesült. A felsorolásból látszik, hogy a nádor kezdte kialakítani a majorsági kezelést, hiszen kezdetben csupán egyetlen régi, hatszobás, 1800-ból származó, L-alakú ház szerepel, melyet tiszttartói laknak használtak. A többi épület mindegyike már a nádor elképzelései szerint rendezett uradalom használatára készült. 1860-ra az uradalomban nyolc egységet szerveztek, ezeket akkor még fejlesztendőnek és kiegészítendőnek írták le. Minden központban több helynév is szerepel, ezeket a következő időkben átszervezték, másik körhöz is csatolhatták. Kisjenő (benne már két major volt, Új Kisjenőt már külön említik), Dohányos, Horgostó, Ősi és Feset ispánság néven, Livada és Kéthalom kerületként, Miske pedig gazdaságként szerepel. Ez utóbbiak határai még bizonytalannak látszanak. A kasznárság Kisjenőn önálló egység, és külön említik a siklói, illetve a nadabi malmot is, melyek a nagy vízrendezési munkák után, az 1830-as évek végén épültek.

A legkorábbiak az alapvető ellátás épületei, 1825 után készültek: fogadók, vendéglők, és a kisjenői Bortának nevezett egység, ami egyfajta piacközpont lehetett, s benne kocsma, boltok és piaci sátor volt. Megépült a sörház és a pálinkaház is. Az uradalmi gazdálkodás első épületei is megjelentek: a kisjenői birkás istálló, az ihardi kanászlak, a siklói és kéthalomi cselédház, ólak és istállók, nyomtató szín és kocsiszínek.

Az 1850-es végén létrehozott legkésőbbi építmények a kisjenői és somosi Körös-hidak, a zúgók és a vámos lakása, valamint az erdőhegyi téglakemence bővítése. A gazdaság fejlesztését a livadai gazda lakóépülete, a horgostói tiszti lak, valamint Sanczurelben az új ököristálló építése jelzi.

6.10. A munkavégzés eszközei

Az uradalomban használt eszközöket a használat szerint csoportosították az ispánságokon belül: voltak irodai, magtári, istállói, birkászati, malmi, udvari, pincei, illetve a műhelyekhez tartozó eszközök.[617] A kovács szerszámai között szerepeltek az állatgyógyászattal kapcsolatos eszközök is, hiszen az alkalmazott kovács a baromorvoslásban is járatos volt.[618]

A felsorolásból kitűnik, hogy a gazdaság mind a kocsik (kocsi, szekér, szamárkocsi, tiszti kocsi, stájer kocsi, vízhodó kocsi, taligák), mind pedig az ekék terén igen differenciált, a feladatnak legjobban megfelelő eszközöket

613 PETERDY 1864, 76.
614 PETERDY 1864, 75.
615 PETERDY 1864, 80–119, 122–131.
616 PETERDY 1864, 134–203.
617 PETERDY 1864, 134–203.
618 PETERDY 1864, 147–148.

használt. Különösen feltűnő az ekék sokfélesége: mind a különböző szerepkörökhöz kapcsolódók (irtó, töltő, burgonyaemelő, vonalzó, lókapa és cultivator), mind pedig a különböző fajták használata (Zugmajer, Burg-féle, Szíjj-féle) szempontjából. A javában terjedőben levő kukorica megmunkálást is mutatja néhány eszköz: a vetéshez használt tengeri vonalzó eke, illetve a fából készült tengeri cséplő pad (Kisjenőn), tengeri morzsoló, ami szinte minden körben megjelent, Dohányoson a két morzsolót egyenesen gépnek nevezték. Jelentős a takarmányozás eszközeinek fejlesztése: burgonya-, és répavágó, illetve a rohamosan terjedő szecskavágók sora, ezek között kézi vágókat és szecskavágó gépet különböztettek meg. A Szíjj-féle szecskavágó gépet ló hajtotta, Kéthalmon a szecskaházban volt.[619] Itt állították be a takarmány füllesztéshez, pároláshoz a gőzkazánt (1841), a füllesztő kádakat és a párolgatókat.[620]

Két hohenheimi vetőgépet a repcéhez szereztek be. A cséplést már 1845-ben Szíjj-féle gépekkel segítették. A szemle idejében öt darab amerikai fogas cséplőt használtak (Dohányos, Horgostó, Miske, Feset, Kéthalom), amiket szintén Szíjj Sámuel készített, két-két ló hajtotta. Ezek voltak az uradalom legdrágább eszközei, 1000 ft körüli áron lehetett megvenni és a terepen összeszerelni.[621]

A birkások eszközkészletét (jászlak, ládák, vályúk, dézsák, bárányjegyzők és himlőoltó eszközök, körömvágók), illetve az úsztatás, nyírás és a gyapjútisztítás eszközeit elsősorban Dohányoson és Kéthalmon találjuk meg.[622] Megfigyelhető már a tűzoltó eszközök növekvő száma: Livádon bőrvedrek mellett kézi fecskendő, Miskén vízi fecskendő volt, Kéthalmon csákányok, létrák és vedrek voltak.[623]

A szemleút után, 1863-ban kapta kézhez az OMGE küldöttsége az épületek és eszközök nyilvántartásait, valamint ezen eszközök árát. Ebből állapítható meg, hogy az összes eszköz értéke több mint 64 ezer forint.[624]

A leírás a 72 holdas dézsmás szőlő és a döntően házi kezelésben lévő malomkocsmák, a kisjenői borta bérleteit jelentéktelennek minősítette. A haszonbérbe adott földekért 12 ezer ft-ot kaptak.[625] Közérdekű kiadásként jelent meg a Kisjenőn létrehozott alsó elemi iskola, melynek tanítóját az uradalom fizette.[626]

A jószágismertetés 1864-es kiadása után érezhetően fokozódott az érdeklődés a kisjenői uradalom gazdálkodása iránt. Szeniczei János 1867-ben tenyészállatok vásárlása céljából utazott ide, s számolt be az egyoldalúan szemtermesztésre berendezett uradalmakban kialakult sanyarú tapasztalatai ellenében az itt látottakról. A megvásárolni kívánt növendék marhák és fehér mangalicák iránti bizalmát fokozta, hogy a bőséges téli takarmányozás után júniusban még mindig volt elég széna az állatok számára.[627]

7. Margitsziget: mulatókert és sajátos rendezvényei

A Duna hordalékából összeálló, eredetileg három önálló szigetet 1874-ben, illetve a Margithíd lejáró szárnyhídjának építése kapcsán 1901-ben feltöltéssel egyesítették. A sziget a nádori családhoz a II. József alatti koronauradalmak sorából került át, amelyet később a Piliscsabai uradalom területéhez csatoltak.[628]

Sándor Lipót nádor 1790-ben bérbe vette a Vallásalaptól a Margiszigetet azt tervezve, hogy nyitott mulatóhelyet létesít a nagyközönség számára.[629] Vályi András leírása szerint „*két nyári nyílt palotát*" és egy majorságot építtetett.[630] Kertté alakítását is megkezdte.[631] A *Magyar Hirmondó* számot is ad erről: „*Derekasan készülnek ugyanis benne az ő Fő-Herczegsége költségén a szép épületek és kertek, mellyek által vissza nyeri ezen hely néminémüképpen előbbeni fényességét.*"[632] 1792-ben testvéreivel, bátyjával, a császárral és az akkor 16 éves József Antallal tekintették meg a fejlesztést.[633]

619 PETERDY 1864, 133.
620 PETERDY 1864, 133, 134–203; FEHÉR–RESS 1992, 86–89.
621 PETERDY 1864, 133.
622 PETERDY 1864, 134–203.
623 PETERDY 1864, 134–203.
624 PETERDY 1864, 203.
625 PETERDY 1864, 287.
626 PETERDY 1864, 288.
627 SZENICZEI 1867, 287.
628 KAPRONCZAY 2012.
629 GAÁL 2000, 19.
630 VÁLYI 1796, 285.
631 GALAVICS 1999, 98.
632 Magyar Hirmondó II. 1792. 2. 173.
633 GALAVICS 1999, 98.

József nádor 1796-ban folytatta (1810-től csere után már tulajdonaként[634]) a kis- és nagysziget fejlesztését. Ehhez a század utolsó éveiben Bernhard Petri, korának egyik legnépszerűbb kert- és tájépítője tanácsait is igénybe vette.[635]

A főherceg családja számára egyemeletes, erkélyes nyaralót építtetett az egykori ferences kolostor falánál, körülötte alakították ki a híres platánsort. (A nádori nyaralót háborús sérülése után 1945-ben bontották le). A johannita vár helyén majorságot, az északi részen pedig gyümölcsöst és szőlőt létesített.[636] Tost Károly főkertész a nádor elképzelései szerinti díszkertet alakított ki a sziget déli felén: meghagyta az öreg fákat, újakat telepített (például a nádor által beszerzetteket), sétautakat építtetett és kilátópontokat alakított ki. A kertészlakot a majorságnál építették meg.[637]

A sziget eredetileg a nádori mulatókert funkcióját töltötte be. Ebben is az első feleség, Pavlovna kedve tellett: hiszen 1800-ban tiszteletére rendeztek itt pompás kerti ünnepséget, majd rendszeressé váltak a nyári, Margit-napi búcsúk, az 1820-as évektől a sportrendezvények (úszó- és evezősversenyek) is.[638] Fürdőhellyé előbb a vízpartok melletti dunai fürdőzéssel, később a fürdő épületével vált.[639]

Átmenetet mutat a díszítési és a termelési funkció között egy 1814 októberi rendezvény. Érdekes megemlíteni, hogy ezt a dátumot forrásaink egy része – helytelenül – 1815-re teszi, azzal, hogy ez a bécsi kongresszus után kiruccanó koronás szövetségesek rendezvényéről ad hírt. (Ez a helytelen adat igen szívósnak bizonyul, hiszen a felhasználók majdnem fele használja, mintegy bizonyítékaként egymás adatai szolgai másolásának: érdekes, hogy a Budapesti Történeti Múzeum József nádorról megemlékező kiállítása is ebbe a hibába esett.[640]) Elég azonban csak az egykorú *Magyar Kurir* tudósításait újraolvasni, s kiderül, az eseményre 1814 októberében, az első párizsi békeszerződés megkötése (1814. május 30.) után került sor, akkor, amikor Napóleon Elba szigetéről való visszatérésének (1815. március 1.) döbbenete még a résztvevőkre várt. Az első híradás még csak a pest-budai kirándulás terveit tartalmazta, s ezek szerint a látogatásra október 11-étől került volna sor.[641] (Napóleon visszatéréséről a *Magyar Kurir* természetesen tudósít 1815. március 10-ei számában: „*Kiváltképen való nagy újság*."[642])

A szigeti szőlőben (Vértesnél a naphegyi Kálmánffy-féle szőlőben[643]) szüretet rendeztek a bécsi kongresszusról kiruccanó fejedelmek tiszteletére. I. Ferenc császár és király, I. Sándor orosz cár (Alekszandra Pavlovna testvére) és III. Frigyes Vilmos porosz király, tehát a szent szövetségi uralkodók voltak József nádor vendégei 1814. október 24–28. között.[644] I. Ferenc magyar király 24-én késő este érkezett, a „burkus királyt" és az orosz cárt 25-én József nádor „*nyílt hintóban süvegvetve kísérte*", a várban Ferenc császár és király fogadta szövetségeseit. A Margitsziget szüreti ünnepét a *Magyar Kurir* 38. számához csatolt magyar lapokon írták le.[645] A hajón 27-én érkező és távozó koronás fők és kíséretük a nádori nyári palotához és a mellette levő szőlőbe tartottak.

Az esemény nem csupán a sziget hasznosításának kettősségére (termelő egység és szépészeti fejlesztés eredménye), hanem a nádor ekkor kiteljesedő renpezentációjára is fényt vet, természetesen nemcsak a szigeti programokkal, hanem a látogatás eseményeivel (hangverseny a várkertben, katonai szemle a Rákos mezején, a gellérthegyi Csillagda meglátogatása, Bihari János muzsikája, színházi előadások).[646] I. Sándort népes küldöttség kísérte testvére, Alekszandra Pavlovna sírjához Ürömre.[647] A legendássá vált szigeti szüreten végülis azt mutatták be, „*miképpen szüretelnek a magyarok*": magyar, tót, horvát, rác, szász és bosnyák viseletbe öltözött párok kecsesen szedték a szőlőt és vitték a puttonyokat török zenére és dudaszóra.[648]

634 HAJDÚ NAGY 2011, 40.
635 ALFÖLDY 2019, 28–30.
636 HAJDÚ NAGY 2011, 40.
637 GAÁL 2000, 20.
638 GAÁL 2000, 21.
639 LESTYÁN 1943, 27.
640 SZOVODA DOMÁNSZKY 1997.
641 Magyar Kurír MDCCCXIV. 33. szám. 1814. október 21. A 33. számhoz Honnyi levelek, Tudósítások és Egyebek. 1.
642 Magyar Kurír MDCCCXV. 20. szám. 1. 1815. március 10-ei számában.
643 VÉRTES 1925, 71.
644 LESTYÁN 1943, 27–28.
645 Magyar Kurír MDCCCXIV. A 38. számhoz Honnyi levelek, Tudósítások és Egyebek. 2.
646 LESTYÁN 1943, 28–29; HEGEDŰS 2008, 8.
647 LESTYÁN 1943, 28–29; HEGEDŰS 2008, 8; V. MOLNÁR 2019, 105–107.
648 PAÁL 1913, 455.

A szigetet 1815-ben nyitották meg a közönség előtt.[649] A Margitsziget nádori korszakát lényegében az 1838-as nagy árvíz pusztítása zárta le, hiszen a romeltakarítás után, megtalálva a domonkos kolostor és templom romjait, az új fejlesztés már József Károlyra várt. Ezalatt döntő változások történtek a bérlők időszakában, amely István főherceg haláláig tartott.[650]

A József nádor utolsó fejlesztéseként létesített vadaspark területét, az ún. pávakerti részt az 1850-es években megnyitották a nagyközönség előtt, de az akkori bérlő a gazdaságot megszüntette és a szőlőt kiirtotta. Döntő lépés történt tehát a sziget közönségszórakoztató, kulturális funkciója felé. E korszak egyik legnevezetesebb rendezvénye volt 1863-ban a Richard Wagner tiszteletére rendezett majális.[651]

8. Befejezés

Tanulmányomban a Habsburg-Lotaringiai családhoz tartozó három nádor magyarországi uradalomfejlesztő tevékenységét foglaltam össze. Szaporodó birtokaik folyamata, valamint azok modernizálása, a kor gazdászati szabályai szerinti okszerű átalakítása József Antal (1776–1847) idejében teljesedett ki. Sem idősebb testvére, Sándor Lipót nádor, sem fia, István nádor az uradalmi gazdálkodásba bele sem kezdett.

József nádor azonban mind szenvedélyes növényhonosítóként, mind elsőrendű fejlesztőként, mind pedig bátor beruházóként jelentős eredményeket ért el a korszerű és nyereséges uradalmi gazdálkodás terén, a korszak legjelentősebb elméleti és gyakorlati gazdasági szakemberei megbecsülését is kivíva. Fejlesztései, uradalmai egységes kezelése és irányítási rendszerének központosítása esetenként jelentős nagyrégiós vagy országos beruházások élére állították, mint például a vízrendezés, a juhászati és sertéstenyésztés, a növénynemesítés vagy a Margitsziget, mint mulatókert fejlesztése terén. Gazdálkodását mindvégig a józan mérlegelés jellemezte: a kezén lévő uradalmak közül a leginkább fejlesztésre érdemes alcsútit és a kisjenőit kiemelte, a tiszaszentmiklósi fejlesztéséről azonban maga mondott le.

Kastély- és parképítő zsenialitása nem csupán kortársai vagy késői szemlélői csodálatát vívta ki, hanem uradalmai gazdasági alapjain örökösei öt generációját a királyi családhoz tartozó utódként, valamint a katonai pályán elsődleges eredményeket felmutató személyekként kiemelt társadalmi pozícióhoz juttatta.

649 HAJDÚ NAGY 2011, 40.
650 MAGYAR 2008.
651 KAPRONCZAY 2012.

Irodalom

A KOMÁROMI
1762 *A Komáromi család gazdasági naplója*. Komáromi János (1940–) tulajdona. Alcsútdoboz.

A NÁDOR-CSATORNA
1897 *A Nádor-csatorna-társulat alapszabályai*. Székesfehérvár.

ÁGOSTON Péter
1913 *A magyar világi nagybirtok története*. Budapest.

ALFÖLDY Gábor
2001 A budai királyi várkert az újkorban. Építéstörténeti vázlat. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. 267–292.
2019 Újabb adatok a dégi Festetics-kastélyegyüttes történetéhez. II. *Ars Hungarica* 54. 2019/1. 5–54.

ANKA László
2011 Száz éve volt a trónfosztás, de a Habsburg-emlékek velünk élnek. *PestBuda* 2021. november 6. 14:00 https://pestbuda.hu › cikk › 20211106_szaz_eve_volt_ (Utolsó letöltés: 2022. június 10.)

BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest.

BALÁZS László
1971 100 éves harc az acsai uradalomért. *Fejér Megyei Történeti Ékönyv* 5. 127–153.

BARTOSSÁGH, Joseph
1823 *Bemerkungen über der Fortgang der landwirtschaftlichen Kultur der feinern Schaf-Zucht und über verschidenen Arten Merinos in Ungarn*. Pressburg, Snischek.

BARTOSSÁGH József
2014 *A gazdasági kormány – írta egy aradi*. 1830. Budapest

BENDA Kálmán
1980a A magyar nemesi mozgalom. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története*. 1790–1848. Budapest. 53–115.
1980b A magyar jakobinus mozgalom. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története*. 1790–1848. Budapest. 159–202.
1980c Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története*. 1790–1848. Budapest. 425–472.

BERZA László
1993 *Budapest lexikon*. I–II. Budapest.

BESZÉDES József
1836 Magyar Országi hajós folyó nagy ágzat. *Tudományos Gyűjtemény* 1836. 62–74.
1843 *Mérnöki irányzatok*. Pest.

BOROTVÁS-NAGY Sándor
1938 *Közgazdasági művelődésünk kezdetei*. Budapest.

BORSICZKY Ottó
1910 *A kistapolcsányi főhercegi uradalom vadászati leírása*. Budapest.

CLAIR Vilmos
1896 József főherczeg uradalmai. *Magyar Gazdák Szemléje* I. 146–158.

CSATÁRY Ottó
1846 Úti emléklapok IV. Al-Csúth. *Életképek* 1846. 6. kötet. 376.

DÉKÁNY Szilveszter
2013 Miből éltek a Habsburgok? *GyártásTrend* 2013. január 23. 15:02
https://gyartastrend.hu › mibol_eltek_a_habsburgok. (Letöltés dátuma: 2022. június 10.)

DEMETER Zsófia
1997 Vízrendezési munkák a Mezőföldön. *Alba Regia* XXVI. 169–175.
1998 *A pákozdi győzelem. Dunántúli védelmi hadművelet: 1848. szeptember 29.-október 7.* (A Szent István Király Múzeum Közleményei B sorozat 48. szám) Székesfehérvár.
2001 Emlékezés Korizmics Lászlóra. *Honismeret* XXIX. évf. 5. 40–42.
2013 *Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában* (1806–1870). Budapest.
2017 *A derék város. Székesfehérvár Anno* 3. (A Szent István Király Múzeum Közleményei B. sorozat 60. szám) Székesfehérvár.
2020 Fajtaváltások az uradalmi juhászatokban a 18-19. században, herceg Batthány Lajos és Fülöp enyingi gazdaságának példáján. *Alba Regia* 48. 223–257.

DIÓS István (főszerk.)
2007 *Magyar Katolikus Lexikon* XII. Budapest.

DITZ Henrik
1869 *A magyar mezőgazdaság.* Pest.

DOMANOVSZKY Sándor
1944 *József nádor élete* I./1–2. Budapest.

E.I.
1868 Alcsút. *Vasárnapi Újság* XV. évf. 51. 1868. dec. 20.

ÉBLE Gábor
1904 *József nádor és Károly főherceg Pesten, 1803-1804-ben.* Budapest.

ECKHART Ferenc
[1900] *A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye.* Budapest.

ERBA ODESCALCHI Sándor
1991 *Testamentum* I–II. Budapest.

ERDŐS Ferenc – KELEMEN Krisztián
1996 *Alcsútdoboz.* Budapest.

ESTÓK János
2016 Földbirtokos és nagybefektető. Széchenyi, a gazdálkodó. *Rubicon* 27. évf. 9. szám 14–23.

FABRICIUS Endre
1931 *A magyar gazdatiszt.* Budapest.

FARKAS Gábor (főszerk.)
1997 *Fejér megye kézikönyve*. Budapest.

F. DÓZSA Katalin (szerk.)
2000 A budavári királyi palota évszázadai. (Tanulmányok Budapest múltjából 29.) Budapest.

FEHÉR, György – RESS, Imre
1992 Ludwig Gall als Techniker und Wirtschaftspublizist in Ungarn 1837–1849. *Kurtrierisches Jahrbuch* 32. 81–103.

FEKETE J. Csaba
2019 A főúri lakóhelyek társasági és gyűjteményes tereinek funkcionális elrendezése a 18-19. században. *Építés-Építészettudomány* 47. 3–4. 219–288.
2020 A főúri házikápolnák a 18-19. századi Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* 48. 3-4. 227–270.

FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geográfiai szótára* I–III. Pest.

FÓNAGY Zoltán
2002 Az utolsó nádor Pest-Budán. *Múlt-kor* 2002. augusztus 29. 12:09
https://m.mult-kor.hu/cikk.php?id=5284&fbrkMR=mobile (Utolsó letöltés: 2022. június 10.)

GAÁL Éva
2000 *Margitsziget. Városháza.* Budapest.

GABÁNYI János
1931 *József főherceg tábornagy.* Budapest.

GALAVICS Géza
1999 *Magyarországi angolkertek*. Budapest.

GALGÓCZI Károly
1855 *Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest.

GERGELY András
1989 *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye.* Gyomaendrőd.

GLATZ Ferenc
1997 Nemzeti értékeink morzsái. *História* XIX. évfolyam, 8. szám 33–34.

GUDENUS János József
1990–1999 *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* I–V. Budapest.

H. KOLLATH Mária
2016 Pusztaságból paradicsomi kastélypark. *Honismeret* 3. 30–34.

HABSBURG-LOTHARINGIAI József Ágost magyar királyi herceg
2005 *Fenséges vadászat. Nimród Vadászújság.* Budapest.

HAJDU NAGY Gergely
2011 *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben.* Doktori értekezés. Budapest.
Onilne: http:/phd.lib.uni-corvinus.hu (Utolsó letöltés: 2021. december 10.)

HALÁSZ Ferenc
2010 Az ország legnagyobb hóvirágmezeje. *Honismeret* 1. 18–22.

HANKÓ Ildikó – KISZELY István
1990 *A nádori kripta*. Szekszárd.

HEGEDŰS Sándor
2008 *József nádor kislexikon*. Budapest.
Online: https://adoc.pub. jozsef-nador-kislexikon (Utolsó letöltés: 2021. december 10.)

HENSCH Árpád
1901 *Mezőgazdasági üzemtan* I–II. I. Magyar-Óvár.

HETÉNYI István
1985 Ercsi. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 16. 69–128.

HORVÁTH Mihály
1865 *József cs. k. főherczeg Magyarország félszázados nádorának élete*. Pest.

HUNFALVY János
1856 *Magyarország és Erdély eredeti képekben* I–III. Első szakasz: Magyarország I. kötet. Darmstadt.

HUSZÁR Lajos
1953 A Georgikon érmeinek mesterei. *Művészettörténeti Értesítő* 1–2. szám. 168–171.

JANEK István
2017 Az orosz cári seregek a Magyar Királyság területén a napóleoni háborúk idején 1805–1806. *Turul* 90. 1. füzet. 43–48.

JESZENSZKY Pál (szerk.)
1905 *Magyarországi uradalmak és gazdatisztek czímtára*. Budapest.

KÁLLAY István
1951 A vezető-elit családi kapcsolatai Mária Terézia korában. *Turul* 65. 1951. 1. füzet. 18–26.
1979 Alcsútdoboz. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 13. 113–143.
1988 *Fehérvár regimentuma* 1688-1848. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 18.) Székesfehérvár.

KAPRONCZAY Károly
2012 A Margitsziget. *Természet Világa* 2013. szeptember 409–412.

KÁROLY János
1898 *Fejér vármegye története* III. Székesfehérvár.

KERESZTESSY Csaba – SIMON Zoltán
2004 Az alcsúti Habsburg-uradalom hatvanpusztai és máriavölgyi majorságainak építéstörténete. In: Csurgai Horváth József – Kovács Eleonóra (szerk.): *Acta Tanulmányok* I. Székesfehérvár. 159–198.

KERESZTESSY Csaba
2018 *Piliscsaba, Templom tér 13*. Építéstörténeti dokumentáció.
https://piliscsaba.asp.lgov.hu/ (Utolsó letöltés: dátuma: 2022. január 20.)

KORIZMICS László – BENKŐ Dániel – MÓROCZ István
1855 *Mezei gazdaság könyve. Stephens Henry: The book of the farm című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva* I–VII. kötet. Pest.

KURUCZ György
2013 *Keszthely grófja, Festetics György.* Budapest.
2020 *„Kedves Hazámfiai, mozdulni kell...". Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején.* Budapest.

LÁNG Lajos
1887 *Magyarország gazdasági statisztikája.* Budapest.

LELKES György (szerk.)
1992 *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest.

LESTYÁN Sándor
1943 *József nádor. Egy alkotó élet írásban és képben.* Budapest.

LIBITS Adolf
1896 *József főherczeg úr Ő császári és királyi fensége uradalmainak rövid ismertetése. Az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállítás alkalmából. A Főherczegi Uradalmak Központi Jószágigazgatósága Alcsúthon.* Budapest.

LORENZ Antal
1913 A főhercegi sírbolt. *Az Érdekes Újság* I. évf. 1913. november 2. 33. szám. 1–3.

LUKÁCS László
2021 *Szent István király a néphagyományban.* Székesfehérvár.

MAGYAR Erzsébet
2008 „Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek." A Habsburg monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Buda-Pest társas életében (~1870--1918) (Kitekintéssel Bécsre, Prágára és Zágrábra.) Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest.
Online: http://doktori.btk.elte.hu (Utolsó letöltés dátuma: 2021. december 18.)

MARKÓ László
2000 *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig.* Budapest.

MARKÓ László (főszerk.)
2007 *Új magyar életrajzi lexikon.* Budapest.

MARTON Józsefné
2003 *Az alcsúti zárda emlékkönyve.* Alcsútdoboz.

MÉREI Gyula
1948 *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon* 1790–1848. Budapest.

MÉREI Gyula (főszerk.)
1980 *Magyarország mezőgazdasága.* Budapest.

MÉSZÖLY Győző
1896 Mészöly Győző, alcsúti ref. lelkész: István nádornak egy magyar fogalmazványa. *Vasárnapi Ujság* 43. évf. 52. szám.

MIKLÓS Gergely
2010 Ercsi története a kezdetektől. In: Barna Zsolt – Miklós Gergely (szerk.): *Ercsi évszázadai*. Ercsi. 28–407.

MOLNÁR Erzsébet
2008 Kéziratos térképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében. *Országos Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 21. 7–20.

NAGY Lajos
1972 Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6. 227–309.

NÁNAY Mihály
2015 *Magyarrá lett Habsburgok. A Habsburgok magyar ága*. Budapest.
2016 Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg katonai és politikai szerepvállalása 1914-1924. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest.
Online: http://doktori.btk.elte.hu (Utolsó letöltés dátuma: 2021. december 18.)

NOVÁK Dániel
1836 Budavidéki utazás II. *Hasznos Mulatságok* 1836. október 2. 246–248.

ÓHIDY Viktor
2007 Főúri lakáskultúra Magyarországon a dualizmus korában. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest.
Online: http://doktori.btk.elte.hu (Utolsó letöltés dátuma: 2022. január 10.)

OROSZ István
1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története* I–II. Budapest. II. 1039–1103.

ORTUTAY István
1915 *József főherceg élete*. Szeged.

PAÁL Jób
1913 A „Szent Szövetség" Pesten. *Újidők* 2. XIX. évf. 44. szám október 26. 454–456.

PAPP SEREMETYEFF János
2002 Az alcsúti kastély tündöklése és pusztulása. In: Lakat Erika (szerk.): *Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása*. (A Szent István Király Múzeum Közleményei. D. sorozat 285.) Székesfehérvár. 23–43.

PÁRNICZKY Józsefné
1977 Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11. 161–305.

PÉNZES Ferenc
1872 *Fejérmegye gazdasági statisztikája 1869. évről*. Székesfehérvár.

PÉTER Márta (szerk.)
1990 *A klasszicizmustól a biedermeierig* I–II. Budapest.

PETERDY Gábor
1864 *Jószágismertetés* III. füzet. *A Kis-Jenői uradalom*. Pest.

POÓR János
1994 „Emléke törvénybe iktattatik". József nádor (1776–1847). *Budapesti Negyed* 2 1994. 1 szám. 19–34.

RAPAICS Raymund
1940 *Magyar kertek. Kertművészet Magyarországon*. Budapest.

RÓZSA György
1995 *Budapest legszebb látképei*. Budapest.

SÁGI Károly (szerk.)
1972 *Georgikon 175*. Budapest.

SCHEDEL (TOLNAY) Ferenc
1943 *Schedel (Tolnay) Ferenc emlékbeszédéből*. Idézi: Lestyán Sándor: József nádor. Egy alkotó élet írásban és képben. Budapest.

SEBESTYÉN Ede
1939 József nádor és Pavlovna Alexandra bevonulása és ünneplése 1800-ban. Haydn és Beethoven hangverseny. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 7. 142–161.

SELMECZI KOVÁCS Attila
1980 Repcetermesztés Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 56–96.
2022 *Nemzeti jelképeink*. Budapest.

SEREMETYEFF-PAPP János
2005 József Ágost főherceg élete. In: *Habsburg-Lotharingiai József Ágost magyar királyi herceg: Fenséges vadászat*. Budapest. 323–352.

SEVIN Henrik
1944 *Faekétől a Hofherr-gépig*. Budapest.

SISA József
2008 József nádor alcsúti kastélya. In: Feld István – Somorjay Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Budapest. 265–267.

SOÓS István
1997 A legmagyarabb Habsburg. József főherceg, Magyarország nádora. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *József nádor (1776-1847) Pest-Budán*. Budapest. 9–23.
2002 A „magyar Habsburgok". Az alcsúti kastély tündöklése és pusztulása. In: Lakat Erika (szerk.): *Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása*. (A Szent István Király Múzeum Közleményei. D. sorozat 285.) Székesfehérvár. 3–21.

SZ. Z.
1898 Jó példa. *Köztelek* VIII. évf. 56. szám. 1898. július 13. 1035–1036.

SZABÓ István
2006 A királyi trón betöltése körüli viták a két világháború közötti Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* II. 2006/1–2. 171–189.

SZABÓ Mátyás (szerk.)
2003 *50 éves a Közép-Dunántúli Vízügyi Igazgatóság* 1953–2003. Székesfehérvár.

SZÁMADÓ János
1911 Régi magyar kertek, parkok. *Magyar Figyelő* I. évfolyam 1. Kötet. 1911. 1.

SZÉCSI et al.
2016 Szécsi Zsolt – Ombódi Ildikó – Remeczki Rita – Dr. Fatsar Kristóf *Kerttörténeti Tudományos dokumentáció. Városliget.* Online: Kerttortenet 01_ VIKDT. pdf. (Utolsó letöltés: 2021. december 20.)

SZEKFŰ Gyula
1935 *A tizenkilencedik és huszadik század.* (Magyar történet VII.) Budapest.

SZENICZEI János
1867 Nyílt levél Horváth Károly barátomnak. *Gazdasági Lapok* XIX. évf. 24. szám. 1867. június 12. 285–287.

SZENTPÁLY-JUHÁSZ Miklós – ZSIGA Henrik
2021 *A budavári Palotanegyed története. Budavári Palotanegyed.* Budapest.

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella
1997 József nádor mint műpártoló. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *József nádor (1776-1847) Pest-Budán*. Budapest. 51–75.

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.)
1997 Műtárgyjegyzék. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *József nádor (1776-1847) Pest-Budán*. Budapest. 77–97.

TAKÁCS Katalin
2017 *Uradalmi kertészetek a 19. századi Magyarországon*. Doktori értekezés, Szent István Egyetem. Gödöllő. Online: https://docplayer.hu/68698382-Uradalmi-kerteszetek-a-19-szazadi-magyarorszagon.html (Utolsó letöltés dátuma: 2021. augusztus 10.)

TARJÁN M. Tamás
2021 1795. szeptember 22. József nádor beiktatása. *Rubicon Online* https://rubicon.hu/kalendarium/1795-szeptember-22-jozsef-nador-beiktatasa (Utolsó letöltés: 2021. október 5.)
2021 A Habsburg-ház utolsó trónfosztása. *Rubicon Online* https://rubicon.hu/kalendarium/1921-november-6-a-habsburg-haz-utolso-tronfosztasa (Utolsó letöltés: 2021. november 6.)

TARNAI Andor
1965 Verseghy Ferenc (1757-1822). In: Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest

TASNÁDINÉ MARIK Klára
1953 Az Iparművészeti Múzeum orosz porcelánjai. *Művészettörténeti Értesítő* 1–2. szám. 78–90.
1997 Az Iparművészeti Múzeum orosz porcelánjai. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *József nádor (1776-1847) Pest-Budán*. Budapest. 24–30.

THEWREWK István
1893 *József főherczeg*. Budapest.

TIHANYI Tamás
2009 Ágyúszó jön a nyugati széllel. Kétszáz éve volt a napóleoni háborúk utolsó katonai erőpróbája, a székesfehérvári hadiszemle. *Fejér Megyei Hírlap* 54. évf. 267. szám. 15.

TÖRÖK János
1841 *Alcsúth gazdasági tekintetben.* Pest.

V. MOLNÁR László
2016 Alekszandr Turgenyev úti feljegyzései Magyarországról. Szépnem, sarkantyú, tudós társalgók. *Élet és Tudomány* LXXI. évf. 1222–1224.
2019 Alekszandr Mihajlovszkij-Danyilevszkij Pest-Budáról. Magyarország egy cári tiszt szemével. *Élet és Tudomány* LXXIV évf. 4. szám. 105–107.

VAHOT Imre
1845 Úti élmények. *Regelő, Pesti Divatlap*. 1845. 35. szám. 1178–1182.

VAJDA János
1881 Emlékeimből Alcsútról. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. 18. szám. 286.

VÁLYI András
1796 *Magyarország leírása* I. Buda.

VAY Sarolta
1986 *Régi magyar társasélet*. Budapest.

VÉRTES József
1925 *Az utolsó magyar nádorispánok Sándor, József és István főhercegek*. Budapest.

VIZI László Tamás
2000 *Polgárőrség és nemzetőrség. Városvédelem Székesfehérvárott a XIX.század első felében. „Akit szolgáltatok egy árva hon volt…"* Székesfehérvár.
2014 *„Kövesd példájokat vitéz eleidnek..." A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére.* Székesfehérvár.

WENCZEL Gusztáv
1887 *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.

ZÁCH József
1863 *Fehér-megye politikai-, egyházi- és nemzetgazdászati statisztikája és topográfiája* I. Székes-Fehérvárott.

Zsófia Demeter

The Estates of Palatine Joseph and His Successors

In my study, I summarised the estate development activities in Hungary of three members of the Habsburg-Lorraine family who held the title of Palatine. The expansion and modernisation of their estates, rationally transforming them according to the agricultural principles of the time, reached its peak during the time of Joseph Anton (József Antal) (1776–1847). Neither his older brother, Palatine Alexander Leopold (Sándor Lipót), nor his son, Palatine Stephen (István), engaged in estate management.

However, Palatine Joseph, a passionate introducer of new plants, a first-rate developer and a bold investor achieved significant results in modern and profitable estate management, earning the respect of the most prominent theoretical and practical economic experts of the era. His developments, the unified management of his estates and the centralisation of his management system occasionally put him at the forefront of significant regional or national investments, such as water management, sheep and pig breeding, plant breeding and selection or the development of Margaret Island as a recreational garden. His management was always characterised by a sound approach: among his estates, he focused on developing the most promising ones in Alcsút and Kisjenő, while he personally decided against the development of the one in Tiszaszentmiklós.

His genius in castle and park building not only earned admiration from his contemporaries and later observers but also provided a solid economic foundation for five generations of his heirs, who, as members of the royal family, achieved prominent social positions and notable success, particularly in military careers.

Alba Regia 50. (2022) 143–163.

Sudár Balázs

Székesfehérvár török kori topográfiája*

Egy-egy város településszerkezetének alakulása sok mindent elárul a település történetéről, és fordítva: a városszerkezet ismeretének hiányában nagyon nehéz megírni annak történetét. Nem meglepő, hogy e kérdés a településtörténeti munkák elmaradhatatlan része. Természetesen így van ez Székesfehérvár esetében is. A török kori városképet – tanulmányom tárgyát – kezdetben a veduták, azaz a várost és annak ostromát ábrázoló rézmetszetek alapján próbálták rekonstruálni, ebben különösen Gömöry Gusztávnak volt nagy szerepe, aki számos tanulmányt szentelt a város történetének a tizenöt éves háború során.[1] Az ő nézeteit vette át az ostromokkal foglalkozó Bánlaky Breith József is a *Magyar nemzet hadtörténete*ben.[2] Komoly változásokat a II. világháború utáni időszak és a műemlékvédelem fellendülése hozott, a korszak meghatározó, összefoglaló munkája Fitz Jenő nevéhez fűződik.[3] Az ő munkásságát folytatta a város régészeti kutatását évtizedekig irányító Siklósi Gyula, aki számos kötetet és tanulmányt szentelt a közép- és törökkori topográfia kérdéseinek: minden korábbinál több adatot gyűjtött össze és rendszerezett.[4] A köz- és tudományos gondolkodásban az általa kialakított kép vált meghatározóvá, magam is ezt használtam néhány évvel ezelőtt.[5] Amikor azonban a város településszerkezetével behatóbban kezdtem foglalkozni, kiderült, hogy az eredeti forrásszövegek és a rekonstruált kép nem állnak teljes összhangban egymással. Érdemes tehát újragondolni Siklósi Gyula rendszerét, és az általa képviselt – a maga idején komoly előrelépést jelentő – adatrendszerezés mellett a források rendszerezését is érdemes elvégezni, továbbá szükséges bevezetnünk az időbeli dimenziót is: Isztolni Belgrád a hódoltság csaknem másfél évszázada alatt is változott, ezért „a" török Fehérvárról nem beszélhetünk, csak különböző időpontok valószínűsíthető állapotait próbálhatjuk megismerni. Szerencsénkre a források viszonylagos bősége lehetővé teszi számunkra a differenciált látásmódot.

A településszerkezet szempontjából a város történetét három nagy korszakra bonthatjuk. Az első hódoltsági korszakban (1543–1601) a törökök a „megörökölt" középkori város etnikai arculatát radikálisan átalakították, és annak funkciója is alaposan megváltozott, lényegében török „végvár" lett. Ennek következtében valószínűleg legalább részben újragondolták a város térszerkezetét is. 1601-ben a visszafoglalás nagy pusztítással járt – ekkor robbant fel például a koronázótemplom is –, ami részben elmosta a török fejlesztéseket, másrészt a keresztény hadvezetés nagyon határozottan elkezdte átformálni a várat és annak védelmi rendszerét. 1602-ben azonban a törökök visszatértek, de a korábban tapasztalható „optimizmusuk" a település élhetősége tekintetében alaposan megcsappant. A jelek szerint a második hódoltsági korszakban (1602–1688) összevonták a lakott részeket, így a város kisebb lett. E folyamatot tetőzte be a visszafoglalás blokádharca: egy erősen lepusztult település indult lassú fejlődésnek a 18. században.

Egy település szerkezetét és annak fejlődését alapvetően határozzák meg a földrajzi körülmények, különösen igaz ez a mocsárban álló Fehérvárra: a város sokáig csak a természetes szárazulatokon tudott terjeszkedni, a környezet komoly átalakítására majd csak a 19. század végén került sor. Ennek jegyében a fallal kerített város (a vár) területe sokáig adott volt, és lényegében nem változott. De igaz ez a nyugati külvárosra is (ma: Palotaváros), amelyet minden oldalról mocsár határolt, és lakott része alig változott az 1970-es évek nagy átépítési hullámáig.[6] A fejlődésre legtöbb lehetőséget biztosító terület a városmagtól északra, északkeletre feküdt, a centrum itt érintkezett az összefüggő „szárazfölddel". A jelek szerint a középkorban itt volt a település legfontosabb külvárosa, a török kor után itt következett be komolyabb területgyarapodás, és ma is itt terül el a település nagyobb része. A centrumtól délre is vezetett egy keskeny szárazulat, amelyen az ismert felméréseken mindössze egyetlen, hosszú utca kapott helyet. Mindezek mellett

* A tanulmány az NKFIH 108919/132475 számú pályázatának támogatásával készült.

1 GÖMÖRY 1892; 1895; 1896a; 1896b.

2 BÁNLAKY 1940, 335–336.

3 FITZ 1957, 15–25. Ld. még: FITZ 1956.

4 VERESS D.–SIKLÓSI 1990, 237–256; SIKLÓSI 1990b; 2013; 2019.

5 SUDÁR 2015, 308–314.

6 Lásd a város 1970-ben kiadott térképét: https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37371/view/?pg=1&bbox=-8032%2C-13568%2C17717%2C279 (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 4.)

voltak még kisebb-nagyobb szigetek a mocsárban, amelyeket időlegesen használatba vettek. A korabeli térképek és látképek világosan mutatják, hogy a mocsár szintje – az időjárás függvényében – változott: alacsonyabb vízállás esetén újabb szárazulatok bukkantak ki, ami a védelmi lehetőségeket is befolyásolta. A városmagból három út vezetett ki, az egyik délre, a már említett keskeny szárazulaton keresztül. A második északra nyílt a nyugati külvárosból, és szintén egy keskeny földnyelven keresztül ért el az állandóan száraz területre: ez az út vitt Palota felé. A belváros harmadik kijárata az északi külvárosba nyílt, ahonnan szintén északon ért ki, majd több felé elágazott, többek között keletre, Buda felé is. A két északi kijárat között mocsár húzódott, ennek maradványa a mai Csónakázó-tó és a Koronás park.[7] A mocsár jelenléte tehát egy viszonylag zárt – másfelől nézve: stabil – keretrendszert biztosít a rekonstrukció elkészítéséhez.

A földrajzi adottságok viszonylagos állandóságával szemben a társadalmi tényezők a török időszakban alaposan megváltoztak: a régi lakosság egy része elmenekült vagy életét veszítette, a hódítókkal viszont komoly mennyiségű katona és hozzájuk tartozó polgári lakosság érkezett. Ráadásul a katonai szempontokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül: egy hódoltsági muszlim város egyúttal – bizonyos szempontból elsősorban – erőd is, a településszerkezet alakulásának, alakításának tehát súlyos katonai szempontjai is voltak. (Fehérvár sohasem került „hátországba", mint például Pécs vagy Temesvár.) Következésképp a város nem azonos 1543-ban, 1600-ban, 1602-ben vagy 1688-ban. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy Fehérvár esetében az időbeli dimenzió fokozottabb hangsúlyozásával próbáljunk kialakítani egy pontosabb várostörténeti képet elsősorban a településszerkezet vonatkozásában.

Az első török időszak (1543–1601)

A középkorból viszonylag sok írott forrás áll a rendelkezésünkre a település topográfiájáról, a megnevezett objektumok – akár városrészek – lokalizálása azonban nem könnyű feladat.[8] A török kor problémái hasonlóak. Az 1543. évi ostrom különféle kortárs – keresztény vagy muszlim – leírásaiban meglepően kevés tényleges fogódzót találunk.[9] Annyi látszik bizonyosnak, hogy a várost három irányból támadták meg, a három lehetséges szárazulaton keresztül, és előbb a külvárosokat kellett elfoglalniuk a törököknek, mielőtt magát a várat elérték volna. Ez azt sejteti, hogy három nagyobb külvárosi tömb létezett. Éppen ez látszik Matrakcsi Naszúh miniatúráján, még ha nagyon stilizált formában is.[10] (Matrakcsi Naszúh képeinek használhatóságát Buda kapcsán Végh András bizonyította.)[11] A képen a belvárosnak három, barbakánnal ellátott kapuja volt, egy délen, egy nyugaton, egy pedig északon: ezek jól láthatóak még az 1601-ben készült alaprajzon is. A török ábrázoláson figyelemre méltó, hogy a nyugati kapu előtti külváros nem nyúlik el messzire délre, inkább északra terjeszkedik. A déli külváros viszont nem keskeny sáv, mint ahogyan a 18. századi térképeken látszik, hanem jóval szélesebb, és van benne egy hatalmas templomépület is, ami azután visszaköszön az 1601-es francia ostrommetszeten és a Siebmacher féle ábrázolásokon is. Lényeges elem, hogy a három külváros nem ér össze, és lényegében mindegyik „rajta van" az egyik, belvárosból kifelé vezető úton. Matrakcsi Naszúh külön kiemeli, hogy a támadás az északi külváros ellen irányult elsősorban, és hogy azt földből épített bástyás fal övezte, amely nem kis meglepetésére a kőfalnál is hatékonyabbnak bizonyult.[12]

1. térkép
Fehérvár a 16. század közepén

[7] Ez okozott problémát Huszár Péter katonáinak 1601-ben, mert míg a főosereg az északi külváros előteréből vonult észak felé, nekik a palotai úton kellett távozniuk, majd onnan átvágniuk kelet felé.

[8] Lásd például FÜGEDI 1967; NAGY 1972 (a tanulmány címe ellenére sokkal inkább a török kor végi állapotokkal foglalkozik); ZSOLDOS 2016; REICH 2022.

[9] Kortárs török források: Matrakcsi Naszúh (IT, 349–361, SINAN ÇAVUŞ 1999, 455–527), Kátib Mehmed záim (IT 382–383), Dzselálzáde Musztafa (IT 246–255). Visszatekintések: ISTVÁNFFY 2003, 99–104; PEÇEVI 1866, 257–263; EVLIYÂ 2003, 21.

[10] SINAN ÇAVUŞ 1999, 468–469.

[11] VÉGH 2004.

[12] SINAN CAVUS 1999, 481, 507.

1. kép
Fehérvár Matrakcsi Naszúh művében (1543)

Ez az állapot hamarosan megváltozott: Ibrahim Pecseví szerint – aki pedig három évig a szandzsák vezetője volt, ráadásul 1602-ben részt vett az ostromban is – a déli, általa Battalnak ('ingovány') nevezett kaputornyot Szülejmán szultán befalaztatta, mert úgy látta, hogy veszélyes a várra nézve.[13] Az átjáró lezárására azonban biztosan nem rögtön a hódítás után került sor, mert például Ahmed bég (1543–1545) a lakosság lázadása után elkobzott vagyonból javíttatta ki „az Uzun városba [vezető] kapunak a nagy tornyát".[14] E bástya a későbbiekben is Battal bástya néven volt ismert.[15] Az Ingovány kapu elnevezés még sokáig használatban volt, de a vár kapujának lezárása után már a külváros kapuját jelölték vele: a váltás időpontját nem ismerjük.

A kapu megszüntetése egyéb következményekkel is járt: ettől kezdve a belvárosból nem lehetett egyenesen a déli külvárosba, és így a dél felé vezető útra kijutni. Ehelyett a nyugati kaput használták, és a város árkát követve jutottak el a déli külvárosba és a battyáni útra. Következésképp a nyugati külvárost össze kellett kötni a délivel, és védelméről is gondoskodni kellett. A megoldás az lett, hogy a belső vár déli fala előtt egy védelmi övezetet alakítottak ki, három kisebb bástyával. Így a nyugati külváros területe a korábbinál délebbre nyújtózott. Hogy ez pontosan mikor történt meg, nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy 1601-ben már ez a kép fogadta az ostromlókat (lásd: francia metszet, német alaprajz). Az új falon kapu nyílt, amelyet 17. század végi, 18. század eleji forrásaink Csíkvári kapunak neveztek,[16] de az utat és az irányt már korábban is így határozták meg.[17] Ugyanakkor valószínűleg erre az objektumra használták a korábbi kapu nyomán az Ingovány kapu elnevezést is,[18] és egészen biztosan alkalmazták rá a Battyáni kapu nevet.[19]

[13] PEÇEVI 1866, II, 242.
[14] PEÇEVI 1866, I, 261.
[15] PEÇEVI 1866, II, 242.
[16] SOMKUTI 1971.
[17] Például Isolano 1602-ben: a „Chievar" helyesen Chicvar, azaz Csíkvár. BENDA 1983, 679.
[18] A levéltári forrásokban 1559-ig szerepel e név. Hogy a Sziget külváros új, déli kapujára átment ez a név, azt az Isolanohoz köthető napló biztosítja (FEKETE–KÁLDY-NAGY 1962, 422; VELICS 1890, 223). 1577-ben is így ismerték, ez talán már a külső kapu lehetett (NAGY 1972, 210).
[19] EVLIYÂ 2003, 26.

A keresztény lakosság a hódítás után nem sokkal lázadást kísérelt meg, ennek megtorlásaképpen javarészt kitelepítették őket a vár területéről, ingatlanaik pedig a kincstár kezére jutottak. Ezeket azután 1545–1546-ban eladták, az ügyleteket pedig városrészenként *(mahalle)* lajstromba vették.[20] Sajnos az összeírásban a nagy településrészeket nem különítették el világosan egymástól, ezért nem egyértelmű, hogy melyik mahalle melyik részen terült el. Az bizonyos, hogy az északi külváros önállóan szerepel, város *(varos)* – azaz külváros – megnevezéssel,[21] Besliján („beslik", azaz lovasok) név alatt. (Mint majd láthatjuk, volt a névnek *fáriszán* alakja is. E szó ugyanúgy a zsoldos lovasokat jelölte, mint a besli, csak éppen perzsául. A külváros neve tehát valójában a „lovasok városa", tulajdonképpen „huszárvár" volt.) Ez maga is városrészekre oszlott, amelyek közül azonban csak egyet ismerünk név szerint, a Búzapiac negyedet.[22] A többi negyed egységesen mahalle meghatározással szerepel, de éppen a Sziget mahalle lejegyzésének képe eltér a többitől, talán éppen azért, mert külön városrészként tekintettek rá. Utána csak három negyed – Szentkirály, Kis utca, Ingovány – következik, ezek közül kettő biztosan a váron kívül feküdt, majd utánuk írták össze a beslik már említett külvárosát, így lehetséges, hogy a városrészek sorrendje valamiféle földrajzi rendet követ. Figyelmet érdemel még a Sziget kapuja negyed – így, magyarul, de arab betűkkel lejegyezve –, amely a jelek szerint a várban volt, és a Sziget külvárosba vezető kapu belső oldalán lehetett. (Valószínűleg ezt a mahallét nevezi Evlia 120 évvel később Palotai kapu mahallénak. Erről később.) Az adat arra utal, hogy a vár nyugati kapuját Szigeti kapunak hívták. Közel húsz évvel később készült egy adójegyzék, amelyben Székesfehérvár lakosait három városrészbe sorolták: a belsővárba *(kale-i enderún),* a külső várban *(kale-i bírún)* lévő külvárosba *(varos)* és az Ingovány külvárosba *(varos-i Ingován).*[23] A Besliben valószínűleg nem éltek keresztény adózók, így a külső vár nemigen lehet más, mint a nyugati külváros, azaz a Sziget. Az bizonyos, hogy a Szigetet önálló külvárosnak tekintették, 1560-ban például a kincstári boltokat a várban és a Sziget külvárosban *(varos)* vették számba. [24]

A gazdasági iratokban rendre feltűnnek a kapuk nevei.[25] Azt azonban nehéz megítélni, hogy pontosan melyik objektumokról van szó. A török *báb-i Sziget* kifejezést például kétféleképpen is érthetjük: egyrészt úgy, hogy a Sziget külváros felé nyíló kapu, röviden Szigeti kapu, másrészt viszont lehetne ez a Sziget külváros kapuja is, tehát az az átjáró, amelyen keresztül a nevezett helyről ki lehet jutni. Ez a többi névre is igaz, mégis az a valószínűbb, hogy a vár kapuiról van szó. Egyfelől azért, mert a Szigeti kapu városrésze jó eséllyel bent volt a várban, másrészt azért, mert az Ingovány kapu *(Báb-i Ingován)* biztosan a vár déli végében nyílt, és az Ingovány külvárosba vezetett. Ha az okfejtés helyes, akkor az északi várkaput nevezték a Fáriszok kapujának (*Báb-i fáriszán* 'a lovasok kapuja'). A Palotai kapu helye kérdéses, ebben az időszakban talán a Szigeti kapuval egyeztethető, amellyel azonos dokumentumban nem szerepelnek. Ettől függetlenül azonban bizonyos, hogy a három külvárost Szigetnek, Ingoványnak és a Fáriszok külvárosának (azaz Beslinek) nevezték, mindezek valóban szerepelnek is a mahallék összeírásában 1545/46-ban.

A városrészek méreteiről is alkothatunk valamiféle – sajnos nagyon korlátozott érvényű – fogalmat. 1544. február 1-jén ugyanis számba vették a város azon házait, amelyeket nem foglalt le a kincstár. (A behódoló lakosságot jogi védelem illette meg, tulajdonát nem lehetett elvenni. A kincstár azokhoz az ingatlanokhoz jutott hozzá, amelyeket elhagyatottan találtak, vagy amelyeknek a gazdája fellázadt a birodalom ellen.) Ebben összesen 187 házat találunk.[26] Ezek egy részét a beslik – azaz a várvédő lovasok – használták, könnyen lehet, hogy ez a házcsoport az északi külvárosban volt, de ez nem bizonyos. Húsz évvel később a belső várban *(kale-i enderún)* mindössze 15 magyar adózó élt, a külső várban *(kale-i bírún)* 78, az ingovány városban *(varos-i Ingován)* 43, azaz összesen 136 családfőt fogtak adóra.[27] A III. Murád (1574–1595) kori összeírásban már csak 50 kapuval – azaz adózó családdal – számoltak, a külső és a belső városban együttesen.[28] Mindez összességében a magyar lakosság lassú fogyását mutatja.

A 16. század folyamán több török építkezésről is tudunk. A vár erődítéseinek felügyelete a várkapitány *(dizdár)* feladata volt, ahogyan azt egy 1568. július 31-én kiadott, és a székesfehérvári szandzsákbéghez intézett rendelet is mutatja: „Boldogságos küszöbömhöz levelet küldtél (ti. a szandzsákbég), melyben tudattad, hogy amennyiben a

---

[20] Az összeírás két változatban is fennmaradt: ÖNB Mxt 593, 66b–68b; 69a–73b. Kiadása: VELICS 1890, 49–53.

[21] Az erődítetlen vagy kevéssé erődített településrészeket a törökök a magyarból átvett varos szóval jelölték, amely az ő esetükben sohasem jelölte az egész települést.

[22] ÖNB Mxt 593, 67–69.

[23] MATUZ 1985, 90–92, 239–241.

[24] ÖNB Mxt 595. Kiadása: VASS 1989, 96, 97.

[25] Szigeti kapu (1547, 1548. VELICS 1890, 71, 74). Igoványi kapu (1547, 1558–1560. VELICS 1890, 71, 223, 265–267; FEKETE–KÁLDY-NAGY 1962, 421, 422). Palotai kapu (1558, 1560. FEKETE–KÁLDY-NAGY 1962, 421, 422, 497). A fáriszok kapuja (1560. VELICS 1890, 265–267). Az azabok kapuja (1560. VELICS 1890, 265–267). Lukács kapu (1560. FEKETE–KÁLDY-NAGY 1962, 495).

[26] ÖNB Mxt 595. Kiadása: VELICS 1890, 24–26.

[27] MATUZ 1986, 239–241; VELICS 1890, 297–298.

[28] VASS 1989, 137–138.

fehérvári vár két oldalán lévő palánkoknál valami teendő akadna, a dizdár járja körül és vizsgálja meg. Ezért elrendelem, hogy ha [...] a palánkokkal kapcsolatban valami fontos ügy merülne fel, a dizdár menjen ki és intézze el."[29] A tartományoknak, nagyobb erősségeknek gyakran voltak építészei *(mímár),* a fehérvári építkezéseknél ilyenekről nem hallunk. Ugyanakkor Evlia cselebi 1664-ben úgy tudta, hogy a szandzsáknak van „építész agája".[30]

1543-ban a szétlőtt várat azonnal védhető állapotba kellett hozni, ennek részeként újíthatta meg Ahmed bég a Battal kapu tornyát. Kisebb javítási munkákról vannak adataink a tartomány pénztári naplóiból 1545–1546-ból, 1546–1550-ből, 1558–1560-ból és az 1560-as évek elejéről is.[31] (1558-ban és 1559-ben például a janicsárok kaszárnyáját építették meg, illetve a székesegyházban kialakított lőporraktárat renoválták.)[32] De valószínűleg máskor is építkeztek, ugyanis Evlia cselebi szerint a vár nyolc bástyája közül egy-egy Ulama és Arszlán pasa nevét viselte. Ulama pasa a hódoltság első időszakában tevékenykedett, és több komoly építmény is fűződik a nevéhez, például a pesti városfal északnyugati sarkának nagy rondellája. A fehérvári szandzsák élén is állt egy rövid ideig, 1551–1552-ben.[33] Arszlán egy generációval fiatalabb volt, 1553–1556 között vezette a szandzsákot, később pedig budai pasa is lett.[34] Hogy az építkezések pontosan mikor zajlottak, nem tudjuk, az azonban jól látszik, hogy a várat lényegében folyamatosan javítgatták, korszerűsítették. Ha hihetünk Matrakcsi Naszúh képének, akkor a foglalás idején a várfalat a kis négyszögletes és félkörös tornyok mellett három nagy barbakán védte. Ez a kép alapvetően nem sokat változott 1601-ig. Mindössze az északnyugati sarkon tűnik fel egy rondella, ami esetleg nem volt meg a keresztény időszakban, illetve Naszúh képén az északi barbakán mellett nincs bástya. Ha a festmény hiteles, akkor ez egy újabb, török építmény lehet. (Megjegyzendő, hogy Siklósi Gyula ezt a részt tartja az újabb, második királyi palotának. Ugyanakkor Feld István nem látta kellően megalapozottnak az érvelést.)[35] Nem lehetetlen, hogy a két említett főember nevéhez ezek kiépítése fűződik, de biztosak nem lehetünk benne.

1568-ban – mint láttuk – a szandzsákbég a palánkok állapota miatt aggódott. Valószínűleg ekkor is zajlottak valamiféle javítások, és talán az ekkor átalakított bazilika köveit is az építkezés céljaira használták.[36] Az viszont bizonyos, hogy négy évvel később, 1572-ben nagyon komoly építkezésre került sor, amelyhez 1140 kocsinyi követ, 576 kocsi meszet és 283 kocsi gerendát használtak fel közel két hónap alatt.[37] A munkákhoz a dunántúli szandzsákokból szinte mindenhonnan rendeltek ki parasztokat a falak erősítésére. Összesen 225 rőf (*arsin,* kb. 170–180 méter) új falat emeltek megközelítőleg 10 méteres magasságban, és 200-at (kb. 160 méter) javítottak ki. Minthogy a vár alapterülete kb. 600 * 200 m, az építkezés körülbelül a falak negyedét érintette. Siklósi Gyula úgy vélte, hogy az északi külváros felé néző szakaszt erősítették meg egy újabb védelmi vonallal, ami a méretek alapján lehetséges, de nem bizonyítható.[38] Mindemellett 1700 rőf (kb. 1300 méter) palánkot építettek vagy javítottak ki, ami akár az egész erődítést is érinthette. Ekkor tehát mindenképpen komoly építkezések folytak. A munkák idején talán már Mehmed bég volt itt szolgálatban, a hódoltsági harcok veterán harcosa, a nagyhatalmú Jahjapasazáde-család tagja.[39] De lehet, hogy a háttérben maga a budai pasa, Szokollu Musztafa állt, aki jelentős alapítványokat tett a városban, és állítólag Szigetváron és Fehérváron nagy bástyákat, valamint tornyokat emeltetett.[40]

A következő, még nagyobb léptékű felújításra éppen tíz évvel később került sor. 1582-ben a szultáni tanács rendelte el a budai beglerbégnek, hogy többek között a fehérvári erődítményt is javíttassa ki, és az elszámolások tükrében erre sor is került. Ekkor 5000 *zirá* – kb. 4000 méter! – kőfal és palánk javítására került sor, ami lényegében az egész erődítmény renoválását jelentette.[41] Ekkor talán Kara Ali, Fehérvár nevezetes bégje irányította a szandzsákot.[42]

---

29 FODOR 1979, 378. Ugyanekkor a munkákhoz munkaerőt biztosító szandzsákok bégjeinek és kádijainak is parancs ment. Ld.: FODOR 1979, 380.

30 EVLIYÂ 2003, 23.

31 FODOR 1979, 390.

32 FEKETE–KÁLDY-NAGY 1962, 357, 427, 428.

33 DÁVID 1999, 62.

34 GÉVAY 1841, 10–11.

35 SIKLÓSI 1990b, 22–25; FELD 2011.

36 FODOR 1979, 391. A templom átalakítása valóban ekkor zajlik, de a várépítésre csak egy homályos mondat utal: „a hitetlenek síremlékeinek építkezéseiből némi maradványok vannak még s meglehetősen visszatetszést keltenek, azért azt az előterjesztést tetted, hogy mivel azok anyagára úgyis szükség van [...]" KARÁCSON 1911, 365.

37 VELICS 1886, 251–264. (ÖNB Mxt 553) Az építkezést elemzi: FODOR 1979, 391–393.

38 SIKLÓSI 2013, 15–16.

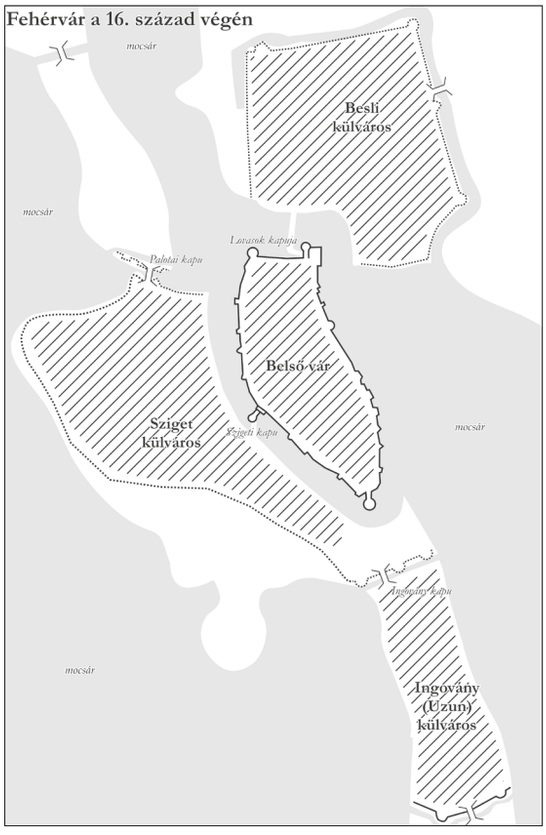
39 DÁVID 1994, 115–116; SUDÁR 2005, 61–62.

40 PEÇEVI 1866, II, 26. Az alapítványokra: SUDÁR 2015, 307.

41 FODOR 1979, 377, 381. Elszámolása: ÖNB Mxt 565. A balkáni területről kirendelt kézművesekhez (ácsok, kovácsok): FODOR 1979, 386, 390.

42 Kara Alira: PEÇEVI 1866, I. 12.

Nem lehetetlen, hogy ekkor készültek el a Palotai kapu komoly, szinte önálló erődként funkcionáló védművei a Sziget külváros északi oldalán, amely külön őrséget kapott (róluk 1592–1619 között vannak adataink).[43] Az építményt Evlia cselebi a vár kilenc nagy bástyája között említi, megjegyezve, hogy nem függ össze magával a várral, attól elkülönülten áll. Az Isolanóhoz köthető napló szerint a Sziget külvárosnak két kapuja volt, a Palotai és az Ingovány. A Palotai kapu elnevezés 1558-tól jelenik meg a forrásokban, de gyakran nem dönthető el, hogy a vár, vagy a külváros kapujára vonatkozik-e. A külváros északi kapuját képen vagy térképen ábrázolva először La Vergne nevezi *Porte de Palotta*nak.

2. térkép
Fehérvár a 16. század végén

Az építkezések a későbbiekben is zajlottak. 1596–1599 között kapott Mehmed díváne tímár-birtokos javadalomemelést, mert Fehérvár kijavításán buzgólkodott, őt Mahmúd fehérvári bég terjesztette fel, akiről azonban nem tudjuk, hogy mikor állt a tartomány élén.[44] 1601-ben a Fehérvár védelmével megbízott Haszan pasa építkezett, aki a végek legendás harcosával, Tirjáki Haszannal azonos: a helyi pénzügyigazgatási egység jövedelméből 34.220 akcsét költöttek várjavításra.[45] Talán ekkor készült az a palánk, amelyet a déli védmű, a Battal bástya mellé húztak fel a keresztény visszafoglalás előtt nem sokkal, a keleti oldalon,[46] s nem lehetetlen, hogy éppen ez viselte Tirjáki Haszan pasa nevét.[47] Talán ez az erődelem látható Wilhelm Dillich 1600-ban kinyomtatott művének egyik metszetén is.[48] Az ábrázolás ugyanis az 1593. évi ostromot ábrázolja, és ekkor a sikeres betörést végrehajtó Huszár Péter pápai főkapitány éppen az Ingovány felől hatol be a Szigetre. (A kutatásban némi zavart okozott, hogy ezt a képet használták fel az 1601. évi ostromról tudósító röplapok is, és ennek következtében az északi külváros kapujának gondolták.)[49]

Az első török hódoltsági időszakban tehát a település szerkezetében kisebb-nagyobb változások mentek végbe. Ezek közül a legjelentősebb az, hogy a déli várkapu lezárása miatt a nyugati külváros lehúzódott dél felé, és az Ingovány északi részén három bástyával megerősített palánkfallal zárták el a szárazulatot, amelyen a két nyugatabbi bástya között nyílt a kapu.[50] Így viszont a vár már csupán két külvárossal érintkezett, a Beslivel és a Szigettel, ahogyan azt Wathay Ferenc nagyon találóan megfogalmazta: „Az derékvárhoz német nem fér vala, Beslia s sziget mert oltalma vala".[51] A harmadik külváros – az Ingovány – pedig egy védelmi övezettel kijjebb került.

43 HEGYI 2007, 992. Utoljára 1619-ben említik ezen őrségrészt.
44 VELICS 1886, 392. (ÖNB Mxt 594.)
45 VELICS 1890, 696.
46 BENDA 1983, 679.
47 EVLIYÂ 2003, 23.
48 DILLICH 1600, 16–17. között.
49 Ilyen röplap például: Warhafftige Newe Zeitung Von der Königklichen Stadt und Vestung Stul Weissenburg, welche von unserm Christlichen Kriegsvolck mit gewehrter Hand ist eingenommen und erobert worden: Geschehen den 20. Septembris diß 1601. Jars.
50 Az erődítés a francia metszeten és az olasz alaprajzon is azonosan látszik, a kaput csak az előbbi ábrázolja.
51 WATHAY 1976, 17 (12. versszak)

2. kép
Az 1593. évi ostromhoz tartozó ábrázolás Wilhelm Dillich művében (1600)

Az 1601. évi ostrom és forrásai

Az 1601. évi ostrom kapcsán számos feljegyzés és rajz született a városról, amelyek nyilvánvalóan még a korábbi, török állapotokat tükrözik. Különösen becsesek a szemtanúktól származó információk, de számos másodkézből származó adat is ismert. Ekkor születik meg a város legelterjedtebbnek tekinthető látképe. A korábbiakban is használtuk ezen források adatait, de érdemes külön, saját rendszerükben is vizsgálnunk őket, mert eltérő névhasználatuk, esetleges tévedéseik számos félreértésre adtak okot.

A város szerkezete jól megismerhető, hiszen rendelkezésünkre áll egy várostérkép („olasz nyelvű alaprajz"), egy látkép nyugatról („német nyelvű tollrajz") és egy kiváló minőségű metszet (Montreux), amelyek részben kiegészítik, részben pedig megerősítik egymást. Ezek alapján egyértelmű, hogy a vártól északra feküdt egy külváros a szárazulaton, egyetlen kifelé, északkeletre nyíló kapuval. A nyugati külváros lenyúlt a vár déli sarka alá, és ott palánkerődítmény zárta. Egyik kapuja északra nyílt, ahonnan híd vezetett egy hosszú és keskeny szigetre, amelyen temető is volt, s amelyről szintén hosszú híd vezetett a szárazulatra. Ezen a keskeny szigeten is álltak sáncok, mind az északi, mind pedig a déli végén. A nyugati külváros déli kapuja előtt is hosszú és keskeny szárazulatot találunk, ezen állt egy nagy, romos templom, déli végét pedig palánkfal védte, amelynek hídját még egy kisebb sánc is fedezte. A védelmi rendszer tehát mint feljebb már említettük, többrétegű volt: a várhoz csak a két nagyobb külváros elfoglalása révén lehetett közel kerülni, a nyugati külváros két kapuja előtt pedig egy-egy hosszú, palánkokkal védett földsáv igyekezett feltartóztatni a közvetlen támadást.

3. kép
Fehérvár látképe délnyugatról. Német tollrajz (1601)

4. kép
Fehérvár alaprajza olasz feliratokkal (1601)

5. kép
Fehérvár Montreux metszetén (1601)

Az ostrom menete nagyjából világos: a keresztény csapatok elsősorban az északi külvárost támadták meg Philip Emanuel de Mercour herceg vezetésével, Russwurm ezredes pedig egy gyors akcióval a mocsáron keresztülvágva elfoglalta a nyugati külvárost, azaz a Szigetet. Ezzel párhuzamosan nagy támadás indult északon is, és az a külváros is elesett. Ez utóbbiról (Rácváros néven) Orteliustól viszont azt tudjuk meg, hogy a törökök kiürítették. Innentől kezdve az északi és a nyugati várkapu környékét lőtték a keresztény erők, amíg a vár tarthatatlanná nem vált, és Haszan bég fel nem adta azt. Mindezek után a keresztény haderő csatába bocsátkozott a Móri-árok torkában a nagyvezír felmentő seregével, és megverte azt.[52]

Mindezek után lássuk, hogy a városrészek milyen néven szerepelnek forrásainkban! A város bevétele 1601-ben újabb látképhullámot indított el, amelynek példányai keletről, az Öreghegy felől mutatták a várost, amely jellegzetes „lepény" formában tűnt a néző szeme elé. A talán azonos alapkép két irányban fejlődött, mindkettő Hans Siebmacher munkája volt. Az egyik, ritkább csoportban a belső vár körül három, a másik, rendkívül népszerű csoportban pedig öt külváros került ábrázolásra. (Ez utóbbi került be Ortelius *Chronologia*jának különböző kiadásaiba.) Mindkét típus 1602-ben jelent meg először.[53] A város szerkezetének ábrázolása alapvetően helyes, bár a településrészek formája és az építmények fiktívek. Fehérvárt egyértelműen keletről látjuk (ezt világossá teszi az égtájakat jelölő iránytű is), a Galya/Sárvíz-patak a valóságnak megfelelően a lakóterülettől nyugatra folyik, a három – illetve öt

[52] TÓTH 2000, 330–340; BAGI 2016.

[53] Az öt városrészes ábrázolás: ORTELIUS 1602, 202−203. között. A három városrészes ábrázolás: SZALAI 2006, 179. tábla. A Fehérvárt ábrázoló metszetek gyűjteménye: SZALAI 2006, 116−121; BAITZ 1996.

– külváros délen, nyugaton és északon helyezkedik el. Az irreális formáktól eltekintve a kivezető utak és a török temetők elhelyezése is körülbelül megfelelő, és az is helyes, hogy dél felé egy keskeny, míg északon egy nagy kiterjedésű szárazulat látható. A látképekhez legenda is tartozik, az érdekesnek tűnő objektumokat betűkkel jelölték. A három külvárost ábrázoló metszeten a déli külváros a Gemös (Mocsár), a nyugati a Sighet (Sziget), az északi pedig a Raizerstatt (Rácváros) nevet viseli. Az északi külvárosnak két kapuja van, a nyugatabbit Palotai kapunak nevezik. A déli külváros kapujától induló utat pedig budai útnak mondják. Az öt külvárosos sorozaton is ugyanezen neveket találjuk, egy lényeges különbséggel: két külváros neve helyet cserélt, az északit nevezték Gemös-nek, a délit pedig Raizenstattnak. Van olyan szövegünk is, ami ezt az állítást megerősíti: eszerint Mercoeur herceg a Mocsár külvárost vette be, más forrásokból viszont tudjuk, hogy a fővezér északon támadott.

A három külváros közül a Sziget helye nem kétséges, ez a nyugati külváros, így szerepel az olasz nyelvű, meglehetősen pontos térképvázlaton és a francia metszeten,[54] továbbá így nevezi Wathay Ferenc is. A külvárosban álló templomot Wathay külön is említi: itt szöktek a hajdúk a nádasba.[55] Az épület a francia metszeten, a német nyelvű látképen és az olasz alaprajzon is látható, a lakott terület nyugati részén, a mocsár mellett. Érdekes, hogy az 1770-es években épült szerb ortodox templom, amelynek szerényebb előzménye már 1723-ban is állt, éppen itt helyezkedik el. A mai Szúnyog–Rác–Tobak–Szömörce utca négyszöge – amelyen belül a templom áll – egyébként máig megőrizte a 18. századtól dokumentálható utcarendjét, és világosan kijelöli a szigeti külváros északnyugati sarkát.

A Gemös elnevezés mocsarat jelent, s aligha kérdéses, hogy az Ingovány külváros nevének a fordítása, így egészen biztosan délen volt, nem pedig északon. Már csak azért sem ott, mert éppen az északi külváros az egyetlen, amelyik nem a mocsárban állt, hanem a szárazföld része, így éppen ezt a részt lett volna a legkevésbé indokolt mocsárnak nevezni. Az ingovány szó török megfelelője a battal, amelyet azonban a településrészre alkalmazva nem ismerünk, ez volt viszont a déli várkapu neve. Ehelyett a török szövegekben feltűnik a szemléletes Uzun 'hosszú' külváros elnevezés, úgy a közel kortárs (Dzsafer Íjání 1593, Ibrahim Pecsev 1602 kapcsán), mint a későbbi, de e korra visszatekintő szövegekben (Evlia cselebi 1543 kapcsán). A francia metszet tanúsága szerint e külváros déli végét palánk védte, amelynek hídja elé kis paliszádot is emeltek. Mindez összevág Wathay megjegyzéseivel, mely szerint ő az Ingoványban is sáncoltatott.[56] (A sáncrendszer 1689-ben La Vergne-nél is visszaköszön.) Ráadásul a településrész közepén kiégett templom is látható: erről írott forrásból is tudunk 1537-ből – Szent Kozma és Damjánnak volt szentelve –, és más ábrázolásokon is szerepel. E külváros neve és léte a külső szemlélők előtt is világos:[57] az Uzun külváros tehát azonos az Ingovánnyal, és a Battyán felé vezető út mellett terült el.

A Rácváros elnevezés talán a túlnyomó részt az oszmánokhoz kötődő, de nem feltétlenül muszlim lakosság jelenlétének köszönhető. Mindenesetre ez a Rácváros nem a 18. századtól ismert Rácváros elődje, és egyértelműen nem a nyugati külvárost jelöli.[58] Az északi külvárost egyébként a török és a magyar források is alapvetően Beslinek, vagy a lovasok városának nevezik.[59] Nem lehetetlen, hogy közöttük magas volt az ortodox keresztények száma, és innen eredne a Rácváros elnevezés.[60]

A fentiek fényében Siebmacher három külvárosos látképének a megnevezésrendszere a helyes, a széles körben elterjedt, öt külvárosos képeken pedig a nevek tévesen szerepelnek. Mivel ezek kerültek először a történettudomány látókörébe is, a hamis információk elterjedtek, és nem kevés problémát okoztak a magyar hely- és hadtörténeti szakirodalomban is.[61]

---

54 Egészen pontosan: „*Külváros a szigeti oldalon*".

55 WATHAY 1976, 153.

56 „*Úgy cselekedék a Sós-tó felől is, Sáncot ásata ingovány végén is.*" WATHAY 1976, 24 (69. verszak)

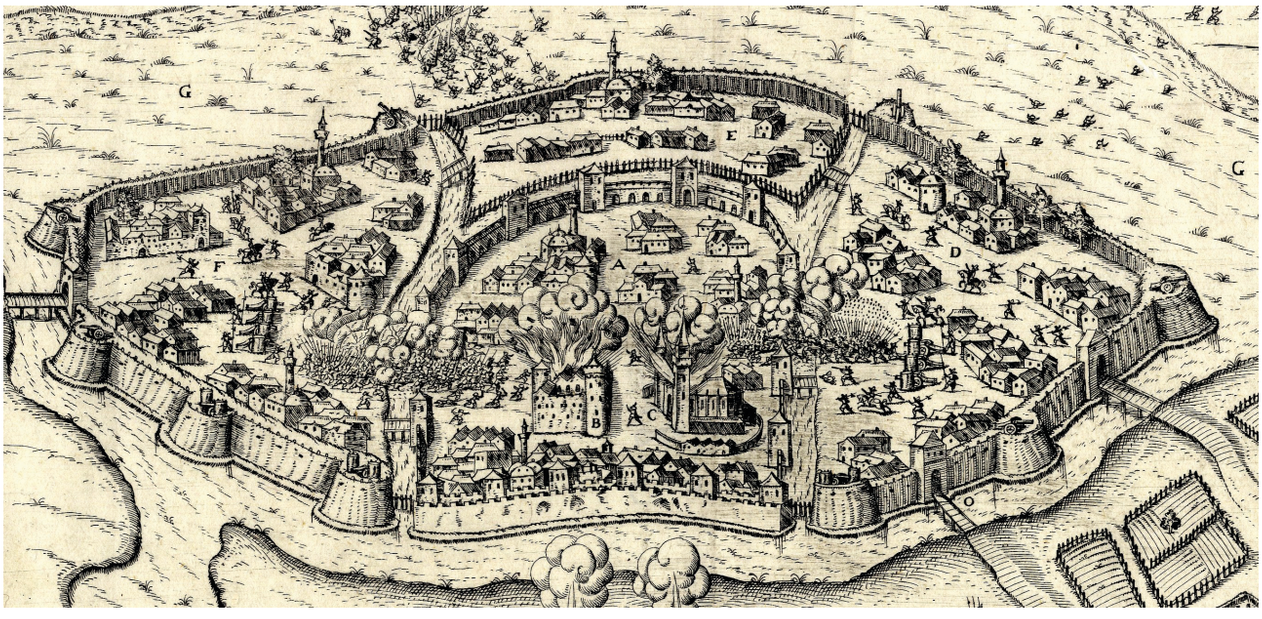
57 ISTVÁNFFY 2009, I/3. 132.

58 Ahogyan ezt a szakirodalomban néha láthatjuk. Pl.: GELENCSÉR 1989, 201.

59 Például: WATHAY 1976, 24; ILLÉSHÁZY 1863, 6. (Beslya). De egy 1593. évi német tudósításban is Wetschlia (GÖMÖRI 1896, 453).

60 A katonák között viszonylag kevés az ortodox délszláv, ezzel szemben sok az újmuszlim, akik mögött nagyobbrészt délszláv származásúakat sejthetünk (HEGYI 2007, 975).

61 Ilyennel indult el Gömöry is (GÖMÖRY 1892, 302). Ezt vette át Bánlaky József: BÁNLAKY 1940, 335–336.

6. kép
Fehérvár Hans Siebmacher metszetén (1602)

Nagyon részletes leírást és különösen jó látképet közöl az 1601. évi ostromról Nicolas de Montreux 1608-ban megjelent krónikájában.[62] A város ábrázolása szinte megegyezik az ugyanakkor készült olasz alaprajzzal, viszont sokkal több részletet tartalmaz. A szerző helyrajzi ismeretei jól láthatóan két forrásból táplálkoztak: a történtek elbeszélőjétől és a kép rajzolójától. Ennek az az eredménye, hogy a városrészeket két különböző rendszerben nevezi meg. A látkép legendája szerint a Sziget *(Faux-bourg du costé de Sigeth)* nyugaton található, a budai külváros *(Faux-bourg du costé de Bude)* délen, míg északon az Újváros *(Faux-bourg appellé la ville neufue).* Az események elbeszélése során ezek egyáltalán nem szerepelnek, és mivel a szerző sajátos szempontból mutatja be az eseményeket, a használt elnevezések értelmezése sem könnyű. Montreux elmesél egy nagyon különös történetet, amely szerint d'Aubecourt báró, aki 1594-ben a győri vár kapuját berobbantotta petárdával, itt is hasonló megoldással próbálkozott. Abban a seregtestben harcolt, amely a Simontornyai külvárost *(faux-bourg de Sommatorne*) támadta meg, majd a sikeres betörés után a belső vár kapujához futott, hogy a petárdát felszerelje, de megsebesült. A Simontornyai külvárost neve alapján mindenképpen délen kellene keresnünk, ám Isolanotól tudjuk, hogy d'Aubecourt báró Russwurm mellett vett részt a Sziget elfoglalásában, és ekkor próbálta meg berobbantani talán a vár Szigeti kapuját.[63] Maga a szöveg az 1602-es ostrom kapcsán azt is elárulja, hogy ez volt az egyetlen fallal körülvett külváros, amelynek két nagy földbástyával erősített, előretolt védelmi vonalát a pasa csak nagy erőfeszítések árán tudta bevenni a végsőkig védekező – és végül mind egy szálig felkoncolt – hajdúktól.[64] A történetet többen is megörökítették, és egyértelműen a Sziget külváros északi, Palota felé vezető kapujának előterében lévő sziget sáncairól van szó.[65] A Simontornyai külváros tehát egyértelműen a Sziget külvárost jelenti.

A másik megemlített külváros a Győri *(Faux-bourg de Iauarin),* amelyről az is tudható, hogy az oda vezető kapun keresztül távozott Isolano 1602-ben a várból.[66] Az ostrom forrásaiban a Győri kapu elnevezés is felbukkan,[67] az ostromtáborban valószínűleg így nevezték meg az északi külvárost és az odavezető kaput. A Montreux szövegében szereplő elnevezések véleményem szerint nem a valós, ténylegesen használt megnevezésekkel azonosak, hanem afféle ideiglenes ragadványnevek, amelyeket az ostromlók saját használatra alkottak meg.

62 MONTREUX 1608, 746−747. között. Ismertetése: FITZ 1967−1968.
63 BENDA 1983, 673.
64 MONTREUX 1608, 844, 850.
65 „*devant la porte du Faux-bourg de Sommatorne*" BENDA–NEHRING 1978, 72–73; BENDA 1983, 678.
66 MONTREUX 1608, 852.
67 GÖMÖRY 1892, 317.

A székesfehérvári külvárosok elnevezése az 1601. évi ostrom forrásaiban:

	északi	nyugati	déli
Siebmacher I	Rácváros	Sigeth	Gemös
Siebmacher II.	Gemüs	Sigeth	Rácváros
Montreux - térkép	Újváros	Sighet	Budai
Montreux - szöveg	Iauarin (Győri)	Sommatorne (Simontornyai)	-
Wathay	Besli	Sziget	Ingovány

A fentiekből az következik, hogy a keresztény ostromtáborban többféle nevet használtak a külvárosokra és a kapukra, lehetséges, hogy a megnevezések egy része nem is valós, hanem csak a szerzők leleményét vagy szemléletmódját tükrözi. Ezért lehet a vár északi kapuja budai, esetleg csókakői, győri vagy bécsi. Ugyanakkor a város látképeinél láthattuk, hogy a közreadók – krónikaírók vagy a metszetkészítők – is összekeverhették az információkat. Úgy tűnik, hogy a három külváros megléte biztos, és hogy rendre három név szerepel a forrásokban. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a déli külvárost Uzun ('hosszú'), Ingovány (esetleg törökül is: Battal 'mocsár'), valamint Gemös ('mocsár') néven emlegették. Stabil pontnak tűnik a Sziget, ami egy esetben Simontornyai külvárosként is felbukkan. Az északi külváros pedig Budai, Győri vagy Besli névvel tűnik fel.

A külvárosok kapcsán érdemes még egyszer kitérni a lokalizálás kérdésére, ugyanis a ma általánosan használt rekonstrukció nem felel meg a fent vázolt képnek. A lényeges különbséget az jelenti, hogy Siklósi Gyula az Ingoványt a vár nyugati előterébe, a Szigetre, a Palotai kapu elé és attól dél felé helyezi, a déli külvárost pedig Nova villa, Újfalu, Uzun külváros névvel illeti.[68] A nehézséget első lépésben az jelenti, hogy a török időkben − Montreux magában álló adatát leszámítva − sem az Újfalu, sem a Nova villa név nem használatos, és az Uzun külváros is csak sporadikusan fordul elő olyan török forrásokban, amelyekben az Ingovány nem szerepel. (Megjegyzendő, hogy a középkori Nova villa északon, északkeleten terült el.)[69] Másfelől világosan három nagy külső településrész létezett a 16. században (északon, nyugaton és délen), ami teljesen egyértelmű az egyébként kevés helyismerettel rendelkező külső szemlélők számára is, és mindezekhez összesen három név járul. Ennek tükrében nem életszerűtlen azt gondolni, hogy a három név egy-egy külvárost jelöl. Ha az Ingovány a nyugati szigeten lenne, akkor ez egyúttal azt is jelentené, hogy forrásaink nagy része nem ismeri a déli külváros nevét. Továbbá ha az Ingovány kapu – akár a várból, akár a nyugati külvárosból vezetett ki – délre nyílt, akkor arra kell keresnünk a külvárost is, ami szükségképpen nem lehet azonos a Szigettel.

Érdemes megjegyeznünk, hogy a 16. századi forrásokban a Palotai külváros elnevezés nem szerepel, kizárólag a Sziget névvel találkozunk. A Palotai kapu név ismert, de ez nem a külvárosra, hanem az onnan kivezető út irányára vonatkozik. Az északi külváros magyar neve a forrásokból nem határozható meg, a törökök a lovasok (besli vagy fáriszán) külvárosának hívták. A nyugati szemtanúk vagy a belőle kivezető utak irányáról nevezték meg (budai, győri), vagy egyszerűen Rácvárosnak titulálták. A magyar emlékezők a török Beslia nevet használták.[70] Mindezek alapján e korszakra vonatkoztatva nem tartom helyesnek a Palotai és a Budai külváros elnevezések használatát, helyettük a korban ismert Sziget és Besli tűnik elfogadhatónak.

A magyar és a második török időszak (1601–1688)

A keresztény időszak igen jelentős építkezéseit a második török ostrom forrásaiból és majd a visszafoglaló háborúk anyagából ismerhetjük meg. Írott forrásokkal igen jól állunk: megmaradtak a vár parancsnokának, Marco Isolanonak a feljegyzései, egy hozzá igen közel álló tiszt naplója, a magyar alkapitány, Wathay Ferenc feljegyzéseiben és históriás énekében is megörökítette az eseményeket, a török táborban pedig két későbbi történetíró is ott tartózkodott, Ibrahim Pecseví és Abdülkádir efendi, a tüzérek írnoka. Így tehát viszonylag sok írott adattal rendelkezünk, viszont az egy évvel korábbi ostrommal ellentétben képi forrásaink alig vannak, jószerivel csak Wathay Ferenc énekeskönyvének egyik rajzát említhetjük meg.

[68] SIKLÓSI 1990b, 81, 86–87, 90–93; 2013, 44–46, 48–49.
[69] ZSOLDOS 2016, 231–235.
[70] Pl.: ISTVÁNFFY 2009, I/3. 132; ILLÉSHÁZY 1863, 6.

Az ostrom menetének megismerése a sok forrás ellenére sem könnyű, elsősorban azok eltérő, illetve időnként megtévesztő szóhasználata miatt. Úgy vélem, az ostrom közkézen forgó leírásai nem is teljesen fedik a valóságot, ezért érdemes most röviden áttekintenünk az eseményeket. A későbbi vázlatok és a leírások alapján egyértelmű, hogy Isolano ugyan lehetőségeihez képest felkészülten várta a törököket, de az erődítmény átalakítása még korántsem készült el. Elsősorban a vár védelmére koncentrált, ott voltak a legkomolyabb építkezések. Ezzel szemben az északi külváros palánkját már nem újították meg. A város szerkezete ugyanúgy maradt, mint korábban, de a Sziget külváros Palotai kapuja előtti keskeny szigetet Isolano sáncokkal erősíttette meg és önálló védelmi szakasszá tette. Újabb sáncokkal erősítették meg a déli külvárost is. A törökök északról (Jemiscsi Haszan nagyvezír) és délről (Lala Mehmed budai pasa) is támadtak. A védők az északi, az ostromra fel nem készített külvárost gyorsan, két nap elteltével feladták,[71] és valószínűleg így jártak el a déli, keskeny földsávval, az Ingovány külvárossal is. Ezzel szemben az északnyugati szigetet – a Palotai kapu előterét – nagy erőkkel védelmezték, és azt csak a harmadik roham tudta elsodorni.[72] (Ezeket a harcokat általában a Sziget külvárosba helyezte a szakirodalom.) Eleste után a nyugati külváros ugyan még védhető lett volna, de a veszteségek miatt Isolano inkább feladta, és erőit a belső várban koncentrálta, amelynek védelmét a törökök lassan őrölték fel. A legkritikusabb helyzet – a keresztény és a török források szerint egyaránt – a déli részen alakult ki, ahol Lala Mehmed rommá lövette a hajdani barbakánt (Battal bástya), amelyet a védőknek fel kellett adniuk, és egy hevenyészett keresztsáncba húzódtak vissza. Ekkorra a helyzet annyira reménytelenné vált, hogy a katonák a vár feladását követelték, majd a vezérkar ellenállását látva önállóan kezdtek tárgyalni a törökökkel. Mindez végül a védelem felbomlásához, és a vár elözönléséhez vezetett. A védőseregnek a nagyvezír szabad elvonulást engedett, a tisztikart azonban rabságba vetette. A leírt eseményeket ebbe a keretrendszerbe kell belehelyeznünk, és ennek tükrében értelmezhetőek az objektumok is.

Giovanni Marco Isolanonak, aki egyúttal hadmérnök is volt, alig néhány hónapja maradt az erődítmény korszerűsítésére.[73] Elsősorban a vár legveszélyesebbnek ítélt részét, az északi falszakaszt erősítette meg, ahol mindkét sarokvédművet olasz bástyává alakíttatta. Mivel az északkeleti bástyát jelentősen gyengítette a rajta nyíló kapu, ezt megszüntette, és helyette új kaput alakított ki az északi fal közepén. A Mátyás-kápolna környékének szintén nem túl szerencsés védelmi rendszerét egy újabb hatalmas bástyával – a Monostor bástyával – váltotta fel, amely azonban csak félig készült el az ostrom idejére. Ezek az új erődítmények jól láthatóak Wathay Ferenc vízfestményén.

Isolano a Palotai kapu előtt hídfőerődöt is létesített, valamint a Sziget északi végét is megerősítette, hogy meggátolja az arra való átkelést, illetve a szárazulat belsejében is árkokat ásatott. Az Ingovány erődítése nem világos, Wathay szerint az Ingovány végében készültek védművek, ami feltehetőleg a déli részt jelenti, ahol korábban is volt palánk. Így nyer értelmet az a kijelentés, hogy a törökök az első védelmi vonal elfoglalása után az Ingovány templomával szemben – talán mellette – állították fel az ágyúkat, értelemszerűen a Sziget külváros déli védművei ellen. Valószínűleg ekkor már állt a Sziget külváros déli végén az a két modernebb bástya, amelyek a 17. század végi ábrázolásokon láthatóak, legalábbis erre utal Ibrahim Pecseví a Battal bástya ostromát megelőző helyzetről: „az általuk újonnan épített két nagy várat [értsd: bástyát] is elhagyták".[74]

A 17. századról a török bürokrácia rendszerének megváltozása miatt lényegesen kevesebbet tudunk, de néhány komolyabb építkezésre ekkor is sor került. Megjelent például egy újabb önálló testület – először 1608-ból van róla adatunk – az őrség soraiban, az Új kapu *(báb-i dzsedíd)* védői. Kezdetben nagyon kevesen, mindössze öten voltak, de nem sokkal később – 1612-től – számuk már 50 és 60 között változott. Sajnos semmilyen forrás nem árulja el, hogy mit is hívhattak Új kapunak, de logikusnak tűnik, hogy az Isolano tervei nyomán kialakított új, északi kapuról van szó. Az elkülönített őrség pedig valószínűleg nem magát a kaput védte – erre ott voltak a vár őrei –, hanem a hosszú fahíd külső végén emelt földerődöt. Sajnos nem egyértelmű, hogy ez mikor készült el, első ábrázolásai a visszafoglalás korából vannak.[75] Ugyanakkor a létszám megtízszerezése a védelmi rendszer megnövelésére, kiépítésére is utalhat.

Evlia cselebi szerint az egyik bástya Karakas Mehmed pasa nevét viselte, aki a hódoltságban viszonylag rövid karriert futott be: a szultáni udvarból 1612-ben került tartományi szolgálatra, először Boszniába, 1614-től pedig

---

[71] Isolano szerint: „*A mi katonaságunk visszahúzódott a Beslia-városba (Beslivar), amely romokban állt, de néhány helyen maradt valami a városrészt körülvevő töltésből, és volt egy széles árok.*" BENDA 1983, 677.

[72] Részletes leírás: MONTREUX 1608, 844.

[73] „*bástyákat széjjel zsinórral jegyzé*" WATHAY 1976, 22 (54. versszak)

[74] PEÇEVI 1866, II. 242. A szövegkiadásban egyértelműen a *kale* 'vár' szó szerepel, de valószínűleg a *kule* 'torony, bástya' lenne a helyes alak.

[75] A budai külvárost már 1596-ban külön védelmi egységként kezelték, és ekkor új alakulatnak számított. Az Újkapu őreit – mindössze 5 főt – először 1608-ban írták össze, ám számuk hamarosan a kezdőlétszám bő tízszeresére emelkedett, és az ismert listákban mindig szerepeltek. Érdekes, hogy a védelmi szakaszt időnként bástyaként nevezték meg, amelynek jelzője azonban nem olvasható egyértelműen (HEGYI 2007, 995–1012).

Kanizsa élére. Két év múlva távozott a hódoltságból, de 1618-ban budai pasává nevezték ki, tisztét 1621 elejéig töltötte be, majd távozott a magyar végvidékről.[76] Fehérváron ez utóbbi időszakban építkezhetett, hiszen ekkor tartozott a vár a joghatósága alá. Az egyik városrész életében is jelentős szerepet töltött be, hiszen imahelyet, csorgókutat, kolostort és iskolát is építtetett. A mahalle talán a vár északi felében lehetett, ez azonban a bástya elhelyezkedéséről nem mond el semmit, így nem tudjuk, hogy azt hol kellene keresnünk. A Monostor bástyával való azonosítás források híján nem igazolható.[77]

1627–1629 között Mürtezá budai pasa folytatott nagyszabású várjavítási munkálatokat a hódoltságban, így Fehérváron is: „Székesfehérvárnak a Bécsi-kapu környékén meglehetős [mennyiségű] fala újonnan megcsináltatott; kapuinak teteje és boltívei ismét befedettek, és a kapuja előtt elfolyó víz hídja és függő kapui megcsináltattak."[78] Itt minden bizonnyal a Budai kapu javításáról van szó. A pasa továbbá kijavíttatta „két hatalmas torony hét rőfös [*zirá*=80 cm] falait" is, ezeket talán a vár két északi sarokbástyájával azonosíthatjuk. Evlia ugyan nem sorolta fel a bástyák között Mürtezáét, de az 1660-as évek elején egy várjavítási munka kapcsán előkerül a pasáról elnevezett erődelem, amely a vár Sziget külvárosba vezető kapujától 553 *zirá*, azaz körülbelül 440 méter távolságra volt.[79] Mivel a déli bástyák ennél jóval közelebb estek, valószínűleg valamelyik északi – talán az északnyugati – sarokbástya viselhette Mürtezá nevét. Talán a pasa építkezéseiről emlékezik meg egy 1629-ben keletkezett elszámolás is, amely szerint egy tekintélyes hagyatékot, 17.000 akcsét a tornyok és a budai kapu javítására fordítottak.[80] Nem elképzelhetetlen, hogy Mürtezá elszámolásaiban szerepelt az Öreghegyen emelt torony is.[81] Ez a környék megfigyelésére szolgált, és tipikus *csardak* lehetett: az erődítésektől távolabb álló megfigyelőpontokat a törökök alaposan megerősítették, hogy a portyázó magyarok ne pusztíthassák el őket.[82] Lehetséges volna, hogy a pasa elszámolásában említett két torony egyike valójában az öreghegyi erődítéssel azonos, ennek azonban ellentmond a forrásban jelzett falvastagság (5,6 méter): a csardakok ennél jóval kisebbek voltak.

1647 nyarán a húsz évvel korábban renovált Budai kaput elbontották, és új, boltozatos bejáratot kezdtek építeni.[83] Minden bizonnyal ez az a tornyos épület, amely az 1870-es évekig fennált.[84]

1650-es évek végén a székesfehérváriak ismét szükségesnek látták az erődítmények javítását, és a vár északnyugati falait kezdték felújítani a Szigeti kapu és az északnyugati bástya között. A munkák elakadhattak, ezért a közösség együttesen intézett kérelmet a szultáni tanácshoz a munkák folytatása érdekében.[85] Ennek eredményeképpen a szultán elrendelte, hogy a Szurut (Szigeti) kapu és a Mürtezá pasa tornya között még ki nem javított, 204 rőf (kb. 160 méter) hosszú falszakasz renoválását.[86]

1664-nyarán a jeles török utazó, Evlia cselebi látogatta meg a várost, ahonnan utánpótlást kellett vinnie a nagyvezírnek. A bizonytalan helyzet miatt azonban néhány napig nem tudott elindulni, így alaposan megszemlélhette Fehérvárt.[87] Tanulságos, részletgazdag leírása a törökkori városkép egyetlen átfogó ismertetése. A város szerinte négy nagy részből állt, a belsővárból *(ics kale),* a Palotai *(Polata varusu),* a Besli *(Besli varosu)* és a Hosszú külvárosból *(Uzun varos).* A részletes leírásban azonban a Palota városrész már nem szerepel, helyette a jelenleg megfejtetlen nevű Szurut (Szuret?) nevet találjuk. Az azonosítás mindemellett egyértelmű, hiszen itt van a Palota külvárosi dzsámi, két kapujának egyike Palota felé nyílik, a másik délkeletre, Battyán felé. A Szuret név azonban máshol is feltűnik, például a már említett építkezések leírásánál, ahol a külváros felé nyíló kaput hívják Szuret kapunak. Evlia művében szó esik még a Besli városrészről mint hajdan virágzó, de aktuálisan eléggé leromlott negyedről, amelynek már palánkja sem volt, és körülbelül száz házban éltek benne muszlimok. Végezetül olvashatunk az Uzun külvárosról is, de sohasem a szerző jelenjében, hanem a történeti visszatekintésekben. Könnyen lehet, hogy a 17. század derekán nem volt már lakott.

A vár négy mahalléjában csak muszlimok éltek. Evlia hármat nevez meg közülük, a Battal kapu mahalléját, Karakas pasa mahalléját és a Palotai mahallét. A nevek alapján a Battal a vár déli felében lehetett, a Palotai pedig a

---

76 GÉVAY 1841, 26.

77 SIKLÓSI 1990b, 28; 2013, 18.

78 FODOR 1985, 169.

79 FODOR 1979, 379. A távolság számolásával azért kell nagyon óvatosnak lennünk, mert lehet, hogy a falat erősítő kis tornyok kerületét is beleszámolták.

80 VELICS 1886, 438–439.

81 SIKLÓSI 1990b, 26–28; 2013, 20–21.

82 Az őrtornyok, őrházak kérdéskörére: TÓTH 2017.

83 Veszprémi János jelentése Batthyány Ádámnak. Közli: NAGY 1972, 207.

84 Képe: KÁROLY 1896, 54. A kapu történetének elemzése: SIKLÓSI 2019.

85 „*…a nevezett kerületben (kaza) lakó mohamedán jogtudósok (ulemák) és istenfélő emberek (szülehák), szegények, ziámet- és timárbirtokosok, az agák és embereik, s mások, nagy sokaságban és tömegben a nemes ser gyűlésére vonultak.*" FODOR 1979, 379.

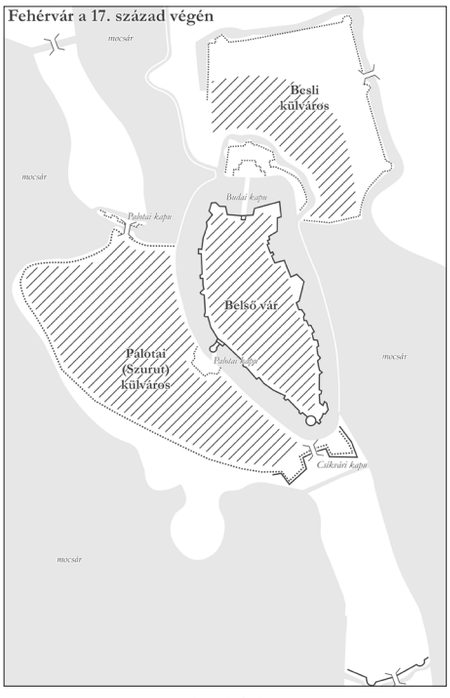
86 FODOR 1979, 390–391.

87 EVLIYÂ 2003, 20−27. Az 1664. évi látogatás körülményeire: SUDÁR 2012.

város nyugati oldalán. Általában szokott lenni mahalléja az uralkodói dzsáminak, ha ez volna a hiányzó, negyedik városrész, akkor ez a centrumot foglalhatta el, Karakas pasa városrésze pedig északra eshetett, ahol valóban állt dzsámiépület. A vár nyolc bástyáját Ulamáról, Karakas Mehmedről, Tirjáki Haszanról és Arszlán pasáról nevezték el, illetve a Földbástya *(Toprak tabijje),* a Király bástya *(Kral tabijjeszi)* és az Ingovány bástya *(Battal tabijjeszi)* nevet viselték, a nyolcadik pedig nem szerepel a felsorolásban. Ezen erődelemek azonosítása nem könnyű feladat. A Battal bizonyosan a vár egykori déli barbakánja volt, ezt Ibrahim Pecseví leírása egyértelművé teszi. Karakas Mehmed bástyáját a Monostor bástyával szokás azonosítani, egyszerűen azért, mert az ő időszaka esett a legközelebb a vár újbóli bevételéhez, és a Monostor bástya nem készült el a keresztény időszakban. Ez az azonosítás azonban gyenge lábakon áll, nem valószínű, hogy a törökök ne javították volna ki a várat azonnal, hiszen a közeli Esztergom is keresztény kézen volt még évekig, ami komoly veszélyt jelentett. A Király bástyát Siklósi Gyula az északkeleti bástyával azonosítja,[88] mert itt sejti a hajdani királyi palotát. De más logikával is közelíthetünk a kérdéshez. A hivatkozott király nagy valószínűséggel valamelyik magyar uralkodó, aki bástyát emelt. Ilyen erődelem viszont lényegében csak a három barbakán volt. Közülük a délit Battalnak hívták, a nyugati a Szurut kapu nevet viselte, és nincs nyoma, hogy bármi más neve lett volna, így szintén az északkeleti bástyához jutunk el, amely a város hajdani északi kapuját foglalta magába. Tirjáki Haszan pasa idején a Battal bástya keleti kiegészítése készülhetett el, ez viselhette a pasa nevét. A többi azonosításához azonban nincsenek támpontjaink. Az viszont bizonyos, hogy Evlia idején az északi várkaput Budai kapunak, a nyugatit pedig talán Palotainak, de egészen biztosan Szurutnak nevezték.

A Szurut külvárost palánkfal védte, és nyolc mahalléja volt, amelyek közül kettőt muszlimok, hatot keresztények laktak, így két muszlim imahelye volt, a Szurut és a Palotai dzsámi, valamint három temploma. Végezetül említendő, hogy a város északkeleti előterében lévő szőlők védelmére az 1660-as években Hadzsi Musztafa pasa újabb megfigyelőtornyot építtetett.

Az utolsó forráscsoport a visszahódítás időszakához kötődik. A blokádról tudósító emlékekben kevés a topográfiai információ, viszont a visszafoglalt városról leírások és térképek is születtek.[89] Ezek megerősítik az Evlia féle leírást: mindössze két városrész létezett: a vár és a külváros, utóbbi a Szigettel volt azonos. Az első összeírások szerint a vár két kapuját Budainak és Palotainak nevezték, a külvárosét pedig – a városparancsnok, Areyzaga jelentése szerint – Veszprémnek és Csíkvárinak.[90] La Vergne térképén viszont a déli kapu a Veszprémi, míg az északi kapu a Palotai.[91] Itt valószínűleg tévedés történhetett, ugyanis a két utóbbi elnevezés azonos kapura, a külváros északi kijáratára vonatkozhatott. Nála a vár északi kapuját bécsinek *(Porte de Vienne),* a nyugatit pedig alsóvásosinak/külvárosinak *(Porte de la basse Ville)* nevezik. A nyugati külváros is csak alsóváros néven szerepel. Az északi külvárost régi alsóvárosnak mondja *(lancienne basse ville),* a déli pedig régi külváros *(lancien faubourg).* A helyi iratokban feltűnik még a Csíkvári kapu Cigánykapu elnevezése is.[92] 1688-ban a blokádban részt vevő Esterházy János a Budai és a Csíkvári kapukat említi.[93] A ma használatos elnevezési rendszer majd Pratinál jelenik meg 1720-ban: a vár északi kapuja a Budai *(Offner Thor),* a nyugati a Palotai *(Palota Thor),* a külváros déli kijárata a Csikwarer Thor, az északi pedig megint csak Palota Thor. A nyugati külváros pedig a Rácváros *(Ratzische Vorstatt).*[94]

3. térkép
Fehérvár a 17. század végén

88 SIKLÓSI 1990a; 1990b, 28; 2019.

89 SOMKUTI 1989; JENEI 1968; 1971.

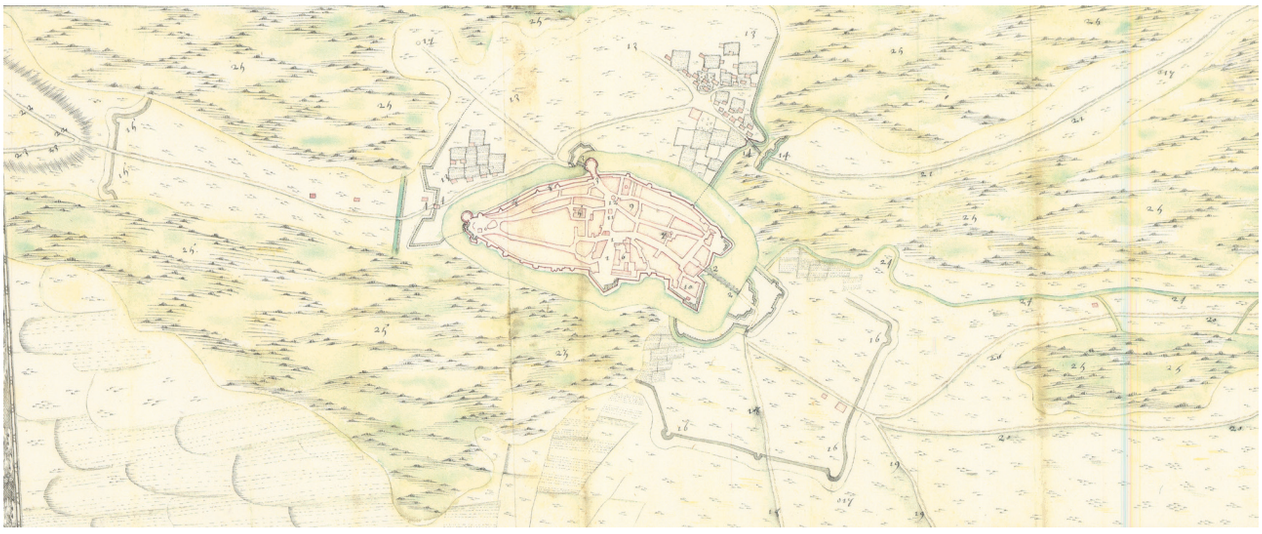
90 JENEI 1968, 174.

91 La Vergne két térképet is készített. Az egyik a város állapotát méri fel, ezt ma a bécsi Hadilevéltárban őrzik (másolata: HM HIM, G I h 664/7). A másik az újjáépítési tervet mutatja be, ez Karlsruhéba került. Közli: KISARI BALLA 2000, 77–78 (no. 67.)

92 SOMKUTI 1971.

93 VASS 1989, 198.

94 Közli: JENEI 1971, 17.

7. kép
Fehérvár La Vergne térképén (1689)

Összegzés

Foglaljuk össze a fentieket! A városrészek elnevezése a város átalakulásának következtében megváltozott. A centrumot mindig várnak vagy belső várnak nevezték. A nyugati külváros a 16. században a Sziget, a 17-ben a Szurut és a Palotai külváros nevet is viselte. A déli külváros magyarul Ingovány, törökül Uzun varos volt. Az északi külváros egyetlen ismert, bevett neve a Besli, illetve alkalomszerűen a kivezető utak irányáról is kaphatta a nevét, ezek között volt a később elterjedt Budai megnevezés is. A vár kapui kezdetben a külvárosok szerint kapták nevüket: lovasok kapuja, Szigeti és Ingovány kapu. A nyugati külváros északi kapuja pedig az út iránya alapján lett Palotai kapu. A 17. században, a külvárosok pusztulása után a várkapuk megnevezési rendszere is átalakult. A vár nyugati kapuját a törökök Szurut kapunak kezdték nevezni, magyarul pedig valószínűleg már ekkor létezett a Palotai kapu név. Az északi kijáratot teljesen átalakították, nem véletlen a török Új kapu elnevezés, illetve az elsorvadt külváros helyett itt is az úticélok váltak fontosabbá, ezért a Budai és a Bécsi kapu megnevezés válik meghatározóvá. Hasonló folyamat játszódott le a nyugati külváros déli kapujánál is, amelynek előterében valószínűleg megszűnt az Ingovány külváros, ezért itt is az útirányok lettek döntőek: Csíkvári kapunak nevezik, a törökök körében pedig a Battyáni kapu elnevezés is feltűnhet. Az északi kapu viszont stabilan őrzi a Palotai elnevezést.

Székesfehérvár településszerkezete a török időkben nagyon komoly változásokon ment át. A településterület lecsökkent, hiszen a 17. századra már csak egyetlen külváros maradt meg, a nyugati, a déli és az északi a harcok következtében elsorvadt. Igaz ez a muszlim településrészre is. A 16. században nagynevű alapítók jelentek meg, Rüsztem pasa nagyvezír és Szokollu Musztafa budai pasa személyében, de a helyiek is képviseltették magukat. Az ostromok ezen alapítványok egy részét biztosan elpusztították, és ugyan jelentkeztek új alapítványtevők Karakas Mehmed és Hadzsi Musztafa pasa személyében, de a város mégsem tudott igazi fejlődésnek indulni a hódítók szempontjából. A történet ívét úgy foglalhatjuk össze, hogy a Magyar Királyság közepén fekvő hajdani koronázóváros mint település a török időkben egy ideig még megőrizte korábbi állapotát, de azután e tekintetben is idomult új szerepéhez: az Oszmán Birodalom legszélén álló, lényegében csak katonai funkciókkal bíró határerődítmény lett.

Rövidítések

HM HIM = Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum
ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien
TT = *Török történetírók II.* Fordította és jegyzetekkel ellátta: Thúry József. Budapest, 1896.

Irodalom

BAGI Zoltán Péter
2016 *„Én alig vóltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala" A keresztény és az oszmán főseregharca 1601-ben.* Iszkaszentgyörgy.

BAITZ (KOVÁCS) Péter
1996 *Székesfehérvár: Négy évszázad városképei.* Székesfehérvár.

BÁNLAKY József
1940 *A magyar nemzet hadtörténelme. 14. A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi (1567–1604).* Budapest.

BENDA Kálmán
1983 Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról (1594–1602). *Hadtörténelmi Közlemények* 96/4. 651–681.

BENDA Kálmán – NEHRING, Karl
1978 *Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója.* In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 12. Székesfehérvár. 269–283.

DÁVID Géza
1994 A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 94/1–2. 111–127.
2006 Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég. *Keletkutatás* 2002. ősz–2006. tavasz, 62–82.

EVLIYÂ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî
2003 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini.* 7. Kitap. Haz. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff. İstanbul.

FEKETE Lajos – KÁLDY-NAGY Gyula
1962 *Budai török számadáskönyvek 1550–1580.* Budapest.

FELD István
2011 Székesfehérvár. Vár- és városfalak. In: Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén (szerk.) *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig.* Budapest. 90–93.

FITZ Jenő
1956 *Török erődítések Fejér megyében. I. rész: Székesfehérvár.* Székesfehérvár.
1957 *Székesfehérvár.* Budapest.
1967–1968 Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról. *Alba Regia* 8−9. Székesfehérvár. 149.

FODOR Pál
1979 Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 92/3. 375–398.
1985 Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Magyar és török végvárak (1663–1684).* (Studia Agriensia 5.) Eger. 165–172.

FÜGEDI Erik
1967 Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények* 20. 31–45.

GELENCSÉR József
1989 A székesfehérvári Rácváros és Rác utca. *Műemlékvédelem* 33/1–4. 199–206.

GÉVAY Antal
1841 *A budai pasák*. Bécs.

GÖMÖRY Gusztáv
1892 Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 5. 299–322, 609–635.
1895 Veszprém és Várpalota eleste 1593-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 8. 254–259.
1896a A pákozdi csata 1593 november 3. *Hadtörténelmi Közlemények* 9/1. 453–464.
1896b A császári és magyar sereg hadereje a pákozdi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 9/4. 519–520.

ILLÉSHÁZY István
1863 Gr. Illésházy István nádor följegyzései, 1592–1603. In: Kazinczy Gábor (közli): *Gr. Illésházy István nádor feljegyzései, 1502–1603 és Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásában*. Pest. 2–136.

HEGYI Klára
2007 *A török hódoltság várai és várkatonasága* I–III. Budapest.

ISTVÁNFFY Miklós
2001 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában* I. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Budapest.
2003 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában* II. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Budapest.
2009 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában* III. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Budapest.

JENEI Károly
1968 Székesfehérvár a török uralom megszűnése után. *Fejér Megyei Szemle* 5/1. 173–191.
1971 Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5. Székesfehérvár. 7–22.

KARÁCSON Imre
1914 *Török-magyar oklevéltár, 1533–1789*. Budapest.

KÁROLY János
1898 Székesfehérvár helyrajzi fekvése. In: Károly János: *Fejér vármegye története* II. Székesfehérvár. 39–57.

MATUZ József
1986 *A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása. Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565*. Bamberg.

MONTREUX, Nicolas de
1608 *Histoire Generalle Des Troubles De Hongrie Et Transilvanie. Histoire Universelle Des Guerres Du Turc, Depuis L'An 1565. Iusques A La Trefue, faicte en l'annee 1606*. Paris.

NAGY Lajos
1972 Székesfehérvár késő középkori topográfiája. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár Évszázadai* 2. Székesfehérvár. 199–214.

ORTELIUS, Hieronymus
1602 *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen in Ungern*. Nürnberg.

PEÇEVÎ, İbrahim
1866 *Târîh* II. İstanbul.

REICH Szabina
2022 Székesfehérvár topográfiai fejlődése az Árpád-korban. In: Horváth Ciprián et al. (szerk.): *Királyok és szentek. Az Árpádok kora*. Budapest–Székesfehérvár. 279–292.

SIKLÓSI Gyula
1990a A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: Horváth László (szerk.): *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Gyöngyös. 104–120.
1990b *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár.
1999 *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. Budapest.
2013 *A Törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár.
2019 *A fehérvári újabb királyi palota és környéke, a középkori Budai utca (Ady Endre utca)*. Székesfehérvár.

SINAN ÇAVUŞ [helyesen: Matrakçı Nasuh]
1987 *Tarih-i feth-i Şikloş Estergon ve İstulni Belgrad*. İstanbul.

SOMKUTI Éva
1971 Székesfehérvár harmadik városkapujának történetéhez. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5. Székesfehérvár. 169–170.
1989 Újratelepedés Székesfehérvárra 1688 után. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19. Székesfehérvár. 57–61.

SUDÁR Balázs
2005 *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. században*. Budapest.
2012 Evlia cselebi diáriuma és az 1664. évi török hadjárat. In: Varga Szabolcs (szerk.): *„Hír a dicső tettek ragyogása." Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből*. Szigetvár. 103–120.
2015 *Dzsá*mik és mecsetek a h*ódolt Magyarországon*. Budapest.

SZALAI Béla
2006 *Magyar várak, városok, falvak metszeteken, 1515–1800* I–III. Budapest.

TÓTH Hajnalka
2017 Vár, sánc vagy őrház? – miket építettek az erdélyi-temesközi határvidék Habsburg-oldalán a karlócai békekötés után? *Keletkutatás* 2017/2. 33–48.

TÓTH Sándor László
2000 *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged.

VASS Előd
1973 Székesfehérvár (Istolni-Belgrád) XVI. századi török forrásai. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 7. Székesfehérvár. 275–298.
1989 Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez 1543–1688. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19. Székesfehérvár. 69–200.

VÉGH András
2004 Matrakcsi Nászuh Buda ábrázolása. *Budapest Régiségei* 38. 207–215.

VELICS Antal
1886 *Magyarországi török kincstári defterek. I.* Sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő. Budapest.
1890 *Magyarországi török kincstári defterek. II.* Sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő. Budapest.

VERESS D. Csaba – SIKLÓSI Gyula
1990 *Székesfehérvár, a királyok városa*. Budapest.

WATHAY Ferenc
1976 *Wathay Ferenc énekes könyve 1604*. Sajtó alá rendezte: Nagy Lajos. Budapest.

ZSOLDOS Attila
2016 Fehérvár az Árpád-kor végén. In: Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely (szerk.): *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Székesfehérvár. 209–243.

Balázs Sudár

The topography of Székesfehérvár in the Ottoman period

The settlement structure of Székesfehérvár underwent very serious changes during the Ottoman period. The settlement area was reduced, and by the 17th century only one of the three late medieval suburbs, the western one, remained. The southern and northern suburbs were destroyed in the wars. The Muslim settlement is undergoing a similar decline. In the 16th century religious foundations (vaqf) were still being established by very important figures, such as Grand Vizier Rüstem Pasha and Sokollu Mustafa, famous Pasha of Buda, but local leaders were also represented among them. The sieges certainly destroyed some of these foundations, and although new founders – such as Karakas Mehmed and Haji Mustafa Pasha – emerged, the city was unable to develop in any real way from the point of view of the conquerors. The story can be summarised as follows: the town in the middle of the Kingdom of Hungary, where Hungarian kings were crowned and buried, retained its former status for a while during the Ottoman period, but then it adapted to its new role as a border fortress on the very edge of the Ottoman Empire, which had only military functions.

NÉPRAJZ

Alba Regia 50. (2022) 165–192.

Varró Ágnes

Bolgárkertészetek Székesfehérváron és környékén I.

„A bulgár, az Bocskovot jelentett először…”
Bocskov Nikolov Jordan kertészete

Tanulmányomban Székesfehérvár közelebbi és távolabbi környékének bolgárkertészeteit szeretném bemutatni. Jelen írás egy nagyobb lélegzetvételű munka első része, melyben Bocskov Nikolov Jordan és családja fehérvári gazdálkodását, életútját kívánom részletezni. Bocskovék a legismertebb és legkiterjedtebb kapcsolati hálóval rendelkező, köztiszteletben álló bolgár nemzetiségű család voltak városunkban. Elsősorban róluk szól jelen írásom, beillesztve a helyi tevékenységüket az országos viszonylatok rendszerébe. Kutatásaim döntő részét néprajzi módszerekkel folytattam: interjúk, beszélgetések során a még fellelhető szóbeli emlékezet révén jutottam felhasználható, fontos információkhoz. Ezenkívül levéltári iratanyag, valamint a témáról megjelent szakirodalom jelentette kutatásaim és dolgozatom forrását. Itt jegyezném meg, hogy – miként a címben is feltüntettem – jelen munkám egy hosszabb terjedelmű kutatómunka első eredménye, s ezt a munkát a közeli jövőben folytatni szeretném. Itt, a bevezető sorokban szeretnék köszönetet mondani a kutatásaimat, munkámat segítő, számomra ösztöndíjat biztosító Lánczos Kornél – Szekfű Gyula Ösztöndíj Közalapítványnak. Munkámat Hajas Ferencné Jordanova Dorita (1942–2007) emlékének, Bocskov Nikolov Jordan lányának ajánlom, akinek köszönhetem, hogy megismerhettem a család múltját, történetét és székesfehérvári tevékenységét. Bizalmába, barátságába fogadott, s mindig örömmel, nagy-nagy szeretettel beszélt édesapjáról, családjáról.

„*Ma reggel, hajnalban elindultam megkeresni a bolgárokat itt Pesten. Hideg és ködös reggelben állunk a fővám téren, az egyetlen helyen, ahol biztosan meg lehet őket találni. A Dunán vastagon megül a köd, nem lehet látni semmit belőle. A bolgárok lassan érkeznek egymás után. Szamaras kocsin, amelyet színültig raktak káposztával és zöldpaprikával, ez most a szezoncikk. Végig a Duna mentén ötven fabódéban árulnak zöldséget a bolgárok. Tempósan, lassan kirakodnak. Mind férfi, asszonyt, gyereket alig látni közülük. Tagbaszakadt erős és kövér emberek. Jó vastag posztóba öltöznek valamennyien, a barátságosan domborodó hasukon a legtöbbjének arany lánc. A kezükön, a rövid és vastag parasztujjakon feltűnően vastag karikagyűrű. Idősebb, 40-50 év közötti emberek a pesti bolgárkertészek. A fiatalabbik, mint ők mondják, mind katonák, mindet elcipelték már rég az ő saját háborújukba, mely már tart vagy hét éve. Nyugodt és komoly emberek a bolgárok, arcuk mint minden balkán arc, egyívű, kissé mord, de férfias, apró, bedagadt szemük van, nagy harcsabajuszúak. Valamennyin érzik a szolid polgári jólét. Sikerrel termesztik és árulják itt felénk már évtizedek óta a tököt és a káposztát, mondják, hogy mindegyik meggazdagodott, soknak van háza közülük a külső kerületekben.*”[1]

Ezekkel a sorokkal jellemezte a pesti Bosnyák téri piacon rendszeresen megjelenő bolgárkertészeket a későbbi híres író, a *Magyarország* című lap akkori riportere, Márai Sándor. Cikkében sikerült megragadnia nemcsak a piac hangulatát, hanem az ott áruló bolgárok jellemző vonásait is. De kik voltak ezek a magyarországi bolgárok, akikre Márai is felfigyelt? Mi volt az oka, hogy elhagyták hazájukat és itt telepedtek meg? Mi volt a módszerük lényege, mellyel a zöldségtermesztésben a „bolgár” jelző valódi védjeggyé vált? Nagyjából ezekre a kérdésekre keresték a választ a különféle tudományágak képviselőinek tollából eddig megjelent tanulmányok.

A magyarországi bolgárkertészekre vonatkozó agrártörténeti, történeti és néprajzi szakirodalom igen bőséges. A néprajzi szempontú feldolgozások között első helyen Boross Marietta kutatásait kell kiemelni. Boross ez irányú munkásságának szintézise 1973-ban, az *Ethnographia*ban látott napvilágot. A tanulmány magyarországi kitekintéssel rendszerezi a bolgárkertészeteket az 1870 és 1945 közötti időszakban.[2] A néprajzilag alapvető munkák között kell

[1] MÁRAI 1918.
[2] BOROSS 1973.

említeni Czibulya Ferenc *Bolgárkertészet magyar földön* című könyvét, melyben családja bolgárkertészeti tapasztalatait veti papírra.[3] Az egyik legkiterjedtebb bolgár kolónia Szentes környékén tevékenykedett. A szerző édesapja az ő módszereik alapján alapította a legelső öntözéses zöldségtermesztő bolgárkertészetet Szegváron, 1876-ban. Czibulya személyes élményei, emlékei nyomán meleg hangú, személyes stílusban ír az ottani bolgárokról, pontos részletességgel bemutatja kertészeti technológiájukat, eszközeiket, a munkameneteket. Részletesen kitér a szentesi paprika történetére és elterjedésére is. A könyvhöz Csoma Zsigmond néprajzkutató, agrártörténész írt utószavában részletesen áttekinti a könyv történeti hátterét, rendszerezi a magyarországi bolgárkertészek munkáját és életmódját is.[4] Ugyancsak alapvető jelentőségű Varga Gyula tanulmánya, melyet a bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra történelmileg kialakult kapcsolatáról írt. Rámutat, hogy a magyarországi zöldségeskerteknek nagy hagyománya van. A jobbágytelek részét képező kertek a belső telek részei voltak, ezek a tulajdonképpeni konyhakertek. A középkori források arra utalnak, hogy a belső telken kívül, a falun kívül is terültek el kertek, melyeket a leggyakrabban termesztett növényről neveztek el (pl. káposztás-, hagymás-, dinnyéskert, stb.). Már a bolgárkertészek előtt is létezett a magyar zöldségtermesztésnek egy árutermelői formája, a szántóföldi zöldségtermesztés, ami elsősorban a piaci igények szerint működött. A 19. században a városok növekedése, a korszerűbb táplálkozási igények megjelenése azonban ennél sokkal intenzívebb kertkultúrát kívánt. Ezt ismerték fel a bolgárok, s ez a felismerés tette őket sokáig a konyhakertkultúra és zöldségtermesztés mestereivé.[5] Legutóbb Hargitainé Szimeonova Rajna a magyarországi bolgárkertészek működéséről és kertkultúrájáról készített nagyívű áttekintése a Bolgár Országos Önkormányzat támogatásával jelent meg. A munka külön érdeme, hogy a teljességre törekvés szándékával számba veszi a témáról eddig napvilágra került munkákat is. Rövidebb összefoglalását írta meg a témának Doncsev Toso, aki elsősorban a történeti hátérre reflektál a bolgár vándorkertészkedés bemutatásakor.[6] A szerző áttekinti a bolgárkertészek magyarországi területi előfordulásait is. Itt olvashatunk többek között Fejér megyéről is, ahol a cecei paprika termesztésének bolgár gyökereire is kitér.[7] A *Magyar Néprajz* című, nyolckötetes összefoglaló munka második kötetében Szilágyi Miklós foglalkozik a magyarországi bolgárkertészkedéssel.[8]

A bolgárkertészeket bemutató néprajzi irodalomban több, helyi vonatkozású feldolgozást is találunk. Ezek közül kiemelkedő Kósa László művelődéstörténész, néprajzkutató tanulmánya a Gyula melletti bolgárkertészetek és a korábbi zöldségtermesztés kölcsönhatásairól.[9] Fontos megemlíteni a Székesfehérvárhoz legközelebb eső terület, Esztergom és környéke bolgárkertészeiről Muskovics Andrea Anna által írt tanulmányt is.[10] Egy gömöri falu, Beje bolgárkertészeteit Pusko Gábor dolgozta fel,[11] elsősorban helyi visszaemlékezések alapján. Surányi Dezső a Cegléd környékének zöldségtermesztése és a bolgárkertészetek kapcsolatát vizsgálja.[12] A szentesi bolgárkertészetek működését vizsgálja az a 2003-ban megjelent konferenciakötet, melyben Mód László két tanulmányát is olvashatjuk.[13] A kertészeti szakirodalomból érdemes kiemelni Végh Kálmán Mátyás, Révész István és Limbacher Károly munkáit. Végh elsősorban a bolgárok öntözési rendszerét mutatja be.[14] Révész a bolgárrendszerű kertészkedés előnyei mellett érvel,[15] Limbacher pedig a bolgárok által alkalmazott melegágyak készítését részletezi munkájában.[16] 1989-ben jelent meg Menyhártné Csaglova Penka könyve, melynek címe *Magyar napfény alatt. Karcolatok a magyarországi bolgárok gazdasági életéből*. Az oroszul írt munka különösen nagy érdeme a végén található adattár, ahol településenként felsorolásra kerültek az ott tevékenykedő bolgárkertészek az egész magyar nyelvterület vonatkozásában.[17] A kötetben több Fejér megyei települést is említ, és a Bocskov házaspár fotóját is közli Székesfehérvárról.

Hosszan lehetne még sorolni a témáról szóló szakirodalmi előzményeket, melyek elsősorban a bolgárság által képviselt zöldségkultúra technológiai kérdéseit mutatják be. Az egyéb, néprajzi tekintetben lényeges témák hasonló

3 CZIBULYA 1987.
4 CSOMA 1987.
5 VARGA 1974, 29–33.
6 DONCSEV 2018.
7 HARGITAINÉ RAJNA 2004, 28.
8 SZILÁGYI 2001.
9 KÓSA 1977.
10 MUSKOVICS 2008.
11 PUSKO 2009.
12 SURÁNYI 1981.
13 MÓD 2003, 25–37; MÓD 2003a, 37–45.
14 VÉGH 1914.
15 RÉVÉSZ 1915.
16 LIMBACHER 1928.
17 MENYHÁRTNÉ 1989, 136–156.

mennyiségű feldolgozása még várat magára. Két idevonatkozó tanulmányt említek meg. Az egyik Szűcs Judit munkája, aki a táplálkozáskultúra alakulása és a bolgárkertészek tevékenysége között keres és talál összefüggéseket.[18] Fontos szempontokra hívja fel a figyelmet Lili Peneva-Vincze az *Ethnographia*ban megjelent cikkében, ő a bolgárok letelepedési fokozatainak és hagyományos kultúrájuk őrzésének kapcsolatát vizsgálja.[19] Megállapítja, hogy a hagyományos kultúra legszívósabban élő elemei a nemzeti ételek. Ez a szegmens maradt meg szívósan az anyagi kultúra hagyományos jellegzetességeiből. A szellemi kultúra terén viszont sokkal jobban érvényesülnek a nemzedékek közötti eltérések az átadás-átvétel kérdésében.

A Székesfehérvár és Fejér megye területén működött bolgárkertészetek vizsgálata ezidáig nem történt meg. Munkámmal ezt a hiányt szeretném pótolni és a jelen tanulmányban ezt a feldolgozást elkezdeni a Sárszentmihályhoz, majd Székesfehérvárhoz kötődő Bocskov Nikolov Jordan bolgárkertész és családja tevékenységének bemutatásával. A jövőben több más fehérvári és Fejér megyei család életét is fel szeretném dolgozni, különös tekintettel a cecei paprika monokultúra kialakulásának bolgár összefüggéseire.

A bolgárok Magyarországon – történeti kérdések

A magyar történelem során számtalan közvetlen kapcsolat alakult ki a magyarok és a bolgárok között. Az évszázadok során Magyarország területére több ízben telepedtek be csoportosan és szórványosan is. A bolgárok nagyobb számú megjelenésének három fő hullámát lehet elkülöníteni. Az első hullám a 15. század közepére esett, amikor az Oszmán Birodalom hódításainak következtében menekültként kértek befogadást Magyarország területére. Oklevelek tanúsága szerint Zsigmond királytól a mai Szentendrei-szigeten letelepült bolgárok adómentességet kaptak.[20] Arra is vannak történelmi források, hogy I. Lajos király már a 14. században telepített a török elől menekülő bolgárokat Orsovára, Karánsebesre, Krassóvárba, Zimonyba, Lippába, Rékásra.[21]A 16. század során a magyar uralkodók számíthattak rájuk a török elleni küzdelmekben. A következő betelepedési hullám a 17. század végén kezdődött, oka ugyancsak a török hatalom előli menekülés volt. A harmadik hullám a 19. század második felétől kezdve tartott mintegy nyolcvan éven keresztül. Ez utóbbi, a harmadik betelepedési hullám az, ami témánk szempontjából meghatározó. Ekkor érkeztek ugyanis gazdasági és szociális okok következtében azoknak a bolgárkertészeknek az elődei, akiknek hatása máig nyomon követhető a különböző régiókban. Milyen történelmi, gazdasági, szociális okok indokolták ezt a 19. századi bolgár migrációt a török uralom megszűnése után, amikor Bulgária visszanyerte függetlenségét? Az elvándorlásban a húzó-taszító elv érvényesült ez esetben is. Az elszegényedett, munka nélkül maradt népesség nem tudott megélni hazájában. Az iparosodott városok hiánya a felvevő piac hiányát is jelentette. A magas szintű kertészeti ismeretekkel bíró falusi lakosság nem tudta kamatoztatni tudását, eltartani családját. Az Oszmán Birodalom fennállása idején a bolgár kertkultúra és kereskedelem virágzott. Ekkor alakult ki a tipikusan önellátó bolgár családtípus, amely minimális földterülettel rendelkezhetett, melynek elaprózódása elősegítette a nincstelen agrárproletár tömegek kialakulását. A San Stefano-i békekötéssel (1878) elnyert függetlenség e réteg számára megszüntette ezt a kedvező helyzetet. A kiutat ebből a szomszédos országokba való kivándorlás jelentette. Az első évtizedekben évente visszatértek Bulgáriába, rendszerint november elején, Demeter napja körül, majd február elején visszavándoroltak a kertészkedés helyszínéül választott országba. Eljutottak Bécsig, Prágáig, az orosz nagyvárosokig. A Magyarország irányába történő migrációjuk esetében a vonzó tényezők között kiemelkedő jelentőségű a kedvező gazdasági helyzet kiegyezéssel (1867) való megteremtődése volt. A növekvő ipari városok feneketlen piacot jelentettek a kertészet számára. Különösen Budapest, Miskolc, Pécs, Debrecen, Szeged és a többi fejlődő város körzetében találjuk meg őket. Számuk a 19. század hetvenes éveiben megközelítette a húszezret. Ugyan a balkáni háború és az első világháború lefékezte ezt a dinamikus növekedést (kötelezően be kellett vonulniuk katonának), de az 1920-as években új lendületet vett itteni működésük. Létszámuk ekkor már megközelítette a harmincezret is.[22] Legnagyobb létszámban Veliko Tarnovo környékéről, Közép-Bulgáriából, Draganovóból és Polikraishtve falvakból érkeztek. Ezek a vándormunkások nem asszimilálódtak Magyarországon. Ennek alapvetően két oka volt: az eltérő nyelv és az eltérő vallás. Ez utóbbi indokolta, hogy például az itt élő szerbekkel (rácokkal) nagyon jó kapcsolatokat ápoltak. Például Székesfehérváron a szerb iskolában tanultak hittant, istentiszteleten is közösen vettek részt, jelentős donációkkal segítették az egyházközösséget. Noha nem asszimilálódtak, mégis nagy elismert-

[18] SZŰCS 1992.
[19] PENEVA-VINCZE 1981, 456.
[20] HARGITAINÉ RAJNA 2004, 7.
[21] CSOMA 1987, 116.
[22] BÓDI–RALITSA 2018, 379–380.

ségre tettek szert a magyar környezet részéről, amit mindenek előtt szorgalmuknak, hihetetlen munkabírásuknak köszönhettek. Ennek révén sikeresen integrálódtak a magyar középosztályba. Közösségük kohézióját erősítették a nagyon korán megalapított központi kulturális, vallási intézményeik révén is. Az ötvenes években a kommunista elnyomás őket is erősen érintette, sújtotta. Erős közösségi összetartásuk azonban sokat jelentett ezekben a nehéz időkben. E közösségi összetartás ugyancsak mély történelmi gyökerekkel rendelkezett. A kertészkedésük sikerének oka, alapja az intenzív művelési technológiák (öntözés, melegágy, trágyázás) alkalmazása és a piaci versenyképesség megőrzése mellett az a termelési mód, az a keret volt, amelyben ezt az intenzív kertkultúrát folytatták. E szervezeti forma neve *szövetkezés (druzsesztvo)* volt. Ez valójában egy termelői és értékesítési közösség, melynek minden tagja ugyan egyenlő volt, de teljesen a munkaközösség irányítója, a *gazda (narednik)* vezetése szerint élt és dolgozott. A gazda a legtekintélyesebb, legidősebb tagja volt a közösségnek. Ő kezelte a közösség pénzét, irányította a munkát és végezte a kereset elosztását is. Minden egyes tagnak volt rováspálcája, ezen tartották számon a beadott tőkét és a kivett pénzt. Ez a munkaszervezeti forma évszázadok alatt működött Bulgáriában. Alapja nem a tulajdon, nem a föld, hanem a munka, a kereskedés, a tudás volt. Főleg a bulgáriai hegyi falvak környezetében volt ez nagyon fontos, hiszen az egyén és a közösség szétválaszthatatlanságát testesítette meg. Ez a rendszer a magyarországi félfeudális kapitalista rendszerben kiválóan funkcionált, és kiszolgálta annak rohamosan növekvő piaci igényeit. A környezetükkel barátságos, de mégis határt szabó magatartásuk, valamint megbízhatóságuk és nagy munkabíró képességük hamar elfogadottá tette őket, és tekintélyt adott nekik a magyar társadalomban. A bolgárokban a földtulajdonosok és a bérbeadók is megbízhattak, és a piacon a vevők sem csalódtak. Tulajdonképpen a megbízhatóság és a munkaszeretet megtestesítői lettek.[23]

A magyarországi kertkultúrára a 18. században a német kertészek tevékenysége jellemző, ez azonban nem elégítette ki a hazai igényeket és szükségleteket. Ők már ismerték az öntözéses módszereket, elsősorban gyümölcs- és virágkertészkedés volt a profiljuk. 1843-ban megalakulhatott a Pesti Kertész Céh, mely hamarosan meg is szűnt, ám a céh kötöttségek révén nem bontakozhatott ki működése.[24] A betelepülő bolgárkertészekről először 1865-ben történik említés. Fóton 5 bolgár vállalkozó 15 katasztrális hold nagyságú bérleményen kezdett gazdálkodni, melyet gróf Károlyi István uradalmából vettek bérbe. A következő évtizedben már Aradon, Esztergomban, Nagyszebenben is megjelentek a bolgárkertészek, majd végig a Duna vonalán, különösen a főváros környékén telepedtek meg nagy számban.[25] Csepel, Halásztelek, Szigetszentmiklós híres bolgár telepek voltak. Cegléden, Szegeden, Szentesen, Gyulán is ők honosították meg az öntözéses zöldségtermesztést. Családokra atomizálódva telepedtek le az ország területén.

A bolgárkertészek életmódjára igen nagyfokú mobilitás volt jellemző. Különösen a kezdeti időkben, a 19. század második felétől a 20. század első harmadáig, amikor csak férfiak voltak a munkavégzés céljából Magyarországra érkezők között. Év vége felé, miután eladták a termést, hazautaztak Bulgáriába a családjukhoz. Lovaskocsin, majd a vasútvonalak kiépülése után vonattal tették meg az utat. A megkeresett pénzt is ott költötték el. Február végén aztán ismét útra keltek, hogy folytassák a kertészkedést idegen földön. Többek között ez az évenkénti migrálás volt az oka annak, hogy bérelt földeken dolgoztak. Vándorlásuk nem tekinthető emigrációnak, inkább hosszabb időintervallumban zajló, országok közötti ingázás lehet az életmódjuk pontosabb jellemzője. Ez az életmód és életfelfogás a magyar parasztok esetében elképzelhetetlen volt.

Doncsev Toso a Magyarországra érkező bolgárkertészek termelő tevékenysége, életmódja, a letelepedésük fokozatai szerint négy szakaszt különböztet meg. Az első a kezdetektől, a 19. század közepétől 1914-ig tartott. Ezt a szakaszt az ingázás ösztönös időszakának nevezi. A második szakasz a második világháborútól a koalíciós időkig tartott. Ez jelentette a családi művelés kialakulását. A harmadik szakasz a rendszerváltozásig tartott, amikor a közösség belsőleg átalakult és állandósult. A negyedik szakasz az utolsó, ami a rendszerváltozástól napjainkig tart, és ebben véglegesül a gazdasági emigrációból a magyarországi nemzetiséggé történő átalakulás ténye annak minden előnyével és a globalizáció okozta hátrányaival együtt. A létszám tekintetében a csúcspont 1914-ben volt, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia területén több mint ötezren találtak munkát. Ekkor hozták létre érdekvédelmi szervezetüket, a Magyarországi Bolgárok Egyesületét, ami azóta is folyamatosan működik. Hitbéli és oktatási szükségleteik kielégítésére 1916-ban kápolnát és iskolaszéket hoztak létre Budapesten a Lónyay utcában, majd Miskolcon és Pécsett is. 1931-ben a Vágóhíd utcában felépült a bolgár templom. A harmincas években a Bolgár Kertész Szövetség szakmai érdekvédelmi hátteret biztosított és összefogta a bolgárkertészeket *(1. kép)*.[26]

[23] BÓDI–RALITSA 2018, 376–377.
[24] BOROSS 1973, 29.
[25] BOROSS 1973, 30.
[26] DONCSEV 2018, 30–31.

1. kép
A Bolgár Kertész Szövetség kulturális rendezvénye Budapesten az 1930-as évek végén

Mi a titok? – a bolgárkertészetek hatékonyságának jellemzői

A bolgárkertészek általában (nagy)városok környékén béreltek földet. A föld kiválasztásakor alapvető tényező volt, hogy víz legyen a közelben. Leginkább folyóvíz mellett választottak bérleményt. Fontos szempont volt még a városi piac, az értékesítés helyszínének a közelsége is. Kedvező tényező volt még, hogy a földterület a víznyerő helyhez képest lejtős legyen. A bolgárkertészetek legfontosabb jellemzője az öntözés. Antik gyökerekkel rendelkező, majd szláv, és később török hatásokat ötvöző módszerek tökéletesedtek a bolgárok öntöző módszereiben. Ők honosították meg a rendszeres és jelentős mértékű öntözést a Kárpát-medencében. Lassú folyású, sekély folyóvizeket alkalmaztak, ami nem volt hideg, mint a kútvíz, és ásványi anyagokban is bővelkedett. A vizet sajátos szerkezettel, a *bolgárkerék*kel vagy *dulap*pal emelték ki a folyóból, majd általuk kiásott 15–20 cm mély és 30–40 cm széles csatornákon (*vada*) keresztül eljuttatták a *fiterá*k (ágyások) növényeihez. A *duláp* történetéről Czibulya Ferenc egy emlékezet-őrizte mondát is leír könyvében, mely azt meséli el, hogy az öntözőberendezést a törököktől lesték el és vették át a bolgárok.

„*A monda úgy szól, hogy amikor még az oszmán had nem indult el világhódító útjára, élt a határ mentén két jó tanyás szomszéd, olyan kakaskukorékolásnyi távolságra egymástól. A török területen élt Ali Kaja török aga, a bolgár területen élt Szlavcsó Atanász Mihov, akit mindenki csak Szlavcsó apónak hívott. […] Szlavcsó apó nyáron mindig kint aludt a tanyaudvaron egy eperfa alatt. Egy kora nyári napon arra riadt fel, hogy odaát, túl a határon Ali aga nagyon kiabál. Szlavcsó apó sietett megnézni, mi baj van. Amikor odaért a tanya udvarába, nagyon meglepődött. Az aga magából kikelve kiabált, és ütötte-verte a szamarát egy darab fával. A szegény állat pedig csak tűrte. Köszönés helyett Szlavcsó apó rákiáltott az agára, hogy miért üt akkorákat arra a nyomorult állatra. Hogyne ütném, amikor meg se mozdítja a dulápot. Meg akarom locsolni a kertben a padlizsánt, a paprikát, a paradicsomot, hiszen magad is láthatod, hogy esőre nincsen semmi kilátás, mert két hónapja nagy a szárazság. Locsolás nélkül pedig nem bírják a zöldségek. Ahogy Ali aga kimondta a szándékát, ijedtében a szájához kapott, és mérgében ismét a szamárra vágott, azt okolta azért, amiért kimondta a zöldségtermesztési 'titkot' a paradicsom, a paprika és a padlizsán locsolásáról.*”[27]

[27] CZIBULYA 1987, 7.

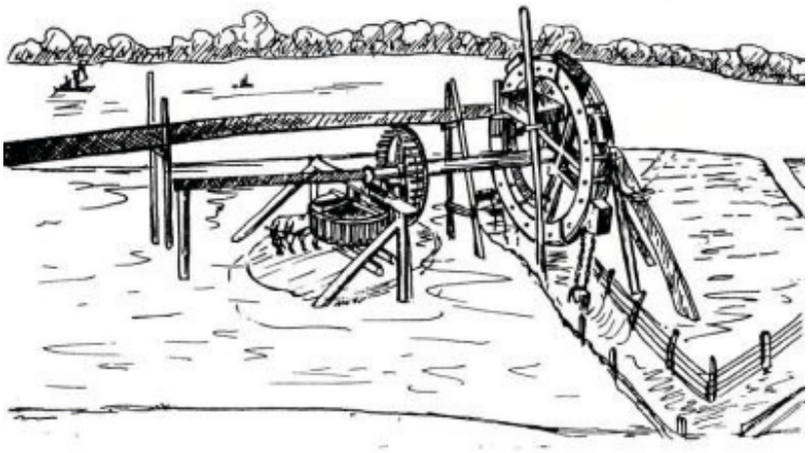
Ezt a berendezést Magyarországon a bolgárok terjesztették el. Amikor kibéreltek egy alkalmas földterületet, a legelső volt, hogy összeácsolták vagy mesteremberrel ácsoltatták a vízkiemelő szerkezetet. Ennek két alaptípusát ismerték: a *rekeszes*t és a *vödrös*t. A *rekeszes bolgárkerék* egy hatalmas kerék, amely 2–3 méter magasra emelte a vizet, ami lejtős deszkavályúkon át jutott el a kerthez. A *vödrös kerék* talpába keményfa rudakat ékeltek be, és ezekre helyezték a láncot, ami 24–32 darab, körülbelül 3 literes vödörből állt. Percenként 100–150 liter víz kiemelését tette lehetővé *(2. kép)*.[28] A kerék állati erővel működött. A folyton körbe-körbejáró lovat 10–15 éves gyerekek hajtották. A kerék felépítése után építették ki az ágyások körüli csatornarendszert. A legfontosabb a vezércsatorna fekvésének kiválasztása volt. A vezércsatornára nagyon kellett ügyelni, ezt soha nem szántották fel. A főcsatornát kézi erővel alakították ki, a mellékcsatornákat *borozdoló eke* segítségével. Gyomnövényt se tűrtek meg a vezércsatornában, mert ha gyomosodás van, elillan a víz. Az ágyások között mellékcsatornákat alakítottak ki. Az árasztásos locsolás legfontosabb munkája a víz beengedése a locsolandó ágyba. Ez a munka a csatorna megnyitásából és elzárásából, a záróföld kivágásából állt. A csatorna megnyitásakor a vizet befelé engedték az ágyba, elzárásakor pedig elfogták a víz befolyását az ágyból.[29] Háromféle öntözést különböztettek meg: a fakasztót, a nevelőt és az érlelőt. Egy-egy szezonban 10–12 alkalommal öntöztek. Egy-egy öntözés után gondosan megkapálták a növényeket. [30] A bolgárok öntözőtechnikája tehát az árasztásos elven alapult, ami jóval hatékonyabb volt, mint a magyar vagy német szórásos technika. A bolgárkert öntözés nélkül nem lehet meg. A legnagyobb befektetést a víz nyerése, az öntözőberendezés elkészítése, üzemeltetése jelentette *(3. kép)*.[31] A bolgárkertészek által használt eszközök közül a legfontosabb a félhold formájú, kb. 20 cm átmérőjű, 30 cm széles kapa, a *motika*. Kovácsok készítették. Elsősorban az öntözőárkok és az ágyások fellazítására használták. A különböző méretű *csapa* lefelé szélesedő alakú kapa, 12–14 cm hosszúságban. Káposzta, karfiol, paprika közeinek fellalzításánál használták. Hasonló formájú, de kisebb méretű a *kolisztrija,* amit hagyma, saláta közeinél alkalmaztak. A *kolisztrija* a *csapá*val megegyező formájú, csak kisebb méretű kapa. A *silo*t a hagyma ásására használták. Kétágú kapa a *dikel,* hossza 22–25 cm. A tavaszi szántás után a talaj finomításához kellett. *Sadilón*ak nevezték az ültetőfát, ami egy derékszögű, a növények vastagságának megfelelő természetes faág volt. A *grapa* vagy gereblye a vetés előtt a melegágy földjének elsimítására szolgált. Az eszközkészletük meglehetősen szegényes volt tehát, ami az egyjellegű technikára utal, melyet a bolgárkertészek folytattak *(4. kép)*.[32]

A bolgárkertészek által alkalmazott úttörő technológiák közül igen fontos megemlíteni a melegágy alkalmazását, a trágyával való fűtést. A rendkívül gondos palántagondozás állott a gazdag termés hátterében.

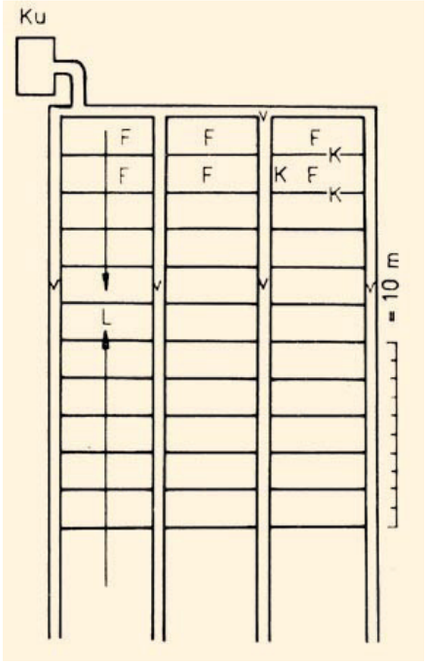
A bolgárkertészeknek köszönhetően jelentős mértékben átalakult a városi lakosság étkezési struktúrája. Ebben fontos szerepe volt számos új zöldség meghonosításának és fogyasztásuk elterjesztésének. Ők terjesztették el az étkezési paprika fogyasztását, ennek több fajtáját nekik köszönhetjük. A padlizsánt (tojásgyümölcs), ami mára már nem hiányozhat a zöldségpiacok kínálatából, ugyancsak nekik köszönhetjük, akárcsak a rebarbarát, az alma formájú középnagyságú paradicsomot, a póréhagymát, bámiát, és még számos zöldségfélét.

A bolgárok nagy gondot fordítottak az értékesítésre. Boross Marietta rámutatott, hogy aki az értékesítéssel foglalkozott, aki a piacra vitte az árut, jól ismerte az idegen ország nyelvét, hogy gördülékenyen menjen az eladás. A munkák elosztásánál erre is nagyon ügyeltek a bolgárok.[33] Jellemzően jól szervezett családi vállalkozásokban dolgoztak. A piaci igények ismeretét tükrözte, hogy egyrészt a primőr áruk, másrészt a kívánatos, mutatós áruk termelésére specializálódtak. Gondosan ügyeltek a zöldségek mosására, csomagolására. Piaci nap előtt késő éjjelig végezték ezt a munkát. Primőr áruik 2–3 héttel megelőzték az átlagos piaci kínálatot, mégsem rugaszkodtak el az árakkal.

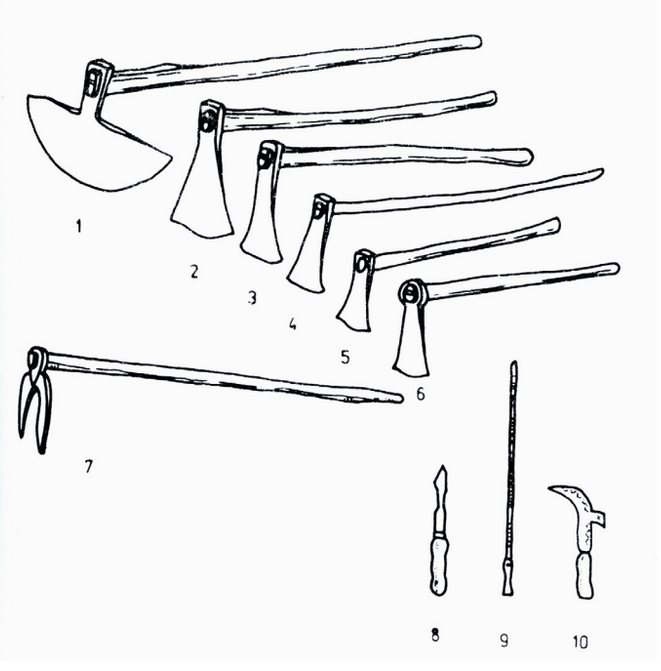
[28] HARGITAINÉ RAJNA 2004, 15.
[29] CZIBULYA 1987, 32.
[30] CSOMA 1987, 134–135.
[31] BOROSS 1973, 39.
[32] BOROSS 1973, 41–42.
[33] BOROSS 1973, 48.

2. kép
A bolgárkerék (duláp) rajza
Forrás: https://www.google.com/search?q=bolg%C3%A1rker%C3%A9k&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwinmJzfsrHrAhXDioKHTGmCuUQ_AUoAnoECBYQBA&biw=1024&bih=635#imgrc=FGRgJpVlKALIJM (utolsó letöltés: 2022. augusztus 23.)

3. kép
Bolgárkert öntözési rendszere.
Ku = kút; V = Vada (öntözőcsatorna); K = Kabal (barázda); F = Fitera (barázdákkal határolt termőterület); L = Leha (két „V" közti terület.)
Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon I. kötet, 316. p.

4. kép
Bolgárkertészetben használt szerszámok: 1. Motika 2–4. csapa 5–6. kalisztirja 7. dikel 8–9. siló 10. koszer.
Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon I. kötet, 317. p.

Hatásuk a magyar kertészkedésre

Bolgárkert, bolgárkertész szavaink állandósult szókapcsolatok, egybe írandók. Ez a nyelvtörténeti tulajdonság is mutatja, hogy a bolgárok által Magyarországon meghonosított öntözéses-árasztásos zöldségtermesztési mód önálló fogalommá vált nyelvünkben és agrártörténetünkben egyaránt. Megjelenésük adta az első inspirációt és példát a korszerű hazai konyhakertkultúra kialakulásához.[34] Kifejezetten pozitív hatás tapasztalható az új technológiák és a kertészeti szakirodalom között, ami rendkívüli mértékben fellendült és gyarapodott a témára vonatkozóan. A kertészeti szakírók a bolgárkertek felé fordultak, és sorra születtek a módszert népszerűsítő szakcikkek, szakmunkák. Egyre többen tanulták meg a bolgárkertészet módszereit, ami a városok növekvő lakosságának zöldség primőr igényeire ugyancsak pozitív hatást gyakorolt. A tudásátadás nem ment gyorsan és egyszerűen, különösen a kezdeti időkben. A bolgárok zárt közösségekben éltek, életmódjuk, szokásaik, nyelvük, cirill betűs írásuk, eltérő kultúrájuk miatt évtizedekig a kertészeti ismeretek kizárólagos gyakorlói és birtokosai maradtak. Később, a 20. század húszas éveitől egyfajta nyitás figyelhető meg, ez elsősorban a bolgárok alkalmazásában dolgozó magyar idénymunkásoknak, napszámosoknak volt köszönhető, akik megfigyelték és továbbadták az öntözésre, palántanevelésre vonatkozó szakismereteket. Az ismeretek átadását segítette az is, hogy fokozatosan megszűnt a két ország közötti ingázás, egyre több család telepedett le véglegesen Magyarországon, s a bérelt földeket felváltotta a tulajdon. Noha a bolgárok közül jelentős számú család telepedett le végleg Magyarországon, a bolgár öntudat annyira erős volt náluk, hogy halálukig megtartották bolgár állampolgárságukat. Így tette ezt Bocskov Nikolov Jordan is, aki élete végéig bolgár állampolgár maradt, akkor is, amikor a székesfehérvári városi vezetésben is szerepet kapott.

A Bocskov-család Székesfehérváron

Székesfehérvár környékén és Fejér megyében is a 19. század utolsó harmadában-végén jelentek meg a bolgárkertészek. A leghíresebb székesfehérvári bolgárkertész család a Bocskov család volt. Az első, aki a családból Magyarországra érkezett, Bocskov Dimitrov Nikola, Bocskov Nikolov Jordán édesapja volt. 64 évig dolgozott Magyarországon. Bocskov Nikolov Jordán édesanyja, Elena Boneva 1906-ban jött Magyarországra.[35] Adatközlőm, Hajas Ferencné így mesélt nagyapjáról, Bocskov Dimitrov Nikoláról: „*Rettenetesen nehezen éltek. Az én édesapámék is tizenketten voltak testvérek. Apám volt a legkisebb, 1894. január 8-án született. Az én nagyapám is azok közé tartozott, akik szekéren, később, amikor beindult a vasút, vasúton, január vége táján elindultak a kertészeteket beindítani és október táján hazamentek a családjukhoz. Ezek vándorkertészek voltak, akik évente jöttek-mentek. Az én nagyapám egészen Besztercebányáig jutott, ott volt a kertészet. A kertészek azt keresték, hogy hol, milyen víz mellé tud telepedni, mert a kertészet vízigényes volt.*”

Bocskov Dimitrov Nikola fia, Bocskov Nikolov Jordán kilenc éves volt, amikor édesapjával először Magyarországra jött kertészinasnak apja kertészetébe. Apja volt a vezérkertész, aki megszervezte a kertészcsapatot. A kisfiúnak is végig kellett járni a kertészinasból kertésszé válás útját. 6–8–10 évesen már nagyon kemény munkát végzett. Ebből a legnehezebben a hajnali 4 órai kelést viselte. Lánya így mesélt erről: „*Amikor inas volt, nehezére esett hajnalban kelni, négy órakor a kakas kukorékolására keltek, a bandagazda keltette őket, amikor szólt a kakas, mindenkinek menni kellett. Apu megtanult menés közben aludni. Hátán a nagy kapával mentek a csatornába öntözni. Apu egyik este a kakasnak a fenekét étolajjal bekente és reggel nem tudott kukorékolni. A bandagazda is elaludt, kirohant, hogy miért nem kukorékol a kakas. Próbált, de nem tudott szerencsétlen. Gyorsan levágták, hogy mi baja a kakasnak és az apu egyik pajtása elröhögte magát. A bandagazda előkapta, ő akkor beárulta, hogy Jordán bekente a kakas seggét. A kakas úgy kukorékol, hogy összeszorítja a végbelét, hogy a levegőt ki tudja nyomni. Az olaj miatt síkos volt, nem tudta összeszorítani. Ezek a kis egyszerű gyerekek is megtalálták a maguk vidámságát, meg hogy elviselhetőbbé tegyék az életüket.*”

Bocskov Jordan 1904-ben végleg itt maradt Magyarországon. 1912-ben önkéntesként vonult be a balkáni háborúba katonának, s utána végigharcolta az első világháborút is, 1919-ben tért vissza, és folytatta a kertészkedést. Két és fél évet töltött lövészárokban. Visszatérte után Zichy Rafael gróf sárszentmihályi birtokán kezdetben feles kertészként dolgozott. Ez azt jelentette, hogy a terület a grófé volt, s a költségeket és a hasznot is felezték. Kialakult itt egy nagyon jó konstrukciójú kertészet, nemcsak zöldséget, hanem gabonát is termesztettek az állataik és a maguk számára is. A terület a Nádor-csatorna és a Séd-patak között húzódott. A felső határa a Gaja-patak és a Nádor-csatorna összefolyásánál volt. Kb. két katasztrális holdnyi nagyságú volt a feles földbérlet. Sárszentmihályon viszonylag jól beindult a kertészet. Bocskov Jordan jól beilleszkedett a közösségbe, szorgalmas, munkaszerető,

[34] VARGA 1974, 38.

[35] https://hu.wikipedia.org/wiki/Jordan_Bocskov (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 24.)

jóképű fiatalember volt. Húszéves lehetett, amikor meghívta egy estélyre a gróf. Erről így emlékezett lánya: „[…] *és akkor jöttek a meghívottak, és bemutatkoztak, ahogy illik: ilyen igazgató, olyan igazgató, bankigazgató. Amikor rákerült a sor, mondta, hogy Bocskov Nikolov Jordan uborkaigazgató vagyok. Kitört a nagy nevetés, majd szétszedték akkor az estélyen, akkora sikere volt. A gróf is mondta neki, hogy nem gondoltam Jordán, hogy így föltalálod magad. Nem volt olyan helyzet, amiből ő ne tudott volna kilábalni.*" Visszatérése után, 1920-ban a sárszentmihályi kertészetet a bátyjának, Ivánnak adta gazdálkodásra, s ő a Váralja soron vette bérbe azt a területet, melyre 1981-ig szóló érvényes bérleti szerződése szólt a várostól. 1922-ben megnősült. Bulgáriából hozott feleséget. Elve volt, hogy csak bolgár nőt vesz el. „*Nagyon nagy hazafi volt és nagyon tartotta a bolgár mivoltát azon felül, hogy mindent elkövetett azért, hogy Magyarországnak is megbecsült tagja legyen. Tulajdonképpen nekünk mindegyikőnknek úgy vagyunk vele, hogy két hazánk van, és apa rettentő nagy hazafi volt, és látta a kertésztársainál, hogy ahol magyar lányt vett feleségül, a gyerekek nem tanultak bolgárul. A magyar családban lenézték a betelepült gyütt-ment bolgárt. Azt mondta, hogy ő bolgár lányt vesz el, mert azt akarta, hogy az ő gyerekei tudjanak bolgárul és tartsák a bolgárságukat.*" 1922-ben született Elena és 1923-ban Péter. Ekkor még Sárszenmihályon lakott a család, s onnan jártak naponta a Váralja sorra kertészkedni. 1933 nagyon nehéz esztendő volt: első felesége TBC-ben elhunyt, Bulgáriában ebben az évben meghaltak a szülei, s az éppen csak elmúló gazdasági válság után rengeteg adósság maradt. Felesége három évig ágyban fekvő beteg volt, ápolása rengeteg energiát elvont a kertészkedéstől. Szüksége volt egy új társra, aki mellette áll, segítségére van a két gyermek nevelésében, a kertészet háttérmunkálataiban. 1933 decemberében Bulgáriába ment, hogy új feleséget hozzon. Mindenképpen bolgár lányt akart elvenni. A draganovói felcser lánya lett a kiszemelt asszony, Tihinova Paneva Maria. Húszéves volt, Jordan pedig 40. Még egy éve lett volna hátra a tanítóképzőben, de otthagyta az iskolát. „*Az anyukám saját bevallása szerint nagyon tetszett neki apám, nagyon jóképű volt az édesapám. Az is sokat nyomott a latban, hogy ez egy kiugrási lehetőség volt neki. És hát így jött vele el anélkül, hogy egy szót is tudott volna magyarul. Apám gyakorlatilag négy napig udvarolt anyámnak és januárban összeházasodtak.*" – így vallott erről Jordanova Dorita. 1934 januárjában történt mindez, októberben már megszületett Gizella lányuk. Kezdetben igen nehéz lehetett az asszonynak, hiszen minden nyelvtudás nélkül kellett boldogulnia. Fő feladata eleinte az volt, hogy a munkásokra főzzön. Naponta 20–25 emberre főzött. A kertészetben dolgozó munkások ugyanis teljes ellátást kaptak. Lakást és étkezést biztosítottak számukra. Az éves szerződéssel dolgozó munkásokat elsősorban Bulgáriából és Szlovéniából a Dráva mellől toborozták. Nagyobb munkák elvégzéséhez idénymunkás napszámosokat fogadtak a környékből és a Bakonyból. Miután Bocskov Jordan megtapasztalta, hogy milyen jó lehetőségek vannak itt a zöldségkertészetre, másokat is buzdított, hívott, és segített, hogy próbáljanak szerencsét Magyarországon. Elsősorban saját testvéreit segítette a környékre: Demetert, Ivánt és Tamást. Az ő hívására jött Fehérvárra Ruszanov György is, aki a Gellért soron alapított kertészetet. Tamás a Gaja-patak mellett, a Bőrgyár-dűlőnél létesített kertészetet. Ugyancsak a Gaja-patakra települt a Ruszanov kertészet is. Jordan gazdaságának alapja az Aszalvölgyi-árok és a szennyvíztelep vize volt. Karaivanovékat is Bocskov Jordan hívta Magyarországra. Kezdetben a melegágy-keretekhez szükséges faáru beszerzése Bulgáriából történt. Itt még nem találtak olyan mesterembert, aki az üvegházhoz a kereteket elkészítette volna. Egy ilyen draganovói mester fia, Karaivanov Márton ugyancsak az ő biztatására jött Fehérvárra és létesített a testvérével, Sztepannal a szennyvíztelep vizére kertészetet. Később aztán bekerültek a városba a Lehel utcába, és ők lettek a „Lehel utcai bolgárok". Ezen kívül még a vasút környékén volt a családból Bocskov Mihálynak és fiainak a kertészete, a háborút követően aztán ők elköltöztek innen Budakeszire és Papkeszire. Kisfaludon a harmincas években Vladov Imre létesített kertészetet, ő szintén Bocskov Jordan munkatársa volt ezt megelőzően. Erősen támogatta a kertészete beindulását, mindent adott neki a palántától a szivattyúig. 1926-ban Székesfehérvár városa egy megtisztelő, szép levélben kérte fel Bocskov Nikolov Jordant, hogy a város zöldségellátásának megoldása érdekében létesítsen itt kertészetet. Hosszú bérletre ekkor ajánlották fel neki a Váralja sori területet és ház építését, valamint nagy, a kertészkedéshez szükséges beruházások megvalósítását is engedélyezték. A város zöldségtermesztése addig nagyon szegényes volt, csupán a felsővárosi és a Zeller sori (Tátra utca) parasztasszonyok árultak a piacon. Rendelkezésére bocsájtották a Váralja sor és a Takarodó út közötti részt. A szennyvíztelep, a cigánysor és a mai volántelep közötti rész volt gyakorlatilag Bocskovék kertészete. A sárszentmihályi kertészet ekkor maradt Bocskov Iván kezében, „Bolgár János"-ként emlegették a faluban. 1931-ben köttetett gróf Zichy Rafaellel a sárszentmihályi 5 katasztrális hold 400 négyszögölnyi terület megvásárlásáról szóló adásvételi szerződés. A földterület kifizetését per előzte meg, mert a vételárat még 1936-ig sem tudta Bocskov Jordan kiegyenlíteni. Végül kölcsönökből nehezen kifizette, és a tulajdon tisztázódott.

A sárszentmihályi földön akkor már inkább a kiszolgálónövények és gyümölcsfélék termesztése folyt. A gabonafélék, a kukorica voltak a kiszolgálónövényei a gazdaságnak, melyek a család, a munkások és az állatállomány táplálását tették lehetővé. A kertészethez kellettek a lovak, a táplálkozáshoz a tehenek. Két lovat és két tehenet tartottak Sárszentmihályon. A húst a sertések és a baromfik biztosították. A Váralja sori ház (Váralja sor 4.) felépülése

után a zöldségnövények a fehérvári földön kerültek termesztésre. Itt kapott helyet minden: a család lakóháza, a munkások szállása. Ez utóbbi nagyon egyszerű, ám rendezett, tiszta hely volt: mindenkinek volt egy ágya, az asztal közös volt, ezenkívül konyha és mosdóhelyiség tartozott a szálláshoz. A kertészethez raktárakat, tároló helyeket is építettek, utóbbi később garázsként szolgált, amikor a negyvenes években sikerült teherautót vásárolniuk. Külön épült az istálló az igavonó állatok számára, külön ólrendszer volt a baromfiknak, és külön a disznóknak. Négyállásos disznóólak voltak betonból, kifutó padozattal, a vályúnál pedig volt a vízcsap. Szombatonként az volt a munka, hogy az udvart, az állatok helyét tették rendbe.

Trágyázás, melegház, melegágy, hidegágy

A harmincas években már nagyon korszerű kibetonozott trágyatároló is tartozott a gazdasághoz. Az istállóban szintén csatornarendszer volt kiépítve téglából, ebbe folyt a trágya. A bolgárkertészet másik fontos alapja az öntözési lehetőségen kívül a trágyázás volt. Bocskovék a Rádiótelepről szerezték be a szükséges lótrágyát. Itt volt a postának egy nagy lovas istállója, ahol megvásárolták a kertészethez szükséges trágyamennyiséget. Az is gyakori volt, hogy az uradalmi ménesekből vasúton hozták a lótrágyát. A trágyát a melegágyak készítésekor használták leginkább. Ez januárban történt. Akkor hozták a friss lótrágyát, amit szalmával kevertek. A melegágyból kivették a földet 80 cm mélyen. Ide helyezték a friss istállótrágyát, erre jött az előző évben letermett föld, ebben volt a palánta, erre került az előző évi jól bekomposztálódott föld, ez képezte a legfölső szintet, amiből a következő évben ismét termőföld lett. Minden évben így csinálták: ami a legtetején letermett, azt félrerakták, az ment ki a földekre leszórva máshová. A friss lótrágya és a szalmástrágya azért kellett, mert az érésében termeli a hőt. Trágyakályhának hívták a trágyás föld természetes melegét. Volt viszont egy nagy hátránya is a lótrágyának, hogy sok lótetű volt benne. A melegágyakat ezért *arvalinoz*ni kellett. Az Arvalin volt a lótetű irtószere. Ez fekete, kátrányszerű anyag volt, nagyon rossz szagú. Ebbe áztatott rongycsíkokat helyeztek a palántás földbe. Azonnal lehetett látni, ha volt lótetű a földben, mert a palánták egyszerűen eltörtek, a lótetű elrágta a gyökerüket.

Az első melegházat a harmincas évek közepén építették. Később a Kossuth téesznek volt ez a melegháza, jelenleg már elpusztult. Bocskov építette a bátyjával és a bulgáriai munkásaikkal. Kemencével fűtötték az ágyások alatt futó fűtőcsatornákat. A kemencére nagyon kellett vigyázni, nem volt szabad túl se fűteni és kihűlni se hagyni. Éjszakai fűtőügyeletest is beosztottak. Éjjelente kétszer-háromszor fel kellett kelni és ellenőrizni a hőmérsékletet. Volt, amikor rőzsét tettek rá, volt, amikor csak papírt. A kemence házikazánként működött, a füstjáratokon keresztül cirkulált a meleg füstje a lyukacsos téglákon keresztül. Ezeket a téglákat a Bakonyból szerezték be. Itt a melegházban a palánták előnevelése zajlott a karfioltól a káposztáig. A kinti melegágyak elkészítése januárban kezdődött. Fentebb már ismertettem, hogy miként készítették elő a talajt a lótrágya felhasználásával. A melegágyakat fakerettel vették körbe és ezeket a kereteket még trágyával körbetapasztották. A keretek egyik oldala kb. 3 cm-rel magasabb volt, mint a másik, hogy az esővíz, a hó lecsorogjon a tetejéről. Az oldalaikat deszkákból alakították ki, s az egészet üvegből készült melegágy-ablakok fedték. Ezekbe a melegágyakba vetették el a magokat február táján.

Vetőmag, palántanevelés

A magokat saját maguk termelték ki, illetve nagykereskedőtől vették. Bocskov sok magot termeltetett Csepelen, de hoztak Bulgáriából, Ausztriából, Franciaországból, Hollandiából, Németországból is vetőmagot. A maguk termelte magot nagy gonddal válogatták, szárították. Minden növényfajtánál meg volt jelölve, hogy melyik a magnak szánt. Kellő időben magozni kellett, átmosni, szárítani. Utána zacskózták, ráírták az évjáratot, s a sárszentmihályi házban tárolták a gerendákon fellógatva. Szelelőgéppel szelelték, tisztították a magokat. A januári ortodox karácsony táján volt a magpróba. Ez azt jelentette, hogy egy 20x20 cm-es kerámia edénykébe, aminek az alján egy szitaszövethez hasonló kerámiaháló volt kialakítva, az oldalán pedig apró szellőzőnyílások, minden kis háló lyukba egy magot helyeztek, tulajdonképpen egy kis melegházat csináltak a lakásban. Az egészet leborították egy üveglappal. Locsolták, és figyelték, hogy mennyi csirázik ki belőle. Ugyanezzel a módszerrel, itatóspapírban zöldségmagot csiráztattak. Amit vetésre szántak, azt mindet kipróbálták. A szoba világos helyén készültek a magpróbák. Mindegyikhez bele volt téve egy cédula, hogy milyen a csírázóképessége. Két–hároméves magot, vagy amelyiknek nem volt megfelelő a csírázóképessége, eldobták és újat vettek helyette.

A melegágyak egy részében palántanevelés folyt. A paprika, paradicsom, karalábé, kelkáposzta palántáról való nevelése történt. A melegágyakat még külön takarókkal is beborították. A sárszentmihályi melegágyakat még nádpalánkokkal is óvták a szél ellen. A melegágyak helyének kiválasztásánál elsődleges szempont volt, hogy szélvédett

helyen legyen. Ügyelni kellett a szellőztetésre, ez nagyon nagy odafigyelést jelentett, nem lehetett géppel kiváltani. Figyelni kellett a talaj színét, a növény levélállását is. Reggel kitakarták, este betakarták a melegágyat. Fapöckökkel annyira támasztották fel az üvegtáblákat, amennyire az időjárás engedte. Volt, hogy mindegyik üveget, volt, hogy minden másodikat kellett kitámasztani. Jól ki kellett szellőznie a melegágynak, hogy a növénykék bepállása ne következzen be. Az öntözést kézi erővel, kannával végezték. Ha baj volt, a beteg palántát azonnal ki kellett húzni, nehogy a többi is befertőződjék. A lehető legkevesebb vegyszert használták. A melegházban használt legjobb szer a cserépkályhákból nyert fahamu volt. Ezt a palánták aljára szórták. A szabadföldbe ültetésig itt nevelkedtek a palánták. Március táján ültették őket ki *(pikírozás)*, vagy a melegházba tették. Figyelték, mikor virágzik az akác, ez volt számukra a meteorológiai jelentés. Akácvirágzáskor már ki lehetett ültetni a palántákat a szabadföldbe. Később már csak a nagyon primőr árut nevelték a melegházban, elsősorban a család fogyasztására szántakat.

A *hidegágy* annyiban különbözött a melegágytól, hogy az alá nem tettek friss trágyát. Amit a melegágy tetejéről leszedtek, az került a hidegágyba. Ide vetették a kevésbé kényes kelt, fejeskáposztát, karfiolt palántának. Ide jött még a tavaszi zöldség, a retek, a hagyma, a saláta – amelyek húsvétra primőrként már megjelentek a piacon. Ezek nem a szabadföldbe kerültek, hanem a hidegágyba. A hidegágyak tetején is üveg volt, de alulról nem volt trágyakályha. Volt, hogy 7–8 ilyen hidegágyban nevelték a salátát húsvétra a sárszentmihályi kertészetben. A palánták előkészítése igen helyigényes, finommunkát igénylő munkafolyamatát jelentette a bolgárkertészetnek.

Tavaszi munkák, öntözés

Tavasszal aztán következhetett a szabadföldi munka. Ezt előkészítendő, még ősszel megszántották a területet a fő vízvezető árkok kivételével. Arra nagyon vigyáztak egész évben. Nem volt szabad hagyni, hogy elgyomosodjanak, mert akkor elszökött a víz. Tavasszal kialakították az ágyásokat (*fiterák*at). 12–16 *fitera* alkotott egy *leh*át, ezeket vették körbe a mellékág csatornák. A tervezésnél fontos volt, hogy lejtése legyen a területnek, hogy a víz le tudjon folyni a csatornákban. Azt is szem előtt kellett tartani, hogy melyik növény mennyire vízigényes, hogy milyen sorrendben történjen az öntözés. Egy-egy *leh*ába tehát azonos vízigényű növényeket ültettek, a nagyobb vízigényeseket a kút közelébe, hogy kevesebb legyen a vízveszteség. A kisebb vízigényű növényeket hetente egyszer árasztották, a nagyobb vízigényűeket hetente kétszer. Paprikát, paradicsomot kétnaponta kellett öntözni. Két nap után következett a kapálás. Az öntözés a férfiak, a kapálás a nők feladata volt. „*Ha kapálás közben megálltam és rátámaszkodtam a kapára, rámszólt az apám, hogy édes lányom nem ezért fizetlek, hogy a kapanyelet támaszd. Ha a kertész lánya megáll, a melós is megáll. Megvolt, hogy mikor lehetett pihenni. Kiértünk a fiterán, mielőtt a következőbe álltunk, 2–3 perc pihenő volt.*" – mesélte Dorita. A nehéz munkákat, mint a *fiterá*k kialakítása, ugyancsak a férfiak végezték. Az öntözés fúrt artézi kútból történt. 300 méter mélyről szivattyúzták a vizet ehhez. Az ágyások közti bakhátakat sem hagyták parlagon. A 30–40 cm magas csatornamenti gátakba, a bakhátakba sárgarépát, zöldséget, karalábét, karfiolt, zellert ültettek. Öntözéskor az ágyások közötti bakhátakat öntözőlapát segítségével locsolták a 30–40 cm magasságú, a csatornába eresztett vízből. Jó félvödörnyi vizet lehetett ezzel a lapáttal egyszerre kiloccsantani így. Az árasztás után egy napig nem volt szabad rámenni a földre, csak két nap után lehetett kapálni aztán. Forró nyáron hajnalban, 3–4 órakor öntöztek. Nappal kapálás, gyomlálás folyt. Az artézi fúrt kút mellett az Aszalvölgyi árok és a szennyvíztelep tisztított vize szolgált öntözésre. Bocskovék kaptak a várostól vízjogi engedélyt az öntözésre. Az ANTSZ-nek megfelelő egészségügyi szervezet rendszeresen ellenőrizte, hogy milyen vizet bocsájt ki a szennyvíztelep, az öntözővízből is mindig vettek mintát, hogy alkalmas-e az élelmiszerek locsolására. Ez a víz azonban még kevésnek bizonyult, ezért a kertészet számára kialakítottak egy nagy, 25–30 méter széles és vagy 100 méter hosszú halastavat, amit elsősorban öntözésre, de más célokra is használtak. Ez a tó választotta el a cigánytelepet (Péró) a kertészettől. Az Aszalvölgyi árok melletti ér vize frissítette a tavat. Halakat is telepítettek bele, ami a család táplálkozásához járult hozzá. A tónál építettek egy hosszú nagy stéget, ahol a piacra előkészített zöldségeket mosták. Az artézi kút kialakítása után már nem is kellett a tó, tulajdonképpen víztározónak használták. Télen korcsolyáztak befagyott jegén a családhoz tartozó és a környékbeli gyerekek, nyáron szabadidejükben gyakran fürödtek vagy pecáztak benne a munkások.

Téli munkák

Az őszi munkák legfontosabbika volt a szántás, majd télen sem pihentek a kertészetben. Ekkor is több fontos tennivaló akadt: az egyik a jövő évi vetésforgó eltervezése. Egy kockás füzetben eltervezték, lerajzolták, hogy mit mi után ültetnek. Például paradicsom után sohasem ment paradicsom és paprika. Paprika után mehetett a paradicsom, de a paprika nem. A paprika, paradicsom bakhátjára ültették a karfiolt, zellert. A másik fontos téli elfog-

laltság volt a munkaeszközök kijavítása. Késő ősszel a melegágyak üvegeit átnézték, a törötteket kiselejtezték, az épeket rakásokba rendezték, hogy amikor kezdődött a szezon, ezzel már ne kelljen foglalkozni. Ez mindig nagyon komoly kiadást jelentett. Az üvegtáblákat egyébként méretre vágva hozták a kereskedők. Ami nem volt méretre vágva, gyémánt üvegvágóval vágták fel. A kereteket fából, akác- vagy fenyőfából szabták. Meg volt szabva, hogy milyen széles legyen a melegágy: akkora, hogy két oldalról a közepéig be lehessen érni. Az is fontos szempont volt a keretek nagyságánál, hogy meg lehessen emelni őket. A melegágyakhoz hozzá tartozott, hogy le kellett takarni őket. Ehhez saját maguk készítették a takarógyékényeket. Nádszövetből is lehetett vásárolni takarókat, ezeket a Bakonyban, a Balaton-felvidéken szerezték be. A kevéssé melegigényes növényeket takarták náddal, a többit gyékényszövettel. A nádszövet jó meleget tartott, de nem volt igazán rugalmas. Téli elfoglaltság volt a takarószövés is, melyhez zsúpszalmát használtak. Erre egy külön, döngöltpadlós szoba, a gyékényszoba szolgált helyszínül. Jordanova Dorita így beszélt a zsúpszövet készítéséről: „*Ez egy nagyon érdekes dolog volt. Emlékszem rá, hogy édesapám Zirc környékéről meg a magas Bakonyból hozta a rozsszalmát. Mikor aratták, már vigyáztak rá, nem volt szabad összetörjön. Ott a marokszedőt elzavarták, ha összetörte a szalmát. A gyékényszobában a gyékény nagyságának megfelelően le voltak verve a sarokban cölöpök. 2–3 méter hosszúságú és a melegágy szélességének megfelelő szélességű takarókat szőttünk. A sarokcölöpök voltak az irányfák. Ezek között húzták ki zsineggel a gyékény vázát. Két ilyen madzagot vitt egy ember, általában hárman vittünk egy gyékényt. Betérdeltünk a madzagok közé a keresztfákhoz, a nagyobbak szőtték a takarókat, a gyerekek pedig a madzagot tekerték a klecskákra, kis botocskákra, amit a férfiak faragtak. Erre kellett feltekercselni a kötöző madzagot. Nem volt szabad összevissza tekerni. Visszabontatta velünk apukám, ha nem jól tekertük. 4–5 évesen már tekertük a klecskát. Sőt már korábban is kellett készíteni a klecskákat évközben. Közben énekelgettünk. Volt ott egy kis kályha, pattogtatott kukorica, krumpli sült, szóval ezek nagyon jó hangulatú esték voltak.*"

A gyékényszövésen kívül maguk készítették a különböző kosarakat is. Az ehhez szükséges alapanyag, a fűzfa a halastó mentén nőtt. A kosárfonás a férfiak feladata volt. Hatalmas vékákat, hátikosarakat készítettek, ezekben szállították és árulták is a paprikát, zöldségeket. A zöldhagymát lapos formájú kosarakba szedték és szállították a piacra. A paradicsomot ládákba rakták egy, maximum két sorban, hogy ne nyomják össze egymást. A ládákat fenyődeszkából ugyancsak maguk készítették. Ehhez megvolt minden felszerelésük a gyalupadtól a *teszlá*ig (fejszéhez hasonló formájú szerszám, az ács szekercéhez hasonlított). A ládákat aztán a *trok*ra pakolták. Ez egy saráglyaszerű eszköz volt, két fenyőfa rúdra szögelt deszkákból állt, elöl-hátul egy-egy ember vitte. A ládákon kívül maguk faragták, hegyezték a paradicsomkarókat is. Télen foglalkoztak ezzel, hogy a szezonra készen legyenek.

Vermelés

A téli zöldségellátást vermeléssel biztosították. A sárgarépát, a zöldséget, a zellert vermekbe rakták, közéjük homokot, szalmát tettek. A kelkáposztát is el lehetett vermelni november– decemberig. Háborús szükségmegoldásként is jól funkcionált a vermelés. 1944-ben, amikor a front közeledett, Bocskovék elvermelték az évi termést. A vermekre rárakták a szénakazlakat, hogy ne legyen feltűnő. Nagyon sok embert sikerült kisegíteni ebből, megmentve őket az éhhaláltól.

Savanyúságot is készítettek. Uborkát, káposztát, paprikát tettek el savanyítva. Hatalmas, 200 literes hordókban savanyodott a téli bevételt jelentő házi savanyúság. Sajátos módon tartósították a paprikát: az egész húsos paprikákat az udvaron parázsba dobálták, majd mikor a külső héja megfeketedett, lehúzták. A héjától megfosztott paprikát ecetes lében tartósították.

Piacozás, értékesítés

A piacra szállítandó árut előző este vagy aznap hajnalban szedték. Forró időben nem volt szabad szedni. Hajnalban, éjjel zöld levelekkel füstöltek a szúnyogok ellen, harisnyás lámpákkal, fáklyákkal világítottak. Előkészítéskor először megmosták a zöldségeket, majd csomózták a retket, sárgarépát, zöldséget, hagymát. Amikor a paradicsom, paprika primőr volt, darabra, utána kilóra adták. Mielőtt a teherautót megvásárolták volna, a negyvenes évek előtt a Bocskov kertészet gumikerekes lovaskocsin szállította a piacra az árut. 1940 előtt a budapesti nagybani piacra is vittek árut. A háborút követő időkben jártak Balatonfüredre, Veszprémbe, Várpalotára is. Mindenütt más-más napokon volt a piac. Komoly logisztikai feladat volt a kiszállítás is és a piac végeztével a hazajövetel is. A fehérvári piacra lovaskocsin mentek. Szerdán és szombaton tartották a fehérvári piacot, már hajnali ötre ott kellett lenni. „*Anyukámmal indultunk hajnali kettőkor keltünk és indultunk a lovas kocsival a Sárréten keresztül. Ott a vágóhídnál értünk be ez nyáron mindig így volt. Én jártam. 8 éves voltam amikor hazavittem a lovakat a Piacról a Rákóczi útra. Én ott kifogtam a*

lovakat, elrendeztem, megetettem."– mesélte adatközlőm, Jordanova Dorita. A piaci bevétel azután lendült fel, hogy a harmincas évek közepén a piacon áruló alkalmazottat családtag, az édesanya váltotta fel. Az alkalmazott nyilvánvalóan saját zsebre dolgozott. Bocskovék áruja minőségében, tetszetősségében, árában is sokkal versenyképesebb volt, mint a többi árusé a piacon. Paprika, paradicsom már két-három héttel előbb termett, mint a parasztgazdaságokban. Utóbbinak a fogyasztását tulajdonképpen ők népszerűsítették a városi lakosság körében. Azért kellett hajnalban odaérni, mert akkor volt a nagybani piac. A kofák felvásárolták az áru egy részét, aztán pár fillér felárral továbbadták. A kofák a fedett piacon árultak, a bolgárok kint, külön asztalokon. Különösen a Derecskeiék – külön nagy kereskedőházuk volt a Liszt Ferenc utcában, ahol mindenfélét árultak, mezőgazdasági eszközöket, ruhafélét is – rendeltek gyakran egy-egy kosár hagymát, paprikát, paradicsomot. A piaci standjuk a fedett részen volt. „*A bulgár az Bocskovot jelentett először. Amíg apámék kinn voltak a piacon, a többi kofa nem rúghatott labdába.*" – emlékezett vissza Hajas Ferencné. Reggel 7 óra után jöttek a polgár vevők vásárolni. Még az ötvenes évek elején is egy-két régivágású polgárasszony cseléddel jött a piacra. Kesztyűben válogatott, majd a cseléd bepakolta a zöldségeket a kosárba és hazacipelte. Bocskov Jordan nagyon népszerű volt a fehérvári piacon. Mindenkihez volt egy-két vidám szava, néha még rigmusokkal is árult: „*Aki azt szeretné, hogy az ura fickándozzon, kárfiollal etesse! Itt a szép kárfiol!*" Lánya egy másik történetet is mesélt: „*Volt egy textil nagykereskedő Fehérváron. A Grósz bácsi. Az mindig alkudott. Két fillérért képes volt alkudni. És apám egyszer mondja neki: Grosz bácsi! (Hozzá jártunk, az volt a férfidivat a ciszter templom mellett.) Ha a fia jön vásárolni az soha nem alkudik. Azt mondja erre: A fiam megteheti. Neki van egy gazdag apja. Nekem nincs.*"

Amikor vége volt a piacnak, a cigányok segítettek összepakolni. Pár fillért vagy a maradék zöldségből adtak nekik.

Életmód, értékrend, szokások

Egyszerűség, takarékosság, szorgalom, kitartás – ezekkel a szavakkal lehet a legjobban kifejezni a Bocskov család és Bocskov Jordan életét. Ezekkel az elvekkel épített föl egy vállalkozást, ami mellett kitartott évtizedekig. Soha nem adta fel. A kor, amelyben élt, több ízben is a nulláról való indulásra kényszerítette. Sokszor uzsora kölcsönökből, de mindig újra tudta kezdeni. Kilátástalannak látszó élethelyzetekben rendre megtalálta a megoldást. A bolgárkertész mindenekelőtt az időjárás viszontagságainak is ki volt téve: egy-egy jégverés tönkre tehette hónapok munkáját. Több jégkatasztrófára is emlékezett adatközlőm. Volt, amikor a melegágyak üvegablakait teljesen összetörte a jég. Mindenük tönkrement abban az esztendőben. Többször építkeztek, költöztek. Sárszentmihályról a Váralja sor 4-be, majd a Rákóczi útra, onnan végül a ház 1975-ös kisajátítása után a Mancz János utcába a panelbe – életük utolsó éveiben. A történelem és a politika sem kímélte Bocskovékat. A háború alatt a Váralja sori házukat lebombázták, majd újjá építették, aztán ez a ház kisajátításra került, ezután jöttek a Rákóczi úti házba. A háború alatt németek majdnem lelőtték, mert azt hitték, hogy bolgár, és ezért összejátszik az oroszokkal.

A téesz szervezés idején a sárszentmihályi parasztok azt figyelték, hogy belép-e a *bulgár*. Mert ők addig nem lépnek be. Fel volt adva a lecke. Végül Bocskov tagság nélkül ajánlotta fel a földjét a termelőszövetkezetbe. Ő maga sose lépett be, hiszen bolgár állampolgár volt – és maradt is haláláig. 1951-ben elvették a teherautóját, pontosabban annak leadására kényszerítették. Közvetlenül a háború után vásárolta, 1946-ban ezt a Chevrolet márkájú autót. Később szaktudására igényt tartott a mohai Alkotmány téesz. Szerződést kötöttek, mely szerint Bocskov köteles a téesztől rendelkezésére bocsájtott 20 katasztrális hold földet a legjobb tudása szerint művelni, az ott folyó kertészetet vezetni. Ehhez 20 állandó munkást, fizetést, háztáji földet és egyéb támogatást is biztosítottak számára. A második világháború után a Székesfehérváron 1945. március 29-én megalakult Ideiglenes Városi Bizottságnak (az úgynevezett 21-es bizottságnak) is tagjává választották az élelmezési albizottságban. 1946 júliusában már rémhír-terjesztéssel vádolták, letartóztatták, és internálták.[36]

Bolgárságára élete végéig büszke volt. Mindvégig ragaszkodott a bolgár nyelvhez, az ortodox valláshoz, a bolgár szokásokhoz és hagyományokhoz. „*Otthon bolgárul kellett beszélni, és apa elzavart bennünket az asztaltól, hogyha nem beszéltünk bolgárul. Tíz mondat bolgárul, a következő megint magyarul ment. Kétszer ránk szólt, harmadszorra elzavart bennünket az asztaltól. Én nem tudom, hogy melyik nyelvet tanultam meg előbb.*" – mesélte Dorita. Egyébként a bolgárok zöme úgy jött Magyarországra, hogy nem tudtak magyarul. Mindig akadt egy régebbről itt dolgozó ismerős, aki már úgy-ahogy bírta a nyelvet, az segített nekik, tolmácskodott az elején. A közös munka és az itt lét alatt aztán szépen lassan megtanultak magyarul. Bocskov Jordan a lánya elbeszélése szerint született nyelvtehetség volt. Már idefelé jövet gyerekként, még a vonaton kérdezgetett, hogy mit hogy mondanak magyarul, s a vonatról leszállva már magyarul köszöntötte az édesapját. Ő maga csak általános iskolát végzett, de nagyon komoly könyvtára volt, több mint

[36] BÖDŐ–CZETZ 2009, 396.

1500 kötet, ami a háború alatt semmisült meg. Gyermekeit viszont taníttatta: a fiú növényvédelmi gépész lett, az egyik lány orvosi egyetemet, a másik (Dorita) közgazdasági egyetemet végzett. A harmadik leány is leérettségizett. A taníttatás mellett szigorúan ügyelt arra, hogy gyermekei is részt vegyenek a kertészeti munkákban, akárcsak az alkalmazottak. Gyerekként be voltak fogva a kapálásba, a gyomlálásba, a palánták egyelésébe. Dorita mesélte, hogy „*a nővérem elkerült az egyetemre, akkor én egyedül maradtam tízévesen a Rákóczi úti házban. Ha én enni akartam, akkor főztem. Tízévesen mostam, takarítottam. Szombaton hazajött édesanyám és leellenőrizte a rendet. Az apám meg körbejárta az udvart, hogy gazos-e vagy nem gazos, mert ugye a bolgárkertész udvara nem lehet gazos. Én hatéves koromtól főzök. Hatéves koromban főztem először az ebédet a munkásoknak. Krumplilevest. Hat éves koromban kaptam először kézcsókot az édesapámtól a krumplilevesért.*" Aktívan kellett közreműködni a piacozásban is, a zöldségek piaci előkészítésénél és az árusításban is. Külön kis piacozó kötényt is varrt neki az édesanyja. A nagylány nővére már orvostanhallgató korában is, amikor hazajött a szüleihez, rögtön ment hátra a lovakat itatni.

„*Én annyira hálás vagyok a szüleimnek mert engem megtanítottak dolgozni. Én a munkától nem félek. Engem nem lehet munkával megijeszteni. Nekem az a nagy bajom a mai emberekkel, hogy nem látják meg a munkát hogy mit kéne csinálni. A munka soha nem szégyen. Nem voltunk gazdagok, de nem nélkülöztünk. Beosztással, spórolósan, néha nehezen és kölcsönökből éltünk. De az igaz, hogy a föld a befektetett munkát visszaadja.*" – így vallott erről Dorita.

A fehérvári bolgár kolónia összetartozása a vallásosságban is megnyilvánult. Ezen a téren a rácvárosi szerbekhez kapcsolódtak. Hittanra a Rác utcai iskolába jártak a gyerekeik. Egyházi ünnepeken a paplakban, illetve a gondnoki lakásban tartottak közös összejöveteleket. A Rác-templomban is megvolt a saját helyük Bocskovéknak. Jordan helye a főoltárral szemben a baloldali sorban az első hely volt. A család női tagjai a hátsó, női részben az első sorban foglaltak helyet. Bocskov Jordan rendszeresen gazdag donációkat juttatott az egyháznak, és nemcsak a fehérvárinak, hanem a budapesti bolgárok templomának is, ahová egy szép aranykeretes Madonnát adott, rajta is van a donációt igazoló felirat. A családi sírboltjuk a fehérvári Rác temetőben található, itt nyugszik Bocskov Jordan, két felesége és lánya, Dorita is. A család az anyaországgal folyamatosan tartotta a kapcsolatot. 1951-től lehetett ismét utazni, akkor 2–3 évente hazautaztak Draganovóba. A Magyarországra áttelepült családtagokkal bulgáriai részről is folyamatosan szoros volt a kötődés, egyrészt a munka, másrészt a családi ünnepek révén. A szokások közül a karácsony volt a legnagyobb családi ünnep. Készült a bolgár sós túrós, a *bánica*. Újévkor pénzt sütöttek a süteménybe, aki megtalálta, a következő évben szerencséje lett.

Választott városuk, Székesfehérvár társadalmi életébe is beilleszkedett a Bocskov család. Bocskov Jordan szaktudását tisztelték környezetében. A városi elit befogadta, baráti körükhöz ciszterci tanárok, görögkeleti papok, a városházi tisztviselők egyaránt tartoztak. Kártyapartik, Szent István-termi nagy bálok jelentették a találkozások alkalmait. A kétkezi munkájából egzisztenciát felépítő bolgárt befogadta a város közössége. Nyugdíjat a magyar államtól nem kapott, mert bolgár állampolgár maradt haláláig. Öreg korára nem volt semmi jövedelme. Lánya, Dorita mesélte, hogy ő minden hónapban feladott 210 forintot az édesapja címére, mintha az ő nyugdíja lenne. Sose tudta meg. Élete utolsó három évét egy Mancz János utcai panellakásban töltötte, de ott is jól érezte magát. 1978. október 30-án hunyt el agyvérzésben, 85 éves korában.[37]

[37] A fényképeket Hajas Ferencné bocsájtotta rendelkezésemre.

Irodalom

BOROSS Marietta
1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. *Ethnographia* 84/1–2. 29–50.

BÓDI Ferenc – RALITSA Savova
2018 Bolgárkertészek Magyarországon a 19. század végén és a 20. század első felében – környezeti és gazdaságantropológiai aspektusból. *Magyar Tudomány* 179/3. 373–382.

BÖDŐ István – CZETZ Balázs
2009 *„Ígéretekből nem lesz demokrácia!" Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához. 1945–1948*. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 29.) Székesfehérvár.

CZIBULYA Ferenc
1987 *Bolgárkertészet magyar földön.* Budapest.

CSOMA Zsigmond
1987 A bolgárkertészek szerepe a magyar kertkultúra történetében. In: Czibulya Ferenc (szerk.): *Bolgárkertészet magyar földön*. Budapest. 113–142.

DONCSEV, Toso
2018 A Kárpát-medencében élő bolgárok hagyományairól. In: Székely András Bertalan (szerk.): *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből 8*. Debrecen. 26–33.

HARGITAINÉ SZIMENOVA Rajna
2004 *A bolgárkertészek magyarországi működése és kertkultúrája*. Budapest.

KÓSA László
1967 A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása. *Agrártörténeti Szemle* 9/3–4. 496–513.
1977 Bolgárkertész. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I*. Budapest. 316–320.

LIMBACHER Károly
1928 *A konyhakerti növények korai termesztése melegágyak és üvegházakban*. Budaörs.

MÁRAI Sándor
1918 Pesti bolgárok. *Magyarország* 25/234. (1918. október 6.) 6.

MENYHÁRTNÉ CSANGOVA Penka
1989 *Magyar napfény alatt. Karcolatok a magyarországi bolgárok gazdasági életéről.* Szófia.

MÓD László
2003 Bolgárkertészkedés Szentesen és környékén a levéltári források tükrében. In: Szabó János József (szerk.): *A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén.* (A Szentesi Múzeum Füzetei 2.) Szentes, 25–37.
2003a Bolgárkertészek Szentesen és környékén. In: *A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén.* Szabó János József (szerk.): *A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén.* (A Szentesi Múzeum Füzetei 2.) Szentes. 37–47.

MUSKOVICS Andrea Anna
2008 Bolgárkertészek Esztergomban és környékén. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 13–14. 179–198.

PENAVA-VINCZE Lili
1981 Hagyományőrzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. *Ethnographia* 92/2–3. 452–458.

PUSKO Gábor
2009 Bolgárkertészek Bejében. *Acta Ethnologica Danubiana* 10–11. 155–162.

RÉVÉSZ István
1915 *Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek statisztikai ismertetése.* Budapest.

SURÁNYI Dezső
1981 Bolgárkertészetek Cegléden és hatásuk a város zöldségtermesztésére. *Agrártörténeti Szemle* 23/1–2. 163–187.

SZALVA Péter
1959 *A szentesi paprika.* Budapest.

SZILÁGYI Miklós
2001 A bolgár kertészek. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Budapest. 488.

SZŰCS Judit
1992 A bolgárkertészek termékeinek hatása a népi táplálkozásra Csongrád és Szentes példáján. *Létünk* 32/3–4. 75–84.

VARGA Gyula
1974 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. *Hajdú Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 26. 29–40.

VÉGH Kálmán Mátyás
1914 *Bolgárkertészet.* Budapest.

Ágnes Varró

Bulgarian Market Gardens in and Around Székesfehérvár I.

„*Bulgarian, at first, meant Bozhkov…*"
The Market Garden of Bozhkov Nikolov Jordan

The ethnographic and historical literature on the history and techniques of Bulgarian market gardening in Hungary is extensive. These works thoroughly document the movement of agricultural populations from the Bulgarian land in the 19th century, driven by geopolitical, historical and social reasons. The emigration of a population with a high level of agricultural knowledge and horticultural skills was driven by the rich water resources of the receiving areas located within the catchment areas of the large cities of the Carpathian Basin; the population of the nearby towns and cities provided a market for their produce. The Bulgarian migrants had a sophisticated gardening culture, based on intensive cultivation (flood irrigation, manuring, seedling cultivation and hotbed growing). They quickly started to dominate urban markets with their excellent goods and early vegetables. The Bulgarian groups worked in a typical patriarchal form of labour organisation, in cooperatives (druzhestvo) headed by the farmer (narednik). The most important aspect of their lives was work, which they carried out reliably and honestly. Their lifestyle, especially in the early days, in the last third of the 1800s, was characterised by seasonal mobility. They always returned to their homeland in the late autumn and reappeared on their rented land in Hungary the following spring. Later, they settled in the outskirts of Hungarian towns and cities but kept their close-knit communities for a very long time. They had a great impact not only on the improvement of the quality of Hungarian horticulture, but also on the structure of food consumption. Thanks to them, many vegetables (such as aubergines, rhubarb, leeks, apple-shaped tomatoes, etc.) have become indispensable in Hungarian cuisine.

Bulgarian gardeners appeared in Székesfehérvár in the last decades of the 19th century. The most famous of them was the Bozhkov family from Draganovo. This study focuses on the life of the head of the family, Bulgarian gardener Bozhkov Nikolov Jordan (1894–1978), and his garden, with personal recollections from his daughter, Mrs. Hajas Ferenc, née Dorita Jordanova (1942–2007).

5.

6.

5. kép: Bocskov Nikolov Jordan családja az 1940-es években
Állnak: első házasságából származó gyermekei Elena, Péter, Gizella (második házasságából született) ülnek: második felesége Tihinova Paneva Maria, Dorita (ugyancsak a második házasságából) és Bocskov Nikolov Jordan
6. kép: A Bocskov család és munkásaik a paprikaültetvényen 1943 körül

7.

8.

9.

7. kép: Cséplés Sárszentmihályon a háború után
8. kép: Bocskov Jordan a gépésszel
9. kép: Cséplés Sárszentmihályon a háború után

10.

11.

12.

10. kép: Cséplés 1942-ben Sárszentmihályon
11. kép: Három bolgár család Székesfehérváron. A háttérben a melegágyak, előtérben a fiterák.
12. kép: Bolgárkertészek a melegágyak előtt Székesfehérváron

13.

14.

13. kép: A karalábéföldön Székesfehérváron
14. kép: Bocskovék munkásaikkal a karfiolföldön

15.

16.

17.

15. kép: A paprika fiterában
16. kép: Paprikaföldön a munkások
17. kép: A melegágyak előtt a család

18.

19.

18. kép: Magfogás. Sárszentmihály, 1940 körül
19. kép: Gazda és intézők elszámolása,1930-as évek

20.

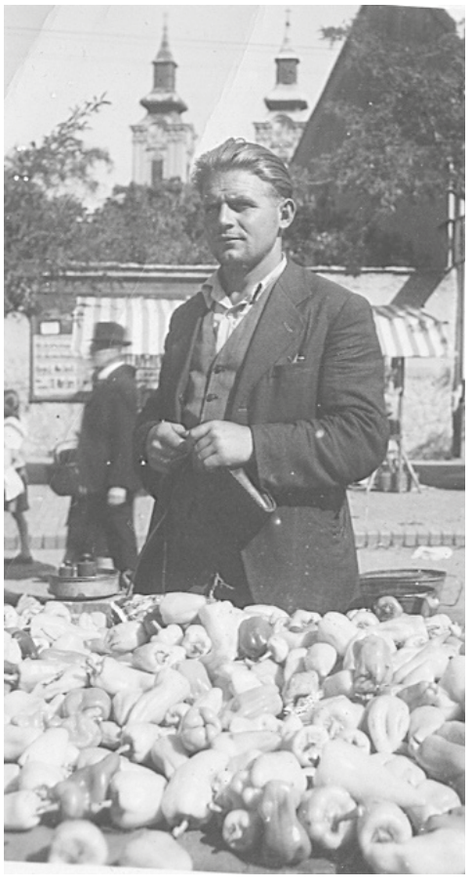

21.

22.

20. kép: Dorita a halastó partján egyik munkásukkal
21. kép: A halastó stégjén a gyerekek és a napszámosok
22. kép: Fürdőző munkások a stégen a halastó partján

23.

24.

25.

26.

23. kép: Bocskovék egyik alkalmazottja a piacon
24–25. kép: Nagy kosarakból áruló bolgárok a fehérvári piacon
26. kép: Bocskovék árui a piacon

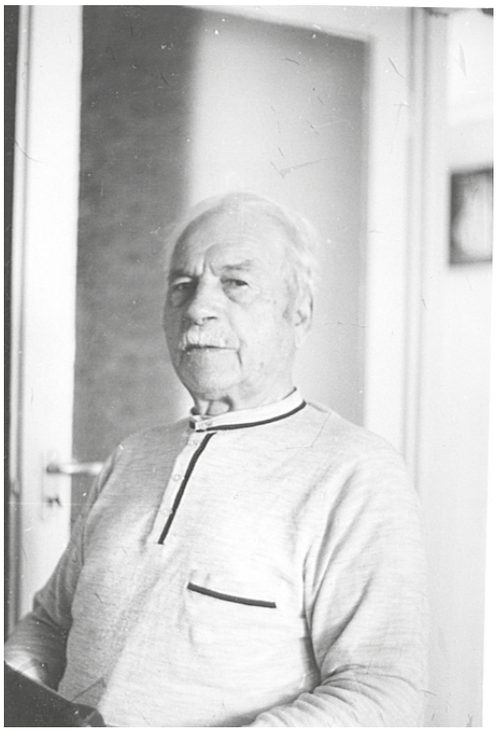

27.

28.

27. kép: A Váralja sor 4. számú házuk előtt
28. kép: A Váralja sori házuk belseje

29.

30.

31.

29. kép: Bocskov Nikolov Jordan, 1975
30. kép: Bocskov Nikolov Jordan feleségével a Rákóczi úti házuk udvarán
31. kép: A Bocskov család sírja a székesfehérvári Rác temetőben. Varró Ágnes felvétele, 2019

32.

33.

32. kép: Bocskovék bulgáriai látogatása 1963-ban
33. kép: Feleségével a Mancz János utcai panelben 1975-ben

Alba Regia 50. (2022) 193–206.

Gelencsér József

A kürt, a trombita és a dob hangja, jelzése

Székesfehérváron századok óta – kisebb-nagyobb megszakításokkal – jelentős számú katonaság állomásozik. A hadsereg jelenléte mindig is érződött a város életén, hangulatán. Ez utóbbit befolyásolta a katonasághoz kapcsolódó zeneszó.

Hangászok a csapattesteknél

1.

Az 1848–49-es szabadságharc idején (és azt megelőzően a 19. század első felében) a gyalogságnál a *dob,* a lovasságnál és a gyalogvadászoknál a *trombita* volt a parancsadás jól hallható akusztikai eszköze. A *dobos*okat és a *trombitás*okat *hangász*oknak nevezték. Ők a sorgyalogságnál frakkjuk vállán paszománnyal szegett, tojásdad alakú, posztó válltakarót, azaz *fecskefészk*et, a huszároknál *vörös tollforgó*t viseltek. Az *ezreddobos*ok mégsem a hangászokhoz, hanem a *zenészek* közé tartoztak, vagyis a *zenekarba.* Ez utóbbi az ezredtörzs székhelyén állomásozott. A 8–10 hivatásos személyből álló zenekart rendszerint a zeneértő katonák közül néhány fő egészítette ki.

A dobosok, akár a zenészek és a zászlótartók nem kaptak lőfegyvert, hanem 1838 M rövid gyalogsági kardot viseltek. A dobosok *hátbőrönd*öt *(borjút)* sem hordtak, hanem egy hasonló alakú táskát vetettek át bal vállukon. A jobb vállukról a széles, fehér *dobszíj* lógott, melynek kampójába akasztották a dobot. Mégpedig úgy, hogy az a dobos bal combjára támaszkodott. Maga a dob egy kb. 35 cm magas rézhenger volt, alul-felül pergamenszerűen kikészített és kifeszített borjúbőr állt rajta. A dob fa anyagú kereteit, a *dobkarikák*at az eredetileg császári sorgyalogságnál fekete-sárga színűre festették. A honvéd zászlóaljaknál viszont nemzeti színűre. Menetelésnél a dobos hangszerét kötél segítségével, vállra vetve hordta. A *dobverő*ket a *dobszíj* mellrészére varrott bőrhüvelybe dugta. A honvéd gyalogság sorai közé tóduló önkéntesek között temérdek kiskorú is akadt. Élelmesebbje bekönyörögte magát a dobosok közé. A honvéd zászlóaljak dobosai barna, vörös zsinóros *atillá*t, kék nadrágot és *sipká*t, valamint *bakancs*ot viseltek. A szabadcsapatoknál is volt dobos. Így a Vasvári Pál vezette Rákóczi-szabadcsapathoz századonként 2-2 dobos tartozott.

Az eredetileg cs. kir., később a magyar kormány rendelkezése alá tartozó lovasezredeknél 4 *osztálytrombitás* és 8 *századtrombitás* volt rendszeresítve. Vezetőjük az őrmesteri rangú *ezredtrombitás,* más néven *törzstrombitás* volt. Ő egyidejűleg az *ezredzenekar*t is vezette. A honvéd huszárezredeknél trombitás kellett, de zenekar nem működött. A 14. Lehel-ezredről tudni, hogy 6 trombitást és 1 trombitás karmestert szerződtetett.

Az 1843 M *lovassági tábori trombitá*t (Feldtrompete), eredetileg fekete-sárga *kürtzsinórral* a huszárokon kívül a vadászcsapatoknál is használták. Fennmaradt azonban a honvédvadászok egyik, nem szabályos trombitája. Rövidsége miatt ez igen éles, rikító hangot adott.

A magyar hadügyi minisztérium 1848 júliusának második felében hirdetményt jelentetett meg a szaporítandó hadsereg ruházatának és egyéb kellékeinek beszerzésére. Az igény 280 db felkészített *sárgarézdob*ra, 280 pár *dobverő*re, továbbá 29 darab *trombitá*ra terjedt ki.[1]

A szabadságharc katonáinak gyakran harsogott fülébe egy piros tollforgós huszár trombitás recsegően hamis trombitajele, vagy egy részeg honvéddobos rohamra indító dobolása.[2] A gyalogságnál a szuronyok feltűzése (*Szuronyt fel!)* után a dobosok a roham jelét verték. A támadók előbb sebes, aztán gyors lépésben haladtak. Az ellenségtől 60 lépésnyire újabb parancs hangzott el: *Szuronyt szegezz!* A csapatokkal együtt, a parancsnokok mellett

[1] Kossuth Hirlapja, 1848. július 20. 76.

[2] BARCZY–SOMOGYI 1987, 7, 17, 38, 40, 108, 114, 135, 215–217, 239; SÁGVÁRI–SOMOGYI 1999, 124.

vonuló dobosok ismét a *rohamjel*et ütötték. Lovassági rohamnál az osztályparancsnok mellett volt a *főtrombitás,* a századparancsnok mellett pedig a *trombitás*. Az osztályparancsnok a sebes vágtáig a trombitással együtt az arcvonal előtt lovagolt, a parancsot így azonnal a trombitajel követte. Az indulás elrendelése után a lovaglás lépésben, ügetésben, majd vágtában, végül, az utolsó 80–100 méteren sebes vágtában történt. Az ellenség megfutamodásánál a roham végét az *Állj!* vezényszó jelezte.[3]

2.

A szabadságharc leverése után a parancsokat továbbító hangászok hangszere a gyalogságnál továbbra is a dob volt. Ezt az 1850-es években kiegészítette a *kürt*. A lovasságnál, tüzérségnél és vonatcsapatnál változatlanul a trombita jelzése foglalta magában a parancsot. Mivel a vadászok már 1809 óta lovassági trombitát használtak, előtérbe kerültek ennek előnyei. Hangjuk messzebbre hallatszott a dobszónál. Amíg a dobost védtelenné tette nehézkes hangszere, addig a trombitát félkézzel lehetett használni, és szükség esetén akár elengedni, hiszen tartózsinóron függött. Ezért 1852-ben a gyalogszázadok két dobosuk mellé még két kürtöst kaptak. A kürt (Horn) a trombitánál rövidebb hangszer volt.

3.

Az 1869-ben létrejött magyar királyi honvédség a közös hadsereg 1854 M dobját használta. Mégpedig sárgaréz kassal (testtel) és abroncsokkal, a bőröket feszítő 6 pálca acélból készült. Súlyát 1894-ben 4,7 kg-ra csökkentették, mert ettől kezdve a kas alumíniumból készült. A honvédség felállításánál először 12 dobosra és 6 kürtösre volt szükség, eszerint toboroztak. Azután 1917-ig 2–2 dobos és kürtös tartozott egy hadilétszámú gyalogszázadhoz. A honvéd lovasszázad állománytáblája 1869–1914 között béke- és hadiállományában egyaránt 1 *századtrombitás*t tartalmazott. A huszároknál és a tűzérségnél a trombitások szintén vörös lószőrforgót viseltek. A világháború alatt az egész hadseregben megszüntették a dobokat. Addig minden zászlóaljnál, később csak az ezrednél egy tizedesi rangban álló *zászlóaljdobos* oktatta a csapattest valamennyi dobosát. A magyar királyi honvédség gyalogságának kürtösei, a lovasság trombitásai egyformán az 1868. M kürtöt használták. A kürtre egy 6 m hosszú meggyszínű kürtzsinórt tekertek, ami elegendő volt a hangszer hátra vagy vállra akasztásához.

A gyalogságnál 1896-ban lovasított *ezredkürtös*t rendszeresítettek, a kikülönített zászlóaljaknál 1899-ben, az ezredkötelékben lévőknél a következő évben lovasított *zászlóaljkürtös*öket. Az előbbiek őrmesteri, az utóbbiak szakaszvezetői rangban álltak. A század dobosa és kürtöse rendfokozatot nem viselt. A lovasság *századtrombitás*ai tizedesek voltak. A gyalogság hangászai kezdetben utászkardot kaptak, később a kürtösök szuronyos puskát.

A hangászok kiképzése összevontan történt. Rendszeres gyakorlásra viszont az ezredtörzs állomáshelyein került sor. A gyakorlást ott az ezredkürtös és a zászlóaljdobos vezette. A lovasságnál a trombitások tanítását és gyakorlását az ezredtrombitás tartotta.[4]

4.

A 19. század végén megjelent lexikon a következőket írta. *Kürtös* a gyalogjáró csapatoknál a kürtjelek fúvására kiképzett és alkalmazott katona. Seregünkben minden századnál van 2 kürtös. A harctéren lovakkal megjelenő csapatoknál (lovasság, tüzérség) a kürtösök helyett *trombitás*ok adják a jeleket, mert a trombita hangja élesebb és a lovak, szekerek, ágyúk okozta zajban jobban hallható, mint a kürt.[5] Vagyis a katonaságnál a figyelmeztetések vagy bizonyos tevékenységek szabályozására szolgáltak a kürttel, trombitával, (dobbal) adott jelek, parancsok.[6]

Az osztrák-magyar kiegyezés után, már 1871-ben felmerült a gyalogságnál a dobok kürttel való helyettesítése. A változtatással nem mindenki értett egyet. Az egyik tiszt, *Gruber* főhadnagy a nyilvánosság előtt így szólt hozzá a dob kérdéséhez. A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium 1870 december havi rendeletével utasította a honvéd zászlóaljakat, hogy a dobok eladása ügyében vegyék fel a kapcsolatot a polgári hatóságokkal. A dobot ugyanis kürttel fogják helyettesíteni. A dob ellenzőinek indoka egyrészt a takarékosság. Másrészt a dobot szétszórt harcban használhatatlannak, így feleslegesnek tartják. A főhadnagy a dob mellett érvelt, mert mind a menetben, mind a

[3] PÁSZTI 2009, 40–41, 46, 80, 87–88.
[4] BERKÓ szerk. 1928, 434–437, 576–579; BARCZY–SOMOGYI 1990, 223–224.
[5] PNL 1893–1904, XI. 138.
[6] RNL 1911–1935, 12, 387.

tömeges harcászatban jól alkalmazható. Aztán hosszú menetelésnél a kürtös képtelen fújni. Végül nagy hidegben, főként télen a kürt nem szólal meg.[7] A csere végül is hosszabb időszak alatt zajlott le.

Bizonyítja ezt a székesfehérvári 69. gyalogezred különös esete is. Az ezrednél 1916 augusztusában került felállításra a V. zászlóalj, mely 1918. április 10-én vonult be Bécsbe. Az udvari szolgálat ellátásában kellett felváltani a znaimi cs. és kir. 99. gyalogezredet. A *Burgparade*-ra, az őrségre és egyéb feladatokra egy hónapos kiképzést kaptak. Amikor a zászlóalj Bécsbe került, a csapatoknál már hosszabb ideje nem voltak dobosok rendszeresítve. A 99-esek mégis dobosokkal látták el az őrszolgálatot. A 69-esek viszont kürtösökkel vonultak fel. Amikor a kürtös első alkalommal a jelet fújta, a szűk udvaron a kürt hangja erősen visszhangzott, így nagy riadalmat okozott. Zita királyné azonnal utasította a személyzetet, hogy hallgattassák el a kürtszót, mert a gyerekek felriadnak. Megtörtént az átállás, néhány nap múlva a 69-es őrség is dobossal vonult fel.[8]

A cs. kir. hadsereg kürtjeleit egyébként először az 1751. évi *Regulament* szabályozta. A kürt és trombitajelek fénykora azonban a 19. századra esett.

Mindössze utalok rá, hogy az I. világháborúban, különösen annak második szakaszában a polgári hatóságok, szervezetek elismerésük jeleként *ezüst díszkürt*öt adományoztak a hozzájuk érzelmileg közel álló katonai alakulatoknak. Így Budapest háziezredének, a 32. közös gyalogezrednek. Losonc városa a losonci 27. tüzérezrednek.[9]

Kürt- és trombitaszó

1.

A katonazenekarok, a *katonabanda*k tevékenysége Székesfehérváron a polgári, a civil életbe is átnyúlott. Elég említeni azt, hogy ünnepi eseményeken vettek részt; vagy azt, hogy vasárnaponként a Zichy-ligetben szórakoztatták a korzózókat. Élükön időnként egy-egy különösen híres karmester is feltűnt. Itt azonban a kürtösökről kell szólni, akik általában a *katonabanda*któl, a zenekaroktól függetlenül tevékenykedtek, adtak le *kürtjel*eket.

Érdemes megemlíteni a legfontosabb kürtjeleket. Az *Ébresztő* és a *Takarodó* a nappal keretét adta. A *Sorakozó* fegyverrel kivonulásra, a *Riadó* teljes felszereléssel gyors kivonulásra, a *Roham* az ellenség megtámadására szólított fel. (Az állandó *rohamjel*et adó *dobpergés, kürtszó* alatt *Hurrá!* csatakiáltással kellett előre nyomulni, egészen az *Állj!* jelig.) A *Pihenj, Pihenő* némi megnyugvást nyújtott, a *Szüntető* valamely katonai tevékenység befejezését rendelte el. Magasrangú személyiségnek, tisztnek a laktanyába vagy a táborba érkezését a *Félhívó* vagy az egész *Hívó* jelezte. A gyalogláshoz szolgált a *Lépésmars* és az *Extramars*. Ismerték a különféle szolgálatot teljesítők összehívását elrendelő, egymástól eltérő kürtjeleket is.

2.

Ahogy említésre került, kürtjeleket a gyalogságnál alkalmazták. A huszároknál és a tüzéreknél viszont *trombitá*t használtak. A jó huszárló igencsak figyelt a trombitaszóra, s tudta, melyik jelre mit kell tennie. Néha jobban értette, gyorsabban reagált, mint a gazdája.

Baróth Ernő (1925–2006), a Fejér Megyei Bíróság tanácsvezető bírája ide kapcsolódó adomát említett. A parasztember a vásárban kiöregedett huszárlovat vett. Aztán az nem akarta a kocsit húzni, mert nem ahhoz volt szokva. Mikor azután új gazdája a fülébe kürtölte a *Roham* kürtjelét, úgy megindult, hogy alig lehetett tartani.

Többen említették, hogy a *kimustrált,* aztán eladott katonalovaknál mit tapasztaltak. Amikor a laktanya közelében hajtották azokat, másként viselkedtek. A kürt- vagy trombitaszóra pedig hegyezték a fülüket.

A gyerekek számára a katonák között a huszár imponált, lovával, kardjával és a trombitaszóval együtt. Jankovich Ferenc (1907–1971), a székesfehérvári születésű, zenei tehetséggel megáldott író, költő említette gyerekkoráról. „Volt egy kürtöm, igazi kagylós peremű kis *huszárkürt*. Minden *marsot*, kürtjelet ki tudtam fújni rajta."[10] (A legtöbb ember nem tett különbséget a kürt és a trombita között. Itt Jankovich sem.)

[7] GRUBER 1871, 1.
[8] CRETTIER szerk. 1937, 336.
[9] LENKEY 1937, 93.
[10] JANKOVICH 1943, 6.

Ébresztő, takarodó, hívójel

1.

Azt lehet mondani, hogy 1944-ig a megyeszékhely város életéhez szervesen hozzátartozott úgy a vasárnapi *katonazene,* mint a laktanyából gyakorlatozni *kivonuló,* majd visszatérő katonák ajkáról felhangzó *bakanóta,* vagy a kaszárnya kerítésén áthatoló *kürtszó,* különösen az ébresztő és a takarodó jele.

A katonák egy-egy kürtjelhez rigmust, mondatot kapcsoltak, képzeltek, mert így érthetővé, megjegyezhetővé vált az számukra. A zene alá tehát szöveg került, mely szervesen kapcsolódott a jel által kiadott parancshoz, elrendelt tevékenységhez. A szöveg a katonák közt szájhagyomány útján terjedt, öröklődött. A hangok ilyetén értelmezése nem lehetett idegen a jórészt paraszti származású katonák számára, hiszen a falvakban a harangok zúgásának, a madarak énekének is értelmet tulajdonítottak, úgy hallották, mintha mondanának valamit.

A kaszárnyák népét a reggeli kürtszó keltette. A székesfehérvári honvédek szerint a kürtös ébresztőként a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első felében ezt fújta:

Kejj föl katona,
Megfőtt már a zupa.

De nem csak a fehérvári, hanem általában a magyar katonák ezt a jelentést érezték a jel mögött. Ezt bizonyítja Tömörkény István (1866–1917) *Szabad nap* című 1905-ös novellája. Az író ezúttal is saját, a szegedi cs. és kir. 46. gyalogezredben szerzett élményét írta meg. A Balkánon, a Lim-folyó vize mellett táboroztak, reggelente felharsant a kürt vagy ahogy a katonanyelv mondta, a *duda:* „Szól tehát a duda, és kurtán vakkangat reá valamely oldalőrségről a dob is: *Föl-föl-ka-to-na-mög-főtt-a-zu-pa.*”[11]

Pesten az 1. honvéd (akkor még csak) zászlóalj Üllői úti barakkjánál Gelber Ede dobos 1869 októberétől verte az *ébresztőt.* A tompa melódiára szerzett szöveg szerint már akkoriban is a hétköznapias, rántásízű kosztolás járta: *Kelj fel katona, megfőtt a zupa.* Nagyünnepi alkalommal előfordult, hogy a honvédek *haboskávé*t kaptak.[12]

A zupa egyszerű rántott levest jelent, amiben néhány köménymag úszkált. Reggelire ezt ették úgy a Monarchia idején, mint a két világháború közt a katonák. A kifejezés a német leves értelmű Suppe-ből származik. Elterjedését megértjük, ha az egykori német vezényleti nyelvre gondolunk.

A nap közepén *menázsira fújt a kürtös.* Az ebédre sorakozó gyors ütemű kürtjel értelmét is megadták a hadseregbeliek, meglehetősen obszcén tartalommal.

Megfőzött már a szakács,
Beleverte a f…t.

2.

Jókai Mór (1825–1904) író saját benyomásai alapján *A hajdani hangos Budapest* címmel írhatott a 19. század közepi Pest életéről, benne a gyalogság dobpergéséről és a huszárság harsogó trombitálásáról. „Kilenc órakor megzendül a *capfenstreich.* Tizenkét ezreddobos egy sorban végig masírozik a Károly-kaszárnya előtti széles országúton, s veri a takarodót, melynek dobpergését az utcai fiatalság kiséri az ismert nótával: *Haza, haza jó katona! otthon vár a jó vacsora!* – vagy a másik variációt, ami sokkal elhihetőbb: *kenyeret, kenyeret, kettőt, kettőt. Csontot, csontot másfél fontot.* A Neugebäude négy szegletén ellenben trombitaszóval ismétlik a hívogató szót a lovasoknak: mire sietők katonák léptei verdesik a járdát.”[13] Az első mondathoz meg kell említeni, hogy a cs. kir., majd a cs. és kir. hadsereg közös ezredeiben a *hornista*, vagyis a kürtös a *cappenstreich*ot, azaz a takarodót fújta.

A régi, motorzúgástól, nagy zajtól mentes világban az esti takarodót jelző szép kürtszó különösen messzire hallatszott, s egyébként is kihatott Székesfehérvár életére. Jankovich Ferenc a *Téli szivárvány* című önéletrajzi ihletésű regényében szólt erről. Családjával akkor, az I. világháború idején a vásártérnek és katonai gyakorlótérnek egyaránt használt Széna téren lakott. Az ott látottakról írta: „Itt-ott katona évődött a ház előtt, belefeledkezve a polgári környezetbe, és csak akkor vette futóra a dolgot, ha a honvédlaktanya felől felharsant mélabúsan a kilenc órai takarodó, érzelgősen rezegtetve a könyörtelen parancsot: „*Haza, haza rongyos baka…*”[14]

---

[11] TÖMÖRKÉNY 1989, 170.
[12] MÓRICZ 1928, 80.
[13] JÓKAI 1960, 65.
[14] JANKOVICH 1943, 6, 8, 29.

Az I. világháború kezdetén a székesfehérvári 69. gyalogezred III. zászlóaljának kiképzése, gyakorlatozása a frontra indulás előtt a boszniai Miliciben folyt. A világháború viharában, az ellenségtől, a szerbektől alig 16–18 km-re is minden nap esti takarodónál felharsant a trombita, (helyesen a kürt) szava: *Haza, haza rongyos baka!* A zászlóalj 1914. szeptember 7-én indult a szerb frontra.[15] A Drina menti harcokban a Monarchia katonái közül, a tisztek mellett, aránytalanul sok kürtös esett el. A szerbek ugyanis tudatosan vadásztak a tisztekre és a parancsaikat közvetítő kürtösökre.

3.

Este elfujták a takarodót. A kimaradásról a két világháború között is este kilenc órára kellett beérni, pontosabban az alatt az idő alatt, míg a kürt szólt. Ezért egyik-másik katona Székesfehérváron, mikor kiment a városba, szólt az ismerős kürtösnek, hogy addig fújja, míg be nem ér. Az ugyanis a kürtöstől függött, hogy milyen hosszúra nyújtotta a dallamot:

Baka, haza baka,
Elmúlt kilenc óra…

Amikor ez fölharsant, vagyis *megszólalt a takarodó,* akkor megmozdult a Budai út, a laktanyák környéke. A bakák az egyik, a tüzérek a másik irányba futottak. Csattogott az út kövezete a *csigaszeges* talpú bakancsoktól. Mivel apró különbséggel több variáns élt egymás mellett, ugyanezen kürtjel értelmét Kapás Sándorné (1931) székesfehérvári lakos, aki a laktanya közelében lakott, így magyarázta:

Baka, baka, baka
Gyere haza,
Vár rád a vacsora!

A magyarázat a városban széles körben ismert volt, a példa szerint a nők soraiban is.

4.

Csanádi Imre (1920–1991) költő az 1940-es évek elején a 4. tábori tüzérezrednél szolgált. *Almafa* című versében a Budai úti tüzérlaktanya udvarának gyümölcsfája szólalt meg.

„*Arany alkonyokon elül a madár,*
hallgat a fészeklakó –
fölbugyborog a trombitán,
traráz a takarodó.

Trappol ijedten, be a kapun,
lohol a köztüzér –
mögöttem fogda feketedik,
ásít és enni kér.”[16]

A kürtjelek nem csak a katona értelmére, hanem érzelmére is hatottak. A jó kürtös különösen a takarodó dallamával tudta megérinteni a katonák lelkét. Gábor Miklós (1919–1998) színész, aki szintén a székesfehérvári 4. tüzérezredben szolgált, 25 évesen a naplójában így írt erről: A korábban történteket „már mint emlékeket éltem át Fehérváron, a laktanya felé mentemben, a gesztenyefák hosszú útján, amikor a vonatok sípolása kisért… és a zord laktanya gesztenyefái, ó édesbús takarodó kürtszava!”[17]

Jávor Ottó (1925–1995) író szüleivel együtt a Budai úti laktanyák közelében lakott. Öt éves koráig a Gyümölcs, azután pedig a Hadiárva utcában. Fiatal koráról 1975-ben így írt a *Legkedvesebb utam* című visszaemlékezésében: „A takarodót minden este hallottam, mintha ott fújnák fölöttem a sötét égen a lekiabáló vadlibák közt.” A legkedve-

[15] VASADI BALOGH 1922, 41.
[16] CSANÁDI 1989, 109; VASADI 110.
[17] GÁBOR 1976, 44.

sebb volt „számomra a huszárok ezüsthangú kürtje, mellyel oly szépen fújták a takarodót."[18] Jávor emlékei is jelzik, hogy a közelebb, távolabb élő városlakóknak a kürt- vagy a trombita hangja, messzefutó dallama életük részévé vált, napjaik néhány percét boldoggá tette.

Itt említem meg, hogy Erkel Ferenc zeneszerző *Névtelen hősök* című operájában a katonák, azaz a férfikórus által előadott *Takarodó* szövegében is hasonló gondolat szerepel.

Kilenc óra, kilenc óra
Eredj honvéd nyugovóra!
Merre indulsz virradóra?

Az ének szövegét vélhetően Tóth Ede és Szabó Miklós írta.

Székesfehérvár környékén a kürtszóval összefüggésben élt egy adoma. *Az a mondás járta régen, hogy az a biztos, amit az ember fog. Aztán a menyecske mikor már fogta a kimaradáson lévő katona farkát, akkor megszólalt a kürtjel: Haza baka, haza…! A katona* erre *kirántotta magát a menyecske kezéből, aztán rohant a laktanyába. Mit mondhatott erre a szegény menyecske? Már az se biztos, amit fog az ember leánya!*

Takarodó után a laktanya *ügyeletes tisztje* a *laktanyafogságos* katonákat is magához rendelhette. Ilyenkor ezt fúvatta a kürtössel: „*Napos, napos, laktanyafogságos…"* A jelre a századnál szolgálatban lévő *naposnak* együtt kellett rohannia a teljes menetfelszerelésbe öltözött laktanyafogságos, azaz büntetését töltő katonával. Az utóbbi aztán a tisztnek jelentette, hogy miért van büntetésben. Ha *gatyamarcizott* a tiszt, elrendelt 10–20 *feküdjöt* is, ha nem, akkor visszaküldte őket. De előfordult, hogy alig értek vissza, máris újra magához rendelte őket és ismét futni kellett.

A cs. kir., majd cs. és kir. hadsereg lovasságának – a gyalogságétól eltérő – *Takarodó*ja az egyik legszebb és leghangulatosabb *trombitajel* volt, melyet változatlan formában használtak legalább a 19. század elejétől 1918-ig. A magyar honvédségnél pedig 1945-ig.[19]

A legénység számára fújt takarodótól élesen meg kell különböztetni a *nagy katonai takarodó*t. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén különösen, de azon kívül a szomszédos országokban is gyakorolták. A nagy katonai takarodó főleg a 19. századhoz kapcsolódott. Magas méltóságú személyek, magas rangú katonák tiszteletére rendszerint több zenekar által adott esti koncertet jelentett. A szokás keretében a zenekar vagy a zenekarok az ünnepelt személy szállása elé vonultak, de ott nem a takarodó zenéjét játszották, hanem különböző indulókat, komolyzenei műveket. Az Osztrák–Magyar Monarchiában augusztus 18-án, Ferenc József születése napján is rendszeres volt megtartása. Erre a császárvárosban, más nagy településeken az uralkodó vagy a Habsburg-ház tagjai jelenlétében, netán azok nélkül került sor.

Továbbá magas rangú parancsnokok, kiemelkedő egyházi személyiségek, országos vagy megyei, városi vezetők részére szólalt meg szürkület után a nagy takarodó. Az időpontja, helyszíne ismert volt, ezért a civil lakosság is nagy számban sietett a pompás eseményre. Egyrészt látványosságban, másrészt zenei élményben részesültek. Székesfehérváron 1891. augusztus 20-a körül több helyen, egyházi, világi és katonai személyiségek részére kívántak adni nagy katonai takarodót: a megyés püspöknek, a főispánnak, a katonai térparancsnoknak és a városi polgármesternek. A viharos időjárás miatt terv csak részben valósult meg.[20] A nagy katonai takarodó adásának szokása ebben az esetben kapcsolódott a Szent István napi ünnepségekhez. Egyébként pedig közel állt az esti szerenádhoz és a fáklyászenéhez.

5.

A trombita vagy a kürt parancsot továbbító hangjához egyrészt a katonák fűztek értelmet adó, esetenként szellemes, máskor obszcén magyarázatot. Másodsorban azonban, a kiképzés során az ezt végző altisztek, tisztek is ilyen módszerrel próbálták meg gyorsabban elsajátíttatni az egyes jelzések értelmét. A budapesti 1. honvéd zászlóaljánál, majd ezrednél 1869-től kezdődően „a *kürtjelek*et a kürtös fúvása után *énekszóval* tanulták be. Ilyetén, *énekelve* is elmondott kis jelszavak voltak, a pihenőnél: '*Pihentünk már', – az* Előrénél: *'előre legények, verjétek az ellenséget!'* – *Lövés* beszüntetésénél: *'ne lőjj, ha nincs kire.'* Sorakozás, vagy négyszög alakításánál: '*Össze, össze egy csomóba, jön a lovasság.'* – Étkezésre jelnél: '*A menázsihoz, a menázsihoz.'* – Lefúvásnál: '*itt voltunk, itt voltunk, de megyünk is már!*' stb., stb."[21]

[18] JÁVOR 1991, 172, 173.
[19] BARCZY – KARCH 1985, 121.
[20] Székesfehérvár és Vidéke, 1891. augusztus 18. 3.; Székesfehérvár és Vidéke, 1891. augusztus 22. 3.
[21] MÓRICZ 1928, 32.

Az 1869-ben megszervezett magyar királyi honvédség kürtjelei megegyeztek a cs. és kir. hadsereg kürtjeleivel. Sőt, az I. világháború után is tovább éltek ezek a magyar hadseregben, egészen 1945-ig.

A boszniai háború idején, 1878-ban éjszakára az osztrák-magyar táborokból esetenként 6–10 katonából álló *előőrsöket* rendeltek ki. Ezeket az ellenség irányában, a tábortól távol, meghatározott pontokon állították fel, így *előőrsvonalat* képeztek. Reggel a *főőrségről* kürtszóval rendelték vissza az előőrsöket: *Bevonulni! Bevonulni!*[22]

A Monarchiában a gyalogezredeknek megvolt a saját *hívó* kürtjele. A bakák ezt is megszövegezték. A kecskeméti cs. és kir. 37. (Mollináry) gyalogezredét ekképpen: *Mollináry! Mollinary! Elszaladt a nyúl.* Báró Mollináry Antal egykor az ezred tulajdonosa volt. Az ezred hívójelét később átvette a Magyar Királyi 7. Zrínyi Miklós gyalogezred (1932–1945) is. A máramaros-ugocsai cs. és kir. 85. gyalogezred hívójelének a dallam mellett eleve volt szövege: *Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára.*[23] A zenét valószínűleg Erkel Elek (1842–1893) szerezte. A műdal a boszniai háború idején igen népszerű lett, később már népdalként énekelték. A debreceni 3. gyalogezred hívójelét ilyen szöveggel énekelték: *Hajduk, jászok, nagykunságiak, rajta hát!*[24]

Franz von Suppé (1819–1895) több szerzeménye is katonai egységek hívójelévé vált. *Fatinitza* című operettje (1876) indulójának első ütemeit választotta hívójeléül a cs. és kir. 50. és a 76. gyalogezred. *Boccaccio* című operettjenének (1879) kezdő hangjai pedig a 83. gyalogezred hívójelét alkották.[25] A cs. és kir. 19. gyalogezred magyar legénységű volt. Hívójelét Richard Wagner (1813–1883) *A Rajna kincse* című zenedrámája egyik motívumából alakították ki.[26] A hívójelek egy része tehát valamelyik neves zeneszerző műve is lehetett.

6.

Tömörkény az 1890-es királygyakorlattal összefüggésben írt a szegedi cs. és kir. 46. gyalogezred *hívójá*ról, melyet a kürtös szokott belefújni a világba. Az ezred katonái a bevonulást követően egy idő után már tudták és fütyülték, „hogy *tárititi, táratatta, tiri-tri-dum*… Trombitaszóból magyarra fordítva annyit jelent, hogy: *a szögedi hírös lányok, helyre tyu-tyu-tyu. A spirituszgyárba járnak, helyre tyu. Harminc krajcár a napszámjuk, helyre tyu-tyu-tyu. Mégis slingös a szoknyájuk, helyre tyu-tyu-tyu*… Nem kiváló műdal, hanem hiszen van ennél különb *ezredhívó* is. Némelyik olyan, hogy nem bírná kiállni a nyomdafestéket."

Tömörkénynek a *Szabotázs* című novellájában a *kantinossal* összefüggésben többször is felbukkantak a kürtjelek. A királygyakorlat során Csucsánál (Arad m.) az országút egyik oldalán táborozott a szegedi 46-os ezred. A másikon pedig a testvérezred, az aradi cs. és kir. 33. gyalogezred. A kantinos az országút szélén ütötte fel a sátrát. Jó dolga volt neki, jól ment az üzlet, hiszen két ezred éheseit kellett neki kielégíteni. „Tolongtak a sátor alá a harci dicsőség kedveltjei, mintha ott ingyen mérnének. Még napvilágnál jól ment a dolog. Két *finánc* fegyveresen kióvakodott a faluból, és firtatni kezdte a kantinost, hogy van-e neki italmérési engedélye. Az *agg csatárok* és *hős csontok* ezen fölingerültek. Egy *cigánytrombitás* a finánccoknak a fülébe fújta a visszavonulás nótáját, amely magyarul így szól, hogy: *hát-ra, csak csen-de-sen hát-ra*… Miután a finánccok nem értették meg, a *császár gyöngyei* elég érthetően hozták a tudomásukra, hogy már régen nem ettek zöldhuszárhúst és ha a *zöldhuszár*ok el nem távoznának, akkor ennek a húsnak az evése fog bekövetkezni. Hallván és látván ezen állapotokat, a királyi pénzügy őrei visszavonultak. Mint látnivaló hat óra tizenöt perckor a hadsereg tagjai a szabadkereskedelem hívei voltak, és a külső támadás ellen megvédték a kantinost…"

A kantinos minderre módfelett büszke volt, annyira, hogy az öt pénz ára szalonnák adagjait egyre kisebbre szabta. A haderő tagjai ezen előbb megütköztek, majd méltatlankodtak, aztán egyre dühösebbek lettek. Mind a szegedieknél, mind az aradiaknál elkezdték fütyülni az ezredhívót. Ám egyszer csak azt fütyülik: *turutu, turutu ritatitati!* „Ezt trombitanyelvből magyarra kétféleképpen lehet fordítani. Az egyik fordítás szerint így hangzik: *Ká-poszta, ká-poszta, hús is van benne."* Ám van más fordítása is. „Ez így szól, hogy: *elő-re, ma-gya-rok, ostro-mot fúj-nak. Fegy-verre, ma-gya-rok, véd-jük a hazát."* A kürt izgató szavára „az országútnak mind a két részéről fölhangzott egyszerre az ordítás: – *Hurrá! Hurrá!* A következő pillanatban csak egy porfelhő látszott ott, ahol eddig a kantinos terjedelmes sátora állott. Két ezred legénysége rohanta meg, elpusztította, tönkretette, megsemmisítette, tisztán csak azért, mert öt pénzért kevesebbet szalonnát adott, mint amennyi dukál." Másnap hajnalban a két ezred továbbment. Vizsgálatra nem került sor. A kantinos pedig másnaptól rendesen porciózta ki a szalonnákat.[27]

---

22 KENEDI 1904, 34.
23 MÁTYÁS 1940, 245.
24 MÓRICZ 1915, 1–2.
25 RAKOS 2002, 23.
26 PÁVAI 2018, 167.
27 TÖMÖRKÉNY 1989, 288–289, 292–293.

Székely Antal, a 38. közös gyalogezred századosa írta meg, hogy még az I. világháború idején is az ezredek hívójelének tréfás „lefordítását" miként használták fel egymás bosszantására a katonák. 1915 augusztusának végén az oroszok Luga-menti állásaikból eltűntek. Néhány napig üldözték őket, aztán szeptember 2-án az ezred Piane faluba érkezett. A másnapi véres csata után a hadosztály parancsnokság az itteni kastélyban helyezkedett el. Az ezred pedig a faluban rendezkedett be. A mérhetetlen mennyiségű szemét és piszok eltakarítása nyomán a házakban valóságos *Kasernordnung* lett. 1916 áprilisában a szobákban priccsek, fölöttük kenyeres polcok adták a berendezést. Az egyik Zugszimmerben nagybetűs felirat volt olvasható: *Ide a bagót a 68-nak!* Vagyis így gúnyolták a szolnoki 68. gyalogezredet és annak hívójelét. Nem maradt adós a szolnoki baka sem. Ha meglátott egy 38-ast, foghegyről dúdolta: *Mollináry, Mollináry, elszaladt a nyúl!* A testvérezredek kölcsönös incselkedése már hagyomány volt. Itt a másik ezred kürtjelének „értelmét" fordították e célra. Ha aztán egy *jáger,* vagyis vadászkatona akadt horogra, egyesült erővel csúfolta őt a 38-as és a 68-as baka.[28]

A kürttel megszólaltatott hívójel a széles értelemben vett szimbólumok közé tartozott. Az ezred katonáinak kollektív tudatát erősítette. Az ezred száma, neve, fegyverneme mellett dallamával és szövegével bizonyos mértékig befolyásolta a katona identitását is.

Hector Berlioz (1803–1869) francia romantikus zeneszerző *Rákóczi indulój*át 1846-ban mutatta be Pesten. A mű a régóta, széles körben játszott *Rákóczi-nóta*ban gyökerezett. Napjainkban is él a Rákóczi marshoz fűzött, méltatlanul profán szövegmagyarázat:

Vak Pali, vak Pali mindent lát,
Szemüvegen át, kurva valagát.

Az indulót régen is csak *Vak Palinak* nevezték. Az ünnepi eseményekre utalva a székesfehérvári katonazenekar tagjaitól hallhattam: *Egész nap fujtuk a Vak Palit.*

Id. Johann Strauss (1804–1849) a halála előtti évben, 1848-ban komponálta a *Radetzky Marsch* című művét a kiváló tábornok tiszteletére. Alapjául egy népdal, az *Alter Tanz aus Wien* szolgált, amit a július 25-i custozzai csata után a császárvárosba bevonuló győztes katonák énekeltek. Az induló bemutatójára augusztus 31-én került sor a bécsi Wasserglacis-parkban. Szövege eredetileg nem volt, később mégis százas nagyságrenddel mérhető rejtett vagy nyílt gúnyos szöveg tapadt hozzá. Közülük a két legismertebb:[29]

Wenn der Mops mit der Wurst über Rinnstein springt
Und der Storch in der Luft den Frosch verschligkt…
(Amikor a mopsz a kolbásszal átugrik a csatornán,
És a gólya felfalja a levegőben a békát…)

Wenn der Mut in der Brust seine Spannkraft über…
(Amikor a bátorság a mellkasban gyakorolja rugalmasságát…)

Mindezek nem változtattak azon, hogy az említett két mars máig a legnépszerűbb zenei alkotások közé tartozik a világon.

Bakanóták

A gyalogos katona, a *baka* értékét az jelezte, hogy miként lő és mennyit tud menetelni. A felszerelésben, az időjárás viszontagságai közepette folytatott menetben a bakáknak megváltást jelentett a pihenő. Különösen így volt ez a háború idején. Szabó István írt a *Kárpáti hó* című munkájában a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred katonáiról. 1915 januárjában a rokitóci országúton haladtak a front felé: „Rögtön beérünk, ott a domb mögött van a mi szállásunk, még trombita szól utoljára: *Picike raszt! Picike raszt!* A bakák ledőlnek a havas árok-partra." A felhangzó kürtjel tehát a picike, a rövid pihenőt jelentette (Rast németül pihenő), újabb bizonyságát adva az egykori katonák keverék, német-magyar nyelvének.

[28] SZÉKELY 1916, 217.

[29] https://styriarte.com>uploads>08_radetzkymarsch (Letöltés 2021. május 20.)

A kürt és a trombita bekerült a *bakanóták* szövegébe is. Az I. világháború frontjára induló 17-es honvédek még öntudatosan, büszkén ezt énekelték:

Hadseregben honvédség a legelső,
Azt vezényli Őfelsége legelöl;
Már messziről kiáltja a bandának,
Legszebb nótát a 17-es bakának!
Egész ezred kivonult az udvarra,
Ezredkürtös imajelet most fújja;
Ezredes úr most vezényel imához,
Isten veletek fehérvári leányok!

Rövidesen azonban szomorúbb nótákat daloltak a 17-esek és a 69-esek:

Szerbiában megfújták a trombitát,
De sok anya hazavárja a fiát.
Csak engemet nem vár haza az édesanyám,
Szerbiában lesz az örökös hazám!

Személyek, egyéniségek

1.

A kürtösök, dobosok zenei-, de legalább jó ütemérzékkel rendelkező, nagyrészt életvidám, felvágott nyelvű, sőt pajkos természetű katonák voltak. Egy kis virtusért, szemtelenségért nem mentek a szomszédba. Többet megengedtek maguknak, mint katonatársaik. Élelmességük sokszor alig ismert határokat. Általában szerették a bort vagy a pálinkát, nem is tagadták azt meg maguktól. Így sokszor nagy bátorságot mutattak. Akik rendfokozatot nyertek, azok önbizalma tovább növekedett. A dobos, kürtös, trombitás nélkülözhetetlen volt egységénél. Így, igen ritkán engedték őket szabadságra. Próbáltak is maguk helyett másik katonát betanítani. Az ütem megismertetésével kezdték. A következőkben egy-egy hangászról esik szó, cselekményük, jellegzetes vonásuk felemlítésével.

A szabadságharc idején, 1848 nyarán a 10. honvéd zászlóaljat Debrecenből a Bánátba vezényelték. A 6. század *dobos*a egy felső-magyarországi, tótos kiejtésű férfi volt. Mindig lerészegedett. A perlászi sáncok bevételénél lábát kartács sebesítette meg, mégpedig súlyosan. Perlász felől Écskára tartva egy dorongra támaszkodva csak egyet-egyet tudott lépni. Akkor is részeg volt. Minden lépésnél a sánc felé fordult és „fél magyar, fél tót kiejtéssel szidta, átkozta s fenyegette öklével a rácokat". Végül lovaskocsin szállították be Écskára.[30]

A honvédsereg egyik *suhanc dobos*a rögvest Világos után bekerült a szabadságharc anekdotáit tartalmazó kötetbe. Az alvidéki táborban egy őrmester észlelte, hogy milyen rekedten szól az egyik *kölyök dobos* eszköze. Rá is szólt, hogy mit csinált vele. A dobos szabadkozott, hogy maga sem tudja, mi ennek a baja. Az őrmester nem tágított, a dobos kénytelen volt hangszerét az altisztnek megmutatni. Kisült, hogy a dobba egy iszonyú nagy kanpulyka lett beszorítva, melyet a dobos valahol a közeli faluban katonásan *szerzett* magának.[31] Ugyanis: *A katona soha nem lop, hanem szerez*. Ezt vallották a későbbi korok katonái is.

Az 1849. március 5-én lezajlott szolnoki ütközet diadalmas végeredményére egy *dobos* magatartása is számottevő befolyással volt. Damjanich János vezérőrnagy csapatai Cibakházánál átkeltek a Tiszán, majd észak felé, Szolnok irányában haladtak a császáriak Karger-dandára ellen. Damjanich csapatainak bal szárnyát a lovasság adta, hogy előrenyomulva elvágja a császáriak visszavonulási útját Abony felé. Maga Damjanich a jobbszárnnyal és a centrummal haladt előre. Az ellenség fő támaszpontja a vasúti indóház volt, mely előtt állították föl hatfontos lovas ütegüket. Ez nyitott tüzet az előrenyomuló 3. honvéd zászlóaljra. A zászlóaljparancsnok ennek hatására *Félre húzódj*-ot vezényelt. Ám a zászlóalj dobosában, aki a reggeli pálinkaosztásnál kétszer állt sorba, feltámadt a bátorság és visszakiáltott parancsnokának: *Én nem retirálom, én verem sturmot!* Vagyis a visszavonulás helyett a rohamot verte. Erre a zászlóalj *szuronyszegezve*, szemből megrohanta az üteget és elfoglalta az ágyúkat. A honvédek benyomultak

[30] OSVÁTH 2010, 517–518.
[31] KARÁDFI 1850, 17.

a városba, ahol sikerült megakadályozni az ellenséget a Tisza-híd felgyújtásában. A *vörössipkás* 9. honvédzászlóalj, megirigyelve a *fehértollas* 3. zászlóalj dicsőségét, egy ellenséges lovasosztályt támadott, majd futamított meg. Végül Leopold Karger vezérőrnagy a császáriak visszavonulását rendelte el.[32]

A budapesti 1-es honvédeknél 1869-ben az egyik első dobos Löw nevezetű személy volt. Korábban esztergályos foglalkozást űzött, jól dobolt. A honvéddobos *hangász*ok eleinte a Mária Terézia kaszárnyába jártak tanulni. Iskolájuk a pincében volt, ahol egy cs. kir. tizedes rangú dobos (Bataillons-tambour-major) volt a tanítómesterük. Természetesen mindig németül, ilyenképpen üdvözölte őket: Da, kommen meine Honvéden! A kürtösök, azaz *hornyistá*k is ide jártak. Szép időben viszont az Orczy kerten túl, a régi temetőben gyakorolták magukat. Őket Morvai tizedes tanította később, aki a császáriaktól lépett át a honvédséghez. A pesti honvéd fiúk első főhadnagya, Szlair Gyula korábban császári vadásztiszt volt. A leginkább németül beszélő pesti honvédek Haydn *Takarodó*jának gyönyörű dallamára alkalmi német szöveget énekeltek.[33]

József Károly (1833–1905) főherceg, 1869-ben a Magyar Királyi Honvédség megszervezője, majd haláláig főparancsnoka volt, aki egyébként a család alcsúti (Fejér vm.) birtokán lakott. A közelben, Vál vidékén 1874-ben megtartott hadgyakorlat után a honvédtisztek megvendégelésekor pohárral a kezében, felköszöntőjében így beszélt a trombitásokról: „Mikor engem 1846-ban Jászberényben felavattak közhuszárnak, akkor tanultam meg, mily nagy úr a *trombitás*…Mindnyájan talpon kellett lenni, midőn megszólalt a riadó… De azért ma is nagy úr a trombitás. A főparancsnok sem tehet semmit, ha nincs neki jó trombitása. Nekem is van ilyen jó trombitásom, aki reménylem nem hagy el soha. Az én trombitásom – Karlinszky – sokáig éljen." A főherceg a felköszöntő végeztével maga kortyintott egyet, majd a poharát oda nyújtotta Karlinszky trombitásnak, aki a jelenlévők üdvrivalgásai között becsülettel kiürítette a főherceg poharát.[34]

Abonyi Árpád (1865–1918) jogász, író, újságíró volt, akinek nagy sikert arattak az okuppáció után írt bosnyák elbeszélései. Ezek a katonaéletről szóló adatokat és néprajzi leírásokat is tartalmaztak. Hallomás alapján írhatott az 1878-as bosnyák háború hangászairól. A *dobos*ok cégéres betyárok voltak, sokat bolondoztak, ömlött belőlük a tréfa. Hozzájárultak ők is azokhoz a durva, de jókedvű megnyilatkozásokhoz, melyek elviselhetőbbé tették a bakák számára a nehéz szolgálatot.[35]

Krúdy Gyula ismeretségi köréhez tartozott Nyíregyházán Klár István író, újságíró. Egyik monológjában, vagy inkább novellájában Klár említette helybeli ismerősét, aki, mint *trombitás* (vélhetően kürtös), címzetes tizedesként szolgált a honvédeknél. Mikor felkereste, egyenesen a kaszárnya kantinjába ment. „A káplárnak ugyanis két főtulajdonsága volt. Mégpedig vagy trombitált és akkor nem ivott; vagy ivott és akkor nem trombitált." Mivel a szerző kürtszót nem hallott, elég oka volt ismerősét a kantinban keresni.[36] A kedélyes hangú újságíró a valóságból ellesett jellemzésnél szórakoztatóan élt a túlzás irodalmi eszközével. Egyébként Székesfehérváron többen úgy gondolták, hogy a sok kürtölés miatti fokozott folyadékigény vezetett ezeknél a katonáknál az italszeretethez.

2.

Az 1940-es évek legelején Székesfehérváron, a Budai úton, az egykori *lovassági laktanyá*ban elhelyezett tüzéreknél volt *osztálykürtös* a *sváb* Vászti tizedes. A Velencei-tó közeléből, a németajkúak által lakott Nadapról származott. Mikor gyakorlaton voltak, a parancsot tartalmazó kürtjelet az *ezredkürtös* kezdte. Folytatta a tüzérosztályé, és így ment minden tovább, sorban. A kürtösök egymás után fújták. Vászti mindig elől tartózkodott, az osztályparancsnok mellett. A gyakorlaton *pihenőt* is az ezredkürtös fújt először, hogy a katonák némi erőt gyűjtsenek. A gyakorlatot szintén ő *fújta le*.

A laktanyában az őrszobánál állt egy padka. Vászti arra szokott ülni, rákönyökölt a térdére, és fújta. A visszaemlékezők szerint fantasztikusan. Mikor barátai, ismerősei mentek *kimaradás*ra, szóltak neki: *Addig le ne fujd, amíg én be nem gyüvök!* Megnyugtatta őket: *Mehettek, mehettek, mehettek! Vászti fujja a takarodót!* Volt eset, amikor olyan hosszan fújta, hogy a megközelítőleg 2,5 km-re eső Magyar Király Szállótól futva be lehetett érni a *tüzérlaktanyá*ba. Amíg fújta, addig az őrségnek *vigyázzban* kellett állni. Szidták is a kürtöst, hogy ilyen hosszan fújja. Vászti svábos kiejtéssel mindig ugyanazt válaszolta: *Le fátytok szárvá! Áddig fujom, ámeddig én ákárok*. A kürtös a háború alatt leszerelt, átment a csendőrséghez, próbacsendőr lett. A háború utolsó időszakában Németországba távozott. Pár év múlva a családját is oda telepítették ki.

---

32 HERMANN 2001, 259–261.
33 MÓRICZ 1928, 32.
34 MÓRICZ 1928, 65.
35 ABONYI 1893, 4.
36 KLÁR 1898, melléklet.

A 3. gyalogezrednél, szintén a Budai úton a II. világháború idején a kürtösök az egyes századoknál változó számban szolgáltak. Volt, ahol egy, másutt kettő, harmadiknál három. Hol mennyit találtak. Ezek a többieknél kevesebbet vonultak ki gyakorlatra. Ilyenkor a lóistálló lapos tetején próbálgatták a kürtjeleket, Sebestyén törzsőrmester vezetésével. Falusi kanászok, zenéhez *konyító* emberek, fúvós parasztbandák tagjai közül kerültek ki.

Összegzés

A vizsgált időszakban (1848–1948) a parancsok továbbítására a gyalogságnál előbb a dob, majd a dob és kürt, végül csak a kürt; a lovasságnál a trombita szolgált. Az akusztikai eszközök kezelői a dobosok, kürtösök, trombitások voltak, akiket az egységekhez osztottak be. A jeleket a katonáknak ismerniük kellett. Az elsajátítást segítette a jelhez fűződő szöveg, mely általában összefüggésben volt a parancs tartalmával. Részben a katonák formálták meg szellemesen vagy drasztikusan, részben a parancsnokságok magyaráztak vele. A jelek a katona békebeli és háborús napjait egyaránt átfogták. Hozzájuk a katonafolklór számos alkotása kapcsolódott, és a szépirodalom is felfigyelt rá. Különösen az ébresztő, a takarodó és az ezred hívója ihlette meg a katonákat és környezetüket. Néhány szokás is kialakult velük kapcsolatban. A dobosok, kürtösök, trombitások mindig az alakulat pajkos, vidám, éles nyelvű személyiségei közé tartoztak, többükhöz anekdota is fűződött.

Irodalom

ABONYI Árpád
1893 *Bosnyák képek*. Budapest.

BARCZY Zoltán – KARCH Pál
1985 *Hangászok-hangszerek-hangjegyek. Trombita- és dobjelek az osztrák-magyar hadseregben és a haditengerészetnél (1629–1918*). (*Műhelytanulmányok a magyar zene történtéhez 6*.) Budapest.

BARCZY Zoltán – SOMOGYI Győző
1987 *Magyar huszárok*. Budapest.
1990 *Királyért és hazáért. A m. kir. honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete 1868–1918*. Budapest.

BERKÓ István (szerk.)
1928 *A magyar királyi honvédség története 1868–1918*. Budapest.

CRETTIER Ferenc (szerk.)
1937 *A volt csász. és kir. 69. „Hindenburg" vezértábornagy nevét viselő gyalogezred története (1910–18) és világháborus emlékalbuma*. Cegléd.

CSANÁDI Imre
1989 *Egy hajdani templomra. Válogatott és kiadatlan versek 1936–1988*. Budapest.

GÁBOR Miklós
1976 *Kicsi-világ-háború. Napló, huszonöt évesen*. Budapest.

GRUBER
1871 A dob kérdéséhez. *A Honvéd* 1871. január 26-i melléklapja. Képes Harczi Világ 1.

HERMANN Róbert
2001 *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest.

JANKOVICH Ferenc
1943 *Téli szivárvány*. Budapest.

JÁVOR Ottó
1991 *Nincs többé temetés*. Székesfehérvár.

JÓKAI Mór
1960 *Írások életemből. Önéletrajzi írások*. Budapest.

KARÁDFI (Szilágyi) Sándor
1850 *Honvéd- és huszárélet anekdotokban*. Pest.

KENEDI Géza
1904 *Lőporfüst. Az 1878-ik évi bosnyák háborúból*. Budapest.

KLÁR István
1898 Unalom az élet megrontója. *Zemplén* 1898. július 31. Melléklet.

LENKEY Lajos
1937 *Losonci tüzérek a világháborúban*. Budapest.

MÁTYÁS Sándor
1940 Máramaros-ugocsai cs. és kir. 85. gyalogezred. In: Deseő Alajos (szerk.): *Erdélyi ezredek a világháborúban*. Budapest. 245–261.

MÓRICZ Pál
1915 Thurzó Kálmán (Visszaemlékezés). *Debreceni Szemle* 1915. április 2. 1–2.
1928 *A magyar királyi honvéd 1868–1918*. Budapest.

OSVÁTH Pál
2010 *„Pandúrkorom emlékei"… és egyéb írások*. Budapest.

PÁSZTI László
2009 *A magyar honvédsereg harcászata az 1848/49-es szabadságharcban*. Doktori értekezés. Budapest.

PÁVAI István
2018 Kodály Zoltán és a magyar tánc. *Magyar Zene* 2018/2. 161–179.

PNL
1893–1904 *Pallas Nagy Lexikona I–XVIII*. Budapest.

RAKOS Miklós
2002 Könnyűlovasság… „Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szebb sem lehet". *Zenekar* 2002/4. 22–30.

RNL
1911–1935 Révai Nagy Lexikona 1–21. Budapest.

SÁGVÁRI György – SOMOGYI Győző
1999 *Nagy huszárkönyv*. Budapest.

SZÉKELY Aurél
1916 *A 38-as zászló alatt*. Budapest.

TÖMÖRKÉNY István
1989 *Katona a kötélen*. Budapest.

VASADI BALOGH György (szerk.)
1922 *Fegyverben. Két év a III./69-es Hindenburg-bakák háborús életéből*. Budapest.

József Gelencsér

Horn, Trumpet and Drum Calls and Signals

In the period under study, orders in the infantry were initially transmitted using drums, later drums and horns, and finally horns alone, while the cavalry used trumpets. The operators of these acoustic instruments - drummers, horn players and trumpeters - were assigned to military units. Soldiers were required to know the signals. Learning was aided by the text associated with the signal, which was usually related to the content of the command. Some texts were formulated by the soldiers in a witty or dramatic way, while others were explained by the commanders. Signals were ubiquitous in the soldiers' everyday lives both in peacetime and wartime. They are associated with many works of military folklore and have attracted the attention of literature. In particular, the wake-up call, the call to quarters and the call of the regiment have inspired soldiers and their environment. Some customs have also developed in connection with them. Drummers, horn players and trumpeters were typically among the mischievous, merry and sharp-tongued personalities in a unit, often becoming subjects of anecdotes.

Alba Regia 50. (2022) 207–221.

Gelencsér József

Apánk, édesapánk… Fiam, fiaim

A katonaélet tradíciói sokszor évszázadokon át éltek, hatottak. Befolyásolták a zárt közösségek tagjainak érzelmeit, gondolkodását, magatartását. Közéjük tartoztak azok a megszólítások, kifejezések, melyek alkalmazását semmiféle katonai szabályzat nem írta elő. Mégis gyakorlattá váltak. Emberi értékítéletet és mély érzelmet fejeztek ki, kapcsolatot jeleztek. Értelmük, tartalmuk, használatuk párhuzamba állítható a kaszárnya falain, a hadseregen kívüli világéval, de részben el is tértek attól. Speciális jelleggel bírtak.

Apánk

1.

A magyar történelem során a katonák a hadvezérüket, parancsnokaikat esetenként *apánk* vagy *édesapánk* titulussal illették. Természetesen nem mindegyikük nyerte el ezt a megjelölést, illetve az ilyen formájú emlegetést. Igazából csak az arra érdemesek, hadi ismeretük, kiválóságuk, bátorságuk nyomán respektált, ugyanakkor emberségből is erényeket mutató, kedvelt, népszerű, idősebb tábornokok, tisztek, a keménykötésű katonák kapták meg. Vagy azok, akik az említett tulajdonságoknak legalább egy részével rendelkeztek. A katonák körében pedig az ilyen, tapasztalati és érzelmi alapokon nyugvó elnevezés, megjelölés, megtisztelés századokon át élő szokás, gyakorlat volt.

2.

A sort Bottyán Jánossal (1643?–1709) lehet kezdeni, aki elszegényedett nemesi család sarjaként született. Fiatal korában a séllyei és az esztergomi végvárakban katonáskodott, ez utóbbit 1685-ben sikerrel védte a törökkel szemben. Harcolt Buda és a délvidéki várak visszafoglalásánál, mégpedig olyan hősiesen, hogy Lipót császár ezredessé és huszárezred tulajdonosává nevezte ki. A csatározások során fél szemét elveszítette, ezért *Vak Bottyán*nak is hívták. Harcolt huszárjaival a spanyol örökösödési háborúban a Rajna vidékén, ahonnét hazarendelték, hogy II. Rákóczi Ferenc ellen küzdjön. 1704-ben azonban a kurucok oldalára állt. Legnagyobb sikerei közé Érsekújvár bevétele és a Dunántúl nagy részének elfoglalása, majd megvédése tartozott. Bottyán János méltán lett a kuruc háborúk legnépszerűbb generálisa. Szigorú rendet tartott, ám katonái mégis lelkesedtek érte. *Bottyán apánk,* illetve *öregapánk* néven emlegették a ragyogó hadvezéri erényeket felmutató férfiút, aki a személyes példamutatástól, a vakmerő hősiességtől sem riadt vissza. Ezért is követték lelkesen katonái.

3.

Bottyán Jánoshoz hasonló közszeretetnek örvendett 1848–49-ben Józef Bem/Bem József (1794–1850), a lengyel származású tábornok. 1830–31-ben a lengyel felkelésben, mint katonai vezető, a tüzérség irányítója, 1848 októberében pedig, mint a forradalmi Bécs védője tűnt ki. Novemberben Kossuth az erdélyi hadak parancsnokának nevezte ki, s Bem hadjáratával 1849 elejére nagy sikereket ért el. Győzelmeit hadvezéri tehetségének köszönhette, de az sem közömbös, hogy a kezdeti bizalmatlanság után mennyire lelkesedtek érte a székelyek, illetve honvédei. Széles körben *Bem apónak* nevezték, ahogy ezt Petőfi is említi. (A költőhöz, segédtisztjéhez a tábornokot bensőséges viszony fűzte.) A hadvezetésre felkészült, gyors és merész döntéseket hozó, sikerre orientált tábornok egyszerre volt roppant szigorú, fegyelmet, önfeláldozást követelő, másrészt a katonák étkezéséről, elhelyezéséről, zsoldjáról atyailag gondoskodó parancsnok. Az említett okokból, továbbá kora, kinézete alapján joggal hívták *Bem apó*nak. Ő pedig a tihucai győztes ütközet (1849. január 3.) után így kezdte katonáihoz szóló igen rövid beszédét*:* „*Gyermeke-*

im, üdvözlöm Önöket! Fél Erdély a mienk!" Szavait Mikes Kelemen ezredes fordította az ujjongó honvédeknek.[1] *Imreh Sándor* egykori Mátyás huszár írta visszaemlékezésében, hogy a tábornokot *Bem atyus* megjelöléssel is tisztelték katonái. Azt is leírta, hogy úgy nézett ki az öreg, mint egy előrehaladott korú közember. Attól csak a csákójáról tűzött fehér bokréta különböztette meg. Összes fegyverzete egy ártatlan lovagkorbácsból és egy távcsőből állt.[2]

Az erdélyi honvédsereg és fővezére viszonyán belül meg kell említeni a Bem tábornok és a segédtisztje, *Petőfi Sándor* közötti „szinte apa-fiú relációt". A „két szabálytalan zseni", a hadművészeté és a költészeté talált egymásra. Bem 1849. április 10-én Szászsebesen a katonai érdemrend III. osztályával tüntette ki századosát. A költő a következő napra keltezett levelében adott hírt az eseményről. Beszámolóját azzal kezdte, hogy büszkén tért vissza az erdélyi hadsereghez, melynek vezére Bem. Ezek a körülmények boldoggá is teszik, „mert Bem nekem barátom, *atyám*". A levél végén pedig a kitüntetést köszönő, Bemhez intézett, sokszor idézett mondata: „Tábornokom, többel tartozom Önnek, mint atyámnak; atyám csak életet adott nekem, Ön pedig becsületet." Bem maga is fiának nevezte Petőfit. A költő pedig a tábornoknak címzett 1848. június 20-i francia nyelvű levelét így írta alá: „Az Ön fia Petőfi Sándor". Utoljára 1849. július 25-én, a szászrégeni csatavesztés után találkozott Bem és Petőfi. A költő megállt a tábornagy hintaja mellett, köszönt neki. Ő pedig megismerte, felkiáltott, karját nyújtotta Petőfi felé, aki felugrott a hintóba. Egymás nyakába borultak, összeölelkeztek, csókolták egymást. Az öreg franciául ismételgette: *Fiam, fiam, fiam!* A körülállók meg is kérdezték a Petőfivel utazó Egressy Gábortól, hogy fia ez a generálisnak?[3] A korszellem, az erdélyi hadsereg és a két kivételes személyiség szelleme is érződött Bem és Petőfi *apa-fiú* viszonyában.

A 20. század közepén is élt a nép emlékezetében Bem és Petőfi atya-fiúi kapcsolata. „Petőfi rajongásig szerette Bem tábornokot, viszont Bem *fiaként* szerette Petőfit." Volt, aki szerint a tábornok féltően azt mondta a költőnek: „*Fiam,* neked csak a szüved nagy, úgy gyönge vagy!"[4]

Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének magyar egységeinél a következő mondás járta: *Az őrmester a század anyja, a százados az apja.* Ez büntet, nevel, amaz meg gondoskodik a gyerekekről.[5] A budapesti 1. honvéd gyalogezredben a jó katona *apjának* nézte és így tisztelte az ő vezérlő parancsnokait. A 20. század elején az ezred századosa volt Dereano Ödön, akit félrecsapott tábori sapkája, pengősarkantyús csizmája, huszáros bajusza, zamatos magyar kiszólásai nyomán legtöbben *kapitánynak* szólítottak. „Akit a *bakaság* – csupa szeretetből – *Dere Jancsinak"* nevezett. Dereano 1915 októberétől embereivel kitartott Doberdonál. A San Gabriele borzalmai azonban még őt is megrendítették. A maga őszinte modorában többször kijelentette tisztjei előtt: „*Fiúk,* ezt én már nem bírom tovább!" Hanem azért helytállt, irányította a harcot a halálösvényeken. A bizalmasai *apámnak* hívták.[6]

A katonák tehát nem csak a vezénylő tábornokokat, hanem a kisebb egységek parancsnokait is illethették az *apánk* megtisztelő elnevezéssel. *Tömörkény István* (1866–1917) katonaélményeit megörökítő novellái, írásai egy vastag kötetet tesznek ki. Közéjük tartozik az 1900-ban megjelent *Bakanyelv* című. Ebben is, de másutt is megemlékezik egykori parancsnokáról, Kónya Sándorról, aki az 52. gyalogezredtől 1884-ben került – őrnagyi kinevezéssel – a legendás szegedi 46. gyalogezredhez. Itt a 4. zászlóalj parancsnoka lett, s Tömörkény 1888-tól alatta szolgált. Mégpedig a Novibazari Szandzsákban, Bosznia-Hercegovina szomszédságában. Kónyát itt, Prijepoljeben léptették elő 1889-ben alezredessé. Később Nagyváradon lett tábornok. De mit írt Tömörkény az említett munkában? „A legjellemzőbb titulusa Kónya Sándor akkor őrnagyunknak… volt, akit *apánk, édesapánk* neveken tiszteltek. A rendkívül humánus és szeretetteljes férfiúhoz csakugyan úgy ragaszkodott a *vendég* [t. i. a baka], mintha csakugyan az édesapja volna." A báró Fejérváry Géza (1833–1914) honvédelmi miniszter, ezredtulajdonos nevét 1887-től viselő szegedi 46-osok zászlóaljparancsnokukat tehát rendszeresen *Kónya apánk*ként emlegették.[7]

Nem volt azonban ismeretlen ez a megtisztelő elnevezés a Fejér vármegyei származású katonák körében sem. Bizonyíték erre egy, a 10. huszárezreddel, az I. világháborúban megtörtént eset. Mint ismeretes, a 10-es huszárok részben Fejér vármegyéből kerültek ki, 1915-ben az orosz fronton harcoltak. Az ezred kötelékébe tartozott báró Fiáth Béla huszárszázados, aki alá január elején két és fél lovasszázad, négy ágyú és harminc légionárius tartozott. Miután január 4-ről 5-re virradó éjjel sikeresen, jóformán veszteség nélkül elfoglaltak egy kisvárost, 5-én reggel még egy népfelkelő zászlóaljat is kapott a százados. Ezek az egységek 6-án reggel meglepték az orosz tüzérséget, mely nagy veszteségek árán menekült. Délben azonban ellenséges hadtest előőrseivel találkoztak. A szerényebb

1 BALÁS 1927, 19.
2 IMREH 2003, 95.
3 KEDVES–RATZKY 2009, 108, 110–114, 147; KERÉNYI 2008, 433, 440, 453; EGRESSY 1851, 5.
4 DOBOS 1986, 143–144.
5 VÁRADY–LAKY 1912, 35.
6 MÓRICZ P. 1928, 174, 198.
7 TÖMÖRKÉNY 1989, 11, 443.

harcerőt képviselő népfelkelő zászlóalj megingott. Fiáth Béla százados rögvest ott termett, s támadásba ment át velük. Ekkor érte a halálos golyó. A hősi halált halt tisztet hátravitték a tűzvonalból és január 7-én délben temették el. Huszárjai fájdalommal mondogatták: *Elvesztettük édesapánkat.* Hisz tőle várták, hogy messzi idegenből, nagy távolságból hazaviszi fiatal huszárjait.[8] További vármegyei kapcsolódásként megemlítem, hogy a Fiáth család számos tagja származott Fejér vagy Veszprém vármegyéből, birtokaik voltak itt.

Zöld Márton, eredeti nevén Grünhut Mór (1865–1946) a későbbi honvéd tábornok középiskoláit Pécsett és Székesfehérváron végezte. A Ludovika Akadémiát és a Törzstiszti Iskolát pedig Budapesten. A székesfehérvári 17. gyalogezredben századosként szolgált, majd a budapesti 30. honvéd gyalogezred alezredeseként került ki a világháború frontjára. Bukovinában végig küzdötte ezredével 1916 januárjában az ütközeteket. Rarance mellett Obstgarten védelmében maga is kitűnt bátorságával. Egy alkalommal a lövészárokba benyomuló oroszokat a vezetésével hősiesen verték vissza. (Később ezért magyar nemességet kapott.) A korabeli székesfehérvári újság is megemlékezett a rarencei hősről. Az elismerés mellett nyilván a hátországnak is szóltak a megnyugtató sorok. „Katonáinak nem parancsnoka, hanem *apja*, nincs az a panasz, mely azonnal orvoslást ne találna, vaskeze kiterjed a legaprólékosabb dolgokra, szóval igazi katona és bajtárs, legénysége és tisztjei által rajongásig szeretett zászlóaljparancsnok."[9] Zöld Márton a magyar honvédségben másodmagával volt zsidó származású tábornok.

Az I. világháború, de más háborúk katonái is úgy érezték, hogy különösen a század, zászlóalj vagy ezredparancsnok *gondjukat viseli.* Megtanítja őket a harcra, figyelemmel van embereinek testi állapotára, fegyverzetére, felszerelésére. A háborúból *élve akarja haza vezetni* őket, legkésőbb a béke elérkeztekor. Másrészt a katonákat, különösen a huszárokat áthatotta a *hűség.* Mégpedig esküjükhöz az ezredhez, a zászlóhoz, parancsnokukhoz. Ezért mentették az ütközetek során sebesült parancsnokukat, még holtában, holttestét is.

József Ágost főherceg

1.

Bottyán János, Bem József, Kossuth Lajos mellett talán meglepő, hogy a magyar katonai hagyományok közt ott szerepel a *honvédek fenséges atyja,* József Ágost (1872–1962) főherceg, aki a Habsburg-Lotaringiai ház „magyar", vagyis nádori ágához tartozott. Röviden József főhercegként emlegették. Róla Fejér vármegyei kötődése, alcsúti birtokai okán is kell szólni.

Az I. világháború végi összeomlástól 1945-ig részt vállalat a magyar politikai, kulturális és közéletben. Ennek voltak elismerésre méltó, elfogadható, magyarázható, vitatható és elfogadhatatlan elemei. Írásom témájából adódóan az alábbiakban nem erről, hanem katonai pályafutásáról, a magyar katonákhoz fűződő, különösen az I. világháború alatti kapcsolatáról kívánok írni.

A korabeli hírlapi tudósításokban, ezredtörténetekben és más publikációkban József Ágost dicsfénytől övezett méltatást kapott. Ennek részeként úgy jelent meg, mint kiváló hadvezér, aki hosszú frontszolgálatot vállal, maga is megsebesül, a közlegényhez is van egy jó szava, katonáiról gondoskodik, illetve a katonák által nem csak tisztelt és elismert, hanem rajongott tábornok.

A kép kialakításában József Ágost személyiségén túl szerepet játszott az uralkodóház tagjai részére nyújtott és elvárt mindenkori, nagymérvű tiszteletadás, sőt hódolat, továbbá a háborús propaganda. A főherceg valóban ott volt a frontokon, katonái közelében. Látogatást tett a csapatoknál az első vonal közelében, bizonyos érdeklődéssel volt a katonák sorsa iránt, személyesen adott át kitüntetéseket, lelkesített, buzdított, a katonák hősiességéről szóban és írásban egyaránt elismerően nyilatkozott. Róla mindezeket látványosan kommunikálták is. A katonák atyja lett, de szigorúan a távolságtartó, különbséget kifejező jelzővel ellátva: *fenséges atyja.*

2.

József Ágost katonai pályafutása 1890-ben hadnagyként a cs. és kir. 1. gyalogezredben kezdődött. Azután az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében végigjárta a rendfokozati és parancsnoki ranglétrát. Szolgált különböző fegyvernemeknél, császári és királyi, illetve magyar királyi honvéd egységeknél. 1902-ben a már őrnagyi rendfokozatú főherceget I. Ferenc József az 1. magyar huszárezredhez helyezte át. 1904-ben mikor ennek ezredparancsnoka lett, már alezredes.

[8] Székesfehérvári Friss Ujság 1915. január 10. 2.
[9] Székesfehérvár és Vidéke, 1916. március 2. 2.

1905-ben a 15. dragonyos ezred tulajdonosa, akit ezredessé léptettek elő. 1907-ben a 79. honvéd gyalogdandár, 1911-től vezérőrnagyként a budapesti 31. közös gyaloghadosztály parancsnoka. A világháború kitörésekor ez a hadosztály előbb a szerb, majd a galíciai hadszíntéren küzdött. 1914. október 25-től, mint a temesvári VII. hadtest parancsnoka, a Kárpátokban az oroszokkal vívott harcot. 1915 májusában a karinthiai határvidékre, majd a Doberdo fennsíkra helyezték át. A véres küzdelmekben július végéig a hadtest 25 000 katonáját veszítette el. József főherceg 1916. november 4-ig az olasz fronton maradt. Az új uralkodó november végén a már vezérezredest a keleti front parancsnokává nevezte ki. Csapatai különösen a románokkal szemben értek el sikereket. 1918 januárjától a Piavenál az olaszok ellen harcoló 8. hadsereg parancsnoka. Ez év júliusától a Tirol hadseregcsoport parancsnoka. 1918 októberében az uralkodó a balkáni hadseregcsoport parancsnokává nevezte ki, illetve az utolsó napokban tábornaggyá léptette elő. 1918. október 26-án IV. Károly az összes magyar csapat parancsnokává és homo regius-szá tette. Ám ez már az összeomlás ideje volt.

Visszatérve a nagy háború korábbi időszakára. A *Vasárnapi Ujság* 1916 végén túláradó lelkesedéssel, jelzők halmozásával egyenesen a nemzet hősei közé sorolta az osztrák főherceget, magyar királyi herceget. "Magyarország nemzeti hősévé magasztosult ebben a háborúban József főherceg… A legtisztább, leggyöngébb harmónia él József főherceg és katonái között: *'fiaim'* így szólítja őket, kik engedélyt kértek tőle, hogy *'fenséges apánk'*-nak nevezhessék. De, ha maguk között vannak a *'fenséges'-t* elhagyják és titkon így mondják: *'hős József apánk'*." [10] A nagy háború történetírója már elhagyta a fenséges jelzőt. „Példátlan népszerűsége hamarosan megszületett már a szerb harctéren, a háború legelső időszakában: József főherceg altábornagyból *'József apánk'* lett. Így nevezték el a 31. hadosztály bakái a fenséges urat, aki *atyailag* gondoskodott minden egyes katonájáról… A kétségbeesett galíciai csatákban, majd a végsőkig elszánt kárpáti harcokban mindenütt a legveszélyesebb pontokon küzdött a budapesti IV. hadtest, amelynek parancsnoka *'József apánk'* itt még jobban megismerhette a magyar katona erényeit."[11]

József Ágost tudta, hogy mit jelent személyes jelenléte, a kitüntetések sajátkezű feltűzése. A IV. isonzói csata után, mint hadtestparancsnok *dekorálta* a hősöket. 1916. január 13-án érkeztek meg a székesfehérvári 17. gyalogezredhez az új kitüntetések. József királyi herceg, a *magyar honvéd fenséges atyja* Zagrajcnál adta át a 15 nagyezüst, 144 kisezüst és 145 bronz vitézségi érmet. Mint korábban már annyiszor, ezúttal is meleg dicsérettel szólt az ezred legutóbbi teljesítményéről. Az érmeket személyesen tűzte fel a honvédek mellére.[12]

Valamivel korábban, 1915. augusztus 24-én József királyi herceg, hadtestparancsnok Lokvicára érkezett és meglátogatta a 17. gyalogezredet. Minden zászlóalj körletébe bement és érdeklődött. Szeretettel volt teli, átérezte a honvédek minden emberi baját, örömét, sóhajtását, hazagondolását. Másnap a feleségével, Auguszta főhercegnével és fiúkkal, József Ferenc főherceggel tett látogatást az ezrednél. 1916. július 21-én megint József főherceg és Auguszta főhercegné látogatta meg a 17. gyalogezredet, ezúttal állásaikban, a San Michelenél. A futóárkokon keresztül egészen a san martinói állásokig mentek. Közben megtekintették az ezred előre tolt segélyhelyét és az ezredparancsnoki kavernát. A segélyhelyen a hercegné vigasztalta a még vérző sebesülteket. Ahogy az ezredtörténet megírta: „A látogatás után azonban tovább szólnak az ágyúk, telnek a sírok."[13]

A székesfehérvári cs. és kir. 69. gyalogezred 1917 februárjában a galíciai hadszíntérről Erdélybe érkezett. József főherceg vezérezredes, hadseregcsoport parancsnoknak volt gondja rá, hogy a Marosvásárhelyre érkező ezredparancsnokságnak átadják üdvözletét és kifejezzék sajnálkozását, hogy elutazása miatt nem fogadhatta személyesen az ezredet. Március 15-én azonban Gyergyóditróban az állásoknál szemlélte meg a 69-eseket és a látottak felett teljes megelégedettségét fejezte ki.[14]

Az I. világháború idején már gyakorlat volt, hogy a magasabb egységek parancsnokai táviratban köszönték meg, ismerték el valamelyik ezredük hősi harcát. József főherceg a 17-esekhez és a 69-esekhez írott táviratában nem mulasztotta el megemlíteni, hogy az ezred katonáit *földieinek* tartja. 1916. augusztus 8-án az olasz fronton este 10 órakor küldött táviratában így gratulált a helytállásért: „Szívből üdvözlöm a 17-es honvédeket, kik ma kilenc hatalmas támadást vertek vissza. A doberdoi hőstettek között is az elsők sorában áll ez. A Mindenható áldja meg és vezérelje tovább *vitéz földijeimet*, kikre büszke vagyok. József főherceg"

A román fronton való hősies magatartásért 1917 augusztusának utolsó harmadában mind Hindenburg vezértábornagy, mind József főherceg vezérezredes táviratilag elismerését küldte a 69. gyalogezrednek. Hindenburg, mint ezredtulajdonos, vitéz ezredének szerencsekívánatát fejezte ki, és afölötti örömét, hogy ilyen derék csapatnak lehet a tulajdonosa. József főherceg pedig legmelegebb köszönetét. Kérve a Mindenhatót, hogy vezesse „szeretett *földieimet* további diadalokra." Végül a tisztikart és a legénységet szívélyesen üdvözölte.[15]

---

[10] Vasárnapi Ujság 1916. december 17. 803.
[11] DITTRICH–KÚN–PILCH 1915-1926, III. 191.
[12] SZABÓ I. 1918, 83–84.
[13] SZABÓ I. 1918, 59, 107.
[14] CRETTIER 1937, 219, 221.
[15] CRETTIER 1937, 232.

Magyar nyelvismeretével, közvetlen stílusával, bátorságával József főherceg elérte, hogy a magyar katonák kedvelték. Kétségtelen az is, hogy a főherceg magyar nemzetiségű egységeit jelentős sikerekre tudta serkenteni, bár hatalmas áldozatok árán.

József Ágost a két világháború között katonai ügyekben reprezentatív tevékenységet folytatott. Nimbusza azonban tovább élt, illetve éltették, sőt fiát is ezzel kapcsolatban említették. Az egyik székesfehérvári újság számolt be arról, hogy 1935 decemberének elején „Székesfehérváron járt a magyar katona bálványozásig szeretett hadvezérének József kir. hercegnek – vagy röviden, de annál érzésbelibben mondva *József apánk*-nak fia, dr. József Ferenc kir. herceg."[16]

3.

A Monarchia idejének császári és királyi, azaz közös ezredeiben a vezényleti nyelv német volt. A tisztek döntő része is *német,* valójában osztrák felmenőkkel rendelkezett, a magyar nyelvet nem beszélte. Gyakori volt a tiszti családból származás. Ilyen esetekben ritka volt, hogy a katonák a tisztben, a parancsnokban apjukat lássák. Ellenük emelt szót a parlamentben *Eötvös Károly* (1842–1916)*,* az író, ezúttal természetesen országgyűlési képviselő minőségben. Humorral átitatott, mégis komoly kérdéssel foglalkozó szavai hozzászólásként 1889. március 9-én hangzottak el. Az Osztrák-Magyar Monarchia közös hadseregében vannak *öröklő katonatisztek,* vagyis *Soldatenkinder*-ek. Belőlük áll a tisztikar jelentékeny része. „Ez egy speciális faj. Ennek már a születése is vezényszóra történik. Ennek már a pólyája is uniformis, ezt káplár tartja keresztvízre, ennek bölcsődala a dobszó, ez hazát, nemzetet, honszerelmet nem ismer, nem látott és nem tanult soha, ennek hazája az országút, otthona a kaszárnya, mennybeli és földi üdvössége a kantin, összes vágya és minden nemesebb ambitiója csak odáig terjed, hogy érdemkeresztet és ha megvénül pensiót kapjon. Ez egy sajátságos faj, Linné szerint ez a *Homo soldatus militaris,* amelynek különös ismertetőjele az, hogy németül beszél, hogy a magyart rebellnek és – ha megharagszik – Kossuth kutyának nevezi."[17]

4.

A II. világháború idején, amikor még úgy tűnt, hogy a Magyar Királyi Honvédség is győztesen kerül ki a nagy világégésből, Honvédélet címmel jelent meg a Nemzeti Könyvtár 22. számú füzete. Ebben, A honvéd apja című fejezetben a következő olvasható: „A nemzet hőse, nagybányai vitéz Horthy Miklós, a *honvédek apja.* Aki hős volt a tengeren, aki 20 éve kormányozza országunkat… Horthy Miklós a vezér, az első katona… Beszédeiben mindenkor megemlékezik a honvédekről. Mindenkor bátran vallja a honvédség elsőségét. Szeret ott lenni, ahol a honvédek viszik végbe nagy tetteiket. Mámoros örömmel ünnepelték őt a visszatért földön. A honvédség akkor látszott igazán diadalmasan, mikor Horthy Miklós léptetett be fehér lován a virágszőnyeges útakon Kassára."[18]

Kossuth és Radetzky

1.

A katonák kisebb vagy nagyobb körén túl, a magyarság egésze, viszonylag ritkán élt azzal a lehetőséggel, hogy tisztelete, szeretete jeléül kiemelkedő történeti alakjait *apjának* tekintse, nevezze. Az egynéhány személyiség közül legismertebb Kossuth Lajos (1802–1894), a reformkor jelentős politikusa, az 1848-49-es szabadságharc vezető személyisége, aki katonai ügyekkel is foglalkozott. Kinek népszerűsége a világosi fegyverletétel után sem csökkent, sőt az emigrációs évek alatt a parasztság és a Habsburg-ellenes rétegek körében tovább növekedett.

Kossuth Lajos népszerűsége nyelvi, nyelvjárási kifejezési formában is megnyilvánult. *Kossuth-apánknak* nevezték, ami életkora előrehaladtával még inkább ráillett. A titulus azonban elsődlegesen nem az esztendőknek szólt, hanem a szeretet, az iránta érzett bizalom, sokszor rajongás, továbbá a megtisztelés jele volt. Érdekes módon, már a szabadságharc időszakában feltűnik az a gondolat, hogy Kossuth a magyar nép vagy legalább a hadba vonuló honvédek *édesapja.* A számtalan *Kossuth-nóta* egyike, tehát egy katonadal ekképpen csendült fel honvédeink ajkán.

[16] Székesfehérvári Friss Ujság 1935. december 4. 2.
[17] P. SZATHMÁRY 1889, 317–318.
[18] HEGYALJAI KISS 1940, 5, 7.

Kossuth Lajos édesapám,
Felesége édesanyám,
Én vagyok az igaz fia,
Magyarország katonája![19]

Az utóbbi két sor változata*:*

Azért vállalt el fiának,
Mert beváltam katonának.

Székesfehérvár parasztpolgárai és a vármegye székhelye körüli falvak lakói – az országos gyakorlattal megegyezően – emigrációjában is *Kossuth apánknak* nevezték a szabadságharc kormányzóját. *Lukács László* szintén ezt tapasztalta a 19. században született zámolyi öregek körében.[20]

Számolatlanul idézhetők a példák Kossuth Lajossal kapcsolatban az *Apánk* kifejezés használatára. Kivételesen egy, a fia részvételével zajló eseményről szólok. 1899. november 1-én, Mindenszentekkor, Halottak napja előtt a Kerepesi temetőben gyászünnepélyek, koszorúzások történtek. A Függetlenségi és 48-as Párt Kossuth Ferenc elnöklete alatt koszorúzott. Kossuth Lajos sírjánál Illyés Bálint országgyűlési képviselő beszéde végén a következő szavakkal helyezte el a koszorút: *Nyugodj csendesen Kossuth Apánk! Édesapánk!*[21]

Kossuth Lajos pedig 1848-1849-ben megbecsülését, szimpátiáját fejezte ki akkor, amikor egy-egy fiatal katonát *fiamnak* szólított. Az alábbi példa a dicsőséges tavaszi hadjárat előtti időszakból származik. 1849. március 30-31-én Kossuth Egerben részt vett a haditanács ülésén. Megérkezése után a városban tiszteletére esti, zenés, fáklyás ünnepélyt rendeztek. Az eseményen jelen volt *Krasznay Péter*, a 28. honvéd zászlóalj altisztje is. Visszaemlékezésében megírta, hogy hallhatta Kossuth lélekemelő, lelkesültséget hozó szónoklatát. A beszéd után az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke leszállt az érseki lak erkélyéről, és végigvonult a tisztelgők sorai között. Egy sereg szép leány között megpillantotta a fiatal katonát, és szóba elegyedett vele. Tisztázták, hogy az altiszt nem egri, de már egy évet végzett a jogakadémián. Kossuth az alkalomhoz illően megjegyezte, hogy ezekből a művelt tanulókból lett altisztek képezik a vitéz magyar hadsereg lelkét, legnagyobb részben nekik köszönhető a haza megmentése. A Kossuth-rajongó Krasznay legszívesebben az ünnepelt lába elé vetette volna magát. Mikor az OHB elnöke a vállára tette a kezét, megcsókolta azt. Mire Kossuth a legény arcát megsimogatva így szólt: *Kedves jó fiam.* Aztán továbblépett.[22]

2.

Kossuth Lajostól merőben eltérő nézeteket képviselt Joseph Wenzel Radetzky (1766–1858) osztrák császári-királyi tábornagy, a történelem legjelentősebb hadvezérei sorába tartozó személyiség. A katonái által mégis rajongott parancsnok, az általuk idealizált *Vater Radetzky* volt ő. Az 5. huszárezred Ferenc József döntése értelmében a tábornagy nevét viselte, annak tulajdonosa volt. *Id. Johann Strauss* (1804–1849) neki írta 1848-ban a máig roppant népszerű *Radetzky indulót.* Lehár Ferenc (1838–1898) pedig ugyanebben az évben *Radetzky apánk hív (Vater Radetzky ruft)* címmel komponált művet, amely a 15. huszárezred indulója lett. A korabeli és a későbbi nemzedékek egyaránt így emlegették: Vater Radetzky, azaz Radetzky apánk. Szóban, írásban és énekben. A példa érzékelteti, hogy az apánk tisztelgő megszólítás más nemzetek katonái körében is nagyon élt. Így az osztrákoknál, franciáknál vagy a portugáloknál.

Az 1848-as olasz forradalmakat leverő Radetzky tábornagy azonban nem minden magyar politikai irányzat szemében volt népszerű. A 20. század eleji balkáni háborúk idején az egyik nagykárolyi újságban rá nézve nem éppen hízelgő írás jelent meg. „*Radetzky apánk!* Ezzel a csatakiáltással kell a magyar bakáknak a szerb határra vonulniok. Ennek a testestül lelkestül német hadvezérnek a nótáját fújja a katonabanda, amikor begyömöszölik a kun és jász fiúkat a vasúti kocsiba, mint a vágóhidra szánt marhát. *Vater Radecky* az az eszmény, mely a dicső ármádiát lelkesíti… Ettől a névtől várják a szalmafejű és zöldbokrétás tábornokok azt, hogy lelkesedést öntsön a magyar szívekbe… *Radetzky apánknak* az volt a jelmondata, hogy 'in deinem Lager in Oesterreich', vagyis egy táborban van

[19] DOBOS 1980, 282; KATONA 1980, 284; TARI 1998, 27, 40–41.
[20] LUKÁCS 2002, 40.
[21] Magyarország 1899. november 2. 3–4.
[22] KRASZNAY 1998, 82.

Ausztria!..."[23] Érthetőbben kifejezve: *A Te táborodban Ausztria!* A mondat Franz Grillparzer (1798–1872) osztrák írónak és költőnek a tábornokot dicsőítő verséből származik.

A magyar szabadságharcot kegyetlenül letörő Ferenc Józsefnek személye az Osztrák–Magyar Monarchia idején átlényegült. Immáron császár és királyként a neve is becéző formát kapott: *Ferenc Jóska.* Az I. világháború katonáinak nótáiban jóságos, fegyvereseit szerető, harcba vezető, öreg személyként jelent meg. Az egyik dalban szinte családias a kapcsolata a fiaival, a fegyveresekkel. Ők pedig egyenesen azt éneklik: *Ferenc József édes apám… felesége édes anyám.* Hiszen Ferenc Jóska sárga lovat, zöld pokrócot, fényes kardot adott nekik, felesége pedig komisz inget, komisz gatyát varratott, sarkantyús csizmát biztosított.[24] Jó fél évszázaddal korábban a honvédeknek – ahogy a fentiekből is kitűnik – még Kossuth Lajos volt az édesapja, felesége az édesanyja. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy 1914-ben, a háború kitörésekor szerte az országban, így Székesfehérváron, azt is énekelték, hogy *Ferenc Jóska azt üzente, / Elfogyott a regimentje*…

3.

A korábban említettekhez kapcsolódva érdemes itt megjegyezni, hogy a 18–19. század fordulója körül, a régi katonavilágban minden században volt egy őrmester, akinek többek között dolga volt a legénység élelmezése és a ruházat kiosztása. *Feldwebelnek* nevezték, ami a Feldweibel, azaz a tábori asszony kifejezésből eredt. A katonai szabályzat szerint ez az őrmester a *század édesanyja* (Mutter der Compagnie).[25]

Az Iváncsán (Fejér vm.) született Csapó Sándor (1896–1916) népfelkelő gyalogos a székesfehérvári cs. és kir. 69. gyalogezred III. pótzászlóaljának katonája volt. Még 20. esztendejét sem töltötte be, amikor hősi halált halt. Szerencsés módon megmaradt katonaládája, több iratával együtt. Egyik noteszlapján *A katona tízparancsolata* található. A 6. parancsolat a következőképpen szól*: Tiszteld szüleidet: a kapitány urat, mint édesapádat, és az őrmester urat, mint édesanyádat!* [26] Eszerint – ahogy említésre került - a 20. században is hagyományként élt, hogy a hadseregben a legénység tagjai a századparancsnokot apának, az őrmestert anyának tekintették.

Ujváry Zoltán néprajzkutató *Imádság-travesztiák* című tanulmányában megállapította, hogy a magyar parasztság folklórjában sajátságos szellemi termékek a Miatyánk, Hiszekegy és a Tízparancsolat szövegével összekapcsolt tréfás, gúnyoros vagy ironikus hangú versek, illetve prózai alkotások. Kiemelte, hogy különösen a katonaviselt paraszt férfiak hagyományában voltak az ilyenek széles körben ismertek. A 18. század végétől kezdődően a kéziratos füzetek, majd nyomtatott kiadványok lapjain is megtalálhatók voltak. Az említett travesztiák úgy komoly gondolatok, mint humoros témák kifejezésére voltak alkalmasak. Kétségkívül besorolhatók a folklór tág területére.[27] A Csapó Sándor által lejegyzett Tízparancsolat travesztiára is így kell tekintenünk.

Fiam

Az *apánk, édesapánk* titulust elnyert parancsnokok, de rajtuk kívül mások is alárendeltjeiket, főleg az egyszerű katonákat, adott esetben altisztjeiket, tisztjeiket viszont *fiam, fiaim* megszólítással illették.

1.

A megszólítás alkalmazására a 18. század második feléből *Gvadányi József* gróf (1725–1801) műve alapján találunk példát. Gvadányi, a későbbi huszár generális, majd író mozgalmas életet tudhatott maga mögött. 1743-ban a legalacsonyabb tiszti ranggal, zászlótartóként lépett be a Szirmay gyalogezredbe. Csehországban a poroszok ellen harcolt, aztán hadnagyként Itáliában. A franciák fogságba ejtették, de négy hét után kicserélték. Küzdött a hétéves háborúban és más alkalmakkor is. Főleg az 1783-as nyugállományba helyezése után alkotott, írásai sorra hagyták el a nyomdát. 1793-ban jelent meg a *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz Katonának*… története. Gvadányi 43 éves katonai szolgálata során szerzett ismerete, tapasztalata alapján írhatott a katonaéletről, -sorsról, különösen a huszárokéról. Alakjai, történetei mintán, illetve a valóságon alapulnak.

[23] Közérdek 1909. március 27. 2.
[24] SZALAY 2010, 72.
[25] CSIK-VOLECZ 1894, 79.
[26] BIRCSÁK 2020, 48, 313.
[27] UJVÁRY 1980, 599–600, 621.

Rontó Pál egy borsodi jobbágy-paraszt fiaként, a tanulás elől szökve, tolvaj, csavargó kamaszként lép be a huszárok közé. Kalandjai során megjárja a mennyet és a poklot. A magát katonának elkötelező Rontó Pálra rögvest *mundírt* adtak, a kapitány elé vitték. Kérte őt, hogy adasson alá jó paripát:

Szólott a kapitány – láttam, nékem örül –
Menj fiam, és válassz száz rimondák közül…

Rontó Pált tisztjei kezdetben igen kedvelték, de később kötelezettségét elhanyagolta, kockázott, végül dezertált. Ám elfogták, hadbíróság elé állították, ahol védekezett:

Eleinte neveztek engem: fiam Palkó,
Most pedig: rossz ember, kockás, kóborló.

Védekezésére az őrnagy reagált:

Szólt a májor: fiam, mely okokat mondasz,
Gyarlók, igen gyengék, mindegyik kopasz.

Végül Rontó Pál, mint egy tanmesében, kegyelmet nyer és jó útra tér.[28]

Joggal feltételezhetjük, hogy a régivágású Gvadányi, mint huszártiszt maga is használta a *fiam* megszólítást. Íróként Gvadányi a 18. század végi magyar iskola fő epikusa volt, népszerű alkotásait viszonylag sokan olvasták. A magyar viselet és irodalmi nyelv támogatójának számított. Külföldmajmolónak tartotta azt a magyart, aki nem hord zsinóros viseletet, bajuszt, hanem külhoni táncokat jár, csokoládét eszik. A felvilágosodást országrontónak, ellenségesnek tartotta, a II. Józseffel szembeni nemesi ellenállás híve volt.

2.

Iskolai olvasmányélmények nyomán ismert *Gyulai Pál*nak (1826–1909), a költőnek, kritikusnak az 1848-49-es szabadságharcból származó költeménye, a *Hadnagy uram*. A versben a honvédek szuronyrohamát vezető parancsnokot közvitéz katonája *hadnagy úrnak* szólítja, míg ő alárendeltjét *édes fiamnak* nevezi.

Hadnagy uram, hadnagy uram!
Mi bajod van, édes fiam?
Piros vér foly a mentére,
Ne bánd, csak az orrom vére.

Hadnagy uram, hadnagy uram!
El ne essék itt az útban.
Belebotlám egy nagy kőbe;
Szegezz szuronyt, s csak előre!

Megy a honvéd, áll a hadnagy.
Mély sebében összeroskad.
Hadnagy uram, hadnagy uram!
Csak előre, édes fiam!

Kozma Miklós (1884–1941) a Ludovika Akadémia elvégzése után hadnagyként a székesfehérvári 10-es huszároknál kezdte katonai pályáját. (Később az MTI elnök-vezérigazgatója, belügyi és honvédelmi miniszter, alezredes lett.) Édesapja, *Kozma Ferenc* (1857–1937) költő, katona, tábornok Székesfehérváron is járt középiskolába. Költeményeit *Bárd Miklós* név alatt jelentek meg. *Katonalevél* című versét akkor írta, mikor 1909-ben háborús hírek röpködtek a levegőben. A két világháborúban is ezzel lelkesítették a magyarokat.

[28] GVADÁNYI 1975, 303–304, 346.

Fiaim, katonák, fiatal vitézek!
Ma anyátok helyett magam írok néktek;…

Az öt versszak harcra buzdít. Mindegyik végén ugyanaz a sor ismétlődik:

Fiaim! – katonák! – készüljetek a harcra!

További irodalmi példa jó fél évszázaddal későbbről, az I. világháború időszakából ismertethető. *Móricz Zsigmond* (1879–1942) *Vérben és vasban (Kis képek a nagy háborúból)* című kötetének egyik novellája 1914 őszén a zolkiewi orosz katonai kórházban játszódik. A történet címe *Orosz cigaretta* – ugyanis a hadifogságba esett, súlyosan sebesült Bencze honvéd ilyen, ott, akkor kincset érő szivarkát szerez némi furfanggal. Aztán ezzel kínálja lábát vesztett, lázban fekvő, lesoványodott századosát. A kivételes állapot csaknem teljesen ledönti a válaszfalat a két ember közt; akik szenvednek a fájdalomtól, de mégis hosszan beszélgetnek egymással. Közben a fiatal tiszt rendre *Bencze fiamnak* szólítja katonáját, aki azért *százados urammal* válaszol.[29]

3.

Gyakori volt, ha nem is általános, hogy a parancsnok békében, háborúban egyaránt *fiaimnak* nevezte katonáit. 1914 októberében a Drina melletti, a szerbek ellen folytatott harcokról így írt *Mensáros Zoltán* pécsi joghallgató, mint tartalékos kadett: „Hétfőn volt az utolsó nagy ütközetünk. Túlerővel álltunk szemben. Egész nap golyózáporban s ágyútűzben haladtunk előre. Egymás után estek el mellettem a jó bajtársak s mi többiek csak egy bucsupillantást vetve rájuk, mentünk, nyomultunk előre. Délután 4 óra tájban mikor már tüzérségünk is nagy pusztitást vitt végbe az ellenség soraiban, a jobb szárnyon egyszerre csak megkezdődik a Sturm, felhangzik az egész vonalon a *trombitaszó* s mi *Hurrá!* kiáltással, rohammal pár perc alatt elfoglaljuk az erődítményt. A szerbek ész nélkül futottak… Egy kicsit kipihenve magunkat parancsszóra gyülekeztünk. Őrnagyunk a zászlóalj élére lovagolt s magyarul megszólal: -*Fiaim, katonák!* Ma ismét győztünk, de veszteségünk is van ezért mondjunk elesett bajtársainkért egy rövid imát. Felhangzik a kommandó: -Zum Gebet – Vom Gebet!” [30]

Más alkalmakkor, hasonló élet-halál küzdelmek után is szóltak katonáikhoz a parancsnokok. Főleg győzelem után – a kialakult szokásnak megfelelően – lényegében az előbbivel megegyező tartalommal. A megszólítás emelkedett stílusú és régi gyakorlatot tükröző volt: *Fiaim! Katonák!*

4.

Molnár Ferenc (1878–1952) író haditudósítóként 1914 decemberében Zsolnáról (Trencsén vm.) küldött írást *Fiam…* címmel. Ez a kifejezés mély érzelmi hatással volt az íróra. Előbb a szó békebeli, otthoni, családi használatát, hangulatát, aztán a harctériét vetítette az olvasó elé.

„Most azon tűnődöm, hogy valamikor ez a szó lesz a legszebb emlékem a háborúból… Most fedezem föl, milyen szép *fiam*. Minden más megszólítás megszűnt, a háborúban mindenki: *fiam… Fiam* – és mégis, az ember a leányának, a feleségének is szokta mondani…. Az értékesebb gyermekre, a fiúgyermekre büszke apa öröme szól belőle. Édes fiam – az *öcsémnek* is mondhatom, sőt a bátyámnak is… *Fiam*: a barátom, ha tanítom, vagy gyöngéd szemrehányást teszek neki. Gyere be, *fiam* – a hű inas; ejnye *fiam* – az asszony, ha soká *öltözködik*. *Lásd be fiam,* mindenki, akinél nyugodtabb, okosabb akarok lenni, akit szeretek, akivel apáskodom, aki bízhatik bennem, akit nem hagyok el – *fiam*: mindenki, aki szomorúan emeli rám a szemét, *fiam*: mindenki, akinek sebe van, aki éhes, aki fázik, aki hazagondol, aki sóhajt, aki levelet ír, aki szerelmes, akit megcsaltak, aki szenved, aki mosolyog, mikor szenved – úgy-e, *fiam*? – mindenki, akit nagy baj ért és még nem tudja, aki sebet kapott és bele fog halni – nem baj *fiam*, meggyógyulsz *fiam* – mindez a sok jó, szenvedő, áldott kedves baka… majd megjöttök *fiam*, megsegít az Isten *fiam*, nesze neked is egy cigaretta *fiam*…

- Fiatal hadnagyok mondják az öreg népfölkelőnek, úriasszonyok az átkötözőben a bakának, a kisdoktor mondja akkora huszároknak, akik kétszer olyan nagyok, mint ő, egyik tiszt mondja a másiknak, minden tiszt a búcsúzó feleségének, vén tábornok az ősz ezredesnek, szuronyos népfölkelő az orosz fogolynak…

[29] MÓRICZ ZS. 1927, 85–90.
[30] MENSÁROS 1914, 2.

A tiszt kijön, mondja a népfölkelőnek: - Menjen be *fiam*, maga már fázik. Majd felváltom *fiam*. – Gyere *fiam* – mondja a bakának a doktor -, majd *átkötözöm* a fejedet.

Zúg tőle a fejem, ezt nem lehet elfelejteni soha többé…"[31]

Molnár Ferenc találó sorai még érthetőbbé teszik a sokféle viszonyban bekövetkezett változásokat. Az apám-fiam megszólításnak, megjelölésnek a 20. században, főleg a civilek világában a korábban írtaktól eltérő, más akusztikájú használata is élt. Családon belül és azon kívül, módosak és szegények között. Az akkori jelenben, vagy a múltra gondolva. Az is előfordult, hogy hol patetikusan, hol némi humoros ízzel emlegették az emberiség és a magyarság egy-egy nagy elődjét: *Noé apánk! Árpád apánk!*

5.

A két világháború között különösen az idősebb tisztek éltek a *fiam* megszólítással. Az 1940-es évek elején a székesfehérvári 4. tábori tüzérosztálynál volt parancsnok Gulácsy Tivadar őrnagy. Igari Imre (1920–2015) tüzér szakaszvezető visszaemlékezése szerint ő különösen gyakran mondta egyes katonáinak, hogy *Fiam!* Névről szólította katonáit, a honvéd megjelölést nem tette mellé. Akivel még közvetlenebb viszonyban volt, azt meg is kérdezte: Édes fiam! Hogy vagy, mint vagy? Hogy vannak otthon a szüleid, édes fiam? Tiszttársaival barátságos hangot ütött meg. Hódossy alhadnagyot *Hódossy papának* mondta, egy idősebb hadnagyot pedig *Pele papának*. Pedig nagyon katonás ember volt, hihetetlenül katonás. A 72 mm-es tüzérosztály parancsnokaként ment ki a frontra.

A II. világháború alatt 49 magyar tábornok esett szovjet hadifogságba.[32] A szovjetek közülük a harkovi fogolytáborban őriztek egy idős tábornokot. Azzal foglalta el magát, hogy egy kiskertben virágokat gondozott, ápolt, öntözött. Egy alkalommal – talán 1947-ben - az ugyancsak hadifogoly közkatonák megkérdezték tőle, hogy miként viszonyul a szovjet elvárásra a legénységnek politikai tájékoztatót tartó, „átálló" magyar tisztek magatartásához. Azt is kérdezték, hogy a tábornok úr nem akarja-e a szocialista-kommunista eszméket hasonló módon terjeszteni? A tábornok erre így felelt: „*Fiaim,* én a régi rendszer katonája voltam, az is maradok!" Álláspontjáért becsülték az öreg generálist, rendszeresen tisztelegtek is neki. Mert egyébként a feljebbvalónak szóló tisztelgés a lágerban elmaradt. A tábornok szóhasználata (*Fiaim!)* az évszázados hagyománynak, szokásnak felelt meg. Itt talán egy korszak lezárását is jelezte.

6.

A katonák, a legénység tagjai még a 20. század elején is egymáshoz családiasan viszonyultak. *Testvér!* - így hangzott a másik megszólítása. Különösen egy alakulaton belül vagy az ugyanazon tájról származók, a *földiek* körében. Voltak, akik a két világháború között, a leszerelés után is így szóltak egymáshoz: Testvér! Ekképpen volt ez Székesfehérváron és környékén is.

Vármegyei nóták

A székesfehérvári magyar királyi 17. honvéd gyalogezred katonái az I. világháborúban olyan dalt is énekeltek, mely Gyulai Pál versét juttatja eszünkbe. A *fiaim* megszólítás itt a legfőbb parancsnok, a császár és király, valamint egy főhadnagy szájából hangzik el.

A múl éjjel, jaj de szépet álmodtam.
Őfelségét tiszta fehérben láttam;
Fényes kardot kötött az oldalára;
El kell menni fiaim a csatába.

Főhadnagy úr, mitől véres a lába,
Talán bizony ellőtték a csatába?
Ellőtték a jobb lábamat a hajlásba,
Meg kell halni fiaim a csatába…

[31] MOLNÁR 2000, 41–42.
[32] VARGA 2008, 13.

Természetesen a tiszteknek is voltak kedves katonáik. Bennük jobban bíztak, rájuk inkább számítottak, szolgálataikat gyakrabban vették igénybe. Őket nemegyszer *fiaimnak* nevezték. Mikor aztán eljött a leszerelés ideje, hozzájuk különösen szépen szóltak, hogy további szolgálatra maradjanak. Erre utal az egyik székesfehérvári *leszerelő nóta:*

Azt mondja a kapitány a bakának,
Maradj itt benn kedves fiam zupásnak,
Három csillagot varrsz a gallérodra,
Harminc baka hallgat a kommandódra.

Változás

1.

Az egyik székesfehérvári újság 1887. évi számában fiatal és öreg baka közötti tréfás beszélgetés olvasható, melynek végkicsengése, hogy *csak akkor nyájas a kommendáns tiszt a legénységhöl, ha háború közeledik.*[33] Sok igazság volt ebben a megjegyzésben, így nem meglepő, hogy különösen a harcok, a csaták, az egymásrautaltság idején alakult ki patriarchális viszony a tiszt és a legénysége közt. Ilyenkor gyakrabban szólította a parancsnok katonáit *fiaimnak*.

Számtalan visszaemlékező, s több emlékirat bizonyítja, hogy az említett megszólítás egészen a II. világháború végéig gyakorlat maradt. A tisztek ilyen – egyébként hosszú időre visszatekintő – megnyilatkozása atyainak, jóságosnak, az azonosságot, az egy zászló alá tartozást kifejezőnek hatott. A 20. században azonban egyes tiszteknél erőltetett atyáskodásként jelent meg, mikor a parancsnok leereszkedett a legénységhez. Egyes fiatal tisztek ezen szóhasználatából is kiérződött a fölény.

A *fiam* megszólítás hadseregbeli (és civilek közti) általános elterjedtségére utal *Ballagi Mór* 1873-ban megjelent munkája. A *fi* szócikknél a következők olvashatók: „első személyű birtokraggal megszólításképp használja magasabb rangú vagy öregember alacsonrangú vagy ifjabb iránt".[34]

2.

A II. világháborút követően, az újjászervezett-átalakított néphadseregben rövidesen más megszólítás dívott, a *fiam* eltűnt, esetleg a *fiúk* maradhatott. A megváltozott viszonyokat az 1960-ban kiadott, a Magyar Nyelv Értelmező Szótára is jelzi. A fiú főnévről írja, hogy gyakran többes számban, megszólításként használatos. Valakivel bizalmas viszonyban, családias alárendeltségben lévő ifjút, fiatalabb férfit, illetőleg valamely családias közösség, együttes (baráti kör, sportcsoport, iskolai osztály, kisebb katonai egység) tagjait szólítják ily módon.[35]

A *fiaimhoz* képest a *fiúk* kevésbé bensőséges, ám a hadseregben ez is hosszabb ideje élt. Erre utal a 20. század első felében oly népszerű, Fejér vármegyében is énekelt katonanóta.

Százados úr, seje-haj, százados úr,
ha fölül a lovára.
Visszatekint, seje-haj, visszatekint
az elfáradt bakára.
Ugye fiúk, szép élet a katona élet,
Csak az a baj, seje-haj, csak az a baj,
hogy nehéz a viselet.

3.

A háborút követően, 1945, de még inkább 1948 után a társadalmi-politikai változások által meghatározott katonai vezetés elérte az apánk-fiaim szóhasználat megszüntetését. Már szinte feledésbe merült az 1960–70-es évekre. Az idősebb tisztek tudatának mélyén azonban még ott volt, hogy egykor a parancsnok a század katonái számára *az apánk* volt. A kalocsai állomáshelyű 37. Budapesti Forradalmi Ezredben 1969–1970 fordulóján a 2. zászlóalj

[33] Szabadság 1887. február 8. 3.
[34] BALLAGI 1866–1873, I. 404.
[35] BÁRCZI – ORSZÁGH 1959–1962, II. 826.

páncéltörő szakaszának parancsnoka B. B. százados még hivatkozott rá. Az előfelvételis főiskolásokkal nem sokkal a bevonulás után tudatni kívánta: *Most én vagyok a maguk apja!* Szinte szentenciaként közölte. Több se kellett a könyörtelen katonahumornak! Néhány nap múlva a parancsnokot a páncéltörők már csak *Apuciként, B. apuciként* emlegették. A szomszédos körlet aknavetői gyorsan átvették a nem túl előkelő, egyáltalán nem katonás megnevezést. Az előírt megszólítás *Százados Elvtárs!* a katonák nyelvén egyébként is *cáseftársra* formálódott. Az eredendően megbecsülést kifejező megszólításból így lett csaknem önmaga karikatúrája.

Összegzés

A roppant hierarchikus katonai szervezetben a jogi normákban, így a szabályzatokban meghatározottakon túl is kialakulhattak emberi, érzelmi viszonyok, és ezeknek megfelelő megszólítások, megjelölések. A tisztelet és az elismerés hatotta át ezeket, kifejezésre juttatva a megbecsülést is: *apám-fiam;apánk-fiaim*. Századokon át élő szokás volt ez. A szóhasználat létezett a hadsereg szervezetén kívül is: a civil életben, az egymáshoz kapcsolódók, az egymással függő viszonyban lévők között. A katonai szervezetben az idők során, különösen a 20. század első felében a kapcsolat, szóhasználat jellege, tartalma változott, majd a 20. század közepén eltűnt.

Az apánk megjelölést a legkiválóbb parancsnokok érdemelték ki. A fiam, fiaim megszólítást viszont nem csak ők alkalmazták, szélesebb körben terjedt el, éltek vele. Az apánk, édesapánk elismerő megjelölés volt, a fiam, fiaim inkább megszólítás. Mindegyiket érzelmi tényező alakította ki, befolyásolta. Általuk a férfiak közötti legközvetlenebb, bensőséges kapcsolat kifejezéseit használták.

Az említett két megszólítás, megjelölés a művészeteket (főleg a szépirodalmat és a zenét), valamint a katonafolklórt is megérintette. Létezésüket a hadtörténet is konstatálta, egyes jellemzéseknél hivatkozott rá. Egyébként más népeknél is élt hasonló megjelölés, érzelmi viszony a parancsnok és az alárendeltek között.

Irodalom

BALÁS György
1927 *Bem József 1794-1850*. Budapest.

BALLAGI Mór
1866–1873 *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Pest.

BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László
1959 *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest.

BIRCSÁK Lajosné
2020 *A Nagy Háború és Iváncsa*. Iváncsa.

CRETTIER Ferenc (szerk.)
1937 *A volt csász. és kir. 69. „Hindenburg" vezértábornagy nevét viselő gyalogezred története (1910–18) és világháborus emlékalbuma*. Cegléd.

CSIK-VOLECZ Sándor
1894 A régi katonavilágból. *Székes-Fejérvári Naptár 1894*. 59–62.

DITTRICH Ede – KÚN Vilmos – PILCH Jenő
1915–1926 Az olasz háború III. In: Lándor Tivadar (szerk.): *A nagy háború írásban és képben* I–VII. Budapest

DOBOS Ilona
1980 Kossuth Lajos. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3*. Budapest. 281–284.
1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest.

EGRESSY Gábor
1851 *Törökországi naplója. 1849–1850*. Pest.

GVADÁNYI József
1975 *Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Rontó Pál*. Budapest.

HEGYALJAI KISS Géza
1940 *Honvédélet*. Budapest.

IMREH Sándor
2003 *Visszaemlékezés az 1848-49. évi szabadságharcra Erdélyben*. Budapest.

KATONA Imre
1980 Kossuth-nóta. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3*. Budapest. 284–285.

KEDVES Gyula – RATZKY Rita
2009 *Csataterek Petőfije. Dokumentumok, Petőfi művek hadtörténeti és irodalomtörténeti- poétikai elemzésekkel*. Budapest.

KERÉNYI Ferenc
2008 *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest.

KRASZNAY Péter
1998 *„Naplójegyzetei Krasznai Péter kemecsei lakosnak…" Visszaemlékezések 1830–1861*. Budapest.

LUKÁCS László
2002 Ha még egyszer azt üzeni… Kossuth Lajos a magyar néphagyományban. *Honismeret* 2002/3. 40–45.

MENSÁROS Zoltán
1914 Tábori levél Szerbiából. Egy pécsi jogász harci élményei. *Dunántúl* 1914. október 28. 2.

MOLNÁR Ferenc
2000 *Egy haditudósító emlékei. 1914 november-1915 november (1916).* Budapest.

MÓRICZ Pál
1928 *A magyar királyi honvéd 1868–1918*. Budapest.

MÓRICZ Zsigmond
1927 *Vérben, vasban. Kis képek a nagy háborúból.* Budapest.

P. SZATHMÁRY Károly (szerk.)
1889 *Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló IX*. Budapest.

SZABÓ István (szerk.)
1918 *A Tizenhetesek 1914–1917. Emlékkönyv a székesfehérvári honvédek harcaiból.* Székesfehérvár.

SZALAY Olga (szerk.)
2010 *Száz magyar katonadal. Bartók Béla és Kodály Zoltán kiadatlan gyűjteménye, 1918. Dokumentumok és történeti háttér.* Budapest.

TARI Lujza
1998 *Magyarország nagy vitézség. A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban.* Budapest.

TÖMÖRKÉNY István
1989 *Katona a kötélen.* Budapest.

UJVÁRY Zoltán
1980 *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok.* Debrecen.

VARGA Éva Mária
2008 *Magyar hadifoglyok és internáltak…* Doktori disszertáció. Budapest.

VÁRADY Géza – LAKY Imre
1912 *Novibazar. Szandzsák-Plevlje. Elbeszélések. Rajzok, útleírások. Kalandok.* Budapest.

József Gelencsér

Our Father, Our Dear Father… My Son, My Sons

The traditions of military life have often lived on and impacted people for centuries. They have influenced the feelings, thinking and behaviour of members of closed communities. They included the use of terms and expressions that were not prescribed by any military regulations, yet became common practice. They expressed human judgement and deep emotion, and they signalled relationship. Their meaning, content and use can be paralleled with, but also partly diverged from, the world outside the barracks' walls and the army. They had a special character. In the highly hierarchical military organisation, human and emotional relationships and the corresponding names and designations could develop beyond those defined in the legal norms and regulations. These were permeated with respect and recognition, expressing also esteem: "father-my son", "our father-my sons". It was a custom for centuries. Such wording also existed outside the military, in civilian life, between those who were related to each other or interdependent. In the military organisation, the nature and content of relationships and forms of address changed over time, especially in the first half of the 20th century, and this wording eventually disappeared in the mid-20th century.

The title "our father" was earned by the most outstanding commanders. The term "my son, my sons" was, however, not only used by them, but also more widely. "Our father, our dear father" was an honorary designation, while "my son, my sons" served more as a form of address. Both were shaped and influenced by emotional factors. They were generally used to express the closest and most intimate relationship among men.

These two forms of address and designation have also inspired the arts (especially literature and music) and military folklore. Their existence has also been noted in military history, with references to them in certain characterisations. Similar expressions of emotional relationships between commanders and subordinates existed in other nations as well.

Alba Regia 50. (2022) 223–233.

Gelencsér József

Pipázó katonák

A 19. századi fénykor

1.

A dohány ellentétes érzéseket kelt. Vagy szeretik vagy gyűlölik, de legalábbis véleménye van róla az embereknek. Nem elsőrendű életszükséglet, mint az Újvilágból behozott többi növény, de mással talán nem is helyettesíthető. Elterjedésében szerepet játszott az élvezet, a kellemes utáni vágy és a divat.

A dohány eredeti termesztési helye Közép- és Dél-Amerika. A források megegyezni látszanak abban, hogy először Kolumbusz Kristóf írt róla naplójában, 1495. október 15-én. A naplószöveg magyarázata szerint egy dohányzó indiánról volt szó, aki igen vékony, papírszerű levelekbe tekert száraz leveleket mutatott és szítt, aztán füstöt eregetett. Azért tette, hogy ne érezze a fáradtságot. A Kolumbuszt követő felfedezők több helyütt láttak hasonlót, termesztett és vadon növő dohányt, valamint a dohányzás különféle módját. Az Újvilágból Európába a portugálok hozták be a dohánymagot, melynek kikelt növényét eleinte gyógyszerként használták. Magyarországra a törökök hozták el a dohányt, valamint a pipázás szokását. A tiltások, az ellenszenv sem tudta meggátolni a jó érzés miatt a narkotikum elterjedését. Különösen tűzvédelmi okokból tilalmazták. Nálunk hagyományosan a pipa lett a dohányzás legfontosabb kelléke mind a nemesség, mind a parasztság körében. A szivarozás, mint úri szokás a polgárosodással együtt terjedt. A cigaretta a szivar leegyszerűsített, gazdaságosabb, olcsóbb formája volt. Maga a szó a szivar kifejezés kicsinyítése.[1]

Más nézet szerint az amerikai eredetű dohány elszívásának, elfüstölésének szokása egyrészt Németország felől, másrészt a Balkánon át a törökök és délszlávok közvetítésével terjedt el. A 18–19. században a dohányzást tűzveszélyessége és a gyúlékony környezet miatt országszerte tiltották.[2] Kiegészítésül elmondható, hogy a török hatás leginkább Erdélyben érvényesült, ahol a 17. század elején a pipa és a dohány még nagy értékű ajándék volt. A század végére azonban a pipázás a fejedelemségben széles körűvé vált. Jellemző, hogy Bethlen Gábornak a konstantinápolyi pasa 1610-ben hiába ajándékozott pipákat, nem használta azokat. Viszont Apafi Mihály olyan szenvedélyesen dohányzott, hogy 1662-ben bele is betegedett.[3]

2.

A magyarországi általános vélekedés szerint a 19. században, de legfeljebb a 19-20. század fordulóján született férfiak számára tartott életük végéig a *pipázás*. Tapasztalataim szerint Fejér megye parasztságából az a korosztály pipázott nagy mértékben, rendszeresen, amelyik még a 19. század végén született és részt vett az I. világháborúban. Egy részük haláláig ragaszkodott szenvedélyéhez, más részük a két háború között áttért a cigarettára, esetleg az olcsó szivarra.

A pipázás, mint a dohányzás legtöbb eszközt és türelmet kívánó fajtája a 19. században örvendett a legnagyobb népszerűségnek Magyarországon. Divatja a reformkorban hágott a tetőpontjára. *Garay János* (1812–1853) jeles költőnk a németek tubák szippantásával szemben a pipázást kifejezetten magyar jellegzetességnek tartotta. Így írt *Kandalló-dal* című versében:

---

1 VAJKAI 2016, 176–177, 179–181, 183.
2 KÓSA 1977, 594.
3 HAIDER 2000, 20.

Kályha mellett fül a német,
Sert iszik, s tobákol,
Fojtó szénnel fűt, süt és főz,
A nehézkes ángol;
Magyar ember kandallóba
Maga gyújtja fáját,
Versenyt szíja füsti mellett
Hosszú, nagy pipáját.

A dohány füstjét ekkor még hosszabb vagy rövidebb száron át a lakosság valamennyi rétege szívta. Idővel aztán a pipa a tétlenkedő, szemlélődő vidéki nemesi életmódnak jelképévé vált. Említhetők *Petőfi Sándornak* 1845-ben Borjádon írt *A magyar nemes* című verse henyélő, nemtörődöm alakjának szavai:

Ősi joggal, ősi házban,
Éltemet ha elpipáztam:
Mennybe visznek angyalok.
Én magyar nemes vagyok!

1851-től a dohánymonopólium bevezetése, aztán a gyorsuló életritmus, a régi pipadohányok eltűnése hozzájárultak ugyan a pipázás visszaszorulásához, de a parasztság körében még mintegy fél évszázadig a felnőtté válás, sőt a tekintély, a módosság jele maradt.

Bakák és huszárok

1.

A számos, s így terhes kellék ellenére a pipázás legalább a 18. századtól az I. világháború végéig igen kedvelt volt a magyar katonák körében is. Sőt a katonáskodás a szokás terjedésének fontos színterévé vált. A pihenés perceiben, a tétlenség, a várakozás óráiban, a hosszú katonaidő múlatása érdekében vagy szórakozásképpen szívesen pipára gyújtottak. Illusztrációképpen néhány példa.

A Székesfehérvár melletti (Iszka)Szentgyörgy és Moha földbirtokosa a 18. század egészében a báró Amade család volt. Előbb Amade Antal (1674–1737), majd fia *Amade László* (1703–1764).[4] Mindketten költőként is számontartottak, bár kétségkívül a fiú az ismertebb. Amade László 1737 és 1764 között birtokolta a két települést. Egyébként a 18. század második harmadában előbb a Hávor János huszárezred kapitánya, majd 1742-től a nemesi felkelés ezredese, illetve tábornoki szárnysegéde volt. A közismert *A jó lovas katonának* című magyar népdal forrásának Amade László *A szép fényes katonának arany gyöngy élete…* kezdetű verse, toborzója tekinthető. A 18 versszakból álló költeményből a 7. és a 10. szól a katona víg, pipázó életéről.[5]

Kockáz, kártyáz sátor alatt
Pipa a szájában,
Markotányos háta megett
Nem szolgál héában
Szép élet! Vig élet!
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jőjjön katonának
Illyent ki szeret!

[4] NÉMETH–GOMBOSNÉ KISS 2001, 39–56,133.
[5] AMADE 1892, 165–168.

Mint tűz meggyúlt pipájában
Úgy ég a szerelme,
Ellenségen és szíveken
Vagyon győzedelme
Szép élet! sat.

Petőfi Sándor csaknem két évig, 1839. szeptember 6-tól 1841. február 23-ig szolgált a cs. kir. 48. *Gollner-gyalogezredben,* mint „sárga pitykés, zöld hajtókás" közlegény. Pihenő idejében ő is pipázott, pedig még szinte gyerek volt. Utóbb megrendítő élményként mesélte, hogy szenvedélyének hódolva éppen kikönyökölt a kaszárnyaablakon, mikor egy társa a fölötte lévő ablakból – öngyilkosságot elkövetve – kivetette magát az udvar kőkockáira. Teste csaknem kiverte a pipát a költő szájából.[6]

Az 1848-as bécsi forradalom követelései között ott szerepelt a dohányzás szabadsága. Értették ez alatt a pipázás szabadságát is, mellyel igyekeztek is élni a forradalmárok.

A magyar szabadságharc idején, különösen nyugalmas körülmények között, egyes tisztek szívesen pipáztak. 1848 decemberének második feléig az átutazó katonatiszteknek a főváros vendéglői ingyen voltak kötelesek szállást biztosítani. A vendéglősök az így kieső jövedelmet adójukba beszámíthatták. Némely tiszturak azonban ezzel a jótékonysággal nagyon visszaéltek. Akár egy *bekes,* vagyis egyenruha darab csináltatása végett felutaztak Pestre, és a legdrágább fogadókban két hétig is elüldögéltek. Így a város közgyűlése elhatározta, hogy a jövőben a szállások ügyében a háziurakkal egyezkednek. Adják ki ők a felesleges, természetesen jóval olcsóbb szobáikat a tiszteknek. A polgármester azt is megjegyezte, hogy a kibérelt szállások főleg a külvárosban legyenek, „hol aztán majd nem lesz kedvük az átkelő tiszt uraknak oly sokáig *pipázgatni,* mint az *Angol királyné* erkélyén".[7]

2.

A székesfehérvári származású Herman János őrmester elbeszélése nyomán tudjuk, hogy a 10. huszárezred, a *Vilmos-huszárok* összesen 175 katonája milyen viszontagságos úton jött haza 1848-ban Gácsországból, Zbaraz, illetve Trembovla városokból. *Eötvös Károly* írta meg az őrmester szavai nyomán a szökés részletes történetét. Ebből kiderül, hogy a tervet az öt altiszt az őrmester szállásán tárgyalta meg, hol *pipaszó mellett folyt a beszélgetés*. Az ezer veszélyt hozó, hazafele vezető út közben Kolomea város mellett egy urasági kastélynál a katonáknak alkalmuk adódott megpihenni. Itt nem csak ettek-ittak, szunyókáltak, hanem *pipáztak*, énekeltek is. A zbaraiakhoz menet közben csatlakozott a 45, Trembovlából elillant huszár. A találkozás örömére a két huszárcsapat tagjai *megízleltek minden kulacsot, s kicseréltek minden pipát*. Tehát nem csak borral, hanem dohánnyal is megkínálták egymást.

Ugyancsak Eötvös Károly írt 1849 újév napjáról, mint gyerekkori, mezőszentgyörgyi emlékéről. Apja, aki a község vezető személyiségének számított, szokatlan lódobogást hallott e napon. Letette pipáját, kiment az utcára, hol 20–25, dérrel, faggyal, zúzmarával lepett lovasembert látott. Rövidesen kiderült, hogy *Württemberg-huszárok* (6. ezred), kik a vesztes móri csatából menekültek. Bodajk és Moha felé vették útjukat, de a Sárvíz völgyében irányt vesztettek. Hóban, ködben, fagyban 24 órát kóboroltak, szenvedtek, mire lakott helyre jutottak. A fáradtság és éhség úgy meggyalázta őket, hogy jóformán a lóról leszállni sem maradt erejük. Ám amint a falusiak jóvoltából ettek-ittak, fölmelegedtek, már mesélni kezdtek. Őrmesterüket Eötvös Károlyék fogadták be, látták el. Rövidesen füstölt is a huszár szájában a pipa, s a kérdésekre is úgy felelt csöndesen, hogy ki sem vette szájából dohányzóeszközét.[8] Jóllehet Eötvös Károly esetenként a valóságot kiszínezte, mégis jellemző volt az, amit elmesélt. Az idézett soroknál is.

A huszárság fénykorában, a 18–19. században a magyar huszárok elmaradhatatlan kelléke volt a bajusz és a hosszú szárú pipa. Számos ábrázolás is bizonyítja, hogy pihenőben, nyugalmas percekben (netán a rabságban) a huszárok nem fukarkodtak a füst eregetésével.[9] Dessewffy Arisztid, a szabadságharc vezérőrnagya, majd vértanúja maga is huszár volt. Máig fennmaradt kupakos, rövid szárú tajtékpipája is erősíti a huszárokról alkotott véleményt. Bem József tábornok maga nem dohányzott. Ám azt szerette, ha katonái pipáznak, mert úgy jobban állják az éhséget, jobban tűrik az álmatlanságot. Az 1849. január 3-i tihucai ütközet után intendánsának, Teleki Sándornak

6 JÓKAI 1960, 103–104; ILLYÉS 1971, 58.
7 Kossuth Hirlapja 1848. december 20. 642.
8 EÖTVÖS 1905, 189–190, 238, 265, 280.
9 SÁGVÁRI 2021, 75; HERMANN 2001, 42, 44, 342.

a lelkére kötötte, ha Marosvásárhelyre érnek, szerezzen be sok dohányt.[10] A honvédsereg január 13-án az említett városba jutott. (Bem szavai a pipázás, dohányzás hatását illetően a további háborús viszonyok közt is helytállóak voltak.)

A pipázás már 1848-49-ben is főképp a közkatonák, az altisztek és az alacsonyabb rangú tisztek körében dívott. A szabadságharc vezetői inkább *szivaroztak*. *Jókai Mór* írta, hogy Kossuth Lajos mindig szivarra gyújtott, mikor fontos értekezésbe kezdett. Olcsó, kétkarajcáros szivart szívott.[11] A néphagyomány úgy tartja, hogy Aradon a halálra ítélt magyar tábornokok közül többen a kivégzés előtt elszívták szivarjukat. Az biztos, hogy Damjanich János így tett. Ő egyébként is igen kedvelte a szivart, a pálinkát és a bort.

3.

A szabadságharc leverése után egyáltalán nem teljesülhetett a márciusi 12 pont azon fontos követelménye, hogy a magyar katonákat ne vigyék külföldre. Az országhatáron kívül végzett nehéz szolgálat közben egyes katonáknak unaloműzésül szolgált, örömet okozott, hogy vonalas irkájukba verseket, dalokat, történeteket rögzítettek. Ezekből a szakirodalom által *katonakönyvek*nek nevezett füzetekből kevés maradt fenn.

Az egyik, hosszú időt átvészelt, Fejér megyében előkerült példányt Lukács László néprajzkutató adta a kezembe. *Rozsits Pál* gyalogoskatonáé volt, aki 1865-ben, az itáliai Velencében állomásozva írta. A 104 oldalas füzetben több mint három oldalas rész szól *Elő Adás Katona Életrölly* címszó alatt. A vers az egyenruhába öltöztetett legény sorsát mutatja be részben bánatos, részben tréfás hangon. Ebből csak a dohányzásra vonatkozó részeket idézem:

… mikor Szegény baka Reggel fölölltözik
Pipájával reá gyujt, Keményen pökdözik,
hogy van e mit eni, asztat nem kérdezik.
De hát az Katonát mégis mi táplálja
bőven az irásom it előll Számlálja.
regeli étele az nadrág Szorittás
itt a gyomor telvén nints semi Kivánás
ez után bagoját Szájjába bedugja
A Déli ebédjit igy hát könyen várja…

A kaszárnyabeli nélkülözést, sanyarú sorsot a kimenő alkalmával a hetykeség váltotta fel. Ezt tükrözi a baka egész magatartása, és az is, hogy bagórágás, pipaszívás helyett úri módon szivart füstöl.

… De még aroll is fogok ám Szollani,
Miként szok a baka kimenni sétálni,
Kevélen és bátran szokott az kilépni
s nem szokot ő Senki előtt Süveget emelni.
mert Az ő törvénye az szerint kíványa,
ugy kel tselekenyi mi van Regolájja
Kevéllen pökdözni füstöll az Szivarja
azt gondolják talán hogy van Száz forintja…

Egy másik kéziratos füzet a gárdonyi *Kardos (Krecs) József* tulajdonát képezte. A fehérvári *69-es közös gyalogezred* katonái írtak bele 1914-ben, de még a háború kitörése előtt, Dalmáciában, Castelnuovoban (ma Herceg Novi). Itt *A baka kívánsága* című versben a *szivar* több más finomsággal a gyalogos által hőn áhított jólét tartozéka:

… Turos lepény, mákos rétes, paprikás,
Negyven darab dohányszivar pántlikás,
Huszonkilencz fél liter bor minden nap,
Pirosképtű barna kis lány puczernak…

[10] BALÁS 1927, 17.
[11] JÓKAI 1980, 87.

Pár évtizeddel korábban, Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja során bizonyos helyzetekben a pipa nyújtott némi vigaszt. Augusztus legelején a torontáli 6. gyalogezred már ötödik napja haladt előre, küzdve állandó esővel, embermarasztaló sárral, szabad ég alatti éjszakázással. Dervent és Kotorsko között éjjelre a katonák ismét tüzet gyújtottak, hajnalig annál próbáltak melegedni. Ebben a helyzetben nem is az ellenség közelsége, hanem valami más volt a kérdés: „Szelel-e még a pipa és ég-e a dohány? Mert ez nagy Isten-áldása ilyenkor." Derventben még jó török dohányt vettek, így *pipaszó mellett,* szinte a sárban ülve időztek.[12]

A kettős monarchia idején a besorozott katonáknak *komiszdohány* járt. Havi fejadagját 8 csomagban állapították meg. Ennek fejében rögvest 4 krajcárt levontak a katonák zsoldjából, ami a sokat emlegetett napi *hatkrajcár* volt. Az összeget más levonások is terhelték, így a közlegénynek alig maradt valami.[13]

A világháborúban

1.

A Nagy Háború kezdetén, 1914 nyarán az Osztrák–Magyar Monarchia haderejét jól feltöltött raktárakból látták el. Ekkor még a dohányzáshoz szükséges terményekből, termékekből is kellő mennyiség állt rendelkezésre. Jellemző volt az, amit a kaposvári 44. gyalogezred műszaki feladatokat ellátó 7. számú osztaga (Arbeiterabteilung) tapasztalt. A frontra vonulva Szarajevóban vették fel a dohányt. Itt kezdődött a napi ellátásban a legénységnek a pipadohány vagy cigaretta, a tiszteknek a fejenkénti és naponkénti öt szivar vagy huszonöt cigaretta biztosítása. A tisztek jó szivarokat kaptak: Regalitast, Regalia Favoritot, Britannikát, Trabukot.[14] Rövidesen a helyzet változott, karácsonyra már otthonról, családi csomagban vagy szeretetadományként küldtek szívnivalót.

Az 1914-ben kitört világháború egymás után nyelte a különböző korosztályokat. Frontra kerültek az idősebbek is, kik között még több lehetett a pipázó, mint a fiataloknál. A nagymérvű pipázást számos adat bizonyítja.

Nagy István (1873–1937), a kiváló festő és grafikus, sok *pipázó bakát* meg is örökített. 1915 közepétől a *24. székely honvéd gyalogezred* népfelkelő katonájaként szolgálta végig a háborút. Tehát nem, mint hadifestő, mégis a parancsnokoktól kapott előnyök révén társaival, az ugyancsak ismert képzőművész Varga Nándorral és Márton Ferenccel együtt volt alkalma rajzolni. Legfontosabb és legkifejezőbb művészi alkotásain nem a háborút, hanem annak elszenvedőit ábrázolta. Az egyszerű katonákról rajzolt képei a magyar portréfestészet legjelentősebb darabjai. Nála a katonaarcképek közt talán a leggyakoribb típus a kerekfejű, pipázó, harcsabajuszos, ráncos arcú öreg baka. *Pipázó katona (Népfelkelő) 1915*. jelzésű pasztelljén az öreg bakának hosszúszárú pipa lóg a szájában. A *Pipázó katona napsütésben* című 1916-os datálású képe a 24. gyalogezred jóvágású, bajuszos katonáját jelenítette meg, rövidszárú pipával a jobb kezében. Nagy István ábrázolt hadihelyzeteket is. Valószínűleg az olasz fronton, 1916-ban készült az a vázlat, melyen két katona géppuskával fölfelé lő. Egyikük irányítja a fegyvert, a másik szájában hosszúszárú pipával, némi letargiával a töltényt adagolja. A pipa tehát harchelyzetben is gazdája szájában maradt. Nagy István a Könyves Kálmán Szalonban 1916 novemberében rendezett, sikert hozó kiállításán a frontvonalban, a harctéren, a hátországban készített arcképeiből is mutatott be.[15]

A miskolci *10-es honvédek* 1914 karácsonyára Galíciában, Polnán, a téli szálláson az otthonmaradottaktól a zászlóalj parancsnokságon keresztül ajándékot kaptak. A parancsnokságon porcióztak, mindenkinek egy kis csomag jutott. Mondhatni, volt ott minden: mézeskalács, szappan, képeslap, tábori lap, dió, mogyoró, zsebkendő, érmelegítő, hósapka és sok más. A felsorakozott századból először az altisztek, azután a legénység vette át a magáét. Boldogok voltak. Legjobban a *fapipák* és képeslapok tetszettek, a szagos szappanoknak is örültek. Azután az *öngyújtónak,* a *gyufának*. A „dobozos gyújtónak is, amelynek minden szála aranyat ér itt, a *pipaszomjas derék magyaroknak"*. Voltak századok, ahol a honvédek szenteste a fedezék tetején ültek és *pipázgattak*. Így várták a *menázsit*.[16]

[12] KENEDI 1904, 23–24.
[13] DEÁK 1993, 137.
[14] VLADÁR 1997, 147.
[15] SOLYMÁR 1977, 37, 39; KIESELBACH szerk. 2019, 142–143, 148, 520–521.
[16] BENKÓCZY 1931, 19, 25.

2.

A két székesfehérvári gyalogezred fronton harcoló katonái részére a nagyobb ünnepeket megelőzően a vármegye és a város közönsége körében gyűjtést rendeztek. Ennek eredményeként 1915 karácsonyán a *17-es honvéd gyalogezred* katonáinak az olasz fronton az étel és ital szeretetadományok mellé „jófajta dohány, szivarok" jutottak. Sikeres gyűjtést folytattak a megyeszékhelyen 1916 húsvétjának ünnepére is. A polgármester „1650 drb cigarettát, 200 szopókát (szipkát), 24 cigarettatárcát és 2000 pipát" adott át az alispánnak, ki ládákban, vasúton továbbította az olasz frontra.

A világháború alatt Székesfehérváron nagyszámú, különböző ezredekből idekerült sebesültet is ápoltak. Részükre szintén történt adakozás. 1914-ben a *sebesültek karácsonyfájára* a város és a megye előkelőségei a díszek, az ételek, a cukor mellé dohányt, szivart, cigarettát és pipát is adományoztak. A pipa lassú háttérbe szorulását, a cigaretta előretörését ugyanakkor jól jelzi, hogy a fehérvári felsőkereskedelmi iskola ifjúsága a beteg katonák közt 1915 karácsonyán 8000, 1916. húsvétján 5000 cigarettát osztott ki.[17]

Az ország határain kívül, a frontvonalon vagy annak közelében a csillapuló harcok idején sokan pipára gyújtottak. *Tarján Jenő*, a már említett, nagy hírre emelkedett cs. és kir. 44. gyalogezred, a *rosseb bakák* hadnagya *Szöllösi kapitány* cím alatt, az 1915 májusának orosz frontján történtekről írta. A legnyugvó májusi nappal együtt ereszkedik le a galíciai köd a rétre. Annak szélén katonák mozognak a gúlába rakott fegyverek között. Van, aki a földön fekszik, más a felesége vagy a szeretője levelét olvassa. „Az erdőszélen, mint megannyi szentjánosbogár, csillog a *hazai pipa* fénye. Bodor füst száll a tüzes kis kohóból, amely még ott fönn is ép oly elmaradhatatlan a magyar bakának, mint a mindennapi kenyér."[18]

A székesfehérvári 17. gyalogezred 1917. február 12-én érkezett meg az orosz hadszíntérre. A nyugodt front mögött 3–6 km-el május 1-én ünnepség keretében avatták fel a pihenőhelyet, a *Zita Királyné Otthont*. A honvédek az enyhébb idő beköszöntével megkezdték a földek és a konyhakert bevetését, beültetését. A földeken takarmányt és kukoricát vetettek, sőt még két holdon *dohány*t és dinnyét is termesztettek. 1917 szeptemberéig maradtak a kivételes, gyönyörű telepen, azután újra az olasz front következett számukra.[19]

Albánia kétmarhada 1916 március elejére a monarchia megszállása alá került és így maradt 1918 őszéig. A front stabilizálódott, jelentős küzdelmek nem folytak. A szinte baráti megszállás azonban jelentős erőket kötött le. A *17-esekkel,* a népfelkelőkkel szolgált és került Albániába a csákvári Mészáros István (1878–1965).[20] Fiatal korától kezdve ő is rendszeresen, munkavégzés közben is szívta a szájában lógó pipát. Albánia nyugalmas hadszínterén hosszabb ideig katonáskodott. Mikor a balkáni országról kérdeztem, mint a jó földeket és a pipázást szerető parasztember, azzal kezdte, hogy *nem terem ott más, mint dohán.* Ő és pipázó katonatársai könnyen hozzájutottak a jó minőségű füstölnivalóhoz. Mészáros István haláláig élt a szenvedélyének. Temetésekor kedves pipáját mellé helyezték a koporsóba.

Esterházy Móric gróf a Csákváron általa fenntartott kórházat az I. világháború alatt a katonai kincstár rendelkezésére bocsátotta. A 60 ágyas kórház 1915-ben 311 sebesültet látott el.[21] Jelenleg Esterházy Marcell birtokában van az a csoportkép, mely családjuk hagyatékában maradt meg. A fényképen sebesült katonák láthatók több sorban. A legelöl fekvő katona kezében mellig érő pipája.[22]

Az olasz front, Doberdó, Isonzó és Piave a háború poklát jelentette. *Szabó István*, a székesfehérvári 17. gyalogezred hadnagya a Doberdón vívott küzdelmekről könyvet írt. Benne egy-egy pillanat, néhány mondat erejéig a pipa is szerepet kapott. Az állásokba visszatérésről így írt: „Hajnali egykor indulunk mi is… Lokvicán át lefelé megyünk a szerpentinen, sötét csapatoszlopok mozognak mellettünk, néha gyufa villan, valaki *pipára gyújtott*." Máskor azt látta, hogy a lovakat hajtó öreg sárbogárdi népfelkelő *sercintett a pipája mellől*, majd rácsapott az állatokra. Comenben egy „balkon alatt bombavető magyarok, tempós népfelkelők Fejérmegyéből, szálas legények Somogymegyéből" tartózkodtak. *Pipa mellől* hányták-vetették meg a háború sorsát. Még máskor látott egy, az olasz hadifoglyokat kísérő mokány huszárt, aki kényesen táncoltatta szürkéjét és *makrapipájából füstölt.*[23]

---

17 Székesfehérvár és Vidéke 1916. április 4. 2.

18 TARJÁN 1916, 45.

19 SIPOS szerk. 1937, 193, 194.

20 A kastély szomszédságában lakó Mészáros István, mint parasztember a nagy társadalmi különbségek ellenére ismerte a csákvári gróf Esterházy család tagjait. Emlékezete szerint Esterházy Móric (1881–1960), a későbbi miniszterelnök, mint a cs. és kir. 9. (Nádasdy) huszárezred tartalékos főhadnagya szintén szolgált Albániában. (Mészáros találkozott is vele a balkáni országban.) Esterházy itt kedvtelésből eltanulta a bőrművesség egyes elemeit, így a bőrfonást. 1945 után az ínséges időkben, vagyonától megfosztva ezzel a tevékenységgel jutott némi keresethez.

21 KELEMEN–LUKÁCS–VITEK 2002, 81–82.

22 Kiállításra került 2021. június 5-én Csákváron, a helytörténeti gyűjteményben (Csákvári Emlékház).

23 SZABÓ 1917, 39, 56, 79, 115.

3.

Hasonló pillanatot kapott el a *69-esek*ről, a *Hindenburgok*ról író *Horváth Kázmér*. Az olasz fronton „a tábori örs kis kuckóban ült, s előttük átlyuggatott csajkában faszén sziporkázott. Amint elmentem mellettük éppen behajtotta a szél a sátorlapot és jól lehetett látni a vöröses fénytől izzó kemény arcokat. Egyiknek szájában *pipa,* a másikében valami más ilyenfajta mérgező szerszám agyarkodott. Nagyokat szippantottak s meglátszott rajtuk, hogy nagyokat gondolnak közben."[24]

A fény, a füst elárulhatta az ellenségnek a Monarchia katonáinak vonulását, tartózkodását. Így sötétbe, sötétedéskor a frontvonal felé masírozó katonák számára rendszeresen elhangzott a vezényszó: *Cigarettákat, pipákat eloltani!*[25]

A szörnyű veszteséggel járó tömegrohamok mellett a kisebb csapatok rohamjárőrözése is életveszélyes volt. A veszprémi 31. honvéd gyalogezrednél 1917 februárjában a doberdói fronton egy *rohamjárőr* kapott nehéz feladatot. Az ilyen jellegű csapatnak az ellenséges állás kikémlelése, az oda betörés, annak felgöngyölítése volt a feladata. A rohamjárőröző katonák csak a legszükségesebbeket vitték magukkal. Felszerelésükbe puska, szurony, derékszíj tölténytáskákkal, 200 töltény, kézigránátok, gázálarc tartozott. Az egynapi élelemadag állt egy-egy hús- és kávékonzervből, kenyérből, két kulacs vízből. Továbbá a nélkülözhetetlen *pipa*ból *és dohány*ból. Ezek a kenyérzsákba kerültek.[26]

Azt, hogy mit jelentett a pipa, a pipázás a katonáknak, a történészek általánosítva is megfogalmazták. Az olasz fronton a 6. isonzói csata idején, 1917 szeptemberében az ellenséges tűz elől a Monarchia csapatai a kavernákba húzódtak. Sokszor alvás nélkül, étlen-szomjan voltak kénytelenek az ítéletidő végét kivárni. „Bent a rosszlevegőjű, sötét üregben a *pipa* volt a legénység egyedüli barátja; a magyar paraszt *pipafüsttel* ütötte agyon az időt, míg kint szakadt a vaszápor… Meg kellett említenünk a katonának ezt a hűséges barátját… Aki részt vett ilyen tüzérségi csata borzalmában, egyértelműleg vallja, hogy a *pipa- vagy cigarettafüst* volt az a gondűző, mely elfeledtetett vele mindent."[27] Vagy legalább csökkentette a félelem érzését, a fáradtság mérhetetlenségét.

A 20. század közepén

A két világháború között a katonaság soraiban a pipát egyre jobban kiszorította a cigaretta, de teljesen még nem tűnt el. A 3. gyalogezredben, Székesfehérváron szolgáló katonafiúk rendszeresen vittek haza a kantinból férfi hozzátartozóiknak *Balkán* pipadohányt, majd 1938-tól *Honvéd* cigarettát, mely lényegesen olcsóbb volt, mint amit a civil életben lehetett venni. A hivatalos elnevezés a „mérsékelt árú dohánygyártmány" volt. A 136857/1938. PM rendelet vezette be, rendszeresítette a honvédség dohánygyártmány szükségletének kielégítésére az addig használt „mérsékelt áru pipadohány (limitó)" mellett a mérsékelt árú szivarkát, azaz cigarettát. Ez sárgás-fehér színű hüvelyben (papírban), a rá nyomtatott „Honvéd" felirattal készült. Száz darab Honvéd szivarkának mindössze 75 fillér volt az ára. Mindkét mérsékelt árú termék a dohányáru raktárakból a dohánynagykereskedőkhöz került, akiktől a kisárusoknak a beiktatásával igényelhetett a honvédség kötelékébe tartozó csapat. A két, említett dohánytermékre csak a honvédség tényleges szolgálatában álló, legénységi állományú (altiszt, legénység) tagjai voltak igényjogosultak. Egy személy részére legfeljebb napi 20 darab szivarka vagy nyolc darab, egyenként 100 g-os pipadohány volt igényelhető. A részletesen szabályozott, ugyancsak bürokratikus eljárás folyamatát a 102900/1942. PM rendelet módosította.[28]

Honvéd szivarkát csak az igényjogosultak és csak saját szükségletre vásárolhattak, azt tovább nem adhatták. A rendelkezés megszegése az 1868. évi XIV. tc. és az 1876. évi IV. tc alapján volt büntetendő, mint dohányjövedéki kihágás.[29] Mindezzel szemben alakult ki a fentebb említett törvényrontó jogszokás, mint általános gyakorlat, melyet a túlszabályozás sem tudott megakadályozni.

A háború után, a Szovjetunió hadifogoly táboraiban idővel az élelem mellett némi dohányt is adtak. Rendszerint erős fajtát, melyből cigarettát lehetett sodorni. A pipázásnak itt szinte nyoma sem volt. A visszaemlékezések szerint egyes szenvedélyes dohányosok drága árat fizettek nikotinéhségük csillapításáért. Ételüket cserélték el dohányért. Lesoványodtak, megbetegedtek, akár el is hunytak.

---

[24] HORVÁTH 1917, 29.
[25] SZABÓ szerk. 1918, 19.
[26] HERCZEGH 1936, 243.
[27] DITTRICH–KÚN–PILCZH 1926, 297.
[28] GELENCSÉR 2018, 527.
[29] FARKAS–MESKÓ 1947, 138.

A II. világháborúval a honvédségnél a pipázás kiszorult a gyakorlatból. Jellemző módon 1945 után arra számos példa volt, hogy valaki a hadseregben szokott rá a cigarettázásra. Ám a pipázásra már nem.

Összegzés

Nálunk a dohányzás elterjedésével annak legnépszerűbb formája a pipázás lett, míg bizonyos más alakzatai (pl. bagórágás) szinte meg sem jelentek. A rendi társadalomnak minden rétegénél gyakorlat volt a pipázás. A katonaságnál szintén szokás lett. A huszárság körében, ennek fénykorában, a 18–19. században a hosszúszárú pipa egyenesen a legmagyarabb fegyvernem lovasainak attribútumává vált. A polgárosodás kezdetétől, leegyszerűsítve 1848 után is megmaradt a pipa népszerűsége, de egyre inkább csak a szegény, kevésbé módos rétegek, illetve a közkatonák, altisztek körében. A tehetősebbeknél, a katonatiszteknél háttérbe szorította a szivar, majd egyre szélesebb körben a cigaretta. A katonaságnál az Osztrák–Magyar Monarchia idejétől mind a pipadohányhoz, mind a nikotin igényének más kielégítési anyagához kedvezményes áron vagy ellátmányként lehetett hozzájutni. A pipázásnak megvoltak az alkalmai is a hadseregben. Gyakorolták a szokást béke idején éppen úgy, mint háborúban, de csak bizonyos helyzetekben, alkalmakkor.

A pipa használata a katonaságnál is a dohányzás élményén, hangulatán túl megnyugvást adott, feszültséget oldott vagy csökkentett. Ínséges körülmények között éhség ellen is használták. A megszállott pipázókat, a szenvedély rabjait a különböző fokú tilalmak sem mindig rettentették vissza. A pipa, annak mívesebb formája megállapodottságot, magabiztosságot, egyfajta tekintélyt is adhatott. A II. világháborúval, a megváltozott körülmények miatt a katonák körében a pipázás úgyszólván megszűnt.

Irodalom

AMADE László
1892 *Várkonyi Báró Amade László versei.* Budapest.

BALÁS György
1927 *Bem József 1794–1850.* Budapest.

BENKÓCZY Emil
1931 *A tizes honvédek Galíciában.* Budapest.

DEÁK István
1993 *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest.

DITTRICH Ede – KÚN Vilmos – PILCH Jenő
1915–1926 Az olasz háború III. In: Lándor Tivadar (szerk.): *A nagy háború írásban és képben* I–VII. Budapest.

EÖTVÖS Károly
1905 *A nagy év.* Budapest.

FARKAS István – MESKÓ Illés
1947 *Dohányárusítás. Törvények-szabályok-rendeletek.* Budapest.

GELENCSÉR József
2018 *Székesfehérvár áldásos árnyékában. Sárkeresztes népi jogélete* 1867–1959. Székesfehérvár.

HAIDER Edit
2000 A dohányzás elterjedése Magyarországon. In: Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna (szerk.): *A magyar pipa története – A magyar történelem pipákon.* Budapest–Keszthely. 20–24.

HERCZEGH Géza
1936 *A m. kir. veszprémi 31.honvéd gyalogezred, a 31. 46. és a 79. honvéd menet zászlóaljak, valamint a 31/I. népfelkelő zászlóalj története.* Cegléd.

HERMANN Róbert
2001 *1848-1849 A szabadságharc hadtörténete.* Budapest.

HORVÁTH Kázmér
1917 A Hindenburgok harcaiból. A cseh kadett. *Fejérmegyei Napló* 1917. február 23. 29.

ILLYÉS Gyula
1971 *Petőfi Sándor.* Budapest.

JÓKAI Mór
1960 *Írások életemből. Önéletrajzi írások.* Budapest.
1980 *Emléksorok. Napló 1848-49-ből.* Budapest.

KELEMEN Krisztián – LUKÁCS László – VITEK Gábor
2002 *Csákvár. Száz magyar falu könyvesháza.* Budapest.

KENEDI Géza
1904 *Lőporfüst. Az 1878-ik évi bosnyák háborúból.* Budapest.

KIESELBACH Tamás (szerk.)
2019 *Nagy István. Tisztaság. Tömörség. Transzcendencia.* Budapest.

KÓSA László
1977 Dohány. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest. 593–596.

NÉMETH Gyula – GOMBOSNÉ KISS Edit
2001 *Iszkaszentgyörgy története.* Iszkaszentgyörgy.

SÁGVÁRI György
2021 Huszárdivat, huszár uniformis. *Rubicon* 2021/3. 66–79.

SIPOS Gyula (szerk.)
1937 *17-esek a Világháborúban. A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalog- és népfelkelő ezredek története.* Székesfehérvár.

SOLYMÁR István
1977 *Nagy István.* Budapest.

SZABÓ István
1917 *Doberdó.* Budapest.

SZABÓ István (szerk.)
1918 *A Tizenhetesek 1914–1917. Emlékkönyv a székesfehérvári honvédek harcaiból.* Székesfehérvár.

TARJÁN Jenő
1916 Szöllösi kapitány. In: Nagy Lajos – Róbert Oszkár (szerk.): *A 44-esek frontján… Somogy-Tolnai Hadi Almanach.* Budapest. 45–48.

VAJKAI Zsófia
2016 Érdekességek a dohányzás történetéből. In: Alexander Brody (főszerk.): *Alibi hat hónapra. Füst.* Budapest. 176–185.

VLADÁR Gábor
1997 *Visszaemlékezéseim.* Budapest.

József Gelencsér

Soldiers Smoking Their Pipes

With the spread of smoking, pipe smoking became the most popular form of tobacco use, while other forms (e.g. chewing tobacco) never appeared. Pipe smoking was practised across all levels of the feudal society. It was also widely practised in the military. Among the Hussars (light-armed horsemen), during their heyday in the 18th and 19th centuries, the long-stemmed pipe became an attribute of soldiers of the cavalry corps, which was considered to be the "most Hungarian" military branch. With the emergence of the middle class, roughly after 1848, pipes remained popular, but increasingly only among the poor and less affluent classes, including common soldiers and non-commissioned officers. Among the more affluent and the military officers, it was eclipsed by cigars and then, more and more widely, by cigarettes. From the time of the Austro-Hungarian Monarchy, both pipe tobacco and other nicotine-products were available at reduced prices or as supplies in the military. Pipe smoking had its occasions in the army. It was practised in peacetime as well as in war, but only in certain situations and on certain occasions. The use of pipes in the military beyond the enjoyment and atmosphere of smoking also provided a sense of relaxation and relieved or reduced tension. It was also used to relieve hunger under indigent circumstances. Obsessive pipe smokers and addicts were not always deterred by various degrees of prohibition. The pipe, owing to its more elaborate form, could also confer a sense of stability, confidence and a certain authority. However, with World War II and the changing circumstances, pipe smoking among soldiers virtually disappeared.

Alba Regia 50. (2022) 235–259.

Nagy Veronika

„Miniatűr Magyar Nürnberg”
Játékipari tevékenység a székesfehérvári javítóintézetben a két világháború között[1]

Székesfehérvár ipartörténetének szűk és ismeretlen területe a játékipar, de ennek oka nem az ipartörténeti kutatások hiányosságában keresendő, hanem a székesfehérvári játékipar kibontakozásának sajátosságaiban.

A város iparának fejlődése Budapest közelsége és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nagy aránya miatt lassú volt. Az iparcikkek előállítását még az 1930-as években is a kis- és kézműipar látta el. A reformkorban volt néhány kísérlet gyártelepek létesítésére, és az ipartelepítés a 20. század első évtizedében megélénkült, de az ipari népesség többsége a 10 fő alatti üzemekben, műhelyekben, azaz a kisiparban dolgozott.[2] Játékipari tevékenységet ebből az időből nem említenek az ipartörténettel foglalkozó munkák. A Szent István Év kapcsán 1938-ban megjelent *Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében* című, hasznos forrásokat és nagy mennyiségű ipartörténeti adatot felvonultató munka sem tér ki semmilyen játékipari tevékenységre,[3] holott 1938 előtt csaknem negyedszázadon keresztül folyt jelentős játékipari tevékenység a városban. A játékok előállítását azonban nem képzett iparosok végezték, hanem javító nevelésre szoruló fiatalkorúak, akik a székesfehérvári javítóintézet falai között éltek, hogy erkölcsileg megerősödve és valamilyen mesterséget alapszinten elsajátítva térjenek vissza a társadalomba. Tevékenységük rejtve maradt, mert nem a város iparos rétegéből kerültek ki, és még a nevüket sem őrizte meg semmilyen dokumentum.[4]

Játékipari előzmények Magyarországon

A 19. század végén és a 20. század első felében a játékszerek elsősorban Németországból és Ausztriából érkeztek Magyarországra. A német játékkészítés fejlődését és elterjedését a 15. századtól kezdve követhetjük nyomon. Előtte a játékokat nem eladásra készítették. Az európai játékgyártás központja évszázadok óta Nürnberg volt, de főként kereskedelmi szempontból. Maguk a játékszerek nem csak Nürnbergből származtak, hanem a környező, elsősorban fában gazdag vidékekről, ahol különösen télen, egész családok tartották fenn magukat játékkészítésből. Németország hegyvidéki régióiban a gazdálkodó népesség rá volt kényszerülve arra, hogy megélhetését háztartási eszközök és játékok alkalmi készítésével egészítse ki. A türingiai erdőben ehhez a fa vált a legfontosabb és a legszéleskörűbben felhasználható anyaggá. Nürnberg központi fekvése, a középkori kereskedelmi utakhoz való közelsége természetes elosztóhellyé tette a várost. Rövid idő alatt az egész németországi fajáték kereskedelem Nürnberg falai közé koncentrálódott.[5] Nürnbergi kereskedők vásárolták fel és terjesztették egész Európában a türingiai és szászországi játékszereket. Magyarországon nürnbergi vagy „norinbergi” árunak nevezték az olcsó játékszerek és apró használati cikkek sokaságát (díszműárut, háztartási cikkeket, dohányzási és pipere kellékeket, optikai eszközöket, hangszereket). A legtöbb esetben ezeket együtt árusították, hiszen ekkor még kevés üzlet specializálódott kifejezetten játékra.[6] Az oberammergaui fafigurák, a berchtesgadeni dobozok, az altdorfi zenélő játékok, a sonnebergi babák, és az érchegységi fajátékok mind „norinbergi” áruvá váltak a magyar kereskedők üzleteiben.

---

1 A tanulmány a Lánczos Kornél – Szekfű Gyula Ösztöndíj Alapítvány ösztöndíja keretében 2022-ben készült pályamű rövidített változata.

2 CSURGAI HORVÁTH 1996, 130–133.

3 B. SZABÓ et al. 1938.

4 A székesfehérvári javítóintézet 1939-ben (ekkor már Királyi Javító Nevelő Intézet néven) Kassára költözött, ahol az intézet iratanyaga nem fellelhető, a háború idején valószínűleg megsemmisült.

5 FRITZSCH–BACHMANN 1968, 24; H. A. 1908, 87–88.

6 SALY 2009, 2.

A magyar játékszeripar elmaradott és versenyképtelen volt, fejlesztését és állami támogatását azonban indokolta a 19. század utolsó harmadában a játékszerek iránti növekvő igény, ami elsősorban a polgári réteg létszámbeli és anyagi gyarapodásával magyarázható. Ezen kívül általános törekvés volt a hazai árucikkek előtérbe állítása a külföldi árucikkek dömpingjével szemben.

A játékszerek hazai gyártását szászországi mintára képzelték el az iparfejlesztés képviselői. A cél eleinte nem a gyáralapítás volt, hanem a háziipari tevékenység meghonosítása, méghozzá szászországi játékkészítő családok betelepítésével, olyan fában gazdag vidékeken, mint pl. a felső-magyarországi Bártfa. Az iparfejlesztés végül a gyáripar és a háziipari tevékenység összekapcsolásával valósult meg oly módon, hogy Maugsch Nándor 1881-ben Besztercebányán alapított, tanműhellyel is rendelkező gyermekjáték gyárát telepítették Bártfára 1885-ben.[7] Termékei között papírmasé figurák, bohócok, masékatonák, kocsik, lapra szerelt kerekeken guruló állatok, hintaló, babaszobák, babakonyhák szerepeltek. A játékok a budapesti játékkereskedők boltjaiban is elérhetőek voltak, többek között Liebner Zsigmond, Kertész Tódor, Késmárky és Illés termékkínálatát színesítették.[8] A gyár az osztrák piacra is termelt, és sikerrel szerepelt az 1885. évi Országos Kiállításon.[9] A bártfai gyárat 1899-től Maugsch Nándor felesége, szül. Bold Rozália, és fia, Gyula, valamint társtulajdonosként Werther Hugó üzemeltette.[10] A vezetőváltást Maugsch Nándor problematikus személyisége és kifogásolható vezetői magatartása okozta. 1903-ban anyagi okok miatt Werther (ekkor már egyedül) kénytelen volt Békéscsabára költöztetni az üzemet. Békéscsaba városa ugyanis adómentességet és más támogatásokat biztosított a munkahelyteremtésért cserébe. A sikerek ellenére az anyagi gondok nem szűntek meg, ráadásul Werther Hugó fiatalon meghalt, és a gyárat 1910-ben felszámolták.[11] Maugsch Nándorné és fia, Maugsch Gyula Bártfán maradtak, és továbbra is játékiparral foglalkoztak. Maugsch Gyula, a későbbi szobrászművész tiroli és svájci ösztöndíjjal az európai játékipart tanulmányozta, és iskolai szemléltető eszközként is használható, művészi kivitelű állatfiguráiról már ekkor elismeréssel írt a sajtó.[12] 1906-ban a Maugsch-féle bártfai gyárat (mely ekkor már játék- és tanszergyárként működött) Maugsch Gyula állami támogatással kibővítette, és gépekkel is fejlesztette,[13] majd a gyár 1908-ban szövetkezetté alakult.[14] Maugsch Gyula nevét azért érdemes megjegyezni, mert néhány évvel később őt már Székesfehérváron találjuk, ahol a játékipar egyik meghatározó egyéniségévé vált.

A hazai iparpártolás a kezdeti felvidéki fellendülés és sikerek ellenére sem volt kiegyensúlyozott, és a játékipar fejlesztése nem bizonyult hosszú távon sikeresnek. A 20. század első évtizedeiben még továbbra is nagy mennyiségű játékszer áramlott be külföldről Magyarországra.

A játékipar Székesfehérváron

Az 1880-as évek végén Székesfehérváron is felmerült a magyar játékipar pártolása háziipari keretek között, és egy játékkészítő tanműhely létesítésének gondolata. A tanműhelyt – mely 1889-ben jött létre – Gyurcsik Márton elemi iskolai tanító szélaknai mintára szervezte meg. A városi közgyűlés abban az évben 60 Ft-ot szavazott meg abból a célból, hogy Gyurcsik Márton tanító a Hont megyei Szélaknára utazzon, és a gyermek-fajátékok készítését elsajátítsa.[15] A szélaknai háziipari tanműhelyben 1887 óta készítettek fajátékokat, főként a fiúk számára: kocsit, szekeret, taligát, különböző játékállatokat. Gyurcsik Márton szélaknai tartózkodása alatt elsajátította a fafaragás mesterségét, megtanulta az esztergályozást, a játéktervezést, és ismereteket szerzett az anyagbeszerzés lehetőségeiről is. Tanulmányairól a szélaknai műhelyben bizonyítványt is kapott.[16] Utazásának eredményességét jelzi, hogy nem sokkal később, még 1889-ben a városvezetés Gyurcsik Márton háziipari tanműhely létesítésére szóló kérelmét is elfogadta. A háziipari tanműhelyt a Belvárosi leányiskola épületében alakították ki, eleinte kezdetleges berendezéssel, csekély anyagi ráfordítás mellett. A tanműhely legfőbb célja az volt, hogy kiszorítsa az idegen árucikkeket az országból, és mellékfoglalkozást biztosítson azoknak az iparosoknak (ácsoknak, kőműveseknek, szobafestőknek), akiknek szakszerű munkája az év egy részében szünetel. A növendékek a tanműhelyben elsajátíthatták a gyermekjátékok,

7 A bártfai játékgyár részletes történetéről ld. TÉSZABÓ 1999, 351–361.
8 A gyermekjáték-ipar érdekében. *Magyar Ipar* 1903. 24/13. 319.
9 TÉSZABÓ 1999, 350.
10 Kivonat a magyarországi kereskedelmi czégjegyzékből. *Központi Értesítő* 1901. 26/10. 190.
11 TÉSZABÓ 1999, 351–361.
12 BENKE 1904, 488; DIVALD 1905, 420; POLGÁR szerk. 1906, 66.
13 Kibővített játékgyár. *Honi Ipar* 1906. 7/22. 13.
14 Bártfai játékszergyár-szövetkezet, mint az O. K. H. tagja. *Honi Ipar* 1908. 9/4. 15.
15 Városi Közgyűlés. *Székesfehérvár és Vidéke* 1889. 17/104. 1.
16 Városi Közgyűlés. *Székesfehérvár és Vidéke* 1889. 17/104. 1.

gyermekbútorok és különféle fából készült iparcikkek, azaz a nagyrészt külföldről érkező nürnbergi (norinbergi) áruk elkészítését. A gyerekjátékok közül fából faragott állatokat, kocsikat, szekereket, kordékat, puskákat, kardokat, dobokat, sípokat említ a korabeli sajtó.[17] A növendékek rendszeresen szerepeltek az iparostanulók pünkösdi munkakiállításán, ahol a közönség a készítményeik nagy részét meg is vásárolta. A fehérvári közönséget már az első nyilvános szereplések alkalmával elbűvölte, hogy a tanulók néhány rövid hónap alatt milyen sok gyerekjátékot állítottak elő, és a sajtó kiemelte az itt készült játékállatok élethűségét és tartósságát.[18] Gyurcsik Márton a háziipari tanműhely vezetése mellett folytatta elemi iskolai tevékenységét is, 1900. január 19-én bekövetkezett haláláig.[19]

Gyurcsik Márton halála után, az általa létrehozott háziipari tanműhely valószínűleg nem működött sokáig, mert 1909-ben újra felvetődött a városban egy háziipari műhely létrehozása. Kezdeményezője Reé István rendőrfőkapitány volt, s az általa megálmodott műhely elsősorban a télen kenyérkereseti lehetőség nélkül maradó építőiparosok megélhetését segítette elő. A város vezetősége támogatta a tervet, sőt a város földjein termelt fűzfát ingyen bocsátotta a háziiparral foglalkozók rendelkezésére, nyersanyagként. Kosárfonás, szalmafonás, gyékénymunkák, cirokmunkák, és gyermekjátékok készítésére irányult a háziiparos műhely tanoncainak tevékenysége. A régi sörház épületében ősztől tavaszig Reé István vezetésével több tucat 16 éven felüli földműves vagy építőmunkás foglalkozott háziipari termékek, és köztük gyermekjátékok előállításával. A székesfehérvári sajtó 1909 és 1911 között rendszeresen tudósított a háziipari műhely tevékenységéről.[20] Reé István 1911-es nyugdíjba vonulását követően nincs adat a műhely működéséről, ekkor azonban már a székesfehérvári javítóintézet adott otthont a gyermekjátékok készítésének.

A századforduló idején, és az azt követő évtizedben Székesfehérváron csupán az említett háziipari keretek között beszélhetünk játékkészítésről, jelentős játékipari tevékenység nem volt a városban.

A helyi javítóintézetben 1911-től, Kardos Jenő munkásságával bontakozott ki a játékipar, mely Székesfehérvár ipartörténetének új színfoltját jelentette. Az intézet városhatáron túlmutató sikerei révén Székesfehérvár az itt készült kiváló minőségű hintalovakról és babákról is híressé vált. A javítóintézet 1938-ig a meglehetősen szűk magyarországi játékipar országosan ismert és elismert helyszíne volt.

Az első világháború után, amikor a javítóintézeti játékipar már komoly országos sikereket könyvelhetett el, Székesfehérváron önálló játékgyár is létesült: Maugsch Gyula, a javítóintézetben ipari művezetőként dolgozó szobrászművész (korábbi bártfai játékgyáros), és Csilléry Andor hardpusztai földbirtokos hozott létre közös vállalatot 1920-ban, Maugsch Gyula és Társa cégnéven. A cég játékok és tanszerszámok gyártásával és árusításával foglalkozott.[21] Elképzelhető, hogy Maugsch Gyula a javítóintézetből már kikerült, de a játékkészítésben jártas egykori növendékeit is alkalmazta, mert a gyár mindössze néhány hónap alatt felfutott, és a termékkínálat szinte teljesen megegyezett a javítóintézetben készített termékekkel. Az is valószínűsíthető, hogy Maugsch Gyula játékok árusításával is foglalkozó üzeme kiváló lehetőséget teremtett arra, hogy a javítóintézet játékai kereskedelmi forgalomba kerüljenek a városban. A márciusban létesült üzem szeptemberben már 56 munkást foglalkoztatott, és nagy sikerrel mutatta be termékeit a fővárosban megrendezett XI. árumintavásáron. A vásárt Horthy Miklós kormányzó nyitotta meg. Az országos sajtóhírek szerint a kormányzó Maugsch Gyula és Társai játék- és tanszeráru gyárának tárlatánál hosszan időzött, és érdeklődéssel tekintette meg *„a gyár iskolai szemléltető oktatás céljait szolgáló készítményeit, gyümölcsutánzatait, az élethű állatfigurákat, valamint a gyár specialitásait, a gyermekeket megörvendeztető hintalovakat."*[22] A székesfehérvári javítóintézet játékipara ebben az időben nagyon hasonló játékszerekkel büszkélkedhetett. A gyár védjegye stílszerűen egy hintaló volt *(1. kép)*.[23] Az országos sajtó a székesfehérvári játékot egyenesen a híres bártfai játék utódaként határozta meg, azzal egyenragúnak tekintette. „*A híres bártfai játék magyar maradt, mert ma Székesfehérváron készül.*" – adta hírül a *Budapesti Hírlap*.[24]

A vállalkozásba 1920. július 17-én harmadik tagként Strausz Miksa székesfehérvári magánzó is belépett, de két hónap elteltével távozott onnan. Minden bizonnyal távozása is hozzájárult ahhoz, hogy az akkor már „Maugsch Gyula és Társai" elnevezésű cég 1920. december 1-jével megszűnt.[25]

---

17 GŐBEL 1891, 1–2.

18 Az iparos tanulók munkakiállítása. *Székesfehérvár és Vidéke* 1890. 18/63. 3.

19 Gyurcsik Márton. *Fejérmegyei Napló* 1900. 7/8. 3–4.

20 Játékáru műhely. *Fejérmegyei Napló* 1909. 16/35. 3; A játékáru műhely. *Fejérmegyei Napló 1909*. 16/47. 5; REÉ 1909, 1–2; A házi ipar… *Fejérmegyei Napló* 1909. 16/105. 3; Háziipari tanfolyam. *Fejérmegyei Napló* 1910. 17/142. 3; Miniszteri kiküldöttek. *Székesfehérvári Hirlap* 1911. 16/20. 3.

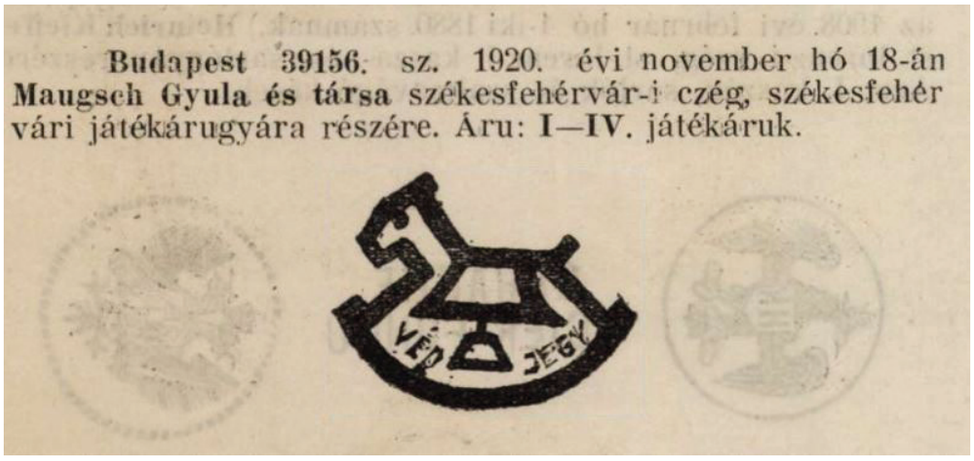
21 Kivonat a kereskedelmi cégjegyzékekből. *Központi Értesítő* 1920. 45/41. 559.

22 A tőke. A magyar ipar új fejezete. *Fővárosi Hírlap* 1920. 9/38. 3.

23 Központi Védjegy Értesítő 1920, 569. Hirdetés.

24 A XI. árumintavásár. *Budapesti Hirlap* 1920. 40/216. 3–5.

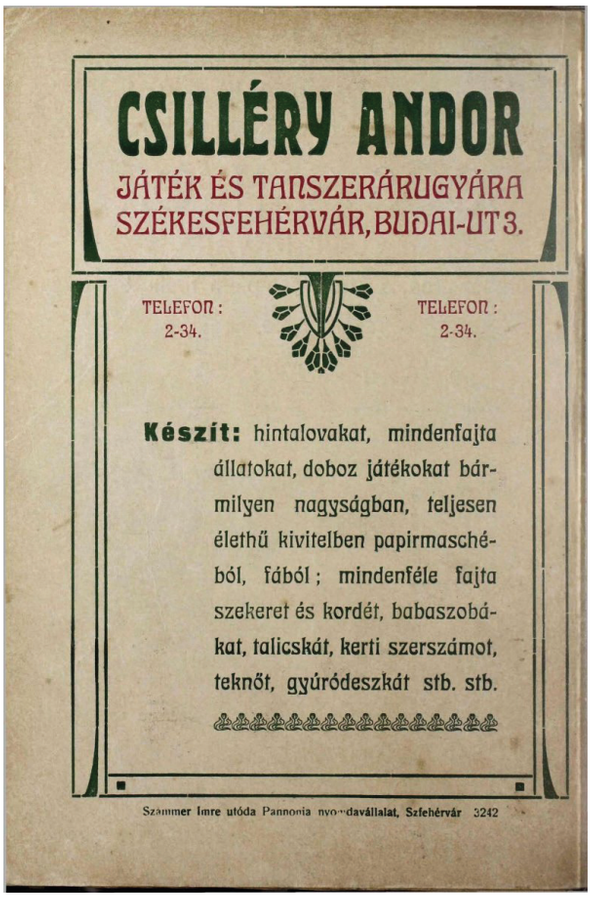
25 Kivonat a kereskedelmi cégjegyzékekből. *Központi Értesítő* 1921. 46/3 55.

1. kép
Maugsch Gyula és Társa játékárugyár védjegye 1920. Közli: Központi Védjegy Értesítő 1920, 569.

1921 májusától a játékgyár már csak Csilléry Andor nevén szerepelt, és cégbirtokosként is csak ő volt bejegyezve.[26] Maugsch Gyula nevét ekkor már a javítóintézetről szóló tudósítások sem említik. Játéktervezői és játékgyáros karrierje véget ért, szobrászművészeti tevékenysége bontakozott ki ezután, melynek helyszíne Budapest lett, nem Székesfehérvár. Csilléry Andor játék- és tanszerárugyára viszont még néhány évig működött a Budai út 3. szám alatt. Hirdetése szerint hintalovakat, állatfigurákat, doboz-játékokat, szekeret és kordét, valamint babaszobákat készített *(2. kép)*.[27] A gyár 1924-ben végleg megszűnt.[28]

1936-ban Varga Gyula alapított játéküzemet Székesfehérváron, a vasútállomás mellett. A gyár kb. 90 embert foglalkoztatott. A tulajdonos tervezte és készítette is a játékokat, de a játékgyártásban felesége és gyermekei is részt vettek. Játék várkastélyok, parasztházak, állatkertek, babaházak, építőkockák készültek az üzemben, elsősorban fából, gipszből, papundekliből. A faanyagot az erdélyi Havasokból szállították, a kész termékeket pedig kizárólag Gerendai Gyula Kossuth utcai szaküzletében lehetett megvásárolni. A játékgyárat 1944-ben bombatalálat érte, az üzem teljes egészében megsemmisült. A háború után Varga Gyula a Szabó-palota épületét vette bérbe, hogy újraindítsa a játékgyárat, de teljesen talpra állnia nem sikerült. 1948-ban az államosítás vetett véget a játékgyár tevékenységének.[29]

2. kép
Csilléry Andor hirdetése.
Közli: Székes-Fejérvári Naptár 1921.

[26] Kivonat a kereskedelmi cégjegyzékekből. *Központi Értesítő* 1921. 46/22. 576.
[27] Székes-Fejérvári Naptár 1922. 46. évf. 34. Hirdetés.
[28] Kivonat a kereskedelmi cégjegyzékekből. *Központi Értesítő* 1924. 49/45. 1469.
[29] J. MEZŐ 2006, 16.

Iparoktatás a magyarországi javítóintézetekben

Az első javítóintézetek Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeiben létesültek, nyugati mintára. Ezekben az intézetekben a felnőttektől elkülönítve, eltérő bánásmóddal, és a nevelés szándékával közelítettek a fiatalkorú bűnelkövetőkhöz. Az első javítóintézet 1884-ben Aszódon épült fel, majd 1886-ban Kolozsváron, 1890-ben Rákospalotán lányok befogadására, 1895-ben Székesfehérváron, és 1903-ban Kassán is hasonló intézet létesült. Az intézetek funkciója azonban több volt, mint a társadalom pusztán etikai védelme. Ezek az intézetek a korszak növekvő ipari és mezőgazdasági munkaerő-szükségletét is igyekeztek kielégíteni. Kezdetben csak házimunkákkal foglalkoztatták a növendékeket, később kertészeti, mezőgazdasági munkákat, majd ipari foglalkozásokat is bevezettek. 1896-ban rendelet is született az iparoktatás bevezetéséről.[30] Székesfehérváron asztalosokat, fafaragókat, kosárfonókat, könyvkötőket, szabókat, cipészeket, pékeket, kőműveseket képeztek, a legfiatalabb növendékek pedig szalmafonással, szalmakalap és lábtörlő készítéssel foglalkoztak, háziipar-szerűen.

Az ipariskolákba való felvétel feltétele a betöltött 12 év volt. Az oktatás legalább négy évig tartott, napi tíz órai oktatási idővel. A növendékek az ipariskola teljes és sikeres elvégzése után végbizonyítványt kaptak, melynek alapján az igazgatóság részükre az illetékes iparhatóságtól munkakönyvet szerzett. A javítóintézeti ipariskolák elméleti és gyakorlati oktatásának vezetője a vezető szaktanár volt, aki rendszerint gépészmérnöki, vagy a képviselt iparágak szerinti mérnöki képzettséggel rendelkezett. A vezető szaktanár gondoskodott az iparoktatásra vonatkozó rendeletek pontos végrehajtásáról. Az ő illetékességébe tartozott a műhelyek megfelelő szerszámokkal és anyagokkal való ellátása, de ő gondoskodott arról is, hogy a műhelyek mindig a tanítás szempontjából megfelelő munkával és megrendelésekkel legyenek ellátva. Ő állapította meg az elkészült termékek eladási árát, és azok értékesítését is megszervezte. Az ipari tárgyak tanítását, a munkafegyelem biztosítását a vezető szaktanár alá rendelt tanárok és ipari oktatással is foglalkozó családfők látták el. A legközvetlenebb kapcsolatban azonban a művezetők álltak a növendékekkel. A gyakorlati órákon ők oktatták a gyerekeket, ők osztották ki a munkát, és ők irányították a munkafolyamatokat. Alkalmazásuk feltétele felső ipariskola vagy ipari szakiskola elvégzése volt, megfelelő mennyiségű gyakorlattal kiegészítve.[31]

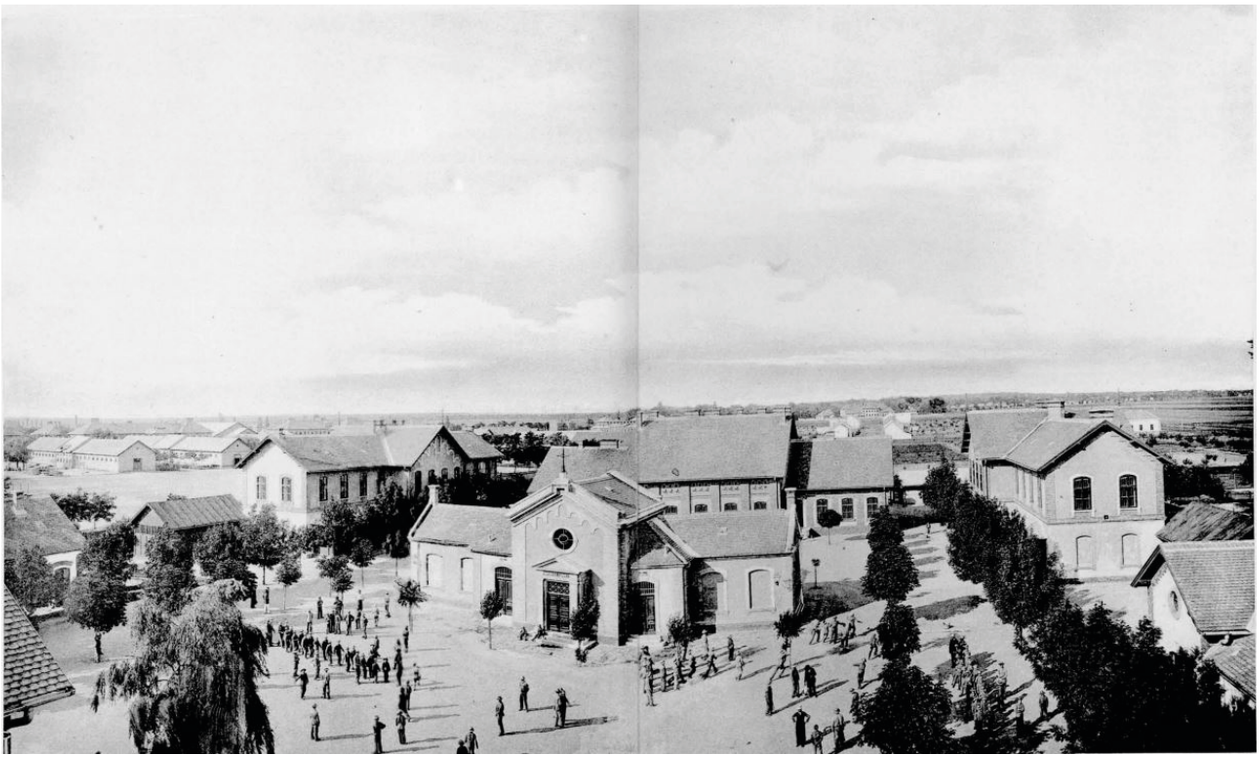
A 20. század elején az ipari szakoktatás beemelése a javítóintézeti nevelésbe reformtörekvésnek bizonyult, de a hatékonyságának fontos feltétele volt az, hogy az oktatáshoz elegendő idő, valamint megfelelő életkorú és előképzettségű növendék álljon rendelkezésre. Ez a javítóintézetek jellegénél és céljánál fogva nem volt mindig és mindenhol biztosítható, mert a növendékek létszáma hullámzó volt, olykor hónapról hónapra is változott.[32] A nehézségek ellenére összességében mégis siker koronázta a javítóintézetek ipari tevékenységét, hiszen az 1910-es évek elején már komoly fejtörést okozott a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának a javítóintézetek ipari tevékenysége által generált versenyhelyzet.[33] A javítóintézetek ugyanis olcsó munkaerővel dolgoztak, nem fizettek adót, így rendkívül alacsony áron tudták értékesíteni termékeiket. Ugyanakkor azt nem lehetett kétségbe vonni, hogy elsődleges céljuk és hivatásuk az volt, hogy a szakszerű képzés és a munkára nevelés eszközével *„visszaadják az eltévelyedetteket önmaguknak és a társadalomnak".*[34] A javítóintézetekből kikerülő ifjak nagy része szakmunkásként, iparossegédként kitűnően megállta a helyét, de az erős intézeti fegyelem és szigorú ellenőrzés nélkül a magániparosok mellett nagy részük kudarcot vallott volna. A javítóintézeti iparoktatás tehát szükséges és fontos, sőt fejlesztésre érdemes törekvés volt, de célszerűnek tűnt azokat az iparágakat felkarolnia, amelyekből az országnak jelentős külföldi behozatala volt.

A székesfehérvári Magyar Királyi Javítóintézet, majd Állami Fiúnevelő Otthon

1890. november 5-én az igazságügyi minisztérium arról tájékoztatta Székesfehérvár polgármesterét, hogy a városban 50–60 fiú befogadására alkalmas javítóintézetet szándékozik felállítani. Az intézet előnyösen hat majd a város ipari és közgazdasági viszonyaira, de a kertművelésre is alkalmas területet Székesfehérvárnak kell díjmentesen felajánlania. A város vezetősége örömmel tett eleget a minisztérium kérésének, és a vasútállomás mellett, a Lövöldekert mögött elterülő hatalmas telket ajánlotta fel *(3. kép)*.[35]

---

30 Üdvös kezdeményezés. *Magyar Iparoktatás* 1896–1897. 1/5. 45.
31 KUN–LÁBADY szerk. 1905, 110–117.
32 ZÁHORSZKY 1906, 240–241.
33 GELLÉRI 1913, 213–217.
34 GELLÉRI 1913, 215.
35 Javító-intézet Székesfehérvárott. *Székesfehérvár és Vidéke* 1890. 18/135. 2.

3. kép
A székesfehérvári javítóintézet épülete. 1905. Közli: KUN – LÁBADY 1905, 262.

A Székesfehérvári Magyar Királyi Javítóintézet 1895. június 7-én nyitotta meg kapuit. Első igazgatója Krajtsik Soma volt, s rajta kívül hat családfő, egy gondnok, egy tiszti írnok, három lelkész, egy orvos, tizenkét felügyelő, egy hivatalszolga, egy kapus, egy éjjeli őr, egy főzőnő, két konyhacseléd, és két mosónő alkotta a személyzetet. 1897-től egy családfősegédet és egy betegápolót is alkalmaztak. A növendékek befogadására szolgáló okok között a legtöbb esetben lopás, csavargás, dorbézolás, gyújtogatás, ritkábban csalás, súlyos testi sértés vagy halált okozó súlyos testi sértés, szemérem elleni vétség, illetve magánokirat-hamisítás szerepelt.[36] A megnyitó napján Barsi Ambrus, az intézet gondnoka az egyik helyi sajtótermék címoldalán a következő alapelveket fogalmazta meg az intézet működésére nézve: „… *családias alapon valláserkölcsös nevelés, iskolai és munkaoktatás párosulva a kellő szigorral, de humanus, szeretetteljes bánásmóddal.*"[37] A javítóintézetben történő elhelyezés elsődleges célja nem a büntetés, hanem inkább a prevenció volt. A javítóintézeti ipariskolák az iparoktatási tanács által készített és a kereskedelemügyi miniszter által jóváhagyott és állandóan ellenőrzött tanterv alapján működtek. A munkáltatás ezekben az intézetekben nem cél, hanem eszköz volt.[38]

A növendékek ipari munkássá képzése céljából jól felszerelt ipariskolát is kialakítottak az intézményen belül. Az iparos képzés mellett a kertmunkás képzésre helyezték a hangsúlyt, és mint minden más javítóintézetben, itt is az erkölcsi fejlesztés és a vallásoktatás volt a legfontosabb törekvés. Az intézetben családokat alakítottak ki, kb. 20 intézeti fiatal tartozott egy családfőhöz, nevelőhöz. A vasútállomás mellett, közel 35 hektáron terült el a több épületből álló komplexum, amely 120 növendék befogadására volt alkalmas.

Az asztalos és esztergályos iparban két munkavezető irányítása alatt 20 növendék tanult. A képzés alatt a növendékek készítették el az intézet új bútorait, javították a régieket, elvégezték a kerítések, fásszínek, ablakszárnyak tatarozását, és az egyéb mesterségeknél felmerülő famunkákat. Nagy mennyiségben készítettek bútorokat külső megrendelésre is. Fafaragásra egy munkavezető oktatott 5 növendéket. Ez az ipar az intézet kisebb tárgyainak előállításához járult hozzá, illetve az asztalos- és esztergályos iparhoz szükséges kellékeket (pl. faragott betéteket, osz-

[36] KRAJTSIK 1897, 50.
[37] BARSI 1895, 1.
[38] GELLÉRI 1913, 214.

lopokat) készítette el. A fafaragók játékszereket is előállítottak, de ezek kezdetben, az iparszerű játékgyártás tudatos beindítása előtt még hulladékanyagokból készült egyszerű tárgyak lehettek. A kosárfonó iparnál egy munkavezető és 10 növendék készített kosarakat az intézet házi és kerti használatára. A könyvkötészeten 13 növendéket oktatott egy munkavezető. Ők végezték a könyvtár és a tanszertár számára a könyvek egyszerű és díszkötéseit, dobozokat, képkereteket és szemléltető képeket készítettek, olykor külső megrendelésre is. A szabóság az asztalosmesterséghez hasonlóan nagyszámú növendéket foglalkoztatott. Két munkavezető mellett 20 növendék állította elő az intézet teljes ruhakészletét, és naponta javították a megviselt ruhadarabokat. Munkájukat 15 cipésznövendék egészítette ki egy munkavezető irányítása alatt, részben új lábbelik készítésével, részben a régiek javításával. A cipészek is dolgoztak külső megrendelésre. A pékség 3-5 növendéke egy sütőfelügyelő irányítása alatt az intézeti alkalmazottak és növendékek ellátásához szükséges napi kenyér mennyiséget állította elő. 5-6 kőműves növendék és egy felügyelő az épület tatarozását, meszelését, a kutak és a járdák javítását végezte. Az első 10 évben a különböző iparágak 600-700 kisebb-nagyobb külső rendelésnek tettek eleget. A növendékek ipari képzését több tanórára kiterjedő rajztanítás mozdította elő. A családfők az elemi ismeretek tanításánál figyelembe vették a növendékek ipari besorolását, és ennek megfelelően tanították az adott iparban alkalmazott számolást, állati, növényi, ásványi anyagok ismeretét.[39] Oktatásban 12 éves kortól, legalább négy éven keresztül, napi tíz órában részesültek a növendékek. Az oktatás elméleti és gyakorlati foglalkozásokat is magába foglalt. Az egyes iparágakra való beosztás orvosi vélemény alapján történt, de a növendékek érdeklődését is figyelembe vették. A fiatalok az ipariskola sikeres elvégzése után az illetékes iparhatóságtól munkakönyvet szerezhettek, és idővel akár önálló iparossá is válhattak *(4. kép)*.[40]

A javítóintézeti iparoktatás kibontakozása – mint az ország más településein – Székesfehérváron is elégedetlenséget szült a helyi kisiparosok között. 1899-ben azzal fordultak a polgármesterhez, hogy az intézetben előállított olcsó iparcikkek kedvezőtlenül befolyásolják az árversenyt, és az iparosoknak kárt okoznak. Szükséges tehát a javítóintézeti ipar korlátozása. Ez meg is történt, a polgármester intézkedése nyomán az igazságügyi minisztérium áthelyezte a hangsúlyt az iparoktatásról a növendékek kertészeti és mezőgazdasági foglalkoztatására.[41]

4. kép
Munkaterem a székesfehérvári javítóintézetben. Közli: Uj Idők 1905. 11. évf. 34. sz. 180.

[39] KUN–LÁBADY szerk. 1905, 271–273.
[40] KUN–LÁBADY szerk. 1905, 110–113.
[41] Javítóintézet reformja. *Fejérmegyei Napló* 1899. 6/80. 2–3.

1909-ben a javítóintézet új iparteleppel bővült, ez azonban nem sértette a szakiparosok érdekeit. Az új faipari műhely felállítását szociális célok érdekében szorgalmazták, vagyis arra akarták rávezetni, megtanítani a növendékeket, hogy az intézetből kikerülve a háziipari cikkek készítésével majd alkalmasak legyenek télen is (amikor a munka szünetel) megkeresni a kenyerüket. Ebben a műhelyben faipari szakmunkákat nem oktattak, így a városi iparosoknak nem kellett a konkurenciától tartani. A növendékek különféle gazdasági eszközöket, lapátot, söprűt, favillát, stb. állítottak elő. A műhely megszervezését dr. Kardos Jenőre bízták.[42] Ő tanárként ebben az évben érkezett az intézetbe, és az ő nevéhez fűződik később a javítóintézeti játékipar meghonosítása – talán ennek a háziipari műhelynek a továbbfejlesztéseként.

A javítóintézeti játékipar meghonosítása

A források szerint a székesfehérvári intézetben a játékkészítést már 1897-től tervbe vették.[43] Megvalósulásának részletei azonban 1911 előtt nem ismertek. Csupán 1905-ben tesznek róla említést, de nem önálló iparágként, hanem a fafaragáshoz sorolva. Az ország más hasonló intézeteiben egyáltalán nem volt ilyen jellegű tevékenység, annak ellenére, hogy az *Iparügyek* c. folyóiratban egy kapuvári ipartanműhely-vezető, Pilisi Sándor már 1890-ben felvetette annak lehetőségét, hogy a javítóintézeti ipartanműhelyek tevékenységébe beilleszthető volna a gyermekjáték ipar. Véleményét dr. Kiss Áron pedagógus, néprajzi gyűjtő és szakíró felvetésére válaszul fogalmazta meg, miszerint a külföldi termékek túlsúlyát a gyermekjátékok háziipari tanműhelyekben való előállítása tudná ellensúlyozni, vagy akár kiszorítani. Pilisi Sándor úgy vélte, hogy a magyar gyermekjáték-ipar termékeinek készítése sem a felső népiskolai, sem a polgári iskolai ipartanműhelyek tevékenységébe nem vonható be olyan egyértelműen és könnyedén, mint a javítóintézeti iparoktatásba. Magasan képzett szakoktatók alkalmazásával olcsón és hatékonyan, „nemzeties motívumok" felvonultatásával készülhetnének magyar játékok a fegyházi és javítóintézeti ipartanműhelyekben.[44] Ez a felvetés azonban majd' 20 évig visszhang nélkül maradt.

Kardos Jenő szerepe

Székesfehérváron, a javítóintézetek között egyedüliként 1911-ben indult el a játékipar. Az ágazat kialakítása és beindítása Kardos Jenő nevéhez fűződik. Kardos 1880. július 26-án született Kassán, Kubacsek Ede bártfai származású cipész és Grünn Mária házasságából.[45] A kassai Premontrei Katolikus Főgimnázium befejezése után felsőfokú tanulmányait részben a budapesti Királyi József Műegyetemen (ma Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem), részben pedig a kolozsvári tudományegyetemen végezte, ahol 1908-ban jogi doktorátust is szerzett.[46] A Kubacsek Jenő Sándorként anyakönyvezett fiú 1898-ban belügyminisztériumi engedéllyel nevét Kardosra magyarosította.[47] Így tett édesapja is, de csak jóval később, 1910-ben.[48]

Kardos Jenő tanulmányai végeztével 1906-ban a kassai állami Fiúnevelő Intézetben helyezkedett el, eleinte műhelyfőnök segédként, majd ipariskolai szaktanárrá léptették elő.[49] Az intézeti teendők mellett bőrdíszmű és bőröndös áru készítésével foglalkozó műhely felállítására kapott megbízást a kassai Tulipán Szövetség – Magyar Védőegyesület részéről. A sok megrendelésnek köszönhetően a műhely 1908-ra, mindössze egy év alatt modern gépekkel fölszerelt gyárrá alakult, és azonnal tudta alkalmazni a javítóintézet ipariskolájából kikerülő bőröndös és bőrdíszműves munkásokat.[50] A gyár sikerein felbuzdulva Kardos Jenő 1908-ban játékipar-telep létrehozását fontolgatta, sőt a kassai Népipari Vásáron olyan mintadarabokat is szerepeltetett, amelyek az ő tervei és utasításai alapján készültek.[51] Játékipari tervei azonban nem valósulhattak meg Kassán, Székesfehérváron viszont egyedülálló módon, néhány év alatt virágzó játékipart bontakoztatott ki a helyi javítóintézet falai között.

---

42 A javítóintézet új ipartelepe. *Fejérmegyei Napló* 1909. 16/143. 3.
43 KRAJTSIK 1897, 51.
44 PILISI 1890, 37–38.
45 Kereszteltek anyakönyve, Kassa 1880. július 26. 902. 438/26. sz. (https://www.myheritage.hu/research Utolsó letöltés: 2023. december 4.)
46 HIRN szerk. 1929.
47 Kereszteltek anyakönyve, Kassa 1880. július 26. 902. 438/26. sz. (https://www.myheritage.hu/research Utolsó letöltés: 2023. december 4.)
48 Névmagyarosítás. *Budapesti Hirlap* 1911. 31/29. 12; Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny* 1911. 45/28. 2.
49 B. SZABÓ–BÉRCZI 1931, 278–289.
50 Bőrdíszmű- és bőröndgyár Kassán. *Budapesti Hirlap* 1908. 28/215. 17.
51 Népipari vásár Kassán. *Iparvédelem* 1908. 4/8. sz. 140.

Az igazságügyi minisztérium Kardos Jenőt 1909-ben helyezte át Kassáról a székesfehérvári Magyar Királyi Javítóintézetbe, hogy az iparoktatást megszervezze, és a játékgyártást meghonosítsa. Ő maga így emlékezett vissza erre: *„A múlt esztendők egyikén főnökömmel sétáltam az utcán, éppen arra lovagolt egy szakasz huszár, s feszesen tisztelgett nekem, aki akkor katonáéknál voltam gyakorlaton. No, mérnök úr, – szólt legfőbb főnököm – nagyon jól tudja, hogy a gyerekeknek legkedvesebb játékszerük a kis játékkatona, azért most, hogy katonasorban van, jó lesz megfigyelni azokat a katonai jeleneteket, amiket játékban fel lehet dolgozni. Erre azért van szüksége, mert néhány év múlva elmegy Székesfehérvárra, ott a javítóintézetben berendez játékkészítő műhelyt s abban nevelni fog játékiparosokat. Egész fiatal ember voltam akkor, szívem majd kiugrott örömében, talán csak az attila zsinórjai tartották ettől vissza. Egy nagy, tökéletesen berendezett műhely lebegett a szemeim előtt, ahol mindenféle mesterember dolgozik, s nevel a magyarságnak olyan iparosokat, akik azt a sok milliót, ami ilyenkor karácsony táján kivándorol, munkájukkal visszatartják."*[52]

A csupán néhány éves javítóintézeti tapasztalattal rendelkező szaktanár tehát komoly feladatot kapott Székesfehérváron, és nem csak álmodozott a későbbi játékipari műhelyről, hanem konkrét elképzelései voltak, sőt, gyakorlati lépéseket is tett a játékiparos képzés előmozdítása érdekében, meglehetősen sajátos módon. Kardos Jenő napszámos (takarító) munkát vállalt egy nürnbergi játékgyárban, hogy így szerezzen információkat a játékiparban alkalmazott fogásokról. Majd egy javítóintézeti munkavezető kollégáját bízta meg azzal, hogy hosszabb ideig dolgozzon németországi játékgyárakban, közvetlenül a munkások között. Erről a sajátos, és nagyon tudatos információ szerzési módszerről Kardos Jenő maga számolt be a Székesfehérvári Hírlap hasábjain: *„Néhány nap után megszöktem, s rövid idő múlva egy munkavezetőmet bocsátottam útra határozott programmal. Ha bekerült valamelyik gyárba, azonnal értesített, és várta az utasításomat. Expressz ment neki a levél, amiben fel voltak sorjában adva a kérdések, amikre felelnie kellett. Bizony megkaptam több gyárnak a rajzát, berendezésének leírását, a munkadíjakat… hosszú időn át elzárt helyiségben dolgoztuk fel azokat a tapasztalatokat, amiket útjainkban szereztünk."*[53] A beszámolóban említett munkavezető Czanik Zsigmond lehetett, aki asztalosmesterként eleinte külföldön dolgozott, majd 1910-ben és 1911-ben a javítóintézet munkavezetője volt.[54]

Az intézetben 1911 májusában a legszükségesebb eszközökkel és személyzettel indulhatott el a játékkészítés, az iparos képzésen belül, kisipari keretek között. Még ugyanabban az évben, közvetlenül a javítóintézet raktárából, a játékok árusítása is megkezdődött.[55]

Kardos Jenő koncepcióját követve a növendékek a saját szakmájuk mellett játékipart is tanultak, de az ő megfogalmazása szerint a saját szakmájukkal „rokon" játékipart. Az asztalos növendékek fából készült játékokat állítottak elő, a festő-iparosok papírmaséból és viaszból készítettek tárgyakat, a könyvkötők ragasztott játékszerek előállítását tanulták, és főként a játékok díszítésével foglalkoztak. A szabók és a cipészek babaruhavarrást tanultak. Tehát a különféle iparágak technológiai eljárásait ötvözték a játékkészítésben. Kardos Jenőnek meggyőződése volt, hogy az intézetből kikerülő növendékek, ha a saját szakmájukban maradnak, a játékiparral együtt tudják biztosítani a megélhetésüket, mert a holt szezonban, amikor kevés a munkájuk, foglalkozhatnak játékkészítéssel. A játékok készítéséhez kevés szerszám kell, és a felhasználandó anyagok ára is csekély volt. Kardos Jenő távlati célokat is megfogalmazott az intézeti játékipar kapcsán. Egy székesfehérvári játékgyár létrehozását képzelte el, amely német és osztrák mintára nem csak ipari munkásokat alkalmazna, hanem a középosztálybeli háziiparosok bevonásával elsősorban az úri lányoknak és asszonyoknak nyújthatna otthoni mellékkeresetet. *„Bécsben tanulmányoztam ezt a kérdést, s ott azt tapasztaltam, hogy igen sok uriasszony foglalkozik babaöltöztetéssel, igen sok urileány ragaszt és fest papírmasé tárgyakat, friziroz babafejeket, s végez a játékgyárak részére egyéb munkákat, amiknek száma a játékiparnál kimeríthetetlen."*[56] A megálmodott játékgyár ebben a formában nem valósult meg, bár mint említettem, Maugsch Gyula, majd Csilléry Andor 1920 és 1924 között sikeres játék- és tanszeráru gyárat üzemeltetett a városban. A javítóintézeti játékipar viszont komoly hírnevet szerzett a székesfehérvári játékoknak, és Kardos Jenő komplex gondolkodása, példaértékű pedagógiai szemlélete országos elismerést hozott Székesfehérvárnak.

Kardos Jenő 1912-től tervbe vette a nemez, a pléh- és a mechanikai játékok gyártását is, mint új, és ismeretlen iparágakat, ennek megvalósulásáról azonban nincsenek adatok. Különféle kiskocsik, babaszobák, nemezből készült karikatúra-babák, csákók, állatok, iparművészeti igényű hintalovak szerepeltek a javítóintézet termékkínálatában, valamint magyar meséket és mondákat – Mátyás királyt, Toldi Miklóst, Piroska és a farkast – megjelenítő játékok.[57] Idővel tovább bővült a játékkészlet, az 1930-as évekre már puskák és kardok is szerepeltek a kínálatban.

---

52 KARDOS 1911, 1–2.
53 KARDOS 1911, 1–2.
54 LADÁNYI szerk. 1937, 273.
55 KARDOS 1911, 1–2.
56 KARDOS 1911, 1–2.
57 A tavaszi vásár megnyitása. *Az Ujság* 1913. 11/109. 16–17.

Az első világháború kitörése után Kardos Jenőt szinte azonnal a harctérre küldték. 1914. augusztus 1-jén vonult be, és Przemyślben teljesített szolgálatot. Az erőd elestével öt és fél évre orosz hadifogságba került. Közben Ázsiába hurcolták, ahol japánok és kínaiak között élt. 1920 decemberében szerelt le, majd visszatért a javítóintézetbe, Székesfehérvárra. 1922-ben az intézet (akkor már Fiúnevelő Otthon) igazgatójává nevezték ki.[58] A háborús évek pangása után az intézetben újra erőre kapott és felélénkült az iparcikkek, köztük a játékok előállítása. A javítónevelésre kényszerült fiatalokat az esztergályos-, szobrász-, könyvkötő-, mázoló-, szobafestő-, cipész-, szabó-, és pékipar rejtelmeibe avatták be a képzett iparos művezetők.[59] Kardos Jenő gondos figyelme, kitűnő szociális és pedagógiai érzéke nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy szorgalmas, a munkát szerető és megbecsülő iparossegédeket bocsátott ki az intézet, amely az 1930-as évekre a minőségi játékok gyártásáról országosan ismertté vált.

Kardos Jenő jelentős szerepet vállalt a város közéletében is. 1927-ben a második országos iparkiállítást az ő tervei alapján rendezték meg. Közleményei jelentek meg a fővárosi és a helyi újságokban, pedagógiai és szociálpolitika témájú előadásokat tartott.[60]

Komolyan foglalkozott a javítónevelés módszertani kérdéseivel, a fiatalkorú bűnözés gazdasági, erkölcsi és pszichológiai okaival.[61] Küldetésének érezte a magyar ipar pártolását, ezért éveken keresztül volt elnöke a Magyar Hét elnevezésű városi rendezvény keretében szervezett kirakatverseny bíráló bizottságának.[62] Tagja volt a Vörösmarty körnek, a Lövölde Egyletnek, a Mérnöki Kamarának[63] és a Múzeumegyesületnek.[64] 1932-ben előkészítette a Revíziós Liga székesfehérvári nagygyűlését, s az akkor megalakult helyi csoport elnöke volt. A Liga törekvéseit előszeretettel népszerűsítette lelkesítő cikkek és nyilvános beszédek formájában.[65] 1937 októberében közéleti tevékenysége elismeréseként magyar királyi kormányfőtanácsosi címben részesült.[66]

Kardos Jenő 1938-ban nyugdíjba vonult, későbbi sorsáról nincsenek adatok. Családja nem volt, Budapesten hunyt el 1951. május 4-én.[67] A javítóintézetet 1939-ben Kassára költöztették, de a játékipari tevékenység ott már nem folytatódott.

Maugsch Gyula tevékenysége

A székesfehérvári javítóintézetben zajló színvonalas kisipari tevékenységet kezdettől elismerő szavakkal illette a helyi sajtó. Kardos Jenő nevével együtt már 1912-ben feltűnt a Bártfáról ismert Maugsch Gyula szobrászművész neve, aki 1911-től munkavezető, 1913-tól művezető volt a székesfehérvári javítóintézetben, és a játékipar meghonosítása majd felvirágoztatása Kardos Jenő mellett az ő érdeme is volt. Művészként kapcsolódott be a gyermekjátékok tervezésébe, és elsősorban a játékállatok területén, valamint a néphagyományok adaptálásában kamatoztatta tehetségét és tudását.

Maugsch Gyula József 1882. június 1-jén született Besztercebányán.[68] Középiskolai tanulmányait követően a berlini Képzőművészeti Főiskolára járt, ahol Reinhold Begas és August Gaul tanítványa volt.[69] Tizenkét évi németországi tartózkodása alatt állatszobrásszá képezte ki magát, és bár figurális kompozíciókat és portrékat is készített, leginkább állatszobrairól vált ismertté.[70] A játéktervezés és a játékgyártás gyermekkorába visszanyúló alapélménye volt, hiszen Maugsch Nándor volt az első magyar játékgyár megalapítója.[71] A híres bártfai játékgyár a 20. század elején többszörös tulajdonos- és telephelyváltáson esett át, de ettől függetlenül Maugsch Gyula édesanyjával közö-

58 HIRN szerk. 1929.

59 A munka otthona. *Budapesti Hirlap* 1923. 43/121. 4; A székesfehérvári fiúnevelő-otthon jubileuma. *Esti Kurir* 1925. 3/10. sz. 3–4.

60 SCHNEIDER–JUHÁSZ szerk. 1937, 316.

61 Kardos Jenő dr. előadása a javításra szoruló fiatalkoruakról és a javító-intézetekről. *Fejérmegyei Napló* 1929. 36/96. 1.

62 Népszerűnek igérkezik a kirakatverseny. *Fejérmegyei Napló* 37/217. 2.

63 HIRN szerk. 1929.

64 Lapunk megjelenése. *Székesfehérvári Szemle* 2/1–3. 16; A „Székesfehérvári Szemle"… *Székesfehérvári Szemle* 3/2. 36; Belső címoldal. *Székesfehérvári Szemle* 1934. 4/1–2; Belső címoldal. *Székesfehérvári Szemle* 1935. 5/1–2; Belső címoldal. *Székesfehérvári Szemle* 1936. 6/1–2; Belső címoldal. *Székesfehérvári Szemle* 1937. 7/1–2; Belső címoldal. *Székesfehérvári Szemle* 1938. 8/1–2.

65 Herczeg Ferenc és a Revíziós Liga zászlóbontása. *Székesfehérvári Szemle* 1932. 2/1–3. 11; *Képes Pesti Hírlap* 1932. 54/116. 3; *Képes Pesti Hírlap* 1932. 54. évf. 116. sz. 3. Fotó képaláírással.

66 (Uj kormányfőtanácsosok). *Budapesti Hírlap* 1937. 57/243. 7.

67 *Sárospataki Református Lapok* 1943. 38/48. 200. Halotti anyakönyvek, Budapest 1951. május 4. 1020. sz. (https://www.myheritage.hu/research Utolsó letöltés: 2023. 12. 04.); Halálozás. *Magyar Nemzet* 1951. 7/106. 4.

68 Matricula Baptisatorum, Besztercebánya 1882. június 1. 304/101. sz. (https://www.myheritage.hu/research Utolsó letöltés: 2023. 12. 04.)

69 https://budapestaukcio.hu/maugsch-gyula/festo (Utolsó letöltés: 2022. szeptember 7.)

70 SZENTMIKLÓSSY szerk. 1930, 839.

71 TÉSZABÓ 1999, 349.

sen 1908-ig működtetett Bártfán játék- és tanszergyárat, melynek termékei között kiváló minőségű állatmodellek, népviseleteket szemléltető bábuk és gyümölcsutánzatok szerepeltek.[72] A korabeli sajtó szerint Maugsch Gyula szövetbabái a bajor népviseletbe öltöztetett babák magyaros másolatai voltak,[73] a miniatűr állatmodellek pedig a forró égöv állatvilágának rendkívül valósághű utánzatai.[74] A kisdedóvó intézetekben és az iskolai oktatásban szemléltető eszközként is előszeretettel alkalmazott papírmasé állatfigurák korábban kizárólag külföldről érkeztek, Maugsch Gyula termékei azonban a korabeli beszámolók szerint minőségben túlszárnyalták ezeket, és rámutattak a művészi kivitelezésű magyar játékszerek versenyképességére.[75]

Bártfán a Maugsch-féle játék- és tanszergyár 1908-ban szövetkezetté alakult. Maugsch Gyula 1909-től Budapesten élt és alkotott, de 1911-ben már Székesfehérváron találjuk, ahol a javítóintézetben munkavezetővé nevezték ki.[76] Kinevezésével a javítóintézeti játékipar nagy lendületet vett, és a játékipar termékeivel párhuzamosan, azok tervezésével és értékesítésével összefonódva, művészi igénnyel kivitelezett dísztárgyak is kikerültek az intézeti növendékek keze alól. Már 1911 nyarán nyilvánosság elé kerültek, és sikert arattak azok az ún. „szobormunkák", amelyeket a székesfehérvári Városház téren, Deutsch Manó és fia vegyeskereskedésének kirakatában állítottak ki.[77] Ugyanebben a kirakatban karácsonykor az intézetben készült szebbnél szebb játékszereket csodálhatta és vásárolhatta meg a székesfehérvári lakosság.[78] Egy évvel később Deutsch Manó kirakatában a javítóintézeti növendékek munkájaként egy szénával megrakott szekeret vontató négy ökrös fogatot lehetett megtekinteni, amelynek sikere kapcsán Kardos Jenő iparmérnökkel együtt Maugsch Gyula szobrászművész javítóintézeti oktató munkáját emelte ki a pompás kirakatról tudósító sajtó.[79] A javítóintézetben készült játékok művészi igénye és magas színvonalú technikai kivitelezése egyértelműen Maugsch Gyula oktatói tevékenységének volt köszönhető, és a székesfehérvári légkör nem állta útját a művész fokozatosan kibontakozó szobrász karrierjének sem. Szobrászművészként 1913-ban szerepelt először a Műcsarnok kiállításán, melynek később rendszeres kiállítója lett. A két világháború között gyakran foglalkoztatott, elismert művész volt, munkásságáért Ráth György díjat és Jankó János kisplasztikai díjat is kapott. Művei nagyrészt a Mezőgazdasági Múzeumban találhatók, de köztéri alkotásai is nevezetesek.[80]

Maugsch Gyula, miután Székesfehérvárra került, rövidesen családot alapított. Réthy Lujza székesfehérvári tanítónőt vette feleségül. 1913-ban gyermekük született, aki még ugyanebben az évben meghalt.[81] Öt évvel később született fiuk, László édesapját követve iparművészeti tanulmányokat folytatott. A Herendi Porcelángyár iparművészeként dolgozott,[82] de fiatalon elhunyt. Művészeti tevékenysége nem volt kiemelkedő.

1913-ban Maugsch Gyula a javítóintézet ipari művezetője lett.[83] Egyik első munkája a városban Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök egész alakos miniatűr szobra volt, melyet beszéd közben tanulmányozva készített el. 1915-ben saját műveiből rendezett kiállítást Székesfehérváron a Vörös Kereszt és a Mentő Egyesület javára.[84] 1917-ben a sajtó arról tudósított, hogy Maugsch Gyula „*művészi kivitelű debreceni nászmenetes ötös ökrösszekeret küldött Zita királyné gyermekeinek ajándékba*", s a pompás kis szoborcsoportot a királyi palota kékselyem szalonjában helyezték el. A királynő főudvarmestere, gróf Esterházy Sándor közvetlen levélben köszönte meg az ajándékot.[85] Adelhaid főhercegnő ökrösszekere valószínűleg egyedi darab volt, de Maugsch Gyula kifinomult szobrászművészeti és mintázást oktató tevékenységéből adódóan a javítóintézetből ekkor már kikerültek szép kivitelű, országos kiállításokon is bemutatott miniatűr ökrösszekerek, fogatok.

Az első világháború kitörése Maugsch Gyula munkásságát is megakasztotta, bár ő rövidebb időre kényszerült harctérre, mint Kardos Jenő. 1918 nyarán vonult be, s az olasz frontra került, ott teljesített szolgálatot a háború végéig.[86]

---

72 Maugsch Nándor gyermekjáték gyára Besztercebányán. *Protestáns egyházi és iskolai lapok* 1904. 47/31. 488.
73 GAUL 1905–1906, 106.
74 GAMAUF szerk. 1905, 21.
75 DIVALD 1905, 420.
76 A javítóintézet köréből. *Székesfehérvári Hírlap* 1911. 16/16. 2.
77 A javítóintézet műhelyéből. *Fejérmegyei Napló* 1918. 18/80. 3.
78 Játékáru! *Székesfehérvári Hírlap* 1911. 16/147. 3.
79 Szép kirakat. *Fejérmegyei Napló* 1912. 18/217. 3.
80 SZENTMIKLÓSSY szerk. 1930, 839; LIBER én., 442–443.
81 Születési anyakönyvek, Székesfehérvár 1913. december 25. 166/995. sz. (https://www.myheritage.hu/research Utolsó letöltés: 2023. december 4.)
82 H. I. 1940, 7; HELBING szerk. 1936, 49.
83 A m. kir. igazságügyminiszter… *Budapesti Közlöny* 1913. 47/19. 2.
84 Hazafias áldozatkészség. *Budapesti Hírlap* 1915. 35/12. 8.
85 (Ajándék Adelheid királyi hercegnőnek). *Budapesti Hírlap* 1917. 37/58. 6.
86 SIPOS szerk. 1937, 297.

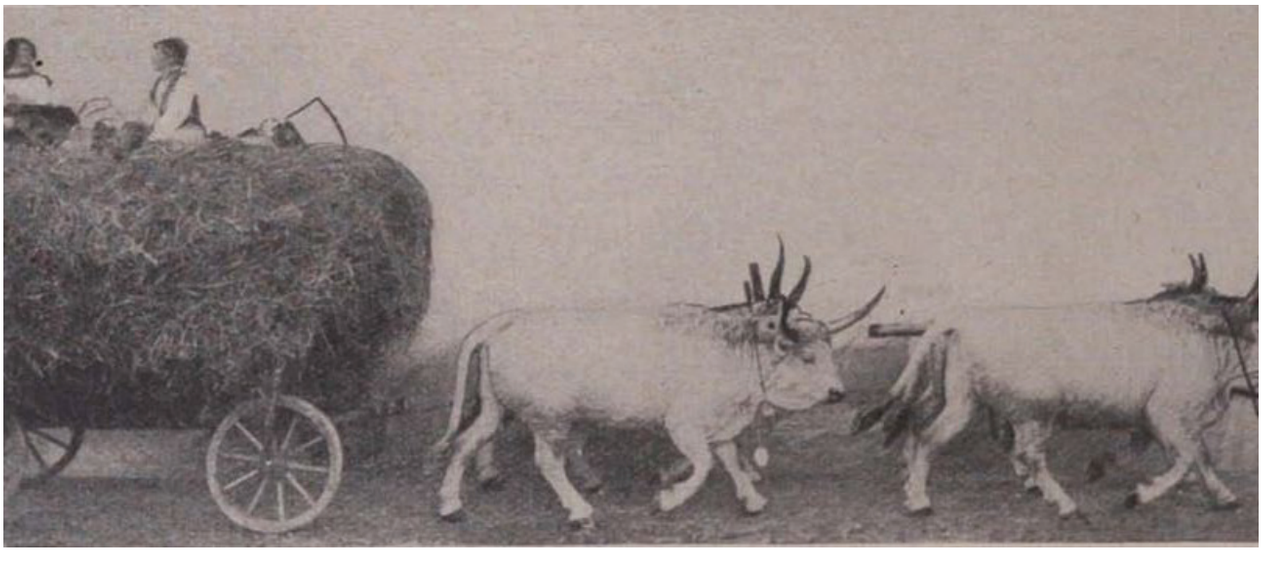
A világháborút követően, 1920-tól Maugsch Gyula a korábbi, bártfai játékgyárosként szerzett tapasztalatait kamatoztatva társult Csilléry Andor földbirtokoshoz, hogy játék- és tanszergyárat működtessen a városban, a bártfaihoz hasonló sikerrel. A vállalkozás kezdetben nagyon jól működött, de a korabeli adószabályok szerint a játék luxusadó köteles volt, ezért a drága termékekre nem volt megfelelő kereslet. Maugsch Gyula a legnagyobb igyekezete ellenére sem tudta talpon tartani a gyárat.[87] 1921-ben kilépett, s a javítóintézeti állását is feladva elköltözött Székesfehérvárról.

A javítóintézeti játékipar ekkor már szép sikereket tudhatott maga mögött, és Kardos Jenő irányítása alatt, Maugsch Gyula távozása után is meg tudta tartani országos elismertségét a játékipar területén. Az 1960-as években az ismert szobrászművész elhagyta Magyarországot, és az angliai Yorkban telepedett le. Itt halt meg 1973-ban.[88]

A JAVÍTÓINTÉZETI JÁTÉKKÉSZÍTÉS SIKEREI

A székesfehérvári javítóintézetben készült játékok tervezésénél lényeges szempont volt az iparművészeti elvek szem előtt tartása, ennek eredményeképpen szerepelhettek az intézet játékai jelentős iparművészeti kiállításokon.[89] A játékipari műhely termékeinek magas színvonaláról árulkodik, hogy a műhely létrejöttét követően, csupán néhány hónap működés után a budapesti iparművészeti társulat zsűrije kiállításon való bemutatásra elfogadta az intézet játékait.[90] Kardos Jenő kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonított a játékok művészi kivitelezésének, mégpedig azért, mert véleménye szerint *„a múltban dologkerülő fiúk munkakedvét úgy nyerhetjük meg, ha igyekszünk még a legegyszerűbb tárgyba is művészi hangulatot vinni."*[91]

1912-ben a Budapesti Áruminta Vásárok Tavaszi Vásárán, a Fővárosi Vigadóban tűnt fel a székesfehérvári kir. javítóintézet kiállítóként. Az Áruminta Vásárok célja az volt, hogy az iparosok és a kereskedők között közvetlen kapcsolatot teremtsen, és új termékekkel ismertesse meg a vásárló közönséget. A székesfehérvári javítóintézet a vásáron díszmű- és norinbergi ipar kategóriában állított ki termékeket, többek között játékokat is.[92] Egy évvel később a városligeti Iparcsarnokban, de szintén a Tavaszi Vásáron jelent meg az intézet, a kassai javítóintézet bőrdíszműves műhelyével karöltve. A korabeli sajtó elismeréssel adta hírül, hogy „*a székesfehérvári javítóintézet… a ma*

5. kép
Ökörfogat-játék a budapesti Tavaszi Vásáron. Készítette a székesfehérvári javítóintézet.
Közli: Uj Idők 1913. 19. évf. 21. sz. 536.

87 TÉSZABÓ 1999, 362.

88 https://www.worthpoint.com/worthopedia/julius-maugsch-sculpted-bust-queen-311160155 (Utolsó letöltés: 2023. május 6.); https://uk.locale.online/tang-hall-114729540.html (Utolsó letöltés: 2023. május 6.)

89 KARDOS 1911, 1–2.

90 Kitüntető elismerés. *Székesfehérvári Hírlap* 1911. 16/153. 2.

91 KARDOS 1911, 1–2.

92 A Budapesti Áruminta Vásárok… *Honi Ipar* 1912. 13/8. 27.

ismert játékszereknek csaknem minden fajtáját bemutatja. Kellemesen váltakoznak egymással a különféle kis kocsik, babaszobák, csákók, állatok, hintalovak, stb. A fiatal intézet helyes és szolid irányára vall, hogy előkelő kereskedői oldalról felhívást kapott a lipcsei vásáron való részvételre. Különösen érdekesek és izlésesek azok a játékok, amelyek magyar meséket és mondákat érzékítenek meg. (Mátyás király Bécsben, Toldi Miklós, Piroska és a farkas.)."[93] *„Dicséretre méltó, hogy az intézetek azokat az iparosokat karolják fel és azoknak nevelnek jól képzett szakmunkásokat, akik még mindig nagy importtal dolgoznak. Az intézet sikere dr Kardos igazgató és Mauksch művezető érdeme".*[94]

Ezen a vásáron bemutattak egy négyökrös fogatot is, amit a vásár végeztével a városligeti Iparcsarnokban működő Néprajzi Múzeum vásárolt meg a javítóintézettől *(5. kép)*.[95] A vásárlás tényét igazolja Kardos Jenő Semayer Vilibálddal, a Néprajzi Múzeum igazgatójával folytatott levelezése, amelyben megállapodtak a tárgy áráról és a fizetés ütemezéséről.[96] A fogat tehát a kiállítás helyszínén maradt, és egy fotó tanúsága szerint később bekerült a Néprajzi Múzeum állandó kiállításának mezőgazdaságot bemutató egységébe *(6. kép)*.[97]

A javítóintézet játékműhelye az ipari kiállításoknak és árubemutatóknak köszönhetően vált országos hírűvé, de a korabeli sajtóból kiderül, hogy néhány alkalommal nemzetközi porondon is bemutatták a játékokat, melyek külföldön is komoly elismerésben részesültek.[98]

1914. április 11-től két angol lapvállalat, a Daily News és a Leader rendezett Gyermekjóléti kiállítást Londonban. A kiállítás a gyermeki létet állította középpontba, és önálló egysége foglalkozott a játékkal. A világ minden részéről bemutatott játékok között magyar játékok is szerepeltek.[99] Szegénysorsú gyermekek játékaival mutatkozott volna be a Néprajzi Múzeum, de a londoni szabályzat szerint múzeum nem állíthatott ki tárgyakat. Seemayer Vilibald igazgató ezért néptanítókat kért fel a paraszti társadalom játéktárgyainak gyűjtésére azzal a céllal, hogy az általuk gyűjtött anyag szerepeljen a kiállításon, a kiállítás után pedig engedjék át a tárgyakat a Néprajzi Múzeumnak.[100] A parasztgyerekek tárgyai mellett ipari úton előállított játékok is szerepeltek a londoni kiállításon, mégpedig a székesfehérvári javítóintézet játékszer osztályáról. Sajnos a kiállított tárgyakról nincs bővebb információ, a korabeli híradásokból mindössze arról értesülünk, hogy a

6. kép
Ökörfogat-játék a Néprajzi Múzeum állandó kiállításának mezőgazdaságot bemutató egységében. Készítette a székesfehérvári javítóintézet. Néprajzi Múzeum Fotótára, NM F 342777.

93 A tavaszi vásár megnyitása. Az Ujság 1913. 11/109. 16–17.
94 A tavaszi vásár megnyitása. *Pesti Hirlap* 1913. 35/108. 14–15.
95 A budapesti Tavaszi Vásárról. *Uj Idők* 1913. 19/21. 536–537.
96 NM I-60/1913
97 NM F 342777
98 Az ismertséget bizonyára elősegítette az Országos Tanszermúzeum játékok és tanszerek előállítására hirdetett 1913. évi pályázata is. A pályázat eredményeként 150 óvoda részére 6000 korona értékű játékot rendeltek.
99 Egy londoni kiállítás magyar résztvevői. *Budapesti Hirlap* 1914. 34/67. 8; GRŐBER 1914, 12.
100 Magyar parasztgyerekek játékszerei Londonban. *Magyarország* 1914. 21/70. 16.

javítóintézet a kiállításra összeállított anyagot csak később küldhette meg a szervezők számára. Magyarországon a külföldi szereplés megszervezését a Magyar Gyermektanulmányi Társaság által létrehozott Gyermektanulmányi Múzeum vállalta magára.[101]

1914 májusában a javítóintézet játékai a Magyar Iparművészeti Társulat Gyermekművészeti Kiállításán is megmérettették magukat. Nagyméretű karakterbabákkal szerepeltek több magyar és külföldi játéktervező művész játékai között. A magyar játéktervezők, pl. Undi Mariska, Juhász Árpád, Wessely Vilmos, Zadubánszky Irén magyaros ízlésű játékai nagy sikert arattak, azonban a javítóintézet játékait Náday Pál a Magyar Iparművészet hasábjain megfogalmazott értékelésében a művészi kivitelezés tekintetében nem találta elég igényesnek, mert azok németországi játékok egyértelmű másolatai.[102] A kiállításról tudósító sajtó szintén elmarasztalta a javítóintézetet, mert annak karikatúraszerű nagy bábui inkább a felnőttek, mintsem a gyermekek gusztusa szerint valók.[103] A kiállított babák nagy valószínűséggel a híres németországi Steiff játékgyár karikatúraszerű filcbabáinak utánzatai voltak, amelyek 1913-ban a budapesti Tavaszi Vásáron viszont sikerrel szerepeltek. Sikerük titkára a későbbiekben még visszatérünk.

Az első világháború idején keveset hallunk a javítóintézetről, mert Kardos Jenő és Maugsch Gyula is a frontra kényszerült. A játékipari tevékenység az intézetben háttérbe szorult erre az időre.

A háború után a Székesfehérvári Királyi Javítóintézet neve Állami Fiúnevelő Otthonra változott, és az 1920-as évekre új lendületet vett a játékipar. Sőt, országos jelentőségűvé vált, és a sajtó az egyéb iparos mesterségektől elkülönítve, önálló iparág képviselőiként emelte ki az intézet játékszerkészítőit. A növendékek által előállított játékok elsősorban ipari kiállításokon szerepeltek, de 1929-ben az Országos Iparművészeti és Háziipari Kiállításon, valamint az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításán is bemutatkozhattak.[104]

Maugsch Gyula távozását követően 1921-ben Hornyay Zoltánt nevezték ki a székesfehérvári javítóintézet ipari művezetőjévé.[105] Hornyay Zoltán 1888. április 8-án született Homonnán.[106] Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában végezte tanulmányait, ahol vendéglátogató növendékként fametszést, kisplasztikát és festést tanult.[107] Ahogy Kardos Jenő, ő is a kassai javítóintézetben kezdett el dolgozni, eleinte segédtervezőként, majd 1917-ben ipari művezető lett.[108] Székesfehérvári karrierjét is művezetőként kezdte, hivatalosan csak később, az 1930-as években lett tervező, de a sajtó már 1924-ben őt nevezte meg a székesfehérvári játékszerek tervezőjeként.[109] 1939-ben beosztását megtartva az intézettel Kassára költözött.[110] 1944-ben Cegléden a Fiatalkorúak Királyi Országos Fogházában volt műipari tervező. 1947 januárjában hunyt el Cegléden.[111]

Az 1920-as évek közepétől egyre részletesebben méltatja az országos sajtó a javítóintézet játékipari műhelyét, és egyre nagyobb hangsúlyt fektet az intézetben megvalósuló nevelési elvek és pedagógiai módszerek bemutatására. Ennek részben az az oka, hogy a székesfehérvári Fiúnevelő Otthon 1925-ben harmincéves jubileumát ünnepelte, amely önmagában is figyelemre méltó esemény volt. Az intézet reflektorfénybe került, és a játékipari tevékenységet külön kiemelte minden tudósítás. Az újságírók elismeréssel számoltak be arról, hogy Székesfehérváron a növendékek nem is érzékelik, hogy javítónevelés alatt állnak, mert iparostanoncnak érezhetik magukat, akik iparossegédként hagyják el az intézetet.[112] Kardos Jenő elképzelése, miszerint a Fiúnevelő Otthon célja nem a bűnelkövető fiatalok „megjavítása", hanem a munkára nevelés, pontosabban a munka megkedveltetése, sikert és elismerést szerzett az I. világháború után újjászervezett intézetnek, de sikert és megbecsülést szerzett a növendékeknek is, akiknek nagy része az intézetből kikerülve derék, munkájára igényes, köztiszteletben álló iparossá válhatott. Az intézet kapujára írt felirat nap, mint nap előítélet-mentesen emlékeztette a növendékeket a munka és az erkölcs szoros összefonódására

---

101 A Gyermektanulmányi Múzeum külföldi kiállításokon. A gyermek. *A Magyar Gyermektanulmányi Társaság Közlönye* 1814. 8. 53; Egy londoni kiállítás magyar résztvevői. Budapesti Hirlap 1914. 34/67. 8.

102 NÁDAY 1914, 240.

103 E. A. 1914, 18.

104 Az 1929. évi Orsz Iparművészeti és Háziipari kiállítás. *Magyar Iparművészet* 1929. 32/7–8. 134, 167, 200; (A magyar iparművészet karácsonya). *Uj Nemzedék* 1929. 11/278. 9.

105 A m. kir. igazságügyminiszter… *Budapesti Közlöny* 1921. 55/219. 2.

106 https://leveltar.elte.hu/hu/leveltar/kutatas/adatbazisok/magyarorszagi-felsooktatasi-intezmenyek-1580-1918 (Utolsó letöltés : 2023. május 6.)

107 FITTLER szerk. 1908, 30; 1909, 22; NÁDLER szerk. 1916, 37.

108 Személyi hírek. *Igazságügyi Közlöny* 1917. 26/6. 272; A m. kir. igazságügyminiszter… *Budapesti Közlöny* 1917. 51/135. 2.

109 A m. kir. igazságügyminiszter… Budapesti Közlöny 1921 55/219. 2; M. kir. fiúnevelő otthon. *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1931. 41. 383; CSAPODY 1924, 9.

110 M. kir. fiúnevelő otthon. *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1941. 48. 525.

111 M. kir. fiúnevelő otthon. *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1944. 51. évf. 650; Anyakönyvi kimutatás. *Cegléd és Környéke* 1947. 2/2. 4.

112 Befejezték a fiatalkoruak felügyelőhatóságának előadássorozatát. *Ujság* 1926. 2/114. 6.

és együttes erejére: *„Vándor ifjú, mikor e falak közé lépsz, tisztulj meg lelkedben, vedd kezedbe a tisztes munka szerszámait és erős akarattal tanulj dolgozni Isten dicsőségére, a Haza javára és magad becsületes boldogulására.*[113]

1929 őszén az Iparművészeti Múzeumban rendezett országos iparművészeti és háziipari kiállításon tíz kiállítót jutalmaztak elismerő oklevéllel, és köztük „festett fa, bútorok és játék" kategóriában a székesfehérvári Fiúnevelő Otthont. A Magyar Iparművészet című folyóirat hírt adott az eseményről, és a rangos elismerésben részesült intézeti játékokról egész oldalas fotót is közzétett az olvasók számára.[114] Ettől kezdve számos országos napi- és hetilapban találkozunk a játékokról készült fotókkal, különösen a játékbabák képeivel, amelyek művészi kivitelű gyártására – egy helyi tudósítás szerint – éppen ebben az évben, 1929-ben állt rá az intézet játékkészítő üzeme.[115] Ugyanebben az évben az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításán szintén karakterbabákkal mutatkozott be a javítóintézet.[116]

A nagy gazdasági világválság idején a játékszerek iránt is csökkent a kereslet, de a Székesfehérváron készült hintalovak iránt ekkor is nagy volt az érdeklődés: *„… A dekoratív cikkek, a luxusjátékok nem fogynak. A 25 pengőnél drágább áruk közül csak a fehérvári paripának van nagy keletje… Valóban gyönyörű hintalovak. Vágtató, tüzes harci mének. Ilyeneket igazán csak magyar kéz tud teremteni. A büszke paripák a Székesfehérvári Fiúnevelő Otthon műhelyeiből kerülnek ki."*[117] – írta 1929 karácsonyán a *Magyarság* című újság. A fehérvári hintalovak tehát a jó minőségű, drágább játékok közé tartoztak a magyarországi játékkínálatban.

A háború után az intézet külföldi sikerei is folytatódtak. A helyi és az országos sajtó 1920 és 1931 között elsősorban londoni és antwerpeni sikerekről számol be, de Hollandiát, Olaszországot és Amerikát is említi a célországok között, kifejezetten a játékok eladási szándékával. Kardos Jenő ugyanis rendszeresen küldte el az intézet játék-mintagyűjteményét a külföldi nagyvárosokba. Londonban elsősorban a hintalovak, Antwerpenben pedig a magyaros stílusú babák arattak nagy sikert. Ennek köszönhetően az 1920-as évek végére a székesfehérvári javítóintézetet „Miniatűr magyar Nürnberg"-nek kezdte nevezni a helyi és az országos sajtó.[118] Találóbb kifejezéssel talán nem is lehetett volna illetni a németországi játékokkal egyenrangúnak tartott játékszereket készítő székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthon játékipari – a 35 éves évfordulón már „iparművészeti"-nek nevezetett – műhelyét.

Az 1930-as évekre a játékipari tevékenység a Fiúnevelő Otthon húzó ágazatává vált, és ekkor már a növendékek ipari képzésének is ez jelentette az alapját. A kezdetek óta eltelt húsz év alatt Kardos Jenő felismerte, hogy a játékipari tevékenység a legalkalmasabb arra, hogy megmutassa a növendékek képességeit és temperamentumát. Az 1930-as években már minden növendék a játékipari műhelyben kezdte meg intézeti tevékenységét, és csak az itt töltött három hónap elteltével döntöttek további sorsáról, ipari beosztásáról. A játékműhelyben a növendékek „játszva" sajátítottak el egy olyan könnyű és olcsó mesterséget, amelyből szükség esetén eltarthatták magukat akkor is, amikor képesített szakmájukban nem volt munkaalkalom, vagy nem kaptak állást.[119]

1938-ban Kardos Jenő nyugdíjba vonult, s ezzel együtt nagy valószínűséggel a játékkészítés is háttérbe szorult annak ellenére, hogy az 1930-as évek közepére már komoly elismerést és sikereket tudhatott maga mögött. A hanyatlás folyamatát felgyorsította az a tény, hogy 1939-ben Kassára helyezték át az egész intézetet, mert az ország megnövekedése szükségessé tette az ottani javítóintézet újbóli megnyitását. A ceglédi lánynevelő intézetet telepítették a helyére. A nevelőmunka még néhány évig folytatódott, de játékkészítésről ekkor már nem értesülünk. A székesfehérvári javítóintézet – 1935-től új nevén Királyi Javító Nevelő Intézet – 1944-ben zárta be végleg a kapuit.

A javítóintézet játékai és a nemzetközi trendek

A javítóintézeti játékok termékskálája 1911-től kezdve folyamatosan bővült, és a közvélemény szemében a minőségük a németországi játékipar termékeinek minőségével vetekedett. Sajnos az intézet termékeiből egyetlen darab sem maradt fenn, de az országos ismertségnek és az iparművészeti kiállításoknak köszönhetően nem csak leírások, hanem képi ábrázolások is készültek a játékokról. Ezek segítségével azonosíthatóak olyan (elsősorban német) hatások a kivitelezést illetően, amelyek az európai játékgyártásban jelentkező korszakos trendekkel állítják párhuzamba a székesfehérvári javítóintézetben készült játékokat.

---

113 CSAPODY 1931b.

114 Az 1929. évi Orsz Iparművészeti és Háziipari kiállítás. *Magyar Iparművészet* 1929. 32/7–8 167., 200.

115 Karácsonyfa ünnepély a Fiúnevelő Otthonban. *Fejérmegyei Napló* 1929. 36/286. 3.

116 (A magyar iparművészet karácsonya). Uj Nemzedék *1929*. 11/278. 9.

117 DEZSŐ 1929.

118 CS. SURÁNYI 1930, 88; CSAPODY 1931b.

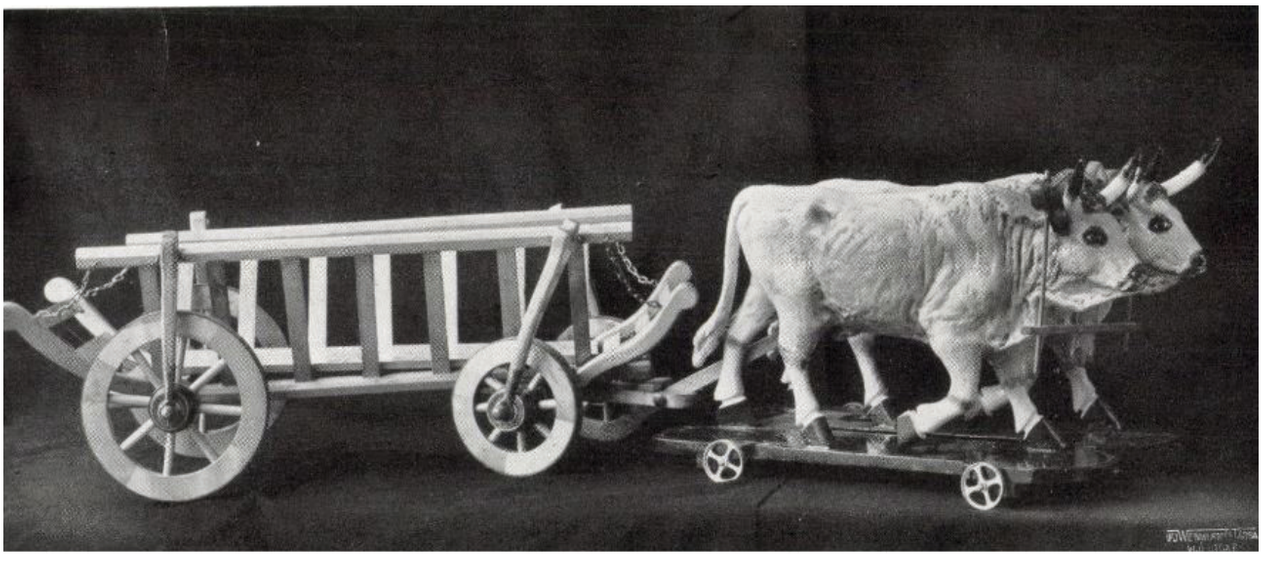
119 UJVÁRY 1931.

Az intézetben kezdettől fogva klasszikus fiú- és lányjátékokra helyezték a hangsúlyt. Az asztalosipari műhely kiváló terepe lett a hintalovak, deszkalapra szerelt, kerekeken guruló játékállatok kivitelezésének, majd Maugsch Gyula szobrászművész irányítása alatt a könyvkötő iparban tevékenykedő növendékek elsajátították és magas színvonalon művelték a papírmasé állatfigurák előállítását. A hintalovak, háziállatok, ökrös szekerek magyaros stílusán a magyar ipart ebben az időben átható, népművészeti elemeket felhasználó magyaros díszítő stílust érzékeljük, melynek érvényesítése az intézetben egyértelműen Maugsch Gyula nevéhez köthető. Mellettük azonban megjelent az egzotikus állatok változatos arzenálja is, amelyeknek részletgazdag kidolgozottsága szintén Maugsch Gyula érdeme.

A játékállatokról készült fotókon nehezen azonosítható a tárgyak anyaga, de nagy valószínűséggel papírmaséból készültek az állattestek, németországi „testvéreikhez" hasonlóan. A szilárd alapanyagú állatokat festették vagy szőrmeborítással látták el, és deszkalapra állították őket, melyre kerekeket szereltek, hogy az állatok mozgathatóak, s ezáltal valósághűek legyenek. A játékok realisztikus megjelenése azt a 19. században gyökerező nevelési elvet közvetítette, amely szerint a kultúra, a világ rendje a gyermekek számára érthetővé tehető, és a játék nem más, mint eszköz az oktatási célok megvalósításához. A legfőbb oktatási cél az volt, hogy a gyermek a társadalom hasznos tagjává váljon, és a társadalmi rangjának megfelelő munkára nevelődjön. Ahogy a francia divatbaba kitűnő eszköz volt a lányok számára ahhoz, hogy elsajátítsák a női szerepekre érvényes magatartásformákat, úgy a fiúk valósághű játékai (hintalovak, gazdasági udvarok, állatseregletek) is alkalmasak voltak arra, hogy kis gazdáik általuk sajátítsák el a későbbi, társadalmi státuszuknak megfelelően rájuk osztott szerepeket.

A 19. század közepéig a játék árjegyzékekben a lovacskák, macskák és egyéb háziállatok domináltak, és a század második felében kezdtek megjelenni a vadállatok is. Ez a 19. század első felében divatba jött állatkerteknek is köszönhető. Ezek azonban még sokáig kemény állattestek voltak, és négy lábon álltak. A 20. század első felében már kitömött változataik is megjelentek, de sokukat még mindig deszkalapra állították, és kerekeket szereltek rájuk. A textilből készült játékállatok gyártását a világhírű Steiff játékgyár alapozta meg és futtatta fel, egzotikus állatokat mintázó termékeik stílusa a javítóintézet játékállatairól is visszaköszön.

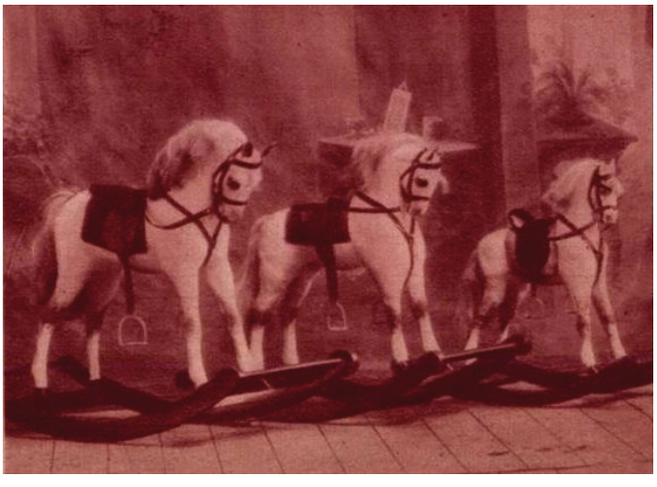
A javítóintézet játékállatai között háziállatokat és vadállatokat egyaránt találunk. A szekeret vontató ökrök a magyar paraszti gazdaság szimbólumaként tűnnek fel, és talán nem véletlen a kiállításokon való gyakori szerepeltetésük. 1930-ban a *Magyar Iparművészet* című folyóirat egész oldalas képet közölt az intézet egyik, szekeret vontató ökörfogatáról *(7. kép)*. A fotón jól látszik, hogy a kiállított papírmasé állatfigura anatómiai és esztétikai szempontból is igényesen mintázott és finoman festett, deszkalapra szerelt kerekei pedig egyértelműen utalnak a játékfunkcióra, amit készítői eredetileg szántak neki.

7. kép
A székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthonban készült ökörfogat. Közli: Magyar Iparművészet 1930. 33. évf. 7–8. sz. 28.

A játékállatok között kitüntetett szerepet kapott a ló, hiszen a 20. század első felében még egyértelműen státusszimbólumként volt jelen ez az állat a lovagló férfi fogalmában. A hintaló volt a kisfiúk egyik legfontosabb játékszere, mert nagyon sokféle hivatás eljátszására volt alkalmas. A kisfiúk számára a ló a férfiasságot szimbolizálta, ugyanúgy, ahogy a kislányok számára a baba az anyaságot. A 19. században, és a 20. század elején a hintaló polgári változatai aprólékosan megmunkáltak voltak, és némelyik majdnem akkora méretben készült, mint az igazi póniló. A fatesteket gondosan festették, vagy szőrmével borították, igazi sörénnyel, természetesnek ható üvegszemmel, valódi zablával és bőr nyereggel, kengyellel látták el őket. A hintalovak sikeréhez az olcsóság mellett az értékesítés megszervezése, a Tanszermúzeummal kötött szerződés is hozzájárult. Az igazgatóság a Tanszermúzeummal a népiskolák és óvodák felszereléssel való ellátására kötött szerződést, s az 1915. évi miniszteri rendelet előírta, hogy az intézmények felügyelőbizottsága az eszközöket a szerződéses cégektől szerezzék be. A javítóintézet olcsó, ráülhető hintalovak szállítására szerződött.[120] A javítóintézetben készült hintalovak az 1930-as évekre az intézet slágertermékeivé váltak. Az újságok egymástól vették át a terméket népszerűsítő szalagcímeket: „*A fehérvári paripa diadalútja*";[121] „*Az angolok tudják, hogy itt készülnek a legjobb hintalovak, a magyarok nem*".[122]

A javítóintézetben készült hintalovak népszerű árucikkek voltak a budapesti játékkereskedésekben. Főleg karácsony előtt volt rájuk nagy kereslet. A kisfiúk rangos karácsonyi ajándékának számítottak, és mivel jó minőségűek, de a külföldi változatoknál olcsóbbak voltak, vásárlásukat a kevésbé tehetős réteg is megengedhette magának. A fennmaradt fotók tanúsága szerint a javítóintézeti hintalovak világos színűek és álló helyzetűek voltak, dús sörénnyel, nyereggel, kengyellel és kantárral rendelkeztek *(8. kép)*. Rajtuk kívül különböző méretű játéklovakat lapra szerelve, kerekekkel ellátva is készítettek az intézet növendékei.

8. kép
A székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthonban készült hintalovak. Közli: Magyarság képes melléklete 1930. 49. sz. 6.

A legtöbb fennmaradt képi ábrázolás játékbabákat mutat be. Játéktörténeti szempontból ezek a babák szépen illeszkednek a németországi babaipari trendekhez, hiszen az intézet játékműhelye kezdettől fogva tudatosan törekedett arra, hogy termékei a német játékokkal felvegyék a versenyt, és a technológiai megoldások tekintetében is alapvetően német mintát követtek. A korszak babái az úgynevezett karakterbabák, melyek egytől egyig magukon viselik a realizmus, a fokozott valósághűség 19. század óta töretlen igényét, de a tekintetükön már nem valamiféle elvont báj, hanem valódi gyermekek egyedi arcvonásai tükröződnek.

A realisztikus megjelenítés a javítóintézeti babákon leginkább az arcok és az öltözetek kidolgozottságában, részletgazdagságában érhető tetten. Ugyanakkor a testük alapanyaga már a 20. századi gyermekek puhaság és ölelhetőség iránti igényét elégíti ki, a kemény porcelánbabák hosszú korszaka után. Az 1910-es és 1920-as években újdonságként jelent meg a babaiparban a textilbabák iparszerű előállítása. Legjelentősebb képviselői Margarette

[120] BODNÁR 1916, 11.
[121] DEZSŐ 1929.
[122] CSAPODY 1929; 1931a; 1931c; 1934.

Steiff és Käthe Kruse voltak, de az olasz Elena Scavini textilbabái is európai hírűvé váltak, és a magyar játékkereskedelemben is megjelentek.[123] Eredeti darabok és olcsóbb, magyar variánsaik is felismerhetőek a korabeli magyar árjegyzékekben.

A javítóintézetben készült babák a fennmaradt ábrázolások alapján egyértelműen kitömött textilbabák. Alapanyaguk gyapjú- vagy pamutszövet. A fej technológiája többféle lehetett. Valószínűleg valamilyen szilárd formára melegen ráigazított textil volt, amit faforgáccsal vagy fűrészporral tömtek keményre. Esetleg készülhettek a babafejek papírmaséból is, a már említett könyvkötő növendékek jóvoltából, akik Maugsch Gyulától mintázni tanultak. Az arcvonások minden babán rendkívül finoman festettek. A test és a végtagok feltehetően több darabból, gépi varrással vannak összeállítva. A ruha alól kilátszó kézfejeken varrással alakították ki az ujjakat, de csak a hüvelykujj különálló. Ezek a kézfejek nagyon hasonlítanak a Käthe Kruse (1883–1968) babákéra, és a fejek hosszúkás formája, a babák gyermeki tekintete is felidézi a német babareform kiemelkedő képviselőjének termékeit.[124]

A javítóintézetben készült babák öltözete változatos képet mutat. Gyakran érvényesül rajtuk a magyaros stílus és a historizáló jelleg, de itt is alapvető vonás a korszak reformbabáira jellemző gyermeki öltözet *(9–10. kép)*. A babák testének és ruházatának kivitelezése nyilvánvalóan a szabónövendékek érdeme, a változatos formájú cipők (fűzős és pántos félcipő, bakancs, bocskor, papucs, csizma) pedig a cipésztanoncok munkáját dicsérik.

Elena Scavini (1886–1974) Käthe Kruse kortársa volt, de nem Németországban, hanem Olaszországban alkotott. Jó minőségű torinói filc anyagból állította elő oldalra néző, apró zárt szájjal rendelkező babáit, melyek Lenci néven (Elena beceneve, majd a babák márkaneve) egész Európát, sőt Amerikát is meghódították.[125] A javítóintézeti gyermekbabák oldalra néző szeme és zárt szája egyértelműen eszünkbe juttatja Elena Scavini Lenci babáit, és magas minőségüket fokozza az arcok rendkívül kifinomult festése. A fekete-fehér fotókon is jól látszik a babák eltérő szemszíne, a pupilla kiemelése, és a megcsillanó fény érzékeltetése egy-egy egészen apró fehér ecsetvonással az íriszben. Festett a babák szemöldöke, és egy-egy sötétebb színű (valószínűleg vörös vagy narancssárga) pont jelzi az orrlyukakat – akárcsak a korabeli Lenci, és Käthe Kruse babákon is. Annak ellenére, hogy az európai textilbabák több jellemző vonása tetten érhető a javítóintézeti babák technológiai megoldásain, a babák mégis rendelkeznek sajátos vonásokkal, egyedi karakterrel *(11. kép)*.

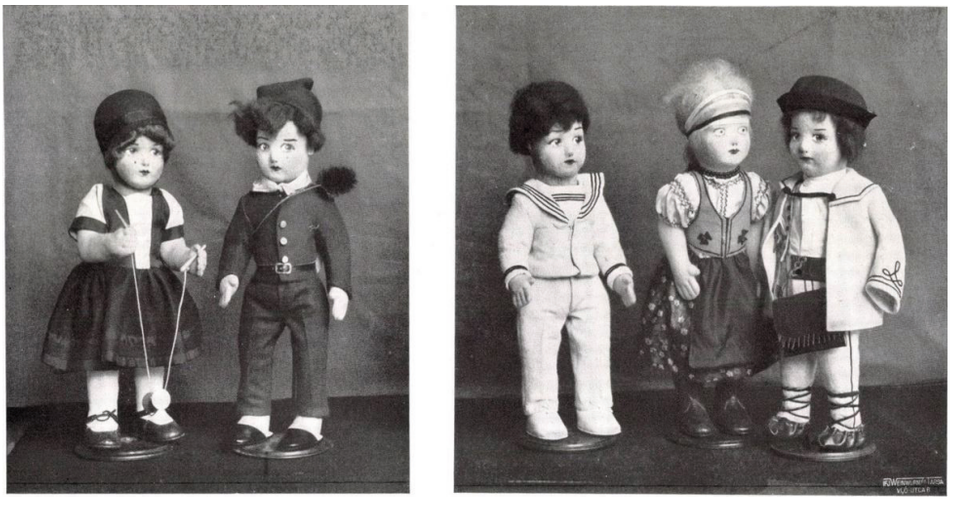

9. kép
A székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthonban készült babák. Közli: Képes Pesti Hirlap 1929. 51. évf. 109. sz.

[123] GOODFELLOW 1993, 96–101.
[124] A Käthe Kruse babákról ld. RICHTER 1984.
[125] Elena Scavini babáiról ld. LAZENBY 2007.

10. kép
A székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthonban készült játékbabák. Közli: Magyar Iparművészet 1929. 32. évf. 7–8. sz. 167.

11. kép
A székesfehérvári Állami Fiúnevelő Otthonban készült játékbabák. Közli: Magyar Iparművészet 1930. 33. évf. 7–8. sz. 29.

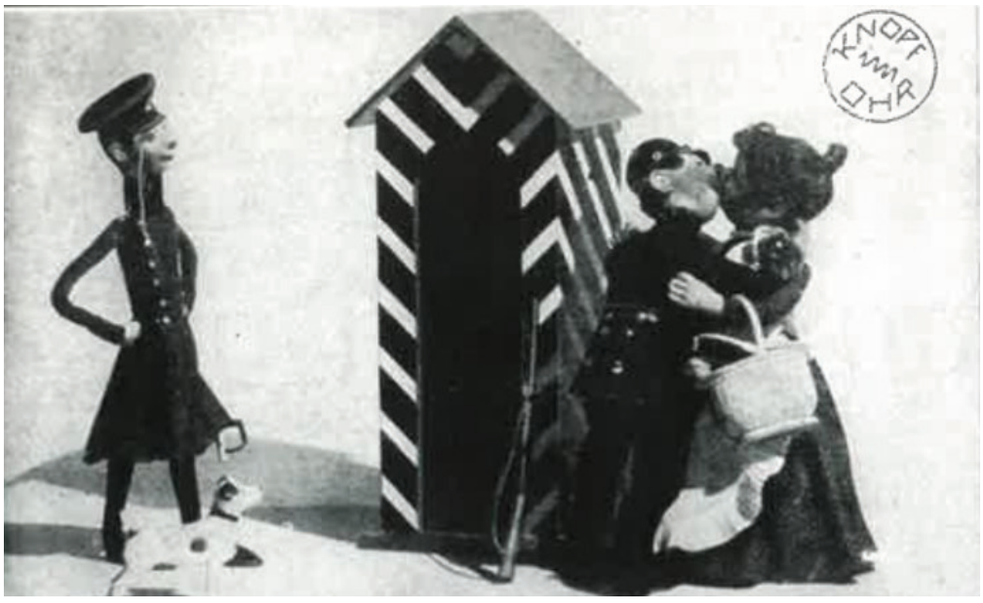
Európában Margarette Steiff (1847–1909) volt az első, aki iparszerűen állított elő textilbabákat. Egyértelműen az ő jellegzetes karikatúra babái köszönnek vissza a javítóintézet egyenruhába öltöztetett férfibabáiról. Feltehetően az intézet ilyen típusú karakterbabáit marasztalta el Nádai Pál az Iparművészeti Társulat 1914-es kiállításán, felismerve a termékek erős hasonlóságát a németországi termékekkel. A Steiff játékgyár már a 20. század első évtizedeiben a textilbabák és a játékállatok egyik legismertebb és leghíresebb gyártója volt Németországban.[126] A katona és rendőr babák, amelyeket karikatúra babáknak neveztek, 1903-tól voltak jelen Steiff kínálatában, nagyjából az első világháborúig. Az alapmodell viszonylag azonos volt, csak az arc és az egyenruha részletei különböztek. Játékosságuk, humoros személyiségük, a törzsük és a végtagjaik eltúlzott aránya, festett hajuk és az arcvonásaik, valamint

[126] Margarette Steiffről ld. ANNEGRET 2000.

a tökéletesen szabott ruhájuk tette őket népszerűvé. Az 1910-es évektől ezek a babák gyakran szerepeltek az áruházak kirakataiban, életképeket megjelenítve. Használták reklám képeslapokon és nyomtatott hirdetéseken is. Az egyik hirdetés 1912 körül azt ábrázolja, hogy egy gyalogos katona az őrbódéból kilépve csókot lop egy hölgytől, az őrmester szeme láttára *(12. kép)*.[127]

1913-ban a Budapesti Tavaszi Vásáron ugyanez a jelenet tűnt fel a székesfehérvári javítóintézet katonababáitól, kicsit ugyan esetlenebb módon, alacsonyabb minőségben, de kétségtelen, hogy Steiff karikatúra babáinak jellegzetességeit megcélozva *(13. kép)*.[128]

Viszont mégsem szolgai módon másolva, hanem inkább magyarosítva, hiszen a katonai egyenruhák az Osztrák-Magyar Monarchia dragonyos és huszár egyenruháira emlékeztetnek.

12. kép
A németországi Steiff Játékgyár katonababái egy hirdetésen, 1912 körül. Közli: KAUFMAN 2016, 34.

13. kép
A székesfehérvári javítóintézet katonababái a Tavaszi Vásáron. Közli: Uj Idők 1913. 19. évf. 21. sz. 537.

[127] KAUFMAN 2016.
[128] A budapesti Tavaszi Vásárról. *Uj Idők* 1913. 19/21. 536–537.

A javítóintézetben készült babákat kezdettől fogva elismeréssel említette meg a sajtó. Az 1930-as évekre azonban hangsúlyosabbá váltak a babákat illető elismerő szavak, az intézet babakészítő tevékenysége a korábbi évekhez képest felértékelődött. Nemcsak a sajtóban, hanem az intézeti iparoktatás struktúráját tekintve is. A művészi érzékkel, jó kézügyességgel rendelkező, aprólékos munkát kedvelő növendékeket ekkor már közvetlenül és célzottan irányították a „babaterembe", melynek termékei jól érzékelhetően elbűvölték az oda betévedő újságírót: *„Ez a terem egy kis magyar Nürnberg, ahol a csodálatosabbnál csodálatosabb baba-remekek készülnek. A nap melege beáramlik a nyitott ablakokon a munkaterembe és a besurranó szél pajkoskodva játszik a selyembe öltözött rokokó, biedermeier babák változó forma-frizuráival. Oly finomak, szépek, stílusosak ezek a babák, hogy az ember önkéntelenül is várja, hogy valami édes-bús románc halk melódiája felcsendüljön."*[129]

Összegzés

A túlnyomórészt sajtóanyagra, kisebb részben az intézet szakmai beszámolóira támaszkodó források alapján a székesfehérvári javítóintézetben zajló játékkészítést 1911-től nagyjából az 1930-as évek közepéig tudjuk nyomon követni. Megalapozója Kardos Jenő volt, aki később az intézet igazgatója lett.

A javítóintézet játékiparban elért sikerei elsősorban azoknak az intézetben dolgozó művezetőknek (pl. Maugsch Gyula, Hornyay Zoltán) köszönhető, akik tanulmányaik során magas színvonalú művészeti képzésben részesültek, és ez irányú kompetenciájukat a javítóintézeti növendékek tanításakor is érvényesítették. A játékok kifinomult tervezése, kivitelezése és díszítése bizonyára a szaktanárok művészeti irányultságában gyökerezett.

A játékipar oktatásának beemelése az intézeti nevelésbe komplex gondolkodást feltételez, és azért volt zseniális ötlet, mert többféle célt szolgált egyszerre. Az egyik legfontosabb cél a magyarországi játékipar meghonosítása, és a magyar ipar védelme volt a külföldivel szemben. Mivel egy-egy játékszer előállításához többféle iparág nyersanyagára és mesterségbeli tudására volt szükség, hatékonyan és olcsón lehetett előállítani a termékeket. A nyersanyag sokszor a különböző iparágak hulladékanyaga volt, a munkaerő pedig folyamatosan rendelkezésre állt. Az intézet a munkára nevelés eszközéül a játékszert választotta, amely a legközvetlenebbül érinti a gyermeket. Azt is, aki játszik vele, de ebben az esetben azt is, aki előállítja. Ennél hatékonyabb eszközt aligha lehetne találni 12–16 éves korú gyermekek munkára nevelésére. A játékipari tevékenység során észrevétlenül esztétikai nevelés, sőt, a játékok sikerén keresztül önbizalom építés is történt, így mindenképpen kedvező lélektani hatással bírt Kardos Jenő koncepciója.

A székesfehérvári javítóintézet játékipari tevékenysége számos adattal járul hozzá a magyarországi játékgyártásra vonatkozó kutatásokhoz, és Székesfehérvár ipartörténetére vonatkozóan is felvonultat eddig ismeretlen, új adatokat.

[129] CSAPODY 1931b.

Rövidítések

NM I = Néprajzi Múzeum Irattára
NM F = Néprajzi Múzeum Fotótára

Irodalom

ANNEGRET, Erhard
2000 *Margarete Steiff*. Original Ausgabe, Ullstein, Berlin.

B. SZABÓ István – BÉRCZI Vilmos
1931 *Fejérvármegye és Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatóságainak almanachja*. Székesfehérvár.

B. SZABÓ et al.
1938 B. SZABÓ István – JUHÁSZ Viktor – PALLAY István – VÉRTES József
Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár.

BARSI Ambrus
1895 A helybeli kir. javítóintézet megnyitása. *Székesfehérvár és Vidéke* 23/70. 1.

BENKE István
1904 A tanárkörök háromévi működésének lényegesebb mozzanatai. *Protestáns egyházi és iskolai lapok* 47/31. 488–489.

BODNÁR GYÖRGY
1916 Az állami és közs. iskolák Igazgatósága és áll. és közs. óvók felügyelőbizottságának, óvónőinek! *Tanügyi Értesítő* 15/1. 11.

CS. SURÁNYI Józsa
1930 Székesfehérvár a miniatür magyar Nürnberg. *Magyarság* 11/293. 88.

CSAPODY Sándor
1924 A székesfehérvári fiúotthonban. *Világ* 15/52. 9.
1929 Ahol nem büntetik, hanem javítják a fiatalkorú bűnözőket. *Nemzeti Ujság* 11/90. 8.
1931a Magyar gyermekjátékok. *Magyarság képes melléklete* 51. 11.
1931b A miniatűr magyar Nürnberg. *Képes Krónika* 13/26. 35–36.
1931c Ahol nem büntetik, hanem javítják a fiatalkoru bűnösöket. *Kis Ujság* 44/293. 6.
1934 Egy kedves magyar siker. *Kis Ujság* 47/292. 6.

CSURGAI HORVÁTH József
1996 Fehérvár ipara. In: Csurgai Horváth József – Fülöp Gyula – Őri Tóth István (szerk.): *Fehérvári Almanach '96*. Székesfehérvár. 130–135.

DEZSŐ Ernő
1929 Lázas beteg a karácsonyi vásár. *Magyarság* 10/291. 8.

DIVALD Kornél
1905 A művészi szezon. *Magyar Szemle* 17/52. 420.

E. A.
1918 Gyermekművészeti kiállítás. *Az Ujság* 12/118. 18.

FITTLER Kamill (szerk.)
1908 *Az Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskola 1907/1908-ik évi Értesítője*. Budapest.
1909 *Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Értesítője az 1908–09-ik évi huszonkilencedik iskolai évről.* Budapest.

FRITZSCH, Karl Ewald – BACHMANN, Manfred
1968 *An Illustrated History of Toys*. Leipzig.

GAMAUF György (szerk.)
1905 *Értesítő a Tiszai Ág. Hitv. Evang. Egyházker. Eperjesi Collegiuma Tanítóképző-Intézetének állapotáról az 1904–905. iskolai évben*. Eperjes.

GAUL Károly
1905–1906 Háziipari irányú faipari szakiskolák. *Magyar Iparoktatás* 10/4. 106.

GELLÉRI Mór
1913 A javítóintézetek ipara. *Magyar Ipar* 34/9. 213–217.

GOODFELOW, Caroline
1993 *Ezerarcú babakönyv*. Budapest.

GŐBEL János György
1891 Városi háziipar tanműhelyünkről. *Székesfehérvár és Vidéke* 19/5. 1–2.

GRŐBER Vilma
1914 A magyar gyermek Londonban. *Világ* 5/139. 12.

H. A.
1908 Nürnbergi Játékszerek. *Uránia* 9/2. 87–88.

H. I.
1940 Művészi szobrok a baromfikivitel szolgálatában. *Esti Ujság* 5/104. 7.

HELBING Ferenc (szerk.)
1936 *Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Évkönyve 1934–1936*. Budapest.

HIRN László (szerk.)
1929 *Fejérmegyei Fejek. Fejérvármegye tíz évvel Trianon után*. Budapest.

J. MEZŐ Éva
2006 Hajdanvolt ünnepek. *Fejér Megyei Hírlap* 51/300. 16.

KARDOS Jenő
1911 Székesfehérvári játékokról. *Székesfehérvári Hírlap* 16/154. 1–2.

KAUFMAN, Rebekah
2016 Steiff's Early Soldier and Police Dolls. *Antique Doll Collector* 19/7. 33–36.

KRAJTSIK Soma
1897 A székesfehérvári javító-intézet. *Jogtudományi Közlöny* 32/7. 51.

KUN Béla – LÁBADY István (szerk.)
1905 *A fiatalkoruak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon*. Budapest.

LADÁNYI Miksa (szerk.)
1937 *Magyar városok monográfiája* 21. Budapest.

LAZENBY, Nancy
2007 *Lenci: The History and the Dolls*. Reverie Publishing Company, USA.

LIBER Endre
én. Budapest szobrai és emléktáblái. In: Illyefalvi I. Lajos (szerk.): *Statisztikai Közlemények* 69/1. Budapest.

NÁDAY Pál
1914 Gyermekművészet. *Magyar Iparművészet* 17/1. 237–242.

NÁDLER Róbert (szerk)
1916 *Az Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskola Évkönyve*. 1915–1916. Budapest.

PILISI Sándor
1890 Tanműhelyeink és a gyermekjátékipar. *Iparügyek,* 4/3. 37–38.

POLGÁR György (szerk.)
1906 *A Miskolci kir. kath. gimnázium Értesítője az 1905–1906. tanévről*. Miskolc.

REÉ István
1909 Házi ipar. *Fejérmegyei Napló* 16/94. 1–2.

RICHTER, Lydia
1984 *Geliebte Käthe-Kruse-Puppen gestern und heute*. München.

SALY Noémi
2009 A kucsébertől a Jópajtásig. Szemelvények a budapesti játékkereskedelem történetéből. *Budapest* 32/12. 2–5.

SCHNEIDER Miklós – JUHÁSZ Viktor (szerk.)
1937 *Fejér vármegye*. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 22.) Budapest.

SIPOS Gyula (szerk.)
1937 *A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalog- és népfölkelő ezredek története*. Székesfehérvár.

SZENTMIKLÓSSY Géza (szerk.)
1930 *A magyar feltámadás lexikona*. Budapest.

TÉSZABÓ Júlia
1999 Játékgyár a századfordulón. Az Első Magyar fa- és machée játékszergyár, Bártfa – Békéscsaba története 1884–1904–1910. In: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 20. 347–361.

UJVÁRY Ferenc
1931 Ahol nincsen vakáció. *Nemzeti Ujság* 13/147. 7.

ZÁHORSZKY István
1906 A hazai javító-intézmény teljes kiépítése. *Jogtudományi Közlöny* 41/28. 240–241.
S.n.

Veronika Nagy

"Miniature Hungarian Nuremberg"

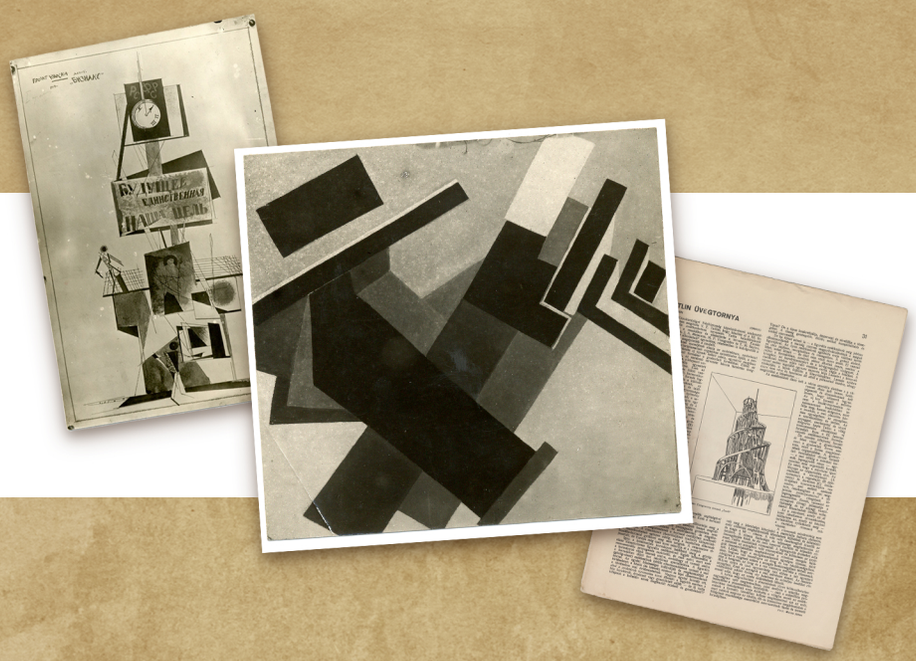
Toy Industry Activities at the Székesfehérvár Reformatory between the Two World Wars

Sources based primarily on press materials and to a lesser extent on professional reports from the institute allow us to trace the toy-making activities at the Székesfehérvár Reformatory from 1911 until around the mid-1930s. Its founder was Jenő Kardos, who later became the director of the institute.

The successes of the reformatory in the toy industry were primarily due to the foremen working at the institution (e.g. Gyula Maugsch and Zoltán Hornyay) who had received high-level artistic training during their studies and applied their skills in teaching the students at the reformatory. The sophisticated design, construction and decoration of the toys were certainly rooted in the artistic orientation of the teachers.

Incorporating games industry education into institutional education required complex thinking and was a brilliant idea because it served multiple purposes simultaneously. One of the most important goals was to establish the toy industry in Hungary and protect the Hungarian industry against foreign competition. Since producing a toy required raw materials and craftsmanship from various industries, the products could be manufactured efficiently and inexpensively. The raw materials often consisted of waste from different industries and the workforce was constantly available. The institute chose toys as the means of teaching children to work, which most directly affects them. Both the one playing with the toy and, in this case, the one making it. It is difficult to imagine a more effective tool for teaching children aged 12–16 to work. Through the toy manufacturing activities, aesthetic education and, due to the success of the toys, even self-confidence building were also achieved, making Jenő Kardos's concept undoubtedly psychologically beneficial.

The toy industry activities at the Székesfehérvár Reformatory contribute significantly to the research on toy manufacturing in Hungary and reveal previously unknown, new data concerning the industrial history of Székesfehérvár.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Alba Regia 50. (2022) 261–281.

Dományi Virág

Egy kivételes, illuzionisztikus barokk falfestmény helye a magyarországi barokk „madaras szobáinak” sorában

Bevezetés

A hazai barokk freskófestészet bőséges emlékanyaga viszonylag csekély számú madaras, tájképi falfestménnyel büszkélkedhet, ez azonban nem jelenti azt, hogy az úgynevezett „madaras szoba” ábrázolási típusának és emlékeinek kutatása a művészettörténeti diszciplína számára ne mutatkozna fontos kutatási területnek. A madaras díszítésű magyarországi falfestményeket sem egymás közötti, sem a határokon túlmutató összefügéseiben tárgyaló összetettebb tanulmány eddig nem született, ezért az ez irányban történő kutatások hiánypótlók. A szakirodalomban fellelhető tanulmányok, cikkek kevésbé emelik ki, szinte csak jelzésszerűen utalnak az emlékek közötti összefüggésekre, előképekre, párhuzamokra. Jelen tanulmány sem vállalkozik arra, hogy ezeket széleskörűen és messzemenőkig feltárja, hogy az ebbe a típusba sorolható falfestményekről teljes és összetett képet alkosson. A hazai emlékek *sala terren*ákban, női lakosztályokban, emeleti termekben és polgárházakban is fellelhetők. A székesfehérvári madaras szoba legközelebbi hazai párhuzamait a tatai angolparkban található úgynevezett „Kiskastély” hűsölő szobájának, a váci Nagypréposti Palota és a veszprémi Bíró-Giczey-ház emeleti díszterménének és a budapesti volt Fortuna kávéház termének kifestései jelentik. Közös vonásuk, hogy a falak teljes felületén végighúzódó panorámaszerű, illuzionisztikus tájképi kifestéssel díszítettek, ez alól csak a veszprémi díszterem kivétel, ahol a boltozaton egy keresztény témájú ábrázolás kapott helyet. Jelen kutatás az ezekkel való összevetésre is helyez némi hangsúlyt, azonban a fókuszban egyetlen magyarországi „madaras szoba” áll, amelynek különböző aspektusokból történt kutatási eredményeit az alábbi tanulmány közli.

A székesfehérvári barokk palota

A székesfehérvári Szent István Király Múzeum egyik kiállítóhelyének, a Városi Képtár – Deák Gyűjteménynek egyik földszinti, úgynevezett Freskós Termében egy kivételes, a maga nemében is unikális szekkó díszíti a falakat. A teljes falfelületén kifestéssel díszített teremnek egy egykori városi, barokk palota ad otthont.[1]

A négy keskeny, középkori telek összevonásából kialakított ingatlan 1698-tól báró Esterházy Ferencnek (1670–1746), Fejér vármegye főispánjának tulajdonát képezte.[2] A telket a város adományozta számára, ennek fejében vállalnia kellett az ott álló épületek helyreállítását. Az 1712 utáni teleknyilvántartási könyv összeírásainak köszönhetően kiderül, hogy a telken egy L alaprajzú, emeletes, mindkét szinten egy-egy helyiségsorral rendelkező, az udvarra néző folyosóval ellátott barokk palota állt. A többszöri átépítések és bővítések eredményeképpen az 1770-es évekre ez a városi palota elnyerte azt a formát, amelyet ma is ismerünk. 1808-ban ajándékozta el az Esterházy család az akkori palota részét képező, ma a Jókai utca 9. szám alatt található házat az Eklér család számára, ahol a 19. század második felében jelentős átalakítások történtek, az épületet lakásokra osztották. A második világháborút követően az Esterházy-palotának a sorsa is hasonlóan alakult sok más főúri épületéhez hasonlóan. Az épületet megfosztották méltóságától, szükséglakásokat alakítottak ki benne, s az ezzel járó munkálatok prioritásai között természetesen nem szerepelt a műemlékvédelmi, állagmegóvási szándék. Az 1980-as városrendezési tervek lakásmegújítási projektjét megelőző, Lővei Pál által vezetett épületkutatás eredményeinek köszönhető, hogy a középkori alapokra épült egykori barokk palotát műemlékként helyreállították, s méltó funkciót kapott a város életében. 1994-től a Deák Dénes gyűjteményi hagyatékával rendelkező Városi Képtárnak ad otthont.

[1] Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, Székesfehérvár, Oskola utca 10.
[2] LŐVEI 1990, 77.

A székesfehérvári, egyemeletes barokk városi palotának egyetlen termét díszítették falfestmények, a felső szinteket nagy valószínűséggel tapétával vagy faburkolattal borították, mint ahogyan az a korban szokás volt. Az épület földszinti, északi, utcára nyíló termében, a feltehetően *sala terrena*ként szolgáló helyiségben található a jelen tanulmányban tárgyalásra kerülő „madaras szoba".

Az eredeti barokk falkép a fent említett műemléki restaurálás előtt súlyosan megrongálódott, a szekkó egybefüggő felületén jelentős hiányok keletkeztek a lakásként használt helyiségben felhúzott válaszfalak, villanyszerelési munkálatok és egy kémény beépítésének következtében. A falfestést 1989-ben állította helyre Pintér Attila restaurátor, aki a több rétegben történt átfestés és a szekkóra húzott simítóréteg alól kiszabadította a *sala terrena* madarakkal tarkított tájképi falfestményét. Az etikus, gyengéd restaurálásnak köszönhetően csak azokon a felületeken kapott értelemző kiegészítést a falkép, ahol a környező ábrázolások erre lehetőséget adtak. A kiegészítő részletek megfestését az eredeti technikától eltérő módon, pontozással és vonalkázással oldották meg. A teljes rekonstrukció nem volt lehetséges, a hiányos vagy értelmezhetetlen részleteket rejtő falfelületeket homogén vakolattal fedték.

A hűsölő szoba reprezentatív kifestése az 1770-es években történt építkezések befejeztével történhetett, 1770–1790 között.[3] A megrendelő nem ismert, annyi azonban bizonyos, hogy a városi palota egykori tulajdonosa, az Esterházy grófi család egyik tagja volt. A festő személye szintén ismeretlen. A levéltári kutatások sem hoztak eredményt a megrendelés körülményeinek, a falkép keletkezéstörténetének vonatkozásában. Ez korántsem meglepő, hiszen egy ilyen volumenű díszítőfestés nem számított jelentős megrendelésnek, a kifizetett honorárium sem képezett busás összeget,[4] s a hasonló munkával megbízott festők sem a nagy elismertségnek örvendő, venerált művészek közül kerültek ki. Maga a festői feladat sem igényelt túlzottan magas fokú mesterségbeli és technikai tudást. A magyarországi madaras szobák esetében nagy kincs, ha felbukkan egy-egy, jelen esetben is hiányzó adat, közlés, amely a keletkezéstörténetre vonatkozó információt közöl.[5]

A freskók leírása

A székesfehérvári „madaras szoba" képmezőinek leírása nem lehet teljes a falképeken szereplő madarak ismertetése nélkül, amire először ez a tanulmány tesz kísérletet. A fajok pontos meghatározásának híján a kifestés pontosabb ikonográfiai vizsgálata és programjának megismerése sem lehetséges, ezért ez a feladat megkerülhetetlen a székesfehérvári madaras szoba esetében is. A szakértők bevonásával történt azonosításnak köszönhetően kirajzolódik egy eddig nem ismert, lehetséges tartalom.[6] A növények meghatározása nem hozott pozitív eredményt, egyetlen fajt sem sikerült beazonosítani. Az ábrázolások nem mutatnak olyan jegyeket, részleteket, amelyek ezt lehetővé tennék.[7]

A kolostorboltozatos, szabálytalan trapéz alakú tér falainak teljes felületét szekkók díszítik. A padló és a felmenő falak találkozásának vonalán az alsó falszakaszon feltehetően végig körbefutó látszat-architekturális elem, egy kváderkövekből épített térdfal húzódik, amely kijelöli a festett táj kezdetének a határát. Ennek az architekturális elemnek a folytonosságát a nyugati és a déli oldalon egy-egy valódi ajtó, az északi oldalon egy illuzionisztikus, vetett árnyékokkal megfestett, kétszárnyú, kerettel ellátott, kazettás ajtó töri meg. A valódi és a festett falnyílások közötti mezőket egy teljes egészében összefüggő, egzotikus növényektől burjánzó, madaraknak otthont adó tájképi kert kifestése tölti ki.

A terem északi falát osztó álajtó két oldalán az egységes panoráma-tájkép egy-egy részlete került ábrázolásra. Az „ajtó" bal oldalán egy pálma, jobb oldalán egy citrusfa tör a magasba, amelyek a boltozat vállán keresztül a mennyezet terébe is átnyúlnak. A kókuszpálma tövében egy virágzó agávé, egy elszáradófélben lévő nagyleveles, virágos növény és további egzotikus növények kaptak helyet egy kidőlt, száradt facsonk mellett. A bal oldali sarokban szintén egy pálma levelei tűnnek fel. A boltozaton szétterülő falombok közötti égbolton egy egzotikus madár, főnix

[3] SMOHAY 2019, 128.

[4] A Budai Tanács 1785-ös jegyzékében szerepel a budapesti volt Fortuna kávéház festőinek, Serovics Józsefnek és Schöfft Józsefnek történt kifizetés, amely 130 forintot említ a kifestési munkálatokért (SCHOEN 1929, 269.). Az edelényi kastély nyugati vendégszobájának madaras, virágos kifestéséért és a grófnői kabinet javító festéséért Fabricius Jakab Ignác 50 rajnai forintot kapott 1781-ben (JÁVOR 2019, 53.).

[5] Madaras szobák, amelyeknek festőit ismerhetjük: Budapest, volt Fortuna kávéház – Serovits József és Schöfft József; Edelény, Huilier–Cobourg-kastély – Fabricius Jakab Ignác; Noszvaj, De la Motte-kastély – talán Zach János; Alsóbogáti kastély – Dorfmeister István; Veszprém, Bíró-Giczey-ház – Franz Xaver Bucher; Tata, Esterházy-kastély az angolparkban, talán Jankovszky József.

[6] Itt fejezném ki köszönetemet Novák Csabának, a Magyar Solymászegyesület elnökének és Bérczes János madárszakértőnek.

[7] Szintén köszönet illeti a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Dísznövénytermesztési és Dendrológiai Tanszékének vezetőjét, Dr. Honfi Pétert és munkatársait.

röppen, csőrével éppen egy pillangóra csap le. (*1. kép*) Az alatta elterülő víztükrön túli földnyelven vagy szigeten faragott kövek, romok halma, a távolban pálmák borította hegyek, dombok láthatók. Az ajtó jobb oldala melletti citrus tövében szintén egy facsonk, amely sziklák közül emelkedik ki. A kövek melletti kis tisztáson egy tacskó áll. A kutya mögötti tavon túl a kopár sziklák között vízesés tör utat magának, szétáradó zuhataga szigetekre tagolja a felszínt. A közelebbi sziget partján egy mezei nyúl üldögél, mögötte egy ledőlt oszlop és egy antik portikusz romjai, a párába burkolódzó távolabbi szigeten egy tornyos vár romjainak elmosódott körvonalai sejlenek fel. A jobb sarokban feltűnő, szintén a citrusfélék családjába tartozó magasba nyúló fa a „jelenet” oldalsó kereteként zárja az ábrázolást. Ennek a fának egyik ágán egy fenyőrigó (*Turdus pilaris*) bújik meg a felé csapó vörös vércse (*Falco tinnunculus*) fenyegető támadása elől. (*2. kép*)

1. kép

2. kép

A terem a keleti falon két ablakkal nyílik az utcafrontra. A két ablak között egy cédrusfa árnyékában egy mesterséges, antik kerti építményt idéző kőfaragvány látható. A negyedkupola alakban kivésett téglány márványtömbön lévő kőlapon egy alvó angyal pihen. Mögötte tölgyek, távolabb fenyőerdő sejlik fel. A jobb oldali ablak rézsűinek bal oldali falán egy kiszáradt fán tarka harkály, másik nevén nagy fakopáncs (*Dendrocopos major*) kopácsol. (*3. kép*) Az ettől az ablaktól jobbra eső rövid falszakaszon egy fán ülő uhu (*Bubo bubo*) mereszti szemét a látogatóra. (*4. kép*) A fa mögött kiszáradt facsonk, a sziklák mögött egy őshonos erdő lombjai tűnnek fel.

3. kép

4. kép

5. kép

A déli falszakaszt egy ajtó választja ketté. Az ajtótól balra eső falszakasz szélső részein a kompozíciót keretező fák láthatók. A bagoly mögött meghúzódó erdő ezen a falon folytatódik, a fák egy őz alakját rejtik a távolban. A szélesen kitárulkozó víz felszínének egy magas sziklafal szab határt, amely mögött szinte alpesi magasságba törő hegy oromzata rajzolódik ki. Az előtérben egy pártásdaru (*Grus virgo*) fordítja hátra kecsesen fejét, (*5. kép*) az ajtó bal oldalán álló citrus kihajló ágán egy kenderike (*Linaria cannabina*) ül. (*6. kép*) Az ajtótól jobbra eső falmezőben egy töredékesen megmaradt madárábrázolás látható, amely a begyétől fölfelé egy vörös gémet (*Ardea purpurea*) mutat. (*7. kép*) A madár mögött vízesés, amelynek közepén egy masszív sziklatömb hasítja ketté a vizet, e mögött egy oázisszerű, három pálmából álló ligetecske kapott helyet egy homokos dűnén. A messzi távolban magas hegyek vonulata szökik az égbe. A sarok irányában a falkép mezőjét lezáró pálmafát láthatunk, törzsén kék virágú kúszónövénnyel.

A nyugati fal festése a szoba leginkább hiányos felülete. A bal szélen nyíló ajtó bal oldalán egy leopárd tűnik fel egy távoli dombon. Az ajtó jobb oldalán egy sziklaszerű képződményből kinőtt bokor alatt félköríves nyílású, barlangot idéző építmények tűnnek fel, amelyeknek jobb oldalán három aprócska, barna bőrű „pigmeus” emberke részleteket nélkülöző sziluettje rajzolódik ki. A jobb sarokban feltűnő pálma már visszavezeti a tekintetet az északi fal tájképének bal sarkába.

A kolostorboltozat kifestése az oldalfalak tájai felett kitárulkozó kékesszürke tónusú égben folytatódik. Az oldalfalakat tagoló egzotikus fák lombjai átnőnek a mennyezet terébe, így kapcsolva össze a falfelületeket egyetlen vizuális egységgé. A boltozat déli és nyugati szakaszaiban egy-egy barna kánya (*Milvus migrans*) egy-egy zöld színű sodrott zsinegre lecsapó alakja tűnik fel. (*8. kép*) A mennyezet déli oldalán látható barna kánya a csőrében és a karmaiban tartja a kötelet, míg a másik éppen elkapja vagy éppen elejti a zsinórt. A ragadozó madarak között egy narancsszínű pillangó és egy szender, míg a bagoly feletti boltozati részen egy kék pillangó látható kitárt szárnyakkal.

6. kép

7. kép

8. kép

Johann Bergl, az illuzionisztikus, egzotikus tájképi falfestmények megalkotója

A székesfehérvári madaras szoba ábrázolásának eredeti kifestési programja, keletkezésének története nem ismert, csakúgy, mint a madaras szobák esetének többségében, azonban minden kétséget kizáróan ez a díszítőfestés és a hazai emlékek is már meglévő előképeket feltételeznek, amelyek felkeltették a megrendelők érdeklődését is. A Magyar Királyság területén dolgozó mesterek a Bécset, esetleg Itáliát is megjárt festők freskóit közvetett vagy közvetlen módon megismerhették. A magyarországi madaras szobák vizsgálata során megkerülhetetlen a cseh származású mester, Johann Baptist Wenzel Bergl (1719–1789) egzotikus, illuzionisztikus tájképeinek górcső alá vétele.

A magyarországi madaras, illuzionisztikus tájképi díszítőfestéssel rendelkező termek legfontosabb előképeit a mester által kifestett bécsi és a város környéki kastélyok, paloták, a melki apátság termeinek kifestései jelentik.[8] Ezen munkák kivitelezése során a mester számos inspirációs forrásból merített, amelyek között természettudományos ábrázolásokat, gobelineket, távoli utazásokon készült amatőr illusztrációkat találhatunk. Bár maga Bergl nem járt Itáliában, falképei némi olasz igazodást is mutatnak, ami a Grand Tourt megjárt kortárs festők, a bécsi festőakadémia tagjai közvetítésének köszönhető. A festő a megismert ábrázolásokat egybeolvasztotta, invenciózusan újrakomponálta, s kialakította a rá oly jellemző, összetéveszthetetlen bergl-i freskóstílust. A magyarországi egzotikus tájképi falfestések kompozíciójának, motívumkészletének és figurális ábrázolásainak a legfőbb inspirációs forrása ez a rendkívül összetett, zseniális művészi szintézis, amely Bergl „mesterjegye" is egyben.

A Nouvelles Indes gobelinsorozat hatása Bergl falfestményeire

A cseh származású festő a hatvanas évek elejétől kezdve az egzotikus tájak, emberek, állatok és idilli kertábrázolások első számú mesterévé vált. Első ilyen jellegű munkáját, az Ober St. Veit-i Érseki Palota úgynevezett „amerikai szobáiban" (*9. kép*) festette meg 1762–1763 között.[9] A kastélyt és a birtokot 1762. január 1-jén Migazzi Kristóf (1714–1803) bécsi érsek és egyben váci püspök adta el Mária Teréziának. A termek kifestése még ebben az évben megkezdődött. A Frans Post (1612–1680) és Albert Eckhout (1610–1665) Brazíliában és Afrikában készült természettudományos szempontból pontosan dokumentált rajzai és festményei alapján, az Alexandre-François Desportes (1661–1743) által tervezett és leszőtt *Nouvelles Indes* gobelinsorozat (*10. kép*) jelentette Bergl legfontosabb előképét. A falikárpitokon szereplő ábrázolások hű, minuciózusan elkészített másolata jelenik meg a termek teljes falfelületén: a különféle tevékenységeket végző bennszülöttek az egzotikus vízi és szárazföldi állatok százai között jelennek meg, körülöttük a buja, vad növényvilág mindent elborít, a pálmák a boltozat válla felett bontogatják lombjaikat, mindenhol madarak, pillangók röpdösnek. Pompás gyümölcshalmok és termésekkel megrakott kosarak utalnak a föld bőséges, gazdag termésére. Az európai hódítók partmenti hajói és kezdetleges telepei a háttérben tűnnek fel, az általuk hozott, cserekereskedelemre szánt árucikkek – esernyők, díszes textilek, kelmék, kocsi, ló, edények – is megjelennek a falképeken. A freskók előképeként szolgáló falikárpitok az egzotikumok iránt lelkesedő Mária Teréziát valósággal elbűvölték. A gobelinek a császári gyűjteményébe is bekerültek 1777-ben,[10] azonban a mester a sorozatot a csehországi Opočnóban láthatta először személyesen.[11] Bergl a Colloredo család által alapított kapucinus templomban[12] dolgozott a főúri rezidencia kifestése előtt. Colloredo-Mannsfeld hercege, I. Gunda-

9. kép

10. kép

[8] Ober St. Veit, Érseki Palota: úgynevezett Amerikanische Zimmer (1762–1763); Laxenburg, Grünne-Haus: úgynevezett Gartenzimmer (1763 – Andreas Bruggerrel); Melki Apátság, kerti pavilon és vendégszoba (1763–1764); Bécs, Hofburg: Erzsébet-lakosztály (1766); Pielach, Nyári kastély: díszterem (1766–1767); Bécs, Schönbrunni kastély: Mária Terézia nyári lakosztályának 4 terme (1770); Donaudorfi kastély (ma: Hadelsdorf, Laudon-kastély): égtájak allegorikus ábrázolása (1773); Bécs, Schönbrunni kastély: Miksa Ferenc főherceg/Gizella-lakosztály 3 terme (1773–1774); Bécs, Schönbrunni kastély: Mária Erzsébet főhercegnő/Rudolf-lakosztály 4 terme (1774).

[9] Ma négy látható az eredetileg hat kifestett szobából, a két hiányzó szobát fotók dokumentálják.

[10] A nyolc részből álló teljes *Nouvelles Indes*-sorozat 1774–1778 között készült Desportes kartonjai alapján Párizsban, a királyi, Jacques Nielson vezette Manufacture des Gobelins-ben. XVI. Lajos ezt ajándékozta sógora, II. József számára 1777-ben.

[11] FISCHENEDER-MEISENEDER 2019, 30.

[12] Születés Temploma, Opočno, Kupkovo náměstí 132., Csehország

ker Ferenc (1731–1807), a trónörökös, II. József és Pármai Izabella, a francia király unokatestvére között 1760-ban megkötött házasság közvetítő tárgyalásait vezette, ezért egy nyolc részből álló, *Nouvelles Indes* gobelinsorozatot kapott diplomáciai ajándékként XV. Lajostól. Berglre ezek igen nagy hatással lehettek, hiszen a következő években számos hasonló, motivikusan is egyező, egzotikus témájú freskót festett, s a műfaj elsőszámú mesterévé vált.

Az egzotikumokért rajongó Mária Terézia a mestert a schönbrunni nyári rezidencia földszintjén kialakított lakosztályának kifestésével is megbízta 1769-ben. Az *enfilade*-dal egybenyíló négy terem közül az előszoba falain az érintetlen, vízimadarakkal benépesített vad táj bontakozik ki a falakon, a lombkoronájukkal a boltozatba átnyúló egzotikus fák között. (*11. kép*) A második terem, a fogadószoba falképein egzotikus madarak, szökőkúton ülő páva, selyemdrapériák és bőséges gyümölcskosarak díszítik a falakat a főúri reprezentáció jelképeként. (*12. kép*) A sorban következő hálószoba freskói már a schönbrunni barokk kertet idézik, annak jellegzetes, olajzöld *treillage*-aival, *parterre*-ekkel, kertépítészeti elemeivel, ott felejtett kerti szerszámokkal, festett baldachinnal, s talán a kis háziedvencekkel: egy kiskutyával és egy majmocskával. Az innen nyíló dolgozószoba szintén a császárnő kertjét idézi, bár részleteiben kevésbé gazdag, s csak néhány távolban röppenő madarat rejt. Ez utóbbi két teremben a madarak nem jutnak főszerephez, míg a másik két terem szinte tobzódik a pompás egyedekben. A kastély valódi kertjére ajtókkal nyíló négy szoba falképein a panorámaszerűen körbefutó, madarakkal benépesített táj és a kerti lugasokat imitáló *trompe l'oeil* kifestés a *sala terrená*k funkciójához igazodó képtípus. A freskókon ábrázolt madarak és kisemlősök, egzotikus növények többsége a császári rezidencia botanikai és állatgyűjteményében is megtalálható volt,[13] így a naturália gyűjtemény dokumentálása és annak reprezentatív bemutatása is a megrendelő szándéka lehetett. A falképek egy további sajátos vonása abban rejlik, hogy a pompás környezet teljes mértékben nélkülözi a figurális emberi ábrázolásokat, az emberi jelenlétről csak a mesterségesen kialakított környezet és az ottfelejtett tárgyak, az emberi kéz által gondosan elhelyezett gyümölcskompozíciók utalnak. A termeket csend és magány, az emberi jelenlét hiányából fakadó melankólia lengi be. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az 1765-ben megözvegyült Mária Terézia a férjével, Lotaringiai Ferenccel közösen használt lakosztályokat nem szívesen használta tovább a férj halála után, elsősorban ezért alakíttatta ki ezt a személyes használatra szánt apartmant. A kertre nyíló *sala terrena* termei ugyanakkor jóval hűvösebbek voltak, mint a *corps de logis* lakosztályai, s ez is indokolhatta a császárnő átköltözését.

11. kép

12. kép

[13] FISCHENEDER-MEISENEDER 2019, 27–28. és 40: A császári menagerie története az 1736-ban elhunyt Savoyai Jenő herceg gyűjteményének 1737-ben történt megvásárlásával kezdődött. A herceg állatkertjének egyedei közt számos madár is szerepelt (lile, kacsa, daru, papagáj, strucc, kazuár, pelikán, flamingó, stb.), amelyeket Salomon Kleiner (1700–1761) 1734-ben készült, fajmegjelöléssel is ellátott, illusztrált nyomatai pontosan dokumentáltak. Ezen fajok többsége elérhető modellként a festők rendelkezésre állhatott. I. Ferenc császár és utódai folyamatosan bővítették az élőállat- és növényállományt. Jacquin Miklós József (1727–1817), természettudós 1754-ben egy öt éves gyűjtőkörútra indult a Karib-térségbe, Venezuelába és Kolumbiába. A megbízatás szerint növényeket, szelíd természetű élő állatokat kellett Bécsbe küldenie (ÖNB, HAD, Cod. 12486, 1760-as beszámolója arról tanúskodik, hogy a feladatot a messzemenőkig teljesítette. Az 1752-ben megalapított Schönbrunni Állatkert élő madárállománya minden bizonnyal gazdag lehetett, hiszen két madárházzal is rendelkezett, amelyet az udvari festők látogathattak, s az egyedekről tanulmányrajzokat készítettek.

A minden tudását latba vető festő tökéletességre és teljességre törekedett a megrendelői igények teljesítése során. A bergli freskókon megjelenő motívumok közül a boltozatra átnyúló pálmák által keretbe foglalt egzotikus tájak és figurális jelenetek, a természet vad- és növényvilágának valósághű ábrázolása egyértelműen az Eckhout és Post rajzai és festményei alapján leszőtt gobelinekre vezethető vissza. A *Nouvelles Indes*-eken is megjelenő, dús gyümölcskompozíciókat Eckhout egzotikus növény- és zöldségcsendéletei inspirálhatták, mindemellett a németalföldi csendéletek ismeretét is tükrözik. (*13. kép*) A falikárpit-sorozat kartonjait tervező Alexandre-François Desportes egy flamand mester, Nicasius Bernaerts (1620–1678) műhelyében tanult, ahol közelebbről is megismerhette a francia király hivatalos állatfestőjének növényi csendéletekkel egybekomponált állatábrázolásait, s más flamand mesterek alkotásait. Desportes gobelinjeinek alsó szélén a terméseket ábrázoló zsánermotívumok hangsúlyos elemként jelennek meg, a kép előterében, annak alsó vonalán egyfajta keretként szolgálnak. Ezt az invenciózus kompozíciót Bergl készen vehette át a gobelinek ábrázolásairól.

13. kép

Bergl illuzionisztikus tájképeinek lehetséges előképei

Bergl virtuóz módon tagolta freskóinak falmezőit. Az illuzionisztikus falfestményeken szereplő jelenetek attól függetlenül, hogy szerepelnek-e rajtuk emberi alakok vagy sem, a falfelületek tagolásához igazodó *treillage*-okkal, növényekkel, leginkább a mennyezet magasába felszökő fákkal kereteltek. A falikárpitikon is hasonló szerepben jelennek meg az egzotikus fák, a szélek hangsúlyos kereteit azonban a szemet megtévesztő, szövött látszat-képkeretek jelölik ki. Bergl díszítő falfestései természetszerűleg nélkülözik a festett, illuzionisztikus képkereteket, a jeleneteket elválasztó határvonalakat a mester sajátos, mesterséges módon érzékelteti: a sarkokban, a kályhák mögött és a nyílászárók mellett megfestett *trompe l'oeil* pálmák, egzotikus fák torpantják meg, majd vezetik vissza a távoli tájon pásztázó tekintetet. (*14–15. kép*) Bár Bergl nem járt Itáliában, a kortársak közvetítésének köszönhetően ismerhette az olasz városi paloták és vidéki villák trópusi tájait vagy árkádiai kertjeit idéző illuzionisztikus freskóit vagy éppen a természetes tájra nyíló, belső tereket imitáló, architekturális kifestéseket.[14] Az itáliai tájképi kerteket ábrázoló freskókon a boltozat zónájába átnyúló fakoronák szinte azt a látszatot keltik, mintha valódi építészeti elemként annak súlyát hordoznák. A festett növényi keretek organikus „építészeti” elemként a tájkép és a szoba terének határát is kijelölik. Az íves boltozatokon felfutó és nézők fölé boruló lombkoronák a térbeliség élményével is gazdagítják a látványt, így a befogadó a körülötte panorámaszerűen kibontakozó festett tájban vagy kertben érezheti magát. A festő látszatarchitekturális elemek helyett növényi ornamentikát alkalmaz. Bergl freskói páratlan *trompe l'oeil* falképek, ahol az ábrázolás és az ornamentika, a természet illúziója és díszítés tökéletes összefonódása jelenik meg.[15]

14. kép

15. kép

[14] Róma, Villa Farnesina: Sala delle Perspettive (B. Peruzzi, 1515–1517); Frascati, Villa Falconieri: Sala della Primavera (C. Ferri, 1672–1677) és a Sala di Conversazione (P. L. Ghezzi, 1727); Velence, Palazzo Grimani: Sala a Fogliami (C. Mantovano, 1560 körül); Róma, Trinitá dei Monti rendháza (E. Maignan, 1642); Róma, Palazzo Quirinale: Salone dei Corazzieri (A. Tassi, 1615–1617).

[15] JERNYEI-KISS 2016, 135.

Bár ez a Berglnél markánsan megjelenő motívum legerősebben olasz előképekhez igazodik, az élővé váló architektúra gondolatát egy francia példa is megerősíti. Jacques François Blondel (1705–1774) elsősorban nem hozzáértők számára szánt építészeti tanácsokat, ajánlásokat tartalmazó kézikönyve, az 1738-ban megjelent *De la Distribution des Maisons de Plaisance et de la Décoration en Générale* korántsem nyilatkozik pozitívan a pihenőkastélyok reprezentatív belső tereinek túlzásba vitt díszítéséről: a rózsákat, pálmákat, növényeket, sárkányokat és kagylókat az épületen kívülre helyezné.[16] A kandallókkal kapcsolatban érdekes megjegyzést tesz: az előszobák és fogadótermek kandallóinak esetében elterjedt szokás volt élő pálmafákat elhelyezni a kandalló feletti tükör két oldalán, amelyeknek leveleit a magasban összefonták vagy a csavarban végződő profilszegélyekkel rendezték egy csoportba. Az építész nem találta ezt sem valósághűnek, sem építészeti szempontból a kandallóhoz illőnek, azonban mégsem száműzi végleg a pálmákat a belső terekből, ahogyan a márványasztalkákon elhelyezett egyéb növényeket sem.[17] A forrás rávilágít arra, hogy a francia királyi és főúri kastélyokban a 18. század közepén az építészeti díszítőelemekkel egybekomponált élő növények pezsdítették fel a földszinti termek látványát. A józan és mértékletes Blondel tanácsai idővel minden bizonnyal megtették kellő hatásukat. Az élő nővények a pálmaházakba kerültek, a köztes falmezőket dekoratív festéssel díszítették. Bergl freskóinak egzotikus fái és növényei a korabeli termek divatjamúlt, ám kétségkívül hatásos lakberendezési szokásaira is reflektálhattak, a hiányzó dísznövények élethű ábrázolásai kerültek az ablakok, ajtók és kandallók mellé.

Az előképek hatása a magyarországi tájképes, madaras szobák falképeire

Bergl zsenialitása abban áll, hogy a fentiekben felsorolt előképeket, motívumokat és komponálási elveket szintetizálta, s kialakította a sajátosan rá jellemző, bergli egzotikus tájképi freskót, amely a festő „névjegye". A mester által létrehozott falképtípus a schönbrunni kastély Mária Terézia-lakosztály rokokó freskóin kulminál, ami nagy hatással volt a korabeli freskófestők munkáira. Bergl hihetetlen pontossággal követte a rendelkezésére álló hiteles természettudományos ábrázolásokat, az adott növény- és állatfajra jellemző részletek és arányok megfestésére gondosan törekedett. A Magyar Királyság területén működő festők mintaképei a többszöri másolatoknak köszönhetően válhattak egyre sematikusabbá és pontatlanabbá. Ez a folyamat egyértelműen megmutatkozik a hazai emlékanyagon. Ennek a jelenségnek a vizsgálatára jelen tanulmány nem vállalkozhat, bár kétségkívül fontos és izgalmas kutatási területnek mutatkozik.

Bergl freskóinak erőteljes hatása a magyarországi madaras, illuzionisztikus tájképi falképek főúri megrendelőire és azok festőire vitathatatlan. A veszprémi Bíró-Giczey-ház emeleti díszterme a schönbrunni császárnői apartman hálószobáját imitálja, bár architekturálisan megfestett pilaszterek és párkányzat tagolja a festett falmezőket, és választja el a keresztény élet allegóriáját bemutató mennyezeti kifestéstől. (*16–17. kép*) A többi magyarországi madaras szoba jóval lazábban kötődik a bergli előképhez. A feltehetően Migazzi Kristóf püspöksége idején kifestett váci Nagypréposti Palota emeleti díszterme a háttérben kibontakozó tájat alig érzékelteti. (*18–20. kép*) A budapesti volt Fortuna Kávéház a fákat és a tájképi elemeket erősen sematizált, stilizált módon jeleníti meg, a kínaizáló, pompás madarak társasága sem képes a mozdulatlan tájat dinamizálni. (*21–22. kép*) Az olajzöld *treillage*-ok, lugasok hangsúlyos elemeként ott vannak a hédervári Khuen-Héderváry-kastély és a noszvaji De la Motte-kastély *sala terrena*iban. (*23–24. kép*) A sávos, rúdra akasztott drapéria, egy kőkorláthoz támasztott, ott felejtett sétapálca és tollas kalap felbukkan a tatai úgynevezett Kiskastély *sala terrena*jában. A bergli részletek és motívumok közül több-kevesebb jelenlétével szinte minden hazai madaras-tájképes szoba esetében számolni kell. A madaras tájképi téma és a teljes falfelületet beborító, vedutát mutató szekkók a cseh mester kompozícióját követik: a falmezőket felosztó, a mennyezeti zónába is benyúló fák keretbe foglalják az emberi jelenlétet nélkülöző táj és madárábrázolásokat. Vác, Veszprém, Budapest, Tata, Székesfehérvár, és Egerben az Érseki Palota hűsölő termének falképein ez a kompozíció érvényesül. Ezen emlékek között három *sala terrena* szerepel, amelyek közül a tatai „Kiskastély" és a székesfehérvári madaras szoba egymás legközelebbi párhuzamaiként határozhatók meg a tematika és a kompozíció alapján, továbbá az sem elhanyagolható, hogy mindkét falkép nagy valószínűséggel egyedi kifestési program alapján készülhetett, amelyeket az Esterházy grófi család tagjai rendeltek meg.

---

[16] „[…] & qui sous l'éclat de l'or, reçoivent des applaudissemens qui ne sont dûs qu'à une décoration judicieuse: ainsi les attributs les plus respectables paroissent confondus avec les ornemens qui ne doivent leur naissance qu'à une imagination bisarre, & l'on trouve par tout un amas ridicule de coquilles, de dragons, de roseaux, de palmiers & de plantes, qui sont à présent tout le prix de la décoration intérieure, & qui comme nous l'avons fait remarquer ailleurs, transpirent jusqu'à celle de dehors." (BLONDEL 1738, 67.)

[17] „Les Palmiers sont fort en regne aux Cheminées pour y servir de bordure aux glaces, & on les termine par en haut en les croisant l'un sur l'autre ou en les groupant avec le Profil d'une bordure qui vient se terminer en enroulement. Quoique l'usage autorise cette maniere de décorer, je trouve qu'elle est hors de la vraisemblance, & je voudrois n'appliquer à une Cheminée que des ornemets convenables à l'Architecture, & ne pas faire sortir des palmiers du dedans de quelques plantes qui prennent leur naissance sur des tablettes qui sont de marbre." (BLONDEL 1738, 68.)

16–17. kép

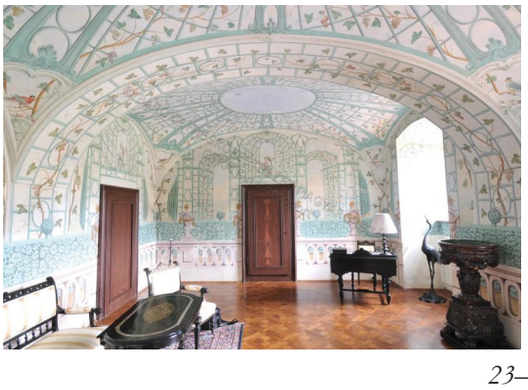
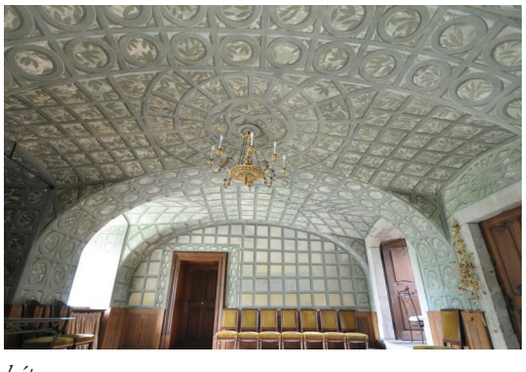

18–20. kép

21–22. kép

23–24. kép

A székesfehérvári madaras szoba az előképek tükrében

A Városi Képtárban található terem kifestésének megtervezésekor a falmezők díszítése, a barokk belső terek kialakítása során az egyik elsődlegesen figyelembe vett komponálási előírás, a szimmetria volt. A terem nyugati és déli falait tagoló ajtók vizuálisan nem képesek önmagukban a tér szabályos, tengelyekre rendezett egységét megteremteni, ezért volt szükség az északi falon látható álajtó megfestésére, amely a körbefutó, kváderköves térdfalat imitáló részlet mellett a másik látszatarchitekturális elem a teremben.

Az illuzionisztikus tájképi háttér

A székesfehérvári madaras szoba esetében a fentiekben ismertetett bergli kompozíció, a falmezők építészeti kereteit helyettesítő, organikus, festett, növényi elemekkel tagolt falszakaszaiban és a kolostorboltozaton egy-egy önmagában is értelmezhető ábrázolás jelenik meg. Minden egyes falszakaszon más-más madár jut főszerephez: a pillangóra lecsapó főnix, a fenyőrigóra ráforduló vörösvércse, az ablak rézsűjében a kopácsoló harkály, a sarok mellett a zsákmányra váró bagoly, a fejét tekergető pártásdaru, felette a kenderikével, majd a fejét a mellére hajtó vörösgém kecses alakja zárja a sort a madarak közül. A jeleneteket a boltozaton szereplő, egymással szemben elhelyezkedő barna kányák zsinórra lecsapó alakja uralja. Ez a központi motívum kijelöli a *sala terrena* mértani és vizuális középpontját is. (*25. kép*)

25. kép

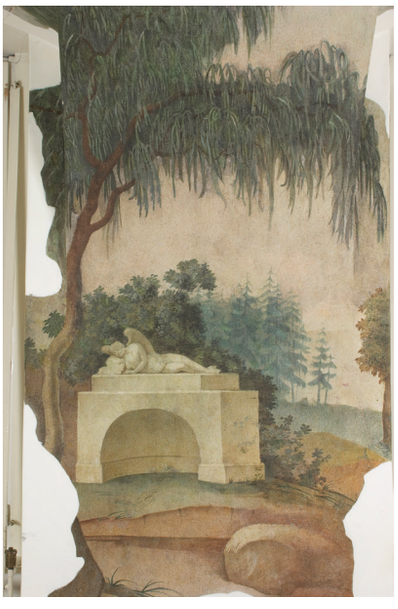
A festő ezeket a falakon feltárulkozó jeleneteket úgy ábrázolta, hogy azok összefüggő, egységes látványa annak ellenére sem bomlik fel, hogy a sarokban, az ablakok és ajtók mellett, a kifestés előterében magasodó pálmák, citrusok szabályos ritmusa megtöri a falfelületet. A táj horizontjának vonala zavartalanul, logikusan folytatódik a szomszédos falszakaszon. A fák lombkoronái itt is az égre törnek, a boltozat ívein bontogatják koronájukat, azt a látszatot keltve, mintha a szemlélő fölé borulnának, s megnyílna köztük az égbolt. A székesfehérvári madaras szoba valóságosnak tűnő tája egy mesterségesen kialakított angolkert látványában részesíti a nézőt. Egzotikus növények uralják a falkép előterét, míg a messze tűnő távoli táj hegyvidékén mérsékelt égövi fenyők, a homokdűnéken trópusi pálmák, a ligetekben mediterrán citrusok, őshonos fák pompáznak egymás mellett lenyűgöző botanikai rendszertelenségben a biodiverzitás illusztrálásaként. Grották, antik műromok, alvó angyalszobor, szigetek, kanyargó patakok és vízesések, az angolpark jól ismert kellékei teszik még változatosabbá a látványt.

A kőposztamensen alvó angyal alakja hangsúlyos részlete a falképnek, a mögöttes tartalom nem fejthető meg. (*26. kép*) Nem illeszkedik a romok által felidézett antik kertrészletekhez, de a falkép *chinoiserie* ábrázolásainak jellegéhez sem. Attribútumok híján nem azonosítható a görög mitológia egyik alakjával sem, a korban népszerű alvó Ámor nem képzelhető el íj és nyílvesszők nélkül. Az ábrázolás távoli analógiája talán az itáliai Frascatiban található Villa Falconieri Sala della Primavera illuzionisztikus tájképes falfestése lehet, ahol a boltozatra átnyúló fák között posztamensen álló, antik istenszobrok ékesítik a kertet. (*27. kép*)

A korban közkedvelt festett architekturális, díszes lábazati zóna helyett itt egy meghökkentően egyszerű, kváderkövekből rakott, térdig érő festett falazat fut körbe. Bár a szekkó a festett architekturális térdfal zónájában jelentős hiányokat mutat, az északi fal egy hosszabb, egybefüggő szakaszán mégis restaurálható volt. A falfestménynek ezen a szakaszán a Bergl freskóin szereplő gyümölcshalmok és ottfelejtett tárgyak, ruhadarabok nem kerültek ábrázolásra. A szóban forgó részletelemek, amennyiben ábrázolásra kerülnek a tájképi falfestések esetében, minden egyes oldalfalon képviseltetik magukat, így nem valószínűsíthető, hogy a székesfehérvári terem hiányzó felületeit díszítették, s csak a bejárattal szemközti északi fal nélkülözte ezt a dekoratív részletformát.

A tájképet imitáló falképekkel díszített, kertre nyíló termek és *sala terrena*k ikonológiai kapcsolata a parkkal igen szoros, a képtípus és funkció összetartozik a nagyobb kastélyok esetében. A belső és a külső tér egybemosódni látszik, erősen reflektál egymásra azt az érzést keltve, mintha a tájképi, gyakran madarakkal élénkített terem a kert részét képezné. Bergl melki, Ober St. Veit-i és schönbrunni freskóinak esetében ez egyértelműen megvalósul, hiszen a parkra nyíló termek vizuális és fizikai egységet képeznek a kerttel. Hasonló szándék nyilvánul meg a tatai és

a noszvaji hűsölő szobák, a hédervári Khuen-Héderváry-kastély s az egri Érseki Palota *sala terrená*jának esetében.[18] A székesfehérvári madaras szoba *sala terrena*ként történő meghatározása annak ellenére helytálló, hogy a barokk városi palota számottevő kerttel nem rendelkezett. A székesfehérvári szekkó azonban kivételesnek számít, hiszen gyakorlatilag az uradalom városon kívüli természetes madárvilága egy egzotikus angolkert jellegű tájképen belül került ábrázolásra. Túlzó megállapításnak tűnhet, de gyakorlatilag itt a parkkal rendelkező kastélyok állatokkal benépesített kertjeinek helyébe lépnek a képzeletbeli, paradicsomi kert és a valódi birtok természetes élővilágának egyedei.

26. kép

27. kép

A falfestményen szereplő madárábrázolások

A magyarországi madaras szobák túlnyomó többségében egzotikus, kínaizáló és fantáziaszülte madárábrázolásokat láthatunk néhány őshonos madárfaj mellett. Szabadon repülő vagy éppen karikákon ülő papagájok, struccok, paradicsommadarak, pávák, főnixek teszik változatossá a tájképi kertet, a hazai fajok közül a baglyok, sasok, sólymok, elegáns hattyúk, darvak, gémek, récék, galambok, fecskék jóval ritkábban szerepeltek a repertoárban.

A székesfehérvári Városi Képtár freskós terme ritka kivételnek számít, hiszen itt az északi falon látható főnixen kívül kizárólag a korabeli vidéken élő madárfajok kerültek ábrázolásra. A várost annak idején mocsaras terület határolta, amely a Sárvíz folyása mentén alakult ki. Ez korábban jóval nagyobb területet jelentett, mint ma, a déli területek összeköttetésben álltak a Velencei-tó mocsaras vidékével. A közelben, észak-nyugatra, a Vértesalja lankáinak erdői terülnek el.

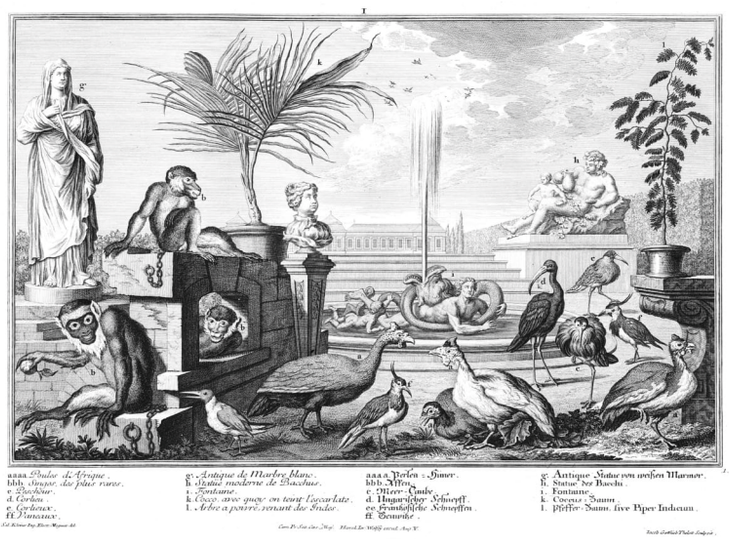
A falfestményen szereplő madárfajták kivétel nélkül megtalálhatók voltak a város környéki erdőkben és a mocsaras ingoványokban. Bár a korabeli festői gyakorlatnak megfelelően a művész számos esetben metszeteket, mintakönyveket használt a madarak megfestéséhez, ez esetben számolni kell azzal, hogy a festő közvetlen megfigyeléseket végzett a természetben, s ez alapján készített saját tanulmányrajzokat. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a madarakat egymáshoz képest is arányosan, életnagyságban ábrázolta. A külső jegyek részletes és pontos megfigyelése mellett ismernie kellett az adott madár természetes viselkedését és szokásait is. Ezekre az ismeretekre nem lehet szert tenni más festők által készített mintakönyvekből, még akkor sem, ha természettudományos igénnyel készültek, és gyakran magyarázó, leíró szövegekkel látták el ezeket. A szakértők segítségével történt madármeghatározás során olyan karakteres jegyeket azonosítottak, mint a vércse hasmánti színe és a prédára ráfor-

[18] A noszvaji terem *treillage*-os pergolája (az ezen túl felsejlő schönbrunni kastély képével), a hédervári *sala terrena* szintén *treillage*-okkal kialakított egzotikus madarakkal teli lugasai, Tata és Eger hűsölő termeinek kertet idéző madaras szobái közvetlenül a kertekre nyíló *sala terrená*k, amelyek a valós kerttel egységet képeznek.

duló „bevágó” mozdulata, a lecsapó barna kánya test alá behúzott, villás farka és jellegzetes sapkája, a pártásdaru szemsávja, pártája és piros csőrvége, a nagy fakopáncsra jellemző vetélőujj, stb., amelyeknek ábrázolásához pontos ismeretek szükségesek a festő részéről. Az élő állatok megfigyelésének szükségességét támaszthatja alá az is, hogy a megrendelő az általa látni óhajtott fajokat a környéken élő madárvilág egyedei közül választotta. Ezek ábrázolása jóval egyszerűbb lehetett személyes megfigyelések alapján, hiszen nem valószínű, hogy a falfestményeken látható kenderikéről, a fenyőrigóról, a kányákról, a vércséről, uhuról, harkályról, gázlómadarakról készült tanulmányrajzok mind ott lapultak volna a festő „mappájában”. Ezek a madárfajok nem számítottak egzotikus vagy különleges, a főúri *menagerie*-ket benépesítő állatgyűjtemények kivételes és ritka példányai közé, amelyekről a korabeli állatkerteket látogató művészek a tanulmányrajzaikat készítették.

A hiteles, *ad vivum delineata*, az állat jellegzetes viselkedését és attitűdjét is ábrázoló állatportrékra vonatkozó megrendelői igény a természettudományos érdeklődésnek köszönhetően általános elvárás volt a korban. A vázlatkönyvekben, mintalapokon szereplő állatokat a festőnek saját szemével kellett látnia és megfigyelnie, hiszen ez szavatolta és tette lehetővé a természethű megfestést. Az egzotikus állatábrázolások esetében számos, a távoli vidékeken készült természettudományos igénnyel kivitelezett mintakönyvek használata elterjedt volt, hiszen csak kevés festőnek adatott meg egy távoli utazás. A bőséges állatimportnak köszönhetően a főúri gyűjtemények naturália gyűjteménye rohamos gyarapodásnak indult, így az állatok gondozása, gyógyítása, tudományos megfigyelése szakembereket kívánt. Tapasztalataik eredményeit illusztrált tanulmányokban, kézikönyvekben dokumentálták és publikálták, amelyeknek rajzait az udvari állatfestők készítették a főúri *menagerie*-k egyedeiről. A művészek az állatkert gyűjteményein kívül számos esetben állatpreparátumokat és a saját állatgyűjteményük példányait is felhasználták mintakönyveik illusztrációjaként és mintalapjaikon.[19]

A Napkirály, XIV. Lajos versailles-i udvarának *menagerie*-jében számos állatpreparátor és udvari állatfestő dolgozott, mint a francia állatfestő iskolát megalapító flamand Pieter Boel (1622–1674) és a fentiekben említett Nicasius Bernaerts. A hozzájuk csatlakozó François Desportes és Jean-Baptiste Oudry (1686–1655) a feljegyzések tanúsága szerint tucatnyi alkalommal látogatták a király állatkertjét a gyűjtemény egzotikus egyedeinek rajzolása céljából.[20] Ugyanez a gyakorlat számos más uralkodói és főúri rezidenciában is megfigyelhető jelenség volt, mint II. Rudolf prágai vagy Savoyai Jenő bécsi rezidenciáján. Salomon Kleiner (1700–1761) több metszetsorozatot is készített a Belvedere gyűjteményében található állatoktól és növényekről.[21] (*28. kép*) Johann Elias Ridinger (1698–1767) a Metternich grófok családi birtokán kezdte állatfestői karrierjét, majd Augsburgban saját kiadót alapított. A mintegy 1600 saját metszetet is kiadó művész állatábrázolásai nagy népszerűségre tettek szert. (*29. kép*) A hét

28. kép

29. kép

19 UJVÁRI 1993, 36.

20 MILOVANOVIC 2021, 26.

21 UJVÁRI 1993, 42.

kötetben megjelent metszetek egyazon állatot számos jellemző pózban, precíz anatómiai hűséggel örökítették meg. Ridinger finom, rokokó ízlésű metszetei a meisseni porcelánmanufaktúra figyelmét is felkeltették. Noha 239 metszetet rendeltek tőle, sajnálatos módon csak keveset használtak fel mintaként.[22] Az 1752-ben alapított schönbrunni állatkert és holland botanikus kert naturália gyűjteménye is bővelkedett egzotikus növényekben és állatokban. Az itt bemutatásra kerülő állatokról és növényekről készült mintakönyvek, tanulmányok, herbáriumok, bestiáriumok, botanikus kézikönyvek és látogatói beszámolók illusztrációit mintaként használták fel a művészek a későbbi festői megbízatásaik során.[23] Nem találunk arra vonatkozó forrást, hogy vajon Esterházy (Fényes) Miklós eszterházai birtokának *menagerie*-jében dolgoztak-e állatfestők vagy látogatták-e a gyűjteményt olyan művészek, akik az ott lévő állatokat ábrázolták. A vendégszerető és műpártoló herceg tisztában volt azzal, hogy főúri és politikai presztízsét is növeli gyűjteményeinek híre és bemutatása, ezért aligha kérdéses, hogy a Párizst is megjárt és a bécsi udvarba és palotákba bejáratos herceg rezidenciáján ez másképp történt volna.

A székesfehérvári városi palota természetesen nem rendelkezett kerttel, *menagerie*-vel, madárházzal. A madaras szoba kifestésének esetében a megrendelői elvárások teljes mértékben megfelelnek a főúri megrendelők állatábrázolásokra vonatkozó óhajainak: hitelesek és természethűek, az állatra jellemző attitűd is megjelenik a „madáportrékon". Ami ezt a falképet igazán egyedivé teszi a magyarországi hasonló témájú kifestések között, az az őshonos, a város határában élő madárfajokra eső megrendelői választás. A falakat betöltő illuzionisztikus, madaras tájkép az itt élő fajok természettudományos dokumentációja, amely a környező birtok madárvilágának változatosságát volt hivatott bemutatni. A megrendelő személye minden bizonnyal büszke lehetett uradalmának sokszínű természeti gazdagságára, így a dekoratív kifestés nem utolsó sorban a reprezentáció eszközévé is vált.

A „CHINOISERIE" DIVATJA

A fehérvári falképeken az angolkertet imitáló tájkép falmezőiben feltűnő antikizáló műromok mellett a *chinoiserie* motívumok jellegzetes képviselői, egy fantáziaszülte egzotikus, jelen esetben lepkét csőrében tartó főnix, egy szender, és pillangók lopnak némi könnyedséget és kellemes bájt a falakra, így oldva a természettudományos pontossággal és szigorúsággal ábrázolt madarak ábrázolását. A kínaizáló motívumok más hazai madaras szobákban is megjelennek: Vácott a Nagyprépositi Palota falain az erkélyre nyíló ajtótól jobbra a falon apró kínai emberke és egy pagodaszerű építmény látható, a Fortuna Kávéház kínai porcelánfestést idéző paradicsommadarai és pillangói, az edelényi kastély nyugati vendégszobájának vagy a soproni Új utca polgárházának emeleti, északra eső helyiségének karikában ülő papagájai. Utóbbi motívum eredetét a kínai importtapéták ábrázolásai jelentették.

A *chinoiserie* motívumok elsődleges közvetítői a Távol-Keletről érkező különféle importtárgyakon látható ábrázolások. Az egzotikus, kínai és japán lakktáblákon és bútorokon, porcelánokon, tapétákon és textileken kínai esernyős emberalakok, kertek, épületek, pagodák, fantasztikus sárkányok, hisztérikusan felröppenő trópusi madarak és jóval sztoikusabb vérmérsékletű vízi szárnyasok, rovarok jelennek meg többek között. A különféle motívumok nem köthetők kizárólagosan egyetlen iparművészeti tárgycsoporthoz sem, hiszen műfaji kötetlenségek nélkül ugyanazon alapmotívumok díszítik a keleti termékeket. A luxustárgyak Európában hatalmas népszerűségnek örvendtek, főúri lakosztályok termeit és kabinetjeit öltöztették pazar köntösbe, a *Kunst- und Wunderkammer*ek egzotikus gyűjteményét gyarapították és a falakat díszítő kifestéseken is megjelentek. A kínaizáló motívumok másodlagos közvetítőit az Európában készült mintalapok és mintakönyvek, valamint a kontinens manufaktúráiban készült, *chinoiserie* stílű iparművészeti termékek, elsősorban a meisseni, majd a bécsi Du Paquier porcelánok festései és figurális kisplasztikái jelentették, amelyek között számos életnagyságú madár porcelánszobor is szerepelt. A bécsi gyár műhelyéből kerültek ki azok a szobrok, amelyek Esterházy (Fényes) Miklós eszterházai *sala terrená*jának csobogókútjait díszítették.[24] Mindkét porcelánmanufaktúra rendelkezett mintakönyvekkel és mintalapokkal. A meisseni porcelángyár kínaizáló periódusának vezető mestere, Johann Gregorius Höroldt (1696–1775) számos művésztől rendelt állatábrázolásokat, köztük madarakat ábrázoló mintalapokat és metszeteket, folyamatosan bővítette motívumkészletét az augsburgi kiadók kiadványaival vagy a drezdai kincstár tulajdonában lévő kínaizáló rajzokkal, nyomatokkal.[25] Ezek közül egy kiadvány különös figyelmet érdemel a címlapon közölt iránymutató megjegyzésének köszönhetően. Jean Pillement (1728–1808) 1760-ban, Augsburgban kiadott mintakönyvének, a *The Ladies Amusement or Whole Art of Japanning Made Easy* címlapján a következő megjegyzés szerepel: *The above Work will be found*

[22] CASSIDY-GEIGER 1996, 126.
[23] FISCHENEDER-MEISENEDER 2019, 28.
[24] HÁRICH 1944 és DÁVID 2000, 84.
[25] CASSIDY-GEIGER 1996, 102.

extremely useful to the Porcelanie, and other Manufactures depending on Designe[26] Ez az 1500 különféle ábrázolást közlő, 200 metszetet tartalmazó kiadvány szerepel a meisseni porcelángyűjtemény levéltárának grafikai gyűjteményében. Ez a mintakönyv elsősorban a porcelánfestőknek készült, másodsorban a kínaizáló lakk tárgyakat készítő kézműipari üzemek mesterei és az aranyművesek számára kínált kész motívumokat, de gyakorlatilag bármely „formatervezést" igénylő dekoratív műfaj esetében is módfelett hasznos kiadványról van szó.[27] A *chinoiserie* motívumok széleskörű és kötetlen használata a gyakorlatban elterjedt szokás volt, mint ahogy a főúri udvaroknál dolgozó állatfestők tervei és a természettudományos, illusztrált kiadványok is bekerültek a porcelánmanufaktúrák mintalapjai közé.[28] A székesfehérvári főnix motívuma többször is megjelenik a meisseni *Schulz Codex* lapjain és a mintakönyv rajzai alapján festett Höroldt-féle porcelánokon is. (*30–31. kép*) Az ábrázolás nem vezethető vissza egyetlen konkrét előképre, annyi állítható bizonyosan, hogy a fantázia szülte madár egy általánosan ismert, leginkább porcelánokon elérhető mintát követett. A szekkón szereplő madár mozdulata és tevékenysége egyértelműen ilyen igazodást mutat, azonban egyetlen egzotikus madárfaj sem azonosítható a jegyek alapján. A kínaizáló ábrázolásokon a varjúfélék családjába tartozó, indonéz és a guineai területekről Kínába exportált paradicsommadarak szerepelnek hasonló módon. Az ezekről készült természettudományos mintalapokat, metszeteket a székesfehérvári szekkók festője nem ismerte. Kreatív módon oldotta meg feladatát: a fehérvári falképeken ábrázolásra kerülő madarak sajátos testi jegyeit „összegzi" egy madártani szempontból nem értelmezhető főnix alakján. Keverék lény, hiszen a csőre lehet a rovarokkal táplálkozó gémé, de a varjúfélék is hasonló csőrrel bírnak, viszont nem esznek rovarokat, a farka alapján a varjúfélék családjába tartozó szarka is lehetne, de akkor a hegyes szárny nem illik a képbe, ugyanakkor a fejen lévő tollbokréta a gémekre, kócsagokra jellemző.

30–31. kép

A boltozaton repkedő pillangókkal és szenderrel együtt a fantáziaszülte főnix alakja a kor kínaizáló divatját követi, a megrendelő egzotikum iránti érdeklődését, ezen divathoz igazodni kívánó vágyát elégíti ki. Pontos, egyértelmű előképet meghatározni ezen ábrázolások tekintetében szinte lehetetlen, hiszen az elérhető, kurrens minták számos műfajban fellelhetők és elérhetők voltak. A festő leleményességének, képzelőerejének köszönhetően a falképeken a furcsa madár és a repülő rovarok megidézik a chinoiserie stílusát. Egyedülálló, izolált jelenésekként színesítik az természethűen megfestett, őshonos madarak galériáját. (*32–33. kép*)

[26] CASSIDY-GEIGER, 1996, 100. (Magyar fordításban: Az alábbi mű különösképpen használható lesz a mintaterveket igénylő porcelánműhelyek és egyéb manufaktúrák számára.)

[27] A Pillement-féle mintakönyv címlapján felsorolt ábrázolások között a következők szerepelnek: virágok, kagylók, figurális ábrázolások, madarak, rovarok, tájképek, hajóutazás, vadállatok, vázák stb. (Pillement 1760.)

[28] Például Hoefnagel 1592; Albin 1731–1738; Weinmann 1737–1745. 1745-ben a meisseni porcelángyár több mint 5000 metszettel rendelkezett, többek között Johann Elias Ridinger állatrajzairól készült kilencven metszet 1742-ből, majd további 140 metszet, Antoine Watteau műveiről készült 140 rézmetszet az 1846-os meisseni inventárium alapján (CASSIDY-GEIGER 1996, 99–100. és 123–126.).

32–33. kép

A terem kifestésének programja

A boltozaton szereplő két madár besorolása, meghatározása fordulópontot jelenthet a fehérvári falképek kifestési programjának tekintetében. A kányák általános megítélése korántsem mondható pozitívnak. A telhetetlen ragadozó a restség, a telhetetlenség, a torkosság, a becstelenül megszerzett javak, a paráznaság, a kielégíthetetlen vágy jelképe. Bár ezekre a jelzőkre és az ebből fakadó asszociációkra a vérmes ragadozó zsákmányszerzési szokásai okot adtak, mindamellett egy csodálatra méltó erénnyel is büszkélkedhet: az ember a kánya bravúros repüléstechnikájának köszönheti a hajózás tudományának ismeretét.[29]

Idősebb Plinius (23–79) a télre elköltöző madárról – aki még az oltárról és az emberek kezéből is kikapja zsákmányát – megjegyzi, hogy a farka előre és hátra mozgatásával manőverező madár a kormányzás művészetét tanította meg az embernek. A természet a levegőben mutatta meg a tengeri hajózás létfontosságú tudományát. [30]

A reneszánsz szerző, Piero Valeriano (1477–1558) a kányát ragadozómadárként, a tavasz, a gazdag ember szimbólumaként említette, s az idősebb Pliniusra hivatkozva ezt írja: az emberek megfigyelték, hogyan repül a kánya a levegőben, hogyan irányítja farktollai mozgatásával röptét a magasban, megmutatva azt, hogyan kell a hajót irányító kormánylapátot kezelni. A kánya a levegőben, röptét irányítva a mély tengereken szükséges kormányzás tudományát adta át a hajósoknak.[31]

Cesare Ripa (1560–1622) *Iconologia* című művében a *Navigatio* megtestesítője egy női alak, aki kezében vitorlát tart, amelyről árbockötél lóg, ez alatt egy hajó kormánylapátja jelenik meg. Az alak figyelmesen nézi az égi szelek szárnyán repülő kányát, a távolban egy hajó kibontott vitorlákkal siklik a vízen. Ripa is hivatkozik idősebb Plinius antik természetrajzára és Valeriano könyvére, amelyek szerint a hajózás tudományát az emberek a kánya repülését megfigyelve sajátították el, ám erre kissé részletesebben is kitér. A madár faroktollainak használatával, annak fel- és lecsapásával bravúrosan kanyarodik és fordul meg, miközben szárnyai segítik a manőverezésben. A hajósok a kánya testfelépítését követve a kormánylapátot a hajó farába építették, így annak mozgatásával tudtak kanyarodni és fordulni, míg a vitorlák kifeszítése és bevonása a madár szárnyához hasonlatosan segítette a hajósokat még a legádázabb, örvénylő viharok esetében is.[32]

---

29 VÍGH 2019, 168–170.

30 „Of the Milvus. The Milvus is the same Kind of Hawks, but it differs in size. […] These Birds seem, by the turning of their Tails to and fro, to have taught the Art of Steering; Nature showing that in the Air which is necessary in the Deep beneath! […]" (PLINIUS, 196–197.)

31 „Sono alcuni, che dicono, che par la figura d'un nibbio, che volá, che ci é significato la nauigatione & il modo di nauigare: perche é opinione de molti (come dice Plinio) che gl'huomini hanno imparato da nibbi di metter il timone in naue, hauendo osseruato, ch'egli drizza di suo volo, hauendo piegata la coda hora de questa, hora da quella parte, in luogo de timone, mosstrando in ció la natura nell'aere, quello, che nell alto mare bisognasse fa." (VALERIANO 1625, 226.)

32 „Navigatione Donna, la qual con gratiosa attitudine tenga una vela, donde pendano le sarte sopra un timone da naue, & stia in atto di riguardare con attentione un nibbio, che vada per l'aria volando, & di lontano per mare si veda una naue, che scorra a piena vela. La vela le sarte, il timone, & la naue sono cose note per se stesse, & danno cognitione della figura senza molta difficoltá. Il nibbio ucello rapace, & ingordo si pone con l'autoritá di Plinio nella naturale historia, oue dice, che gl'antichi impararono d'accon ciare il timone alla naue dal volare nibbio, osseruando, che come questo ucello per lo spatioso campo dell'aria, va hor quá, & hor lá, mouendo con gratia le penne della coda, per dar aiuto nel volgere, & aggirar il corpo, accompagnando il volto con l'ali, cosi medesimamente si poteua col timone posto dietro alla naue, volgendo nel modo, che volgeua la coda quell'ucello, con l'aiuto della vela solcar il mare, ancorche susse turbato, & hauendo fatto di ció proua di felice soccesso, volsero, che questo ucello susse il Geroglifico della Nauigatione, come nel Piero Valeriano si legge al suo luogo." (RIPA 1630, 508.)

A kánya az ismert és népszerű barokk toposz, a „jó kormányzás" allegóriájához köthető. A ragadozó ennek a vezető, irányító képességnek minden fortélyát ismeri és jó példát mutatva képes azt megmutatni, s megtanítani az embernek. A székesfehérvári falképeken szereplő két barna kánya ábrázolása szintén erre a szimbolikus jelentésre utalhat, amennyiben az alábbi hipotézis elfogadhatónak bizonyul.

A madárhoz kötött negatív társításoktól el kell tekintenünk, s a kányát a kormányzás tanítómesterének szerepében kell látnunk. A kötelet karmaik között tartó madarak ebben a kontextusban első pillantásra nehezen értelmezhető viselkedést mutatnak. A kányáknak van egy felettébb különc fészekrakási szokása, amire a kutatásba bevont madárszakértők azonnal rámutattak. A kányák a városok, falvak körüli szeméthalmok eltakarítói még ma is. Előszeretettel gyűjtik össze a hulladékban talált köteleket, zsinórokat, amelyeket a fészkükbe hurcolnak, hogy megjelöljék lakóhelyüket, s távol tartsák tőle az idegen betolakodókat. A köteleket begyűjtő, azokat dobáló kányák furcsa és az emberi szem számára mulatságos tevékenységének természettudományos ábrázolása nem lenne meglepő, de itt ez a különleges viselkedésmód egy fennkölt allegorikus tartalomhoz társul. A kuriózumokra és játékos humorra is nyitott és fogékony barokk korban ez a társítás elfogadható.

A székesfehérvári mennyezeten szereplő madarak valóságos égi tusát vívnak egy-egy zöld, sodrott zsinórral. Nem vélelmezhető, hogy a szemételhordó barna kányák fészekrakási szokásainak természettudományos dokumentációja látható a boltozaton. Az ábrázolás tartalmának megfejtési kulcsát a „zsinórok" azonosítása jelenti. Ezek a kötelek leginkább a papi öltözék egy ruhadarabjához, a *cingulum*hoz hasonlítanak. Ez az öv a fehér, bő, földig érő miseing, az *alba* megkötésére használt erős, kettős fonatú zsinór, amely kis csomóban végződik. A *cingulum*ok hossza három és négy méter között mozog. Színük általában fehér, a püspököké zöld színű, a „szent ténykedéshez illő tisztaságot jelképezik".[33] A barna kányák által tartott zsinórok mérete és színe megfelel ennek a leírásnak, ezért püspöki *cingulum*ként azonosíthatók.

A falképek megrendelőjéről tudjuk, hogy az Esterházy család grófi ágának egy tagjáról van szó. A székesfehérvári falfestmények datálását 1770–1790 körülre tehetjük. A két tény indokolttá teheti, hogy a *cingulum*ok „tulajdonosát" egy élete során két püspökséget is betöltő, közelebbi családtag személyében keressük. A család genealógiájában ekkor egyetlen olyan élő személy szerepelt, aki két püspökséget töltött be: Eszterházy Károly (1725–1799).[34] A kányák által megjelenített „jó kormányzás" tanítómesterének allegóriája, a két püspöki hivatalra utaló zöld *cingulum*, amelyek a szent tevékenység tisztaságát jelképezik, olyan releváns utalások, amelyek együttes megjelenése egyértelműen jelöli ki Eszterházy Károly személyét. A püspök a rábízott hivatal vezetését példásan végezte, műveltsége és tekintélye vitathatatlan volt. Az oktatást támogató bőkezű támogatói tevékenysége mellett erkölcsileg feddhetetlen, tiszta, szerény, alázatos, szinte aszketikus életet élt, s ezt elvárta minden keresztény szolgálatot teljesítő társától.[35] Követendő példakép, aki a jó kormányzás művészetében járatos és képes arra, hogy ezt az ismeretet példamutatásával és gyakorlati tevékenysége révén átadja, ahogy a barna kánya is megmutatta a hajózás tudományát az embereknek. Az iránta tanúsított elismerés és megbecsülés széleskörű volt, így valószínűsíthető, hogy a székesfehérvári madaras szoba boltozatán megjelenő ábrázolás a püspöknek szánt *hommage* kifejezése lehet.

A tatai „Kiskastély", mint legközelebbi párhuzam

A székesfehérvári madaras szoba kifestésének elsődleges célja nem a díszítés, hanem az illúziókeltés, a birtok madárvilágának természettudományos dokumentálása és az allegorikus tartalom kifejezése. A falképeken határozott program jelenik meg. Felmerül a kérdés, hogy van-e még hasonló, mélyebb jelentéstartalommal bíró madaras szoba. A tatai angolkertben álló „Kiskastély" *sala terrená*jának kifestése több szempontból is hasonlatos a székesfehérvári Városi Képtár termének falképéhez. (*34–37. kép*) A kör alaprajzú földszinti terem ablakai és ajtaja köz-

[33] DIÓS 1997.

[34] A család másik szóba jöhető tagja Esterházy Imre (1663–1745), aki 1706-tól váci püspök, 1708-tól zágrábi, majd 1723-tól veszprémi püspöki kinevezést kapott. 1725-től ő az esztergomi érsek, aki 1741-ben Mária Teréziát megkoronázta. Mivel három püspökséget töltött be, s a falképek elkészültekor már nem volt az élők sorában, ezért kevésbé valószínű, hogy a megrendelő őt választotta volna Eszterházy Károly helyett az allegorikus ábrázoláshoz.

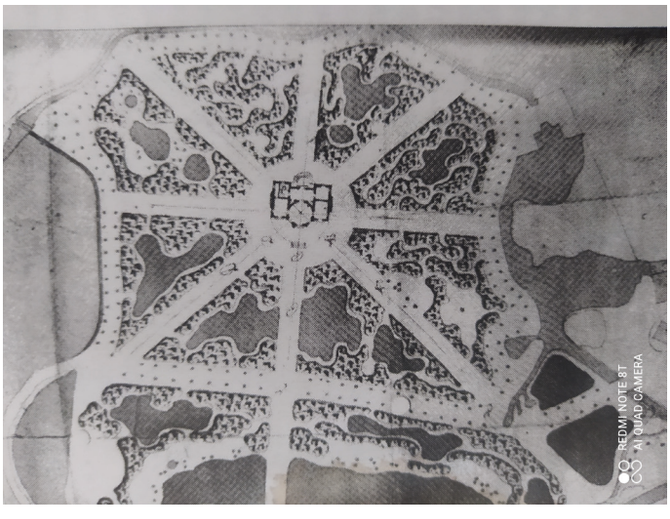
[35] 1759–1761 között váci püspök, majd 1761-től 1799-ben bekövetkezett haláláig Eger püspöke volt. A római Collegium Germanicum et Hungaricumban teológusi doktorátust szerzett, a több nyelven beszélő tudós a magyar oktatás ügyét is felkarolta már váci püspöksége idején, majd Egerben megalapította és felépíttette az Egri Líceumot. A művészetet is pártoló püspök pápai és devecseri uradalmában és Heves vármegyében számos templomot építtetett vagy újíttatott fel, kollégiumokat, plébániákat támogatott. A bőkezűségéről ismert főpap egyszerű, szerény, fegyelmet gyakorló életmódja az egyházi szolgálatot végzők számára példaképül szolgált.

34–37. kép

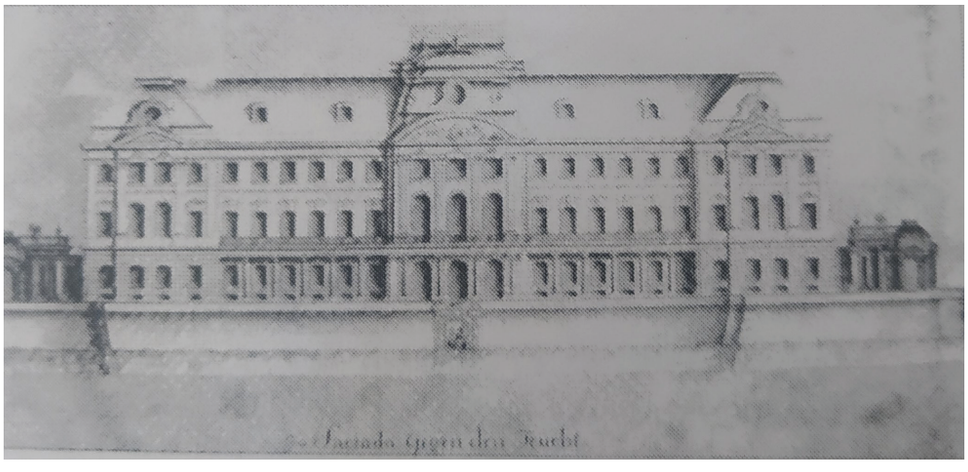
vetlenül a kertre nyílnak. A köztes falfelületek és a mennyezet falfestései dús lombbal befuttatott lugast idéznek, a közlekedőfolyosóról nyíló ajtó és a két oldalsó helyiség ajtajai között a székesfehérvári falképhez hasonló, szintén egységes, egy nézőpontra szerkeszett figurális kifestés látható. A felmenő falak és a padló találkozásának vonalában egzotikus növények, néhány termését kínáló gyümölcs pompázik. A három belső ajtónyílás keretei mellett a festett balusztrádok, kertépítészeti elemek mögött a fák koronája az ajtók fölé magasodik. Kereteik között, az előtérben látható vízimadarak alakján túl bontakozik ki egy tó mögött elterülő franciakert látványa. A bejárattól balra eső falmező szélén egy magas rúdra akasztott, sávozott drapéria, a jobbra eső falmezőben a balusztrádon egy ottfelejtett tollas kalap és egy odatámasztott sétapálca bergli motívuma jelenik meg. A távolban egy csillagösvényekkel kialakított kert közepén egy kisebb kastély képe sejlik fel, amely kissé elnagyolt arányokkal, de magát a „Kikastélyt” és az azt körülvevő korabeli kertet jeleníti meg.[36] (*38. kép*) A pihenőkastély építtetője Esterházy IV. Ferenc gróf (1715–1785), a tatai-gesztesi uradalom birtokosa építtette 1784-ben. Az 1785–1786-ban elkészült szekkók megrendelőjének személyében szintén őt tisztelhetjük.

38. kép

[36] Révhelyi Elemér 1945 előtt egy 1780-as évek közepén megrajzolt térkép fotokópiáját készítette el, amely alapján arra lehet következtetni, hogy a falképen látható nyaralókastély épületét a Cseke-tó irányából ábrázolta a festő.

Az ajtótól jobbra eső falfestmény vedutája egy másik, nagyobb léptékű kastélyra, rezidenciára vonatkoztatható, amely szintén a grófi család megrendeléséhez köthető épület ábrázolása. A tájképben látható kastély nem feleltethető meg az Öreg-tó partján jelenleg álló Esterházy-kastélynak,[37] azonban felidézi a Fellner Jakab (1722–1780) által delineált tervekről ismert nagyszabású, pazar rezidenciát, amelyet Ferenc apja, Gróf Esterházy II. Miklós (1711–1764) építtetett volna az Öreg-tó partján ma is álló Öregvár helyére.[38] A terveket Fellner 1763 januárjában vitte Bécsbe, ahol az építész sikert aratott, azonban anyagi források híján az építkezés már a kezdeti munkálatok során félbeszakadt.[39] A Révhelyi Elemér hagyatéki gyűjteményében szereplő tervek ismeretében megállapítható, hogy a terveken és a falképen szereplő épületek közötti hasonlóság igen nagyfokú.[40] *(39. kép)* A veduta hátterében a bástyák által határolt töltésen megjelenő épület tömbje, környezetének ábrázolása arra enged következtetni, hogy Fellner Jakab Esterházy Miklós gróf megrendelésére készített épület- és parkterveinek víziója került ábrázolásra a falképen. A kertet és a két kastélyt építtető Ferenc maga óhajtotta a fényes rezidencia képét a tervek alapján a nyárilak falán megidézni, saját pihenőkastélyának párjaként és apja, Miklós meg nem valósult grandiózus terveinek emlékére. A háttérben felbukkanó kastélyok ez esetben egymás pandanjaként határozzák meg a két ábrázolást, a megrendelő által meghatározott kifestési programnak megfelelően.

39. kép

A két madaras tájképi *sala terrena* falképeinek kompozíciója, motívumai és témája nagyfokú egyezést mutat. A termek kifestése mindkét esteben határozott programot rejt, amelyet a tatai szekkók esetében Esterházy Ferenc, a székesfehérvári falképek esetében egy ismeretlen Esterházy családtag írt elő a festő számára. Sajnos nem állnak rendelkezésre adatok ahhoz, hogy relatív kronológiát lehessen felállítani, így nem derülhet ki, hogy melyik gyakorolt hatást a később született ábrázolásra. A fehérvári madaras szoba megrendelőjének személyét sem tisztázhatja önmagában az a tény, hogy a kifestésre vonatkozó programadói igény megmutatkozott, így bármennyire is csábító gondolat az, hogy Esterházy Ferenc személyével azonosítsuk a székesfehérvári falképek megrendelőjét, erre források híján nincs rendelkezésre álló, bizonyító adat. A megrendelők részéről megmutatkozó programalkotói igény még szorosabbá teszi a két falfestés kapcsolatát, így talán feltételezhető, hogy a később keletkezett szekkók megrendelője ismerte, láthatta a másik falképet. A tatai nyárilak attikájának felirata nem csak a parkkal körülvett kastély jelmondata, hanem a székesfehérvári madaras szoba mottója is lehetne: *„Quid tibi natur potius quid rure beato"*.

37 KÖVESDI 1998, 154.

38 P. TÓTH 2009, 92.

39 Ferenc a tóparthoz közeli másik telken építtette fel a ma is álló rezidenciát Fellner Jakab tervei alapján.

40 HARIS 1988, 76–77.

Irodalom

ALBIN, Eleazar
1731–1738 *Natural History of Birds I–III*. London.

BLONDEL, Jacques François
1738 *De la Distribution des Maisons de Plaisance et de la Décoration en Générale II*. Párizs. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8624593q/f196.item (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

CASSIDY-GEIGER Maureen
1996 Graphic Sources for Meissen Porcelain. Origins of the Print Collection in the Meissen Archives. In: *Metropolitan Museum Journal*. Vol. 31. 99–126. https://www.academia.edu/2229329/Graphic_Sources_for_Meissen_Porcelain_Origins_of_the_Print_Collection_in_the_Meissen_Archives (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

DÁVID Ferenc
2000 Eszterháza belső terei. *Ars Hungarica* 28/1. 73–96.

DIÓS István
1997 Cingulum. In: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon II*. Budapest. http://lexikon.katolikus.hu/C/cingulum.html (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

FISCHENEDER-MEISENEDER, Christine
2019 Die Gartenzimmer von Johann Wenzel Bergl. In: Gamerith, Andreas (Hrsg.): *Bergl einerseits – Bergl andererseits. 300 Jahre Barockmaler Johann Wenzel Bergl (1719–1789)*. Melk. 27–43.

GAMERITH, Andreas
2019 Andererseits Bergl. In: Gamerith, Andreas (Hrsg.): *Bergl einerseits – Bergl andererseits. 300 Jahre Barockmaler Johann Wenzel Bergl (1719–1789)*. Melk. 7–29.

HARIS Andrea
1988 A hagyatéki anyag katasztere. In: Payer Gábor (szerk.): *Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében (Tudományos füzetek 4.)*Tata. 35–80. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_KOME_Komtudfuz_04_Revhelyi/?pg=81&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

HÁRICH János
1944 *Eszterháza I. Műtörténet*. http://www.anemona.hu/eszterhaza/hefele/b46.htm (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

HOEFNAGEL, Jacob
1592 *Archetypa studiaque patris*. Frankfurt. [1701[2] Nürnberg]

JÁVOR Anna
2019 *Lieb Ferenc. Egy rokokó festő Felső-Magyarországon*. Budapest.

JERNYEI-KISS János
2016 Fresko, Rahmen, Ornament: Der Gesichtspunkt der Dekoration in den spätbarocken Freskenräumen. In: Franz M. Eybl (Hrsg.): *Häuser und Allianzen – Houses and Alliances – Maisons et alliances (Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Bd. 30.*) 125–135. http://real.mtak.hu/39864/1/Jernyei-Kiss%20Fresken%2C%20Rahmen.pdf (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

KÖVESDI Mónika
1998 A tatai Esterházy nyárilak dísztermének falképei. In: Menténi Klára (szerk.): *Műemlékvédelmi szemle 1*. Budapest. 153–161.

LŐVEI Pál
1990 Erforschung von Wohnhäusern in der Innenstadt von Stuhlweissenburg. In: Fitz Jenő (szerk.): *Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve- Szent István Király Múzeum közleményei/ C sorozat*. Székesfehérvár. 73-81. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_FEJE_C024_albaregia24/?pg=5&layout=s (Utolsó letöltés: 2024. feburár 22.)

MILOVANOVIC, Nicolas
2021 Nicasius Bernaerts, portraitiste des animaux de Versailles. In: Milovanovic, Nicolas – Maral, Alexandre (szerk.): *Les Animaux du Roi*. Párizs. 21–33.

PILLEMENT, Jean
1760 *Ladies amusement: Or The whole Art Japanning made easy*. Augsburg. https://www.oldbookshopmorristown.com/product/sayer-robert-the-ladies-amusement-or-whole-art-of-japanning-made-easy-reprint-of-1762-edition-/443 (Utolsó letöltés és ellenőrzés: 2023. augusztus 22.)

PLINIUS
1847–1848 Pliny's Natural history in thrty-seven books. Vol. I. London. https://ia600703.us.archive.org/3/items/plinysnaturalhis00plinrich/plinysnaturalhis00plinrich.pdf (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

RIPA, Cesare
1630 *Della Piú che novissima Iconologia*. Padova. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k310058k/f7.item (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

SCHOEN Arnold
1929 Schervitz Mátyás budai festő. In: *Magyar Művészet* 5/5. 265–269. http://real-j.mtak.hu/25062/5/mmuveszet_1929_5_5_.pdf (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

SMOHAY András
2019 Székesfehérvár, Esterházy palota. In: Jernyei-Kiss János (szerk.): *Barokk freskófestészet Magyarországon I. Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye*. Budapest. 128–131.

P. TÓTH Enikő
2009 A tatai angolkert 18–19. századi építészeti és képzőművészeti emlékei. In: Fülöp Éva, László János (szerk.): *Komárom – Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 15*. Tata. 87–117.

UJVÁRI Péter
1993 Állatfestés. In: Mojzer Miklós (szerk.): *Zsánermetamorfózisok*. Budapest. 27–43.

VALERIANO, Piero
1625 *Ieroglifici overo Commentarii delle occulte significationi de gl'Egittij, & altre nationi, Combi*. Velence. https://ia801208.us.archive.org/26/items/bub_gb_uj6E7uNrrqEC/bub_gb_uj6E7uNrrqEC.pdf (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

VÍGH Éva
2019 Kánya. In: Vígh Éva (szerk.): Állatszimbólumtár. Budapest. 168–170. http://real.mtak.hu/93694/1/allatszimbolumtar_mtmt.pdf (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 22.)

WEINMANN, Johann Wilhelm
1737–1745 *Phytanthoza iconographia* […] I–IV. Augsburg.

Virág Dományi

The Place of a Unique, Illusive Baroque Wall painting among the Hungarian "Bird Rooms"

An exceptional wall painting in the *sala terrena* of the City Gallery of the King St. Stephen Museum in Székesfehérvár was painted in the second half of the 18th century by an unknown painter. The procurer was an unidentified earl of the Esterházy family.

The entire wall surface is decorated by a coherent "al secco" painting. Exotic landscapes with ruins, waterfalls and lakes appear between big palms in the misty background. This composition and arrangement of the leafage effects a fantastic optical illusion. But the real protagonists are the birds which are portrayed true to life. The researchers have not yet correctly identified the species of these birds so they have not recognized the symbolic purport of these birds room. The delineated birds are the following: a phoenix (*table 1*), a fieldfare with a common kestrel (*table 2*), a great spotted woodpecker (*table 3*), a Eurasian eagle owl (*table 4*), a demoiselle crane (*table 5*), a common linnet (*table 6*), a purple heron (*table 7*), two black kites on the ceiling (*table 8*). Excepting the phoenix which is a fanciful bird, every single species are native birds which live in the nearby forests and in the south swampland of the Esterházy county. It may be hypothesized that the unknown Esterházy Earl wanted to see the wild birds of his property on the walls of his palace. The two black kites with green braids in their toes raise other questions. Pliny, Valeriano and Ripa allude to the kite as the bird which taught the sailors to steer right. The kite is the symbol of a very current baroque allegory: the teacher of "Good Government". The braids are very similar to the green cingulum which is the accessory of the bishop's garment and symbolize the purity. The family had only one member who was twice bishop and lived a strait-laced life. Charles Eszterházy (1725–99) was the bishop of Vác (1759–61) and the bishop of Eger (1761–99). This symbolism represents the respect for this exemplary man.

A dozen of bird rooms exist in Hungary among which the *sala terrena* of the summer residence in Tata, the saloon of the provost palace in Vác and the dining hall of the Fortuna Café in Budapest are the most similar to the wall painting of the gallery. The most important common feature of these frescos is the illusory landscape animated by birds. This composition was created by Johann Wenzel Bergl (1719–89). His frescos were deeply inspired by the Italian wall paintings, the „chinoiserie" style and the „nouvelles indes" tapestries.

Alba Regia 50. (2022) 283–305.

Szeredi Merse Pál

Kassák Lajos, Uitz Béla és az „orosz anyag”: a konstruktivizmus recepciójának mikrotörténete a magyar avantgárd mozgalomban (1920–1922)[1]

Kassák és a *Ma* nemzetközi kapcsolatrendszerének talán legproblematikusabb eleme 1920–1922-ben az új orosz művészet volt. A forradalmi Oroszország avantgárd művészetéről szinte semmilyen információ nem jutott el Európába 1920 előtt. A Kazimir Malevics által létrehozott, a futurizmus és kubizmus formakísérleteit egyaránt meghaladó szuprematizmus, valamint az a folyamat, amely során Vlagyimir Tatlin, Alekszandr Rodcsenko, El Liszickij és társaik a geometrikus absztrakt formanyelvet a szocialista forradalom szolgálatába állították, a magyar Tanácsköztársaság szoros orosz kapcsolatai ellenére, Kassák számára is teljesen ismeretlen maradt. Kassák ellenben elkötelezett volt amellett, hogy a kortárs irodalom és képzőművészet teljes spektrumát megismerje és közvetítse.[2] Tanulmányomban Kassák Lajos, Uitz Béla és a *Ma*-kör további tagjainak munkásságából vett példákon keresztül, valamint kevéssé ismert források feldolgozásával mutatom be az orosz avantgárd művészet befogadás- és hatástörténetét a magyar avantgárd mozgalomban a bécsi emigráció első éveiben, 1920 és 1922 között.

Konstantin Umanszkij bécsi előadása

Az első híreket Moszkvából a fiatal művészettörténész, Konstantin Umanszkij hozta, aki 1920-ban érkezett Németországba. Umanszkij adott először hírt cikkeiben és nagy sikerű könyvében a modern oroszországi művészet fejlődéséről az első világháború idején.[3] Beszámolója, amit *Gépművészet avagy a Tatlinizmus* címmel tett közzé a müncheni *Der Ararat* folyóiratban, szinte azonnal megihlette a berlini dada művészeket. Amikor 1920 augusztusában megrendezték első közös kiállításukat, George Grosz és John Heartfield „A művészet halott, éljen Tatlin Gépművészete!” feliratú táblájukkal demonstrálták elköteleződésüket.[4]

Umanszkij 1920 telén Bécsbe érkezett, ahol a Radó Sándor térképész által vezetett helyi Orosz Távirati Ügynökség (ROSzTA) munkatársa lett.[5] Umanszkij a moszkvai Proletkult számára, az „Alkotó művészek provizórikus, moszkvai internacionális irodája” nevében egy kérdőívet adott át Kassáknak, aki válaszait magyar nyelven a *Ma* 1920. novemberi számában közölte.[6] A kérdőívben alapvetően a magyar Aktivista csoport forradalmi művészetről alkotott elképzeléseire, illetve az állam/párt és a művészek viszonyára vonatkozó kérdések szerepeltek. Kassák válaszában a művészet önállóságát és függetlenségét hangsúlyozta, ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a társadalmi változások mellett elkötelezett avantgárd művészcsoportok a forradalom sikerét is segítik.

---

[1] A tanulmányhoz kapcsolódó kutatást a 2020. és 2021. évi Deák Dénes Ösztöndíj támogatásával végezte a szerző. A tanulmány a Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – OTKA FK-139325 számú, *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című kutatási projektjéhez kapcsolódóan készült.

[2] A témáról lásd: SZABÓ 1973; BAKOS 1977; BOTAR 1993; BOTAR 1997; PASSUTH 1996, 129–136.

[3] UMANSKY 1920a; UMANSKY 1920b.

[4] HUELSENBECK 1920, képtábla a 40. oldal után.

[5] RADÓ 2006, 40–52. Umanszkij életéről és berlini/bécsi munkásságáról eddig nem született elemzés. Egy említése Wilhelm Reich önéletrajzi regényében: „Umansky ist Referent für Kunst der Sowjetrepublik in Wien”. Idézi: HOFENEDER 2019, 357.

[6] KASSÁK 1920, 1920. október 25-i datálással. A válasz kéziratai is fennmaradtak Kassák hagyatékában, ez alapján feltehetően Gáspár Endre német fordításában adták át az anyagot Umanszkijnak: Az alkotó művészek provizórikus, moszkvai internacionális irodájának kérdései a magyarországi aktivista művészekhez. Kassák Lajos magyar nyelvű válaszfogalmazványa és Gáspár Endre német fordítása, 1920, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum (a továbbiakban: PIM–KM), ltsz. KM-an. 336/1–2; és Kassák Lajos fogalmazványa a magyar aktivizmus történetéről, a hátoldalán: „Válasz (Humanszki)”, 1920, PIM–KM, ltsz. KM-an. 337.

Kassák meghívására Umanszkij 1920. november 13-án vetített képes előadásban mutatta be a Maistáknak az orosz avantgárd fejlődését 1919-ig a bécsi Freie Bewegung termében, ahol ebben az időszakban rendezte meg Kassák Uitz Béla kiállítását:

> November 13-án orosz estélyt rendezett a „Ma", amelyen vetített képekkel bemutattuk a legújabb orosz képzőművészeti törekvéseket[.] K. Humanskij [sic] elvtárs kommentálta az egyes jelentősebb képeket és irányokat. Az irodalmi részben ugyanő két orosz aktivista verset szavalt. A zenei részben a legújabb orosz zenét mutattuk be. [Az előadáson] sajnos csak meghívott közönség lehetett jelen [...].[7]

Az estről Uitz Béla számolt be a *Ma*ban. Ez alapján Umanszkij az orosz képzőművészet fejlődését mutatta be az impresszionizmustól Vaszilij Kandinszkij és Marc Chagall művészetén át egészen Kazimir Malevics szuprematizmusáig, valamint Alekszandr Rodcsenko és Vlagyimir Tatlin konstrukcióiig. A beszámoló alapján Tatlin sarokreliefjeiről is beszélt Umanszkij.[8] A *Ma*ban megjelent két szöveg alapján úgy értelmezhetjük, hogy Umanszkij a legújabb, 1917–1918-as művészeti kísérletekről is tudott diákat mutatni Kassákéknak 1920. novemberében. Azonban az 1920 első felében Németországban kiadott kötetében, valamint a *Der Arara*ban közölt cikkben sem találunk a szuprematizmus korai szakaszánál későbbi alkotásokról reprodukciókat, így nem lehetünk biztosak abban, hogy a bécsi előadás alkalmával nem csak szóban mutatta be a „Tatlinizmus" művészetét Umanszkij. A beszámoló egészen biztosan nagy hatással volt mind Kassákra, mind pedig Bortnyikra, akik nagyjából ebben az időben kezdték meg első absztrakt művészeti kísérleteiket, főként a német és francia dadaisták művészetének hatása alatt.

Uitz Béla és a moszkvai „orosz anyagok"

Uitz Béla, Kassák sógora és a *Ma* társszerkesztője, 1921. januárban a Bécsben újjáalakult Kommunisták Magyarországi Pártjának delegációjával (Berlinen és Petrográdon keresztül) Moszkvába utazott, ahol június végén részt vett a Kommunista Internacionálé harmadik kongresszusán.[9] Az eseményhez kapcsolódóan az orosz avantgárd művészek különböző kiáltványokat jelentettek meg, május végén nyitották meg az OBMOHU (Fiatal Művészek Társasága) kiállítását, június 4–8. között pedig láthatók voltak az UNOVISZ (Az Új Művészet Hívei) csoport alkotásai is.[10] Uitz Moszkvában Kemény Alfréd és Szilágyi Jolán közvetítésével Kazimir Maleviccsel és El Liszickijjel is megismerkedhetett. Kiadványokat, grafikai albumokat, manifesztumokat és fotóreprodukciókat gyűjtött, majd ezek egy részét még a nyár folyamán eljuttatta Bécsben maradt társainak. Így pedig Európában elsőként a *Ma* szerkesztőségének birtokába kerültek az orosz konstruktivizmus legfrissebb eredményeinek dokumentumai. Kassák már a *Ma* júniusi számában meghirdette a *Horizont*-sorozat „új oroszok" kötetét, a beérkezett orosz anyagokat pedig az augusztusi szám végén, a „Szerkesztőségünkhöz beküldött könyvek és folyóiratok" szekcióban listázta.[11] Kassáknak tehát lehetősége lett volna arra, hogy az orosz konstruktivizmus első európai közvetítőjévé tegye folyóiratát, azonban mégsem publikálta ezeket a műveket. Figyelme a nyugat-európai művészet felé fordult, lapjában elsődlegesen a német és francia dada művészeknek adott teret. Kassák orosz anyagokat először csak a *Ma* 1922. májusi, jubileumi duplaszámában jelentetett meg. Az itt közölt reprodukciókkal azonban nem csupán az orosz művészeket, hanem nagyon tudatosan a kortárs konstruktív törekvések reprezentatív keresztmetszetét akarta megmutatni. Ezért is szerepelhetett együtt Raoul Hausmann, Oskar Schlemmer, Francis Picabia, Willi Baumeister, El Liszickij, Vlagyimir Tatlin és Man Ray is a lapszámban.

Az Uitz által Bécsbe küldött anyagok az orosz konstruktivizmus kiemelkedő kiadványai és reprodukciói voltak. Kassák hozzá jutott többek között Nyikoláj Punyin művészetelméleti áttekintéséhez, Tatlin *III. Internacionálé emlékművé*t bemutató kiadványához, valamint El Liszickij litografált 1920-as *Proun-album*ához is.[12] A fotográfiák kö-

---

7 *Ma*, 6. évf. 3. szám, 1921. január 1., 36.

8 UITZ 1921.

9 Bővebben lásd: SZILÁGYI 1966, 149–162; ÉK 1968, 88–145; BAJKAY 1974, 110–125; BOTAR 1993; BOTAR 1997; BAJKAY 2016.

10 LODDER 1983, 55–72; BAJKAY 2016.

11 *Ma*, 6. évf. 7. szám, 1921. június 1., 100. „J. Puni: Az uj képzőmüvészetről, 1921 Moszkva. el Lissitzky: Prounen, mappa 10 litográfiával, 1920 Moszkva. Punin–Tatlin: Az üvegtorony, 1920 Pétervár; Rodtschenko, Rosanowa, Udalcowa, Malevitsch, Kandinskij, Klun, Tatlin, Konubu, Manebar, Lissitzky legujabb munkáinak reprodukciói Moszkvából." *Ma*, 6. évf. 8. szám, 1921. augusztus 1., 116.

12 PUNYIN 1920a (Kassák példánya: PIM–KM, ltsz. KM-1806); PUNYIN 1920b; *Изобразительное искусство: Журнал отдела изобразительных искусств Комиссариата народного просвещения*, 1. szám, 1919 (Kassák példánya a David Shterenberg által készített borító nélkül: PIM–KM, ltsz, KM-3704). El Liszickij, *Proun-album*, Vityebszk, 1920. Az album egy lapja (*Proun 6B*) maradt fenn Kassák hagyatékában, és Kiss Ferenc gyűjteményéből került a budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe, ltsz. MNB.L.2017.3.

zül kiemelkedők Alekszandr Rodcsenko, Naum Gabo, Kazimir Malevics és Olga Rozanova művei. A Kassák által említett fotóknak – „Rodtschenko, Rosanowa, Udalcowa, Malevitsch, Kandinskij, Klun, Tatlin, Konubu, Manebar, Lissitzky legújabb munkáinak reprodukciói” – csak egy része maradt fenn Kassák hagyatékában: Rodcsenko egy kioszkterve és térbeli konstrukciója, Malevics egyik kubista festménye és két szuprematista kompozíciója, valamint Olga Rozanova, Naum Gabo és David Shterenberg egy-egy képe.[13] *(1–7. kép)* Annak ellenére, hogy Kassák nem közölte a műveket a *Ma*ban, minden bizonnyal pontosan felismerte azok jelentőségét. A közlés egyik akadálya a nyomdai klisék előállításának magas költsége lehetett – láttuk, hogy a *Ma* számára Kassák az 1920–1921-ben megismert kapcsolatain keresztül szinte minden esetben már kész, nyomtatható kliséket igyekezett kölcsönkérni. Kassák 1921. november végén, a Bécsbe látogató Sophie Taeubernek hietzingi lakásán mutatta meg az Uitztól kapott orosz kiadványokat, albumokat és fotográfiákat. Taeuber levelei alapján Kassák az első találkozásuk alkalmával említette, hogy „sok új anyaggal rendelkezik Oroszországból, még Tatlin utáni dolgokkal is”.[14] Ez az információ fontos adalék abból az időszakból, amikor Kassákhoz már eljutottak az orosz anyagok, de még nem publikálta azokat a *Ma*ban. Kassák felismerte a kiadványok és fotográfiák jelentőségét, de először csak az avantgárd közösség kiemelt tagjainak akarta megmutatni azokat.

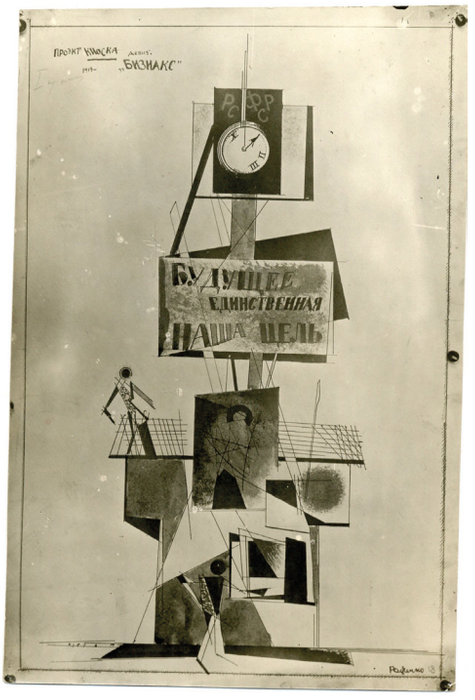
A hagyatékban fennmaradt képek mellett a Moszkvából kapott fotográfiák közül kerülhettek ki azok a képek, amelyek az Új művészek könyvében „Ma” klisémegjelöléssel jelentek meg: Rozanova festménye mellett Gusztav Klucisz, Ivan Kljun és Alekszandr Rodcsenko egy-egy műve. Rodcsenko *Térkonstrukció*a (6. számú) mellett a másik két, Kassák hagyatékában fennmaradt Rodcsenko-reprodukciót (*Projektterv* és *5. számú Térkonstrukció*) is klisíroztatni tervezte Kassák, erre utalhatnak a piros ceruzás feliratok és a helyes irányt jelölő nyilak a hátoldalukon. A Rozanova festményéről készített fotó hátoldalára ismeretlen kéz írta fel, hogy „erről azt mondják, akik ösmerik, hogy rossz, mert R. eredetibb dolgokat is csinált”.[15]

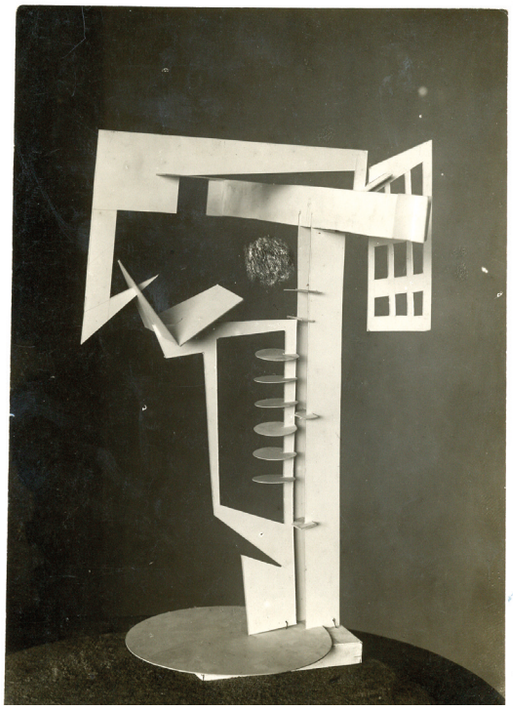
[13] A fennmaradt fotográfiák Kassák hagyatékában: 1. Alekszandr Rodcsenko, *Kioszkterv (Projekt kioszka)*, 1919; PIM–KM, ltsz. KM-F-81.818. Hátoldalán kézírással, tollal: „А. М. Родченко / Проэкт гецеткаю киоска / 1919 г. [...]”, piros ceruzával: „31.” [felfelé mutató nyíl], ceruzával: „mit 2 figuren” és „Rodcsenko”. Az eredeti rajz ma az Állami Puskin Múzeum gyűjteményében, Moszkva. 2. Alekszandr Rodcsenko, *Térbeli konstrukció No. 5*, 1918; PIM–KM, ltsz. KM-F-81.819. Hátoldalán kézírással, tollal: „Родченко / Пространственная конструкция / 1918 г. / дерево”, piros ceruzával: „34”, tollal: „Rotschenco / Russia Moscou.” Az eredeti fakonstrukció elpusztult. 3. Kazimir Malevics, *Az első hadosztály tartalékosa*, 1914; PIM–KM, ltsz. KM-F-86.303. Kartonlapra ragasztva, hátoldalán felirat ceruzával: „Kazimir Malevics / 3”. Az eredeti festmény ma a Museum of Modern Art gyűjteményében, New York. 4. Kazimir Malevics, *Szuprematisa kompozíció*, 1920 körül; PIM–KM, ltsz. KM-F-86.304. Hátoldalán a Narkomprosz IZO pecsétje. Az eredeti festmény ismeretlen. 5. Olga Rozanova, *Tárgynélküli kompozíció*, 1916; PIM–KM, ltsz. KM-F-86.383. Hátoldalán szovjet fotográfus pecsétje, felirat tollal: „Original gross”, ceruzával: „Rosanova / erről azt mondják, akik ösmerik, hogy rossz, mert R. eredetibb dolgokat is csinált! / 89 oldal fölül”. Az eredeti festmény: 1916. Olaj, vászon, 71×66 cm. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár. 6. Naum Gabo, *Construction en creux*, 1920 körül; PIM–KM, ltsz. KM-F-86.387. Hátoldalán felirat, ceruzával: „Gabó 1920”. Az eredeti konstrukció ismeretlen. 7. David Shterenberg, *Csendélet*, 1919; PIM–KM, ltsz. KM-F-86.388. Az eredeti festmény ma a Tula-i Regionális Művészeti Múzeum gyűjteményében. 8. Kazimir Malevics, *Supremus 58*, 1916; PIM–KM, Kiss Ferenc gyűjteményéből. Hátoldalán a Narkomprosz IZO pecsétje (azonos a 4. számú fotóval), felirat, ceruzával: „Казимир Северинович Малевич”. Az eredeti festmény ma az Állami Orosz Múzeum gyűjteményében, Szentpétervár.

[14] „Sie sagen sie hätten viel ganz neues Material aus Russland, noch nach Tatlin. Sonntag fahre ich hinaus die Sachen anzusehen. Kassak hat einen sehr feinen und sympathetischen Kopf.” Sophie Taeuber levele Hans Arpnak, Bécs, d. n. [1921. november], Zürich, Zentralbibliothek, ltsz. Ms. Z II 3067.100. Valamint: „Ich gehe Sonntag mit Maas hin, da sie sagten sie hätten sehr viel Material aus Russland. Wir wollen uns auch Kassáks Arbeiten und ihre Publikationen ansehn.” Sophie Taeuber levele Erica Schlegelnek, Bécs, 1921. november 22., Zürich, Zentralbibliothek, ltsz. Ms. Z II 3068.86. Sophie Taeuber barátnője, L. L. Maas a Tzarával közös, Tirolból küldött levelet is aláírta 1922. augusztus 14-én. DOBÓ 2017, 147–149.

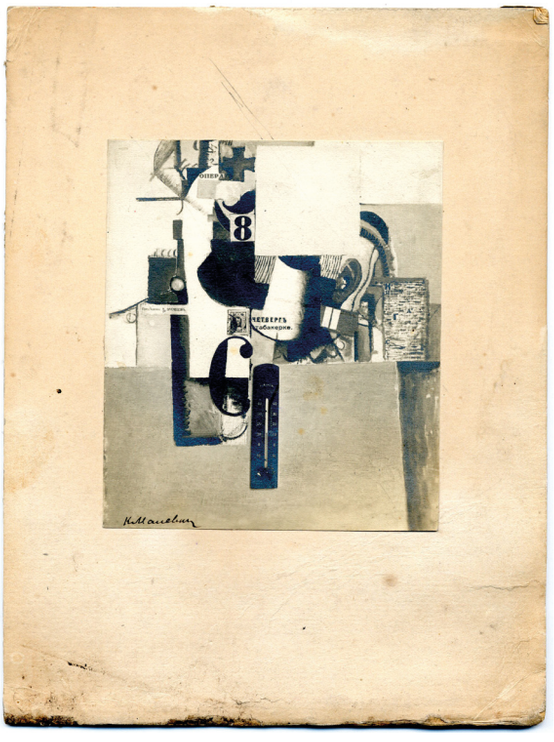
[15] 1. Gusztav Klucisz, [Axonometrikus festmény], in: KASSÁK – MOHOLY-NAGY 1922, 91. kép. A *Ma*ban az *Új művészek könyve* megjelenését követően: *Ma*, 9. évf. 2. szám, 1923. november 15., 10. A festmény: 1920. Olaj, vászon, 57×96 cm. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár. 2. Olga Rozanova, [Szuprematista festmény], in: KASSÁK – MOHOLY-NAGY 1922, 96. kép. A *Ma*ban az *Új művészek könyve* megjelenését követően: *Ma*, 8. évf. 2–3. szám, 1922. december 25., 6. 3. Ivan Kljun, [Zenész], in: KASSÁK – MOHOLY-NAGY 1922, 97. kép. A *Ma*ban az *Új művészek könyve* megjelenését követően: *Ma*, 8. évf. 7–8. szám, 1923. május 1., 10. A szobor: 1916. Festett fa, bádog, celluloid, üveg, magassága 96,5 cm. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár. 4. Alekszandr Rodcsenko, [Térkonstrukció 6.], in: KASSÁK – MOHOLY-NAGY 1922, 98. kép. Az eredeti fa/kartonkonstrukció elpusztult.

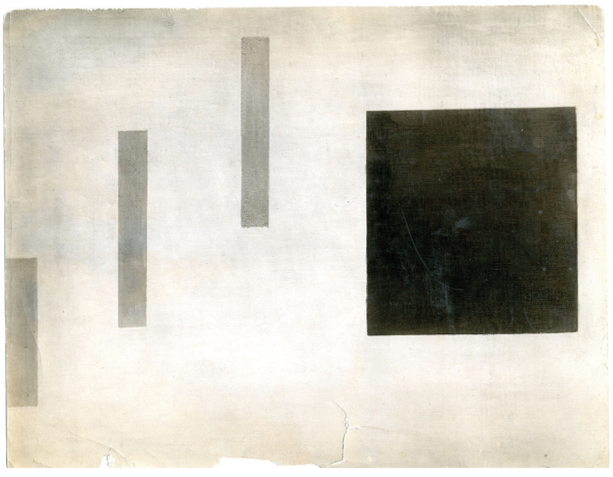
1. kép
Alekszandr Rodcsenko: Kioszktern, 1919.
Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-81.818.

2. kép
Alekszandr Rodcsenko: Térbeli konstrukció No. 5, 1918.
Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-81.819.

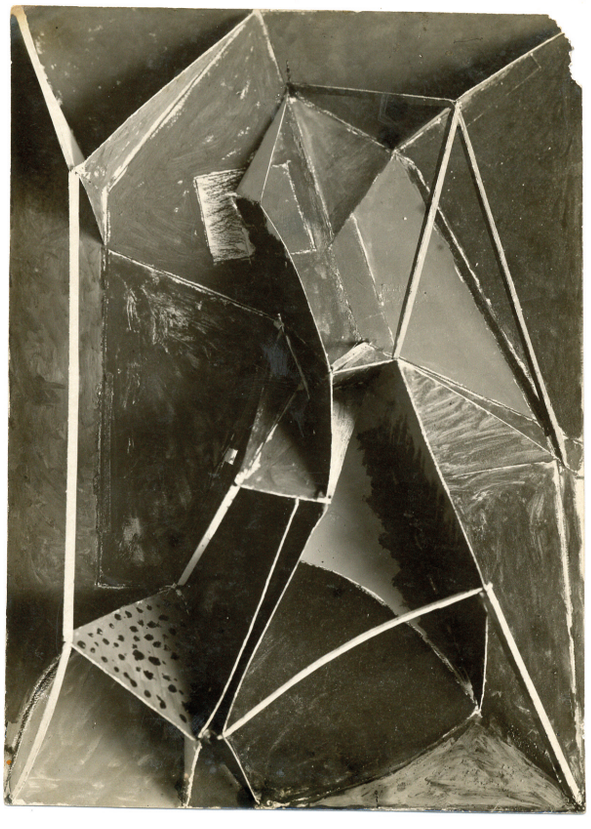
3. kép
Kazimir Malevics: Az első hadosztály tartalékosa, 1914.
Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.303.

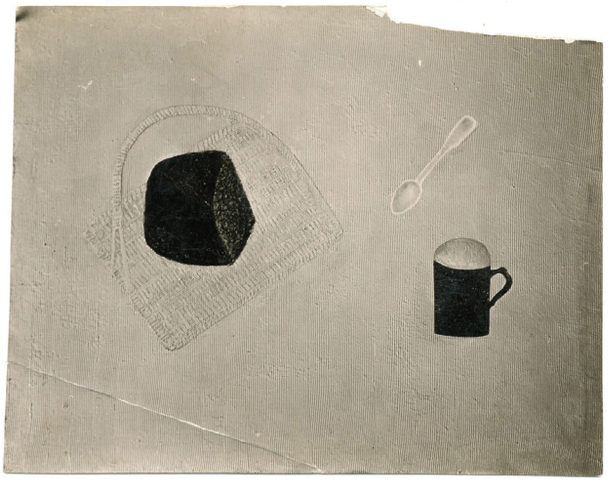
4. kép
Kazimir Malevics: Szuprematisa kompozíció, 1920 körül. Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.304.

5. kép
Olga Rozanova: Tárgynélküli kompozíció, 1916. Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.383.

6. kép
Naum Gabo: Construction en creux, 1920 körül. Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.387.

7. kép
David Shterenberg: Csendélet, 1919. Vintage fotográfia. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.388.

A III. Internacionálé emlékműve

Kassák az első orosz képeket és szövegeket a *Ma* 1922. májusi dupla számában közölte: El Liszickij egyik *Proun*ját, valamint Tatlin Kassák Tatlin „Üvegtornyának” reprodukcióját Nyikoláj Punyin 1920-as orosz nyelvű esszéjének Mácza János által készített magyar fordításával.[16] *(8. kép)*

A *III. Internacionálé emlékművé*ről, a reprodukció alatti felirat szerint, Kassák Ljubomir Micić *Zenit* című folyóiratától kapott kölcsön klisét. A reprodukció egy vonalas, gyakorlatilag újrarajzolt, leegyszerűsített változata az emlékmű-makett 1920-as pétervári bemutatója alkalmából készített fotográfiának, amely például Nyikoláj Punyin 1921-ben kiadott *Татлин (Против кубизма)* (Tatlin [A kubizmus ellen]) című kötetében jelent meg.[17] *(9. kép)* A klisét Micić a *Zenit* 1922. februári számában használta fel, Ilja Ehrenburg szerbre fordított esszéjével, amely 1922-ben Berlinben kiadott *А все-таки она вертится* (És mégis mozog) című kötetének bevezetője volt.[18] A reprodukció pedig szintén ebből a kötetből származott – feltehetően Liszickij és Ehrenburg küldték el Zágrábba a klisét, Kassák pedig később Micićtől kapta meg azt.[19] A *Zenit* az elsők között közölte a *III. Internacionálé emlékművé*t, korábban csak a párizsi *L'Esprit nouveau* 1922. januári számában volt látható, szintén Ehrenburg közvetítésével.[20] A *Zenit*et követően, márciusban jelent meg a *Вещь/Objet/Gegenstand* első száma, ahol az emlékműről egy másik fotográfia, valamint Kassák által is használt Punyin-szöveg egy részlete jelent.[21]

A *Ma* májusi számában megjelent reprodukció előzménye Moholy-Nagy február 22-én Berlinből Kassáknak írt levele, amelyben több információ is található az orosz anyagokkal kapcsolatban: „itt küldök néhány orosz fényképet (6). A cikket a napokban küldjük. Előbb le kell oroszból fordítani magyarra. A cikket llja Ehrenburg írta. Egy orosz könyv jelent meg most a Helikon Verlagnál. Érdekes könyv, a napokban ezt is küldöm. [...] A Tatlin: Turm der III. International klisírozásánál ügyeljenek arra, hogy a kép fölső bal sarkából kiinduló vonalak elmaradjanak”.[22] Moholy-Nagy minden bizonnyal El Liszickij közvetítésével küldött fotókat Kassáknak, többek között a Tatlin-emlékműről is. A „kép fölső bal sarkából kiinduló vonalak” feltehetően azokra a vonalakra utal, amelyek az emlékmű-makett mögötti falakat jelzi, és a *Zenit* által készített klisén végül rajta maradtak. Az Ehrenburg-cikk feltehetően azonos azzal, ami szerb fordításban megjelent a *Zenit*ben, a hivatkozott könyv is Ehrenburgé. Kassák végül az oroszul tudó Mácza fordításában Punyin esszéjét közölte az Uitz által Moszkvából 1920-as kiadványból, és a *Zenit* kliséjét kérte kölcsön. Moholy-Nagy levelét követően, a májusi különszám előtt csak egy száma jelent meg a *Ma*nak: az Arp-szám, amelyet már 1921. november óta tervezett Kassák.

---

16 PUNYIN 1922; forrása: PUNYIN 1920a. Kassák példánya, ma a belív nélkül: PIM–KM, ltsz. KM-1806.

17 PUNYIN 1921, [o. n.]

18 EHRENBURG 1922b, forrása: EHRENBURG 1922a.

19 EHRENBURG 1922a, 3. kép.

20 *L'Esprit nouveau*, 14. szám, 1922. [január], 1683. A klisét a *Zenit*ben közölttel azonos beállításból készített fotó alapján készítették, ez sokkal részletgazdagabb, mint a Micić és Kassák által nyomtatott. A kép mellett egy rövid, tárgyilagos leírás olvasható a torony funkciójáról, Ehrenburgtól („Documents remis par M. Elie Ehrenburg”).

21 *Вещь/Objet/Gegenstand*, 1–2. szám, 1922. március, 22. PIM–KM, ltsz. KM-1889.

22 Moholy-Nagy László levele Kassák Lajosnak, Berlinből Bécsbe, 1922. február 22., Budapest, Pán Imre-hagyaték. Közli: PASSUTH 1982, 361; CSAPLÁR 1994, 21.

31

TATLIN ÜVEGTORNYA

N. PUNIN (OROSZ)

A Közoktatásügyi Népbiztonság képzőművészeti szakosztálya 1919-ben megbízta V. E. Tatlint, hogy készítse el a III. Internacionálé emlékművének tervezetét. Tatlin haladéktalanul hozzáfogott a munkához és elkészítette a tervezetet. Ezután V. E. Tatlin, J. A. Mejerzon, M. P. Vinogradov és T. M. Sapiro, a „Kollektív alkotásban” egyesülten, részleteiben is kidolgozták a tervezet és megépítették a modellt.

Az emlékmű eszméjének alapja az architektura, szobrászat és festészet principiumainak organikus szintézisre épülő, a monumentális építészeti új típusát kellett adnia, egyesítve magában a tiszta művészi formákat a gyakorlati formákkal. Ebből az alapból indulva, az emlékmű tervezete három hatalmas üvegépítményt állít be, a központi vertikális és spirális egyesített rendszerével épülve. Ezek az építmények egymás fölött vannak és a különböző, harmonikusan összeegyeztetett formák foglalják őket össze. Hála a különleges mechanizmusoknak, az építmények mozognak és találkoznak a különböző gyorsasággal mozgásban. Az alsó építmény (A) formában kubust ad; a saját tengelye körül forgóvá egy exzentrikus alatt fordul meg és a törvényhozás célját van szánva. Itt történhetnek meg az Internacionálé kongresszusai, a nemzetközi szervezetek ülései és más nagyobb törvényhozó gyűlések. A következő építmény (B) formájában piramis, a tengelye körül egy fordulat egy hónap alatt végez és a végrehajtás céljaira van szánva. (Az Internacionálé végrehajtóbizottsága, tűzügyi és más adminisztrációs intézményei számára.) Végül a felső henger (C) egy nap alatt teszi meg a forgást: ez az információs iroda, a nemzetközi proletariátus hírei, lapjainak, manifesztumainak, brosúráinak stb központja, itt van a sürgönyfelvevő és a mozgókép terem. A tengely csucsán, legfelül egy gömb van, amelyből a rádiótáviróma árbocai nyulnak ki az emlékmű felé. Tatlin eligondolása szerint az üveg építmények légüres térre adó kettős válaszfallal vannak elválasztva, ami lehetővé teszi a belső temperatura megtartását. Az emlékmű egyes részei, az építmények kiválóbbó forgásbiztonságához alkalmazott, komplikált szerkezeti villamos emelők segítségével összekötöttében lesznek a földdel és egymással. Ezek a tervezet technikai alapjai.

A szocália forradalom önmagában nem változtatja meg a művészet formáit, de lehetőségeket ad, amelyek lassan megváltoztatják azokat. A monumentális propaganda gondolata nem változtatja meg a szobrászatot és szobrászokat, de megdöntötte a plasztikus megjelenítések a burzsoá osztályban uralkodó principiumait. A renaissance plasztikájának tradicióit időszerűtlenné mutatkoztatták egészen addig, amíg a kapitalista államok feudális-burzsoá gyökerei meg nem inogtak. A renaissance elpusztult, de Európa még csak most takarítja el a romjait.

Igaz, a kommunista korszakok belátható ideig a görög-olasz klasszicizmus figurális emlékeiveit fogják felhasználni a monumentális propaganda eszközül, de csak azért, mert ezek a korszakok rájuk lesznek utalva, amiképpen rá vannak utalva a forradalom előtti kor iskolájuk specialistáira. A figurális (görög-olasz) emlékművek kétféle ellentmondásban vannak a mai korral. Az egyéni hősiességet kultiválják és meghamisítják a történelmet: a hősök (és hősnők) szobrai és fejei ellentmondanak a történelem mai értelmezésének. Nagyon egyéni formák ott, ahol a proletárok tűzvarázsa sorai állnak: a legjobb esetben a hős karaktert, érzelmét vagy gondolatát adják — de ki tudja kifejezni a kollektív ezrek megkezdett érzését és gondolatait? Típus? De a típus konkretizálja, átszervezi és nivellálja a tömegeket. A tömeg gazdagabb, dúsabb; sokkal komplikáltabb és sokkal szervesebb.

De ha típust adnak is — a figurális emlékművek még jobban ellentmondanak a maiság szerves megnyilvánulásának a maguk figurájával. Az ilyen emlékművek agitációs ereje valóban kevés az utca zajában, mozgásban és tömegében. A gránit alakok, lehet, sokat látnak — de órát nem vesz ezzel szemben. El vannak rejtve a formákban, amelyek akkor állottak össze, amikor a lovagkor, az úszvértransport és a kő-gyrugolyó virágzott. A csatának telefon utján való vezetése ortha vágja a hőcöket. A városi ember legalább egyszer naponta látja Lassale-t a könyvek címlapján, a lapok fejlécén a könyvkirakatban. Lassale szobra észre nem vétve és használan áll attól a pillanattól kezdve, ahogy megvirult a telepfeszítés...

Az emlékműnek élnie kell a város szocália életében s a városnak élnie kell benne. Szükségesnek és dinamikusnak kell lennie, hogy időszerű legyen. Az új kor formált a művésze nem a feudál-burzsoázia reneissancenak tradicióiban találja meg, hanem dolgozva, mint a munkás, a mai plasztika hármas egységében: az anyagban, a szerkezetben és térben. Az anyaggal, szerkezettel és térrel dolgozva kapta Tatlin a világ monumentális alkotásának új formáját. Ilyen a III. Internacionálé emlékművének formája.

De minden kifejezési formát át lehet vinni a gyakorlatba, mert a gyakorlati forma nem más, mint a forma megjelenésének organizálása. A gyakorlati használattól elvont formák — a mai időkig a művészi formák legnagyobb része — egyszerűen nem organizált formák. Ez lehet, hogy a művészet igazi lényege az organizálás elve. Az emlékmű a törvényhozó (A épitmény) a végrehajtó (B épitmény) és hírteren (C) iniciatívájának koncentrációjára van osztva, ami mellett ezeknek tere, összhangban a mai megjelenés principiumával a lér legmagasabb rétegének használása. Ennek, valamint az anyagnak (üveg) jellemzője a tiszaság és az anyagi vonzódásától felszabadult ideália volta.

Az a művészet, amely az alkotó idealizmus elvonatkozása, különösen az, amely az intuíció tartalmában nyilatkozik meg — a tiszatáson rítmusok művészete.

A rítmusnak mindenkor megvan a maga lehetősége kiterjedni a materialis kultura elemeire, mely utóbbiak meghatározzák létezésének feltételeit és lehetőségeit és maga a lét — rítmus. A vele való összhangból áramlik az intuíció. A rítmus tiszasága és teljessége meghatározza az önmagátadás fokát és én nem ismerek tiszábbb és teljesebb rítmust, Tatlin munkáinak rítmusánál. A legnagyobb érzékeket adja a szemnek az anyaghoz való viszonyában és különösen az anyagok összetevődésében meghatározza a rítmikus mozgás határait. Látjuk, hogy a mozgásszakaszok egységes rítmusa, mint alap, hogyan van összefogva az üveg és vas tulajdonságában. Ahogyan a rezgések száma a mozgás hosszuságában térbeli mértéke a hangnak, az üveg és a vas viszonya mértéke a rítmusnak. Milyen nyers és izzó egyszerűség van ebben a két egyszerű anyagban. Ezek az anyagok a mai művészet elemei. Az összetevődésükből adódó forma oly hatalmas és erőteljes lendület rítmusát adja, hogy az oceán szörfetésének látszik.

A forma megvalósítása a dinamikusnak olyan felülmulhatatlan nagysághoz való megtestesülése, mint amilyen a sztatika megtestesülése a piramisokban. Ismételjük: — csak a sokmilliós proletariátus öntudatának ereje dobbantá a világba ezeket az emlékműnek a formáit; izmokban kellene megtestesülniök ezt az erőt, mert ezektől megvan az ideália, élő és klasszikus megjelenésének a földgömb munkássága nemzetközi szervezetének tiszta és teremtő formájában.

Ford: Mácza János

8. kép
Vlagyimir Tatlin: „Üvegtorony.” Ma 7/5–6. 1922. május 1. 31. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680.

9. kép
A III. Internacionálé emlékműve makettjének bemutatója. Pétervár, 1920. Nyikoláj Punyin: Tatlin. Peterburg, 1921.

El Liszickij és a Вещь/Objet/Gegenstand

Kassák a *Ma* 1922. májusi számában Kassák El Liszickijtől egészen friss képet közölt. Az 1922-es *Proun 17 N (Aero Proun)* című akvarelljéről a Liszickij és Ehrenburg szerkesztésében, Berlinben kiadott *Вещь/Objet/Gegenstand* folyóirat szerkesztőségétől kapott nyomdai klisét.[23] A *Ma* augusztusi száma El Liszickij borítójával jelent meg.[24] *(10. kép)* A linóleummetszetet Liszickij az 1922-es *Proun 43* alapján készítette, kifejezetten a *Ma* számára.[25] Az 1922. októberi számban Kassák az eredeti orosz kiadás alapján Mácza János által készített magyar fordításban közölte Liszickij *Proun-manifesztum*át, az Uitz által az előző évben elküldött mappa alapján.[26] A kiáltvány illusztrációjaként az 1919-es *Proun 1D* reprodukcióját szintén a berlini folyóirat szerkesztőségétől kapta meg Kassák.[27]

---

[23] El Lissitzky, Konstrukció, *Ma*, 7. évf. 5–6. szám, 1922. május 1., 20. A reprodukció az *Új művészek könyve*ben „Gegenstand” klisémegjelöléssel jelent meg (KASSÁK – MOHOLY-NAGY 1922, 93. kép). Ugyanezt a klisét használta fel a *Zenit* 1922. szeptemberi orosz száma (2. évf. 17–18. szám, 59.). A grafika: El Liszickij, *Proun 17 N (Aero Proun)*, 1922. Ceruza, tus, akvarell, papír, 48,4×36,5 cm. Halle (Saale), Kulturstiftung Sachsen-Anhalt, Kunstmuseum Moritzburg, ltsz. MOIIH00453.

[24] *Ma*, 7. évf. 8. szám, 1922. augusztus 30., 49 (címoldal).

[25] El Liszickij hagyatékában fennmaradt a linómetszet próbanyomata, a *Ma* borítója számára: 19,8×27 cm. Eindhoven, Stedelijk Van Abbemuseum, ltsz. 285. A festmény: El Liszickij, *Proun 43*, 1922. Gouache, akvarell, tus, kollázs, karton, 49×66,8 cm. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár.

[26] LISZICKIJ 1922a; forrása: El Liszickij, *Proun-album*, Vityebszk, 1920. Bortnyik Sándor 1922 nyarán a német nyelven a *De Stijl*ben megjelent kiáltvány-változatot is magyarra fordította. Ez a gépirat az *Új művészek könyve* „Idegen fordítások – antológia anyag” mappájában maradt fenn: El Lissitzky, Nem világvíziók – hanem világrealitás, ford. Bortnyik Sándor, 1922. PIM–KM, ltsz. KM-an. 247; forrása: LISZICKIJ 1922b.

[27] El Lissitzky, Proun, *Ma*, 8. évf. 1. szám, 1922. október 15., 8. A reprodukció az *Új művészek könyve*ben „Gegenstand” klisémegjelöléssel jelent meg (KASSÁK – MOHOLY-NAGY 1922, 95. kép). A festmény litografált változata szerepelt az 1920-as *Proun-album*ban is, a reprodukció ez alapján készült, korábban Ehrenburg kötetében jelent meg. EHRENBURG 1922a, 13. kép. A festmény: El Liszickij, *Proun 1D*, 1919/1920. Olaj, vászon fára kasírozva, 96,1×71,6 cm. Basel, Kunstmuseum, ltsz. G 1965.12.

El Liszickij 1921. decemberben érkezett Moszkvából Berlinbe, ahol bekapcsolódott a kortárs művészeti életbe, és többek között a Moholy-Nagy műtermében rendezett összejöveteleken is rendszeresen részt vett.[28] A *Вещь/Objet/Gegenstand* folyóiratot Ilja Ehrenburg íróval közösen hozták létre 1922. tavaszán, és két száma jelent meg, március/áprilisban és májusban.[29] A lap célja az volt, hogy „1. Az Oroszországában élő alkotókat a legújabb nyugat-európai irányzatokkal megismertesse, és 2. Nyugat-Európát az orosz művészetről és irodalomról informálja”.[30] Liszickij Berlinben érkezését követően szinte azonnal megkezdte a lap előkészítését. Egy 1922. februári levelében arról informálta Malevicset, hogy „már szinte a világ minden új művészével” kapcsolatban áll, és a lap „igazán nemzetközi lesz,” többek között francia, német, olasz, amerikai, magyar, belga, holland, csehszlovák, jugoszláv és más résztvevőkkel.[31] A nemzetközi munkatársi gárdát Liszickij már az első szám belső borítóján feltüntette: itt kapott helyet Kassák és Uitz neve is. A folyóirat három nyelvű tartalommal – orosz, német és francia szövegekkel – jelent meg, de elsődlegesen orosz nyelvű tartalom került bele, valamint számos illusztráció. A folyóiratot bevezető, mindhárom nyelven közölt *Vége Oroszország blokádjának* című írásukban Liszickij és Ehrenburg elítélték a dadaisták romboló („verneinende”) taktikáját és a konstruktivizmus építő programját hirdették meg: „A Tárgy célja az, hogy ne csodálja a természetet, hanem hogy organizálja azt”.[32]

El Liszickij a folyóirat számára számos klisét készíttetett az Oroszországból magával hozott fotográfiák, valamint a berlini művészkörökben összegyűjtött reprodukciók alapján. A *Вещь/Objet/Gegenstand* két megjelent száma, valamint a részben azonos, részben eltérő reprodukciós anyagot tartalmazó 1922. februári Ehrenburg-kötet alapján látható, hogy Liszickij – részben a korábban Párizsban élő Ehrenburg, részben a lapra 1921 végén felfigyelő Moholy-Nagy hatására – a Paul Dermée és Le Corbusier által létrehozott *L'Esprit nouveau* szerkesztőségétől is több klisét kapott. A *L'Esprit nouveau*hoz hasonlóan Liszickij képszerkesztésében erőteljesen párhuzamba állította a konstruktivista művészet nyugat- és kelet-európai tendenciáit és a modern építészet, ipari technológia fejlődését. Az újonnan létrejött orosz folyóirat rendelkezésre álló kliséi nagyon jól jöttek Kassáknak és Moholy-Nagynak, akik ebben az időszakban már elvetették az irodalmi antológia tervét, és sokkal inkább a reprodukciókra koncentráló képeskönyvként igyekeztek összeállítani az *Új művészek könyvé*t. Kassákék ekkor adaptálták a *De Stijl*, a *L'Esprit nouveau* és a *Вещь/Objet/Gegenstand* vizuális stratégiáját a technikai és a művészeti fejlődés párhuzamba állításával. Kassák már a *Ma* 1922. májusi számában is közölt modern technikai eredményekről és New Yorkról készített fotókat, azonban ennek a programnak a kiteljesedése a szeptemberben kiadott *Új művészek könyve* volt. Az antológiában Kassák és Moholy-Nagy nagy számban használtak fel Liszickij által kölcsönzött kliséket, ezek „Gegenstand” klisémegjelöléssel szerepelnek a tartalomjegyzékben. A képek között szerepelnek olyanok, amelyek megjelentek a *Ma*ban és a *Вещь/Objet/Gegenstand* folyóiratban, azonban találhatók közöttük olyanok is, amelyek csak az *Új művészek könyvé*ben láttak napvilágot.

Moholy-Nagy személyes ismeretségén keresztül Kassák is közelebbi kapcsolatba kerülhetett a berlini orosz művésszel. Amikor 1922. őszén Berlinbe látogatott, személyesen is találkoztak és Liszickij Kassáknak dedikálta a *Szuprematista mese két négyzetről 6 konstrukcióban* című kötetének orosz változatát.[33] 1923-ban pedig postán küldte meg a *Ma* szerkesztőségének a Majakovszkijjal közösen készített verseskötetét (*Для голоса*, Hangra), és a hannoveri Kestner-Gesellschaft kiadásában megjelent *Figurinen*-mappa reklámlapját is.[34] Kassák és a *Ma* címét Liszickij ekkor használt címjegyzékébe is bevezette.[35]

---

28 LISSITZKY-KÜPPERS 1967, 19–23; LODDER 2003, 28.

29 A folyóiratról lásd: BURY 2013; REISCHL 2017.

30 Idézi: PASSUTH 1974, 81.

31 El Liszickij levele Kazimir Malevicsnek, Berlinből Moszkvába, 1922. február. Idézi: LODDER 2012, 348.

32 LISZICKIJ – EHRENBURG 1922; magyar fordításban: El Liszickij, Vége Oroszország blokádjának, in: BAJKAY 1979, 273–275.

33 Эль Лисицкий, *Про два квадрата. Супрематический сказ в 6-ти постройках*, Berlin, Skythen Verlag, 1922. PIM–KM, ltsz. KM-1845. A szerző autográf dedikációja: „Für Kassak Lajos / El Lissitzky / Berlin 6. 22.”

34 MAJAKOVSZKIJ 1923. Lásd: „Majakovszky és Lissitzky: Versek (oroszal) és rajzok (Berlin)”, *Ma*, 9. évf. 2. szám, 1923. november 15., 12. El Lissitzky, *Figurinen, die plastische Gestaltung der elektro-mechanischen Schau „Sieg* über *die Sonne”*, Hannover, Kestner-Gesellschaft, 1923. A *Ma* bécsi szerkesztőségének címzett reklámlap Kiss Ferenc gyűjteményéből a Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet Adattárába került, ltsz. MNB.ADT.2017.10.57.1.

35 Los Angeles, Getty Research Institute, Special Collections, El Lissitzky Collection, Box 1, Folder 7, 1. és 2. névjegyzék. Köszönöm Kácsor Adrienn-nek, hogy felhívta a figyelmemet erre a dokumentumra.

Mácza János és a kassai Proletkult

A Proletkult (Пролеткульт, Proletár kultúra) mozgalom az orosz polgárháború alatt Alekszandr Bogdanov vezetésével létrejött mozgalom volt, amelynek célja a proletariátus művészetének megteremtése volt. Bodanov mozgalmát kezdetben támogatta a forradalmi Közoktatási Népbiztosság (Народный комиссариат просвещения, Наркомпрос – Narkomprosz), azonban 1920-ra a Párt hivatalos álláspontja megváltozott, és burzsoá elhajlással vádolták a Proletkultot. Ezt követően a szervező feladatot Anatolij Lunacsarszkij közoktatási népbiztos vette át, aki nemzetközi szinten igyekezett átalakítani a korábban inkább a helyi közösségekre koncentráló mozgalmat. A Proletkult az 1920. októberében megtartott kongresszus alkalmával került közvetlenül a Narkomprosz irányítása alá, de már a Kommunista Internacionálé második kongresszusán, 1920. augusztusban létrehozták a Proletkult nemzetközi irodáját, Lunacsarszkij vezetésével (amelyet Lenin rövidesen, 1920 végén feloszlatott).[36] Az orosz Proletkult, a Narkomprosz kultúrpolitikájának alárendelve, mozgalomként rövidesen elhalt.

Lunacsarszkij nemzetközi felhívása a nemzeti/helyi proletkult-csoportok létesítéséről a közép-európai avantgárd csoportok körében is komoly érdeklődést keltett. Micić már a *Zenit* első számában, 1921. februárban közölte Lunacsarszkij nemzetközi Proletkultról szóló szövegét.[37] A Proletkult különösen termékeny táptalajra talált Csehszlovákiában, ahol a helyi kommunista párt felügyelete alatt több folyóirat – *Červen, Proletkult* – is megjelent 1919 és 1922 között, és élénk elméleti–gyakorlati vita folyt a témában.[38] A *Ma* köréből érkező Mácza János 1920–1922 között Kassán élt, és a KMP megbízásából a helyi kommunista párt által fenntartott kommunista napilap, a *Kassai Munkás* munkatársa, irodalmi és művészeti szerkesztőjeként dolgozott.[39] A *Kassai Munkás* a csehszlovák Kommunista Párton keresztül jutott hozzá a Narkomprosz legfrissebb kiadványaihoz és felhívásaihoz: 1920. szeptemberében közölték Lunacsarszkij nemzetközi Proletkult-felhívását is.[40] Kassán Mácza János vezetésével, Hidas Antal, Szántó Judit és Kassai Géza közreműködésével indult meg a Proletkult-csoport, és 1920 végétől 1922. májusig számos programot, előadást, szavalókórust és tanfolyamot szerveztek.[41]

Mácza Kassán a Kommunista Internacionálé harmadik kongresszusán részt vevő Seidler Ernő közvetítésével jutott hozzá 1921. nyarán számos orosz irodalmi és színpadi anyaghoz,[42] amelyek alapján számos tanulmányt, elemzést írt, és – elsődlegesen – Vlagyimir Majakovszkij verseinek magyar fordításába kezdett.[43] Mácza az első Majakovszkij-fordítását a *Ma*ban közölte: az orosz avantgárd költő *A költő munkás* című versét, az 1920-ban kiadott gyűjteményes kötet alapján.[44] Mácza ugyanebből a kötetből fordította magyarra Majakovszkij *Balra mars (A matrózoknak)* című versét, amelyet Kassán 1922. május 1-jén egy tömegrendezvényen is előadtak a helyi munkások a városi sportpályán: „jelenetek keltették életre s állították egymással szembe a polgári és a munkássajtót. Ebbe a műsorba állították be a burzsoá melldöngető nacionalizmus ellentéteként Mácza frissen elkészült »Balra mars«-fordítását”.[45]

Mácza számára a hozzáférhető orosz irodalom arra is lehetőséget biztosított, hogy a Proletkult ideológiai kritikáját adja. A *Ma*ban 1922. augusztusban megjelent, *Az új művészek és a Proletkult* című esszéjében amellett érvelt,

---

36 MALLY 1990, 193–206; WHITE 2018.

37 *Zenit*, 1. évf. 1. szám, 1921. február, 11–12; és 1. évf. 2. szám, 1921. március, 13–14.

38 CABADA 2010, 85–100.

39 „Bécsben beléptem a Kommunista Pártba. 1920 első napjaiban a Párttól Lukács György aláírásával azt az utasítást kaptam, hogy csatlakozzam a Kassai Munkás című laphoz. E lapnak egyik szerkesztője lettem (az irodalmi és kulturális rovatot vezettem), és részt vettem a Csehszlovák Kommunista Párt megalapításában. 1922 május elejéig éltem Csehszlovákiában.” Mácza János, Életrajzom (1970), in: MÁCZA 1972, 6.

40 LUNACSARSZKIJ 1920; közli: BOTKA 1969, 286–288. Lásd még Tarczal Pál összefoglalóját a bécsi KMP *Proletár* című folyóiratában: TARCZAL 1920.

41 BOTKA 1963, 428; BOTKA 1969, 549–552; FERKO 2012; FÖLDES 2022. A hivatalos felhívás 1921. nyarán jelent meg a *Kassai Munkás*ban: A Proletkult. Állítsuk fel a tudomány, a művészet és a munka közös templomát!, *Kassai Munkás*, 1921. augusztus 20., 4.

42 BOTKA 1961, 180.

43 Mácza János írásai az orosz forradalmi irodalomról, színházról és képzőművészetről a *Kassai Munkás*ban és a kolozsvári *Napkelet*ben jelentek meg 1921. június és szeptember között: Forradalmi színpadok Oroszországban, *Kassai Munkás*, 1921. június 10., 2; Oroszországi új művészek, *Kassai Munkás*, 1921. július 17., 2; Képzőművészetek Szovjet-Oroszországban, *Napkelet*, 2. évf. 14. szám, 1921. július 15., 830–832; Írók a mai Oroszországban, *Napkelet*, 2. évf. 15. szám, 1921. augusztus 1., 847–852; Majakovszkij: Miszterija-buff, *Napkelet*, 2. évf. 18. szám, 1921. szeptember 15., 1075–1078. Ez utóbbi számban Faludi Iván mutatta be részletesen az orosz színházművészetet: Az orosz színpad forradalma, *Napkelet*, 2. évf. 18. szám, 1921. szeptember 15., 1052–1056.

44 MAJAKOVSZKIJ 1921; forrása: Поэт рабочий (1918), in: MAJAKOVSZKIJ 1920. BOTKA 1959; BOTKA 1961, 180;

45 BOTKA 1959, 427. Nyomtatásban: Vlagyimir Majakovszkij, Balra mars (A matrózoknak), ford. Mácza János, *Kassai Munkás*, 1923. április 13., 2; forrása: Левый марш (1918), in: MAJAKOVSZKIJ 1920.

amely álláspontot Kassák és köre is elfoglalta az 1919-es Tanácsköztársaság idejét: azaz, hogy a kor és a szocialista társadalmi átalakulás legpontosabb művészeti megfogalmazására, az új társadalom művészeti nyelvének kialakítására éppen azok az avantgárd művészek lennének képesek, akiket a moszkvai Proletkult elutasít.[46] Az 1923. évi kassai *Munkás Naptár*ban megjelent cikkében Mácza ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg némiképp közérthetőbb módon:

> [...] kétségtelen, hogy vannak már ma is művészi és kulturális értékek, amelyek a régi kultúrák és művészetek félrenevelő lényegét megtagadva, már az eljövendő új társadalom szellemének eddig fölérzett és fölérezhető hatásai alatt születtek, és kétségtelen, hogy ezek az értékek a proletariátus szemszögéből is szociális értékek. Ezeket az értékeket eldobni csak azért, mert még nem érkezett el az igazi teremtés korszaka, esztelenség, felületesség és könnyelműség lenne. Mondhatjuk bátran: antiszociális cselekedet lenne. A teremtés megkezdését a szociális világszemléletű új művészek, technikusok és alkotók végzik. A Proletkult feladatának teremtő részét csak ők tudják elvégezni.[47]

Mácza értelmezésében tehát a Proletkultnak az avantgárd művészekkel együtt dolgozva kellene megalkotnia a munkásosztály kultúráját. Ez az elképzelés nagyjából azonos volt a Kassák által korábban képviselttel, ugyanakkor a decentralizált, 1920-as évek eleji szocialista kultúrmunkának egy olyan apró szegmensét jelentette, amelynek sem Oroszországban, sem pedig a magyar emigráció egészében nem volt különösebb hatása. Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy Mácza a *Ma*t sem tekintette megfelelő platformnak a Proletkult terjesztésére. Feltehetően 1922. nyarán Bortnyik Sándorral közösen tervezett *Kritika* címen egy proletkultos lapot indítani, amelynek programtervében úgy fogalmaztak, hogy lapjuk „a proletár tömegek, illetve a proletár tömegek kultúr-munkáját végző csoportok lapja akar lenni”.[48]

Az Egység (Proletkult-vita)

Kassák és Uitz, a *Ma* szerkesztője és helyettes szerkesztője között Uitz Moszkvából történt 1921. év végi hazatérését követően feloldhatatlan ellentétek feszültek. Uitz gondolkodása, aki az 1919-es Tanácsköztársaság alatt is a Párt és az avantgárd művészcsoport közötti szorosabb együttműködést – akár a direktíváknak történő alárendelődést – hangsúlyozta, a moszkvai kiküldetést követően ismét a direkt akció felé indult el. Moszkvában Uitz azzal a helyzettel szembesült, hogy az avantgárd művészek, a szuprematisták és konstruktivisták a forradalmi államhatalom fontos és integráns szereplői, és nem szükséges függetlenségüket, különutasságukat hangsúlyozni ahhoz, hogy művészetszemléletüknek érvényt szerezzenek. Ezzel szemben Kassák továbbra is szkeptikus maradt a szervezett pártmunkával kapcsolatban, és elhatárolódott attól, hogy bármilyen hivatalos együttműködésbe kezdjen a bécsi emigrációban újjáalakult Kommunisták Magyarországi Pártjával.[49]

Uitz 1922. februárja előtt elhagyta a *Ma* helyettes szerkesztői posztját – a február 1-jei impresszummal nyomtatott számból már hiányzik a neve – és végleg kivált a magyar aktivista csoportból. Májusban a *Ma*t 1917 végén elhagyó, később a kommunista propagandában vezető szerepet betöltő Komját Aladár költővel közösen, *Egység* címen indított új folyóiratot.[50] Az *Egység* proletkultos lapnak indult, a *Ma* által képviselt nemzetközi dadaista iránnyal szemben a mozgalmiság, a direkt agitáció és a forradalmi tett jelszavait tűzte zászlajára.[51] Ezt Komját németes kifejezéssel „Tendenc-művészetnek” nevezte (Tendezkunst). A szerkesztők által az első számban megfogalmazott

---

46 MÁCZA 1922a.

47 MÁCZA 1922b; közli: BOTKA 1969, 331–332.

48 Mácza János és Bortnyik Sándor, A *Kritika* folyóirat programterve, gépirat, Bécs, 1922, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, ltsz. V. 3525/13/1–2. Lásd továbbá: „Hogy a tervem a »KRITIKA«-val nem sikerült – az ÉK az egyetlen megoldás. Meg kell csinálni, mert lapra szükség van; szüksége van a proletariátus kultúrakarásának. Talán jobb is, hogy a KRITIKA nem sikerült. Még jobban elaprózódtak volna a dolgok.” Mácza János, „Ék” (1923. I.), in: Munkaprogramm és jegyzetek, Wien, 1922, 1923 – Moszkva, 1923, 1924, f. 6, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, ltsz. V. 3525/18/1–2.

49 Vö. BOTAR 1997, 102–103. A bécsi kommunisták által frekventált Café Beethoven-ben „Uitz Béla minden alkalommal elmesélt egy-egy új részletet Kassák Lajossal ismétlődő nézeteltéréseiről. Mélyen elítélte a *kassákisták* pálfordulását. Kassák Lajos az ő szemében *defetista* volt”. JÁSZ 1969, 75.

50 Komját kiválásáról bővebben lásd: BALÁZS 2018. Komját a Tanácsköztársaság bukását követően Bolognában szervezett magyar kommunista sejtet. 1920-ban börtönbe került, 1921. tavaszán az olasz hatóságok Ausztriába toloncolták. 1922. őszig lakott Bécsben, onnan Berlinbe költözött, ekkor az *Egység* szerkesztősége is Németországba került. KOMJÁT 1981, 242–243.

51 SZABÓ 1962.

állásfoglalás szerint a lap a „teremtő tömegek erejét" hirdette „az individualizmus anarchiájával szemben", valamint „a fölfelé ívelő tendenciákat a tehetetlenség és beteg idegrendszer élettagadásával szemben".[52] Rosinger Andor a folyóirat által képviselt felfogást bemutató hosszú tanulmányában ezt így részletezte:

> Az új művészet útja: [...] 1. Tendenc-művészet, harcos művészet, amely út az osztálytudatosság, az új ideológiai egység kialakulásához. 2. Forma-művészet, amely út az új formaegységhez, az összművészetek új architekturális rendező elvéhez, az új konstrukcióhoz. [...] Ma nincs kollektív társadalom, ma nincs kollektív kultúra és nincs kollektív művészet. [...] Mindhárom csak egy harcokkal gazdag történelmi-társadalmi folyamat eredményeként jöhet létre [...] Ez azonban nem igazol fatalizmust, sem passzivitást.[53]

Az *Egység* tehát a forradalmi, agitatív, „eredeti" aktivista programhoz akart visszatérni, amely a társadalmi átalakulást segíti, és nem az Uitz és Komjáth szemében Kassák által ekkoriban képviselt passzív, befelé forduló, l'art pour l'art formakísérletekkel foglalkozik. Uitz ezt az álláspontját az *Egység* második számában az orosz művészet aktuális fejlődését elemző írásában fogalmazta meg:

> Vannak szélső individualistákból álló csoportok, amelyek még az „Én" univerzalitásáért küzdenek s kollektivistáknak nevezik magukat. (Magyarországon a „Ma", Oroszországban a futuristák, expresszionisták, kubisták, térbeni kubisták [Uitz itt Tatlinra és követőire utal], szuprematisták, stb.) És van csoport: a proletkult köré csoportosulók, akik szintén kollektivistáknak nevezik magukat és legélesebb ellentétei az előbbieknek, [...] és azonnal belefognak az individuális művészet legalsó szakaszába: a részlet-realizmusba.[54]

Uitz úgy vélte, hogy a forradalmi (avantgárd) művészek ideológiája individuális, helytelen, azonban formailag ők alkotják meg a kollektív művészetet. Ezzel szemben a Proletkult ideológiailag helyes, és művészeti stílusában helytelen (realista). Ennek a kettőnek az egyesítésével lehet elérkezni a proletárforradalmat követő kommunista társadalom művészetéhez. Uitz úgy vélte, hogy kellő kritikai távolságból látja ezeket a folyamatokat, és az *Egység* programjában képes megvalósítani a két csoport által megkezdett folyamatok egyesítését. Ennek megfelelően szögezte le az *Egység* szerkesztősége a harmadik számban megjelent, négy pontba szedett programjukban, hogy végcéljuk a „a proletariátus minden művészetet teremtő megnyilatkozását egységbefogó és azt továbbfejlesztő intézményes szerv: Prolétkult megteremtése Magyarországon".[55]

Uitz számára ugyanakkor a *Ma*ból való kiválásban személyes sértettség is szerepet játszhatott. Genthon István művészettörténésznek 1925. augusztus 19-én Párizsból írt több, mint tíz oldalas levelében Uitz követelte magának a primátust a konstruktivizmus elterjesztése tekintetében:

> Ha valaki a konstruktivizmus a *Ma* kebelén és Berlinben Kállai- és Moholy-Nagynál elindította, úgy megint csak én vagyok az. Én voltam, aki életét kockáztatva átmentem Oroszországba, összeszedtem egy csomó fényképet, és leküldtem Kassáknak 1920-21-ben. Ott kezdődött a legpimaszabb expropriálás – Kassák egyszerűen ezen fényképek elhallgatásával, saját képarchitektúráját kezdte ezen fényképekből csinálni. Még eddig konstruktivizmusról szó sem volt. 1921 őszén visszajövet Berlinben találkoztam Moholy-, Kállaival. Két teljes éjjel-nappal gyúrtam mindkettőt, hogy ne legyenek marhák, mert a konstruktivizmus magja a centrális művészeteknek. [...] Tehát összefoglalva: itt egy pimasz lopás történt. Aki közvetve Magyarországon, Bécsben, Berlinben a magyarok között megindította a konstruktivizmust, az én voltam – ez van ellopva. Aki egy pluszt adott, az is el van sikkasztva, aki a proletariátus mellett kitartott, aki ezáltal a helyes történeti perspektívából látja az összefüggéseket, és a polgári és proletárművészet közt a művészeti problémákat, ez is el van hallgatva. [...] A vicc a dologban az: a kis tolvajok hogy akarják azt a történeti tényt, a konstruktivizmus megindítását ellopni, és saját történeti perspektívátlanságukat a nyakamba varrni.[56]

---

[52] *Egység*, 1. évf. 1. szám, 1922. május 10., 2. Az *Egység* első három száma maradt fenn Kassák hagyatékában, Kassák kézírásos jelzéseivel, megjegyzéseivel: PIM–KM, ltsz. KM-2524.

[53] ROSINGER 1922a, 9.

[54] UITZ 1922a, 3–4.

[55] KOMJÁT – UITZ 1922.

[56] Uitz Béla levele Genthon Istvánnak, Párizsból Budapestre, 1925. augusztus 19., Budapest, Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, ltsz. 5247/1954. Közli: BAJKAY 1974, 118. A levelet Uitz egy tervezett budapesti kismonográfia kapcsán írta Genthonnak.

Uitz tehát visszatekintve úgy vélte, hogy Kassák – és Moholy-Nagy – nem az általa 1921. nyarán Bécsbe küldött orosz konstruktivista anyagoktól függetlenül, azt megelőzően, hanem kifejezetten azokat másolva kezdtek bele saját kísérleteikbe. Kassák és Moholy-Nagy vizuális forrásai a saját műveik elkészítésében elsődlegesen a nemzetközi dadaisták voltak – Uitznak ezzel tisztában kellett lennie, hiszen a *Ma* helyettes szerkesztője volt abban az időszakban, 1920–1921 fordulóján, amikor Kassák az első vizuális műveit készítette és megjelentette. Szintén együtt szembesültek az orosz szuprematizmus eredményeivel Umanszkij 1920. novemberi előadásán Bécsben. Uitz 1921. januárban hagyta el Bécset, Kassák és Bortnyik ekkoriban már javában dolgoztak a később Képarchitektúrának keresztelt műveiken.

Uitz az *Egység* első számában szabadversben foglalta össze a Kommunista Internacionálé harmadik kongresszusán szerzett benyomásait.[57] A második számban (június 30.) jelentette meg az első „orosz anyagokat”: a *Konstruktivisták csoportjának programmjá*t (Alekszandr Rodcsenko és Varvara Sztyepanova) és a *Realista kiáltvány*t (Naum Gabo és Antoine Pevsner), reprodukciókkal kísérve;[58] a harmadik számban (szeptember 16.) pedig Malevics *Szuprematizmus* című manifesztumának magyar fordítását.[59]

10. kép
El Liszickij: Kompozíció. Ma 7/8. 1922. augusztus 30. Borító. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680.

Uitz a második számban a saját gyűjteményében található orosz konstruktivista fotográfiák közül közölt hat képet, saját magyarázó kritikai megjegyzéseivel. Ezek olyan fotók voltak, amelyeket Uitz – a manifesztumokkal együtt – már nem adott át Kassáknak, hanem Bécsbe érkezését követően magánál tartott. Uitz hagyatékában számos fotóreprodukció maradt fenn első moszkvai útjáról, azonban ezek nem kerültek közgyűjteménybe, és máig publikáltalnok maradtak.[60] Az *Egység*ben az OBMOHU-kiállítás – El Liszickij, majd később Kassák által is közölttől eltérő nézetből fotózott – enteriőrképe mellett három mű közeli képe is megjelent erről a kiállításról: Vlagyimir Sztenberg „hídkonstrukciója”, Karl Joganszon (Kārlis Johanson) „Egyensúly-tanulmánya”, valamint Nyikoláj Pruszakov „Gépkonstrukciója”. Uitz ezen kívül közölte Naum Gabo egyik – a Kassák hagyatékában fennmaradthoz hasonlóan mára elveszett – térbeli konstrukciójának fotóját, valamint Ivan Kljun egyik festményét „Unovisz kompozíció” felirattal, név nélkül.[61] *(11. kép)* A harmadik számban, Malevics kiáltványa mel-

[57] UITZ 1922b.

[58] A konstruktivisták csoportjának programmja, és Realista kiáltvány, ford. ismeretlen, *Egység*, 1. évf. 2. szám, 1922. június 30., 5–6. A „Konstruktivisták első munkacsoportjának programja” 1921-ben még csak kéziratos formában volt elérhető, Uitz feltehetően egy ilyen másolatot hozott magával. A kiáltvány 1922. augusztusában 1920. december 13-i dátummal jelent meg oroszul: Первая программа рабочей группы конструктивистов, *Эрмитаж*, 13. szám, 1922. augusztus 8., 3–4. Az Uitz által közölt változat apróbb részleteiben tér el ettől a változattól. HARRISON – WOOD 1992, 317–318 (Christina Lodder). A kiáltvány önálló röplapként, 5000 példányban jelent meg, Gabo és Pevsner szabadtéri kiállításának alkalmából: Н. Габо – Нотон Певзнер, *Реалистический манифест*, Москва, 1920. augusztus 5. LODDER 1983, 38–40. Lásd: BOTAR 1997; BAJKAY 2016.

[59] Malevics, Szuprematizmus, ford. ismeretlen, *Egység*, 1. évf. 3. szám, 1922. szeptember 16., 6–7; forrása: К. Малевич, *Супрематизм. 34 рисунка*, Витебск, Уновис, 1920. „Uitz személyesen is megismerkedett Maleviccsel, aki mély benyomást tett rá, és aki neki ajándékozott egyet az 1921 januárjában frissen megjelent, kis, litografált *Szuprematizmus. 34 rajz* című mappából. Ennek első európai hírvivője lett Uitz egy év múlva Bécsben. Malevics rajzaiból ötöt közölt, anyagi nehézségek miatt saját linómetszet átiratában (az orosz művész elnézését kérve) és a Malevics-szöveg magyar fordítását némileg rövidítve.” BAJKAY 2016. Bajkay Éva úgy véli, hogy az orosz kiáltványokat Vajda Sándor fordította magyarra. PASSUTH 1996, 132.

[60] „Máig kevéssé ismert tény, hogy Uitz nemcsak Kassáknak küldött fotókat 1921 elején, hanem össze is gyűjtött több mint száz fotót, többségükben a Narkomprosz IZO (Közoktatásügyi Népbiztosság Képzőművészeti Osztályának) reprodukciós műhelyét jelző pecsétekkel a hátoldalon. 1920-ban ilyen fotókat küldtek Moszkvából a távoli városokban nyílt Szabad Művészeti Műhelyekbe az eljövendő művészek oktatására, illetve az ott kiállítandó képek kísérőjeként.” BAJKAY 2016. A fotográfiák Bajkay Éva gyűjteményében vannak. 2016-os tanulmánya mellett hármat közölt: UNOVISZ szuprematista fakultásának kiállítási enteriőrje, Moszkva, 1921; OBMOHU kiállítási enteriőr, Moszkva, 1921; Varvara Sztyepanova, *Két táncoló figura*, 1921. A fényképgyűjteményt a Petőfi irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum Uitz Béla és az orosz ikon/avantgárd című időszaki kiállításán mutattuk be, 2024. március 22. és június 9. között. Kurátorok: Barki Gergely, Shah Gabriella, Szeredi Merse Pál.

[61] *Egység*, 1. évf. 2. szám, 1922. június 30., 7–10. Kljun festményét Passuth Krisztina azonosította: PASSUTH 1996, 132.

11. kép
Naum Gabo és Nyikoláj Pruszakov műveinek reprodukciói, valamint az 1921-es moszkvai OBMOHU-kiállítás enteriőrfotója. Egység 1/2. 1922. június 30. 8–9. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-2524.

lett Uitz saját linóleummetszetes átiratában közölte az orosz művész öt kompozícióját a *Szuprematizmus. 34 rajz* című mappa alapján, ismét saját kommentárral.[62] Uitz hangsúlyozta, hogy a szuprematizmus még nem a kollektív, hanem az individuális művészet részét képezi, de részeredményeiben utat mutatott a kollektív művészeti munkát végző konstruktivista csoportok számára; valamint kijelentette, hogy „a magyar individuális művészet fejlődésében a szuprematizmust eddig *tendenciózusan* elhallgatták, illetve más néven kisajátították és lényegéből kiforgatva ismertették" – utalva ezzel Kassák Képarchitektúrájára.[63]

Az *Egység* második számában Rosinger Andor nyilvánította ki a csoport kritikai álláspontját a *Ma* által képviselt művészeti iránnyal szemben. Rosinger (később Réz) Andor 1919-ben írt elemzéseket a *Ma*ba, azonban a bécsi emigrációban már nem csatlakozott újra Kassák csoportjához, hanem Komját Aladárral ment Olaszországon keresztül Bécsbe. *A „Ma" „forradalmi" ideológiája* című cikkben, összhangban az *Egység* első számának beköszönő írásával, azt írta, hogy a *Ma* az 1919-es forradalmi (a korábbi polgári művészetet és társadalmat tagadó) álláspontja az emigrációban megváltozott, és a „proletár rendet" is tagadó „kispolgári anarchizmus" és az „ember-kultusz" helyett az „én-kultusz" vette át a korábbi aktivista program helyét.[64] Az *Egység* álláspontja: „aki ma a pártot megtagadja, a forradalmat tagadja meg".[65] Kassák a *Ma* augusztusi számában hosszú esszében válaszolt a kritikára, és hangsúlyozta, hogy a *Ma* – a párttól és a szervezett munkásmozgalomtól független, de – ideológiájában kommunista vonalat képvisel, művészete pedig a bukott forradalmat követő politikai helyzethez adaptálódva a munkásosztály számára iránymutatás.[66] Az *Egység* szeptemberi számában Komját, Uitz – és a további munkatársak – nevében megfogalmazott válaszcikkben kijelentették, hogy Kassák és a *Ma* ellenforradalmi, és művészetében pedig epigon:

> A „Ma" az „Egység" hatása alatt [...] politikailag „visszapirul": forradalmi pirosítót ken magára. A „Ma", amelynek szótárában a kommunista, proletár, párt „szavak", és a politikai állásfoglalás egy év óta csillagvizsgálóval sem voltak megtalálhatók, most egyszerre felfedezi a maga ultra-kommunistaságát. Másfelől pedig: képzőművészetben kénytelen felfedezni a konstruktivistákat [...], akiket – a képarchitektúrának a „teremtés koronájaként" való kihangsúlyozása miatt – agyonhallgatott. Előre megmondjuk, az „Egység" hatása alatt [...] kénytelen felfedezni és követelni a Prolétkultot is.[67]

Ugyanebben a számban Hevesy Iván – Asztalos Imre álnéven írt[68] – cikkében a Képarchitektúrával szemben korábban a *Nyugat*ban megjelent álláspontját ismételte meg sarkosabban. A Bortnyik és Kassák által képviselt műfaj „semmi egyéb, mint az ornamentikának, a síkdekorációnak egy új megjelenési formája [...] száraz spekuláció eredménye, amely geometrikus formákat kombinál minden tartalom nélkül".[69]

A vitában felhozott érvek és ellenérvek alapvetően Kassák és Uitz eltérő élményeire, ismereteire vezethetők vissza. Kassák számára a kommunista párt és a Tanácsköztársaság vezetésével 1919-ben éles konfliktusa támadt. A vitában az Oroszországból visszatért pártvezetők elsődlegesen az avantgárd irodalom és képzőművészet mozgalmi és agitációs potenciálját, valamint a proletariátussal való lényegi azonosíthatóságát kérdőjelezték meg. Uitz, aki 1921-ben Moszkvában azt tapasztalta, hogy az avantgárd, konstruktivista művészetet a kommunista állam nem csak, hogy elfogadja, de egyfajta hivatalos művészeti nyelvként kezeli, ezzel szemben arra az álláspontra jutott, hogy a jelen pillanatban a Proletkult és a kommunista agitáció kifejezetten az orosz konstruktivisták által kialakított művészeti irányzattal valósítható meg. Ezzel szemben úgy vélte, hogy Kassák, aki a *Ma*ban nagyjából ugyanezt az absztrakt geometrikus formanyelvet propagálta, nem a kommunista konstruktivizmus, hanem a polgári, nyugati dadaizmus felől közelít az új művészethez.

Komját Aladár 1922. őszén, az *Egység* harmadik számának megjelenését követően Berlinbe költözött, és 1923-tól a folyóirat is ott jelent meg. Uitz a továbbiakban nem dolgozott az *Egység*nek, és további orosz avantgárd anyagok sem jelentek meg benne. A negyedik számban jelent meg a magyar nyelvű Proletkult megalakításának felhívása, és a további három megjelent számban, 1923–1924 során elsődlegesen a berlini magyar kommunista emigráns írók és művészek publikáltak (Komját Aladár, Boross F. László, Rosinger [Réz] Andor, Szilágyi Jolán, Bortnyik Sándor [Bényi Sándor álnéven]).[70]

---

62 *Egység*, 1. évf. 3. szám, 1922. szeptember 16., 7–10. Lásd: BAJKAY 2016.

63 *Egység*, 1. évf. 3. szám, 1922. szeptember 16., 10.

64 ROSINGER 1922b, 14.

65 ROSINGER 1922b, 15.

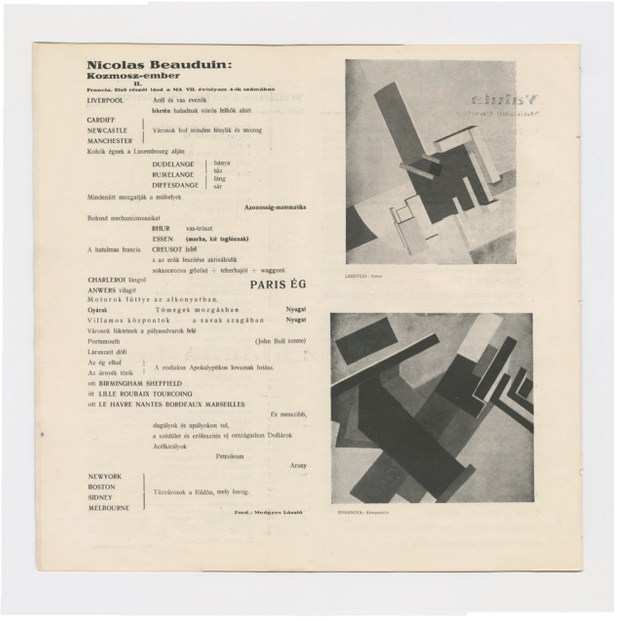
66 KASSÁK 1922a.

67 *Egység*, 1. évf. 3. szám, 1922. szeptember 16., 15–16 (Az „Egység" munkatársai: Válasz a „Má"-nak).

68 HEVESY 1978, 16.

69 HEVESY 1922, 13–14.

70 Berlini számok: *Egység*, 2. évf. 1. (4.) szám, 1923. február 10., 2. évf. 2. (5.) szám, 1923. május 1., 2. évf. 3. (6.) szám, 1923. július 15. Az *Egység* és a Barta Sándor által szerkesztett Ék 1924. szeptemberben *Egység* néven egyesültek, egy utolsó számuk jelent meg Bécsben: *Egység*, új folyam 1. szám, 1924. szeptember 16.

Nicolas Beauduin:
Kozmosz-ember

II.

Francia. Ifjú írónét lásd a MA VII. évfolyam 4-ik számában

LIVERPOOL — Azúr és vas ereszik
lekötés haladnak vörös felhők alatt
CARDIFF
NEWCASTLE — Városok hol minden fénylik és mozog
MANCHESTER
Kohók égnek a Luxembourg alján
DUDELANGE — bánya
RUMELANGE — tűz
DIFFERDANGE — láng
sár
Mindenütt mozgatják a műhelyek
Arcosság-matematika
Bolond mechanizmusaikat
RUHR — vas-trüszt
ESSEN — (marha, kit ingiznak)
A hatalmas francia CREUSOT lelkét
s az erők feszítése aktivizálódik
sokszorozva gőzöst + teherhajót + waggont.
CHARLEROI lángol
PARIS ÉG
ANWERS világít
Motorok fúttye az alkonyatban.
Gyárak — Tömegek mozgásában — Nyugat
Villamos központok — a savak szagában — Nyugat
Városok lüktetnek a pályaudvarok felé
Portsmouth — (John Bull szenne)
Lármazaj dúl
Az ég elhal
Az árnyék tűnik — A zodiakus Apokalypticus lovasnak futása.
on BIRMINGHAM SHEFFIELD
in LILLE ROUBAIX TOURCOING
ott LE HAVRE NANTES BORDEAUX MARSEILLES
És messzebb,
dagályok és apályokon túl,
a zsúdület és erőfeszítés új országaiban Dollárok
Acélkirályok
Petroleum
Arany
NEWYORK
BOSTON
SIDNEY
MELBOURNE — Távvárosok a földön, mely forog.

Ford.: Medgyes László

LISZICZKI: Vörös

ROZANOVA: Kompozíció

Shterenberg: Gépelők

Shterenberg: Lingvista

A berlini orosz kiállításhoz

1914-ben mikor Budapesten a háborúra lázas vitorlákat, sebhányan futnak: szocialisták és pacifisták a nemzetek és fajok jövőjéről disputálnak. Magyarországon akkor hódított legerőteljesen az orosz irodalom, bőkn és mégis lázító mondatai a fejtörőbe lázítók és nyilvánítanak emberiséget és mélyebb, fájdalmas megújuláshoz elvihet disputáltak a szellemek között.

Az orosz irodalmat kiállítás adta, felőlük, mint egész friss életünket s ő, távol tőlünk, mégis közeli meg hódító erőjét a háborúba csak belélegzett s a forradalmakba bele az Amerikában. Mi itt vagyunk és mégis kibúvóbenünk, mintha a kultura orosz őstörténetében is csalódtunk volna. Egy pillanatra ugyelünk, mintha az orosz paszbe is felmerszeződött volna a materiális harcokban. Semmi új az irodalomban. Az új iskolák Oroszországban teljék a leggyöngébb termést felmutatni. És bizonyos, hogy az orosz irodalom legújabb is egy időre kötélle magát Tolsztojban, Dosztojevszkijben és Gorkijban. Ők új lehetőségeket hoztak, az ősz, pipereke. Európába elhozták a komor és tiszta Ázsiát. Az utánok következett Arcsibásevek, Kuprinok, Remizovok és Szolugubok már európai iskolák kreatúrák. Elveszett belőlük az a mély konstruktív hit, amit megtaláltunk Tolsztoj háborús őszeres írásaiban csalódtak, mint Dosztojevszkij „nyomtatta és második részes” írásaiban. A mai orosz írók, a forradalom írói is, már csak lélektani írnak, mint általában az irodalom, világszerte. Az orosz irodalom nagy korszakával, mintha egy művészet vállalj, az irodalom mai vonala is lezárodott volna.

A fejlődés újabb lehetőségeit egész más területen, a képzőművészetben látjuk szuggesztív és produktív erővel előremenni.

És nem tévedtünk 1914-ben. A forradalmak előtt vajudó Oroszország irodalma stílt és helyett elindult hódítá a forradalomba kezdőt Oroszország megújult erejc a képzőművészetben. Európa kereskedelmi és kulturbirtokáig állt egy egészen új törnádónt berendezkedés tette meg erőperőjét Oroszországban és egy új, bár az európai próbálkozásokkal sokban párahel irányu, művészeti fejlődés kezdte meg kibontakozását.

A berlini első összorosz kiállítás nagy hőlyegségi dacára is sokban tiszta mélységű adja Oroszország háborus és forradalmas művészetének.

Az európai eredetű futurizmus, kubizmus és expresszionizmus még bizvolgyott az orosz műtermekbe a mint a világon mindenütt, Moszkvában és Pétervárott is megtalálta a maga formanyelvén beszélő hittkert Ezek az iskolák azonban mindenütt nagyobbrészt területen hódítottak, mint Oroszországban. Az egész mozgalom alig fejlődött ki túl a műtermek iskolás pihetőjén. Bryusszovtól kezdve, mint Udalkova, Funi, Peronner stb. szemet nem adtak a francia mesterek erőfeszítése és az orosz műtermekbe, de Párisban és Berlinben lejtőzött Chagall, az expresszionizmusnak ez a legnagyobb mestere, semmi mélyebb hatást nem hagyott kivülünk Oroszországban.

Az új orosz művészek első önfeladata továbbfejlése a szuprematizmussal kezdődik. Az európai erők mellé ezzel a mozgásformal áll először hozzá,

12. kép
El Liszickij, Olga Rozanova és David Shterenberg műveinek reprodukciói. Ma 8/2–3. 1922. december 15. 6–7. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680.

Kassák a berlini Első orosz művészeti kiállításon

Kassák 1922. novemberben Herwarth Walden meghívására utazott Berlinbe, ahol megtekintette a Galerie Van Diemenben megrendezett Első orosz művészeti kiállítást (Erste russische Kunstaustellung).[71] A szovjet állam hivatalos művészeti propagandájának részeként létrehozott képzőművészeti kiállítás több mint hétszáz munkát vonultatott fel, ezek közül három termet szenteltek az avantgárd irányzatok áttekintésének.[72] Visszatérését követően Kassák a *Ma* 1922. decemberi számában hosszú kritikát közölt a kiállításról, amelyben kritikusan, de elismerően nyilatkozott

71 Kassák 1922. november 11. és 25. között volt Berlinben. Bővebben lásd: CSAPLÁR 1987.
72 NAKOV 1983; WÜNSCHE – LEIMER 2022.

a Berlinben látott anyagról. Kassák írásában kitért arra, hogy a modern orosz realista irodalom nagy hatással volt rá és mozgalmára az első világháború előtti időszakban. „Az orosz irodalom nagy korszakával" azonban „mintha az irodalom mai vonala is lezáródott volna", és a forradalom utáni Oroszországban a művészet fejlődése a képzőművészetben csúcsosodott ki.[73] Kassák kritikával illette az orosz futuristákat, kubistákat és expresszionistákat, mert – véleménye szerint – semmit nem adtak hozzá a Nyugat-Európában létrejött mozgalmak vizualitásához. Az orosz avantgárd első „öntudatos továbblépésének" Malevics szuprematizmusát tartja, amely egyesítette az „európai" és az „orosz, az ázsiai" erőket.[74] Kassák úgy látta, hogy a szuprematizmus nyitotta meg a fejlődés lehetőségét a fiatal orosz művészek előtt, akik létrehozták a konstruktivista és objektivista csoportokat. Kassák az avantgárd alkotások között a festészetet tekintette a legkifejlettebbnek – köztük is kiemelte a tévesen konstruktivistaként azonosított David Shterenberg csendéleteit –, a térbeli konstrukciókat azonban „naiv, kisigényű munkáknak" látta. „Ma, mikor 120 kilométerrel futó lokomotivjeink, nehézsúlyú daruink és mérhetetlen hidaink vannak, teljesen fölösleges játéknak, intuíció és tudományszegénynek hatnak ezek a dolgok" – írta.[75] Kassák végkövetkeztetése az volt, hogy a művészet célja az, hogy a „konstruktív életformához" juttassa el az embereket, és ezen az úton indul el, ad iránymutatást a Berlinben kiállított orosz anyag.

A kritikához kapcsolódóan Kassák a kiállítás katalógusa alapján közölt tizenkét reprodukciót: El Liszickij, David Shterenberg, Alekszandr Drevin, Natan Altman, Kazimir Malevics és Alekszandr Rodcsenko festményei, Konsztantin Medunyeckij, Naum Gabó és Vlagyimir Tatlin térkonstrukciói, valamint Natan Altman színpadképei közül, kiegészítve az Új művészek könyvében korábban reprodukált Rozanova-klisével.[76] *(12. kép)*

A *Ma* mellett az Első orosz képzőművészeti kiállítás jelentős hatást fejtett ki a közép-európai avantgárd művészeti körökben is. A *Zenit* például októberben orosz különszámot jelentetett meg, amelyben főként El Liszickijtől és Ilja Ehrenburgtól kapott anyagokat közöltek, kiegészítve új orosz irodalmi anyagokkal, valamint beszámolóval a berlini kiállításról. A lapszám borítóját El Liszickij linómetszete díszítette, amelyet kifejezetten a *Zenit* számára alkotott.[77] A berlini magyar kritikusok közül Kemény Alfréd az *Egység* 1923. februári, Berlinben kiadott számában, Kállai Ernő pedig Barta Sándor *Akasztott Ember* című lapjának utolsó megjelent számában közölt kritikát a tárlatról.[78] Mindketten azt emelték ki a kiállítás legnagyobb hiányosságaként, hogy nem foglalt állást a konstruktivizmus mellett, és így nem tette nyilvánvalóvá a szovjet állam új művészetének politikai elkötelezettségét.

Összefoglalás

A *Ma*-folyóirat körül, valamint a Kassák Lajos által vezetett magyar avantgárd csoporton belül a bécsi emigráció első évei során a kortárs orosz avantgárd művészet megismerése és bemutatása összekapcsolódott a baloldali mozgalmiságról alkotott felfogásuk változásával, alakulásával kapcsolatosan kiéleződött vitákkal. A forradalmi Oroszország államilag is támogatott konstruktivista művészetének megismerése, valamint a magyarországi Tanácsköztársaság során tapasztalt, az avantgárd csoport tevékenységét nagyobbrészt elutasító politikai állásfoglalás között feszülő ellentét eltérő reakciókat váltott ki a budapesti Aktivista csoport művészeiben. A legélesebb feszültség a *Ma*t szerkesztő, és a pártérdekekkel összekapcsolódó direkt politikai cselekvésből kiábrándult Kassák, valamint a moszkvai kiküldetését követően a párt által kontrollált Proletkult elveit feltétlenül adaptálni kívánó Uitz Béla között alakult ki, amely utóbbinak a *Ma* szerkesztőségéből történő kiválásához és saját platform alapításához vezetett 1922-ben. Kassák és Uitz 1921 nyarától kezdve Európában egyedülálló vizuális és szöveges forrásanyaggal rendelkezett a kortárs orosz avantgárd művészetről, amelynek közzétételét azonban különböző formában képzelték el. Kassák számára, aki ekkoriban kapcsolódott be intenzíven a nyugat-európai avantgárd folyóiratok hálózatába saját lapjával, elsődlegesen a korabeli avantgárd művészet teljes spektrumának bemutatása vált céljává, így a *Ma*ban az orosz konstruktivisták egy összeurópai kontextusba kerültek, kiemelve művészetük formai és eszmei rokonságát a nyugati konstruktivistákkal és Kassák saját *Képarchitektúrá*jával. Ezzel szemben Uitz *Egység* című folyóiratában a konstruktivista művészek mozgalmi kontextusba kerültek, és a konstruktivizmus eredményeit a lap kifejezetten a

[73] KASSÁK 1922b, 7.
[74] KASSÁK 1922b, 7–8.
[75] KASSÁK 1922b, 8.
[76] *Ma*, 8. évf. 2–3. szám, 1922. december 25., 6–10; forrásuk: SHTERENBERG 1922. Kassák példánya jelzésekkel a kliséztetéshez: PIM–KM, ltsz. KM-1801.
[77] *Zenit*, 2. évf. 17–18. szám, 1922. október. Lásd: GOLUBOVIĆ – SUBOTIĆ 2008; ČUBRILO 2012.
[78] KEMÉNY 1923; KÁLLAI 1923.

magyar nyelvű (emigráns) olvasók számára közvetítette a Proletkult elveinek megfelelően. Az 1922 év végén Berlinben megrendezett, és a kortárs orosz szupermatista és konstruktivista művészet széles körű európai megismerését katalizáló Első orosz művészeti kiállításig tartó időszakban Kassák és Uitz munkája nyomán számos fórumon megjelentek a forradalmi orosz művészek Bécsben. Tanulmányom célja az volt, hogy ennek az időszaknak az eseménytörténetét, valamint az ekkor megjelent kiadványokat és képi-szöveges forrásaikat egymással összefüggésben elemezzem.

Kéziratos források

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár

V. 3525/13/1–2
Mácza János és Bortnyik Sándor: *A* Kritika *folyóirat programterve*. Gépirat, Bécs. 1922.

V. 3525/18/1–2
Mácza János: *Munkaprogramm és jegyzetek*. Bécs, 1922, 1923 – Moszkva, 1923, 1924.

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum

KM-an. 247
El Lissitzky: *Nem világvíziók – hanem világrealitás.* Ford. Bortnyik Sándor. 1922.

KM-an. 336/1–2
Kassák Lajos magyar nyelvű válaszfogalmazványa és Gáspár Endre német fordítása. 1920.

KM-an. 337
Kassák Lajos fogalmazványa a magyar aktivizmus történetéről. 1920.

Budapest, Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár

5247/1954
Uitz Béla levele Genthon Istvánnak, Párizsból Budapestre, 1925. augusztus 19.

Los Angeles, Getty Research Institute, Special Collections, El Lissitzky Collection

Box 1, Folder 7
1. és 2. névjegyzék.

Zürich, Zentralbibliothek

Ms. Z II 3067.100
Sophie Taeuber levele Hans Arpnak, Bécs, d. n. [1921. november].

Ms. Z II 3068.86
Sophie Taeuber levele Erica Schlegelnek, Bécs, 1921. november 22.

Nyomtatott források

EHRENBURG, Ilja
1922a *А все-таки она вертится.* Berlin.
1922b Ipak se kreće. *Zenit* 2/11. 2.

HEVESY Iván
1922 A négyszögesített világnézet. *Egység* 1/3. 13–15.

HUELSENBECK, Richard (szerk.)
1920 *Dada Almanach*. Berlin.

KASSÁK Lajos
1920 Az alkotó művészek provizorikus, moszkvai internacionális irodájának kérdései a magyarországi aktivista művészekhez. *Ma* 6/1–2. 18–19.
1922a Válasz és sokféle álláspont. *Ma* 7/8. 50–54.
1922b A berlini orosz kiállításhoz. *Ma* 8/2–3. 7–8.

KASSÁK Lajos – MOHOLY-NAGY László
1922 *Új művészek könyve*. Bécs.

KÁLLAI Ernő
1923 A berlini orosz kiállítás. *Akasztott Ember* 1/3. 4.

KEMÉNY Alfréd
1923 Jegyzetek az orosz művészek berlini kiállításához. *Egység* 2/1. 12.

KOMJÁT Aladár – UITZ Béla
1922 Az Egység útja és munka-programmja. *Egység* 1/3. 1.

LISZICKIJ, El
1922a Proun. Ford. Mácza János. *Ma* 8/1. 8.
1922b Nicht Weltvisionen, sondern – Weltrealität. *De Stijl* 5. 81–85.

LISZICKIJ, El – EHRENBURG, Ilja
1922 Die Blokade Russlands geht ihre Ende entgegen. *Вещь/Objet/Gegenstand* 1/1–2. 1–4.

LUNACSARSZKIJ Anatolij
1920 A Proletkult felhívása. *Kassai Munkás*, 1920. szeptember 15. 1.

MAJAKOVSZKIJ, Vlagyimir
1920 *Все сочиненное Владимиром Маяковским 1900–1919*. Peterburg.
1921 A költő munkás. Ford. Mácza János. *Ma* 6/9. 118.
1923 *Для голоса*. Berlin.

PUNYIN, Nyikoláj
1920a *Памятник III Интернационала: Проект худ. В. Е. Татлина*. Peterburg.
1920b *Первый цикл лекций, читанных на краткосрочных курсах для учителей рисования: Современное искусство*. Peterburg.
1921 *Татлин (Против кубизма)*. Peterburg.
1922 Tatlin üvegtornya. Ford. Mácza János. *Ma* 7/5–6. 31.

ROSINGER Andor
1922a Forradalom és kultúra. *Egység* 1/1. 3–9.
1922b A „Ma” „forradalmi” ideológiája. *Egység* 1/2. 14–16.

SHTERENBERG, David (bev.)
1922 *Erste russische Kunstausstellung*. Berlin.

TARCZAL Pál
1920 A nemzetközi Proletkult-mozgalom. *Proletár*, 1920. október 14. 10.

UITZ Béla
1921 Jegyzetek a Ma orosz estélyéhez. *Ma* 6/4. 52.
1922a Az orosz művészet helyzete (1921-ben). *Egység* 1/2. 3–4.
1922b A moszkvai nagy ünnep. *Egység* 1/1. 19–20.

UMANSKY, Konstantin
1920a Neue Kunstrichtungen in Rußland I. Der Tatlinismus oder die Machinenkunst. *Der Ararat* 1/4. 12–14.
1920b *Neue Kunst in Rußland 1914–1919*. Potsdam.

Irodalom

BAJKAY Éva
1974 *Uitz Béla (Szemtől szemben)*. Budapest.
1979 *A konstruktivizmus*. Budapest.
2016 Hol a kontextus? *Artmagazin* 14/3. 58–64.

BAKOS Katalin
1977 Moholy-Nagy László 1923-as Alekszandr Rodcsenkóhoz írt levele. *Ars Hungarica* 5. 327–340.

BALÁZS Eszter
2018 *MA* and the Rupture of the Avant-garde 1917–18: Reconstructing Aesthetic and Political Conflict in Hungary and the Role of Periodical Culture. *Journal of European Periodical Studies* 3/1. 49–66.

BOTAR, Oliver A. I.
1993 From Avant-Garde to “Proletarian Art”: The Emigré Hungarian Journals *Egység* and *Akasztott Ember*, 1922–23. *Art Journal* 52. 34–45.
1997 From Avant-Garde to ‘Proletkult’ in Hungarian Émigré Politico-Cultural Journals 1922–1924. In: Virginia Hagelstein Marquardt (szerk.): *Art and Journals on the Political Front, 1910–1940*. Gainesville. 100–141.

BOTKA Ferenc
1959 Majakovszkij csehszlovákiai „magyar útjának” vázlata. *Irodalmi Szemle* 2. 426–437.
1961 Majakovszkij Magyarországon (1945 előtt). In: Kemény G. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből 1*. Budapest. 173–232.
1963 A kassai proletkult irodalmi tevékenysége. *Irodalmi Szemle* 6. 428–431.
1969 *Kassai Munkás 1907–1937*. Budapest.

BURY, Stephen
2013 “Not to adorn life but to organize it”: *Veshch/Gegenstand/Objet: Revue internationale de l’art moderne* (1922), *G* (1923–6). In: Peter Brooker – Sascha Bru – Andrew Thacker – Christian Weikop (szerk.): *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines. Volume III: Europe 1880–1940*. Oxford. 855–867.

CABADA, Ladislav
2010 *Intellectuals and the Communist Idea: The Search for a New Way in Czech Lands from 1890 to 1938*. Plymuth.

ČUBRILO, Jasmina
2012 Yugoslav Avant-garde Review Zenit (1921–1926) and Its Links with Berlin. *Centropa* 12. 234–252.

CSAPLÁR Ferenc
1987 Kassák Lajos Berlinben. In: Csaplár Ferenc: *Kassák körei*. Budapest. 14–18.
1994 *Kassák az európai avantgarde mozgalmakban, 1916–1928*. Budapest.

DOBÓ Gábor
2017 Dadául írni és újraírni: Kassák Lajos és Tristan Tzara eddig kiadatlan leveleiből (1922, 1956, 1959). *Helikon* 63. 143–156.

ÉK Sándor
1968 *Mába érő tegnapok*. Budapest.

FERKO, Tibor
2012 János Mácza and Proletkult Theatre – Modernism, Fashion, or Ideology? In: Zsófia Kiss-Szemán (szerk.): *Kosice Modernism. Kosice Art in the 1920s. The 2nd Part of 2010–2013 International Project*. Kosice. 62–68.

FÖLDES Györgyi
2022 Mácza, kassai magyar avantgárd, transznacionalitás. In: Földes Györgyi: *Avantgárd Anziksz. Transznacionális elvek és gyakorlatok az avantgárd és neoavantgárd művészetben*. Budapest. 35–50.

GOLUBOVIĆ, Vidosava – SUBOTIĆ, Irina
2008 Зенит *1921–1926*. Belgrád.

HARRISON, Charles – WOOD, Paul (szerk.)
1992 *Art in Theory 1900–1990. An Anthology of Changing Ideas*. Oxford – Cambridge.

HEVESY Iván
1978 *Az új művészetért. Válogatott írások*. Szerk. Krén Katalin. Budapest.

HOFENEDER, Veronika
2019 Revolution und Literatur. Russland-Diskurse in der Zeitschrift Sowjet. In: Primus-Heinz Kucher – Rebecca Unterberger (szerk.): *Der lange Schatten des „Roten Oktober“. Zur Relevanz und Rezeption sowjetrussischer Kunst, Kultur und Literatur in Österreich 1918–1938*. Berlin. 351–368.

JÁSZ Dezső
1969 *Tanácsmagyarországtól a Pireneusokig*. Budapest.

KOMJÁT Irén
1981 *Egy költői életmű gyökerei*. Budapest.

LISSITZKY-KÜPPERS, Sophie
1967 *El Lissitzky. Maler, Architekt, Typograf, Fotograf*. Dresden.

LODDER, Christina
1983 *Russian Constructivism*. New Haven – London.
2003 El Lissitzky and the Export of Constructivism. In: Nancy Lynn Perloff – Brian Reed (szerk.): *Situating El Lissitzky: Vitebsk, Berlin, Moscow*. Los Angeles. 27–46.
2012 Ideology and Identity: El Lissitzky in Berlin. In: Jorg Schulte – Olga Tabachnikova – Peter Wagstaff (szerk.): *The Russian Jewish Diaspora and European Culture, 1917–1937*. Leiden – Boston. 339–365.

MALLY, Lynn
1990 *Culture of the Future: The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*. Berkeley.

MÁCZA János
1922a Az új művészek és a Proletkult. *Ma* 7/8. 60–61.
1922b A Proletkult, munkája és feladata. *Munkás Naptár 1923*. Kassa. 87–89.
1972 *Legendák és tények. Tanulmányok a XX. század művészettörténetéhez*. Szerk. Szabó Júlia. Budapest.

NAKOV, Andrei (szerk.)
1983 *The 1st Russian Show. A Commemoration of the Van Diemen Exhibition*. London.

PASSUTH Krisztina
1974 *Magyar művészek az európai avantgarde-ban, 1919–1926*. Budapest.
1982 *Moholy-Nagy*. Budapest.
1996 *Tranzit. Tanulmányok a kelet-közép-európai avantgárd művészet témaköréből*. Budapest.

RADÓ Sándor
2006 *Dóra jelenti. Az első teljes kiadás*. Budapest.

REISCHL, Katherine M. H.
2017 *Вещь/Objet/Gegenstand* on the International Stage. *The Journal of Modern Periodical Studies* 8. 134–156.

SZABÓ György
1962 Az *Egység* elméleti platformja. In: Szabolcsi Miklós – Illés László (szerk.): *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. Budapest. 115–142.

SZABÓ Júlia
1973 Az 1922-es berlini szovjetorosz képzőművészeti kiállítás és a magyar avantgarde. *Ars Hungarica* 1. 127–152.

SZILÁGYI Jolán, Szamuely Tiborné
1966 *Emlékeim*. Budapest.

WHITE, James D.
2018 *Red Hamlet. The Life and Ideas of Alexander Bogdanov*. Leiden – Boston.

WÜNSCHE, Isabel – LEIMER, Miriam (szerk.)
2022 *100 Years On: Revisiting the First Russian Art Exhibition of 1922*. Göttingen.

Pál szeredi Merse

Lajos Kassák, Béla Uitz and the “Russian Material”: A Microhistory of the Reception of Constructivism in the Hungarian Avant-Garde Movement

Besides the well-known influence of the First Russian Art Exhibition on European avant-garde art, there were several lesser-known instances of interaction between Russian and Western avant-garde groups during the first half of the 1920s, including the encounters of Lajos Kassák and the artists' group associated with the publication *Ma* (Today), working in exile in Vienna after the fall of the 1919 Hungarian Soviet Republic, between 1920 and 1924, with Russian Constructivist art. Kassák and his fellow artists, including the painters Béla Uitz and László Moholy-Nagy, were aware of recent developments in Russian avant-garde art even before the Berlin exhibition in the van Diemen Gallery, however, their attitudes toward Constructivism were determined or influenced by several artistic and political factors. The journal *Ma* was an important and internationally renowned forum for geometric abstract art and progressive literature during the first half of the 1920s. During the Vienna years, Kassák's focus was on building international networks and publishing a representative overview of the currents of modern art. Various sources brought Kassák into indirect contact with the Russian Constructivists, and he played an important role in disseminating their art and ideas in the Vienna art scene. Through research in the Kassák archives, it was possible to reconstruct these interactions and Kassák's editorial choices in *Ma* in a more comprehensive way. In this article, I discuss case studies that could be read as a microhistory of Russian Constructivism in Vienna, including Konstantin Umansky's presentation on modern Russian art in Vienna in 1920; the fate of the collection of Russian avant-garde photographs and publications transferred to Vienna by Béla Uitz from the 1921 Moscow congress of the Comintern, as well as Kassák's review and reactions to the 1922 Berlin exhibition of Russian art.

MAGYAR ZOLTÁN
Hős vagy
Tárgyak, szavak és tája
északon
Paládi-Kovács Attila
Magyar Néprajzi Társaság
Zentai Tünde
A FESTETT NÉPI BÚTOR
A DUNAI STÍLUSKÖR ÉS KOMÁROM
ŐS 70 ÉV
70 ΧΡΟΝΩΝ
ling Léda
ASÁGI
OK ÉS
OZÓK

SZEMLE

Alba Regia 50. (2022) 307–311.

Frigyik Katalin
(1948–2023)

Frigyik Katalin, a Szent István Király Múzeum nyugalmazott könyvtárvezetője életének 75. évében hunyt el.

Gyöngyösön született, Szentesen érettségizett, majd a Szombathelyi Tanítóképző Főiskolán szerzett könyvtár-népművelés szakos oklevelet. Az érettségi után Németországba ment dolgozni, ott ismerkedett meg szintén Németországban dolgozó férjével, Nagy Károllyal. Hazatérve Székesfehérváron telepedtek le, és más-más területen, de azonos érdeklődéssel kezdték meg munkájukat a város kulturális életében. Két éve ünnepelték 50. házassági évfordulójukat.

Katalin életében a legfontosabbnak a családot tartotta. Három gyermeke, hat unokája mindig érezhette mellette az otthon melegét, az anyai, a nagyanyai odafigyelést, vigasztaló, biztató szavaira mindig számíthattak. Szerény, szelíd, nyugodt, mindig mosolygó, kedves ember volt. Törékeny termet, de erős jellem. Gondoskodással, elfogadással fordult mindenki felé, de szót emelt, ha valamit nem tartott helyesnek. Nyitott volt mások bánatára, örömére, önzetlenség és segíteni akarás jellemezte. Saját gondjait soha nem helyezte mások gondjai elé, nem kérkedett saját sikereivel sem. Nyíltan büszke mindig mások teljesítményére volt, nem a sajátjára. Méltósággal viselt betegségével sem akart senki terhére lenni.

A családi kötelezettségek mellett fáradhatatlanul tevékenykedett választott hivatásában: a könyvtárlátogató kutatók kiszolgálásában, és munkaidején túl is a tudományos munkában. Nyitott volt az új dolgokra, művelt volt és tájékozott, szellemi frissességét haláláig megőrizte.

Munkás életének nagy része a fehérvári múzeumhoz kötődik. 35 évig dolgozott a Szent István Király Múzeum szakkönyvtárában. Nevéhez több kiállítás és kamarakiállítás rendezése fűződik. Számos nyomda-, sajtó- és helytörténeti cikk, tanulmány szerzője. Nyomtatásban megjelent fő műve *Typis Számmerianis* címmel a város első nyomdászcsaládjának történetét és a nyomtatványok bibliográfiáját dolgozza fel. Szorgalma, a múlt iránti érdeklődése nyugdíjba vonulása után is töretlen maradt. Évtizedes kutatómunkájának eredménye a már halála után megjelent, a város szakrális kisemlékeivel és az ábrázolt szentek kultuszával foglalkozó munkája.

Frigyik Katalin elévülhetetlen érdemeket szerzett a múzeumi könyvtár fejlesztése és a helytörténeti kutatások terén.

Kitűntetései

1983 – Szocialista kultúráért
1989 – Szakszervezeti munkáért, bronz fokozat

A Frigyik Katalin nevéhez fűződő kiállítások

A Számmer nyomda története. 1994. október 15.–december 11. Szent István Király Múzeum, Országzászló tér 3. (Braila Máriával és Tavaszi Ágnessel)

Régi könyvek a Szent István Király Múzeum könyvtárából. 1997. március 1.–június 22. Szent István Király Múzeum, Országzászló tér 3. (Braila Máriával és Tavaszi Ágnessel)

Régi könyvek Enyingen. 1997. október 12.–november 10. Enying, Városi Könyvtár.

Egy érdekes magángyűjtemény. Kovács János és Kovács Lajos református lelkészek könyvtárának megmaradt darabjai. 1999. október 14.–november 14. Enying, Városi Könyvtár.

„Szellemidézés". A Fejér megyei sajtó 125 éve. 1999. július 1.–augusztus 31. Szent István Király Múzeum, Rendház – Díszterem. (Horváth Júliával)

Typis Számmerianis. Válogatás a Számmer nyomdákban készült színházi plakátokból. 2003. május 17.–június 15. Szent István Király Múzeum, Rendház – Díszterem. (Braila Máriával)

Typis Számmerienis. Válogatás a Számmer nyomdákban készült színházi plakátokból. 2003. december 5–28. Budapest, Nemzeti Színház (Braila Máriával)

Gyűjteménygyarapodás 1995–2005. Válogatás a Szent István Király Múzeum régészeti, történeti, képzőművészeti, könyvtári és néprajzi új szerzeményeiből. (Könyvtári gyűjtemény). 2005. január 24.–március 27. Szent István Király Múzeum, Csók István Képtár. (Braila Máriával és Tavaszi Ágnessel)

„S áldott legyen e szentelt csarnok itt". A fehérvári színjátszás története. 2005. december. Székesfehérvár, Vörösmarty Színház. (Gergely Annával és Braila Máriával)

Kézzel festett hóráskönyv. 1987. április 23.–május 21. István Király Múzeum, Fekete Sas Patikamúzeum. (Kamarakiállítás)

L'Ungheria Compendiata. 1988. április 29.–május 29. István Király Múzeum, Fekete Sas Patikamúzeum. (Kamarakiállítás)

Nádasdy Mausoleum. 1990. április 6.–május 2. István Király Múzeum, Fekete Sas Patikamúzeum. (Kamarakiállítás)

Rudolf-emlékalbum. 2000. május 5.–június 4. Szent István Király Múzeum, Fekete Sas Patikamúzeum. (Kamarakiállítás)

Az első ötven évünk. A Fejér Megyei Hírlap fennállásának első ötven évét ünnepli. 2006. november. Székesfehérvár, Vörösmarty Színház – emeleti társalgó (Kamarakiállítás)

Frigyik Katalin tudományos munkássága

Bibliográfia

I. Könyvek

Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920. I–II/1,2. (A Szent István Király Múzeum közleményei A sorozat 38.) Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár, 2003.

Székesfehérvár egykori és ma is látható szakrális kisemlékei és a hozzájuk fűződő tisztelet, 18–21. század. I–II. (A Szent István Király Múzeum közleményei A sorozat 62.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2023.

II. Tanulmányok, ismeretterjesztő írások, egyéb munkák

Bibliográfia. In: K. Kovalovszky Márta (összeáll.): *A huszadik század magyar művészete. „Az ötvenes évek”*. Székesfehérvár, István Király Múzeum, Csók István Képtár, 1981. október 25.–1982. január 31. Kiállítási katalógus. (Az István Király Múzeum közleményei D sorozat 145.) István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1981. 16–19. (Válogatott bibliográfia, társszerző: Tavaszi Ágnes.)

Bibliográfia. In: Fitz Jenő – Lakat Erika (szerk.): *Áron Nagy Lajos gyűjteményes kiállítása.* Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1983. november 5.–december 31. Kiállítási katalógus. (Az István Király Múzeum közleményei D sorozat 155.) István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1983. 16. (Bibliográfia)

Bibliográfia. In: Fitz Jenő – Lakat Erika (szerk.): *Kokas Ignác festőművész gyűjteményes kiállítása.* Székesfehérvár, István Király Múzeum, Csók István Képtár, 1984. március 10.–április 15. Kiállítási katalógus. (Az István Király Múzeum közleményei D sorozat 156.) István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1984. 19. (Bibliográfia)

Pesovár Ferenc bibliográfiája. *Ethnographia* 95. (1984) 2. sz. 326–328. (Bibliográfia)

XVI. századi kézzel festett hórás könyv. *Fejér Megyei Hírlap* 1987. április 29. 5. (Ismeretterjesztő írás)

Emlékezés Örley Istvánra. *Fejér Megyei Hírlap* 1988. április 16. 8. (Ismeretterjesztő írás)

L’Ungheria Compendiata. XVI. századi olasz könyv a múzeum gyűjteményéből. *Fejér Megyei Hírlap* 1988. május 14. 13. (Ismeretterjesztő írás)

A Csitáry nyomda 68 éve. *Fejér Megyei Hírlap* 1989. április 2. 7. (Ismeretterjesztő írás)

„Ó-Szőny szült engem, de Fehérvár vonza magához.” (Boross Mihály életútja). *Fejér Megyei Hírlap* 1990. március 15. 4. (Ismeretterjesztő írás)

A „magyar Krőzus”. Nádasdy-Mausoleum. *Fejér Megyei Hírlap* 1990. május 4. 5. (Ismeretterjesztő írás)

Az István Király Múzeum könyvtára. *Wathay-levelek* 1990. július 9. 4. (Ismeretterjesztő írás)

„A reverendás írónő”. *Fejér Megyei Hírlap* 1993. december 11. 9. (Ismeretterjesztő írás)

Magyar Néprajzi Bibliográfia 1990. Összeállította: Cserbak András, Kulin Imréné, Serfőzőné Gémes Magda, Toldyné Hubai Emőke. Szerk.: Cserbak András. Budapest, 1992. 190 p. Néprajzi Múzeum. *Ethnographia* 104. (1993) 2. sz. 632–633. (Könyvismertetés)

Mutató az Ethnographia – a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata – 1970–1988. (LXXXI–XCLX.) évfolyamához. Összeállította: Balázs Géza. Budapest, 1989. 288 p. Akadémiai Kiadó. *Ethnographia* 104. (1993) 2. sz. 635–636. (Könyvismertetés)

A Számmer nyomda története. Kiállításvezető. (A Szent István Király Múzeum közleményei D sorozat 229.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1994. 35 p.

Fehérvári kiállítások bibliográfiája 1963–1993. In: Kovács Péter et al. (összeáll.): *Fehérvári kiállítások 1963–1993*. (A Szent István Király Múzeum közleményei B sorozat 44.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1994. [1997] (Bibliográfia a fejezetek élén. Társszerző: Tavaszi Ágnes.)

Régi könyvek a Szent István Király Múzeum gyűjteményében. Kiállításvezető. (A Szent István Király Múzeum közleményei D sorozat 253.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1997. 24 p. (Társszerzők: Braila Mária és Tavaszi Ágnes.)

Régi könyvek tárlata a Szent István Király Múzeum könyvtárából. *Magyar Iparművészet* 4. (1997) 3. sz. 48–49. (A kiállítás ismertetése.)

Tetraevangélium, Kézzel festett hóráskönyv, Kräuterbuch, Respublica Bohemiae, L'Ungheria Compendiata. In: Cserményi Vajk – Lakat Erika (szerk.): *125 év 125 tárgy. Válogatás a Fejér Megyei Múzeumok gyűjteményeiből.* (A Szent István Király Múzeum közleményei D sorozat 268.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1998. [2000.] 104–112. (Műtárgyleírások)

„Nagymamának sajnos ez se fogja megmagyarázni az érthetetlen helyzetet." Egy elfelejtett röpirat Dessewffy Gyulától. *Árgus* 10. (1999) 2. sz. 28–38. (Tanulmány)

„Szellemidézés". Kiállításvezető. Székesfehérvár, 1999. (Leporello. Társszerző: Horváth Júlia.)

Jubileumi sajtótörténeti vázlat. *Fejér Megyei Hírlap* 1999. július 1. „Szellemidézés" Különszám. 1–2. (Ismeretterjesztő írás. Társszerző: Horváth Júlia.)

A Számmer család története és kiadványaik bibliográfiája. In: Román Károly (szerk.): *A Láncz os Kornél – Szekfű Gyula Alapítvány és ösztöndíjasai, 1993–2000*. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, Székesfehérvár, 2000. 106–112. (Összegzés)

Debreczeni István 85. születésnapja tiszteletére. A Debreczeni nyomdászcsalád története. *Fejér Megyei Könyvtáros* 40. (2000) 1–2. sz. 3–4. (A kiállítás ismertetése.)

Egy nyomda, két újság és a Csitáry család. *Árgus* 11. (2000) 4. sz. 76–89. (Ismeretterjesztő írás)

Régi könyvek kiállítása Enyingen. *Fejér Megyei Könyvtáros* 40. (2000) 1–2. sz. 12–13. (A kiállítás ismertetése.)

Forster József. Fehérvár első „hivatásos" újságírója. 1–2. *Fejér Megyei Hírlap* 2000. június 17. 15. (Ismeretterjesztő írás)

150 éve született Csitáry G. Emil nyomdatulajdonos. *Fejér Megyei Hírlap* 2000. június 22.–július 28. 1–14. fejezet. (Ismeretterjesztő írás)

A Debreczeni nyomda termékei. In: Braila Mária – Lakat Erika (szerk.): *A Debreczeni nyomdászcsalád története.* Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Rendház – Díszterem, 2000. április 1–30. Kiállítási katalógus. (A Szent István Király Múzeum közleményei D sorozat 271.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2000. 21–45. (Társszerző: Braila Mária.)

Ujházi Péter bibliográfiája. In: Lakat Erika (szerk.): *Ujházi Péter*. Ma Kiadó, Székesfehérvár, 2000. 99–103. (Bibliográfia)

Kovalovszky Márta írásainak bibliográfiája, 1961–2000. In: Lakat Erika – Sasvári Edit (szerk.): *Tisztelt Mesterek! A múzeum munkatársai és barátai köszöntik Kovalovszky Márta és Kovács Péter művészettörténészeket*. Szent István Király Múzeum, 2001. március 3–május 6. Kiállítási katalógus. (A Szent István Király Múzeum közleményei D sorozat 284.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2001. 71–80. (Bibliográfia)

Kovács Péter írásainak bibliográfiája, 1961–2000. In: Lakat Erika – Sasvári Edit (szerk.): *Tisztelt Mesterek! A múzeum munkatársai és barátai köszöntik Kovalovszky Márta és Kovács Péter művészettörténészeket*. Szent István Király Múzeum, 2001. március 3.–május 6. Kiállítási katalógus. (A Szent István Király Múzeum közleményei D sorozat 284.) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2001. 81–88. (Bibliográfia)

Bemutatjuk a Szent István Király Múzeum könyvtárát. *Múzeumi Hírlevél* 33. (2002) 1. sz. 19–21.

„A nyomtatványok alapján színes kép rajzolódik ki Fehérvár akkori kulturális életéről…" Frigyik Katalin könyve a Számmer családról. *Fehérvári Polgár* 2003. szeptember 7. 6. (Riport. A riportot készítette: Gáspár Péter.)

Székesfehérvár harmadik nyomdája: a Csitáry-nyomda, 1882–1949. In: Csurgai Horváth József – Demeter Zsófia – Vizi László Tamás (szerk.): *Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára.* Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2004. 113–137. (Tanulmány)

A Fejér Megyei Hírlap 50 éves történetének rövid áttekintése. *Fejér Megyei Hírlap* 2006. november 18. A Fejér Megyei Hírlap évfordulós melléklete. 2–3. (Ismeretterjesztő írás)

Register. Alba Regia 1–35. In: Demeter Zsófia – Kovács Loránd Olivér (szerk.): *Alba Regia.* A Szent István Király Múzeum Évkönyve 36. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2007. 207–232.

Elfeledték, aztán újra fölfedezték. Gutenberg-ünnep: a 400. évforduló óta minden évben rendeznek. *Fejér Megyei Hírlap* 2008. 144. 15. (Ismeretterjesztő írás)

Nyomdászünnepélyek Székesfehérváron. *Fejér Megyei Hírlap* 2008. 144. 15. (Ismeretterjesztő írás)

Etyek egykori és jelenleg látható szakrális kisemlékei. Demeter Zsófia (szerk.): *Alba Regia.* A Szent István Király Múzeum Évkönyve 38. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2009. 57–79. (Tanulmány)

Braila Mária

Alba Regia 50. (2022) 313–315.

Lukács László

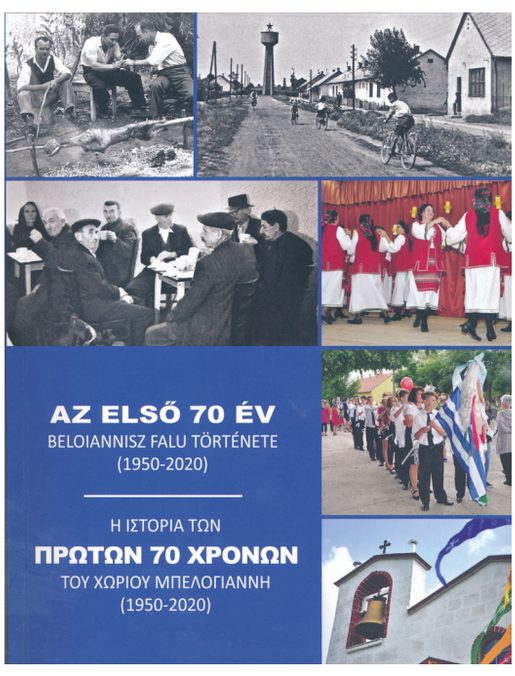
Vincze Xénia: Az első 70 év, Beloiannisz falu története (1950–2020).

Szerkesztette: Görög Athéna. Görög Intézet, Budapest, 2020.
234 p., fekete-fehér és színes illusztrációkkal

A Fejér megyei görögökkel először diákként, az 1960-as évek közepén, a székesfehérvári József Attila Gimnáziumban szembesültem. Felfedeztem néhány görög nevű tanulót a tablókon, akik az 1950-es évek végén, 60-as évek elején érettségiztek. Tanévenként 2-3 görög fiú szerepelt a tablóképeken. Tanárainktól tudtuk meg, hogy ők a második világháborút követő fél évtized görög polgárháborújának menekültjeivel Magyarországra érkezett, sok esetben árvaként velük sodródott gyermekek, akik a fehérvárcsurgói gyermekotthonból kerültek iskolánkba. Beloiannisz községről később a *Fejér Megyei Hírlap*ból értesültem: leginkább az ortodox templom építése, Barthalomaiosz konstantinápolyi egyetemes pátriárka látogatása és az újévi Vaszilopita ünnep ragadott meg. Néprajzi munkám során egyszer foglalkoztam Beloiannisszal: a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban 2009-ben megnyílt néprajzi állandó kiállításra összeállítottam a *Népesség, telepítések Fejér megyében* című térképet, ahol magyar, néhány délszláv, német és szlovák település között Beloianniszt görög faluként tüntettem föl. Emléktöredékeimet a mezőföldi görög faluról Vincze Xénia könyve bőségesen kiegészítette, keretbe foglalta.

A magyar és újgörög nyelven kiadott könyvből megtudjuk, hogy Görögfalvát (1952-től Beloiannisz) a görög és a macedón polgárháborús menekültek ideiglenes befogadására építtette a magyar állam 1951-ben. Magyarországra először 1948-ban 3000 gyermek érkezett. Utánuk jöttek a következő években a menekültek, sebesült katonák, evakuált civilek. Számuk 1950-ben elérte a 7000 főt. Egy új község épült számukra Ercsi és Besnyő között: Görögfalva, ahol a családtagokkal együtt mintegy 1700 személy lakhatását és mezőgazdaságban történő foglalkoztatását lehetett biztosítani. Rekordidő alatt, 1950 májusa és 1951 októbere között, másfél év alatt épült fel. Három típusterv alapján 418 földszintes, palatetős sorházat, ikerházat és családi házat húztak fel sóskúti kőből, kohósalakból a helyszínen égetett téglából. Folyamatosan készültek a falu középületei: konyha, óvoda, iskola, tanácsháza, kultúrház, orvosi rendelő.

A görög falunak 1952-ben volt a legtöbb lakója, 1850 fő. Az első (1954) és a második (1981) repatriálás keretében számosan elhagyták Beloianniszt. 1954-ben 853, 1980–1985 között 360 személy tért vissza Görögországba. A menekült családok az 1980-as évekig bérlőként laktak az állami tulajdonú lakásokban. A maradók, akik magyar állampolgárságot nyertek, ekkor tudták megvásárolni az általuk lakott ingatlanokat. Foglalkoztatásban, munkahelyteremtésben 1952–1990 között a Béke Mezőgazdasági Termelőszövetkezet első helyen állt. A közös gazdaságban a tagokat görögországi foglalkozásuk szerint sorolták brigádokba. A kőművesek magyar segítséggel tanulták meg az otthon ismeretlen vályogvetést. Építettek egy téglaüzemet, az itt égetett téglából istállókat, tyúkfarmot, szerszámoskamrákat húztak fel. Tetőfedésre nádat vágtak a Velencei-tóban. Elsősorban a nők, fiatalkorúak, csökkent munkaképességűek foglalkoztatására működött 1951–1990 között a Ruházati és Szolgáltató Kisipari Szövetkezet, ahol 150–200 nő munkaruhát, fehér köpenyt, bársony- és farmernadrágot, női ruhákat, pizsamát varrt. Sokan ingáztak városi gyárakba (Ercsi, Százhalombatta, Budapest). A pesti munkásvonatok utolsó kocsiját megtöltötték, amit a kalauzok *görög kocsi*nak neveztek.

Az általános iskolában a tantervben előírt tárgyak mellett tanították a görög és a macedón nyelvet, továbbá a görög nyelv és irodalom, a Görögország földrajza és a görög nép története tantárgyakat. Fontos identitásképző körükben a görög zene és tánc. A beloianniszi táncegyüttesről nyilatkozta 1978-ban Vásárhelyi László koreográfus: „*Világ csodája, hogy emberek távol a hazájuktól, ilyen tisztasággal és ilyen hatalmas szuggesztív erővel őrizzék az otthoni hagyományokat.*" A görög népi kultúra továbbélése tükröződik a házasságkötésben, névadásban is. Az első tíz esztendőben a hagyományőrzésben szerepet játszott az óhazához hasonló vidéki életforma, a falu etnikai zártsága és a görög családok többgenerációs együttélése is. Beloianniszban az 1950-es évek végéig ritka volt a vegyesházasság: a lokális endogámia, a görög és a macedón családok egymás közötti házasodása volt jellemző. Napjainkra a görög-magyar házasságkötések kerültek túlsúlyba. „*A görög névadás szokása még sokáig megőrződött. Az elsőszülött fiú az apai nagyapa, a lány az apai nagyanya keresztnevét kapta, a második szülött az anyai nagyszülőkét… A gyakori férfi és női keresztnevek, amelyek nemzedékről nemzedékre öröklődtek, gyakran egy adott falu ortodox szentjeinek a nevei voltak.*" (36. old.)

Beloiannisz görög családjai az emigráció első tíz évében kizárólag görög ételeket főztek. A balkáni görög ízvilág napjainkban is szerepet játszik a görög nemzeti identitás megőrzésében. Az alacsony jövedelmek mellett megélhetésüket az 1980-as évekig a háztáji gazdaság, az állattartás biztosította. Az 1950-es években majdnem minden háznál tartottak kecskét, ezért *kecskések*nek nevezték őket. Kecsketejből készítették a feta sajtot. Nagy ünnepekre (húsvét, augusztus 20.) a kecskét, bárányt nyárson sütötték. Napjainkra a görög ételek a hétköznapi étkezésből az ünnepi alkalmakra szorultak vissza. Vincze Xénia a hagyományos görög ételek közül kiemelten foglalkozik a pita és az újévi vaszilópita fogyasztásával. „*A pita a görög konyha egyik legjellegzetesebb tésztaféléje, amely lehet kenyér vagy kalács alapú. Az ipiroszi és thesszáliai állattartó vidékekről érkezők inkább a sós pitát sütötték, kevés liszttel és sok sajttal. Az édes pita inkább a városokban és a kis-ázsiai területeken terjedt el. A hétköznap fogyasztott sós pita több változata ismert (spenótos, sajtos, póréhagymás, káposztás). Az édes szirupos pita az ünnepi alkalmak torta alapú süteménye. Ilyen az óév utolsó napján vagy az újév első napján az ünnepi étkezés befejezéseként közösen elfogyasztott újévi vaszilópita… A görög faluban a pita fogyasztása családi körben történik. A háziasszonyok egy pénzérmét helyeznek a sütemény tésztájába, amit megsütnek. Miután az asztalra kerül, a háziasszony egyenlő szeletekre vágja fel. Úgy tartják, hogy aki megtalálja a pénzérmét a pita belsejében, annak szerencsés lesz az újéve. A beloianniszi helyi önkormányzat a görög újévi hagyományok közös ápolása jegyében minden évben Vaszilópita ünnepet rendez a falu művelődési házában. Az ünnep célja a pita megszentelése és felvágása, a szerencsekívánás és a közös újévi mulatság.*" (38. old.) Beloianniszban az üledékes görög kávét isszák. A nők a kávé elfogyasztása után a csészében levő üledéket forgatták, a formájából jósoltak valamilyen szerencsés vagy balszerencsés eseményre.

Nemzeti és politikai tartalmú ünnepeket ültek. Utóbbiak a falu 70 éves fennállása alatt lassan háttérbe szorultak. A görög és a magyar nemzeti évfordulók mellett ma teret nyertek új közösségi alkalmak: a Vaszilópita ünnep (január 6.), templomuk védőszentjei, Szent Konstantin és Szent Heléna ünnepe (május 21.). Az ortodox görög húsvét része a piros tojás koccintása. Farsangjuk torkos csütörtöke a *füstös csütörtök*. Augusztus 20-a többnapos ünnep, görög falunap, amikor összegyűlnek a más településeken élő családok, rokonok, barátok. Megjelennek a kettős szimbólumok: a magyar és a görög nemzeti zászló, a két ország himnusza, kétnyelvű ünnepi beszéd. Kiemelkedik az ünnepek sorából 2002. augusztus 19. A jubileumi rendezvény vendége volt Barthalomaiosz konstantinápolyi egyetemes pátriárka, hálaadó istentiszteletet tartott az 1996-ban épült Szent Demeter vértanú, Szent Konstantin és Szent Heléna templomban. Másnap Budapesten a Szent István-bazilika előtti szentmisén bejelentette: államalapító Szent István királyunkat felvette az ortodox egyház szentjei sorába.

Beloiannisz vallási életében a görögök és a magyarok együttélését szimbolizálja: mivel a faluban más felekezetnek nincs temploma, az ortodox templomba járnak más felekezetű hívek is. Ezért a szertartás nagy része kétnyelvű. Temetőjük is kettős, görög-magyar szimbolikus térnek tekinthető. A legrégebbi sírfeliratok görög nyelvűek, majd egyre több magyar sírfelirat tűnik fel. Legtovább a halottról való megemlékezés periodikus rendszere maradt fenn: a gyászünnepségre a 40. napon került sor, a temetőlátogatást követően ízesített főtt búzával, *kolivó*val kínálták a távozókat. Húsvétkor az asszonyok piros tojást raktak az egy évnél régebbi sírokra. Pálinkásbutellát és poharat is tettek a sírokra, hogy az arra járó igyon az elhunyt üdvösségére.

Vincze Xénia Beloiannisz néprajzi jellemzőinek megfigyelése, összegyűjtése eredményeként könyvében bemutatta az egyetlen magyarországi görög falut: létrejöttét, fejlődését, életét. A görögországi menekültek a török kori pusztítások óta település- és népességhiányos Mezőföldön találtak új otthonra. Az újkorban itt csupán két eredményes falutelepítésről beszélhetünk: Lajoskomárom, 1807, Batthyány Lajos, magyarok, németek, szlovákok; Hercegfalva (ma Mezőfalva) 1811, a zirci ciszterci apátság, németek. Beloiannisz szomszédságában Besnyőpusztából Besnyő községet 1945-ben bodonyi (Heves m.) summások, Enying közelében Feketepusztából Mátyásdombot

hevesi, borsodi, békési summások alapították. A földosztáskor ott igényeltek földet, ahova elődeikkel együtt rendszeresen summásnak szegődtek. Ezen a népességhiányos vidéken Sztálinváros felépítése is csak az egész országból ide érkező, itt letelepedő munkavállalók révén valósulhatott meg 1950 után. Ebben a munkában a beloianniszi görögök is részt vállaltak. Falujuk fennmaradása, megszilárdulása hozzájárult a 16–17. századi pusztítás okozta mezőföldi települési foghíjak mérsékléséhez.

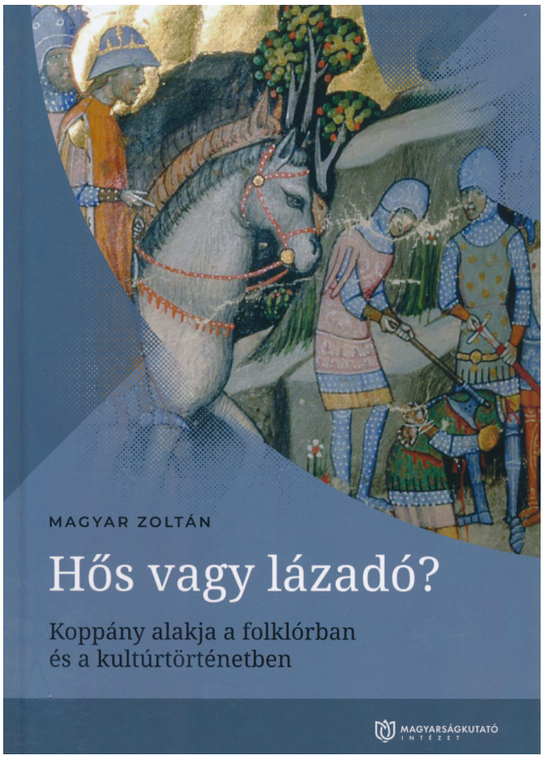
Alba Regia 50. (2022) 317–318.

Lukács László

Magyar Zoltán: Hős vagy lázadó? Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben.
A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 15. Budapest, 2020.
167 p. Színes és fekete-fehér illusztrációkkal

Magyar Zoltán, miután két könyvében bemutatta Szent István király szerepét a magyar kultúrtörténetben (1996) és a néphagyományban (2000), Koppány alakja felé fordult, a rá vonatkozó folklór és kultúrtörténeti hagyományt egy kötetben dolgozta fel. Aki komolyan foglalkozik Szent István királlyal, lépten-nyomon Koppányba ütközik, akinek alakja legtöbb esetben Szent István királlyal együtt jelenik meg mondáinkban. Nem túlzás azt állítani, hogy Koppány emlékét a gazdag Szent István-hagyomány tartotta fönn, őrizte meg. Előszavában a Szerző ezt így fogalmazta meg: „*Ez a könyv – szükségszerűen – legalább annyira szól első királyunkról, mint a kötet elsődleges témáját alkotó történelmi személyről…*”

A történelmi események bemutatása foglalja el a kötet első felét: az előzmények, a trónutódlás kérdése, az összecsapás, a megtorlás, Somogy megszállása és az új birtokosok kerülnek elénk. A fő kérdés: „*Egy Veszprém/Somogyvár környéki ütközetben döntő győzelmet aratott Magyarország keresztény fele a pogánysághoz húzó rész felett… A 997-ben kitört örökösödési háborúban nagyobb tét forgott kockán holmi dinasztikus belviszályban megszokottnál, és a máből visszatekintve az utódlás központi kérdése is másodlagos jelentőségű volt – az ország jövője, megmaradása volt a tét.*” (7. old.) A krónikás hagyomány és a népi emlékezet szerint István nagyfejedelmet a Garam-folyónál, Bényben övezték fel karddal, a csata előtti lovagi típusú szertartás keretében. Az összecsapás leírása izgalmas nyomozás eredményeként született meg: „*A földsáncok, a kora román rotunda, a Hont nemzetség ottani birtokközpontja, a nyitrai dukátus mint olyan közeg, ahol István veszély esetén otthon is biztonságban érezhette magát, a szlovák történeti ének, a krónika híradása, a Koppány nevét őrző környékbeli helynevek (Bajta, Nagybörzsöny, Udvard) és végül a bényi Szent István hagyományok mind arra utalnak, hogy Bényben és környékén az ezredfordulón valaminek történnie kellett. További kutatások feladata árnyalni, illetve megcáfolni ezt a hipotézist, de a már részben ismertetett magyarázat szerint 997-ben Koppány nagy erejű támadása készületlenül érte a fiatal nagyfejedelmet, akit a Dunántúlról és talán Esztergomból is kiszorítottak. István a híveivel kénytelen volt átkelni a Dunán, majd Bénynél (hercegi birtokán) katonai táborként kiépíteni (megerősíteni) az ott lévő sáncrendszert. Az esetleges további támadásokat visszaverve István itt várta be Henrik, az erdélyi Gyula és a kabarok segédcsapatait, majd ellentámadásba lendülve aratott döntő győzelmet Koppány felett. A többi pedig már az énekmondók, krónikások dolga volt…*” (52–53. old.)

A döntő ütközetre feltehetőleg Veszprém és Várpalota között, Sóly közelében került sor. Sólyban 1009-ben egy Szent István vértanú tiszteletére szentelt kápolnát említenek. A közeli Királyszentistván település neve, határában a *Márton vára* és a *Vencel-lik* nevű szikla is a Szent király hagyományát őrzi, aki a csata előtt Szent Márton oltalmába ajánlotta magát. Fővezére, Vecellin lovag Szent Márton és Szent György képével díszített hadi lobogók alatt ütközött meg Koppány haderejével. István nagyfejedelem modernebb serege győzött a somogyi vezér, Koppány keleti, nomád taktikával harcoló,

könnyűfegyverzetű csapataival szemben. A krónikás hagyomány szerint Koppányt törzsi székhelyén, Somogyban érte a halál: „*Amennyiben Koppány nem esett el az észak-dunántúli küzdelmekben, a somogyi vezér utóvédharcainak megnő a valószínűsége, legyen az egy újabb – somogyi – vesztes ütközet, avagy olyan somogyvári várostrom, melyeknek emlékezetét a regionális folklórhagyomány őrizte meg.*" (55. old.)

A második fejezetben Magyar Zoltán Koppány felkelését a középkori szövegemlékek, a krónikás hagyomány tükrében mutatja be. Feltűnő az a rokonszenv, amivel a középkori írott források az István nagyfejedelemmel szemben elbukott somogyi vezér iránt viseltetnek. Krónikásaink érezhetően egyensúlyozni próbáltak az államalapító Szent Király iránti tisztelet és a tragikus sorsú pogány főúr iránti kegyelet között. Általában kedvező színben igyekeztek feltüntetni az Árpád-ház királyi, hercegi tagjait, függetlenül azok esetleg negatív szerepétől, ellentmondásos jellemétől.

A könyv tőről metszett néprajzi fejezete, *Koppány alakja a néphagyományban*, a Koppány-mondakört és a Koppányra utaló helyneveket tárgyalja. Az önálló Koppány-mondakör alakulásáról: „*Koppány alakja, emléke valaha bizonyára Dunántúl-szerte ismert volt, napjainkban azonban a még élő népi emlékezet már csak Veszprém környékén és Somogy északi részén tapintható ki. Legszínesebben Somogyvárott és környékén, ahol még a középkori hagyományok továbbélésével is számolhatunk. Persze ezek a helytörténeti emlékek és mondák a történelmi eseményekre rímelve legalább annyira szólnak Szent Istvánról, mint ellenfeléről, mégis van okunk feltételezni, hogy a középkor századaiban egy önálló mondakör formálódott ki a somogyi vezér személye körül, amelynek azonban a XX. század végén már csak törmelékei voltak gyűjthetők.*" (85. old.) Emeljük ki, hogy Magyar Zoltán a közelmúlt évtizedeiben oroszlánrészt vállalt a Koppány mondák gyűjtésében és közreadásában. Gyűjtött anyaga gerincét képezik könyve most tárgyalt fejezetének. Koppány somogyi, somogyvári birtoklásával kapcsolatban több mondát is gyűjtött. Közülük a Somogyváron 1996-ban Sándor Istvánnétól lejegyzett így hangzik: „*Taksonynak itt volt a földvára. Géza fejedelemnek ez birtoka volt. Azért adta Géza fejedelem a Koppánynak a Somogyot, amikor már gyöngült, érezte azt, hogy elmúlik, hogy a fiának hagyjon békét. És mégse: nem hogy békét nem hagyott volna, inkább kívánta azt, hogy hát a királyné is házasságra lépjen vele, hogy ő legyen a király. Az özvegy királyné kellett volna neki, azt kényszerítette.*" (86. old.)

Koppány várának ostromáról szól egy karádi alagútmonda: „*Az öregektől többször hallottam, hogy Kupa vezér, vagy ahogyan írásosan mondták, Koppány legerősebb harci állása a Karád melletti Kupavári domb tetején volt, ahonnan a balatoni térséget szem előtt tarthatta. A harcosok és a hozzátartozók a Karád nevű alvezérről elnevezett faluban laktak. A Kupavári domb oldalában egy alagút bejárata volt, és amikor a királyi csapatok körülvették az erdőt, Kupa azon az alagúton menekült el katonáival.*" (92. old.) Törökkoppányban és környékén fennmaradt népmonda szerint Szent István király némaságra átkozta a határbeli patak békáit, mert hangos brekegésük miatt nem hallotta meg, hogy merre menekült Koppány vezér száguldó lován.

István Koppány feletti győzelmét mondja el a somogyvári Szentesica-forrás mondája, amit Magyar Zoltán Mándor János 77 éves somogyvári adatközlőtől gyűjtött 1996-ban: „*Azt mondták a régi legendák, hogy ott mosta meg a kezeit Szent István király, amikor Kupa vezért leverte, megverte, a véres kezit ott mosta meg ebbe a forrásba'. Itt vót a döntő csata. Csak így lehetett, hiszen Veszprém környékin is talált volna elég vizet. Itt győzte le és itt ölte meg a Kupa vezért. A testét fölvágták négy részre, földarabolták, s az országban négy részre kitették nyilvános helyre, hogy így jár az, aki az egyházzal szembefordul." (99. old.) Lényeges megállapítása a Szerzőnek: „Az is lehetséges, hogy e somogyi mondák nem csupán a mondakör bizonyos archaikus elemeit, de talán magát a történelmi hűséget is megőrizték.*" (97. old.)

A könyv záró fejezetéből, *Koppány alakja a szépirodalomban*, megtudjuk, hogy a 18. század végétől szépirodalmi művek is feldolgozták Koppány korát, alakját, életét, szükségszerű bukását. Katona József, Berzsenyi Dániel, Gaál Mózes, Kós Károly, Szabó Dezső, Kodolányi János is foglalkozott Koppány életének tragikumával. A közelmúlt nagyhatású műve, Szörényi Levente és Bródy János *István, a király* című rockoperája Boldizsár Miklós: *Ezredforduló* című történelmi színművén alapult. Magyar Zoltán értékelése szerint: „*Szörényi Levente és Bródy János rockoperája és annak városligeti bemutatója (1981) ama évtized egyik legjelentősebb zenei és nemzeti eseménye volt.*" Koppány nevét, személyes tragédiáját a rockopera tette ismertté, amelyben két egyforma súlyú és hitelességű terv képviselője feszül egymásnak. Közülük az egyik elbukik, bukásával hagyományos értékek tűnnek el: „*Hogy nagyfejedelemként, államférfiként milyen örökséget hagy maga után, az azonban már végképp a művészeti feldolgozások terepe: annyi bizonyos, hogy míg Szent Istvánnak igen, bukásával Koppánynak nem adott teret és távlatot a történelem.*" (127. old.)

Alba Regia 50. (2022) 319–322.

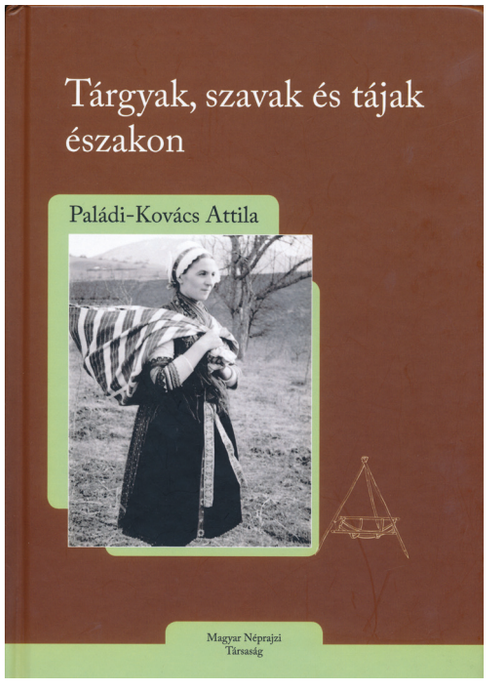
Lukács László

Paládi-Kovács Attila: Tárgyak, szavak és tájak északon.

Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2020.
292 p. Rajzokkal, térképekkel, fekete-fehér fényképekkel.

A könyv címe, tanulmányai az anyagi kultúra vizsgálatára alapozott nyelvtudományi szemléletmódot, a *Wörter und Sachen*-iskolát tükrözi, amely a szavak és tárgyak kultúrtörténeti vizsgálatát tartotta szem előtt. Elsősorban a kultúrrégió-kutatásban, a közép-európai néprajzi atlasz munkálatok során és általában az anyagi műveltség kutatásában a 20. században évtizedeken keresztül éreztette hatását. Magyarországon is tapasztalhattuk a Debreceni Egyetemen Gunda Béla professzor révén, de a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai során szintén. A magyar néprajztudomány debreceni iskolájának képviselőjeként Paládi-Kovács Attila is életre szóló módszert nyert vele, amely szemléletét, kutatási témáit meghatározta, az atlasz munkálatokban való intenzív részvételét eredményezte. Egyik fő témája a teherhordás, közlekedés, szállítás igen alkalmas a kartográfiai módszer alkalmazására. Végigkísérte munkásságát a *Magyar Néprajzi Lexikon* címszavaitól, a *Magyar Néprajzi Atlasz* idevonatkozó térképalapjainak elkészítésén át a *Magyar Néprajz kézikönyv* fejezeteinek megírásáig. Összefoglalta a szállítás és közlekedés hagyományos eszközeit a *Palócok* monográfiájában is.

A kötet 16 tanulmánya közül az első, *A Palócföld kiterjedése*, választ ad a címben jelzett északi irányra, amely Paládi-Kovács Attila fő kutatási területére az északi magyar népterületen központi helyet elfoglaló *palóc* és *barkó* csoportra vonatkozik. Kiterjed ez az Ipoly és a Rima-Sajó-Bán vize, illetve a magyar-szlovák nyelvhatár és a Mátra-Eger vonallal határolt területre. A Palócföldbe: „*belesimultak a hajdani kisnemesi falvak, s a gyorsan magyarrá lett szlovák szórványok. Mivel az egységesülés, az integrálódás a Palócföld népi kultúrájában erősödő folyamat volt a 18–19. században, ez a terület a belső tagolódás ellenére is egy kompakt népcsoport egybefüggő területeként fogható fel.*” (31. old.) Palócföld a magyar nyelv és kultúra többé-kevésbé sajátos, sok tekintetben archaikus, konzervatív változatát tartotta fenn, amivel méltán nyerte el etnográfusok és folkloristák több generációjának érdeklődését.

Palócföldön az emberi erővel végzett teherhordás egészen a 20. század utolsó harmadáig igen virulens volt. A kötet két tanulmánya is ezzel foglalkozik: a hátitarisznya elterjedésével és a batyuzással. A palóc hátitarisznya anyagáról, készítéséről: „… *kizárólag házilag szőtt vászonból készült, viszont az eszköz rendeltetésétől függően változó minőségű vászonfélét használtak fel hozzá. A mezőre és a falun belüli cipekedésre szolgáló hátitarisznya zsákvászon minőségű kendervászonból készült. Az ünnepi alkalmakra szánt cifra tarisznyát viszont pamutos vásznakból varrták.*” (41. old.) Utóbbiak közé tartoztak a szőttes csíkokkal vagy hímzéssel díszítette *búcsús tarisznyá*k, *szentkúti tarisznyá*k, amelyeket a mátraverebélyi búcsújárás során kötöttek a hátukra lányok és asszonyok. Csernely-völgy falvaiban a 19. század második felétől a bányába, gyárba, erdőmunkára járó férfiak hátitarisznyában vitték magukkal a heti élelmet. Az Ózd-vidéki és a perecesi bányák, az ózdi, borsodnádasdi, diósgyőri vasgyárak munkásai és az észak-hevesi falvakból ipari munkára eljáró férfiak is. A hátitarisznya elhagyása a második világháború után következett be. Helyette a nők hátikosarat, a férfiak hátizsákot kezdtek használni. A hátitarisznya és neveinek elterjedtségéről közölt térkép tanúsága szerint megnevezései közül legelterjedtebb a *négylábú tarisznya* volt. Paládi-Kovács Attila összehasonlította ezt a

térképet a Pintér Sándor által 1880-ban palócnak tekintett falvakat feltüntető térképpel, amely négy megyéből 150 falut tartalmaz. Megállapította, hogy a hátitarisznya elterjedtségének és a palócok Pintér által meghatározott vidékének határai lényegében azonosak. Végkövetkeztetése: „*Ebben az összefüggésben a hátitarisznya olyan etnokulturális specifikumnak látszik, amely hozzájárulhat egy feltételezett etnokulturális csoport, a palócság népi kultúrájának jellemzéséhez és térbeli körülhatárolásához.*" (59. old.)

A *Teherhordás háton vászonlepedőben. Batyuzás Észak-Magyarországon* című tanulmányában is a batyuzás elterjedtségét és az elterjedés néhány tanulságát mutatja be. Északon a takarmányfélék, széna és fű háton történő szállítására férfiak és nők egyaránt durva, vastag vászonból készült ponyvákat használtak. Falun kívülre, városba, vásárba az asszonyok finomabb, fehérített kendervászonból készült lepedőben cipelték hátukon az árut (tojás, tejtermékek, gyümölcs). A faluhatáron kívül kizárólag a nők kötöttek batyut, férfiak sohasem. Az északi magyarok domináns teherhordó eszköze, a háti vászonponyva kapcsolódik a szomszédos szláv népek (szlovákok, ukránok) szállítási módjához, eszközeihez. A batyuzást a szlovákok még a 18. században kolonizációval létrejött dunántúli falvaikban, a Bakonyban, Pilisben és a Gerecsében is, napjainkig megőrizték.

Paládi-Kovács Attila *Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről* című tanulmányának fő mondanivalója a *Magyar Néprajzi Atlasz* néhány térképlapjának tanulságaira épül, amelyek szerzője is. Megállapításainak lényege, hogy egy-egy terület népének teherhordásában *domináns* és *alárendelt* eszközök együtteséből áll össze az az eszközkészlet, amely a terület parasztságának teherhordását jellemzi, meghatározza. Domináns teherhordási mód a Dunántúlon a fejenhordás, Északon a batyuzás, Erdélyben a vállon átvetett *kettős tarisznya* (átalvető, iszák). Az Alföldön mindhárom szállítási mód hiányzik, itt a teherhordáson az emberi erő alárendelt szerepet játszik a könnyű, gyors lovas járművekkel szemben. Az alárendelt eszközök csak kis területen terjedtek el. Ilyen a Dráva mentén és a Börzsönyben a takarmányhordó *hajdiván*, Székelyföldön a kéregedények, az alpesalji, börzsönyi rőzsehordó *bazárka*, amelyek a szállítóeszközök együttesében periférikus jelentőségűek. A domináns és alárendelt eszközök szétválasztása után Paládi-Kovács Attila a különböző intenzitással használt eszközökből összeálló együttes problémáit veti fel: »A szállításban döntő szerepet játszó teherhordási módok és eszközök térben elkülönülnek egymástól. Ennek okát abban látjuk, hogy két „domináns"-nak tekinthető szállítási mód ugyanazon a területen, ugyanannál a népi közösségnél kizárja egymást. A szállítási mód lényegét meghatározó „sokfunkciós eszközök" alkotják azt a vázat, amelyhez a szállítóeszközök szűkebb vidékenként változó összetételű együttesei csatlakoznak. Ezek az együttesek éppúgy állhatnak 25-30 eszközből, mint 4-5-ből.« (95. old.) Tanulmányának záró mondata: „*A bemutatott példák talán elég meggyőzőek ahhoz, hogy ez a vizsgálati szempont nem teljesen terméketlen.*" (98. old.) A recenzens, aki e szempontot érvényesítette Mátraderecske teherhordásának kutatásánál, meg tudja ezt erősíteni.

Gancs, mancs, guncsa. Egy népi tekejáték neveinek vizsgálatát annak bemutatásával indítja: „*A* mancsozás, guncsázás *a 20. század első felében még kedvelt népi sportjáték volt a Palócföldön, különösen Nógrád, Észak-Heves, Dél-Gömör és Borsod oda sorolható tájain. Jellegzetes csapatjáték volt, s főként a felserdült fiúk, legények csoportjai vettek benne részt. Két csapatban játszották: egyik az ütő, másik a* kapó *csapat. Minden játékosnak volt egy kb. 70 cm-es ütőfája, amivel a játéknak nevet adó tekét, fából készült golyót elüthette, illetve megdobhatta. Az alma nagyságú fagolyó neve a fent megjelölt területen:* gancs, mancs, guncsa, *az ütőfa neve* gancs-, mancs- *vagy* guncsaütő. *A játékot már Szeder Fábián ismertette 1819-ben a palócokról megjelent dolgozatában. Mivel a* mancs, mancsozás s*zó és tárgy a Palócföldről a XVIII. századi telepesekkel került az alföld több településére, kora visszavezethető a telepítések idejébe. A játékhoz használatos fagolyó nevéről készült szótérkép:* »megerősíti a korábbi néprajzi és dialektológiai állítást, miszerint ezt a sportjátékot a palóc népcsoport hagyományai, elnevezéseit pedig a palóc szókészlet elemei között kell számon tartanunk.«" (106. old.) Megemlítem, hogy a Néprajzi Múzeum Szőts Istvánnal és Raffay Annával 1955-ben Őrhalomban (Nógrád m.) készíttetett filmet a mancsozásról, itt lányok játszották.

A Felföld ásványvize, a *csevice* szó szláv eredetéhez nem férhet kétség, a szlovák ščavica, šťavica átvétele. Az Északi-középhegység és a mögötte húzódó dombságok, medencék geológiai adottságaik révén savanyúvizekben gazdagok. Parád, Tornalja, Fülek, Tar, Recsk, Gabár csevicéjét évszázadok óta isszák a palócok különféle betegségek ellen, de borral keverve is. A közeli bányák, huták, vasgyárak munkásai számára palackozták. Agyagkorsókban, batyukba kötve, négylábú tarisznyában vagy hátikosárban hordták haza forrásból, kútból az asszonyok a csevicét. Távolabbi falvakba a gazdák lovas kocsival szállították haza. Szekerezve távoli vidéken is árusították a parádi üveghutában gyártott palackokban. Figyelemre méltó, hogy a jó minőségű ásványvizek hasznosításáról a birtokosok rendelkeztek (palackozás, nagybani forgalmazás, gyógyfürdők kialakítása). Az ivókúrára használatos parádi csevice 1846-ban 80-100 forintot jövedelmezett gróf Károlyi Györgynek. A gyengén szénsavas források vize köztulajdonban maradt, ezt vihette bárki ingyen, korlátozás nélkül.

A palóc *kiszi* és a *kiszehajtás* problémakörét párban, két tanulmányban dolgozta fel Paládi-Kovács Attila. Elválasztva így a kérdés tárgyi néprajzi és folklór vonatkozásait. Az erjesztett gabonalével készült ételek, főleg a böjti levesek a savanyú ízirány sajátos csoportját képezik. Elterjedtségét, elnevezéseit az északi népterületen feltüntető térkép tanúsága szerint: „*Ezen elterjedtség láttán kimondható, hogy a* kiszi*, (*kisze, kiszli*) mint a ‚savanyú korpalé' neve, palóc tájszó, bizonyos északi magyar nyelvjárástípus szava. A készítmény pedig a 20. század első évtizedeiben is a térképen kirajzolódó táplálkozási táj egyik archaikus, középkorias, mindenképp igen régen rögzült jellegzetessége.*" (133. old.) A savanyú levet, a *kiszilé*t használták fel levesnek, az előzőleg a tetejéről leszűrt, megerjedt, megsavanyodott korpát leszűrték, és a moslékba dobták. Néha gyomorkúráló italként is fogyasztották.

A *kysel* igen ősi szláv szó: Milovan Gavazzi szerint már a szláv egység idején használták. Bizonyítja ezt, hogy nyomai a szláv vándorláson átesett délszlávoknál (szlovének, horvátok) is fellelhetők. Középkori orosz források is megemlékeznek róla, amit Gavazzi Belgorod besenyő ostroma kapcsán (997) említett előbb német, később horvát nyelven megjelent tanulmányában [Utóbbi: Slavensko jelo *kisel'*. Vrela i sudbine narodnik tradicija. Zagreb, 1978. 32–37.] Paládi-Kovács Attila a német fordítást használta, ezt írja: „*A zab- vagy búzakorpa erjesztésének és a kiselj főzésének módjáról a Kievi krónika a város 997. évi besenyő ostromának ismertetése kapcsán részletesen szól. Valószínűleg ez a hely a legkorábbi írott forrása a szlávok ezen savanyú ételének és italának.*" (137. old.) Gavazzi a történetet Belgorod ostromához köti. Érdemes az eredeti forrásból, az orosz őskrónikából idézni. Nyesztor, kijevi Pecserszkij-kolostorban élő orosz szerzetes 1113 körül állította össze az *Elmúlt idők krónikája* című néprajzi szempontból is figyelemre méltó művét, amelynek egyik részlete: *Történet a belgorodi savanyú levesről.* Röviden így hangzik: 997-ben a besenyők ostromolták Belgorodot. Vlagyimir nem tudott a városnak segítséget nyújtani, amely már kimerült az éhségtől, és elhatározta, hogy megadja magát. Ekkor jelentkezett egy öreg, aki azt javasolta, hogy járjanak túl a besenyők eszén: zabból, búzából és korpából készítsenek savanyú levest, ássanak egy mély kutat, állítsák bele a savanyú levessel telt hordót, majd hívják be a városba a besenyőket. A besenyők meglátták, hogy belgorodiakat egy csodálatos, kiapadhatatlan kút táplálja, ezért nem tudják a várost elfoglalni. Megszüntették az ostromot és elvonultak. [Лихачев, Д. С. Памятники Литературы древней Руси. Начало русской литературы XI–XII. бб, Москва, 1978; 142–145.; Iglói Endre: История древней русской литературы. Budapest, 1971. 53–54.]. A szlovákiai hagyományos savanyú levesekről (*kysel'*) korábban Márkus Mihály értekezett. [*Ethnologia Slavica* 8–9. (1976–1977) 147–154.] Bereczky Ibolya számos palóc elemet mutatott ki a tiszazugi csépaiak táplálkozásában. Ilyen az erjesztett gabonalé *kiszi* elnevezése. [Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéről.* Eger–Szolnok, 1982. I. 184.] Az erjesztett korpalé mint böjti eledel a 16. századig követhető nyomon: „*Akkoriban kezdődött a böjti étkezés hanyatlása a korpalével savanyított ételek visszavonulása a reformáció által érintett térségekben. A katolikusnak megmaradt népcsoportok, mint a palócok, a moldvai csángók és a keleti székelység egyes táji csoportjai csaknem töretlenül őrizték tovább a böjtös étkezés szokásait, s a húsvéti nagyböjtöt az első világháborúig mindenütt szigorúan megtartották.*" (137. old.) A *kiszi* szó és böjti étel szorosan kapcsolódott az északi népterülethez, a Palócföldhöz, a közeli palóc kirajzásokhoz. A *kiszejárás, kiszehajtás* virágvasárnapi népszokás szintén az északi népterülethez tartozik, s mutatja a *kiszi*nek, a savanyú korpaételnek a böjti táplálkozásban betöltött kiemelt jelentőségét.

Két tanulmány a népi kenderrost-megmunkálás munkaeszközeivel (*bitó, malló, bakó és gereben, héhő, gracka*) foglalkozik: „*Bennünket az említett munkaeszközök, a tárgynevek nem a magyar népi kenderrost-megmunkálás egészében elfoglalt helyük, hanem regionális helyzetük, történeti múltjuk, a helyi kultúrában betöltött szerepük miatt foglalkoztatnak… A szóban forgó tárgyak, technikák szorosan kapcsolódnak a Felföld mint kulturális régió technikatörténetéhez, az elnevezésükre szolgáló szavak pedig a település- és népiségtörténet folyamataira is visszautaló tájnyelvhez, helyi dialektushoz.*" (165. old.)

A gyermekhordó kendőkről és a mezei bölcsőkről készült tanulmányok szintén párt alkotnak. Előbbieket a felföldi magyar-szlovák kontaktzónában vizsgálja. Használatukat a 20. században a néprajzi és nyelvjárási kutatások főként itt rögzítették. Mezei munkára a gyermeket *tacská*ba kötve vitték magukkal: a csecsemőt az anyja bal karjával magához nyalábolta, a fél méter széles vászontörülközőt, a gyereken az asszony bal karja alatt és jobb válla fölött hátravetve hátul jól megkötötték. Elterjedtsége északon többnyire egybe esik a botokból és vászonlepedőből összeállítható mezei bölcsők területével. A gyermekhordó kendők: „*A 19-20. században beletartoztak a Felföld, az Északi-Kárpátok népeinek kulturális hagyatékába, s ott a falusi szlovákok, ruszinok, németek, magyarok tárgykészletében egyaránt megvoltak. Legtovább megmaradtak a makrorégió keleti részein és a hegyek közé zárt, izolált, szegényebb tájakon. Fennmaradásukat erősítette a teherhordás domináns módja, a batyuzás háton vászonlepedővel és a vászonból való teherhordó eszközök használatának régi hagyománya.*" (213. old.)

Az emberi erővel végzett teherhordás módjai és eszközei után három tanulmányban a kerekes járművek felföldi típusai képezik a vizsgálat tárgyát. A két felföldi szekértípusról összefoglalása: „*A 18–19. századból fennmaradt nógrádi és gömöri adatok azt igazolják, hogy a Felföldnek egy széles sávjában a nyelvhatár két oldalán élő magyar és szlovák parasztságnak külön szekere volt a széna és a kevés gabona szállítására, amit a magyarok többnyire nyári szekérnek neveztek. Ez szélesebb és hosszabb volt, mint a köznapi fuvaros vagy utazószekér. Oldala is magasabb annál, s végig létrához hasonló szerkezetű. Voltaképp ez tekinthető az egész Felföld domináns és csaknem mindenütt elterjedt szénahordó szekerének. Ezt váltották fel a Magas-Felföld kisebb-nagyobb térségeiben (bányavidékek) s itt-ott szigetszerűen a „lyukas oldalas”, „láncos lajtorjás” szekértípussal… A két szekértípus eredetét ma még nem lehet biztonsággal megállapítani. Ikonográfiai forrásaink (Lőcse 1622, Jánosrét 1480) a felföldi német városokhoz, bányavidékekhez vezetnek, miként az 1900-as évek elején készült helyszíni tárgyfotók is. Joggal merül fel, hogy a láncos lajtorja először a dél-szepesi és Garam-vidéki bányavárosok körzetében jelent meg.*” (243., 247. old.)

Az észak-gömöri bányavidék két szekértípusát: a *kasos-* és a *vályus szeker*et mutatja be, amelyek formáját, méretét az ércbányászathoz és a bányatermékek valamint kohósítás, a réz- és vasművesség kellékének, a faszénnek a szállításához igazították. Ikonográfiai forrásként az 1513-ból fennmaradt rozsnyói táblaképet, a híres Meterciát elemzi, amely mindkét szekértípust használat közben ábrázolja.

Az Ipoly-völgyi magyar falvak a 19. század végéről Losonc, Rimaszombat piacára hordták az újkrumplit, paradicsomot, hagymát, uborkát, káposztát, ahol „szekérről” mérték ki, adták el a városi vevőknek. Saját fogattal szállították, az árusítást is maguk végezték. A városi piacon megmaradt árujukat faluról-falura szekerezve árusították. Kertészkedésük a vidék falvainak polgárosulását segítette: új típusú lakóházak, pajták, istállók építését, a falvak részleges átépülését.

A kötet záró tanulmányában Paládi-Kovács Attila a teherhordás néhány régi eszközét (*bazárka, hajdiván, hátikosár, rakoncás kiskocsi*) tekinti át. Utal szórványos elterjedtségükre a Kárpát-medencében, többüknél azon kívül is.

Paládi-Kovács Attila tanulmányai a *Magyar Néprajzi Atlasz* elmaradt kommentárjainak is tekinthetők. Az atlasz munkálatok során az adatgyűjtésben, térképlapok szerkesztésében végzett munkája, témáiban a több évtizedes elmélyült kutatómunka visszatükröződik minden tanulmányán. Örvendhetünk, hogy elkészítette e „kommentárokat”, sajnáljuk, hogy a térképlapok zöménél ezek elmaradtak. A tárgyakat előtérbe helyező könyve kapcsán meg kell említeni: tőlünk nyugatra, a marxista társadalomtudomány szárnyai alatt felnőtt, erősen ideologikus néprajztudomány elhanyagolta, sok esetben megtagadta, túlhaladottnak tartotta a tárgykutatást. Múzeumaink folyamatosan gyarapodó néprajzi gyűjteményei, szabadtéri néprajzi múzeumainkban, tájházainkban őrzött tárgyaink, de Paládi-Kovács Attila áttekintett tanulmányainak szemlélete is bizonyítja: a magyar néprajztudomány és tárgykutatás területén helyes úton halad.

Alba Regia 50. (2022) 323–324.

Lukács László

Zentai Tünde: A festett népi bútor. A dunai stíluskör és Komárom.

Hagyományok Háza, Iharos Népművészeti Egyesület, Budapest, 2022.
162 p., 67 színes és fekete-fehér illusztráció

A könyv több elemből álló címe magyarázatra szorul, amit a szerző így foglal össze: »*A „dunai stílus" új fogalom a néprajzkutatásban. Azokra a festett bútorokra alkalmazom, amelyek a tágan vett Duna mente hazai, szlovákiai, délvidéki területeiről származnak és közös jellemvonásokkal bírnak, ám sokuk előállító helye ismeretlen. Az elnevezés felöleli az olyan 17–18. századi ládákat és ágyakat, amelyek jó része a szakirodalomban a komáromi festőasztalosok tevékenységének első és második periódusában készült bútorként jelenik meg. A dunai stíluskörbe tartoznak a Komáromban alkotott bútorok is, amelyek önálló fejezetben szerepelnek.*« (35. old.) A ládák, az ágyak bemutatása során mélyrehatóan foglalkozik a motívumokkal, mivel a bútorok meghatározásában alapvető az ornamentika és elemeinek körültekintő vizsgálata.

A korai művek közül csupán néhány ládát ismerünk Bács-Bodrog vármegyéből, Szentgálról, Mohácsról, Csongrád vármegyéből, az ormánsági Csányoszróról. E tároló bútorok előlapját összefüggő, egysíkú, festett virágornamentika díszíti, amelynek stílusa és számos motívuma rokonságot mutat az 1700-as évek első felében készült festett kazettás mennyezetű templomok díszítésével: „*A dunai stíluskör korai ládáinak mintáiban leginkább a bogyós gyümölcs, a kacskaringók bősége és a kétkaréjú (gránát)alma jeleníti meg a rokonságot az egyidejű templomfestészettel… Előállítási helyük és pontos idejük ma még ismeretlen… Amíg egzakt bizonyíték nem kerül elő, e bútorokat, adományozott jelzők nélkül, a tágabb dunai stíluskör képviselőinek tekinthetjük…*" (49. old.)

Az érett dunai stíluscsoportba lényegesen nagyobb számú bútor tartozik: ládák és ágyak, a kelengyebútor két fő darabja. A hozományba kapott bútorokon először tűnt föl a festett virágozás. Jellemző vonásaik: a homlokzati léckeretezés a lapos pillérek (ágyakon), a lendületesen festett lombdíszek, a nagyméretű tulipán és a gránátalma dominanciája, a motívumok apróvonalas cifrázása. Ezen ornamensek együttes jelenléte, a motívumok sajátos formái és a komponálás módja önálló stíluskört teremt a Duna-mente tájain: „*A Kisalföldön, az ország középső Duna menti és hozzá kapcsolódó részein, beleértve az Alföld déli sávjait is, a 18. században kialakult a népi bútorfestésnek egy jellegzetes, gazdag megjelenési formája, amely főleg ládákon és tornyos ágyakon maradt fönn. Elterjedési területe nagyrészt egybeesik a szakirodalomban megjelölt komáromi asztalosság vásár-, illetve hatókörével. Mivel azonban az elemzett, több készítőhelyre valló bútorok eredete az 1840-es éveket megelőző időből különösen bizonytalan, hitelesebb, ha egyelőre a dunai stíluskör megjelölést használjuk.*" (78. old.)

A komáromi ládák két csoportba oszthatók. A *korai ládák*at mély faragással díszítették. Mintájuk fő eleme a vésett homlokzati páros keretékítmény, ami leggyakrabban színezett, a 19. század első évtizedeiben vésett tulipánokkal díszített. A *kései ládák*on, az 1850-es évektől a kereteket felváltották a sekély bemetszésű zsinórfaragással készült körök és az egymást keresztező hullámvonalak alkotta „halas" keret- és szegélydíszek. „*Rájuk a koszorús festés jellemző, aminek fő motívuma a rózsa. A korai ládák egyik reprezentánsa az 1807-es bodajki láda, klasszicista fűzérekkel, köztük egy-egy vésett, egyleveles tulipánnal. Zentai Tünde hangsúlyozza, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében őrzött: »bodajki darab a faragott „tulipános láda" eddig ismert legkorábbi, tárgyi valójában létező példánya.*" (87. old.) Az 1810-es évektől követhető négyszögletes keretű ládák korai képviselője szintén a Szent István Király Múzeum gyűjteményéhez tartozik: „*A vonalzóval előrajzolt négyoldalú keretet egy 1813-as föliratú* táci ládá*n szemlélhetjük Fejér megyében. A komáromiként*

azonosított bútordarab szintén helyi tulajdonságokkal bír: egyedül a keretmű vésett, az is „németesen" kockázott, piros és fehér színekkel díszítve, a rajta kívül elhelyezkedő három kerekrózsás, tulipános virágminta csupán festett." (101. old.) Zentai Tünde tárgyleírásai, a motívumkincs pontos bemutatása, gondos elemzése tizennégy hazai és határainkon túli múzeum anyagának áttekintésével könyvének kiemelkedő értéke. Tárgyleírásai közül a rábaközi Csornán gyűjtött, álfiókos láda elemzése különösen figyelemre méltó.

A komáromi láda legtöbb példányát Komárom, Győr, Moson, Sopron vármegyékből és a délre forduló Duna mindkét oldaláról ismerjük. Sok ládát gyűjtöttek a Pest, Fejér és a Veszprém vármegyei múzeumok is, de elkerültek Esztergom, Nógrád, Zólyom, Hont, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, Szabolcs, Szatmár, Baranya, Somogy, Zala vármegyékbe, sőt Fiumébe is. Mindez széles körű használatról, kiterjedt vásárkörzetről tanúskodik, amely a 19. század második felében – a vidéki asztalosok számának emelkedésével párhuzamosan – a folyamtól távolodva szűkülni kezdett.

A könyv külső megjelenése méltó a tárgyalt emlékanyag értékéhez: Pávai Natália és a szerző szerkesztői, valamint Katona Csaba tervezői munkáját dicséri. Az elemzett bútorokat javarészt a könyv számára készült színes fotók hozzák közel az olvasóhoz. Zentai Tünde könyve, kiterebélyesedő munkássága arról győz meg bennünket, hogy a magyar népművészet kutatásában előttünk járó nagy nemzedéknek elismerésre méltó folytatója.

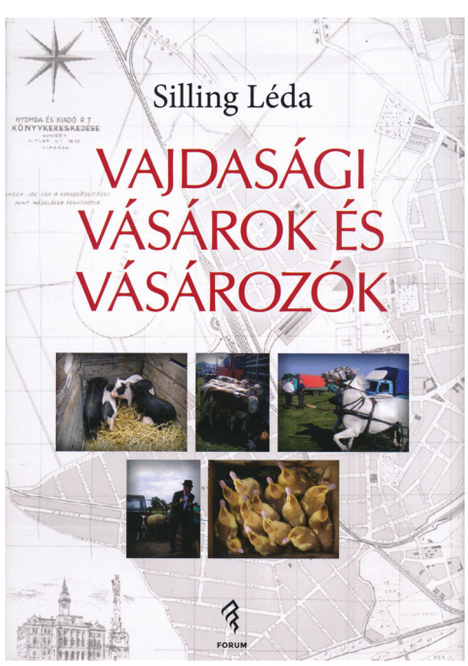
Alba Regia 50. (2022) 325–327.

Lukács László

Silling Léda: Vajdasági vásárok és vásározók.
Néprajzi monográfia. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2020.
360 p. Fekete-fehér és színes fényképekkel, térképekkel

A vásárok az anyagi javak, áruk, szellemi termékek (kalendáriumok, ponyvanyomtatványok), ismeretek, műveltségi elemek kicserélésének fő helyei voltak. Jól tükrözik a tájak közötti munkamegosztást, s vonzották magukhoz a távoli vidékekről érkező vándorárusokat, a különböző vándoralakokat is. Vásáraink kommunikációs alkalom jellegét a közelebbi-távolabbi lakóhelyükről érkezett árusok, vevők találkozása biztosította. A vásároknak a népi műveltség formálásában játszott szerepéről méltán állapította meg Gunda Béla *Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők* című tanulmányában azt, hogy: „*A kereskedelem különböző formái révén már a prehisztorikus idők óta szakadatlanul áramlanak a kultúrjavak egyik területről a másikra, s a vásári tapasztalatok is egyik gócpontjai a műveltségi javak terjedésének.*” (1958) A javak cseréjének a népélet alakításában betöltött kiemelkedő szerepét a magyar vásárkutatás számos tanulmányban, könyvben bizonyította. Figyelemre méltó folytatása e munkáknak Silling Léda könyve, amely a szerbiai Vajdaság három legjelentősebb városának (Újvidék, Zombor, Szabadka) vásártörténetével foglalkozik, ezt követően a mai jelentősebb vajdasági vásárokat mutatja be. Helyszíni kutatásait 2015-ben zárta.

A kutatástörténeti bevezető után kitekint a vásárok és a kereskedelem kezdeteire a Balkánon. Megtudjuk, hogy a középkori kereskedelem a szárazföld felől az Adriai-tenger felé irányult. Fejlett volt a terület állattartása, az állatok nyalósója is a tenger felől érkezett. Hajóval szállították el a nyersanyagokat, majd a távoli piacokról várták vissza a késztermékeket. A Földközi-, illetve az Adriai-tengermellék volt legfőbb tevékenységi területük a kor híres kereskedőinek, a velenceieknek. Számottevő kereskedelmi szerep jutott a török korban a dubrovniki kereskedőknek, mert a Balkánon egyedül nekik volt szabad kereskedési joguk. Jelentős fejlődésük is ennek az eredménye. A vásárok fejlődésében itt a Török Birodalomnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának volt legjelentősebb szerepe: „*A kereskedelmi fejlődés egyértelműen a nyugati térségben, azaz a Monarchia fennhatósága alatt álló részeken volt gyorsabb. Dalmácia, Szlovénia, Horvátország, Szlavónia és a mai Vajdaság területe is olyan arányban fejlődött, mint a Monarchia többi része… Leginkább marhával, búzával, sóval és borral kereskednek… A kereskedelemben a szláv népelemek lesznek dominánssá, a vajdasági és magyarországi szerbek, a szlavónok, a szlovének, és dalmáciaiak. Ők nemcsak a saját területeik vásáraira jutottak el, hanem a Monarchia egész területét bejárták.*” (28. old.) Igazán kiemelkedő szerepet a 19. században kaptak a vásárok a Balkánon. A török fennhatóság megszűnését követően jelentőssé vált a pénzközpontú árucsere-forgalom. A vásáros helyek iparosaik és a környező települések árutermelőinek segítségével nagyobb településekké fejlődtek. Vásáraik a nemzetközi kereskedelem bázispontjaivá váltak.

„*Bácskában három város kapott szabad királyi városi privilégiumlevelet Mária Terézia királynőtől: Újvidék (1748), Zombor (1749), Szabadka (1779). Szabadalomleveleik biztosították e városoknak a szabad kereskedelmi jogot, azaz a szabad országos- és hetivásár tartásához való jogot: a kijelölt helyen és időben e városokban az eladók és a vevők szabadon gyülekezhettek. Ez odavonzotta a kereskedőket, iparosokat, akik fellendítették e városok fejlődését. A szabad királyi városi ranggal együtt a vásártartás jövedelmeit is*

megszerezte a város: a vásárokban az iparosok, kereskedők és egyéb árusok sátorpénzét, a marhák és kocsik után szedett díjakat és a piaci helypénzt, valamint a hiteles mértékek igénybevételéért fizetett illetékeket." (37. old.)

Bánátban a török alóli felszabadulás után elsőként Pancsova kapott vásártartási jogot 1740-ben. Mária Terézia 1769-ben emelte mezővárosi rangra Nagybecskereket, vásártartási joggal. Torontálvásárhely 1872-ben nyerte el a vásártartási engedélyt. Nagybecskereken a 18. században a németek és a magyarok az iparosodást szolgálták, a szerbek kereskedtek, főként lovakkal és liszttel. „*A XIX. században az iparosok között a szerbek lesznek többségben. Sokféle iparos él a városban. Legtöbben voltak a szűcsök, pékek, vargák, borbélyok, majd a kádárok, cipészek, asztalosok, kovácsok, törökmézesek következtek. 1880-ban 573 iparos összesen 60 szakmát űzött. A XIX. század második felében, amikor kiépült itt is a vasút, a kereskedelem jelentős mértékben fellendült. A Béga szabályozásával és hajóhatóvá tételével összekötötték a várost az akkori ország keleti részeivel, a Tisztán és a Dunán keresztül pedig Közép-Európával.*" (49. old.)

Szerémségben a 18. században 13 mezőváros volt. Közülük valódi vásároshelyek Ruma, Ürög, Vukovár, Újlak és Šid voltak: „*Vukovár jó kapcsolatot tartott Pesttel, Újvidékkel és Eszékkel. Ruma egy puszta közepén helyezkedett el, ami kiválóan megfelelt az állattartásra… gabonatermesztése is igen jelentősnek mondható. Ürög azon az úton feküdt, amelyik a Bácskát, a Duna mentét összekötötte a Szerémség déli részével, egy szőlőültetvényekkel teli vidéken. Itt jelentős csere- és egyéb kereskedelem folyt.*" (59. old.) E szerémségi mezővárosok fontos pontját képezték az Ausztria és Törökország közötti kereskedelemnek. Kereskedőik főként szerbek voltak, kukoricával, borral, pálinkával, állatokkal kereskedtek. Gyakran egész pusztákat megvásároltak, hogy állataikat a vásárokra terelni tudják. A vukovári kereskedők Erdélyből, Bécsből hozták a textileket, az ürögiek, rumaiak Zimonyon keresztül török árut importáltak. Felvásároltak rumai és ürögi területeket, ahol útközben felhizlalták az összevásárolt állatokat. Kukoricát vettek a környező településeken, a felhizlalt állatokat, főként sertéseket Magyarországon, Ausztriában adták el. Rumában 1747-ben tartották az első vásárt, nagyszámú kereskedővel, iparossal, távoli vidékekről is. A görög kereskedők apró dolgokat, főleg fűszert és déligyümölcsöt árultak itt. Megjelentek az állat- és gabonakereskedők is, a környék legjelentősebb gabonatermelő településévé vált. Ruma a Zimony – Vukovár – Eszék főútvonalon fekszik, amely Törökországból Sopron, Bécs felé vezet. Itt tartották a legnagyobb szerémségi vásárt.

A vajdasági vásárok éves rendjével kapcsolatba Silling Léda elmélyült elemzését olvashatjuk a kalendáriumok vásárlistái alapján: »*Januárban, februárban és decemberben nem jelöltek egyetlen országos vásárt sem. A téli hónapokban nincsenek vásárok, ami teljes mértékben megfelel a paraszti gazdálkodás éves rendjének. Az évszakos vásárok tavasszal kezdődtek: márciusban és áprilisban még kevés, 8–9 vásárt, májusban viszont már 16 vásárt tartottak a Bácskában. Ekkor indult meg a mezőgazdasági élet. Ilyenkor eladják a télről megmaradt fölösleget, s beszerzik a tavaszi munkálatokhoz szükséges vetőmagot, facsemetét, eszközöket. Júniusban, júliusban és augusztusban, a nyári munkák idejében, a vásárok száma ismét visszaesik. A betakarítás után, a legeltetés végén jön el újra a vásáros időszak. Amikor már van mit a vásárra vinni, az eladott termény, jószág árából pedig fel lehet készülni a télre. Október 28. Simon és Júdás napja az első télkezdő nap, a marhabehajtás végzőnapja, juhászfizető és fogadónap volt. A Katalin-napi vásárban, november 25-én már a „télhez szoktak beruházkodni". A gazdasági év fontos zárónapja volt Márton napja, november 11-e, ekkor hajtották be végleg a gulyát telelőre. A Márton-nap bérlet- és bérfizető határnap volt már az Árpád-korban is. E nap után már nemigen tartottak vásárokat sem. Az állatokat nem lehetett vásárra terelni, hideg volt, téli szállásokon volt a jószág.*« (66. old.)

A vásáron résztvevők számra fontos volt a vásártartó városok számára. Jövedelmük számottevő része a vásárokból származott. Ezért érdekükben állt, hogy vásárhiderdetésük minél szélesebb körben terjedjen. A vásárhirdetés szóbeli és írásbeli lehetett. Előbbi a vasárnapi nagymisét követően felolvasott hirdetés. Írásban a kalendáriumok vásárlistái, újsághirdetések, plakátok révén terjedt a vásárok híre. A nyomtatott vásárhirdetéseket postán elküldték a települések elöljáróságának, a járási főszolgabíróknak, akik helyben kihirdették, illetve járásukban köröztették a vásár helyét, időpontját. A várások lebonyolítását, a vásárterek elhelyezkedését a városok fejlődése is befolyásolta. Maga a vásár is urbanizációs tényező, gazdasági fellendüléshez vezet, hozzájárul a város fejlődéséhez, növekedéséhez. A nagyvásárok mindinkább kiszorultak a városok belső tereiről: „*A vásárterek átalakulását kutatva ebben a három egykor szabad királyi városban pontosan nyomon lehet követni, hogy milyen változásokon mentek keresztül. A vásárok először a települések központjában voltak, majd a lakosság létszámának növekedésével, a terek beépítésével fokozatosan kiszorultak a város még lakatlan részeire. Először csak az állatvásár került a városon kívülre, aztán a kirakodóvásár is. A folyamat természetesen lassú volt, és minden településen egy kicsit másként zajlott le. Újvidék központi helyzete miatt kiemelkedik ebből a fejlődési vonalból. Itt mezőgazdasági vásárrá fejlődött a régi országos várás. Szabadkán a mai igényeknek megfelelően az úgynevezett ócskapiaci részleg fejlődött tovább, és virágzik máig. Zombor, amióta az ország szélére került, elveszítette gazdasági szempontból korábbi központi szerepét. Vásárai ma már inkább csak a helyi régiségkereskedőket és a külföldi csempészárut értékesítőket szolgálják, s hazai termékeket, jószágot elvétve árusítanak rajtuk.*" (95. old.)

Írásos forrásokból rekonstruálhatóan az újvidéki vásárosok száma és foglalkozása 1910-ben: asztalos (2), kocsmáros (6), bognár (3), cipész (2), csizmadia (1), drótos (1), edényárus (1), fésűs (1), kalapos (2), késélező (1), szövetárus (1), kosárfonó (2), kovács (4), köteles (1), mészáros (2), mézesbábos (1), bocskoros (opančar) (4), papucsos (7), rövidárus (2), szíjgyártó (1), sörfőzdés (1), szabó (7), szűcs (4), talicskakészítő (1), vendéglős (1). A hat kocsmáros és a vendéglős az ételt és az italt szolgáltatták a vásároknak, ahhoz is, hogy a sikeres vásár megkötése után a felek megihassák az áldomást. Nagyon sok a vásározók között, aki ruhanemű, lábbeli készítésével, árusításával foglalkozott. A vándorárusok közül a gyolcsos tótok is jelen voltak a zombori vásárban. Közülük többen is letelepedtek Torontálvásárhelyen. Rajtuk kívül még a tarisznyás, szatócs és házaló, a képesek, a schwarzwaldi órások és a faszerszámkészítők is árusítottak. Vásári szolgáltatók a köszörűsök, a pecsenyesütők, testgyakorlók, az állatsereglet (Menagerie) és a panorámások.

Napjaink legnagyobb bácskai vására a topolyai. Csantavér, Kispiac, Zenta még rendez vásárokat. Magyarkanizsán már elveszett korábbi jelentőségük. Élénk még a bánáti Torontálvásárhely és a szerémségi Ruma vására. Újvidéken ma a vidék legjelentősebb mezőgazdasági kiállítását és árumintavásárát rendezik. A szerző megfigyelése: „*A még élő vásárok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy azokon a településeken maradt meg a vásár, ahol még szükség volt/van az ott eladásra kínált termékekre. Ezeken az agrár jellegű településeken, amelyek lakosainak igen jelentős része még mezőgazdasággal foglalkozik, részben vagy teljesen ebből is él (városon és falun), a vásárokban eladásra szánt termékeket nem tudja helyi üzletekben megvásárolni*." (307. old.)

Az állatvásár-tereken a legtöbb helyen ma már csak a kocsmák, lacikonyhák sátrai állnak. A vásározók közül sokan csak az itt árusított kecskesültért, báránypecsenyéért, sültkolbászért jönnek. Mézesbábosok sátraiból akár egész sort vernek, itt vásárolják a népszerű vásárfiát. Vajdaság vásáraiban napjainkban szinte mindenki szerbül beszél. A környezet nyelvét, mindenki megérti, ezért használják a könnyebb és gyorsabb üzletkötés érdekében. Magyar szót csak az észak-bácskai Kispiac és Zenta vásáraiban hallhatunk gyakrabban.

A mai vásárok időpontja leggyakrabban vasárnap, ami szabadnap, ezért legalkalmasabb a vásározók számára. Ezredfordulónk már nem a vásárok virágkora: a vajdasági vásárok listáján mindössze 14 település szerepel, évi 104 vásárral. A vásárok három funkciójából (1. gazdasági, kereskedelmi, reklámozási, 2. kapcsolatépítési, kommunikációs, 3. szórakozási) napjainkban a harmadik erősödik: a vásárok fesztiváljellege válik egyre hangsúlyosabbá.

Alba Regia 50. (2022) 329–331.

Mózessy Gergely

Lukács László: Szent István király a néphagyományban.

A Szent István Király Múzeum Közleményei, A (tudományos) sorozat, 59. szám.
320 p. Fekete-fehér és színes illusztrációkkal*

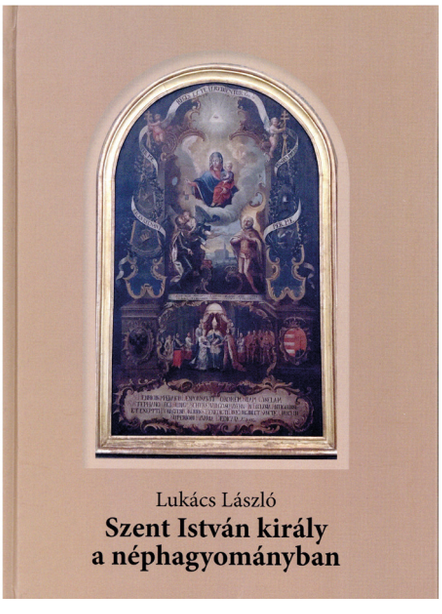
I.

Engedjék meg, hogy mondandómat a kötet címén való rövid lamentációval kezdjem. Ha ugyanis elgondolkodunk e tulajdonképpen szikárnak tekinthető címadás minden egyes szaván, akkor nemcsak azt tudjuk meg, hogy mit is várhatunk e könyvtől, hanem egyszersmind jelentőségét és időszerűségét is mérlegre tehetjük.

István a magyar történelem egyik legkomplexebb, legérdekesebb figurája. Egy történelmi korszakhatáron élt; ráadásul főszereplőként: kétségkívül az eseményeket formáló, nem csak elszenvedő alak volt. Fontos személy tehát. – Aki *szent* és *király*. Egyszerre. Alakjához közelíthetünk egyházi és világi oldalról egyaránt. Ráadásul a világi oldal már önmagában is sokszínű: hiszen a később államalapítónak is mondott királyhoz való viszonyát a hatalom mindenkori birtokosainak – mindenféle szinten – időről-időre definiálnia kellett; de élt róla egy kép az alattvalókban és azok örököseiben, a nemzet egyszerű tagjaiban is. – Lukács László, mint a néprajztudomány avatott képviselője arra vállalkozik, hogy ezt a világi, „alsó szinten" kialakult képet, azaz a *néphagyományt* tárja az olvasó elé. A kötet címében nincs szűkítés, ami arra utal, hogy a szerző – természetesen a lehetőségekhez mérten – a teljességre törekszik, azaz műve enciklopédikus jellegű kíván lenni.

István alakjának különféle eredetű olvasatai természetesen szüntelen kölcsönhatásban álltak egymással. Néha egybeestek és egymást erősítették: így a néphagyomány soha nem lehet független az egyházias elemektől, ezt szerzőnk több ízben is kiemeli. Néha viszont ezek az erők egymásnak feszültek – gondoljunk a kommunizmus évtizedeire, amikor a politikum csak az államalapítót, az első királyt hangsúlyozta – elhallgatva a szentet, és minden ahhoz tartozót, így az egyházszervezői attitűdöt is.

Időszerűséget említettem korábban. Nem véletlenül. Olyan korban élünk, amely jelszavaiban keresztény, ám a mindennapokban már réges-rég szekularizálódott. Korunk más jeles néprajzosai – Barna Gábor, Perger Gyula – újabban az ünnepek fesztivalizációjáról szólnak. Arról, hogy a mai kor embere *ünnepelni* már nem igazán tud: valahogy elszakadt annak mélységétől és nemességétől. Egy *fesztivál* ugyanis alapvetően más, mint az ünnep. A fesztivál az „itt és most jól érzem magam" kultúrájába (rigorózusabb értékelés szerint posványába) ránt le minket. A fesztiválokat mára egész iparágak szolgálják ki, néha elképesztő gazdasági erővel, média-jelenléttel, úthenger-módjára lépve fel. A hagyományból gyakran – üzleti megfontolásból – emelnek ki egy-egy nekik épp tetsző elemet, s gyakran megfosztva kontextusától helyezik azt fókuszba. Válogatnak a hagyományból. (A hit világában a hittételek közül való válogatást görög szóval herezisnek nevezik. Azaz eretnekségnek. Néha az az érzésem, hogy a fesztiválozás éppígy az eretnekség tobzódása – csak épp hagyományaink világában.)

Egy ilyen, a fesztivalizációra hajlamos korban a tiszta hagyomány felkutatása, felmutatása és összegzése nagyon is időszerű vállalkozás. Köszönet érte.

* Elhangzott a 2022. augusztus 13-i könyvbemutatón, a Királyi Napok rendezvénysorozat keretében, Székesfehérváron a Hiemer-ház báltermében.

II.

Ha valaki egy kötet bemutatására kap felkérést, jó eséllyel figyelmesebben olvassa végig a könyv elő- és utószavát, mint máskor. Mert a legtöbbet innen tudhatja meg a szerző és a téma viszonyáról, ha úgy tetszik, közös előéletükről. Velem is így történt, s nem csalatkoztam. Lukács László ugyanis keresetlen őszinteséggel vall

– mind a témához kötődő személyes vonzalmának első emlékeiről, amelyek mintegy 8 éves koráig és a családi impulzusokig vezetnek vissza;
– mind a bejárt szellemi, kutatói útjáról: inspirációkról, forrásokról és a kötetet megelőző, de a témába vágó korábbi tudományos megnyilatkozásairól: előadásairól, tanulmányairól.

Jelen könyv ugyanis egyfajta összegzése ezeknek: naprakésszé tett tanulmányok gyűjteménye. A kötetben ezek az írások önálló fejezetekként jelennek meg, sorrendjük logikusan felépített, egymásból mintegy következő is – de az olvasó érzi, hogy az egyes részek különállása erőteljes. Megerősíti ezt az érzést az is, hogy az egyes fejezetek önálló, elkülönülő bibliográfiai bázissal és jegyzetapparátussal rendelkeznek.

III.

Az első fejezet címét kölcsönzi a kötet egésze. Az adatgazdag mozaiksor felvillantása bőségesen indokolja Lukács László konklúzióját, amely szerint *„Szent István király kultusza az egész Kárpát-medencére kiterjedt."* Eszmefuttatásának legérdekesebb – és messze nem kézenfekvőnek tekinthető – része a magyar királyság idegen etnikumú népei – azaz a szlovákok, románok – Istvánra vonatkozó szöveghagyományainak (sőt tárgyi emlékeinek!) megidézése.

A második fejezet a Székesfehérvári Egyházmegye területére szűkítve szól Szent István tiszteletéről. A fenti területi lehatárolás egyben időbelit is jelent, hiszen a székesfehérvári egyházmegye újkori képződmény, 1777-ben jött létre. Szerzőnk így lényegében az érett barokk kortól tekinti át a kultusz tárgyi emlékeit. Felütése igencsak erős és meglepő: egy kisebb protestáns közösség a szenthez való fohászkodásának megidézésével nyit – ami megint csak szokatlan, váratlan fejlemény. A későbbiekben e fejezetben kicsit el is távolodunk a klasszikus néphagyománytól, pontosabban szerzőnk kissé előre szalad. Részint azzal, hogy értő módon tolmácsolja az egyházmegye jelenkori lelkipásztori szándékait – amely egyszerre táplálkozik a hagyományból és kívánja formálni azt a jövőre nézve; részint pedig azzal, hogy megemlékezik a közelmúltbéli köztéri emlékállításokról. Ezek szinte mindig politikum által vezérelt történetek. Az, hogy mennyire fakadnak helyi szinten élő hagyományból, vagy mennyire akarnak hagyományokat formálni, alakítani, netán teremteni – gyakran valójában nem megvilágítható.

A harmadik fejezet kissé más irányban folytatja az első rész gondolatmenetét. Eddig a Kárpát-medence Szent István tiszteletét tárgyalta, itt egy zaklatott sorsú, Kárpátokon túli népcsoport, a csángók Szent István tiszteletébe nyerünk bepillantást. A történet alapvetően fájó, mert kérlelhetetlenül szembesít minket azzal, hogy miként szorul ez vissza: az egykori öt csángó Szent István patrocíniumú templomból mára egyetlen maradt, annak búcsúnapját is helyezgetik, oltárképét is joggal félthetjük az elmondottak nyomán.

A negyedik és ötödik fejezet – egymást kiegészítve – szól Szent István király tiszteletének fő helyszíneiről és tárgykultúrájáról, illetve azokról az alkalmakról, eseményekről, ünnepekről, amelyek a kultusz virágzásának időbeli kereteket adnak. Az volt a benyomásom, hogy a negyedik fejezetben szabályosan lubickolt szerzőnk. Volt alkalmam vele többször kisebb-nagyobb szakmai kérdésekről beszélgetni (konferenciák szüneteiben, sőt vonatúton is): élő beszédének egyre és egyre mélyebbre haladó, újabb és újabb alfejezeteket megnyitó, az érdeklődőt egyre csak tovább és tovább kalauzoló stílusa itt érhető tetten a kötetben leginkább. A helyszínek megidézése elsőre tán véletlenszerűnek hat, de valójában egy egyházi hierarchiát tökéletesen ismerő logika vezeti. A tisztelet alkalmairól szóló fejezet pedig talán meglepetéssel is szolgálhat. Bemutatja, hogy Szent István augusztus 20-i ünneplése magyar sajátosság, a világegyház szeptember 2-án emlékezett meg az első magyar királyról. A világegyház ünnepeinek redukciója 1771-ben veszélybe sodorta ezt az ünnepet. Mária Terézia nem hagyta veszni, a Habsburg Birodalomban állami ünneppé is emelte István napját – a Magyarországon ismert, augusztus 20-át. Az ünnepi keret adott – szerzőnk pedig ennek tartalmi elemeit sokszínűen mutatja be: a prédikációk, az ereklyék világától a színműveken, rockoperán át a közelmúlt szertartásjátékáig nagyon sok minden belekerül ebbe a tablóba.

A kötet hatodik és hetedik része külföldre kalauzol minket. A bajorországi Scheyernbe, ahol István és Gizella eljegyzésének nyomaival és emlékezetével szembesít bennünket, illetve Bambergbe, ahol a dóm híres középkori lovas szobrán ábrázolt ifjú kiléte körüli újabb kori vitákról kapunk elegáns összefoglalót. Az 1230 körül készült, szakáll nélküli fiatal uralkodó alakban – aki pénzre is, bélyegre is került Németországban – hagyományosan királyunkat látták bele. Az persze természetes, hogy a tudomány sok mindent megkérdőjelez, de az Istvánnal történő

azonosítás melletti érvek erősek, az alternatív megoldásokat (III. Konrád, Nagy Károly, Szent György, Szent Márton, valamely betlehemi király, Sváb Fülöp, az Apokalipszis Lovasa) magam roppant erőtlennek érzem. Levéltáros énemet pedig megnyugtatja, hogy attól, hogy ma vannak is kétkedők, a megelőző századok emberei következetességben éltek: a régi útikönyvek, a 18–19. századi restaurációs szerződések és más írott források mind-mind folyamatosan István-szoborról szólnak.

A kötet zárófejezete a svábság Szent István tiszteletére fókuszál – egy meglehetősen sajátos időmetszetben és történelmi helyzetben. Mint ismert, a második világháborút követően sokukat nemkívánatos elemnek tekintették, és kitelepítették Németországba – ahol az anyaországhoz tartozásukat sokan Szent Istvánhoz való kötődéssel akarták kifejezni. Darmstadtban egy utcanév; Möhringenben egy mára a padlásra száműzött egykori oltárszobor emlékeztet csak erre, de a baden-würtembergi Ludwigsburgban egy modern templom is. Ezeknek a felidézéséhez csatolja Lukács László az 1956 utáni emigráció hasonló külföldi emléknyomait.

IV.

Említettem korábban, hogy a kötet rendkívül adatgazdag. Mutatók nem segítik a kötetet „csak *é*pp valamiért" előkapó olvasó eligazodását. Hadd tegyem hozzá: én ezt ma már nem érzem hibának vagy bűnnek – méghozzá két okból. Egyrészt egy olyan világban élünk, hogy ami megjelent nyomtatásban, az – legálisan vagy illegálisan – hamarosan felkerül a világhálóra, s többnyire kereshető formátumban. Tökéletesen megértem azoknak a szakembereknek a hozzáállását, akik ezért már nem akarnak vesződni mutatók összeállításával. Más formában viszont igenis kapunk segítséget a szerzőtől. A kötetnek ugyanis rendkívül gazdag és erőteljes képanyaga van, aminek az elhelyezése hallatlanul tudatos: szinte mindig és mindenhol a leírt mondanivaló illusztrálására szolgál, kevés a l'art pour l'artnak tűnő képelhelyezés. (A végigillusztráltság megköveteli a végig jó minőségű papír használatát, ami drágítja a mű előállítását. Így itt a helye, hogy ezúton is megköszönjem áldozatát mindenkinek, aki támogatta e méltó megjelenést.) A bőséges és jól elhelyezett képanyagú kötetet végigpörgetve rendre gyorsan előugrik egy-egy keresett hely.

V.

Egy kötetet bemutatva illik kritikai megjegyzéseket, észrevételeket is tenni. Nem szívesen teszem, mert hiszen az összképet kiválónak tartom. Talán két apróságot érdemes megemlíteni – mindjárt fel is mentve a szerzőt a kritika éle alól, mély megértéssel fogadva helyzetét. Az egyik ilyen mozzanat, hogy az adatgazdagság könnyen fordulhat az olvasmányosság ellen. Ez óhatatlanul elő-elő fordul, itt is.

A másik mozzanat, melyet észlelhetünk, hogy Lukács László a néphagyomány összegyűjtését, csokorba rendezését és elegáns tálalását elvégzi – de annak kritikájára ritkán vállalkozik. Még csak-csak megtörténik ez a vándormotívumok esetében. A „régi nagy szent királyra" vonatkozó hagyományban bizony sokszor előfordul, hogy az egyik nagy királyra vonatkozó emléket egy másikra is rávetítettek. Így például a tordai hasadék kialakulásának eredetmondája klasszikusan Szent Lászlóhoz kötődik – de a történet Szent István kapcsán is felbukkan, s szerzőnk korrekten jelzi, hogy hol, milyen körülmények között és kik kötötték „át" a történetet Istvánhoz. – Nagyobb és feltűnőbb szerzőnk hallgatása, amikor a néphagyomány és a történettudomány mai állása által képviselt nézetek közt támad feszültség. A magyar középkor erősen forráshiányos, a népi képzelet sok űrt képes volt kitölteni. Igazságtartalmát tekintve azonban számos „problémás" hagyománydarabunk van. Értem én, hogy szerzőnk nem vállalja azt, hogy egyes kérdésekben valószínűségeket fogalmazzon meg. Részint azért, mert a néprajztudós számára a hagyomány akkor is értéket képvisel, ha történetesen nem a valóságot tükrözi; részint pedig azért, mert a történettudomány nézetei is változékonynak bizonyultak, így nehéz egyértelmű viszonyítási pontokat találni kétséges esetekben. Csak a viták tengerikígyóját nyitná meg, ha egyes hagyománydarabokról a meseszerűség valószínűségének fokát próbálná kimondani. – Amikor azonban a hagyomány minden kétséget kizáróan és egészen nyilvánvalóan fals információkat közöl, azt talán illene jelezni. Mondok egy példát: egy mezőföldi adatközlő arról beszélt, hogy a ciszterciekét Szent István ruházta fel gazdag birtokokkal lakhelyének környékén. Tekintettel arra, hogy a rend csak a XI. század végén jött létre, ez minden bizonnyal tévedés. S ennek kimondása talán nem ártott volna.

VI.

A mű kész. Kézbe vehető, forgatható – lehet ismerkedni vele. 300-nál több oldal, apró betűkkel, kiváló képanyaggal. Bele lehet szédülni. El lehet veszni benne.

S bizton állíthatom: megéri elveszni benne. Kiváló kaland.

Alba Regia 50. (2022) 333–335.

H. Csukás Györgyi

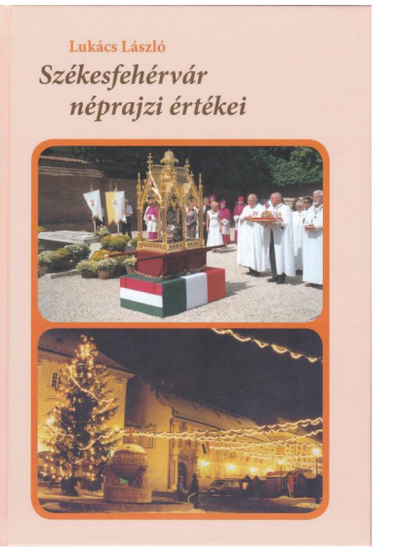
Lukács László: Székesfehérvár néprajzi értékei.

A Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat 58. szám. Székesfehérvár, 2019. 416 p. Fekete-fehér és színes illusztrációkkal*

Lukács László új könyve 2019-ben Székesfehérváron jelent meg a *Szent István Király Múzeum Közleményei* A sorozatának 58. számaként, a városi önkormányzat támogatásával. A keménytáblás, szép kiállítású, 416 oldal terjedelmű könyvet a szerző Bátky Zsigmond emlékének szentelte, akiben Fejér megye és Székesfehérvár első néprajzkutatóját tiszteli. A könyvben Lukács László, aki pályája kezdete óta a Szent István Király Múzeum néprajzos muzeológusa, azokat a korábban megjelent írásait gyűjtötte össze, amelyek középpontjában Székesfehérvár áll.

A bevezetőben a szerző röviden ismerteti a városra vonatkozó főbb statisztikai jellemzőket, a sporadikus néprajzi adatokat, megfigyeléseket, amelyek már pályakezdőként elővételezték számára, hogy nemcsak a néprajzi térképen fehér foltnak számító Fejér megye, de az egykori királyi székhely, majd szabad királyi város néprajzának kutatása sem reménytelen vállalkozás, sőt, egy teljes életet is érdemes áldozni rá. Kitér arra is, hogyan jutott el a kezdeti, lokális témáktól a megyei, regionális, dunántúli, majd közép-európai kitekintésig számos témában. Köszönetet mond tanárainak, múzeumi elődeinek, kollégáinak, akik munkájában inspirálták, segítették – elsősorban professzorának, Gunda Bélának – akinek nyomdokain járva európai etnológiai szemléletű munkái megszülethettek.

A kötetben szereplő tanulmányok, cikkek, könyvrészletek végén a szerző megadja azok első megjelenésének adatait, de közli a továbbfejlesztett, vagy az idegen nyelven megjelent változat bibliográfiai adatait is. Az írások terjedelme igen változatos, amit nemcsak a téma súlya, hanem a megjelenés helye indokolt: a *Fejér Megyei Hírlap* számára írt ismertetők 1–2 oldalasak, a legtöbb tanulmány, cikk 5–15 oldalas, a leghosszabb írások 20–25 oldal terjedelműek. Szinte mindegyik írás igen gazdag és kiváló minőségű képanyaggal illusztrált (térképek, rajzok, hasonmás képek, archív és újabb, többségében a szerző által készített fotók, tárgyfotók). A cikkeket, tanulmányokat követő bibliográfiából kiderül, hogy azt a szerző a cikkek eredeti megjelenése óta megjelent irodalommal is kiegészítette.

Az írásokat a szerző tematikus blokkokba rendezte. Az indító tanulmány (*Néprajz, népi kultúra Székesfehérváron*) ismerteti a Szent István Király Múzeum korábbi és jelenlegi etnográfusainak munkásságát, a múzeum néprajzi gyűjteményét, kiállításait. Lukács Lászlónak, amint már elődjének, Pesovár Ferencnek is erős inspirációt jelentett annak a vélekedésnek a cáfolata, hogy Fejér megye fehér folt a népművészet és a néphagyományok területén. A cikk foglalkozik az „alkalmazott néprajzzal" is: a székesfehérvári, országszerte ismert népzene- és néptánc együttesekkel, táncházzal, a helyi népművészeti egyesületekkel, alkotókkal, a népi kultúrát bemutató fesztiválokkal. A cikk a város néprajzi értékeinek rövid ismertetésével zárul, igen tág értelmezésben: foglalkozik a város nevével, településszerkezetének történeti múltjával, utcaneveivel. Megemlíti a város határain túl is ismertséget szerző egykori késes, tarisznyás mesterséget, megemlékezik a népszokásokról, vallási hagyományokról. Nemcsak a múltra koncentrál, egyes szokások felelevenítését, újraéledését és a rendszerváltás után kialakuló új szokásokat is dokumentálja. Mindezeket a témákat a későbbi írásokban részletesebben is kifejti.

* Elhangzott 2020. április 1-jén Budapesten, az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében rendezett könyvbemutatón.

Lukács László mindig nagy tisztelettel fordult tanárai, elődei felé, így külön tanulmányt szentelt a nagy múltú Ciszterci Gimnázium azon jeles tanárainak, tanulóinak, akik néprajzi, folklorisztikai, nyelvészeti munkásságukkal a néprajztudományt is gyarapították, vagy a múzeum fejlesztését elősegítették. A névsor igen hosszú: Virág Benedek, Egyed Antal, Vörösmarty Mihály, Szvorényi József, Reguly Antal, Bán Aladár, Zichy Jenő, Strausz Adolf, Wekerle Sándor, Marosi Arnold – aki 1910–1930 közt a múzeum igazgatója is volt – egészen a jelen kor néprajzosaiig (Gráfik Imre, Lukács László és barátja, szerzőtársa, Gelencsér József), akik a Ciszterci Gimnázium jogutódjának, a József Attila Gimnáziumnak tanulói voltak.

A tudománytörténeti összefoglalókat Székesfehérvár iparos társadalmával foglalkozó írások követik. *A székesfehérvári iparosok nyelvi, kulturális problémái a 18–19. században* című tanulmány betekintést nyújt Székesfehérvár török kor utáni betelepülésének folyamatába, az újjáépülő város etnikai, felekezeti, társadalmi viszonyaiba, a városi önkormányzat működésébe. Kiemelten foglalkozik az iskolák, egyházak, a reformkori színjátszás és a különféle egyletek szerepével a város magyarosodásában. Ez a tanulmány kiválóan megalapozza a következő írásokat, amelyek az iparosokban leggazdagabb és legjobban kutatott külvárost, Palotavárost, vagy egy-egy mesterséget, céhet ismertetnek. A Palotaváros szanálását megelőzően folytatott kiterjedt kutatásoknak köszönhetően Palotaváros kézműipara a legjobban feltárt. Ennek a középkori Rácvárosból és Szigetből alakult városrésznek részben középkori eredetű utcanevei (Sütő utca, Csapó utca, Tobak utca, Szömörce utca) is jelzik az itteni legfontosabb iparágakat. A csapók, szűrszabók, szűcsök, valamint a bőrfeldolgozó tímárok, vargák, tobakok mesterségével részletesen is foglalkozik a szerző, elsősorban céhemlékeik és archív források alapján, de a mesterség utolsó képviselőtől is sikerült még adatokat, tárgyi anyagot gyűjteni a múzeum munkatársainak. Külön tanulmányt szentelt a szerző a „fehérvári bicskának", amely a szépirodalomban, memoárokban is gyakran feltűnő, országszerte ismert tárgy volt egykor. Pesovár Ferenc és Gelencsér József kutatásaira is támaszkodva feltárja a késes, köszörűs mesterség fehérvári történetét egészen a jelenkorig.

Egy-egy kiemelkedő értékű céhes irat ismertetése kapcsán (*A székesfehérvári szűrműves (csapó)* céh szabadalomlevele 1700-ból) Lukács László nemcsak a céh működésébe, de a mesterség fortélyaiba is beavatja az olvasót. A teljes forrást hasonmás formában közli. *A székesfehérvári csizmadiacéh mesterkönyve (1838–1938)* című tanulmány azt a páratlan értékű, bőrkötéses mesterkönyvet ismerteti, amelybe a céh jegyzője 1838-ban az akkor még élő mesterek adatait is bevezette a korábbi mesterkönyv bejegyzései alapján. Regénybe illő ennek a becses emléknek a múzeumba kerülése is, amely a török alóli felszabadulástól 1938-ig megőrizte a csizmadiacéh tagjainak nevét, és megörökítette a céh jelentős eseményeit. Lukács László figyelmét az sem kerülte el, hogy az 1813-ban remekelt Simor Antal csizmadiamester az ugyanebben az évben született Simor János későbbi hercegprímásnak az édesapja.

A legényvándorlás beszédes bizonyítéka a székesfehérvári vastuskó. Lukács László cikkében a tárgytípus eredetének kinyomozása éppoly érdekes, mint a tárgy múzeumba kerülésének az útja.

A céhrendszer felszámolását követő időszak iparosainak életéről, tevékenységéről már nemcsak levéltári források, céhemlékek, sajtóanyag, de személyes emlékezések, gazdag archív fotóanyag is a szerző rendelkezésére állt. *A céhes hagyományok továbbélése Fejér megyében és Székesfehérváron* című tanulmányában Lukács László megörökítette a céhek úrnapi körmenetekben való részvételének azt a már folklorizmusként értelmezhető újraélesztését, amikor 1938-ban, a Szent István évben Székesfehérvár iparosai céhes jelvényeikkel vonultak fel az augusztus 20-i körmeneten.

A Fehérvár iparos társadalmáról szóló blokkot a *Székesfehérvár híres vásárai* című tanulmány zárja, amely a középkortól kezdve napjainkig ismerteti a fehérvári országos vásárok és heti vásárok, piacok történetét, helyszíneit, időpontjait, lefolyását, jellegzetességeit, egyúttal Fehérvár helyét az ország, s főként a Dunántúl árucsere forgalmában. A gazdag illusztrációs anyagban az iparosok mellett megjelennek Felsőváros paraszti árusai is – többnyire még viseletben.

A következő tematikai egység a külvárosok népi építészetével, a palotavárosi skanzen létesítésével kapcsolatos írásokat tartalmazza. A szanálásra került városrészben három háztípust sikerült meghatározni, amelyek Felső- és Alsóvárosra is jellemzőek voltak. Az 1990-ben Europa Nostra Ezüst-díjjal kitüntetett Palotavárosi skanzen egyik házában tájházat rendeztek be, és itt talált helyet a Fehérvári Kézművesek Egyesülete is. A skanzen fesztiválok, szakmai találkozó színhelye is.

A következő tematikai egységben olyan írások szerepelnek, amelyek Székesfehérvár szakrális hagyományaival, népszokásaival foglalkoznak. Jellemzőjük, hogy a szerző egyházmegyei, sőt még tágabb kitekintéssel dolgozza fel témáit. A Szent Sebestyén székesfehérvári kultuszát bemutató tanulmány középpontjában a Felsőváros Szent Sebestyén-temploma áll, amely nemcsak a Felsőváros zömében paraszti lakosságának, de a Mezőföld, Bakony, Vértes juhászainak is a szakrális központja volt, innen a juhász-templom elnevezése.

Szent Donát kultusza a város legrégebbi szőlőhegyén, az Öreghegyen 1733-ban felépült Szent Donát-kápolnához kapcsolódott. A szerző végigkíséri a kápolnához kötődő kultuszt, búcsújárásokat, hiedelmeket egészen a kápolna újjáépítését (1994) követő időkig.

Székesfehérváron megkerülhetetlen Szent István tiszteletének a kutatása. Az egyházi kultusz, a Szent Istvánt ábrázoló képek, szobrok, céhemlékek ismertetése mellett a szerző kitér a Szent Istvánhoz kapcsolódó népi hagyomány, helyi mondák ismertetésére is.

Német származású lakóinak köszönhetően Székesfehérváron Szent Vendel tisztelete is elterjedt, elsősorban a Felsőváros parasztpolgári népességénél. A szerző teljes terjedelmében közli a búcsújáró hívek számára az egyházmegyei nyomdában 1900-ban kiadott füzetből a Szent Vendel ünnepéhez kapcsolódó éneket, litániát, imát. A Szent Vendel-kultusz történetének, elterjedésének kutatását a szerző a Kaposvári, a Veszprémi, az Esztergomi Egyházmegye területére, majd Németországra is kiterjesztve magyar-német nyelvű monográfiát írt *Szent Vendel főpásztor, barmok patrónusa… Szent Vendel hitvalló tiszteletéről N*émetországban és Magyarországon címmel.

A fehérvári népszokásokról szóló írások a szerzőnek Gelencsér Józseffel közösen írt könyvének részletei (*Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár 1991*). A *Népszokások Székesfehérváron a XVIII. században* című tanulmány is elsősorban a vallási szokásokat ismerteti archív források, tanácsülési jegyzőkönyvek adatai alapján. Teljes terjedelmében közli azt a korai betlehemes játékot, amit a jezsuita gimnázium diákjai adtak elő 1767–68-ban. A Luca-naphoz, a karácsonyi ünnepkörhöz kötődő és a farsangi népszokásokat 19–20. századi gyűjtésekre, kiadványokra, fotókra alapozva dolgozta fel a szerző. Míg a betlehemezésnél a szokás elhalásáról ír, a karácsonyfa állításánál éppen annak elterjedését, a közterületeken állított „mindenki karácsonyfájának" megjelenését és általánossá válását követhette nyomon.

A farsangi alakoskodó népszokásokat sikerült 20. század eleji fotókkal is dokumentálnia. A farsangi táncmulatságokról fennmaradt 19. századi meghívók, táncrendek, tudósítások a város társadalmi tagolódását is jól reprezentálják (megyebálok, batyubálok). A farsangi bált, egyben a farsangot lezáró bőgőtemetésről két 19. század végi nyomtatott szöveget is teljes terjedelmében közöl a szerző. A lakodalmi tyúkverőről készült ismertetésbe már beledolgozta fiatal kollégájának, Nagy Veronikának a tanulmányát is.

Az utolsó tematikus csoport rövid ismertetéseket közöl a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményének egy-egy kiemelkedő tárgyáról, tárgycsoportjáról (*A Szent István Király Múzeum néprajzi kincsei*). Itt nemcsak fehérvári készítésű, vagy ott használt tárgyak szerepelnek, hanem a megye egész területéről származók. E tárgyismertetések is sok érdekességet, művelődéstörténeti ismeretet közvetítenek, a tárgy funkciójának vagy a rajta található ábrázolásoknak a magyarázata révén. A *Kelengyeládák* fejezet a néprajzi gyűjtemény összes kelengyeládáját közli színes fotókkal, rajzokkal illusztrálva. E csoportban kapott helyet a *Móringlevelek* című cikk is, több 19. századi házassági szerződés bemutatásával.

A kötet végén Lukács Lászlónak a néprajzi állandó kiállítás (*Tárgyalkotó hagyomány. Fejezetek Fejér megye néprajzából*) megnyitóján elmondott, eddig nem közölt beszéde olvasható. A záró írás Bátky Zsigmond pályáját és Kelet-Dunántúllal foglalkozó munkásságát ismerteti.

A könyvben közreadott írások – amint azt a könyv címe is jelzi – nem törekszenek Székesfehérvár néprajzának teljes, minden tárgykört felölelő leírására, mégis egy olyan összképet adnak, amely jelentősen árnyalja akár a királyi városról, akár a szabad királyi városról, a megyeszékhelyről, az ipari városról alkotott képünket. A kötetből nemcsak a város társadalmának változatos, állandóan változó képe világlik fel, de a szorgos, elkötelezett néprajzos muzeológus tevékenysége is, aki összegyűjti, feldolgozza, kiállításokon bemutatja kutatásának eredményeit, s mindezt cikkekben, tanulmányokban, könyvekben közreadja. Szinte minden munkáját németül vagy más idegen nyelven is megjelentette, hogy kutatásainak eredményei a nemzetközi szakmai vérkeringésbe is bekerüljenek. Az írások nemcsak szakmai olvasók számára élvezhetők: bármilyen témáról ír is a szerző, azt mindig tágabb összefüggésrendbe helyezi, hangsúlyozza a helyi vonatkozásokat. Gyakorta él irodalmi idézetekkel, hivatkozik a város neves lakóinak Székesfehérvárral kapcsolatos benyomásaira, megállapításaira. Nem mulasztja el, hogy egy-egy tárgy, dokumentum múzeumba kerülésének, megszerzésének kalandos útjáról is beszámoljon. Lukács Lászlónak népművelő tevékenysége, előadásai, a *Fejér Megyei Hírlap*ba és egyéb városi kiadványokba írt ismeretterjesztő cikkei nem egy esetben inspirálták az olvasót, hallgatót arra, hogy a birtokában lévő becses tárgyat a múzeumnak adja. Az írásokból kiviláglik az a jó kollegiális viszony, munkakapcsolat is, ami a néprajzos kollégákat összeköti. Lukács László azonban nemcsak néprajzos elődei, kollégái munkáit folytatja, idézi, támaszkodik a fehérvári régészeti ásatások eredményeire éppúgy, mint a Fejér Megyei Püspökség Múzeumának, levéltárának tárgyaira, adataira is. Az csak természetes, hogy történész felesége révén a város új- és legújabb kori történetének is alapos ismerője. Lukács László számára a néprajz nem csak a múlt kutatása. Figyelme kiterjed a régi szokások, vallási kultusz mai megélésére, új szokások elterjedésére, minden ilyen jelenséget dokumentál. Érdeklődése kiterjed a helyi népzenei együttesek, tánccsoportok, kézműves alkotók tevékenységére ugyanúgy, mint az óvodai, iskolai oktatásra, fesztiválokra. Tevékenységével alkotóan részt vesz a város arculatának formálásában: fáradozásainak is köszönhető, hogy számos régi utcanevet sikerült megőrizni, hogy a város neves szülöttei emléktáblát kaptak, vagy róluk utcát neveztek el. Olyan lokálpatrióta, sokoldalú vidéki muzeológus, közéleti ember képe rajzolódik ki a kötetből, aki nem vonul el a múltba, aki számára a múzeum lehetőség a múlt és jelen összekapcsolására, a városhoz kötődés erősítésére.

ÉVI JELENTÉS

Alba Regia 50. (2022) 337–376.

Évi jelentés 2022

A múzeum éves munkája és gyarapodása

Gorsium Régészeti Park éves munkája és gyarapodása

Gorsium Régészeti Park 2022-ben 13 fő alkalmazottal dolgozott, amelyből egy fő vezető és három fő szakalkalmazott volt.

Az alkalmazottak közül egy fő beiskolázása történt meg felsőfokú Megelőző műtárgyvédelem a múzeumokban megnevezésű továbbképzésre, hogy a mintegy 2 millió darabból álló gyűjtemény rendelkezzen állományvédelmi felelőssel.

2022-től saját múzeumpedagógussal rendelkezik Gorsium Régészeti Park, akiknek az év első felében a mintegy 50 évnyi tudományos anyag és a Romkert megismerése volt a feladata. A szakmai munkát 2022 második félévében, a korábbi tanulási periódusra alapozva tudta megkezdeni. Az eredménye szinte azonnal érzékelhető volt a diákcsoportok érdeklődésének növekedésében.

A gyűjteményi munka elsősorban a 2021-ben megkezdett revízióra koncentrált. A teljes egyedileg nyilvántartott 53074 tételes (377 967 db) gyűjteményből 7560 tétel revíziója és állapotellenőrzése történt meg. A revízióhoz szükséges raktárrendezés zajlott még ezzel egyidőben. Humán erőforrás hiányában leltározási tevékenységet nem lehetett végezni, így a mintegy másfél millió darabos elmaradás tekintetében nem történt előrelépés.

A revízió során saját műtárgyállományra alapozott kiállítás előkészítése is zajlott, de feldolgozó helyiség hiányában csak részben volt sikeres a forgatókönyv elkészítése, és igen lassan halad, mivel nem lehetséges egyszerre 1-2 tárolódoboznál többet a raktárakból kimozdítani.

Az Adattár gorsiumi részének digitalizálása ütemezetten haladt. Az Adattárban található régészeti szelvénykimutatások (benne rajzok, fényképek, ástatási napló) digitalizálása több lépésben történt. Elsődleges archiválás: pdf formátum 300 dpi. Bővített digitalizálás: írott adatok MSWord és MSExcel alapú rögzítése a kutathatóság biztosítására. Az Adattár rendezése során eddig nem nyilvántartott régészeti dokumentációs elemek kerültek elő, amelyek digitalizálása is megtörtént.

A gyűjtemény – fizikai – hozzáférhetőségének megnyílása lehetővé tette, hogy a római kori üvegek, a gorsiumi népvándorláskori leletanyag és a gorsiumi szerves leletanyag tudományos feldolgozása elkezdődjön, illetve folytatódjon több évnyi kényszerszünetet követően. Ezzel a Gorsium tudományos kutatási projekt újraindítása is lehetségessé vált.

Kiállítások terén új állandó kiállítással gyarapodott Gorsium. Fejér Megyei római kori kőemlékek Kőtára (ún. Zichy-pince) megnyitásra került 2022 májusában a Floralia c. rendezvényen.

Civil egyesületekkel együttműködésben egy 4. századi római kori hajóreplika – amelyről egy ókori téglakarcolattal rendelkezik Gorsium – építése zajlik, illetve a színház nézőterén az üléssorok részleges felújítása történt meg. Gorsium rendezvényei kapcsán önálló múzeumi szervezésű hagyományőrző rendezvényeket és együttműködésben civil szervezetekkel a szabadtéri színház adottságait kihasználó szórakoztató rendezvényeket hoztunk létre: Floralia (május 7–8.); Tác-Gorsium Nyári Estek, Duo Red White (július 31.); Tác-Gorsium Nyári Estek, Értékmentők (augusztus 28.); Bor, mámor, szerelem (augusztus 30.); Castrum – A nagy sportágválasztó és családi nap; FÖVENY Ifjúsági Hadtörténeti Találkozó (szeptember 10.); Éntérkép Kortárs tánc (október 9.).

A programkínálat ellenére a Covid járvány utóhatásaként a korábban a Balaton felé tartó és a Balaton felől érkező látogatói csoportok nem állnak meg Gorsiumban, hanem úticéljuk felé tovább haladnak. Ennek negatív hatása a 13 177 fős látogatottsági adaton jól érzékelhető.

Kialakításra került egy, az állandó kiállításhoz kapcsolódó gyereksarok, elkészült a Lakoma terem „római lakoma" dekorációs fala és az erődfal korlátján elhelyezésre kerültek római képek, berendezésre került a múzeumpedagógiai terem, ehhez kapcsolódóan elkészült a "római szobabelső" imitáló dekorációs fal. Négy új múzeumpedagógiai program került kidolgozásra. A régészeti park múzeumpedagógus munkatársa jelentős szerepet játszott a 2022-es Floralia szervezésében és aktívan részt vett a rendezvény megvalósításában. Augusztusban a park munkatársai nyári tábort tartottak gyerekeknek.

A miskolci Herman Ottó Múzeumból Szörényi Gábor vezetésével érkezett delegáció tagjai ismerhették meg a Gorsium Régészeti Park egyre bővülő múzeumpedagógiai palettáját és jógyakorlatát.

Hetedhét Játékgyűjtemény éves munkája és gyarapodása

A Hetedhét Játékmúzeumban folytatódott a Moskovszky-gyűjtemény tárgyainak tudományos feldolgozása, és a Hetedhét Játékgyűjtemény gyarapítása. 2022-ben a múzeum játékgyűjteménye 6 tárgyegyüttessel (38 db) gyarapodott. Ezek közül kiemelkedő a

- vesszőből font ülőgarnitúra az 1920-as évekből,
- Ernst Heubach gyártmányú biszkvitporcelánbaba ruhákkal az 1900-as évek első negyedéből,
- kézzel festett játék ruhásszekrény babaruhákkal és játék háztartási textilekkel az 1930-as évekből,
- Szerezzük vissza Nagymagyarországot című társasjáték 1934-ből.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Karával 2017-ben megkezdett együttműködés 2022-ben is folytatódott. A közös munka célja a pedagógushallgatók múzeumi érzékenyítése saját élményen, tapasztaláson, gyakorlati tevékenységeken keresztül. A hallgatók múzeumpedagógiai foglalkozáson és workshopon vettek részt, valamint 43 fővel aktív animátorai voltak a Hetedhét Játékfesztivál Hétpróba-állomásainak.

Dr. Nagy Veronika néprajzos-főmuzeológus elsősorban a Moskovszky-gyűjteményre és a Hetedhét Játékmúzeum önálló játékgyűjteményére vonatkozóan folytatott tudományos kutatásokat és publikációs tevékenységet. Az intézmény Főszerepben a nők című előadássorozatában előadást tartott Játékokban élő női sorsok a 19-20. században címmel a Moskovszky-gyűjtemény tárgyaihoz kapcsolódó nőkről (gyűjtőkről és játékkészítőkről). Interdiszciplináris konferenciát szervezett Moskovszky Éva emlékére, melyen a gyűjtemény bababázi babáiról előadást is tartott. A konferenciáról összefoglaló cikket jelentetett meg a *Magyar Iparművészet* c. folyóirat karácsonyi számában. Játéktörténeti kutatásait a közelmúltban Székesfehérvárra is kiterjesztette, ennek első eredményeit a *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyvé*ben publikálta *Munkára nevelés játékkal – Játékipari tevékenység a székesfehérvári javítóintézetben a két világháború között* címmel. Tudományos ismeretterjesztő előadással járult hozzá az intézményben rendezett, Pesovár Ferenc néprajzkutatónak emléket állító kiállításhoz, Tikverő – Pesovár Ferenc öröksége és a fenntarthatóság dilemmája címmel.

Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény éves munkája és gyarapodása

2022. augusztus 8-tól Majsai Réka művészettörténésszel bővült a Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény személyi állománya.

A Városi Képtár – Deák Gyűjtemény 2022-ben is számos kiállítást és rendezvényt szervezett, amelyek során alapvető célkitűzés volt, hogy a kiállítások anyagát, a múzeum műtárgyait hitelesen, ugyanakkor a múzeumlátogatók számára érdekesen, élvezhető módon közvetítse. A Képtár 1986 óta mutatja be állandó kiállításon Deák Dénes műgyűjtő gyűjteményét, de időszaki kiállítások rendezésével is segíti a gyűjteményben jelenlevő alkotók, alkotócsoportok munkájának jobb, élményszerű megismerését. 2022-ben a Párizs levegőjét hozta című Czóbel Béla kiállítás megrendezésének oka főként a gyűjtő Czóbelhez fűződő kapcsolata, barátsága volt. A saját kollekciót a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria és más múzeumok, magángyűjtemények anyagával egészítettük ki. A kiállításra kerülő 55 alkotás közül több erre a tárlatra készülve került restaurálásra, és így múzeumi gyűjtemények raktáraiból előhozva kerülhetett napvilágra.

A Diák Deák Galéria a Városi Képtár – Deák Gyűjteményében működő önálló kiállító tér, egységben a múzeumpedagógiai foglalkoztatóval. 2022-ben a Czóbel-kiállításhoz hirdettünk rajzpályázatot. A kiállítás fontos szerepet tölt be az iskolákkal való együttműködésben.

A Pelikán Galériában megnyílt hét kortárs képzőművészeti kiállítás – főként székesfehérvári kortárs hivatásos művészek alkotásaiból – összhangban volt az intézmény ezen a területen vállalt feladatával, illeszkedtek a Galéria által kitűzött stratégiához, mely szerint egyrészt a Székesfehérvári Művészek Tagjainak, vagy velük együttműködve, más meghívott művészeknek rendez időszaki egyéni vagy csoportos kiállításokat, illetve emlékkiállításokon mutatja be kerek évfordulókon a már elhunyt alkotók munkásságát.

Az Új Magyar Képtárban Kietlen lankák címmel rendeztük meg a Smohay-díjas Süveges Rita kiállítását. A múzeum által fenntartott Smohay Alapítvány 1981 óta vállalt feladata, hogy évente díjjal jutalmaz egy 35 év alatti képzőművészt, és számára kiállítási lehetőséget biztosít. A kiállítás három, festményekből, vetítésből és szobrokból álló installáción keresztül a posztantropocén korral foglalkozott, a művész folytatta korábbi kutatásait: a gánti egykori bauxitbánya különös táját a technológiai optimizmus feminista kritikája felől dolgozta fel.

A Csók István Képtárban a 2022. évben ismét bemutattuk gyűjteményünk egyik fontos darabját, az Aba-Novák Vilmos által készített 85 éves Magyar-francia történelmi kapcsolatok című pannót.

Community Building – Közösség Építés címmel rendeztük meg hat kortárs képzőművész (Asztalos Zsolt, Csizik Balázs, Hámos Gusztáv, Kulcsár Géza, Katja Pratschke és Szabó Kristóf) kiállítását a Csók István Képtárban. A top_OS csop_Ort tárlata a hely fogalmát járta körül. Közösség és építés, város és épület, hely és idő, trauma és gyógyulás, múlt és jelen fogalmak látszólagos vagy nagyon is valós feszültségében jött létre a kiállítás. A látogatók az alkotók Székesfehérvárhoz kapcsolódó várostörténeti, emlékezetkulturális – hellyel és idővel kapcsolatos – kutatásait, izgalmas művészi reflexióit tekinthették meg. A kiállító művészek arra reagáltak arra, mit jelent egy város, mit jelent Székesfehérvár – olyan fogalmak segítségével, mint például történelem és trauma, állandóság és mozgás. A Fehérvár Szalon kiállítássorozatot több évtizede indította el Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, hogy a tárlatlátogatók kétévente áttekintést kaphassanak a város képző-, ipar- és fotóművészetéről; szereplőiről, gondolataikról. A tárlat a Székesfehérváron alkotó, vagy a városhoz más szállal kötődő alkotóművészek fóruma. A pályázaton szakirányú végzettség nélkül bárki indulhat, a beérkező munkákból szakmai zsűri választja ki a kiállításra kerülő, illetve díjazott munkákat. A Szalon jelentősége, hogy ilyenformán kiterjedt és részletes képet ad a városhoz kötődő alkotók aktuális időszakot lefedő friss, reflektív meglátásairól, a képzőművészet folyton változó rendszeréről. Nem elhanyagolható az esemény közösségteremtő és fenntartó ereje sem. Az 2022-es évben a tárlat tematikája az Aranybulla volt.

A Fekete Sas Patikamúzeumban, kapcsolódva a helyszínen látható állandó kiállítás témájához, Zenefűvészet címmel Kopiás Gabriella botanikai témájú illusztrációiból nyílt kiállítás.

A Képzőművészeti Gyűjtemény a múzeum által szervezett művésztelep szervezése révén többnyire székesfehérvári művészek ajándékaként gyarapodott 34 műtárggyal (festmények, grafikák, cianotípiák, digitális nyomatok) a Székesfehérvári Művészek Társasága tagjaitól. A művészek ajándékaként kerültek a Képzőművészeti Gyűjteménybe a Community Building – Közösség Építés című kiállításból Asztalos Zsolt és Csizik Balázs alkotásai. Gedő Ilka képzőművész örököse a múzeumnak adományozott 8 darab értékes, 1947-ben készült grafikát a művész hagyatékából. Vásárlás útján jutott a gyűjtemény 10 darab Áron-Nagy Lajos grafikai munkához.

Szűcs Erzsébet művészettörténész megrendezte Párizs levegőjét hozta címmel a Czóbel Béla alkotásait bemutató kiállítást, a kiállításhoz katalógust szerkesztett. A Pelikán Galériában Kőnig Frigyes, M. Tóth István és Tábori Csaba kiállítását rendezte meg. Előadást tartott a Főszerepben a nők című múzeumi rendezvénysorozat keretében Gedő Ilka és Keserű Ilona művészetéről; a Múzeumok Éjszakája keretében Czóbel Béla művészetéről, valamint a Réber kiállításban a Múzeumi Beavató rendezvény keretében Réber László Lázár Ervin meséihez készült illusztrációiról. Több alkalommal tartott tárlatvezetést, többek között a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2022. évi vándorgyűlésén.

Izinger Katalin művészettörténész főmuzeológus folytatta a múzeum intézménytörténetének kutatását, különös tekintettel az 1960-as, 1970-es évekre, valamint az 1972-ben nem megvalósult Elképzelés című kiállításra, utóbbi kutatás eredményének bemutatására szervezett kiállításra végül a múzeum bezárása miatt nem kerülhetett sor. Tudományos munkája az általa rendezett kiállításokhoz is kapcsolódott: Süveges Rita képzőművész, a pandémia miatt 2022-re áttervezett Kietlen lankák című kiállításához, valamint a Community Building – Közösség Építés című kiállításhoz. Utóbbihoz katalógust is szerkesztett. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2022. évi vándorgyűlésének helyszíne Székesfehérvár és Fejér megye volt. Izinger Katalin két tárlatvezetést, valamint az esemény konferenciáján előadást tartott. A Szent István Király Múzeum 150 éves évfordulójára készülve adattári kutatásokat folytatott a múzeum képzőművészeti kiállításairól és rendezvényeiről. Több alkalommal tartott tárlatvezetés, három kiállítást nyitott meg, egyik szövege írásban is megjelent. Két konferencián adott elő, valamint az intézmény Főszerepben a nők című sorozatában tartott előadást Schaár Erzsébet és Maurer Dóra művészetéről.

Majsai Réka művészettörténész az intézmény egyik fő kutatási fókusza, a 150 éves fennállás történeti feldolgozó tevékenységéhez csatlakozott. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2022. évi vándorgyűlésének konferenciáján előadást tartott.

A Régészeti Örökségvédelmi és Tudományos Osztály éves munkája és a Régészeti és Antropológiai Gyűjtemény éves gyarapodása

2022-ben is folytatódtak a Fejér megye teljes területére kiterjedő, több korszakot átfogó topográfiai kutatások, terepbejárások, műszeres lelőhelyfelderítési módszerek segítségével, valamint több tervásatást is elvégzett az osztály önkéntesek bevonásával.

Együttműködés jött létre az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete és a Múzeum között, mely keretében sikeres OTKA pályázat került benyújtásra, ennek köszönhetően a csókakői vár újabb kutatása indult meg.

Az osztály munkatársainak közreműködésével megrendezésre került a IV. Orbis Mediaevalis „Power of Fire in the Middle Ages (7th–14th Centuries)" elnevezésű nemzetközi konferencia.

A régészeti feladatellátás során a 2022. évben az M100 autóút építéséhez kapcsolódóan közel 9 ha nagyságú területen végeztek teljes felületű feltárást, ezenfelül számos bontómunkával egybekötött régészeti megfigyelést (Székesfehérvár, Kisfalud), tervásatást (Csákberény, Orondpuszta; Bodajk, Proletár-földek I.), mentő- és próbafeltárást (Székesfehérvár, Rác-szérűk) folytattak le. Az év során számos régészeti korú tárgy került a múzeum birtokába ajándékozás révén.

A múzeum szakemberei a Sárbogárdi Múzeumi Egyesülettel együttműködve segédkeztek a sárbogárdi helytörténeti kiállítás régészeti anyagának összeválogatásában, szakanyagok elkészítésében és a kiállítás installálásában.

Munkacsoportok tevékenysége

Közösségi Régészeti Program munkacsoport

A Közösségi Régészeti Program keretében a 2022. évben is folytattuk a különböző közösségi profilú régészeti tevékenységek szervezését. Önkénteseink aktív közreműködésével végeztük a megyére irányuló régészeti topográfiai kutatásokat, valamint a tervásatásainkat (Csákberény, Bodajk). Mindezek eredményeképp ez évben is több száz tárggyal bővült régészeti gyűjteményünk, továbbá a programban résztvevő önkéntesek számának növekedése jól mutatja a szakma és a civil szféra kapcsolatának egyre szorosabbá válását.

Nemzeti Emlékhely munkacsoport

A Lechner Nonprofit Kft.-től elnyert 120/2019. és 454/2021. sz. támogatások lehetővé tették, hogy a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert kiállítóhelyen több fejlesztés és állagmegóvás valósulhasson meg. Az osszárium bejáratát fedő kőlap könnyebben mozgathatóvá tétele biztosítja a csontkamrába történő gyors lejutást kutatás vagy állapotellenőrzés céljából. Az ideiglenesen felállítható, könnyűszerkezetes felépítmény kivitelezésével megoldódott a szabadtéren álló falmaradványok téli időjárás elleni védelme.

Kiss Alexandra régész-muzeológus a korábbi kutatómunkát folytatva Bodajk, Proletár-földek nevű római lelőhelyen végzett tervásatás előzetes eredményeit ismertette egy hazai konferencián, továbbá társelőadóként szerepelt egy nemzetközi konferencián, ahol a múzeum közösségi régészeti programját mutatták be.

Kovács Ágnes régész-muzeológus az idei évben egy nemzetközi és egy hazai konferencián szerepelt, előadásaiban egy bronzkori fémműves sírját, továbbá a lengyeli kultúra első azonosított Fejér megyei körárkát mutatta be.

Dr. Reich Szabina régész-muzeológus folyamatosan végzi Székesfehérvár középkori topográfiájának, anyagi kultúrájának kutatását az újabb ásatási eredmények tükrében. Elsősorban a korai történeti városmag fejlődéstörténetét vizsgálja, melynek keretén belül a Géza nagyfejedelem téren kezdett el tervásatást. 2022-ben az egykori Budai külváros területén sikerült középkori objektumokat azonosítania, ezáltal gazdagítva a városrész történelmi múltját.

Romat Sándor régész-muzeológus a Kolozsvári Egyetemen Közösségi Régészet Fejér megyében - Kutatások Baracska határában címmel tartott előadást, továbbá a BBTE régészeti magyar szakos hallgatókkal a honfoglalás és az Árpád-kor kerámiaművességét ismertette. Dr. Szücsi Frigyessel megkezdte a Dunaújváros Simonyi dűlő/Alsófoki patak anyagának feldolgozását. Megszervezte a IV. Orbis Mediaevalis „Power of Fire in the Middle

Ages (7th–14th Centuries)" című konferenciát, amelynek középponti témája a középkori tűz felhasználás volt. Csiki Attilával közösen Közösségi régészet Fejér megyében - kutatások Baracska határában címmel előadást tartott április 11-én egy Kolozsváron megrendezett nemzetközi konferencián.

Dr. Szücsi Frigyes régész-muzeológus a korábbi kutatómunkájának folytatásaként részt vett a Bodajk, homoki-dűlői temető bioarcheológiai kutatásának folytatásában, amellyel összefüggésben egy hazai és három nemzetközi tudományos konferencia társelőadójaként szerepelt. Megkezdte a székesfehérvári avar kori temetők interdiszciplináris feldolgozásának koordinálását egy többszerzős kötet kéziratának 2023 második félévére tervezett lezárásához. E kutatáshoz kapcsolódóan egy hazai konferencián tartott előadást. A Csákberény, Arató-szérű nevű avar kori temetőben folytatott tervásatásai eredményeiből kiindulva egyes késő avar kori fülbevalótípusok időrendjének pontosítására érdekében folytatott kutatómunkát, amelynek eredményeiből egy hazai és egy nemzetközi konferencián adott elő.

Történeti és Néprajzi Gyűjtemény éves munkája és gyarapodása

Dr. Agócs Nándor történész-muzeológus a Gorsium Régészeti Park ún. Zichy-pincéjében a Fejér megye római kori faragott kőemlékeit bemutató kőtár vezetőjén dolgozott. Összesen két előadást tartott, társszerzőkkel egy nemzetközi (Nándor Agócs – Tibor Grüll – Ernő Szabó: Representations of scrolls on funerary reliefs in the Danubian provinces. Zeit(en) des Umbruchs. Time(s) of transition and change 17th International Colloquium on Roman Provincial Art. Vienna/Carnuntum, May 16th – May 21st 2022; 20.) illetve egyénileg egy hazai konferencián (A pannoniai tekercsábrázolások lehetséges értelmezései. XIV. Magyar Ókortudományi Konferencia. Pécs, 2022. 05. 19–21.; 21.).

Néprajzi Gyűjtemény

A Néprajzi Gyűjteményben dolgozó munkatársak száma két fő. Dr. Varró Ágnes néprajzkutató mellett 2021. július 7-től Lendvai Judit etnográfus gyűjteménykezelői státuszban helyettesíti a 2021. júniusában szülési szabadságra távozott Molnár Virágot. Prof. Dr. Lukács László néprajzkutató, nyugalmazott néprajzi osztályvezető 2016 óta egyéni éves kutatási tervvel dolgozik az intézményben.

2022 áprilisában lebontottuk az „Egy élet e tánc, melyben lélek a dal…" című, Pesovár Ferenc népzene- és néptánckutató, a múzeum néprajzi osztályvezetője tiszteletére rendezett emlékkiállítást. A kiállításhoz kapcsolódóan 2022. február 22-én Lendvai Sándor magyaralmási pásztorral folytattak beszélgetős programot. A kiállításban 15 alkalommal tartottak szakvezetést.

Néprajzi gyűjteményünk 159 darab tárggyal gyarapodott 2022-ben. A tárgyak tematikai megoszlása a következő: népi kerámia: 46 db; konyhai, háztartási eszköz: 20 db; népi textília és népviselet: 64 db; szövés-fonás: 7 db; népi vallásosság: 17 db; népi bútor: 1 db; mezőgazdasági eszköz: 2 db; népi faragás: 1 db; szállítás, teherhordás: 1 db. A tárgyak Székesfehérvárról, Jenőből, Perkátáról, Zámolyról, Magyaralmásról ajándékozások révén kerültek a múzeumba. A gyűjtemény éves gyarapodása beleltározásra került.

A Néprajzi Gyűjteményben az Országzászló téri raktárban folytatták a revíziós munkát. A revízió a céhes iratanyagot, a textilgyűjteményt, a háztartási eszközök gyűjteményi anyagot érintette. A revízió alá vont tárgyak száma: 1297 db.

Dr. Varró Ágnes néprajzos az év során összesen 9 kutatónapot vett igénybe. Anyaggyűjtést végzett a pásztorfaragások és a vallásos társulatok témában készülő tanulmányaihoz. Szakirodalmi kutatásokat folytatott más múzeumokban lévő pásztorbotok díszítési technikáiról, a faragott botok bemutatásának lehetséges szempontjairól. Kutatta a csákvári földmíves szakiskola történetét, a helyi botfaragó központ működésében való szerepével összefüggésben. A Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében lévő pásztorbotok motívumkincsét tanulmányozta. Folytatta a Székesfehérváron élő bolgárkertészetek hatásának tanulmányozását a város élelmezésében betöltött szerepéről és hatásairól, valamint a városi piaci szokások alakulásáról a bolgárok megjelenésének összefüggésében. Ezzel kapcsolatos kutatásait a városi és megyei 20. század első harmadának sajtójának tanulmányozásával, valamint a levéltári iratanyag segítségével folytatta. A Szent István Király Múzeum 150 éves évfordulójára készülve adattári kutatásokat folytatott a múzeum néprajzi kiállításairól és néprajzi rendezvényeiről. Szakirodalmi kutatásokat folytatott a feliratos konyhai falvédőkről a témában tervezett kiállításra készülve. Elkezdte a Székesfehérváron működő vallásos társulatok anyagának (Rózsafüzér Társulat) levéltári kutatását.

Prof. Dr. Lukács László a *Néprajzi forgácsok a kései szüretből* című tanulmánykötete írását befejezte. Kutatásainak másik témája a Petőfi-emlékek tanulmányozása volt, amit egy 40 oldalas tanulmánnyal zárt le. 12 részes cikksorozata is megjelent a témáról a *Fejér Megyei Hírlap*ban. Tanulmányt írt az Árpádok kora című kiállításhoz kapcsolódó tanulmánykötetbe Szent István király kultuszáról, valamint a *Hitel* című folyóiratba a harangszó népköltészetéről. Folytatta kutatásait a mindenki karácsonyfájáról és összegyűjtötte az idevonatkozó dokumentumokat a fővárosból, Székesfehérvárról és több Fejér megyei községből. A *Honismeret* folyóirat 50 éves jubileuma alkalmából a *Honismeret vonzásában* címmel írt méltató cikket.

Történeti Gyűjtemény

Hutvágner Mátyás muzeológus asszisztens munkáját a raktárrendezés, a gyűjtemény állományának rendezési feladatai töltötték ki. Folytatta az elődje által megkezdett fotós szekrény rendezését, valamint a padlástéri raktárrészben elkezdte a felhalmozódott kiállítási installációs hulladék szortírozását és kiürítését a raktárból. Az informatikai feltételek megvalósulásával elindult a leltárkönyvi tételek, adatok feltöltése a HunTéka rendszerbe.

Váczi Márk történész az állandó várostörténeti kiállítás 18–20. századi szekcióinak előkészítésében és az anyaggyűjtésben vett részt. Decemberben a Városi Képtár – Deák Gyűjteményben tartott várostörténeti előadást Az Aranybulla és Székesfehérvár a XX. században címmel. Néhai Horváth Júlia munkássága nyomán megkezdte a gyűjtemény fotótári anyagának feldolgozását, elsősorban Tóth Károly városképei és Molnár Tibor városi főépítész fényképhagyatéka vonatkozásában. A digitalizált fotóanyagnak a Fehérvár Anno online adatbázisba történt feltöltését követően a képek adatolását, címkézését végezte.

Dr. Demeter Zsófia folytatta a főhercegi uradalmak kutatását, az uradalmi feldolgozással József nádor uradalmai vonatkozásában elkészült, az időbeli határt 1867-tel húzta meg, lévén József főherceg halála után, valamint István nádor rövid magyarországi tevékenysége után (1847–48) a rendszer leggazdagabb emigránsaként haláláig bírta apai és anyai örökségét (a magyarországi birtokokat, Alcsútot, Tiszaszentmiklóst, Kisjenőt, illetve Schaumburg uradalmát), azokat féltestvére, József Károly főherceg csak 1867 után vehette át. Kutatásának eredményeit József nádor és utódainak uradalmai címmel közölte az *Alba Regia* jelen kötetében. Ezzel párhuzamosan elkezdte a Vörösmarty Rádió forradalom utáni 1956-os, valamint az 1957. március 15-éig tartó adásainak feldolgozását. Az 1956 novemberében, tehát a forradalom és szabadságharc leverése, és a hadüzenet nélküli háború megindítása után kiadott *Fejér Megyei Hírlap* naponkénti vizsgálatát is, hiszen a helyi rádióval szorosan együttműködvén, ebből lehet kipótolni azon napok adásainak tartalmát, amelyekről semmilyen információ nem maradt fenn.

Október 20-án A III. Béla sztori címmel tartott előadást a Múzeumegyesület közgyűlésén, majd október 24-én ugyanerről a témáról ismeretterjesztő jelleggel beszélt az öreghegyi plébánia helytörténeti sorozata keretében. A Fehérvárcsurgón rendezett, *Európa műemlékvédelmi tendenciák különös tekintettel a Kárpát-medencére* címet viselő V. Nemzetközi Műemlékvédelmi Konferencián III. Béla magyar király (1172–1196) sírja Székesfehérvártól Budáig címmel tartott előadást október 22-én. 2022. október 28-án megtartotta Rostási Szabó Imréné *Székesfehérvár ipar helytörténete: szövetkezetek* c. könyvének bemutatását.

A könyvtár éves munkája és gyarapodása

A könyvtári feladatokat Braila Mária és Pató Mária (2022. április 1-től) látta el.

A beérkezett 291 kötet könyv leltározása és 240 évfolyam periodika állományba vétele megtörtént. A könyvtár a múzeum kiadványaiból 504 db-ot küldött el a cserepartnereinek.

A vásárolt és a cserébe kapott kötetek mellett számos ajándékkönyv is segítette a gyarapodást, többek között az ez év végével lezáruló Mikes Kelemen Program keretében kaptunk számos hiánypótló művet. 511 könyv került feldolgozásra a HunTéka integrált rendszerben. A könyvtár külső céggel 1 tételt digitalizáltatott. A könyvtár restauráltatta kottagyűjteményének 26 db muzeális kottáját, valamint 58 kötet könyvet és periodikát köttetett.

A könyvtárat 83 alkalommal keresték fel személyesen az olvasók. A múzeum munkatársai kölcsönzéssel is használhatták az állományt. A könyvtár biztosította az olvasóknak az Arcanum Digitális Tudománytár és a L'Harmattan Digitális Adatbázis használatát.

A könyvtár 53 alkalommal bonyolított le könyvtárközi kölcsönzést. Az olvasók részére 17 alkalommal összesen 127 oldalt töltött le, másolt, nyomtatott, illetve szkennelt, valamint 40 alkalommal (ebből 10 személyes, 30 telefonos, e-mailes megkeresés) válaszolt meg olvasói kérdéseket, végzett irodalomkutatást.

A könyvtár szakmai partnerként részt vett a Magyar Művészeti Akadémia által kiírt, és dr. Balogh Vera fuvolaművész által elnyert, a 2020–2023. évekre szóló művészeti ösztöndíj program megvalósításában. A Verebi Végh Ignác fuvolás repertoárja című pályázat célja az ún. Végh-kottagyűjtemény fuvolára írt darabjainak digitalizálása, katalogizálása, feldolgozása és népszerűsítése koncertek, CD felvétel és kottakiadás által. Ehhez a munkához kapcsolódóan a könyvtár Zenei örökségünk – Verebi Végh Ignác fuvolás kottatára címmel, 1 alkalommal szervezett kamara koncertet (2022. április 22.).

A könyvtár, Pató Mária szerkesztésében, 2022. júliustól havonta közzéteszi *Könyvtári hírlevel*et, amely információkat tartalmaz a legfrissebb kiadványokról és helytörténeti érdekességekről. Braila Mária korrektúrázásával és szerkesztésében elkezdődött Frigyik Katalin: *Székesfehérvár egykori és ma is látható szakrális kisemlékei és a hozzájuk fűződő tisztelet, 18–21. század* című kézirat kiadásra való előkészítése.

A könyvtár elindította a múzeum digitalizált kiadványainak és feldolgozott kottaanyagának megjelentetését a múzeum honlapján; egyhetes könyvtári gyakorlatra fogadta Forray-Farkas Nóra könyvtár szakos hallgatót, akinek bevonásával ingyenes könyvbörzét szervezett a számára felajánlott másodpéldány kötetekből a 93. Ünnepi Könyvhét alkalmából (2022. június 8–10-én); 30 folyóméter nagyméretű régi könyvanyag rendezését, áthelyezését végezte el.

Kommunikációs és Közönségkapcsolati Osztály éves munkája

A Kommunikációs és Közönségkapcsolati Osztály munkatársainak (Haraszti Zsigmond, Kovács Dóra, Süvegh Eszter, Szabóné Szűts Angéla, Zöldi-Birkás Éva) 2022-ben kiemelt feladata volt a Királyok és Szentek – Az Árpádok kora című ideiglenes kiállítás közönségfogadási feladatainak (múzeumpedagógiai foglalkozások, tárlatvezetések tartása, kapcsolattartás a látogatókkal, csoport bejelentkezések kezelése) lebonyolítása.

2022-ben az osztályhoz tartozó kiállítóhelyeken 36 féle múzeumpedagógiai foglalkozás szerepelt, hat kiállítóhelyhez kötődően (Fekete Sas Patikamúzeum, Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert, Országzászló téri kiállítóhely, Rendház, Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, Csók István Képtár). Ezek közül 27 féle foglalkozáson vettek részt idén a nevelési-oktatási intézményekből érkező csoportok. A Királyok és Szentek – Az Árpádok kora kiállításban 62 múzeumpedagógiai foglalkozást tartottunk, amelyen összesen 1443 fő diák vett részt.

2022 első félévében a Lázár Ervin Program keretében 38 csoportot fogadtunk múzeumpedagógiai foglalkozásra a Fekete Sas Patikamúzeumban, a Városi Képtár – Deák Gyűjteményben és a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkertben. A foglalkozásokon összesen 822 tanuló vett részt.

Négy időszaki kiállításhoz készültek újonnan múzeumpedagógiai foglalkozások (Fejér megye kincsei, "Egy élet e tánc, melyben lélek a dal" – Pesovár Ferenc emlékezete, Királyok és Szentek – Az Árpádok kora, „Párizs levegőjét hozta" – Czóbel Béla festőművész munkái), összesen hét féle.

Két időszaki kiállításunkhoz (Fejér megye kincsei, Királyok és Szentek) foglalkoztató füzetek is készültek (előbbi esetben korosztálytól függetlenül, utóbbi tárlathoz három korosztályra bontva).

Online múzeumpedagógiai kínálatunkat a Mozaik Múzeumtúra program keretében megrendezett Digitális Edukációs Múzeumi Órákhoz kapcsolódva bővítettük egy Ybl Miklós munkásságát feldolgozó online játékkal, a Budenz-házban berendezett Ybl-emlékszoba anyagára építve.

A gyűjteményeink anyagát élményszerűen, korszerű módszereket felhasználva megismertetni kívánó törekvésünknek megfelelően az előző évben elindított élő történelmi programunk mellett további kettőt építettünk fel. Ezek alkalmi rendezvények keretében kerültek bemutatásra: a Királyi Napok alatt középkori nyomozósjátékot szerveztünk 8 korhű karakter kidolgozásával, a Czóbel Béla munkásságát bemutató „Párizs levegőjét hozta" c. időszaki kiállításunkhoz kötődően pedig 4 korhű karaktert felvonultató műsort készítettünk.

2022. november 1. után az energiatakarékosság érdekében kevesebb nyitva tartó kiállítóhellyel üzemeltünk, ezért iskolába kihelyezett foglalkozásokat is kidolgoztunk. A Fekete Sas Patikamúzeum tematikájához kapcsolódóan már megtörténtek az első foglalkozások, a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkerthez kapcsolódó kihelyezett foglalkozás kidolgozása még folyamatban van.

A múzeumpedagógusok a következő országos és városi rendezvényekbe kapcsolódtak be programok szervezésével, megtartásával: Múzeumok Éjszakája, Székesfehérvári Királyi Napok, Múzeumok Őszi Fesztiválja.

Zöldi-Birkás Éva múzeumi közművelődési szakember kutatásának tárgya az élő történelem, egy az angolszász területek felől kiinduló és hazánkban is egyre inkább elterjedő múzeumi és kulturális örökség-interpretációs módszer. A Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert területén előző évben megkezdett élő történelmi programunk 2022-ben tovább bővült a Városi Képtár – Deák Gyűjtemény egyik avantgárd festészeti időszaki kiállításához kapcsolódóan.

Iskolai közösségi szolgálati tevékenység

A Szent István Király Múzeumban az iskolai közösségi szolgálatos tevékenység koordinálása elsősorban a Kommunikációs és Közönségkapcsolati Osztályon történik. A múzeum 2022-ben kilenc székesfehérvári, egy móri és kettő, a Velencei-tó partján működő középiskolával rendelkezett együttműködési megállapodással, amelynek értelmében az iskola tanulói számára lehetőséget biztosítunk a kötelező középiskolai közösségi szolgálat teljesítésére, az intézmény kapacitásának megfelelően.

Az itt végzett közösségi szolgálat terén a diákok fő tevékenységi köre a múzeum éves nagyrendezvényein (Múzeumok Éjszakája, Székesfehérvári Királyi Napok) a látogatók fogadása, irányítása, a múzeumpedagógiai és kézműves programok lebonyolításában való részvétel. Néhány esetben a muzeológus kollégáknak segítettek háttérmunkákban. Ezek mellett a közösségi szolgálatos diákoknak kisebb projektek kidolgozásában és lebonyolításában is volt szerepe az elmúlt években (pl. a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert élményszerű bemutatására kidolgozott, Bazilika születik nevű óriástársasjáték tesztelésében és látogatóközösségnek történő bemutatásában). 2022-ben pedig már az élő történelmi projektjeink megvalósításába is vontunk be színjátszással foglalkozó diákot. A 2022-es évben 20 diák összesen kb. 291 órában vett részt közösségi szolgálatos tevékenységben.

A Szent István Király Múzeum munkatársainak 2022. évi bibliográfiája

Tudományos tanulmányok

Biczó Piroska – **Reich Szabina –Szőllősy Csilla – Szücsi Frigyes**: Székesfehérvár az Árpád-korban. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *Árpádok országa*. Budapest, 2022. 107–129.

Demeter Zsófia: III. Béla és Antiochiai Anna nyughelyének megtalálása 1848-ban. In: Horváth Ciprián – Horváth-Lugossy Gábor – Kovács Attila – Makoldi Miklós – Nagy Dóra – Teiszler Éva – Vizi László Tamás (szerk.): *Királyok és Szentek – Az Árpádok kora.* (A Magyarságkutató Intézet kiadványai 47.) Budapest–Székesfehérvár, 2022. 61–82.

Demeter, Zsófia: Finding the burial place of King Béla III and Anne of Antioch in 1848. In: Horváth, Ciprián – Horváth-Lugossy, Gábor – Kovács, Attila – Makoldi, Miklós – Nagy, Dóra – Teiszler, Éva – Vizi, László Tamás (eds.): *Kings and Saints – The Age of The Árpáds.* (Publications of the Institute of Hungarian Research 6.) Budapest–Székesfehérvár, 2022. 65–88.

Demeter Zsófia: „Múltjához híven, elszánva a jelenben és bízva a jövőben". Fejér megye bizalmatlansági indítványa a Berinkey-kormány ellen. In: Miklós Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *Összeomlás, terror, Trianon. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzat Trianon Centenáriumi Emlékbizottsága által rendezett konferenciák előadásai.* Budapest – Székesfehérvár, 2022. 31–46.

Izinger, Katalin: "Wherever a door was left open, we got out foot for it." Bold and Careful. Exhibitions in the 1960s and the 1972 Elképzelések (Imaginations) Exhibition at the Székesfehérvár Museum. In: Hegyi, Dóra – Szakács, Eszter (eds.): *1971. Parallel Nonsynchronisms.* Budapest, 2022. 264–273.

Kiss Krisztián – **Libor Csilla**: Paleoradiológiai vizsgálatok határon innen, határon túl. *Magyar Régészet* 11. (2022) 1. szám. 8–16.

Kiss Krisztián – **Libor Csilla**: Paleoradiological tests in Hungary and abroad. *Hungarian Archaeology* 11. (2022) 1. 8–16.

Libor Csilla: Rudaderék (43), Bogláros párta (44), Gránátberakásos aranyozott ezüst csügős gyűrű 45 Gránátberakásos aranyozott ezüst fátyoltű (46). In: Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Sisi kesztyűjétől Sztálin füléig.* Budapest, 2022.

Lukács László: Szent István király kultusza a magyar néphagyományban. In: Horváth Ciprián – Horváth-Lugossy Gábor – Kovács Attila – Makoldi Miklós – Nagy Dóra – Teiszler Éva – Vizi László Tamás (szerk.): *Királyok és Szentek – Az Árpádok kora.* (A Magyarságkutató Intézet kiadványai 47.) Budapest–Székesfehérvár, 2022. 229–242.

Lukács, László: The cult of King St. Stephen in the Hungarian folk tradition. In: Horváth, Ciprián – Horváth-Lugossy, Gábor – Kovács, Attila – Makoldi, Miklós – Nagy, Dóra – Teiszler, Éva – Vizi, László Tamás (eds.): *Kings and Saints – The Age of The Árpáds.* (Publications of the Institute of Hungarian Research 6.) Budapest–Székesfehérvár, 2022. 243–257.

Lukács László: A harangszó népköltészetéről. *Hitel* XXXV. 5. 2022 (május) 3–19.

Lukács László: Kakas-ütés a Káli-medencében. *Honismeret* L. 2022. 3. 127–128.

Nagy Veronika: Tényleg játék? *Magyar Iparművészet* 2022. 8. sz. 39–43.

Nagy Veronika: Munkára nevelés játékkal – Játékipari tevékenység a székesfehérvári javítóintézetben a két világháború között. Jászkunság. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve* 9. Szolnok, 2022. 42–54.

Reich Szabina: A fémművesség emlékei a középkori Székesfehérváron. In: Bagi Dániel – Barabás, Gábor – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Ruscia – Hungaria – Europa: Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára.* Pécs, 2022. 482–509.

Reich, Szabina: Regionalitäten der Wallfahrt in Ungarn im Spiegel von Wallfahrtsmedaillen. In: Kühtreiber, Thomas (Hrsg.): *Wallfahrt und Regionalität in Mitteleuropa in der Frühen Neuzeit (17.–18. Jahrhundert).* MEMO Sonderband 1. Krems an der Donau, 2022. 167–207.

Reich Szabina: Székesfehérvár topográfiai fejlődése az Árpád-korban. In: Horváth Ciprián – Horváth-Lugossy Gábor – Kovács Attila – Makoldi Miklós – Nagy Dóra – Teiszler Éva – Vizi László Tamás (szerk.): *Királyok és Szentek – Az Árpádok kora.* (A Magyarságkutató Intézet kiadványai 47.) Budapest-Székesfehérvár, 2022. 279–292.

Romat Sándor: Árpád-kori leletek Ákos-Veres rét határrészen. SATU MARE. *Studii şi comunicări, seria Arheologie* XXXVII–XXXVIII/I. 2021–2022, 2022.

Szőllősy Csilla – Szücsi Frigyes: Székesfehérvér Árpád-kori védművei. In: Horváth Ciprián – Horváth-Lugossy Gábor – Kovács Attila – Makoldi Miklós – Nagy Dóra – Teiszler Éva – Vizi László Tamás (szerk.): *Királyok és Szentek – Az Árpádok kora.* (A Magyarságkutató Intézet kiadványai 47.) Budapest, 2022. 289–300.

Szőllősy, Csilla – Szücsi, Frigyes: Székesfehérvár Defence Barriers from the Árpád Era. In: Horváth, Ciprián – Horváth-Lugossy, Gábor – Kovács, Attila – Makoldi, Miklós – Nagy, Dóra – Teiszler, Éva – Vizi, László Tamás (eds.): *Kings and Saints – The Age of The Árpáds.* (Publications of the Institute of Hungarian Research 6.) Budapest–Székesfehérvár, 2022. 309–320.

Szücsi Frigyes: „Az ismeretlen ismerős". Új eredmények a csákberény-orondpusztai avar kori temető kutatásából: a sírépítmények – „The Unknown Acquaintance". New Results of the Research of the Avar Cemetery at Csákberény-Orondpuszta: Wooden Grave Constructions. In: Türk Attila (szerk.): *„Hadak útján".* A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. Budapest, 2022. 369–397.

Teiszler Éva: A Regnum Marianum-eszme tartalma és jelentése az Anjou-kor végéig. In: Klima Gyula (szerk.): *Regnum Marianum. Az eszme története, jelentősége és hatása.* Budapest, 2022. 87–112.

Neparáczki, Endre – Kis, Luca – Maróti, Zoltán – Kovács, Bence – Varga, Gergely I. B. – Makoldi, Miklós – Horolma, Pamjav – **Teiszler, Éva** – Tihanyi, Balázs – L. Nagy, Péter – Maár, Kitti – Gyenesei, Attila – Schütz, Oszkár – Dudás, Eszter – Török, Tibor – Pascuttini-Juraga, Vesna – Peharda, Ivančica – Vizi, László Tamás – Horváth-Lugossy, Gábor – Kásler, Miklós: The genetic legacy of the Hunyadi descendants. *Heliyon* 8. 11. (2022) e11731, 8.

Tudományos ismeretterjesztő cikkek

Demeter Zsófia: Fitz Jenő szócikk. In: Tóth Arnold – Élesztős László (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok* II. Budapest, 2022. 95–96.

Demeter Zsófia: Fülöp Gyula szócikk. In: Tóth Arnold – Élesztős László (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok* II. Budapest, 2022. 102–103.

Demeter Zsófia: „Múltjához híven, elszánva a jelenben és bízva a jövőben". Fejér megye bizalmatlansági indítványa a Berinkey-kormány ellen. In: Miklós Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *Összeomlás, terror, Trianon.* Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzat Trianon Centenáriumi Emlékbizottsága által rendezett konferenciák előadásai. Budapest–Székesfehérvár, 2022. 31–46.

Izinger Katalin: Négyek. Dér Adrienn, Végvári Beatrix, Szabó Anikó és Péter Ágnes kiállítása. *ArtForum* 2021–2022. Budapest, 2022. 216–220.

Lukács László: Néprajzi kommunkációnk szolgálóleányát Debrecenben szívesen láttuk. *Néprajzi Hírek* L. 2021. 4. 41–44.

Lukács László: Fél évszázad a „Honismeret" vonzásában. *Honismeret* L. 2022. 6. 150–151.

Lukács László: Paládi-Kovács Attila: Tárgyak, szavak és tájak északon. Budapest, 2020. 292 p. *Ethnographia* CXXXIII. 2022. 561–565.

Lukács László: Vincze Xénia: Az első 70 év. Beloiannisz falu története (1950–2020). Budapest, 2020. 214 p. *Ethnographia* CXXXIII. 2022. 570–572.

Lukács László: Eperfák, szederfák, fehérvári utcák. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 11. 2022. január 14. 10.

Lukács László: Zámolyon is becsülték a szederfákat. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 35. 2022. február 11. 10.

Lukács László: Mindnyájunknak el kell menni! A Kossuth-nóta időszerűségéről. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 63. 2022. március 17. 12.

Lukács László: Húsvéti népszokás: adj tojást a korbácsért. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 87. 2022. április 14. 11.

Lukács László: Áldott húsvét és a bűvös tojás legendája. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 88. 2022. április 16. 9.

Lukács László: Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje… *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 129. 2022. június 4. 10.

Lukács László: Petőfi Sándor Székesfehérváron. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 115. 2022. május 19. 11.

Lukács László: A viszonzatlan szerelem története. Csáfordi Tóth Róza. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 138. 2022. június 16. 11.

Lukács László: Testvéri szeretet: István öcsémhez. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 168. 2022. július 21. 11.

Lukács László: Jegyzet. Csatlakozom – Kun Béla emléktábla ellen. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 183. 2022. augusztus 8. 2.

Lukács László: Petőfi-versek, népdalként énekelve. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 192. 2022. augusztus 18. 11.

Lukács László: Petőfi Sándor cigány nyelven. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 215. 2022. szeptember 15. 11.

Lukács László: Találkozásaim Petőfi Sándorral 1. Kiskőrös. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 245. 2022. október 20. 11.

Lukács László: Találkozásaim Petőfi Sándorral 2. Pozsony, Szőgyén. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 268. 2022. november 17. 11.
Lukács László: Találkozásaim Petőfi Sándorral 3. Aszód. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 292. 2022. december 15. 11.
Lukács László: Nemhiába ráérő idő karácsony tája. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. 300. 2022. december 24. 10.
Lukács László: Hegyek hátán zöld fenyő. *Velencei Híradó* XXX. 2022. 12. 20–21.
Majsai Réka: A nagy grönlandi neutrínócsapda. Fusz Mátyás: Rückenkopf. *Balkon* 2022/7–8. 130–140.
Nagy Veronika: Moskovszky Éva. In: Tóth Arnold – Élesztős László (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok* II. Budapest, 2022. 239–240.
Szűcs Erzsébet: Utószó. In: *Párizs levegőjét hozta. Czóbel Béla festőművész kiállítása.* Székesfehérvár, 2022. A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat, 360. szám. 80–81.
Varró Ágnes: Horváth Júlia. In: Tóth Arnold – Élesztős László (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok* II. Budapest, 2022. 143.

Múzeumi jelentések, kutatási beszámolók (gyűjtemények, kutatóutak, kiállítások, konferenciák, kutatók, életművek)

Kiss Alexandra: M1 gyorsforgalmi út bővítése. *Alba Regia* 50. (2022) 51.
Kiss Alexandra: Székesfehérvár, Rác-szérűk. *Alba Regia* 50. (2022) 53.
Kiss Alexandra: Bodajk, Proletár-földek I. *Alba Regia* 50. (2022) 55.
Kiss Alexandra: Ercsi, Matrica 5. burgus. *Alba Regia* 50. (2022) 57.
Kiss Alexandra: Mány, Közép-Gyulai-dűlő. *Alba Regia* 50. (2022)57.
Kiss Alexandra: Ráckeresztúr, Szent Lajos puszta. *Alba Regia* 50. (2022) 58.
Kiss Alexandra: Szabadbattyán, Sárvíz-Malom-csatorna. *Alba Regia* 50. (2022) 58.
Kiss Alexandra: Szabadhídvég, Pusztavár. *Alba Regia* 50. (2022) 58.
Kovács Ágnes: Mány, Szilhát. *Alba Regia* 50. (2022) 45.
Kovács Ágnes: Mány, Méhes-dűlő K. *Alba Regia* 50. (2022) 45.
Kovács Ágnes: Mány, Gyümölcsös mellett. *Alba Regia* 50. (2022) 47.
Kovács Ágnes: Mány, Őszibarack; Mány. *Alba Regia* 50. (2022) 48.
Kovács Ágnes: Iváncsa és térsége vízi közmű II. ütem. *Alba Regia* 50. (2022) 50.
Kovács Ágnes: Kajászó, Keskeny-dűlő. *Alba Regia* 50. (2022) 50.
Kovács Ágnes: Kajászó, Várdomb. *Alba Regia* 50. (2022) 57.
Kovács Ágnes: Székesfehérvár, Börgönd, Szent László-hegy. *Alba Regia* 50. (2022) 59.
Kovács Ágnes: Vál, Pogányvár. *Alba Regia* 50. (2022) 59.
Libor Csilla: Mány, Alsóörspuszta II. *Alba Regia* 50. (2022) 46.
Libor Csilla: Mány, Alsóörspuszta. *Alba Regia* 50. (2022) 46.
Libor Csilla: Mány, Kígyós-patak Ny. *Alba Regia* 50. (2022) 46–47.
Libor Csilla: Mány, Méhes-dűlő K. *Alba Regia* 50. (2022) 48–49.
Romát Sándor: Baracska déli és keleti határrésze. *Alba Regia* 50. (2022) 54.
Szücsi Frigyes: Bicske, Tábor-állás. *Alba Regia* 50. (2022) 44.
Szücsi Frigyes: Bodajk, Kálvária. *Alba Regia* 50. (2022) 44.
Szücsi Frigyes: Csákberény, Arató-szérű. *Alba Regia* 50. (2022) 56.
Szücsi Frigyes: Gárdony-Dinnyés, Templom tér. *Alba Regia* 50. (2022) 49.
Szücsi Frigyes: Mány, Közép-Gyulai-dűlő mellett. *Alba Regia* 50. (2022) 45.
Szücsi Frigyes: Mány, Szilhát. *Alba Regia* 50. (2022) 48.
Szücsi Frigyes: Mány, Gyümölcsös. *Alba Regia* 50. (2022) 47.
Szücsi Frigyes – Kiss Alexandra: Mezőkomárom, Pusztaföldvárral szembeni faluvég; Pusztaföldvárral szemben, Sióra lejtő; Középhegy – Sióra lejtő. *Alba Regia* 50. (2022) 57.
Reich Szabina: Székesfehérvár-Kisfalud, 14496/2, 4, 6, 8, 10 hrsz. *Alba Regia* 50. (2022) 52.
Reich Szabina: Székesfehérvár-Kisfalud, Nagy Lajos király utca 36. (14677/37 hrsz.) *Alba Regia* 50. (2022) 52.
Reich Szabina: Székesfehérvár, Szekfű Gyula u. 4. (11 hrsz.) *Alba Regia* 50. (2022) 54.

Könyvismertetések

Lukács László: Vincze Xénia: Az első 70 év, Beloiannisz falu története (1950–2020). Szerkesztette: Görög Athéna. Görög Intézet, Budapest, 2020. 234 p., fekete-fehér és színes illusztrációkkal *Alba Regia* 50. (2022) 313–315.

Lukács László: Magyar Zoltán: Hős vagy lázadó? Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 15. Budapest, 2020. 167 p. Színes és fekete-fehér illusztrációkkal*Alba Regia* 50. (2022) 317–318.

Lukács László: Paládi-Kovács Attila: Tárgyak, szavak és tájak északon. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2020. 292 p. Rajzokkal, térképekkel, fekete-fehér fényképekkel.*Alba Regia* 50. (2022) 319–322.

Lukács László: Zentai Tünde: A festettnépi bútor. A dunai stíluskör és Komárom. Hagyományok Háza, Iharos Népművészeti Egyesület, Budapest, 2022. 162 p., 67 színes és fekete-fehér illusztráció.*Alba Regia* 50. (2022) 323–324.

Lukács László: Silling Léda: Vajdasági vásárok és vásározók. Néprajzi monográfia. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2020. 360 p. Fekete-fehér és színes fényképekkel, térképekkel.*Alba Regia* 50. (2022) 325–327.

Szerkesztői tevékenység

Izinger Katalin (szerk.): *Community Building – Közösség Építés.* Kiállítási katalógus. A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat, 361. szám. Székesfehérvár, 2022.

Szűcs Erzsébet (szerk.): *Párizs levegőjét hozta. Czóbel Béla festőművész kiállítása.* Kiállítási katalógus. A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat, 360. szám. Székesfehérvár, 2022.

Horváth Ciprián – Horváth-Lugossy Gábor – Kovács Attila – Makoldi Miklós – Nagy Dóra – **Teiszler Éva** – Vizi László Tamás (szerk.): *Királyok és Szentek – Az Árpádok kora.* Budapest–Székesfehérvár, 2022. Angol nyelven: Kings and Saints – The Age of The Árpáds. Magyarságkutató Intézet – Szent István Király Múzeum, Budapest–Székesfehérvár, 2022.

Állandó kiállítások

Képző- és iparművészet

Budenz-ház – Ybl-gyűjtemény

Székesfehérvár, Arany János u. 12.

Kurátor: Gärtner Petra, Izinger Katalin

A korábban lakóházként szolgáló épületben 1969-ben nyílt meg Ybl Ervin művészettörténész hagyatékából az állandó kiállítás. A hagyaték egyrészt a család 18–19. századi bútoraiból, családi képeiből és dísztárgyaiból áll, másrészt Ybl Ervin képző- és iparművészeti magángyűjteményéből. A képzőművészeti anyagban megtaláljuk Csók István, Vaszary János, Rudnay Gyula, Bernáth Aurél, Szőnyi István, Ferenczy Noémi, Aba Novák Vilmos festményeit, grafikáit, valamint Vedres Márk, Fémes Beck Vilmos, Beck Ö. Fülöp, Medgyessy Ferenc, Pátzay Pál, Ferenczy Béni, Borsos Miklós és mások szobrait, érmeit.

Fekete Sas Patikamúzeum

Székesfehérvár, Fő u. 5.

Kurátor: Krizsány Anna

A Fekete Sas Patikamúzeum a 18. századtól Fehérváron működő jezsuita barokk gyógyszertár berendezéseit, valamint a gyógyszerész mesterség történetét mutatja be. A megye első patikájának históriája 1688–1971-ig, 283 éven át követhető, 1975-től múzeum. A rendház műhelyéből való az 1758-ra datálható díszes tölgyfa bútor, valamint a ritkaságnak számító ún. magasfiókos szekrénysor. Látványos a polcokon látható márványozott fatégelyek és a fémbetétes üvegedények sora. A patika 1774-ben került mostani helyére, ahol később az officina több 19. századi elemmel egészült ki. Az oldalsó traktus polcain 20. századi edények szemléltetik a patikatörténet újabb korszakát. A Dédapáink patikája című megújított állandó kiállítás 2019-től kibővített tartalommal várja a látogatókat.

Mentett értékek 2.0

Székesfehérvár, Oskola u. 10.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

A Városi Képtár – Deák Gyűjteményben 2020. február 29-én nyílt meg a Mentett értékek 2.0 című kiállítás, mely a Deák Dénes által Székesfehérvárnak adományozott gyűjteménye új állandó kiállítása. A 20. századi magyar képzőművészeti gyűjtemény a kor legjelentősebb művészei alkotásaiból válogatva – a művészeti befogadó élmény által – hozzájárul a közönség vizuális kultúrájának emeléséhez, művészeti-, művészettörténeti ismeretei gyarapításához.

Új Magyar Képtár

Székesfehérvár, Megyeház u. 17.

Kurátor: Izinger Katalin

A múzeum országos rangú modern, illetve kortárs képzőművészeti gyűjteményének legfontosabb darabjait mutatja be. A Szent István Király Múzeum képzőművészeti gyűjteménye az ország legjelentősebb kollekciói közé tartozik. Igazán karakteressé a 60-as évek elején a Csontváry-kiállítással meginduló, és ma már hat évtizedes múltra Évi jelentés 2020 – Kiállítások, események, programok 371 visszatekintő kiállítási program formálta, amely a múzeumot a régészeti és néprajzi gyűjtemény mellett országos hírűvé emelte. A vásárlás vagy ajándékozás révén a gyűjteménybe került alkotások jelentős része az 1945-től napjainkig tartó időszakból való. Ebből egy válogatást az Új Magyar Képtár állandó kiállításán tekinthet meg a látogató. A kiállítás hét terme és folyosói kronologikus sorrendben mutatják be a II. világháború utáni időszak legfontosabb és progresszívnek ítélt tendenciáit, alkotóit, képzőművészeti jelenségeit.

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény

Székesfehérvár, Oskola u. 10.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

A Székesfehérvár Megyei Jogú Város által 1986-ban alapított Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, Deák Dénes (1931–1993) budapesti műgyűjtő által Székesfehérvárnak adományozott jelentős, huszadik századi magyar képzőművészeti gyűjtemény bemutatására, feldolgozására jött létre. A kollekció legjelentősebb alkotói: Mednyánszky László, Gulácsy Lajos, Rudnay Gyula, Egry József festőművészek Vedres Márk, Medgyessy Ferenc szobrászművészek, valamint a Nyolcak és az Európai Iskola művészcsoportok tagjai. A gyűjtemény bemutatásának tere több barokk épület (Esterházy palota, Smohay ház) összenyitásával alakulhatott ki.

Néprajz

Palotavárosi emlékek – Székesfehérvár-Palotaváros története és néprajza

Székesfehérvár, Rác utca 11.

Kurátor: Dr. Varró Ágnes

A kiállítás bemutatja, hogy Palotaváros milyen szerepet töltött be Székesfehérvár életében a 18–20. század idején. Az épület utca felőli két helyiségében a ház utolsó tulajdonosának, a szerb nemzetiségű Csikós Danicának bútorait, használati eszközeit helyeztük el. A bejárattól bal oldalra lévő szobában a városrész jellegzetes mesterségeinek (tobakos, cipész, varga, csizmadia, csapó, szűcs, szíjgyártó) szerszámai, az egykori céhes életet idéző tárgyak, iratok kaptak helyet. Az épület hátsó helyiségében a Csapó utcában a nyolcvanas évek közepéig működő Dittrich-kalaposműhely berendezése, szerszámai láthatók.

Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye néprajzából

Székesfehérvár, Országzászló tér 3.

Kurátor: Dr. Varró Ágnes

A kiállítás Fejér megye 18–20. századi népi kultúrájáról ad keresztmetszetet a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye legreprezentatívabb tárgyai segítségével. A tárlat a tárgyak útját követi nyomon a készítőktől az árucserén át egészen használatba kerülésükig. Foglalkozik a székesfehérvári és Fejér megyei céhes iparral, a népművészeti alkotásokkal és bemutatja a híres fehérvári vásárokat, a paraszti élet ünnepi alkalmait, a búcsújárást és az esztendő jeles napjaihoz fűződő hagyományokat is.

Hetedhét Játékgyűjtemény

Moskovszky-gyűjtemény

Székesfehérvár, Oskola u. 2–4. (Hiemer-ház)

Kurátor: Dr. Nagy Veronika

A Hetedhét Játékmúzeum két állandó kiállítást mutat be. A Moskovszky-gyűjteményt anya és lánya, Auer Erzsébet és Moskovszky Éva hozták létre, nagyjából kilenc évtized alatt. Gyűjteményük számos miniatűr művészettörténeti ritkaságot és számtalan játéktárgyat vonultat fel a 18. század végétől a 20. század közepéig, a korszak életmódjára is reflektálva. A rendkívüli ízléssel, magas műveltséggel és szubjektív játéktevékenységgel összeállított babaszobák a Magyarországon fellelhető játékanyag kiemelkedő darabjai, és miniatűr tükrei a felnőtt társadalomnak.

„Vonalba zárt történetek”

Székesfehérvár, Oskola u. 2–4. (Hiemer-ház)

Kurátor: Gärtner Petra, Dr. Nagy Veronika

A „Vonalba zárt történetek” című állandó kiállítás Réber László grafikai munkásságának állít emléket. Az autodidakta művész különösen könyvillusztrációiról ismert. Generációk nőttek fel azokon a gyerekkönyveken, amelyekben Lázár Ervin vagy Janikovszky Éva történeteit kísérik rajzai. A tárlat megmutatja a szellemes rajzi ötleteket Évi jelentés 2020 – Kiállítások, események, programok 372 felvonultató alkotó humoros, néhol groteszkbe hajló képi világát.

Időszaki kiállítások

Téli Tárlat – A Székesfehérvári Művészek Társasága tagjainak csoportos kiállítása

Pelikán Galéria, 2021. november 12.–2022. január 14.

Kurátor: Deák Balázs, Vadász Imre

A témákban és műfajokban is változatos tárlat jól érzékelteti az idén harmincéves művésztársaság sokszínűségét. Tájképek, enteriőrök, huszonegyedik századi virágcsendéletek, fél-absztrakt és absztrakt képek; vászon, akril festmények, fotók, nyomatok és printek, grafikák, elektrográfiák, kerámiák, dobozmű, textil, elektromos mozgó objekt – mindez megtalálható a kiállított művek között. A szokottnál kicsit színesebb – mondhatnánk dacosan, derűs tárlat ez a mostani.

2022-ben 16 látogató tekintette meg.

AB Pictures 2020–22 – Kőnig Frigyes tárlata

Pelikán Galéria, 2022. január 21.–2022. február 25.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

Kőnig Frigyes festőművész több mint négy évtizedes festői pálya sok különböző, izgalmas festmény-ciklust teremtett már. Ez az új sorozat egy eddig nem volt bezártság alatt született, 2020–22 között. A huszonkét, különböző méretű festmény témája egy. Minden kép egyetlen fiatal nő portréja, ugyanazé: ő a kiállítás címében szereplő B.A. A női figura egy képen belül akár kétszer vagy többször is megjelenik. Talán ettől is lehet a kiállítás nézőjének az az érzése, mintha egy digitálisan manipulált művészfilm kimerevített kockái között sétálna. A film története még homályos, a főhősnő hol vonaton ül önmagával szemben és olvas, hol egy lépcsőházban megy felfelé és lefelé is, távolodva. De leggyakrabban csak szemlélődik, kifelé és befelé is. Létezik ugyan, de mégis mintha – akár Pygmalion király legendájában a szobor, mozdulatlanul – megteremtőjétől várná, hogy életre keltse őt.

A kiállítást 297 fő tekintette meg.

Egy európai magyar – Szabó Ákos életműkiállítása

Csók István Képtár, 2021. november 6.–2022. január 31.

Kurátor: Tóth Norbert

Szabó Ákos festőművész, grafikusművész a kortárs európai és magyar képzőművészet korszakos, kiemelkedő alkotója. 1936-ban született Budapesten, magyar identitású művészként fél évszázada Franciaországban él. Nagyszabású életműve számos jelentős múzeumban megtalálható, azonban munkásságának magyarországi átfogó bemutatására még nem került sor. Szabó Ákos közel nyolcvan alkotása került bemutatásra, átfogva a művész teljes életművét. A tárlat a korai munkáktól az életmű gerincét adó főműveken át a legutóbbi alkotásokig válogat. Az életmű meghatározó alkotásai külföldi és magyar múzeumokból, magángyűjteményekből és a művész normandiai otthonából érkeztek Székesfehérvárra.

A kiállítást 1839 fő tekintette meg

„Fejér megye kincsei" – Válogatás az utóbbi évek beruházásai során előkerült régészeti leletekből

Gorsium Régészeti Park, 2021. november 19.–2022. február 4.

Kurátor: Kovács Ágnes

A kiállítás 2021. november 19-én nyílt meg Gorsium Régészeti Park kiállítótermében, ahol a múzeum régészei mutatják be az elmúlt 15 év legszebb leleteit a bronzkortól a kora újkorig.

A kiállítást 2022-ben 188 fő tekintette meg.

Aba-Novák Vilmos Magyar-francia történelmi kapcsolatok pannó

Csók István Képtár, 2022. február 18.–május 15.

Kurátor: Izinger Katalin

Aba-Novák állami megbízásként 1937-ben festette meg a pannót a párizsi világkiállításra.

A magyar pavilon dísztermének két oldalát borító, 7–7 darabból álló, egyenként megközelítőleg 8x2 méteres pannó, a magyar és a francia történelem kapcsolódási pontjait ábrázolja. Aba-Novák Vilmos, aki a monumentális műfaj kiemelkedő mestere volt, a magyar-francia kapcsolatok több száz éves történetének eseményeit pillanatképekben, szinte filmszerűen örökítette meg. A fontosabb témákat nagyobb léptékben kiemelte, majd végül a különböző eseményeket francia nyelvű mondatszalagokkal fűzte össze, ezzel is hangsúlyozva azokat a történelmi, kulturális, tudományos kapcsolatokat, amelyek a két nemzetet összekötik.

A művész mindössze háromnegyed óra alatt vázolta fel egy kávéházi asztalon a pannó végleges kompozícióját, a végleges mű pedig 1937. február 2. és április 19. között készült el. A mű nagy sikert aratott Párizsban, a zsűri Grand Prix-vel, nagydíjjal jutalmazta.

A bal oldali pannón a magyar történelem nagy alakjai, fontos eseményei láthatók, bizonyítékául annak, hogy a magyar történelem számos fordulata döntő befolyással bírt a világtörténelemre. A dicső múltra az első világháború utáni helyzetben különösen fontos volt emlékezni, emlékeztetni.

A jobb oldali falon a történelmi és kulturális kapcsolatokat ábrázolta Aba-Novák.

A kiállítást 3973 fő tekintette meg.

Profundum – Burián Norbert, Csizik Balázs, Deák Balázs, Haraszti Zsolt és Pácser László tárlata

Pelikán Galéria, 2022. március 4.–április 1.

Kurátor: Haraszti Zsolt, Deák Balázs

Profundum, vagyis mélység, a latin szó adta a Szent István Király Múzeum Pelikán Galériájában április 1-ig látható kiállításának címét. Öt alkotó, Burián Norbert, Csizik Balázs, Deák Balázs, Haraszti Zsolt és Pácser László kiállítását a Godot Lab kurátora, Cserhalmi Luca ajánlotta a közönség figyelmébe.

A kiállítást 401 fő tekintette meg.

Királyok és Szentek – Az Árpádok kora

Rendház, 2022. március 18.–augusztus 31.

Kurátor: Makoldi Miklós

Az év legnagyobb szabású kiállítása vitathatatlanul a Királyok és Szentek – Az Árpádok kora című kiállítás volt, melynek az intézmény megújult főépülete, az ún. Rendház adott helyet. A kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeummal és a Magyarságkutató Intézettel való együttműködésben valósult meg, 12 ország több mint 700 felbecsülhetetlen műtárgyát felvonultatva, bemutatva hazánk államisága korai történetének korunkig fennmaradt tárgyi anyagát.

A kiállítást 44494 fő tekintette meg.

Foto: szekesfehervar.hu

Kulcs az ősökhöz – A csákberényi avar kori temető és a közösségi régészet

Gróf Merán Fülöp Vadászati és Erdészeti Múzeum, Csákberény, 2021. május 21.–2022. április 10.

Kurátor: Szücsi Frigyes

A kiállítás az avar kor (6–9. század) kutatásában kiemelkedő jelentőségű csákberény-orondpusztai temetőt és az azt létesítő közösséget mutatja be. Az 1936–39 közötti – az utolsó két évben László Gyula által vezetett – ásatások leletanyaga mellett helyet kaptak a 2019-es és 2020-as újabb ásatások leletei, valamint betekintést nyújtunk a közösségi régészet kiemelkedő szerepébe az újrainduló kutatásokban. A jelentős látogatószámra tekintettel (2021 végéig mintegy 3000 fő tekintette meg) a kiállítás nyitvatartását az eredetileg tervezett 2021. október 31-ről 2022. április 10-ig hosszabbítottuk meg. A kiállítás támogatói az Emberi Erőforrások Minisztériuma és Csákberény Község Önkormányzata.

2022-ben több mint 450 látogató tekintette meg.

M. Tóth István 100 – emlékkiállítás

Pelikán Galéria, 2022. április 8–29.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

Száz éve született M. Tóth István festőművész Székesfehérváron. Tiszteletére a Szent István Király Múzeum és a Székesfehérvári Művészek Társasága emlékkiállítást rendezett a múzeum Pelikán Galériájában.

A tárlaton szereplő negyvenkét alkotás igyekezett a több mint hatvanéves művészi pályáról valamelyest átfogó képet adni. Többek közt kiállításra kerültek az ötvenes években készült alkotások és az ezredfordulón készült művek is. Az alkotások mintegy fele múzeumi és önkormányzati tulajdon, másik fele pedig magángyűjteményekből került ki. A kiállított, műfajilag és technikailag is változatos mű-együttes tanúskodtak az alkotó bravúros rajztudásáról, kísérletező kedvéről; életszeretetéről, szülővárosa és lakhelye iránti elkötelezett tiszteletéről is. A tárlat különlegességei azok – a falakon elhelyezett táblákon megjelenő – visszaemlékezések voltak, amelyek egykori tanítványoktól, barátoktól érkezetek, a múzeum március elején közzétett felhívására.

A tárlatot 456 fő tekintette meg.

Kietlen lankák – Süveges Rita Smohay-díjas képzőművész kiállítása

Új Magyar Képtár, 2022. április 28.–május 22.

Kurátor: Izinger Katalin

Süveges Rita képzőművész munkásságában a festészet és a művészeti kutatás egymást egészítik ki. Munkáinak kiindulási pontja a természetfogalom alakulása, azaz, hogy egyes korok társadalmai miként viszonyulnak a természethez. Az elmúlt években az emberközpontúságot meghaladó elméletek és a digitália festői ötvözésével mutatkozott meg. Tudatosan használja az új ökológia nyelvét és kultúráját.

A Smohay-díj 2020-as nyerteseként, Süveges a Szent István Király Múzeumban bemutatott installációi elsősorban a természet és a technológia kétirányú viszonyát vizsgálják. Sorban megjelennek fő témái: a fosszilis energiahordozók kialakulásának földtörténeti múltja, az ipari mezőgazdaság fosszilis függései és a monokultúra tájalakító hatása. Legújabb, a kiállításra készült művében a természet egyik fő kizsákmányoló technológiája, egy bányászat által előidézett tájseb utóéletét vizsgálja.

A kiállítást 241 látogató tekintette meg.

„Egy élet e tánc, melyben lélek a dal…" – Pesovár Ferenc (1930–1983) emlékezete

Országzászló téri kiállítóhely, 2021. november 13.–2022. április 30.

Kurátor: Varró Ágnes

A tárlat Pesovár Ferenc népzene-és néptánckutató, egykori néprajzi osztályvezető muzeológus életét és munkásságát dolgozza fel. A kiállításon személyes és múzeumi műtárgyak, többszáz fotó, dokumentumok, enteriőrök, filmek, interaktív és informatikai eszközök segítségével mutatjuk be Pesovár Ferenc muzeológusi, népzene- és néptánckutatói tevékenységét, legfontosabb és legkedvesebb kutatási témáit. Hangsúlyt kapnak kollegiális és baráti kapcsolatai, Székesfehérvár szellemi életében betöltött szerepe is. A székesfehérvári István Király Múzeumban 1957 májusától 1983-ban bekövetkezett haláláig, 26 éven át dolgozott néprajzos muzeológusként, a néprajzi osztály vezetőjeként. A tárgyak tisztelete és szeretete jellemezte múzeumi munkáját. Így vallott erről: „… nekem a tárgyakhoz is kapcsolódik valami. Szinte minden egyes tárgyról most is, ha ránézek, tudom, hogy honnan származik, hol találtam, minek nevezték, ki volt az az ember, aki odaadta és egy-egy emlékem, beszélgetésem fűződik hozzá."

A kiállítást 2022-ben 461 fő tekintette meg.

Fény és Árnyék. – A Székesfehérvári Művészek Társasága tematikus csoportos kiállítása a Kortárs Művészeti Fesztivál idején

Pelikán Galéria, 2022. május 6.–2022. június 17.

Kurátor: Falvay Miklós, Deák Balázs

A Székesfehérvári Művészek Társasága tagjainak alkotásait felvonultató kiállítást Szentes Ottokár művésztanár nyitotta meg. A Fény és Árnyék című tematikus tárlat a 21. Kortárs Művészeti Fesztivál kísérőeseménye.

A kiállítást 459 fő tekintette meg.

Community | Building – Közösség | Építés

Csók István Képtár, 2022. június 10.–2022. október 23.

Kurátor: Izinger Katalin

Hat kortárs képzőművész (Asztalos Zsolt, Csizik Balázs, Hámos Gusztáv, Kulcsár Géza, Katja Pratschke és Szabó Kristóf) kiállítása. A top_OS csop_Ort tárlata a hely fogalmát járta körül. Közösség és épités, város és épület, hely és idő, trauma és gyógyulás, múlt és jelen fogalmak látszólagos vagy nagyon is valós feszültségében jött létre a kiállítás. A látogatók az alkotók Székesfehérvárhoz kapcsolódó várostörténeti, emlékezetkulturális – hellyel és idővel kapcsolatos – kutatásait, izgalmas művészi reflexióit tekinthették meg. A kiállító művészek reagáltak arra, mit jelent egy város, mit jelent Székesfehérvár – olyan fogalmak segítségével, mint például történelem és trauma, állandóság és mozgás.

A kiállítást 5531 látogató tekintette meg.

Rózsaméz és bajuszpedrő

Fekete Sas Patikamúzeum, 2021. október 21.–2022. június 26.

Kurátor: Krizsány Anna

A kiállítás a gyógyszerészet és a méhészet évezredes kapcsolatát mutatja be. A kiállítás szakmai forgatókönyvét dr. Magyar László András írta (SOML), méhészeti szakértő: Teller Péter mesterméhész. A kiállításban a tablókon megjelenített szakanyagon kívül patikaedények és muzeális könyvek vannak, amiket a Semmelweis Múzeumtól és egy magángyűjteményből kölcsönöztünk. Mindez kiegészül a saját gyűjteményünkből vett tégelyekkel, illetve a méhészeti folyamatokat bemutató szemléltető tárgyakkal. A tárlat célja a széles körű ismeretterjesztés, ami többek között a méhészet létfontosságú szerepére is felhívja a közönség figyelmét.

A kiállítást 2022-ben 7726 fő tekintette meg.

Cím nélkül – Tábori Csaba tárlata

Pelikán Galéria, 2022. július 1–22.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

„A kiállítás címe viszont ez: CÍM NÉLKÜL. Ez némi magyarázatra szorul. Félrevezető lehet, de ne tévesszen meg senkit, merthogy éppen ez a paradoxon, a cím nélküliség tág értelmezési tartománya lehet a befogadó legnagyobb segítségére. A cím nélküliség nem minden veszély nélküli, hiszen a művészet, különösen a modern művészet által felvetett problémák nagyon is igénylik a bővebb magyarázatot, a kapaszkodókat. Tábori Csaba munkáiban azonban bőven találunk kapaszkodókat, nézzünk bármerre ebben a teremben: itt tényleg nincs szükség a címekre: mesélnek ezek a képek maguktól, magunkról, a korról, világunk jelenlegi és letűnt lakóiról. Nem mellékesen kevés olyan munkát találunk, ahol valamiféle szövegrészlet ne bukkanna fel a képeken. A művész szövegközelben van.” – írta a kiállítást megnyitó Aknai Péter író.

A kiállítást 125 látogató tekintette meg.

Királyaink érmeken

Rendház, 2022. augusztus 13–31.

Kurátor: Igari Antal, Teiszler Éva

A fogadócsarnok emeleti részen a kiállítás vitrinjeiben a Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Alba Regia Szervezete által 1987- 2011 között kibocsátott, a Székesfehérváron megkoronázott és eltemetett királyokat ábrázoló két éremsorozatot, majd folytatásaként a csarnok falán elhelyezett „Királysor” elnevezésű éremsorozat darabjait tekinthetik meg a látogatók.

A vitrinben az 1987 és 2001 között készített sorozat Szent István királynak és középkori uralkodóinknak állít emléket, a 2001 és 2011 között készült sorozat időben IV. Károlyig vezet és Székesfehérvár jelentős történelmi szerepét idézi fel. Az alkotások Fitz Mihály szobrászművész tervei alapján Szabó Géza Szegedi Éremverdéjében készültek.

Királyi aranyak Fehérváron – Kincsek a Szent István Király Múzeum gyűjteményéből

Rendház, 2022. augusztus 15–31.

Kurátor: Belegrai Tamás

A Szent István Király Múzeum gyűjteményében több mint 250 aranytárgy található, a bronzkori hajkarikáktól kezdve, Hunyadi Mátyás aranyforintjain át egészen II. János Pál pápa 1991-es magyarországi látogatásának alkal-

mából vert emlékérméig. A kiállításon a gyűjtemény ritkán látható darabjaiból tekinthettek meg egy válogatást az érdeklődők.

Avartűz. Beszámoló M. S. mesternek / Revák István kiállítása

Pelikán Galéria, 2022. augusztus 19.–szeptember 9.

Kurátor: Máder Barna

„Számomra az igazi mester ezzel a monogrammal Molnár Sándor festőművész, aki a 20. században élt és idén hunyt el, ezért is ajánlottam neki a tárlatot. Megismerkedtem az általa az alkímia, a buddhizmus és a jóga hatására kidolgozott elmélettel, a festő-jógával, ami a könyv gerincét adja. Ennek különböző állomásai vannak: például a föld művelet, ami tulajdonképpen a művészi látásmód megalapozásáról szól. A víz művelet az ember ösztönéletére, például a szerelmi életre, a kísértésekre utal. Ezután jön a tűz (a tumo), ami pedig az előző kiégetését jelenti. Hiszen az ösztönökön nem léphetünk túl anélkül, hogy ki ne égetnénk, át ne alakítanánk azt az izzást. Az ezzel kapcsolatos felismeréseknek, megértéseknek köszönhetően születtek meg az én festményeim is." – nyilatkozta képeiről az alkotó.

A kiállítást 279 látogató tekintette meg.

„Párizs levegőjét hozta" – Czóbel Béla kiállítás

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, 2022. augusztus 26.–december 4.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

A Képtár 1986 óta mutatja be állandó kiállításon Deák Dénes műgyűjtő gyűjteményét, de időszaki kiállítások rendezésével segíti a gyűjteményben jelenlévő alkotók, alkotócsoportok munkájának jobb, élményszerű megismerését. 2022-ben a Párizs levegőjét hozta című Czóbel Béla kiállítás megrendezésének oka főként a gyűjtő Czóbelhez fűződő kapcsolata, barátsága. A saját kollekciót a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria és más múzeumok és magángyűjtemények anyagával egészült ki. A kiállításra kerülő 55 alkotás közül több erre a tárlatra készülve került restaurálásra, és így múzeumi gyűjtemények raktáraiból előhozva kerülhetett napvilágra.

A kiállítást 3358 látogató tekintette meg.

Zenefűvészet – Kopiás Gabriella botanikai rajzai

Fekete Sas Patikamúzeum, 2022. szeptember 9.–október 23.

Kurátor: Krizsány Anna

A természettudományos növényábrázolás alapos előtanulmányozást, jó megfigyelőképességet igényel. Ehhez járul még a biztos rajztudás és a részletgazdag ábrázolásmód igényessége, melyek együtthatásában esztétikailag értékes, hiteles alkotás születik. Ebbe a folyamatba engedett bepillantást Kopiás Gabriella munkáinak sora.

A kiállítást 1094 látogató tekintette meg.

Dér Adrienn, Péter Ágnes, Szabó Anikó és Végvári Beatrix csoportos tárlata

Pelikán Galéria, 2022. szeptember 16.–október 28.

Kurátor: Péter Ágnes, Szűts Angéla

A Székesfehérvári Művészek Társasága négy tagjának, Dér Adrienn képzőművész, Péter Ágnes szobrászművész, Szabó Anikó textil designer és Végvári Beatrix grafikusművész csoportos tárlata, megnyitotta Izinger Katalin művészettörténész.

A kiállítást 308 látogató tekintette meg.

Fehérvár Szalon 800x1050

Országzászló téri kiállítóhely, 2022. szeptember 22.–október 23.

Kurátor: Majsai Réka

A Fehérvár Szalon kiállítás-sorozatot több évtizede indította el Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, hogy a tárlatlátogatók kétévente áttekintést kaphassanak a város képző-, ipar- és fotóművészetéről; szereplőiről, gondolataikról. A tárlat a Székesfehérváron alkotó vagy a városhoz más szállal kötődő alkotóművészek fóruma. A pályázaton szakirányú végzettség nélkül bárki indulhat, a beérkező munkákból szakmai zsűri választja ki a kiállításra kerülő, illetve díjazott munkákat. A Szalon jelentősége, hogy ilyenformán kiterjedt és részletes képet ad a városhoz kötődő alkotók aktuális időszakot lefedő friss, reflektív meglátásairól, a képzőművészet folyton változó rendszeréről. Nem elhanyagolható az esemény közösségteremtő és fenntartó ereje sem. Az 2022-es évben a tárlat tematikája az Aranybulla volt.

A kiállítást 417 látogató tekintette meg.

„Párizs levegőjét hozta – Czóbel Béla" című kiállításhoz kapcsolódó városi rajzpályázat

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, 2022. szeptember 30.–december 4.

Kurátor: Szűts Angéla, Deák Balázs

A felhívásra 7 iskolából (Tóparti Gimnázium és Művészeti Szakgimnázium; Teleki Blanka Gimnázium és Általános Iskola; Gorsium Gimnázium, Szakgimnázium és Technikum; Hétvezér Általános Iskola; Székesfehérvári Vasvári Pál Gimnázium; Comenius Angol – Magyar Két Tanítású Nyelvű Gimnázium; Arany János Óvoda, Általános Iskola, Szakiskola, Készségfejlesztő Iskola, és Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény) érkezett pályázati anyag. Összesen 67 diák munkája került kiállításra. A megnyitója és díjkiosztója 2022. szeptember 30-án, pénteken 15 órakor a Városi Képtár – Deák Gyűjtemény emeletén található Diák – Deák Galériában került sor.

A kiállítást 3358 látogató tekintette meg.

Rendezvények

Konferenciák

Nádorfi Gabriella Emlékkonferencia

2022. szeptember 23.

Szervező: Kovács Loránd Olivér, Látrányi Viktória

A Szent István Király Múzeum 2018-ban elhunyt régésze, Nádorfi Gabriella emlékére a Rendház Látogatóközpontjában rendezett konferencia, kutatási területeihez kapcsolódó előadásokkal. Az intézmény munkatársai közül Agócs Nándor tudományos titkár (Festéknyomok a pannoniai római kori kőfaragványokon), illetőleg Kovács Loránd Olivér, a SZIKM Gorsium Régészeti Park és Szabadtéri Múzeum szakmai vezetője (A feltárás napjainkban Szabadbattyánban, újabb eredmények) tartott előadást.

Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat székesfehérvári vándorgyűlésének alkalmából rendezett konferencia

2022. október 6.

Szervező: Izinger Katalin

A Szent István Király Múzeum adott otthont a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat vándorgyűlésének Székesfehérváron, ennek alkalmából a múzeum munkatársai ismertették az intézményben folyó tudományos munkát előadásaikon keresztül (Kovács Ágnes: *Bronzkori fémműves sírja Kajászóról*; Kiss Alexandra: *A Bodajk – Proletár földeki római villagazdaság és temető legfrissebb kutatási eredményei*; Szücsi Frigyes: *A 2021–22-es csákberényi tervásatások eredményeiből: ingerkedés a késő avar kor időrendjével*; Reich Szabina: *Szent István király-székesegyház középkori előzményének kutatás- és építéstörténete*; Romat Sándor: *Baracska fémkeresős kutatások – részeredmények*; Szűcs Erzsébet – Izinger Katalin: *A aktuális művészettörténeti tervek, feladatok*).

Tudományközi kalandok a játék világában – konferencia Moskovszky Éva emlékére

2022. október 14.

Szervező: dr. Nagy Veronika

Különböző tudományterületek képviselői mutatják be a Moskovszky-gyűjtemény különböző tárgytípusait. Vajon működőképesek-e a miniatűr órák, eredetileg is játéknak készültek-e az apró bútorok és kályhák? Melyik a legrégebbi minikönyv a gyűjteményben? Milyen divattrendek olvashatók ki a babaruhákból, és milyen életmódról mesélnek a babaházak szakrális tárgyai? Néprajzkutató, művészettörténész, divattörténész, történész, könyvtáros, restaurátor egy konferencián beszél számos érdekességről, egyetlen gyűjtemény tárgyai kapcsán.

A tűz ereje a középkorban (7–14. század) – 4. Orbis Mediaevalis Nemzetközi Konferencia

2022. október 14–15.

Szervező: Romat Sándor

A Szent István Király Múzeum szervezésében Horvátország, Románia és hazánk különböző múzeumaiból érkezett régész szakembereinek részvételével került megrendezésre a nemzetközi konferencia Székesfehérváron a Szent Gellért Szállóban. A múzeum munkatársai közül Szücsi Frigyes tartott előadást The 9th century chronology under fire? Data for the chronology of some late Avar period earring-types címmel.

Könyvbemutatók

2022. január 22.

Az intézmény kiadásában és múzeum munkatársa, dr. Szücsi Frigyes régész szerkesztésében megjelent Avarok és magyarok Bodajkon. 6–10. századi temetkezések komplex elemzése c. könyv bemutatója a bodajki Városi Művelődési Házban.

2022. február 11.

A Fekete Sas fogadó és kávéház évszázadai c. kötet bemutatója a múzeum Országzászló téri kiállítóhelyén.

2022. március 3.

Karafiáth Orsolya Egymás könyve c. regényének bemutatója az Új Magyar Képtárban Czinki Ferenc moderációjával.

2022. április 6.

Halász Rita Mély levegő c. könyvének bemutatója az Új Magyar Képtárban Czinki Ferenc moderációjával.

2022. május 6.

Michel Bakocs és Verebes Csaba ismertette az utolsó Árpád-házi hercegnő, Tössi Boldog Erzsébet életéről és legendájáról szóló, Robert Heinrich Oehninger által írt A koronahercegő fátyla c. kötetet a Rendház Látogatóközpontjában.

2022. augusztus 13.

Lukács László Szent István király a néphagyományban c. kötetének bemutatója a Hiemer-ház, Báltermében.

2022. augusztus 27.

A Szent István koronája Szent István városában „Mi megvédjük a koronát, a korona megvéd minket. Fejezetek a Magyar Királyi Koronaőrség történetéből" című kötet bemutatója a Rendházban.

2022. augusztus. 31.

A Királyok és Szentek – Az Árpádok kora tárlat záróeseményén, a Rendház épület Látogatóközpontjában, mutatták be a Szent István Király Múzeum és a Magyarságkutató Intézet közös kiadásában megjelent, a kiállítást kísérő azonos című tanulmánykötetet.

2022. október 28.

Dr. Demeter Zsófia történész, a Szent István Király Múzeum nyugalmazott igazgatója mutatta be Vörösmarty Mihály Könyvtár Széna téri tagkönyvtárában Rostási Szabó Imréné Hegedüs Mária az intézmény kiadásában megjelent Székesfehérvár ipari helytörténetéből, szövetkezetek című könyvét.

Előadások

2022. január 26.

„Úgy a vérünkbe szorult az állatszeretet…" címmel beszélgetett Lendvai Sándor magyaralmási pásztorral, Pesovár Ferenc egyik legkedvesebb adatközlőjének, Lendvai Jánosnak testvérével Lendvai Tibor, Lendvai Sándor fia, kulturális antropológus, Pesovár Ferenc-díjas tanár, népzenész az „Egy élet e tánc, melyben lélek a dal… Pesovár Ferenc emlékezete" című kiállítás kísérőprogramjaként.

2022. január 29.

Dr. Szabó Balázs zenetörténész vetített képes előadása Eredetiség és hagyomány címmel tartott előadást Bartók Béláról az Egy európai magyar – Szabó Ákos életműkiállítása című tárlat kisérőrendezvényeként.

2022. február 20.

Egészségvédelem a téli álom idején címmel Lencsés Rita gyógynövény szakértő tartott interaktív előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. február 23.

Dr. Nagy Veronika néprajzkutató *Tikverő – Pesovár Ferenc öröksége és a fenntarthatóság dilemmája* címmel tartott előadást Az „Egy élet e tánc, melyben lélek a dal… Pesovár Ferenc emlékezete" című kiállítás kísérőrendezvényeként.

2022. március 6.

Külsőleg alkalmazható gyógymódok címmel Lencsés Rita gyógynövény szakértő tartott interaktív előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. március 9.

Libor Csilla régész-antropológus előadása Főszerep vagy mellékszerep? Anyaság az őskortól napjainkig címmel az Új Magyar Képtárban a Főszerepben a nők! c. előadássorozat keretében.

2022. március 10.

Méhek nélkül nincs élet címmel tartott előadást Kiss Norbert (Méhészek Fejér Megyei Egyesülete) és Lódi József (Szent István Mézlovagrend nagymestere) a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. március 16.

Kiss Alexandra régész Férfiak árnyékában. Róma first ladyjei című előadása az Új Magyar Képtárban a Főszerepben a nők! c. előadássorozat keretében.

2022. március 22.

Népzenei barangolások Erdélyben címmel Németh István népzenegyűjtő előadását hallgathatták az érdeklődők Országzászló téri kiállítóhelyen az „Egy élet e tánc, melyben lélek a dal… Pesovár Ferenc emlékezete" című kiállítás kísérőrendezvényeként.

2022. március 23.

Izinger Katalin és Szűcs Erzsébet művészettörténészek előadása Reflektorfényben Gedő Ilka, Keserü Ilona, Maurer Dóra, Ország Lili és Schaár Erzsébet művei az Új Magyar Képtárban címmel a Főszerepben a nők! c. előadássorozat keretében.

2022. március 30.

Dr. Nagy Veronika néprajzkutató előadása Játékokban élő női sorsok a 19–20. században címmel az Új Magyar Képtárban címmel a Főszerepben a nők! c. előadássorozat keretében.

2022. április 7.

Szima Viktória (MNL FML) Rossebb és frászkarika. Régi betegségek és gyógyításuk címmel tartott előadást az Egészségügyi világnap alkalmából a Feketes Sas Patikamúzeumban.

2022. április 28.

Dr. Takács-Tóth Diána vegyész, aromaterapeuta az illóolajok régről ismert gyógyító hatásairól és sokoldalú alkalmazásairól tartott interaktív előadása Az egészség illatai – Az illóolajok csodás hatása címmel a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. május 12.

Szima Viktória (MNL FML) Szoknyás gyógyítók. Nők az egészségügyben az első orvosoktól a fehérvári bábákig címmel tartott előadást az Ápolónők Nemzetközi Napja alkalmából a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. május 14.

Libor Csilla régész-antropológus tartott ismeretterjesztő előadása „…a halál árnyékának völgyében járok..." – Mit rejtegetnek számunkra a Királyi Bazilika csontvázai? címmel a Nemzeti Emlékhelyek Napja keretében.

2022. május 23.

Pászk Norbert mestertanár tartott előadást a Biodiverzitás világnapja alkalmából Messzi tájak gyógyfüvei címmel a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. június 10.

Dr. habil Hunyadi Zsolt medievista (SzTE egyetemi docens) *Krisztus katonái: keresztes hadjáratok az Aranybulla korában* címmel tartott előadást a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. június 24.

Dr. Ringer István régész-történész-muzeológus, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kazinczy Ferenc Múzeumának igazgatója *Királyi erdőispánságok és várépítészet az Árpád-korban* címmel tartott előadást a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. július 1.

Dr. Vizi László Tamás, a Magyarságkutató Intézet főigazgatóhelyettese, a Kodolányi János Egyetem általános rektorhelyettese *Új megközelítések II. Andrásról és Aranybullájáról* címmel tartott előadást a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. július 8.

Dr. Ringer István régész-történész-muzeológus, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kazinczy Ferenc Múzeumának igazgatója *Árpád-kori építőáldozatok. Különleges leletek a középkorból* címmel tartott előadást a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. július 15.

Dr. Ribi András (ELTE) előadása Miért működött két országos hatókörű hiteleshely a középkori Székesfehérváron a középkorban? címmel a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. július 22.

Dr. Bathó Edit (Jász Múzeum, igazgató), Szöllősi Sándor jászkapitány és jász hagyományőrzők filmvetítéssel és viseletbemutatóval egybekötött előadása a Jászkürtről és a köré fonódó legendákról a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. július 29.

Életre kel az Aranybulla címmel Egerházi Attila, a Székesfehérvári Balett Színház igazgatója és Pokrovenszki Krisztián, a Szent István Király Múzeum igazgatója folytatott beszélgetést az Aranybulla művészi megjelenítéseiről, megformálásairól és ezek tudományos aspektusairól a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. augusztus 5.

Laczi Zoltán és Fehérvári József Szent István és az Aranybulla bélyegeken címmel tartott előadást a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. augusztus 13.

Igari Antal Hogyan készültek, és mi volt az előzménye a megújult Rendház fogadócsarnokában elhelyezett bronzplaketteknek? című előadása a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. augusztus 19.

Dr. Rábai Krisztina, egyetemi docens (SZTE) Az Árpád-kor könyvkultúrájáról című előadása a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében.

2022. augusztus 21.

A himnuszok oknyomozó története – érdekességek, rejtélyek az egyes országok himnuszairól címmel tartott előadást Prof. Dr. Horváth Attila alkotmánybíró, egyetemi tanár és Szilasi Alex Liszt Ferenc-díjas zongoraművész a Rendház épületében.

2022. augusztus 24.

Weiner Sennyey Tibor, költő, író, a „Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve" című könyv szerzőjének előadása Hamvas Béla és Weöres Sándor barátságáról a Rendház díszudvarán.

2022. augusztus 27.

Ádám Barnabás ezredes, a Honvéd Koronaőrség parancsnokának a Rendház épületében az Árpád-kori esték programsorozat keretében tartott interaktív előadást a Koronaőrség szerepéről, tevékenységéről és öltözékéről.

2022. szeptember 17.

A Városi Képtár – Deák Gyűjteménynek helyet adó Eszterházy „palota" 1770 körül elkészült, madaras freskóval díszített termében a festmény keletkezéséről, magyarországi párhuzamairól hallhattak az érdeklődők a Deák Dénes Ösztöndíjjal 2022-ben kitüntetett Dományi Virág művészettörténésztől.

2022. szeptember 29.

Szűcs Erzsébet előadásában két alkotó: Lázár Ervin (1936–2006) és Réber László (1920–2001) közös közreműködésével megszületett mesekönyveit mutatta be a Múzeumi beavató keretében a Hetedhét Játékmúzeum Réber Gyűjteményében.

2022. október 3.

Sántha István szociálantropológus 2022-es mongóliai kutatóútjáról, ott szerzett élményeiről és tapasztalatairól, előzetes kutatási eredményeiről a Csók István Képtárban tartott beszámolót a nemzetközi hírű orientalista-etnológus, Diószegi Vilmos (1923–1972) nyomdokain járva, betekintést nyújtva mongol sámánok és nomádok mai világába.

2022. október 4.

Az 1950-es, 60-as évek Magyarországában alig egy-két művésznek volt arra lehetősége, hogy szabadon közlekedjen és működjön Európa két, egymástól vasfüggönnyel elválasztott részében egy-időben. Ezt a kivételes helyzetet elemezte Sasvári Edit művészettörténész Czóbel Béla pozíciója a Kádár rendszerben címmel a Városi Képtár – Deák Gyűjteményben tartott előadásában.

2022. október 13.

Pászk Norbert egyetemi mestertanár Dudvák a tányéron - ehető vadnövények a talpunk alatt c. előadásában a környezetünkben fellelhető különleges, gyógyhatású vadnövények (például a gyermekláncfű, az ibolyák, a pásztortáska, a nád, a tyúkhúr, a keszeg saláta és a katángkóró) használási lehetőségeiről beszélt a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. október 26.

Szima Viktória (MNL FML) Harc a fájdalom ellen címmel tartott előadást az érzéstelenítés történetéről a Kazay Endre emléknaphoz kapcsolódóan a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2022. október 27.

Jurecskó László művészettörténész Czóbel és a nagybányai neósok című előadása Városi Képtár – Deák Gyűjteményben a neoimpresszionista stílust képviselő alkotók fellépése által okozott fordulatról a Nagybányai művésztelepen.

2022. november 9.

Bálizs Beáta a Janus Pannonius Múzeum néprajzos muzeológusa A magyarok színosztályozása címmel a Városi Képtár – Deák Gyűjteményben tartott előadásában, Veres róka, vörös bársony, piros rózsa című könyvében is boncolgatott témát: a magyar nyelv piros és vörös színelnevezéseit, egykori és mai jelentéseit vizsgálta.

2022. november 10.

Barki Gergely művészettörténész a Szentendrei Czóbel Múzeum igazgatója, így Czóbel Béla életművének egyik legjobb szakértője. „Képvadász"-ként sokat tesz a külföldön rekedt magyar műalkotások felkutatásáért, hazahozataláért. WANTED! címmel tartott előadást Városi Képtár – Deák Gyűjteményben Czóbel elveszett és megtalált műveiről.

2022. december 8.

Váczi Márk történész tartott előadást az Aranybulla kihirdetésének tiszteletére emelt székesfehérvári emlékművek történetéről az intézmény Városi Képtár – Deák Gyűjtemény kiállítóhelyén.

Egyéb programok

2022. január 6.

Hermann László Zeneművészeti Szakgimnázium és Alapfokú Művészeti Iskola növendékeinek (Balogh Máté, Balogh Ádám és Fóris Ruben) koncertjét követően a művészetek kapcsolatáról és Cziffra Györgyről, a világhírű magyar zongoraművészről Balázs János, Kossuth- és Liszt Ferenc-díjas zongoraművész, valamint Tóth Norbert, a kiállítás kurátora beszélgetett, majd a Cziffra György-emlékévhez kapcsolódó Balázs János koncertje zárta az „Egy európai magyar – Szabó Ákos életműkiállítása című tárlat kísérőrendezvényeként.

2022. január 20.

Rendhagyó tárlatvezetés keretében beszélgetett Lajta Gábor Munkácsy Mihály -díjas festőművész, művészeti író és Tóth Norbert kurátor az „Egy európai magyar – Szabó Ákos életműkiállítása című tárlat kísérőrendezvényeként.

2022. január 22.

Váradi Eszter Sára, a Vörösmarty Színház színművésze mesélt a Költészet napja alkalmából a Hetedhét Játékmúzeumban.

2022. február 5.

„Alakoskodj velünk!" című rendezvényen a mohai farsangi hagyományok jellegzetes kellékeivel lehetett megismerkedni, lehetőség nyílt igazi tikverő bohóc ruha felpróbálására, valamint saját bohóc álarc elkészítésére is az „Egy élet e tánc, melyben lélek a dal… Pesovár Ferenc emlékezete című kiállítás kísérőrendezvényeként.

2022. február 19.

Sütheő László játékkészítő a Tudor játékcsalád egyedi készítésű táblás játékait mutatta be a Hetedhét Játékmúzeumban.

2022. március 1.; 8.; 22.; 29.

A Négykezes Kedd 4 alkalmas programja keretében Léb Zsuzsa, a Babaszalon alapítója segítségével készíthettek el a egy saját textil babát.

2022. április 22.

A Zenei örökségünk – Verebi Végh Ignác fuvolás kottatára sorozat keretében a Traverata kamarazenekar adott koncertet a Csók István Képtárban.

2022. május 7–8.

A világjárvány elmaradt Floralia, a Szent István Király Múzeum Gorsium Régészeti Park több évtizedes hagyományaként megrendezésre kerülő tavaszköszöntő ünnepe 2022-ben újra megrendezésre került, ennek keretében az ún. Zichy-pincében berendezett Fejér megyei római kori kőtár is megnyitásra került.

2022. május 12–13.

A Négykezes Kedd 2 alkalmas programján a múzeum önkéntes nyugdíjasai segítségével készíthettek játékokat a résztvevők jótékony céllal, a Hetedhét Játékfesztivál „Hétbolha Játékcserebere" elnevezésű programjára.

2022. május 14.

Az Emlékhelyek Napja országos rendezvényen keretében a Nemzeti Emlékhely–Középkori Romkertben egész nap különféle programok (Biczó Piroska régész szakvezetése, kézműves foglalkozások, interaktív játékos feladatok, lovagi tornapálya, a Magyar Királyi Kardforgatók öltözet- és fegyverbemutatója, az Alba Regia Szimfonikus Zenekar kamarazenei koncertje; az Musica Historica Együttes koncertje) várták az érdeklődőket.

2022. május 28–29.

2022-ben 10. jubileumát ünnepelte a Hetedhét Játékfesztivál, melynek témája a család volt. A gyermeknapi hétvégén a Belváros egészét betöltő Hetedhét Játékfesztivál a város és a Szent István Király Múzeum közös rendezvénye, színpadi programokkal, játékeszközökkel, és a múzeum gyűjteményeire épülő Hétpróba-állomásokkal. A Hétpróba kerettörténete a Moskovszky-gyűjtemény egyik babacsaládját meglátogató nagymama érkezéséről szólt, és a család felnevelő, megtartó, elengedő, generációkat összekötő, biztonságot adó létére, mint alapvető értékeink forrására, és identitásunk biztos alapjára irányította a gyerekek figyelmét.

2022. június 25.

A Múzeumok Éjszakáján 9 kiállítóhelyén 23 programot kínált a Szent István Király Múzeum az érdeklődők számára. A rendezvény sikerességét és népszerűségét mutatja, hogy 7786 belépéssel összességében a hetedik, a vidéki múzeumok között pedig a leglátogatottabb intézmény volt a Múzeumok Éjszakáján.

2022. július 21.

A Hamvas Béla 125 programsorozat keretében, Weiner Sennyey Tibor költő, író, a *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve* című könyv szerzője beszélgetett a Rendház Látogatóközpontjában Pletser Ádámmal arról, hogy a háború miként hatott Hamvas Béla életére és hogyan jelenik meg műveiben.

2022. augusztus 1–21.

A Szent István Király Múzeum művészettörténésze Szűcs Erzsébet szervezésében ismételten megnyitásra került a székesfehérvári művészek alkotótelepe Móron.

2022. augusztus 10.

A Hamvas Béla 125 programsorozat keretében, Müller Péter Kossuth- és József Attila-díjas magyar író, dramaturg, forgatókönyvíró, előadó, akivel Hamvas Béla életműve alapján Pletser Ádám beszélgetett "Az Életről" a Rendház díszudvarán.

2022. augusztus 12.; 15.

A Duo Redwhite együttes, illetőleg a Hangoló kvartett (Hámori Zsófia – fuvola, Burján Gabriella – hegedű, Pillár Tamás – brácsa, Svéd Fanni Virág – cselló) borkóstolóval koncertje a Hamvas Béla 125 programsorozat keretében a múzeum és az Értékmentők közös szervezésében a Rendház díszudvarán.

2022. augusztus 19.

A Múzeum akusztik keretében a JackBerry Band (Rechner-Sajgó Kata – ének, Békefi Róbert – gitár, Rechner Balázs – banjo, gitár, szájharmonika) zenélt a Rendház díszudvarán.

2022. augusztus 19.

Szépenszóló Fütyöri, az Álomzug Társulás zenés bábelőadása a Csók István Képtárban.

2022. augusztus 19.; 20.; 21.; 27.; 28.

A Királyok és Szentek – Az Árpádok-kora c. kiállításban való tárlatvezetések és ezzel egybekötött Szikora Jánossal, a Koronázási Szertartásjáték rendezőjével és az előadókkal (Ballér Bianka, Egyed Győző, Göbő Bianka, Lábodi Ádám, Mihályi Győző; Strasszer Domonkos, Závodszky Noémi) folytatott beszélgetések.

2022. augusztus 28.

KÉPES – TERMÉSZET - RAJZ címmel botanikai ábrázolás szakkör Kópiás Gabriella művésztanár vezetésével.

2022. szeptember 2.

Mezei Szilárd zeneszerző és improvizatív zenész (brácsa, nagybőgő) szabad improvizáción alapuló szólókoncertje az Új Magyar Képtárban.

2022. szeptember 10.

Castrum nagy legiós sportágválasztó és családi nap – I. Föveny ifjúsági és hadtörténeti találkozó címmel a Honvéd Szondi SE, az iGenerációért Egyesület, a Fiatal Civil Kurázsi Egyesület a Szent István Király Múzeum – Gorsium Régészeti Parkkal együttműködésben sportos családi- és hagyományőrző napot tartott.

2022. szeptember 14.

Our Home Place – Székesfehérvár táncelőadás a Community Building / Közösség Építés kiállításhoz kapcsolódóan, az előadás célja a művészeti formák egyenrangúságának bemutatása volt.

2022. szeptember 17.

Múzeumunk Kulturális Örökségek Napjai rendezvényei sorában a Rác utcai séta keretében Csutiné Schleer Erzsébet okleveles építészmérnök, műemléki szakmérnök és városvédő, az Europa Nostra-díjjal kitüntetett Rác utca egyik „megmentője" mutatta be az utca történetét és nevezetes épületeit.

2022. szeptember 18.

Az alkotók rendkívüli tárlatvezetése Community | Building – Közösség | Építés című kiállításban a Csók István Képtárában.

2022. szeptember 18.

Váczi Márk történész városnéző sétája során a résztvevők a Csitáry-éra emlékeit tekinthették meg, s ezek történetét ismerhették meg.

2022. szeptember 23.

Fehérvári Irodalmi Napok keretében Prieger Zsolt, az Anima Sound System vezetőjének és Törőcsik Franciska színművésznőnek közös „Pilinszky és én" című zenés-irodalmi előadása az Új Magyar Képtárban.

2022. október 4.

Lyre á la carte. Francia est a Hetedhét Játékmúzeumban Radics Éva (ének), Molnár Orsolya (zongora), Bódi Réka (ének), Borsos Dominika (tangóharmonika), valamint a Ciszterci Szent István Gimnázium diákjai közreműködésével.

2022. október 6.

Szűcs Erzsébet művészettörténész a Párizs levegőjét hozta c. időszaki kiállításban, illetve a Deák Gyűjtemény állandó kiállításában, Izinger Katalin művészettörténész a Community | Building Közösség | Építés c. kiállításban, továbbá a Budenz-házban, Reich Szabina régész a Török udvaron tartott szakvezetést Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tagjainak a székesfehérvári vándorgyűlés keretében.

2022. október 8.

Váczi Márk tartott sétát a Berényi úti Feltámadás (Csutora) temetőben bemutatva a város számos tudósának és művészének nyughelyét.

2022. október 14.

Múzeumpedagógia börze keretében a helyi pedagógusok és múzeumpedagógusok találkoztak egymással, hogy előzetesen beküldött kérdések mentén beszéljék meg a múzeumok nyújtotta lehetőségeket, a két fél egymással kapcsolatos elvárásait, az intézmény munkatársai ízelítőt nyújtottak a múzeumpedagógiai módszereinkből.

2022. október 20.

Kerekasztal-beszélgetés a FEHÉRVÁR SZALON 2022 „800x1050" címmel képző-, ipar- és fotóművészeti kiállítás díjazott művészeivel Gábor Gina újságíró moderálásával.

2022. november 5.

Belső értékeim című önismereti és művészetterápiás foglalkozás keretében Szüts Angéla múzeumpedagógus vezetésével a résztvevők a Városi Képtár-Deák Gyűjteményben a gyűjtemény anyagát segítségül hívva fedezhették fel, hogy mire képesek, mik az erősségeik és hol tudják azt használni.

2022. november 26.

Három szín: Nagybánya, Párizs, Szentendre címmel interaktív élő történelmi játék keretében idézték meg a múzeum munkatársai (Agócs Nándor, Haraszti Zsigmond, Süvegh Eszter, Zöldi-Birkás Éva) Czóbel Béla életpályájának néhány fontos állomását a festő munkásságát bemutató, „Párizs levegőjét hozta" című kiállításhoz kapcsolódóan.

2022. december 4.

A Balázs Tamás Trió (Balázs Tamás – zongora, Kőfalvi Csaba – dobok, Gyáni Marcell – nagybőgő) adott koncertet az advent alkalmából a Városi Képtár – Deák Gyűjteményben.

2022. december 13.

Az idei utolsó Négykezes Kedd résztvevői saját karácsonyi díszeket készíthettek a Hetedhét Játékmúzeumban Richterné Márai Teri és Silye Sándorné Jutka önkéntesek segítségével.

2022. december 18.

Nyiss kaput, angyal! – Bábakalács Bábszínház adventi előadása a Hetedhét Játékmúzeumban gyermekek számára.

Egyéb rendezvények

Immár hagyományosnak tekinthető Herbarius gyógynövénygyűjtő túráink 2022-ben 14 alkalommal kerültek megrendezésre március 27. és október 16. között 9 különböző helyszínen (Lovasberény, Bakonykúti, Csala, Pátka, Csór, Nadap, Bodajk, Balinka, Gánt).

Kiss Alexandra és Libor Csilla régészek szervezésében január 20. és december 1. között 7 alkalommal került megrendezésre a különböző tematikák (Az Idő; Bor, Ámor, Provence; Wonder Woman; Look Up; Dig, Halloween, Men) köré szerveződő MuseumQuiz elnevezésű kvízestek, melynek helyszínét a MuseumCafé szolgáltatta.

Múzeumpedagógiai foglalkozások

A Szent István Király Múzeum kínálatában 2022-ben 66 féle (Fekete Sas Patikamúzeum: 11 féle; Gorsium Régészeti Park: 7 féle; Hetedhét Játékmúzeum: 20 féle; Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert: 2 féle; Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye népi kultúrájából című állandó néprajzi kiállítás: 1 féle; Városi Képtár – Deák Gyűjtemény: 16 féle; időszaki kiállításokhoz készült foglalkozások: 8 féle; kiállítóhelyen kívüli foglalkozások: 1 féle) múzeumpedagógiai foglalkozás volt elérhető. A Gorsium Régészeti Parkba új múzeumpedagógus érkezett, aki négy új programot (A levendulás kert meséje, Interaktív tárlatvezetés, Indul a Legió, 12 játék a Gyereksarokban) dolgozott ki, bővítve ezzel a foglalkozáskínálatot. A Városi Képtár-Deák Gyűjtemény anyagához 5 új foglalkozás került kidolgozásra az óvodás korosztály számára, amelyek egy-egy jeles naphoz, világnaphoz, illetve az emberi test, testrészek ábrázolásaihoz kapcsolódnak.

A foglalkozásokon összesen 335 csoport vett részt. A foglalkozások címe és rövid leírása kiállítóhelyek szerinti bontásban (a címek mögött zárójelben feltüntetett szám az adott foglalkozás 2022-ben megtartott alkalmainak számát jelzi):

Fekete Sas Patikamúzeum

Kígyónak lábsó (2)
Foglalkozás óvodásoknak
Növénykereső, patikaszer kóstoló és szimatoló, mozsarazás, adagolás, csomagolás, verstanulás szerepel a programban, végül csíkos lábsót készítünk.

Fűben-fában orvosság 1-3. (26)
Foglalkozás alsó és felsőtagozatosok, valamint középiskolások számára, az életkoroknak megfelelő változatokban
Gyógyszertárunk történetéhez kapcsolódva ismerkedünk a hajdani patikusmesterség műhelytitkaival. Barátkozunk a gyógynövények használatával, mozsarazung, adagolunk, régi szereket szimatolunk.

Csodapatika (17)
Órasorozat felső tagozatosoknak, amelynek elemei külön is kérhetőek.
Az órák során különféle tárgyakhoz kapcsolódva bontjuk ki a gyógyszerészet történetének izgalmas fejezeteit.

Történelem óra – Miért éppen Fekete Sas?
Ismerkedés a Fekete Sas Patika kalandos múltjával, szerepével a város életében. A patika helyiségei, felszerelései, pincétől a padlásig.

Biológia óra – Kamillától a szarvaragancsig
Növényi, állati, emberi eredetű gyógyszer-alapanyagok hajmeresztő gyógymódok. Füveskönyvek a patikában, mini gyógy-droggyűjtemény készítése.

Magyar irodalom óra – Patika és poézis
Gyógynövények ábrázolása lírában, prózában. Lázár Ervin: A csodapatika című meséjének elemzése.

Kémia óra – Az alkimistáktól a gyógyszerészetig
A gyógyszerkészítése kémiai gyökerei, alkimisták tudománya, laboreszközei. Híres magyar kémikusok, gyógyszerészek. Gyógyvizek kóstolása, fürdősó adagolása.

Rajz óra – Ékes apotékák
Miért olyan szépek a régi patikák? Színek, formák, barokk stílus. Tégelyek, kartusok, színes hernáriumok.

Latin óra – Tanuljunk deákul:
Note bene! Róma öröksége, a tudomány nyelvének szépségei, magyarrá lett latin kifejezések. Szókeresés a fiókok mélyén, tégelyek, üvegek között.

Gorsium Régészeti Park

A kút meséje (4)
Foglalkozás az óvodásoknak és alsó tagozatosoknak
A gyerekek a mese segítségével és replikatárgyak felhasználásával megismerkednek az ókori Gorsium életével. Szerepjáték során ókori viselet felpróbálásával válik a foglalkozás élvezetessé.

A levendulás kert meséje (3)
Kihelyezett foglalkozás óvodásoknak és alsó tagozatosoknak
Egy gorsiumi család életébe belecsöppenve, azt aktívan alakítva, római ruhát öltve, replikatárgyakat használva ismerkednek meg a gyerekek az ókori római élet rejtelmeivel.

Beállnál a legióba? (4)
Foglalkozás felső tagozatosoknak és középiskolásoknak
A foglalkozás során a gyerekek megismerkednek a legiósok életével, Gorsium történelmével. Makettasztalon felépítik az első katonai tábort, a Castrumot, majd római ruhát öltve átérzik a régi korok szellemét.

Interaktív tárlatvezetés (1)
Játékokkal tarkított, a gyerekek életkorához alakított tárlatvezetés a park területén, a Freskós házban és a Lakomateremben.

Indul a Legió (1)
Tematikus délelőtt alsó tagozatosoknak
A gyerekek 4 legiója a park 4 helyszínén próbálja ki magát a legionáriusok életével kapcsolatos feladatokban.

12 játék a Gyereksarokban (4)
Foglalkozás óvodásoknak és alsó tagozatosoknak
A gyerekek múzeumi útmutató alapján, pedagógusi segédlettel, az állandó kiállítás anyagához kapcsolódó játékos feladatok megoldása során megismerkednek az ókori Gorsium életével.

Tárgyalkotó foglalkozások (1)
Katonai jelvény, bulla, rézveretes faládika készítése rézlap felhasználásával domborító technikával.

Hetedhét Játékmúzeum

Babazsúr (1)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Születésnapi baba-uzsonna a kiállításon látható babaházban. A gyermekek bepillantást nyerhetnek az egykori jourok világába, majd porcelán csészéket használva megrendezhetik a sajátjukat is.

Játék(os) állatvilág (9)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Ismerkedés a kiállításban megtalálható állatokkal.

Vármese (11)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
A polgársághoz tartozó gyermekek játékain keresztül tapasztalhatják meg a résztvevők, miként erősítette a játék egykor a hivatástudatot.

Egy nap a babaházban (2)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
A gyermekek a kiállításon keresztül megismerkedhetnek a polgári életmóddal, majd autentikus bútorokkal rendezhetik be a saját babaházukat.

Mese a falon (4)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Ismerkedés az optikai játékok világával, majd a Hetedhét Játékmúzeum saját arculatához igazított módon a gyermekek meghallgathatják a Rendíthetetlen ólomkatona történetét.

Szatócsbolt (6)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
A foglalkozás során összehasonlítjuk a régi és a mai bevásárlási szokásokat.

Maszkabál (8)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Készülődés a bálra, báli öltözet-választás a kiállításon látható babák ruhái alapján.
Ismerkedés a bálok világával, egy igazi beöltözős mulatságon keresztül.

Lídia titka (2)
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben
A gyermekek egy interaktív mesén keresztül ismerhetik meg, hogy mivel játszhattak volna egykoron.

Babaház
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
A gyermekek a kiállításon keresztül megismerkedhetnek a polgári életmóddal, majd autentikus bútorokkal rendezhetik be a saját babaházukat.

Játék(os) állatvilág (23)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
A résztvevők megismerhetik Teddy mackó történetét, és felfedezhetik milyen apró állatok rejtőznek a kiállításban.

Törékeny játékok töretlen sikere
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Megtapasztalhatják milyen törékeny játékeszközökkel játszottak a polgári családok gyermekei és milyen az az építőkocka, melyet még mindig úgy gyártanak, mint régen.

Fémcsodák (2)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Ismerkedés a kiállításban megtalálható fém eszközökkel.

Utazás térben és időben (11)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Az utazás eszközei és kellékei a babák világában.
Estella levelén keresztül ismerhetik meg, miként utazott egy előkelő hölgy, majd kiépíthetik saját postakocsi hálózatukat a városok között.

Papírszínház
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Ismerkedés a színház világával, papírszínház összeállítása, majd rövid történetek előadása egymásnak.

Pályaorientációs foglalkozás (3)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben
Mi történik egy tárggyal, ha múzeumba kerül? Ismerkedés a múzeumi szakemberek munkájával.

Szegény Dzsoni és Árnika nyomában (2)
Foglalkozás óvodásoknak a Réber-kiállításban
Lázár Ervin meséjének megismerése játékos feladatokon keresztül.

A Százarcú Boszorka erdejében (8)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Réber-gyűjteményben
Társasjáték a Szegény Dzsoni és Árnika c. mese alapján.

Mesefonal (2)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Réber-gyűjteményben
Réber László illusztrációinak megismerése a kiállításban elérhető könyveken keresztül.

Kamasztori (2)
Foglalkozás felső tagozatosoknak a Réber-gyűjteményben
A humor felfedezése Réber László Janikovszky Éva: Kire ütött ez a gyerek? című könyvéhez készített illusztrációiban.

„Túlélsz, pöcök!" (4)
Foglalkozás középiskolásoknak a Réber-gyűjteményben
Játék, beszélgetés és helyzetgyakorlatok Réber László Örkény István Egyperces novelláihoz készített halhatatlan grafikái nyomán.

Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert

István, a király! – Király? (49)
Foglalkozás alsó és felső tagozatosoknak
A résztvevők kiscsoportos munka és szerepjáték során megismerkednek Szent István legendájával, valamint az egykori koronázó bazilika történetével.

Csak romok? (3)
Foglalkozás középiskolásoknak
A Romkert területén egykoron állott, az évszázadok során több ízben megújult koronázótemplom maradványai alapján megvizsgáljuk, hogyan és mennyiben lehet rekonstruálni az épületet.

Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye népi kultúrájából című állandó néprajzi kiállítás

A király ereje (1)
Foglalkozás alsó- és felső tagozatosoknak
A népmesék kalandokkal teli világa elevenedik meg a kiállítás tárgyainak segítségével. Mi történt egy céhben, miről mesél nekünk a faragószék, mi is volt az a vándorkönyv?

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény

Varázsecset
Foglalkozás óvodásoknak
A foglalkozás során a kiállítás képeit szemlélve jutunk el az alkotótérbe, ahol a gyerekek szabadon fedezhetik fel a festés örömét.

Szobrok, szobrok, változzatok!
Foglalkozás óvodásoknak
A Képtár pincéjében kiállított szobrászati alkotások felfedezése, alkotás.

Keretezett kedvencek (2)
Foglalkozás óvodásoknak
Megkeressük a Gyűjteményben látható állatokat, beszélgetünk állatokról, az emberek és az állatok kapcsolatáról, majd saját alkotást készítünk.

Adventi várakozás (1)
Foglalkozás óvodásoknak
Gyarmathy Tihamér festményein keresztül beszélgetünk a várakozás érzéseiről, az ünnep eljöveteléről, majd egy színes varázsgömbbe képzeljük bele a legcsodálatosabb vágyainkat, amit utána meg is rajzolunk egy kör alakú színes papírra olajpasztellel.

Testünk birodalma (2)
Foglalkozás óvodásoknak
A Deák Gyűjteményben megtalálható 20. századi magyar művészek festményein keresztül beszélgetünk a gyerekekkel az emberi testről, a test részeiről, a test külső tulajdonságairól, az érzékszervekről. Majd a múzeumpedagógiai alkotótérben egy óriási papíron körberajzolunk egy óvodást, ezt követően a rajzot olajpasztellel életre is keltjük.

Víz, víz, tiszta víz… (3)
Foglalkozás óvodásoknak
A Városi Képtár Freskós termében közösen felfedezünk egy meseszép vízi világot, beszélgetünk a víz fontosságáról, majd a gyerekek megfestik saját vízi világukat.

Virágom, virágom – Anyák napi hangulat a múzeumban (2)
Foglalkozás óvodásoknak
A virágcsendéletekről, a tavaszi virágokról és az anyák napjáról szól ez a foglalkozás a Városi Képtárban. A Gyűjteményben található virágok felfedezése után szabadon festik meg saját virágaikat a gyerekek.

Festőinas kerestetik (1)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak
Festészeti foglalkozás a kiállított képek inspirációjára, szabad választás alapján.

Megáll az idő (3)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak
Szobor készítése agyagból a Képtár szobrászati alkotásai alapján.

Varázslatos színkeveredés (3)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak
Ismerkedés a színkeveréssel, amelyet akvarellpapíron ki is próbálunk.

Fantázia szabadon (13)
Foglalkozás alsó tagozatosoknak
Egy apró részletből kiindulva szabadon rajzolunk.

Festő leszek! (3)
Foglalkozás felső tagozatosoknak
Ismerkedés a festők által választott témákkal, saját téma választása és alkotás.

Szobrász leszek! (1)
Foglalkozás felső tagozatosoknak
A kiállításban található tapintható kabinet alkotásainak megismerésével felfedezzük együtt a szobrászat értékeit, majd agyagból megalkotjuk saját szobrainkat.

Melyiket válasszam?
Foglalkozás felső tagozatosoknak
Ismerkedés különböző színes technikákkal (porpasztell, olajpasztell, akvarell), alkotás.

Gyűjtőszenvedély (6)
Foglalkozás középiskolásoknak
A kiállítás műveinek feldolgozása kártyajáték segítségével.

Hogyan működünk együtt? (12)
Foglalkozás középiskolásoknak
Közös alkotás. miközben érzéseinkre, saját határainkra, önmagunkra figyelünk.

Időszaki kiállításokhoz készült foglalkozások

Egy európai magyar – Szabó Ákos életműkiállítás
(Csók István Képtár, 2021. november 6. – 2022. január 31.)

Alkoss véleményt (8)
Foglalkozás középiskolásoknak
A tárlaton felfedezzük Szabó Ákos festőművész életének fordulópontjait, alkotói korszakait, kedvenc témáit. Kártyajátékunk segítségével megismerjük a művészt és alkotásait, véleményt alkotunk és megosztjuk egymással.

Királyok és Szentek – Az Árpádok kora kiállítás
(Rendház, 2022. március 18. – augusztus 31.)
Az időszaki kiállítás főbb vonalaiban mutatta be az Árpád-kor sokszínű történelmi, régészeti, valamint szellemi-kulturális emlékeit. A kiállítás anyagára támaszkodva három korosztály számára készítettünk múzeumpedagógiai foglalkozást: alsó tagozatosoknak, felső tagozatosoknak és középiskolásoknak.

Foglalkozás alsó tagozatosoknak (13)
A foglalkozás első 60 perce során kiscsoportokban játékos felfedezők feladatok és drámajáték keretében ismerkedtek a diákok az Árpád-kori ötvösművekkel, az egyházi élet tárgyaival és az Árpád-házi szentekkel, miközben bejárták az egész kiállítást. További 30 percben pedig tárgyalkotással vártuk őket a múzeumpedagógiai foglalkoztatóban.

Foglalkozás felső tagozatosoknak (40)
Az alsó tagozatos foglalkozás tematikáját alkalmaztuk itt is, a felsős korosztályhoz jobban illeszkedő nehézségi fokban, valamint eltérő tárgyalkotó foglalkozással.

Foglalkozás középiskolásoknak (9)
A középiskolás korosztály foglalkozásán szintén kis csoportokban dolgoztak a diákok. Öt különböző Árpád-korra jellemző életúttal (királyfi, királyné, vendég (hospes) ötvösmester, szerzetes, és földműves asszony) ismerkedhettek meg a kiállításbejárása közben. A foglalkozás végén a megszerzett ismeretek alapján összehasonlítottuk az Árpád-kori életutakat a mai, modern kori életutakkal.

„Fejér megye kincsei" – Válogatás az utóbbi évek beruházásai során előkerült régészeti leletekből
(Gorsium Régészeti Park, 2021. november 19. – 2022. február 4.)

Szorít az idő? (1)
Foglalkozás felső tagozatosok és középiskolások számára
Vajon mit csinál egy régész a filmvásznon kívül? A foglalkozáson a múlt nyomait követve a hétköz-napi régészekre váró rejtvényekkel és leküzdendő akadályokkal ismerkedünk meg. Az idő ellenünk dolgozik, és a kép sokszor hiányos, de a többezer, többszáz éves tárgyak sokat elárulnak a múltbeli népek életéről és haláláról, különböző vagy hasonló szokásaikról, ha értő szemmel nézzük őket.

„Párizs levegőjét hozta" – Czóbel Béla kiállítás
(Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, 2022. augusztus 26. – december 4.)

Párizs levegőjét hozta Czóbel (12)
Kártyás foglalkozás
Merre járt Czóbel? Kik hatottak rá? Milyen kapcsolatban volt a gyűjtővel, Deák Dénessel? A résztvevők Czóbel Béla életéről és művészetéről tudhatnak meg többet a foglalkozáson kártyák segítségével.

„Egy élet e tánc, melyben lélek a dal…" – Pesovár Ferenc (1930–1983) emlékezete
(Országzászló téri kiállítóhely, 2021. november 13. – 2022. április 30.)

„Hagyomány márpedig mindenütt van." (1)
Foglalkozás felső tagozatosok számára
Biztos, hogy a néphagyomány ma nem él? Egyáltalán mi a néphagyomány? Miket kutathat ma az, aki a néprajzzal kíván foglalkozni? Pesovár Ferenc életútja és gyűjtései segítségével válaszokat keresünk kérdéseinkre...

„...nekem a tárgyakhoz is kapcsolódik valami." (1)
Foglalkozás középiskolásoknak
Létezik néprajz a néptáncokon túl? Miket mesélhetnek a tárgyak, és miket mesélhetnek a néprajz legfontosabb szereplői: az emberek? Gyorstalpaló etnográfus képzésre várunk! Kommunikációs múzeumpedagógiai foglalkozás.

Kiállítóhelyen kívüli foglalkozások

Fedezd fel Fehérvárt! (2)
A résztvevők kiscsoportokban fedezik fel Székesfehérvár történelmi belvárosát, rejtvények és feladványok megoldásával jutnak el helyszínről helyszínre.

Tárlatvezetések

2022-ben a Kommunikációs és Közművelődési Osztály munkatársai összesen 298 db tárlatvezetést tartottak. Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert: 45 db, Palotavárosi Kiállítóhely: 3 db, Fekete Sas Patikamúzeum: 14 db, Királyok és Szentek – Az Árpádok kora: 236 db (ebben a Székesfehérvári Tourinform iroda munkatársai is közreműködtek). A Gorsium Régészeti Park múzeumpedagógus munkatársa 27 magyar nyelvű tárlatvezetést tartott a régészeti parkban.

Élő interpretációs programok

A Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkertbe a Székesfehérvári Királyi Napokra kidolgozásra került egy élő interpretációs program:

A kolostor rejtélye – élőszereplős nyomozós játékunkban a johannita konvent elveszett pecsétnyomóját kellett megtalálniuk a résztvevőknek. A történelem lapjairól nyolc karakter lépett színre (a johannita konventből egy olvasótetsvér, a preceptor (elöljáró), egy gyógyító, egy zarándok, egy ereklyeárus, egy szolgálónő, egy tímárfeleség, egy kofa), akiket felkeresve meg lehetett szerezni a szükséges információkat a rejtély megfejtéséhez.

A „Párizs levegőjét hozta" – Czóbel Béla munkái című kiállításhoz kapcsolódva került kidolgozásra a másik élő interpretációs program:

Három szín: Nagybánya, Párizs, Szentendre: A program során Czóbel Béla festő életpályájának néhány fontos állomását idéztük meg. A képtár tereiben az egyek korszakok (nagybányai, párizsi, szentendrei korszak) jellegzetes karakterei bukkantak fel és meséltek a festő kötődéseiről az adott helyszínhez.

Deák Dénes Alapítvány

A Deák Dénes Alapítvány megbízása alapján a Deák Gyűjtemény végzi a Deák Dénes Ösztöndíj kiírásával kapcsolatos teendőket. Előkészíti a kuratórium számára az ösztöndíjas pályázatok elbírálását; kapcsolatot tart a nyertes kutatóval (kutatókkal). Figyelemmel kíséri az ösztöndíjas munkáját, egyben engedélyezésre javasolja az ösztöndíj részleteinek kifizetését. A Kuratórium a 2023. évi Deák Dénes Ösztöndíjat megosztva ítélte dr. Fontana Eszternek Szalay Gyula orgonaépítő és a székesfehérvári neológ zsinagóga orgonája címmel benyújtott kutatási témájára, valamint dr. Czetz Balázsnak, a Házingatlanok állami tulajdonba vétele 1952-ben Székesfehérváron című pályázatára. Fontana Eszter az ösztöndíjjal járó pénzösszeget, Czetz Balázs a Vadrózsa utcai lakáshasználatot kapta.

Szűcs Erzsébet

Fejér Megyei Múzeumegyesület

A Fejér Megyei Múzeumegyesület 2022. február 11-én tartotta éves közgyűlését. A közgyűlést követően dr. Varró Ágnes néprajzkutató bemutatta az érdeklődőknek az „Egy élet e tánc, melyben lélek a dal" című, Pesovár Ferenc néprajzkutató emlékére készült kiállítást.

2022. október 20-án pedig tisztújító közgyűlésre került sor. Bányai Balázs elnökhelyettes és Paréj Gabriella titkár lemondása után a közgyűlés új tisztségviselőket választott dr. Szücsi Frigyes régész és Pató Mária könyvtáros személyében. A tisztújító közgyűlés alkalmával dr. Demeter Zsófia történész tartott előadást A III. Béla sztori címmel.

Áprilisban került sor a Zenei örökségünk sorozat keretében a Szent István Király Múzeummal közösen, az MMA Művészeti Ösztöndíj Program keretében szervezett harmadik koncertre, amely során a Traverata kvartett a múzeum könyvtárában őrzött muzeális Végh-kottagyűjtemény darabjait szólaltatta meg.

Májusban dr. Teiszler Éva történész – a nagy érdeklődésre tekintettel – két alkalommal is tartott tárlatvezetést a Királyok és szentek című kiállításban az egyesület tagjainak.

A Múzeumegyesület és a budapesti Könyvesműhely közös kiadásában jelent meg a *Karácsonytól karácsonyig. Takácsné Ambrus Éva csuhévilága* című kiadvány, mely bemutatja az alkotó életművét. A könyvet Bakonyi István irodalomtörténész mutatta be 2022. október 11-én a Szent István Hitoktatási és Művelődési Házban.

Braila Mária

Smohay János Alapítvány

Az alapítvány művészettörténészekből álló kuratóriuma 1981 óta adja ki a Smohay-díjat a vele járó, Vígh Tamás által készített bronzplakettel. Minden évben Smohay-díjjal tünteti ki az év legjobbnak ítélt, 35. évét be nem töltött képzőművészét. A kuratórium titkára előkészíti a kuratórium számára a beérkezett javaslatokat; kapcsolatot tart a nyertes díjazottal, megszervezi a díjazott múzeumi bemutatkozó kiállítását. 2022-ben Süveges Rita (2020. évi díjazott) Kietlen lankák című kiállítását rendeztük meg április 28.–május 22. között az Új Magyar Képtárban.

A 2022. október 21-ei döntéshozó ülésen a kuratórium Trapp Dominika képzőművésznek ítélte a 2022. évi Smohay-díjat.

Izinger Katalin

A Szent István Király Múzeum alkalmazottai

Pokrovenszki Krisztián	régész-muzeológus, igazgató
Kovács Loránd Olivér	régész-főmuzeológus, Gorsium 2022. február 13-ig Régészeti Parkért felelős igazgatóhelyettes
Belegrai Tamás	tudományos gyűjteményi igazgatóhelyettes
dr. Kuczi Petra	általános igazgatóhelyettes
dr. Agócs Nándor	történész-muzeológus, tudományos titkár

Titkárság

Ramada-Szűcs Mariann	titkársági ügyviteli alkalmazott, titkárságvezető
Singer Ágnes	titkársági ügyviteli alkalmazott
Trifunov Tímea	titkársági ügyviteli alkalmazott
Gyenizs Dávid	múzeumi informatikus 2022. február 14-től

Gazdasági Csoport

Bertalan Erika	ügyviteli alkalmazott
Csukás Ferencné	kiadványraktáros
Deákné Polczer Médea	ügyviteli alkalmazott
Gelencsér Pálné	gazdasági ügyintéző, csoportvezető
Lengyel Rita	gazdasági ügyintéző 2022. február 1-től
Vámos-Gasparecz Dorina	ügyviteli alkalmazott 2022. október 3-tól

Üzemeltetési Csoport

Bálint Éva	betanított pénztáros 2022. július 1-től
Bessenyei János	éjjeliőr
Both Anna	betanított pénztáros
Czupár Balázs	teremőr
Dóczi Zoltánné	takarító 2022. szeptember 1-től
Gonda Julianna Virág	teremőr 2022. március 17-től
Gulyás Nikolett	teremőr
Halas Tamara betanított	pénztáros
Harmat Tamás	recepciós
Hege Norbert	karbantartó 2022. február 24-ig
Horváth Kálmán Emil	segédmunkás
Horváth Kálmán Emilné	takarító
Ilku Máté Márk	karbantartó
Jónás Magdolna	takarító
Kis Ildikó	teremőr 2022. március 1-től 2022. július 22-ig
Klienné Jámbor Andrea	takarító 2022. június 20-tól
Klausz Attila	segédmunkás 2022. szeptember 22-ig
Klausz Mária	takarító 2022. március 1-től
Krentz Péter	betanított pénztáros
Lomoschitz Anna	teremőr
Majer Melinda	takarító 2022. március 21-től
Makra László	gondnok, üzemeltetési vezető 2022. június 17-ig
Molnár László	éjjeliőr, telepőr
Németh Tünde	teremőr
Patkósné Bilák Márta	teremőr
Piedl Ferenc	teremőr 2022. március 4-től
Pirbus Zsuzsanna	teremőr 2022. március 4-től
Pintér Nóra	ügyviteli alkalmazott
Sánta László	sofőr-karbantartó 2022. április 12-től 2022. június 21-ig
Sallai Tamás	recepciós 2022. március 1-től
Schloemer Morris	karbantartó 2022. július 4-től
Sobor András	teremőr
Szabó Zsuzsanna	betanított pénztáros 2022. június 17-ig
Szendei Szabolcs	teremőr
Simon Gábor Dáriusz	üzemeltetési vezető 2022. július 1-től 2022. szeptember 30-ig
Sziránszki József	üzemeltetési vezető 2022. október 3-tól
Szoboszlai Csaba	éjjeli őr 2022. január 15-től
Szocska Ildikó	teremőr
Takács Gabriella	betanított pénztáros
Tóth Gábor Gyula	éjjeliőr
Uszkai Hajnal	teremőr
Vadász Imre	teremőr

Kommunikációs és Közművelődési Osztály

Belegrai Orsolya	grafikus
Fiedler Zsuzsanna	múzeumpedagógus
Haraszti Zsigmond	múzeumi közművelődési szakember
Kovács Dóra	múzeumpedagógus
Schéda Zoltán	kommunikációs munkatárs
Süvegh Eszter	múzeumpedagógus
Szabóné Szüts Angéla	múzeumpedagógus
Szűcs Gábor	kommunikációs munkatárs 2022. november 30-ig
Zöldi-Birkás Éva	múzeumi közművelődési szakember, osztályvezető
Várnagy Karolina	kommunikációs munkatárs 2022. január 3-tól

Régészeti Örökségvédelmi és Tudományos Osztály

Belegrai Tamás	régész-muzeológus, osztályvezető
Benke András	ásatási munkatárs
Gruming Diána	régészeti adminisztrátor
Hornyik Adrienn	ásatási munkatárs
Kiss Alexandra	régész-segédmuzeológus
Kovács Ágnes	régész-muzeológus
Kovács Dömötör	ásatási munkatárs
Ködmön László	ásatási segédmunkás 2022. szeptember 5-ig
Molnár Gábor	ásatási munkatárs
Libor Csilla	antropológus-muzeológus 2022. augusztus 31-ig
Rechner Balázs	ásatási munkatárs
Reich Szabina Gréta	régész-muzeológus
Romat Sándor György	régész 2022. november 24-ig
Schneiderné Horváth Adrienn	gyűjteménykezelő 2022. április 1-től
dr. Szücsi Frigyes	régész-muzeológus
Tarbay-Kósa Polett Mária	régész-muzeológus 2022. november 1-től
Tóth Brigitta	múzeumi rajzoló

Állományvédelmi Csoport

Késmárky Rita	restaurátor, csoportvezető
Bódisné Szalontai Petra	restaurátor
Horváth Csaba	segédrestaurátor
Péterfy Dóra	restaurátor

Gorsium Régészeti Park

Üzemeltetési és Gazdasági Csoport

Bagi Krisztina	teremőr 2022. augusztus 31-ig
Bakurecz József	karbantartó
Bozsoki Gábor	éjjeliőr, telepőr 2022. április 20-ig
Bódás Gyula	éjjeliőr, telepőr 2022. április 5-ig
Csörgő Erika	pénztáros
Galambos Máté	régész 2022. január 1-től
Hermán Edina	ügyviteli alkalmazott
Lédeczi Zoltán	karbantartó
Lédeczi Zoltán Lajosné	romkert felügyelő
Lukács Györgyné	pénztáros
Major Gyula	karbantartó 2022. június 24-ig
Molnárné Szőke Anita Borbála	takarító
Nagy Bence	térinformatikus 2022. február 24-től
Potesz Ferencné	romkert felügyelő
Rupp István	éjjeliőr, telepőr 2022. május 30-ig
Szirtes Mónika	2022. január 1-től
Tóth Marcell	segédmunkás 2022. június 24-ig

Tudományos és Kommunikációs Csoport

Varga Edit	múzeumi gyűjtemény- ésraktár-kezelő

Tudományos Gyűjteményi Osztály

Történeti és Néprajzi Gyűjtemény

Hutvágner Mátyás	muzeológus asszisztens
Lendvai Judit	múzeumi gyűjtemény-és raktár-kezelő
dr. Varró Ágnes	néprajzos-főmuzeológus

Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény

Izinger Katalin Ágnes	művészettörténész-főmuzeológus, osztályvezető
Deák Balázs	múzeumi közművelődési szakember
György Melinda	múzeumi adattáros
Krizsány Anna	múzeumi közművelődési szakember
Majsai Réka Fruzsina	művészettörténész-muzeológus 2022. augusztus 8-tól
Moór Péter	múzeumi kiállításrendező
Szűcs Erzsébet	művészettörténész-főmuzeológus
Teiszler Éva	történész
Romat Sándor György	történész-muzeológus 2022. november 25-től

Segédgyűjtemények

Braila Mária	múzeumi könyvtárkezelő
Ladányi Beáta	múzeumi adattárkezelő
Pató Mária	könyvtáros 2022. április 1-től

Hetedhét Játékgyűjtemény

dr. Nagy Veronika	főmuzeológus, osztályvezető
Kuruc Marianna	takarító 2022. szeptember 27-től
Lévay Éva	recepciós
Szabó Imréné	recepciós
Szalay Arnold	gondnok, recepciós
Varga Dóra	múzeumpedagógus
Vaskó-Hufnágel Vivien	takarító
Veszeli Dorottya	múzeumi közművelődési szakember 2022. május 19-ig

Tudományos munkatárs

Szabados György	PhD történész tanácsadó

Megbízott tudományos munkatársak

dr. Demeter Zsófia	történész
dr. Lukács László	néprajzkutató